DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

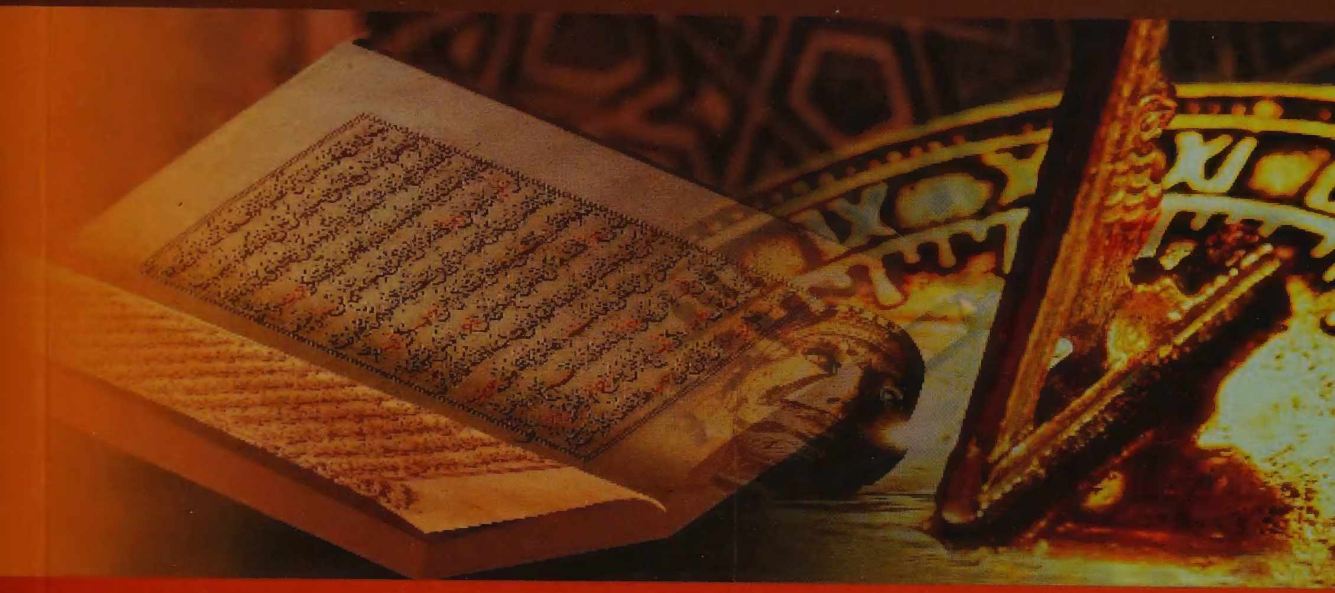
Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İslam Tarihi Metodolojisi

BİR SOSYAL TARİH UYGULAMASI

R. Stephen HUMPHREYS

LİTERA YAYINCILIK

2. BASKI

R. Stephen HUMPHREYS

11 Ağustos 1942'de ABD'nin Kansas Eyaleti'nde dünyaya gelen Humphreys, 1964 yılında Amherst College'den lisans ve 1966'da Michigan üniversitesinden yüksek lisans(master) derecesi almıştır. Doktorasını, yine aynı üniversitede 1969 yılında tamamlamıştır.
1980-1981 yılları arasında Princeton institute of Advance Studies'de çalışan yazar, State University of NewYork'ta doçent olarak hizmet vermiştir. 1981-1990 arası, Madison Wisconsin Üniversitesinde öğretim üyeliği yapmıştır. Halen Kaliforniya Üniversitesi'nde (Santa Barbara) Kral Abdul Aziz Al Saud İslam Araştırmaları ve Tarih profesörü görevini sürdürmektedir.

Eserleri:
.Between Memory And Desire: The Middle East In A Troubled Age (Berkeley: Universty Of California Press, 1999)
. Islamic History: A Framework For Inquiry (Princeton, 1991)
. The Crisis Of The Erly Caliphate, Vol. 15 in The History Of al-Tabari (SUNY,1990)
. Tradition And Innovation in Late Antiquity (F.M.Clover ile ortak çalışma; University of Wisconsin, 1989)
. From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260 (SUNY, 1977)

İSLAM TARİH METODOLOJİSİ

– Bir Sosyal Tarih Uygulaması –

Litera – 9

Tarih-Metodoloji – 1

İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması,

Stephen R. Humpreys

Çeviri: Murtaza Bedir, Fuat Aydın

İç Düzen ve Kapak Tasarım: Ayşe Saltabaş
Yayına Hazırlık: Abdulkadir Coşkun

Baskı: Ofis Matbaa

Ofis Matbaa Yayın Kâğıt San. Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi No:19 B blok Z-1 Topkapı-Zeytinburnu/ İstanbul Tel. 0212 576 47 15

Copyright© Princeton University Press

All Rights Reserved

Authorized translation from the English language edition published by Princeton University Press, by means of Akcalı Copyright Agency

Copyright© Kadem Yapım Medya İletişim ve Piyasa Araştırma Org. San. Ltd. Şti. 2015

Bu eserin Türkçe telif hakları Kadem Yapım Medya İletişim ve Piyasa Araştırma Org. San. Ltd. Şti.'ne aittir. Yayıncının izni olmaksızın tümüyle veya kısmen yayınlanamaz, kısmen de olsa fotokopi, film vb. tekniklerle çoğaltılamaz ve elektronik ortamlarda yayınlanamaz.

1. Baskı: İstanbul-2010

2. Baskı: İstanbul-2016

alenderhane Mah. Cemal Yener Tosyalı Cad.
Şehzade Cami Sk. No: 3 34134 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 522 86 90 - Faks: 0 (212) 522 86 90

internet satış: **www.literakitap.com**
web: www.literakitap.com
e-mail: litera@literakitap.com

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog record

Stephen R. Humpreys

İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulamas

1. Tarih 2. metedoloji 3. İslam

ISBN 978-975-6329-08-5

İSLAM TARİH METODOLOJİSİ

– Bir Sosyal Tarih Uygulaması -

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 7

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR 11

BİRİNCİ KISIM KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMA ARAÇLAR
GİRİŞ 22

1.BAŞVURU ESERLERİ 25
GENEL 25
1.Bibliyografyâ İle İlgili Araçlar 28
2. Diller 35
3.Coğrafya Ve Topografya 41
4. Kronoloji Ve Soy Bilim (Geneology) 46
5. İslam'ın Kutsal Metinleri: Kur'an Ve Hadis 48
6. Araştırma Kütüphaneleri Ve Bu Kütüphanelere Ait Kataloglar 51

2.KAYNAKLAR 53
ANALİTİK BİR TARAMA 53
1. Anlatı Ve Yazı Metinleri 53
2. Arşivler Ve Belgeler 73
3. Nümizmatik (Madeni Para Bilimi) Ve Metroloji (Ölçüm Bilim) 86
4. Yazıbilim (Epigrafi) 92
5. Sanat, Arkeoloji Ve Teknoloji 99

İKİNCİ KISIM İSLAM TARİHİNDE PROBLEMLER

1. ERKEN DÖNEM TARİHSEL GELENEK ve İLK İSLAM SİYASASI 111
ERKEN DÖNEM İSLAM TARİH YAZIMININ KARAKTERİ 111
1. Kadim Geleneğin Mevcut Biçimi 113
2. Erken Dönem Tarihsel Geleneğin İlkel Biçimi 121
3. Sahih Bir Öz Var mı? 136
4. Bir Sahihlik Ölçüsü 138
5. Geleneksel Metinler ve Çağdaş Kavramlar 141

2.ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDEN İKİ OLAY 143
I. Medine Anayasası 143
II. Osman b. Affan Dönemi 152

3.MODERN TARİHÇİLER VE ABBASİ DEVRİMİ: YORUM SANATI **159**
I. Analitik Bir Çerçeve Geliştirme 160
II. Kaynakların Genel Bir Değerlendirmesi 168
III. Analizler Ve Yorumlar 176

4. BEYHAKÎ VE İBN TAĞRÎBİRDÎ: ORTA DÖNEMLER BOYUNCA İSLAM TARİH YAZIMINDA ANLATI SANATI **193**
I. Ortaçağ İslâm Tarih Yazımının Karakteri 194
II. Mutlakiyetçi Krallık Üzerine İki Bakış Açısı: Beyhakî Ve İbn Tağrîberdî 205

5.İDEOLOJİ VE PROPAGANDA ERKEN SELÇUKLU DÖNEMİNDE DİN VE DEVLET **220**

6.MEMLÛK İMPARATORLUĞU'NUN MALİ İDARESİ **247**

7. KÜLTÜREL BİR ELİT İSLAM TOPLUMUNDA ULEMÂNIN ROLÜve KONUMU **270**

8. İSLAM HUKUKU ve İSLAM TOPLUMU **301**

9. ŞEHİR TOPOGRAFİSİ ve ŞEHİRLİ TOPLUM **327**
EYYÜBİLER ve MEMLÛKLER DÖNEMİNDE ŞAM 327
I. İslam'da Şehir Tarihine İlişkin Genel Bakış Açıları 327
II. Alan Araştırması: Geç Orta Çağlarda Şam 340

10. İSLÂM TOPLUMUNDA GAYRİ MÜSLİM KATILIMCILAR **363**
I. Zimmilerin Rolü Ve Statüsü 363
II. Kahire Genize Yahudi Topluluklarında Otonomi Ve Bağımlılık 372
III. İhtida Problemi 389

11. İSLAM TOPLUMUNUN SESSİZ SINIFLARI **403**
KÖYLÜLER VE KIRSAL YAŞAM 403
I. Fiziki Ortam 411
II. Teknoloji Ve Beşeri Etki 413
III. Tarım Ve Toplumsal Düzen 426

BİBLİYOGRAFYA DİZİNİ **437**

DİZİN **509**

KISALTMALAR

Genelde madde girdileri yazara göredir. Bir yazara ait birden fazla veri madde girildiğinde iki kural geçerlidir: 1- Kitaplar ve monografiler makalelerden; derleme kitaplardaki bölümlerden önce gelir; 2- Bu iki kategorinin her birinde eserler yayın sırasına göre sıralanmıştır. Ortak yazarlı kitap ya da derlemeler ilk yazarın adına göre olup bu yazarın tüm diğer maddelerinden sonraya konulmuştur. İsimsiz eserler, ansiklopediler ve birçok yazarın metinlerini içine alan tahkik metinler eserin başlığına göre sıralanır. Son olarak çok az istisna dışında Bibliyografyaya dâhil edilen (modern veya ortaçağ) yazarları dizine konulmamıştır.

Yıldızlı maddeler [*] tam başlıklar ve metindeki sayfa atıfları, bibliyografyada verildi. Arkeolojik süreli yayınlar ve seriler için *bkz.*, s. 93.

AAS *Annales archéologiques de Syrie (Direction Générale des Antiquités et des Musées, Şam. Cilt I, 1951'den bugüne kadar. Cilt XVI, 1966'dan itibaren Annales archéologiques arabes syriennes adıyla yayınlandı.*

AESC *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations (Paris. Cilt I, 1946'dan günümeze kadar).*

AI *Annales islamologiques (Institut Francais d'Archéologie Orientale, Kahire. Mélanges islamologiques, 3 cilt, 1954–57.*

AIEO *Annales de l'Institut d'Études Orientales (University of Algiers, Faculté des Lettres et Sciences Humaines. Cilt I, 1934, Cilt XX, 1962).*

AMI *Archäologische Mitteilungen aus Iran (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Teheran. Cilt I, 1929. New Series, Cilt I, 1968'den günümüze kadar).*

BAH *Bibliotheca Arabico-Hispana. Ed. F. Codera y Zaidín ve J. Ribera y Tarrago. 10 Cilt Madrid: (farklı yayıncılar), 1882-95. (İbn Başkuvâl, ez- ez-Zebbî, Ibnü'l-Abbâr, İbnü'l-Farazî ve Ebû Bekr b. Hayr'ın biyografik sözlükleri).*

BEO *Bulletin d'études orientates (Institut Français d'Études Arabes, Şam. Cilt I, 1931'den günümüze kadar).*

BFLUS *Bulletin de la Faculté de Lettres de l'Université de Strasbourg (Cilt I, 1922, Cilt XLVIII, 1970).*

**BGA* *Bibliotheca Geographorum Arabicorum.*

BIE *Bulletin de l'Institut d'Égypte (Kahire, Cilt I, 1919'dan günümüze kadar. Bulletin de l'Institut Égyptien'in yerine çıkmaya başladı)*

BIFAO	*Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Kahire. Cilt I, 1901'den günümüze kadar).*
BJRL	*Bulletin of the John Rylands Library (Manchester. Cilt 1, 1903'den günümüze kadar).*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London. Cilt 1, 1917/20'den günümüze kadar).*
**CIA*	*Berchem, Max van. Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum.*
CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Ed. J.B. Chabot, I. Guidi ve diğ., altı bölüm halinde: Scriptores Aethiopici; Scriptores Arabici; Scriptores Armeniaci; Scriptores Coptici; Scriptores İberici; Scriptores Syri (1908'den günümüze kadar birçok baskısı yapılmıştır).*
**DMA*	*Dictionary of the Middle Ages.*
**EI1*	*Encyclopaedia of Islam, Birinci baskı.*
**EI2*	*Encyclopaedia of Islam, Yeni baskı.*
**GAL*	*Brockelmann, Carl. Geschichte der arabischen Litteratur.*
**GAS*	*Sezgin, Fuat. Geschichte des arabischen Schrifttums.*
**HO*	*Spuler, Bertold. Handbuch der Orientalistik.*
**İA*	*İslam Ansiklopedisi.*
IJMES	*International Journal of Middle East Studies (Middle East Studies Association of North America, New York. Cilt I, 1970'den günümüze kadar).*
JA	*Journal Asiatique (Société Asiatique, Paris. Seri I, no. 1, 1822'den günümüze kadar).*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society (New Haven, Conn. Cilt 1, 1843/49'dan günümüze kadar).*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient (Leiden. Cilt I, 1957'den günümüze kadar).*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies (Oriental Institute, University of Chicago. Cilt I, 1942'den günümüze kadar. The American Journal of Semitic Languages and Literatures'in yerine çıkmaya başladı).*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Londra. Cilt 1, 1834'ten günümüze kadar. Cilt belirtilmemiş, 1890'dan günümüze kadar).*
JSS	*Journal of Semitic Studies (Manchester. Cilt 1, 1956'dan günümüze kadar).*
M1E	*Mémoires presentes a l'Institut d'Egypte (Kahire. Cilt I, 1919'dan günümüze kadar).*
MIFAO	*Mémoires publics par les membres de l'Institut Franfois d'Archéologie Orientate (Kahire. Cilt I, 1902'den günümüze kadar).*
MMAF	*Mémoires de la Mission Archeologique Française au Caire (Cilt I, 1884, Cilt XXXI, 1934).*
MMII	*Mecelletü'l-Mecm'ati'l-ilmi'l-Iraqi (Bağdad. Cilt I, 1369/1950'den günümüze kadar).*

MW — *Muslim World (Hartford Seminary Foundation, Hartford, Conn. Cilt I, 1911'den günümüze kadar. 1911-1947 yılları arasında Moslem World adıyla basıldı.)*

OLZ — *Orientalistische Literaturzeitung (Berlin. Cilt 1, 1898'den günümüze kadar).*

**RCEA* — *Repertoire chronologique d'epigraphie arabe.*

REI — *Revue des etudes islamiques (Paris. Cilt I, 1927'den günümüze kadar. Revue du monde musulman'ın yerine çıkmaya başladı. Ayrıca bibliyografyaya bkz., Abstracta Islamica).*

RHR — *Revue de l'histoire des religions. Annales du Musée Guimet (Paris. Cilt I, 1880'den günümüze kadar).*

ROMM — *Revue de l'Occident musulman et de la Mediterranée (Aix-en-Provence. Cilt 1, 1966'den günümüze kadar).*

RSO — *Revista degli studi orientali (Rome. Cilt I,1907'den günümüze kadar).*

**SEI* — *Shorter Encyclopaedia of Islam.*

SI — *Studia Islamica (Paris. Cilt I, 1953'ten günümüze kadar).*

**TA* — *Turkologischer Anzeiger.*

**TAVO* — *Tubinger Atlas des Vorderen Orients.*

**VOHD* — *Verzeichnis der orientatischen Handschrrften in Deutschland.*

**WKAS* — *Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache.*

WKZM — *Wiener Zeitschrift fur die Kunde des Morgenlandes (Institut der Orientalistik der Universitat Wien. Cilt I, 1887'den günümüze kadar. Ayrıca bkz., bibliyograpya, Turkologischer Anzeiger).*

ZDMG — *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig; 1945'den günümüze kadar, Wiesbaden. Cilt I, 1858'den günümüze kadar).*

Önsöz ve Teşekkür

İslam Tarihi, deneyimli bir uzman için bile ciddi zorluklar arz eder. Bu zorlukların çoğu, hem kaynakları hem de çağdaş edebiyatı okuyabilmek için gerekli olan dillerin fazlalığı, pekçok ana metnin hala yazma halinde olması, kütüphanelerin ve arşivlerin kötü düzeni gibi teknik nedenler dolayısıyladır. Daha da önemlisi araştırma konusuna bütün olarak hâkim olmanın ve bu yeterince gelişmemiş ve düzensiz çalışma sahasını bir bütün halinde sunmamızı sağlayacak geniş konular ve kavramları anlamlandırmanın getirdiği zorluktur. O halde bu kitabın ilk hedefi İslamî geçmişin ikna edici ve bütüncül bir sentezini inşa etmekte kullanılabilecek birtakım çalışma stratejileri ve araştırma hatları oluşturmak olacaktır.

Buna rağmen elinizdeki kitap İslam dünyasını araştıran sadece deneyimli öğrencilere yönelik bir kitap değildir. Ümit ediyorum ki, sahaya yeni giren araştırmacılar da bu sahada faydalı çalışmalar yapmak için gereken araştırma becerileri ve bibliyografyaya yönelik pratik bir kılavuzu bu kitapta bulacaklardır. Ayrıca Bizans, Haçlılar, ortaçağ ve erken dönem modern Akdeniz dünyası, Osmanlı İmparatorluğu ve Çağdaş Ortadoğu gibi ilgili alanlarda çalışan araştırmacıların ihtiyaçlarını da özellikle göz önünde bulundurdum. Bu kitabın onlara, İslam tarihi çalışmalarının hâlihazırdaki durumunun faydalı bir gözlemini ve bu çalışmalarda izlenen yöntem ve ele alınan sorunları kendi alanlarındakilerle karşılaştırma imkânını sunacağını umuyorum. Bugün bile pekçok tarihçi için İslam, ana tarih araştırmacılığının gerçekte bir parçası değildir. Eğer ben, başka sahalarda çalışan araştırmacıların İslam tarihini makul ve karşılığı olan bir çalışma alanı olarak görmelerini sağlayabilirsem, kendi adıma faydalı bir çalışma yaptığımı kabul edeceğim.

Bu kitapta, insanların onlar vasıtasıyla birbirleri ile ilişkilerini yapılandırdıkları, amaçlarını tanımladıkları ve kaynaklarını bölüştürdükleri davranış kalıpları anlamında sosyal ve siyasî tarih üzerine yoğunlaşıyorum. Bu çerçevede, kültür (insanların değerlerini, tavırlarını ve inançlarını kendileri ile ifade ettikleri yollar) ve din (insanların kendilerini nihaî hakikatlerle ilişkilendirme biçimleri) önemli bir yere sahip olacaktır; an-

cak, kültür ve din, sosyal yapılar ve siyasî iktidarla ilgili sorulara ışık tuttukları sürece bu böyledir.

Bu incelemenin coğrafî ve kronolojik sınırları geniş olmakla birlikte dikkatle belirlenmiştir. Ben, M. G. S. Hodgson'ın Merkez İslam Toprakları adını verdiği bölge ile ilgileniyorum, çünkü bu topraklar (Nil-Amu Derya arası, ayrıca Kuzey Afrika ve İspanya) hemen *hicret*in ilk yüzyılında İslam hâkimiyeti altına girmiş ve bu çalışmanın ilgi alanına giren 900 yıl boyunca İslam iktidarının ve kültürel gelişiminin merkezî alanı olarak kalmıştır. 600-1500 yıllarını önemli dönüm noktaları olarak seçmemin pekçok nedeni vardır. İslam'ın içinden doğduğu ilk tarihi çevreye işaret ediyor olmasından dolayı, 600 senesinin seçilme gerekçesi yeterince açıktır. Diğer yandan, 1500 yılı, İslamî hayat ve bizim onunla ilgili bilgimizde meydana gelen pekçok değişime dikkat çekiyor. İlk olarak, bu tarihlerde İslam, ilk fetihlerle kurulan merkezin çok ötesinde büyük siyasî ve kültürel merkezler oluşturuyordu. İkincisi, sürekli artan hâkimiyeti ve İslam toplumlarının gelişimini kesintiye uğratıcı varlığı ile Avrupa'yı göz önünde bulundurmalıyız. Son olarak, bu tarihten itibaren Osmanlı arşivleri bizim kaynaklarımızın niteliğini tamamen değiştirmektedir.

Ancak, söz konusu sınırlar dâhilinde bile, bu kitapta ilgilenilen saha geniş, karmaşık ve bazen de hiçbir biçimde nüfuz edilemeyecek kadar karanlıktır. Kaynakların incelenmesi ve bu inceleme için gereken metotların oluşturulması oldukça zahmetli bir görevdi. Bunun ne kadar zahmetli ve zaman alıcı bir görev olduğunu önceden bilseydim, bu sorumluluğu asla yüklenmezdim. Zaten elimizde mevcut olan pekçok güzel bibliyografik incelemeye bir tane de ben eklemeye kalkışmadım. Ben daha çok, yöntem ve yaklaşım sorunları ile yani ortaçağ İslam tarihiyle ilgili bilgimizi derinleştirmek ve genişletmek için kaynaklarımızı kullanabileceğimiz *yollarla* ilgilendim.

Bu kitabı iki ana kısma ayırdım. Birinci kısım, ortaçağ İslam tarihçileri için kullanılabilir durumda olan başvuru araçlarının ve kaynakların (her ne kadar tam olmasa da) kapsamlı bir incelemesini vermeye çalışıyor. Ana başvuru eserlerini belirlemeye ek olarak, onları değerlendirmeye, mutlaka doldurulması gereken boşluklarına dikkat çekmeye ve gerekli olan yerlerde de onların nasıl kullanılacağını açıklamaya çalıştım. Kaynaklara gelince, onların sistemli bir listesini sunmayı amaçlamadım.

Bunun yerine, onları tasnif etmenin anlaşılır ve elverişli bir yolunu bulmaya çalıştım. Bu çerçeve dâhilinde, özel bazı malzemelere ulaştıracak çeşitli repertuar, katalog ve konulu bibliyografyaları değerlendirdim. Ayrıca, her bir kaynak malzemenin doğurduğu özel sorunları ve o kaynağın nasıl etkin bir biçimde kullanılabileceğini tartıştım.

İkinci Kısım, her biri genişçe açıklanmış bir araştırma sorununa yoğunlaşan on bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, ortaçağ İslam tarihinin tümünü 'kuşatmak' gibi bir iddia taşımamaktadır. Kaldı ki böyle bir algılama her halükârda gerçekleşmesi asla mümkün olmayan bir yanılgıdan başka bir şey değildir. Aksine bu bölümler, genel olarak çağdaş tarih araştırmalarının ilgilendiği ve aynı zamanda İslam alanında yapılmış veya yapılması muhtemel en önemli çalışmayı yansıtmak üzere seçilmiş bir dizi konuyu ele almaktadır. Her ne kadar her bölüm kendine ait bir plan takip ediyorsa da, tümü ortak bir gündeme göre yürümektedir. Bunlar:

1. Bölüm içinde tartışılan genel sorunun ortaya çıkardığı bir dizi soruya dikkat çekmek. Bu kitap geçerli ve faydalı sorular sormayı esasında kendisine iş edinmiştir, çünkü bunlar tarihi bilginin özüdür.
2. Bu soruları cevaplamamızı sağlayacak eldeki kaynakları -yalnızca metinleri değil, maddî izleri de- tanımlamak. Yazılı kaynaklarla ilgili olarak, çeviri olanlara özel önem atfettim. Bunun nedeni çok iyi bir çevirinin asıl metnin yerini yetkinlikle doldurabileceğine inanmam değil, fakat okuyucularımın çoğunluğunun Arapça, Türkçe, vb. dillere yeterince aşinâ olmayan kimselerden oluşacağı tahminimdir. Dahası, bu dillere hâkim olan bilim adamları bile teknik terimleri açıklamak ve zor metinlere yeni bakış açıları sunmak gibi konularda çevirileri faydalı bulacaklardır.
3. Bu kaynakların en etkin bir biçimde kullanımını sağlayacak stratejileri keşfetmek. Pekçok durumda strateji keşfi, İslamî konularda uzman kişilerce ortaya konulmuş (veya bazen sadece kısaca değinilmiş) araştırma hatlarını takip etmekle en güzel şekilde yapılabilir. Bazı durumlarda ise, tarihin daha iyi geliştirilmiş başka sahalarında takip edilen yöntemlere dayandım. Son olarak da, bazen daha önce bilimsel yazılarda ortaya konulmamış yeni yaklaşımlar teklif etmek faydalı olur diye düşündüm; bunlar yetkin araştırma usulleri olarak değil, birer öneri olarak kabul edilmelidir.
4. Bölümün konusuyla (genellikle çok geniş anlamda) ilgili bilimsel literatürü taramak ve değerlendirmek. Batı çıkan yayınlarda nadiren incelenmekte veya indekslenmekte oldukları için Arapça, Farsça ve

Türkçe'deki önemli çalışmaları buna dâhil etmek için özel bir gayret gösterdim.

İki genel noktaya da değinilmesi gerekir. İlki, hiçbir bölüm kullanılabilecek tüm kaynakları veya bilimsel katkıları kuşatmak iddiasında değildir; şüphesiz istenmeden bazı atlamalar olmuştur. Benim amacım her şeyi kuşatmak değil, fakat sahanın dengeli bir değerlendirmesini yapmaktır. Ve bu hedef beni, konuların ve incelenmekte olan sorunların doğasını en iyi biçimde ortaya çıkaracak eserlere yoğunlaşmaya mecbur etti. Ayrıca ısrarlı bir okuyucu, dipnotları ve atıf yapılan eserlerin bibliyografyalarını izleyerek dilediği kadar eksiksiz bir bibliyografya oluşturabilir. İkincisi, kullandığım bilimsel çalışmalara karşı yapıcı bir yaklaşım geliştirmeye gayret ettim, bununla amacım onların başardıkları hususları daha ileri düzeyde geliştirmektir. Yetersizlikler kaçınılmazdır ve bazı durumlarda dikkat çekilmesi gerekir; ancak ben bunları başarısızlık diye değerlendirmektense gelecek kuşak bilimsel çalışmalar için çözülmesi gereken sorunlar olarak görmeyi tercih ettim. Eğer çalışma çok tartışmalı ise bu durumlarda biraz tereddütlü görülebilirim. Ancak, çatışma noktalarının nerede olduğunu açıklayarak okuyucuya kendi fikrini oluşturma şansı vermek bu bağlamda kendi dogmatik yargılarımı ilan etmekten daha faydalı olur sanırım.

İkinci kısmın ilk beş bölümü ağırlıklı olarak şöyle ya da böyle siyasetle ilgilidir. Her bölüm konunun farklı bir boyutunu ele almakta ve ayrı nitelikte bir malzeme bütününe dikkat çekmektedir. Üçüncü Bölüm, erken devir İslam sözlü anlatı (rivayet-hikâye) geleneğinin çağdaş araştırmacının karşısına çıkardığı sorunlarla ilgilenmekte ve bizim bu geleneği İlk İslam Toplumu'ndaki otorite ve bütünlük sorunlarını tahlil etmekte nasıl kullanabileceğimiz sorusunu sormaktadır. Abbasi devrimi ile ilgili olan Dördüncü Bölüm, çağdaş bilimsel çalışmaların bu paradigmatik olaya dair çelişkili yorumlarına eğilmektedir. Beşinci Bölüm tekrar sözlü anlatı kaynaklarına -bu sefer 10. ve 15. yüzyıllar arası İslam dünyasında siyasete dair bilgimiz için vazgeçilmez bir edebî tür olan saray tarihlerine (*chronicle*)- dönüyor. İki dikkatli ve zeki saray tarihçisinin sunduğu askerî idareye dair tahlilin sorgulanması yoluyla, tartışmamız bu türden yazılarda içkin olan siyaset kavramlarını belirlemeye çalışmaktadır. Altıncı Bölüm, siyasetin sembolik boyutuna dönerek 10. ve 11. yüzyıllarda Irak ve İran'daki hanedanlar arası kavgalarda ideolojinin ro-

lünü açıklamaya gayret sarfeder. Bu bağlamda özellikle önem arzeden, Selçukluların benimsediği fikirler sentezidir. Son olarak Yedinci Bölüm, kaynaklarımızın ortaçağ İslam tarihinde yönetim mekanizmasının inşasını ve bu mekanizmanın tüm toplum üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu incelemektedir. Kabul edilebilir nedenlerden dolayı Memlûk İmparatorluğu (1250–1517) tercih edilmiştir; çünkü bu rejimden, ortaçağ İslam idaresini araştırmamıza yarayacak olan -yazılı, dokümanter, arkeolojik- her türlü kaynaktan en azından fragmanları bize ulaştırmıştır.

Sonraki beş bölüm sosyo-ekonomik tarihin kaygan zeminine ayrılmıştır. Bu alan günlük yaşantımızda tüm eylemlerimizi kuşattığından acımasızca seçici olmak zorundayım. Tabii ki, bu araştırmada ilgi çeken pekçok hayatî konuya -eğer değinildiyse- ancak üstünkörü değinildiğinin farkındayım. Bunlar arasında yokluğuna en çok üzüldüğüm üç başlık vardır: (a) Bütün devirlerde Ortadoğu yaşamının çok önemli bir özelliği olan Kabilecilik; belki en açık bir biçimde Emevîler idaresinde, Muvahhidler sonrası Kuzey Afrika ve İlhanlılar ve Timurlular İran'ında görülen bir özellik; (b) 7./13. yüzyıldan günümüze kadar İslam dünyasının, dinî canlılığına yaptığı katkı bir yana, toplumsal ve kültürel bütünlüğünü büyük ölçüde sağlayan Tarikatlar; (c) Son olarak, kadınların karmaşık konum ve rolleri; ortaçağ İslam toplumunun iç dinamikleriyle ilgili düşüncelerimizi büyük ölçüde değiştirmeye aday, hakkında ciddi çalışmaların yeni yeni başladığı bir konu. Okuyucularım da şüphesiz (bekledikleri bazı konular dâhil edilmediği için) üzüleceklerdir. Eğer başka konuları değil de bu konuları tercih etmemde bir ölçü aranırsa, kuşkusuz bu, hakkında derin ve yeterli literatür oluşmuş konuları tercih etmemden başkası değildir. Ayrıca bu bölümlerde sunulan malzeme ve fikirleri kontrol edebilenlerin kendi ilgi alanlarını belirleme ve bu alanda daha ileri adımlar atma hususunda daha iyi bir durumda olacaklarına inanıyorum.

Sekizinci Bölüm en iyi bildiğimiz sosyal topluluğu yani *'Ulemâ*'yı konu ediniyor ve bu topluluğun sosyal rolleri ve niteliklerini tanımlamanın çeşitli yollarını inceliyor. Bu bölüm aynı zamanda hem *ulemâ*yı araştırma hususunda ana kaynağımız olan hem de tüm edebî türler arasında en çok İslam'la ilgili sayılabilecek 'Tabakât' literatürüne de dikkat çekiyor. Dokuzuncu Bölüm *ulemâ* tarafından üretilen düşünce bütünü-

nü -*Şer'i* hukuku- inceliyor ve bu oldukça soyut, normatif yazın türünün sosyal ve ekonomik tarihin sorunlarına nasıl ve hangi ölçüde uygulanabileceği sorusunu soruyor. Onuncu Bölüm şehir tarihini konu edinerek hem "İslam şehri" kavramsal sorununa hem de arkeolojinin ve topografik metinlerin neden olduğu metodolojik sorunlara eğiliyor. Diğer pekçok bölümde olduğu gibi, bu bölüm de geniş ve genel sorunların içini belirli bir zamanı ve mekânı -bu kez 12. ve 16. yüzyıllar arası Şam'ı- inceleyerek doldurmaya çalışıyor. Onbirinci ve Onikinci Bölümler'in her ikisi de, elimizdeki metinlerde marjinal bir role sahip görünmelerine rağmen gerçekte daha hayatî role sahip oldukları açık olan toplulukları ele alıyor: Gayrimüslimler (Onbirinci Bölüm) ve Çiftçi sınıfı (Onikinci Bölüm). Onbirinci Bölüm ortaçağ Ortadoğusu'ndan günümüze kalan en değerli hazineyi, Kahire Genize kayıtlarını inceliyor; bu bölüm aynı zamanda neredeyse hiçbir şekilde kayda geçirilmiş olma olasılığı bulunmayan ihtidâ sürecini gündemine alıyor. Onikinci Bölüm, kendileri adına konuşamayan ve okur-yazar takımı tarafından da ihmal edilmiş olan insanların hayatına nüfuz edebilecek ne tür teknikler olabileceğini soruyor. Buna ilaveten, insan ekolojisini ilgilendiren hususlara da eğiliyor; yani sert fiziksel çevrenin getirdiği zorluklar ve bu zorluklarla başa çıkmak için insanların bulduğu teknolojiler ve sosyal sistemler.

Son bir nokta ise; ben bu on bölümde tartışılan konuların birçok yorumunu öneriyorum, ancak bunların kesin ifadeler olduğu gibi bir iddia içinde değilim. Onlar sadece muhtemel araştırma ve açıklama ufukları teklif eden kısa söylemlerdir. Katı metodolojik modeller çizmek niyetim de yoktur. Sadece alanımız için merkezi önemi olan (ya da olması gereken) bazı yaklaşım biçimleri önermeyi ümit ediyorum. O halde bir düzeyde bu bölümler, İslam tarihi çalışmalarındaki hâlihazır araştırma düzeyini ortaya koymaktadır; fakat başka bir düzeyde onlar, bu alanın nasıl geliştirilebileceğini ve hatta dönüştürülebileceğini göstermeye çalışmaktadır. Eğer İslam'ın geçmişiyle ilgili çalışmaların, insan toplulukları ve kültürleri arasında hak ettiği yeri alması isteniyorsa bu dönüştürmenin mutlaka yapılması gerekiyor.

Bu türden bir kitap her anlamda bir işbirliğinin ürünüdür. Pekçok arkadaşım bir veya daha çok bölümü cömertçe okumuş ve önemli eleştiri ve düzeltme yapmış, başvuru kaynakları sağlamıştır. Her ne kadar zaman ve mekân sınırları, yapılan tekliflerin tamamını kitaba dâhil et-

meme izin vermediyse de onlardan büyük ölçüde yararlandım. Alfabetik sıraya göre bu okuyucularım şunlardır: William Brinner, Mark Cohen, Bruce Craig, Robert Dankoff, Fred M. Donner, Robert Frykenberg, Paul Hyams, Charles Issawi, Bernard Lewis, Maureen Mazzaoui, Roy P. Mottahedeh, Eric Ormsby, Carl Petry, Fazlur Rahman, Paula Sanders, Jan Vansina ve Jeanette Wakin.

Bu bilim adamlarının hepsine çok şey borçluyum, ancak onlardan ikisiyle ilgili birkaç söz söylemeliyim. Bana bu kitabı yazma fikrini ilk olarak Bruce Craig verdi ve daha sonra da tüm müsveddeyi, oluşum aşamasında okudu ve benimle tartıştı. Craig aynı zamanda bana kitabın ortaya çıkması için gerekli, nazik fakat kararlı ve arkadaşça bir baskı sağladı. Bernard Lewis sadece o derin bilgisini değil kişisel kütüphanesindeki pekçok malzemeyi de benimle paylaştı; daha da önemlisi o, sıkıntılı dönemlerde istikrarlı bir destek ve arkadaşlık gösterdi.

Wisconsin Üniversitesi'nden üç doktora öğrencisine de müteşekkirim: Susan Grabler, Nurhan İsvan ve James Lindsay. Onlar nefret ettiğim pekçok rutin işte -bibliyografyayı kontrol etme ve düzeltme, metni tashih, indeks hazırlama- bana yardım ederken oldukça kararlılık ve maharet gösterdiler. Kimberly Roach dört bölümün müsveddesini birkaç kez yazdı ve Sandra Heitzky Bibliyografik indeksi kelime dizini için hazırlanmış olan programa girerken geleneksel etkinliğini ve oldukça başarılı mizahını ortaya koydu. Bütün bunlar yazımın son aşamalarının normalden daha hızlı hazırlanmasını sağladı.

Ben bu çalışmayı birkaç kurumun cömert malî desteği ve araştırma mesaisi olmaksızın asla bitiremezdim: the Institute for Advanced Study, Princeton, N.J. (1980–81); American Council of Learned Societies (ilkbahar, 1982); the Graduate School of the University of Wisconsin-Madison (yaz, 1982 ve 1983; kış, 1984); National Endowment for the Humanities ve the Ford Foundation'ın sağladığı malî destekle, the Joint Committee on the Near and Middle East of the Social Science Research Council and the American Council of Learned Societies (kış, 1984); the Institute for Research in the Humanities, University of Wisconsin-Madison (ilkbahar, 1985).

Aynı zamanda şu bilim adamları ve yayıncılara da yardımlarından dolayı teşekkür etmek isterim: John. E. Woods'a, Ebû'l-Fadl

Beyhâkî'nin *Târih-i Mes'ûdî*'sinin basılmamış çevirisinden alıntı yapmama izin verdiği için; Bernard Lewis'e, yine Beyhâkî'den diğer bir kısa metnin çevirisini İkinci Kısım, Beşinci Bölüm'e başlık olmak üzere koymama izin verdiği için; the University of California Press'e, İbn Tağribirdi'nin William Propper tarafından *History of Egypt, 1382–1469 A.D.* (University of California Press Publications in Semitic Philology, xvii, 1957) adıyla İngilizce'ye çevrilen çalışmasının III. cildinden uzun metinler alıntılamama müsaade ettikleri için.

Bu kitabın metni 1988'deki ilk baskınınkiyle büyük ölçüde aynıdır. Bununla birlikte, o metin 1985'te baskıya girmişti; İslam tarihi sahası ve benim onunla ilgili düşüncelerim takip eden günlerde belirli oranda değişti. Bu yeni baskıyı fırsat bilerek bazı noktaları gözden geçirdim ya da açıkladım, hataları düzelttim, yeni basılmış kitap ve makaleleri ekledim ve bugün artık geçerliliğini yitirmiş olanları çıkardım. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bu gözden geçirme beklediğimden daha uzun sürdü. Margaret Case'e bu sıkıntılı süreçte sükûnetli sabrı ve faydalı danışmanlığını benden esirgemediği için en sıcak teşekkürlerimi sunmak isterim.

Son olarak bir kişisel not: Ben bu kitabın çoğunu the University of Wisconsin, Madison'ın bir üyesi iken yazdım. Bu harika kurumdaki çalışma arkadaşlarıma, benim eserime gösterdikleri güven ve sağladıkları destekleyici atmosfer için teşekkürü bir borç bilirim. Eşime teşekkürlerimi ifade etmenin bir yolunu bulabileceğimi sanmıyorum, fakat o, sevgisinin, birlikteliğimizin ve geçen çeyrek yüzyıl boyunca hiçbir zaman eksilmeyen sadakatinin bana ne ifade ettiğini çok iyi biliyor.

Madison, Wisconsin
Haziran 1990

BİRİNCİ KISIM

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ARAÇLARI

GİRİŞ

Hiçbir bilim adamının, bilmesi gerekenlerin tümüne hâkim olamayacağını baştan kabul etmek en iyisidir. İslam tarihinin çok dar bir alanında bile, gerçekten sağlıklı bir inceleme gerektiren birikim ve teknik beceriler çok ağır olabilir. İşte Emevîler dönemi Mısır'ın idarî tarihi, Yunanca, Arapça ve Kıptice'yi iyi bilmeyi, ayrıca papiroloji, nümizmatik ve arkeolojiye ve nihayet geç Roma ve erken devir İslam tarihi yazıcılığına, İslam hukuku ve idarî uygulamalara vakıf olmayı gerektirmektedir. Haçlılar dönemi Suriye ile ilgilenmek için bir kimsenin (Ermenice ve Süryanice de dâhil) en az sekiz dilde kaynaklara hâkim olması gerekmektedir; yalnızca anlatı metinlerine değil, fakat aynı zamanda idareye dair risalelere, hukuk mecmualarına, mahkeme yazışmalarına ve şiire hâkimiyet gerekmektedir. Ve burada da, nümizmatik, epigrafi (yazı bilim) ve arkeoloji hayatî önem taşır. Kısaca araştırması için makul çerçevede gerekli olduğunu düşündüğü tüm becerilere hâkim olmak isteyen bir araştırmacı başka hiçbir şeye vakit ayıramayacaktır. Bir kimsenin sınırlarının doğru bir şekilde anlaşılması, yalnızca yararlı değil aynı zamanda, mutlak olarak gereklidir.

Buna rağmen, kimse zanaatının aletlerine tam manasıyla sahip olmaktan vazgeçemez. Bunun ışığında, gelecek iki bölüm bu kitaptaki tüm diğer bölümlerin temelidir. Bu iki bölümün konuyu eksiksiz taramış olmak gibi bir iddiası yoktur. Tersine, bu bölümlerde amaç, İslam tarihinin ana kaynaklarının ve başvuru kitaplarının nasıl kullanılacağını göstermektir. Başvuru eserleri için bu hedef, onların amaçlarını ve her birinin tertip hususiyetlerini (*idiosyncracies*) yeterince ortaya koymayı gerektirmektedir. Çünkü onların pek çoğu açıklamayı hedefledikleri Doğu'dan (*Orient*) çok daha esrarlıdır. Ek olarak, elimizin altındaki araçlar bütünündeki ana boşlukları -ki bazıları gerçekten hayret vericidir- belirleyeceğiz. Başvuru eserlerinin böyle bir kuşbakışı değerlendirmesinin şüphesiz daha geniş imaları olacaktır. Ne kadar yetersiz görülürse görülsün bu, İslam tarihi çalışmalarının gelişiminin, hâlihazır durumunun ve gelecekte alması muhtemel yönelimlerinin bir resmini sunacaktır.

Kaynakların pratik ve uygun bir tasnifini geliştirmeye çalıştım; bu sayede sahaya yeni giren birisi bile ne tür malzemeye sahip olduğumuzu

kolayca öğrenebilecektir. Böylesi bir taramanın iki amacı vardır. Birincisi; bu, daha sonraki bölümlerde yapılacak belirli kaynak atıfları için ortak bir başvuru çerçevesi tesis eder. İkincisi, elimizin altındaki kaynakları belirleyerek yapılan bu tarama, sahanın hangi problemlerinin ve araştırma hatlarının daha verimli olabileceğini ve bunları etkili bir biçimde takip etmek için hangi araştırma becerilerine sahip olmak gerektiğini bize önerebilir.

1.BAŞVURU ESERLERİ

GENEL

İslam araştırmaları için en önemli ve en kapsamlı başvuru eseri *İslam Ansiklopedisi*'dir (*Encyclopedia of Islam*). Kaynağından günümüze, en geniş anlamda İslam medeniyetinin tüm veçheleri ile ilgilenen olağanüstü bir çabadır. Şu anda üç versiyonu bulunuyor, bunlar:

1. İlk baskı (*EI*[1]): Dört cilt ve bir de ek; İngilizce, Fransızca ve Almanca edisyonları bulunmaktadır (1913-1938).

2. Yeni baskı (*EI*[2]): Beş cildi tamamlandı, altıncı da büyük ölçüde ilerleme kaydetti (A harfinden Ma'ya kadar) ve I-III ciltler için yapılan bir ekin fasikülleri; sadece Fransızca ve İngilizce'dir. 1954 yılında başlayan, başlangıçta sadece ilkinin basit bir yenilemesi ve orta halli bir genişlemesi olarak düşünülen *EI*[2], hemen hemen her fasikülde kapsam olarak gelişti ve bugün artık katkıların uzunluğu ile ilgili hiçbir sınırlama bulunmuyor.

3. Kısa İslam Ansiklopedisi (*SEI*): Derleyen H. A. R. Gibb ve J. H. Kramers (1953). Bu kitap *EI*[1]'in yalnız hukuk ve din ile ilgili maddeleriyle ilgilidir, ancak bazı ek bibliografya ve ufak çapta revizyon da içermektedir. (Almanca versiyonu: *Handwörterbuch des Islam*, der. A. J. Wensinck ve J. H. Kramers; 1941).

EI günümüze taşınan ilim mirasının ortak bir derlemesi değildir. Çoğu maddeler imzalıdır; bazıları sözlük açıklamalarından farksız olsa da diğerleri gerçek birer araştırma ürünüdürler- çoğu durumda bunlar konunun imkân dahilindeki en iyi çalışmasını temsil etmektedirler. Her madde, bazen daha çok başlangıç düzeyinde olsa da çoğu zaman olağanüstü detaylı bir bibliyografya içermektedir. Maddeler alfabetik olarak düzenlenmiştir, ancak mesele bu kadar basit değildir. Birkaç istisna dışında madde isimleri ilgili Arapça İslamî teknik terimler veya asıl isimlerdir. "Jurisprudence-hukuk bilimi" yerine "Fikh"ın kullanılması anlaşılabilir bir tercihtir, ancak ("Caucasus-Kafkas" *için) "Kabk"ın kullanılması pek anlaşılır değildir* ve yine "*Inscriptions*-yazılar" yerine "Kitâbât"ın seçilmesi sınırları zorlamaktadır. *EI*[2] için bu sorun indeks cildi ile biraz hafif-

letilmeye çalışılacaktır; I-III. ciltler için bir fasikül şu anda yayınlanmış durumdadır.

EI'nin kendini dayatan yapısı, okuyucuyu kolayca onun ifadelerini nesnel gerçekliğin ifadesi olarak algılamaya götürebilir. Ancak EI^1 ve *SEI* neredeyse tamamen Avrupalı bilim adamlarınca üretilmiştir ve bu nedenle özellikle Avrupalıların İslam medeniyeti yorumunu yansıtır. Mesele bu yorumun 'yanlış' olması değildir; mesele belki bu ciltlerde üzerinde durulan soruların çoğunlukla geleneksel olarak Müslümanların kendileri hakkında sordukları sorulardan kesin olarak farklı olmasıdır. EI^2'de ise durum biraz daha farklıdır. Büyük ölçüde önceki versiyonları gibi başlamasına rağmen, sürekli büyüyen bir biçimde maddeler artık Müslüman geçmişten gelen bilim adamları tarafından yazılmaktadır. Açık olmak gerekirse, bu yazarlar geleneksel Kum ya da Ezher öğretisini temsil etmiyorlar; onlar Batı tarzı üniversitelerde eğitim görmüş ve Batılı meslektaşları ile her zaman aynı kültürel değerler veya -tavırları olmasa da- metodolojiyi paylaşmışlardır. Buna rağmen, tarz değişikliği fark edilebilir bir düzeydedir ve oldukça anlamlıdır.

Müslüman bilim adamlarının kendi tarihlerini Avrupalıların eline terk etmeme kaygısı *EI*'nin birkaç uyarlamasına yol açtı: Türkçe, Farsça, Arapça, Urduca. Bunların en eskisi ve en önemlisi Türkçe'deki *İslam Ansiklopedisi*'dir (Kısaca, *İA*; 13 cilt, 1945-1988). *EI*'den çevrilen maddelerde (tabii ki bazen taraflı ve tartışılabilir sonuçlar içerseler de) çok değerli ilaveler mevcuttur; aslında çok geniş bir kategori olan Türkçe konularda ise maddeler orijinaldir ve genellikle büyük çaplı katkılar içermektedir.

Çok yeni ve potansiyel olarak oldukça önemli bir proje de Ehsan Yarshater'in editörlüğünde çıkan *Encyclopaedia Iranica*'dır. Format ve yaklaşım olarak EI^2'ye benzemekle birlikte bu eser, tabiatıyla İslamî dönemin de ötesine uzanmaktadır. Aslında, 'İran' çok geniş manada ele alınmıştır: İran siyasî-kültürel etki alanının tamamı; böylece ortaçağ İslam dünyasının büyük bölümü şu veya bu seviyede konuya dâhil edilmiştir. *Enyclopedia Iranica* çok iddialı bir projedir; 1982'de yayımına başlanan ansiklopedinin A harfini tamamlaması için (her biri 900 sayfa olan) iki cilt gerekmiştir. Hatta ancak III. Cildin ortalarına doğru ilk "B" fasikülleri çıkmaya başlamıştır.

Farklı bir tasarı olmakla birlikte genişlik bakımından benzer bir çalışma da şudur: *Handbuch der Orientalistik,* ed. Bertold Spuler (kıs., *HO;* 1952-devam ediyor). *HO* başlangıçta geleneksel Oryantalist ilgi alanı olan Asya dilleri, yazılı edebiyatı, dinleri, hukuk sistemleri ve siyasî tarihi ile ilgili tam ve yetkin özetler sunmayı hedeflemişti. Ancak serinin bazı ciltleri, orijinal bilimsel çalışmalara dayanarak ele aldığı konunun hemen hemen eksiksiz bir incelemesini vermektedir. (Örneğin, Manfred Ullmann ve Mary Boyce'un çalışmaları aşağıda sıralanmıştır).

HO oldukça karmaşık bir düzenlemeye sahiptir ve tamamlayıcı ciltler, yazar veya konu adları yerine seriler olarak kataloglanmıştır. Kısaca, *HO* yukarıdan aşağıya alt bölümlere ayrılarak düzenlenmiştir: *Abteilungen* (Kısımlar), *Bände* (Ciltler), *Abschnitten* (Bölümler), *Lieferungen* (Fasiküller). İslam tarihi için en önemli kategoriler şunlardır:

Birinci Kısım: Yakın ve Orta Doğu

III. Cilt: Sami Dili ve Edebiyatı

IV. Cilt: İran Dili ve Edebiyatı

V.Cilt: Altay Dili ve Edebiyatı

VI. Cilt: İslam Toprakları Tarihi

VII. Cilt: Ermeni ve Kafkas Dilleri

VIII. Cilt: Din

İlave Cilt

Bu genel kategoriler dâhilinde ferdi katkılar önceden belirlenmiş bir şemaya göre numaralandırılmıştır; görünüşteki pekçok boşluk henüz yayınlanmamış birimleri temsil etmektedir.

Birçok önemli başlık ne yazık ki bu çerçevede kolayca bulunabilecek yerlere yerleştirilmemiştir; özellikle aşağıdakilere dikkat ediniz:

B. IV; 1. Abschnitt (Bölüm); Lfg. 2: G. Morrison, der., History of Persian Literature from Beginning of the Islamic Period to the Present Day (1981)

B. IV; 2. Abschn.; Lfg. 1: Literatur (1968). Özellikle bkz., Bertold Spuler, "Die historiche und geographische Literatur in persischer Sprache", s. 100-167

B. V; 1. Abschn.: Türkologie (1963)

B. V; 5. Abschn.: Geschischte Mittelasiens (1966)

B. VI: Geschichte der Islamischen Länder-Asıl Almanca metin B. Spuler ve diğerleri tarafından şu eserle değiştirilmiştir: The Muslim World, a Historical Survey, çev. F.R.C. Bagley (4 cilt, 1968-81)

B. VI; 5 Abschn.: H. R. Idris ve K. Rohrborn, Regierung und Verwaltung des Vorderen Orients in islamischer Zeit, (1977-devam ediyor)

B. VI; 6. Abschn.: Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients in islamischer Zeit, 1. fasikül (1977), 2. hazırlanmakta.

B. VIII; 1. Abschn.: Mary Boyce, A History of Zoroastrianism (1975-devam ediyor)

B. VIII; 2. Abschn.: Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen (1961)

Ergbd. I; Heft 1: Walther Hinz, Islamische Mässe und Gewichte umgerechnet insmetrische System (1955; göz. geç. bsk., 1970)

Ergbd. II; Halbband: Adolf Grohmann, Arabische Chronologie; Arabische Papyruskunde (1966)

Ergbd. III: Orientalisches Recht (1964)

Ergbd. VI; 1. Abschn.: Manfred Ullmann, Die Medizin im Islam (1970)

Ergbd. VI; 2. Abschn.: Manfred Ullmann, Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam (1972)

Ergbd. VII: Ibrahim Gomaa, A Historical Chart of the Muslim World (1972)

Ergbd. VIII: Hans-Jürgen Kornrumpf, Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa (1973)

Zweite Abteilung: Indien; B. IV; 3. Abschn.: Annemarie Schimmel, Islam in the Indian Subcontinent (1980)

Her ne kadar yukarıdaki eserlerden daha genel bir okuyucu kitlesini hedeflese de, son bir başvuru eserinden de söz etmek gerek. Bu, *Dictionary of Middle Ages* (Orta Çağlar Sözlüğü)'dir (kıs. *DMA;* 13 cilt, 1982-89). Başlığın da gösterdiği gibi *DMA,* merkez İslam topraklarıyla olduğu kadar Latin Avrupa ve Bizans'la da ilgilenmektedir. İslam ile ilgili maddeleri çoğunlukla ciddi araştırma amacına hizmet edemeyecek kadar kısadır ve bibliyografyalar İngilizce başlıklara vurgu yapmaktadır. Böyle de olsa, pekçok katkı ve önemli yorum denemesi içeren *DMA* her halükârda faydalı bir altyapı ve giriş mahiyetinde metinler sunmaktadır.

1.Bibliyografya İle İlgili Araçlar

Bibliyografya son 20 yılda İslam üzerine yapılan araştırmaların en hızlı büyüyen alanlarından biri haline geldi. Aslında işte bu aşırı büyü-

menin bizzat kendisi şimdilerde bir bibliyografik problem doğurmaktadır. Bilgisayar teknolojisi bu sorunu gidermede kullanılabilir; kişisel bir bilgisayar ve güzel bir programla donanmış bir bilim adamı bugün, kendi ilgi alanlarını geçmiştekinden çok daha etkin olarak kontrol edebilecek durumdadır. Fakat elektronik çağda bile, yazılı bibliyografyalar - bilim adamının kendi listesini kontrol etmesi ve karşılaştırmalar yapması, yeni araştırma alanları için hazır çözümler sunması vs. gibi- pekçok işlev görebilir ve her halükârda bunlar akademik hayatın hâlihazırdaki hakikatidir. Aşağıdaki müzakerede yalnızca alanın vazgeçilmez sayılan başvuru kaynaklarını inceleyeceğiz, çünkü makul ölçüler dâhilinde eksiksiz bir tarama neredeyse imkânsız gibi bir şeydir.

Elimizdeki en sistemli ve kapsayıcı araç J. D. Pearson ve arkadaşlarınca hazırlanan *Index Islamicus*'tur. Çok dikkatlice hazırlanmış ve zekice tasnif edilmiştir, ancak hiçbir çalışma mükemmel değildir ve bazı kaçınılmaz hatalar, atlamalar ve tuhaf girişler (*entries*) mevcuttur. Ayrıca, *Index* ciddi boşluklar içermektedir: 1976 yılına kadar kitap ve monografiler ona dâhil edilmiyordu ve bazı Türkçe başlıklar dışında Doğu dilleri listeye dâhil değildi. (Batılı bibliyografya yazarlarının Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca'da basılmış bilimsel kitap ve makalelerin düzenli ve sistemli bir taramasını yapmamaları hem utanç verici bir durumdur, hem de ciddi sıkıntılara yol açmaktadır; şu anki haliyle, insan bu tür çalışmaları ancak sözlü gelenekle dağınık atıfların tesadüfen bir araya gelmeleri sonucu öğrenebilmekte ve böylece daha değerli çalışmalar, aradaki boşluklardan kayıp gitmektedir. Bütün bu eksikliklerine rağmen *Index Islamicus*, yine de çok değerlidir, zira o, 1905'ten günümüze, bütün Avrupa dillerinde İslam hakkında yazılmış neredeyse tüm makaleleri kapsamaktadır. Sadece inanılmaz sayıdaki dergileri değil, aynı zamanda konferans tebliğlerini ve *Festschriften*'i (bir kişinin anısına çıkarılan ve makaleler içeren eser) de tarama alanına dâhil etmektedir. Ana cilt (1958) 1905–1955 yılları arasını kapsar, beş yıllık ekler ise (ki şu anda 1956-1960'tan 1976-1980'e kadar yayınlanmış durumda) bundan sonraki dönemle alakalıdır. 1976'dan itibaren, (üç ayda bir yayınlanan) *Quarterly Index Islamicus*'da yayınlanmaya başladı ki buna her yılın sonunda yıllık yazar ve içindekiler indeksi de eklenmektedir. Yakın zamanda yapılmış çalışmaları belirlemek doğal olarak çok yorucu ve sıkıcı olabilir, ancak artık birçok şey en azından tek bir yerde bulunabilir.

İslam ile ilgili çalışmalar tam olarak 1905 yılında ortaya çıkmaya başlamadı; Pearson tarafından ihmal edilen Avrupa'nın birkaç yüzyıllık birikimi Wolfgang Behn tarafından, yaklaşık 21.000 giriş içeren *Index Islamicus* 1665-1905 (1989) isimli eserde tarandı. Behn genel olarak Pearson'ın tasnifini takip etmiş ve onun kitap ve monografileri atlama yöntemine de bağlı kalmıştır. Behn 1982'den itibaren, bir anlamda *Quarterly Index Islamicus*'u tamamlayan yıllık *Islamic Book Review Index*'i çıkarmaya başladı. Burada Behn o yıl içerisinde tanıtılmış (review) konuyla ilgili tüm kitapların yazar adını esas alan bir listesini veriyor; kitap adları kitabın tanıtıldığı yıl altında girilmiş ve yeni tanıtımlar, geçmiş 11 yılı içine alacak şekilde daha öncekilerle birlikte sunulmuştur. Proje yakın zamanlardaki akademik çalışmaların nitelik ve etkisini değerlendirmek için uygun bir ortam sunmaktadır; ümit ederiz devamı gelir.

1905 öncesi ve I. Dünya Savaşı'na kadar basılmış kitap ve monografiler için diğer değerli bir kaynak da Gustav Pfannmüller'in *Handbuch der Islam-Literatur* (1923) adlı çalışmasıdır. Pfannmüller'in sahası din ve siyaset olduğu kadar coğrafya ve etnografyayı da kapsayacak şekilde geniştir (ancak din, 420 sayfalık kitabın 325 sayfasını teşkil ediyor); ayrıca o sadece kitap isimlerini sıralamakla kalmamış, bununla birlikte, önemli gördüğü maddeler hakkında özlü değerlendirmeler de sunmuştur. O halde onun eseri bir anlamda kahramanlar çağının -Nöldeke, Becker, Snouck Hurgronje, Goldziher, Wellhausen, van Berchem ve Caetani döneminin- sonunda Avrupa Oryantalizm geleneğinin bir hülasasını sunmaktadır ve işte tam da bu nedenle hala ilgimizi hak etmektedir.

Index Islamicus gibi, her çalışmayı içermeyi amaçlayan bibliyografyaların sebep olduğu güçlük, bizzat onların her şeyi kapsıyor olmalarıdır, yani değerli metal ile değersiz olanı ve ana çalışma ile onun türevi arasında ayrım yapmamalarıdır. Sahayı, iyi seçilmiş bir bibliyografya ile daha anlamlı hale getirebiliriz. Bu türün birkaç örneği oluşmuş durumdadır; fakat bir tarihçi için hala en güzeli 1943'te yayınlanan bir eserdir. Jean Sauvaget'nın, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*'ı alelacele bir araya getirilmiştir. Sauveget'nin Collège de France'da savaş zamanı verdiği derslerden oluşmakla birlikte, yazarın derin bilgisi, metodolojik berraklığı ve kişiliğinin gücü bu eseri deneyimli bilim adamları için bile çok faydalı bir arkadaş kılmıştır. 1961 yılında Claude Cahen çalışmayı tam anlamıyla gözden geçirmiş ve ardından *Introduction to the History of*

the Muslim East adıyla (her zaman iyi sonuç vermeyen bazı revizyonlarla) İngilizce'ye aktarmıştır (1965). Kitap şu anda yeni bir başlıkla tekrar gözden geçirilmiştir: Claude Cahen, *Introduction à l'histoire de monde musulman médiéval: viie-xve siècle* (1982). Kitabın yararlı birçok yönü atlanmış ve bibliyografya aşırı bir şekilde kısaltılmış olmasına rağmen, tarih eğilimli tertibi, adı geçen maddelerle ilgili özlü değerlendirmeleri ve metodolojik yorumlar Sauvaget-Cahen'i İslam tarih çalışmalarının en başarılı genel taramalarından biri yapmaktadır.

Sauvaget-Cahen kaynak kitaplarla ve süreli yayınlarla ilgili iyi bir değerlendirme sunmaktadır; ancak bu türe ait en iyi rehber Gustav Meiseles'in, *Reference Literature to Arabic Studies: a Bibliographical Guide* (1978) isimli eseridir. Meiseles'in taraması sadece başlıkları vermekte, değerlendirme veya yorum içermemektedir, ancak eser çok dikkatle düzenlenmiş ve hem Arapça hem de Batı Dillerindeki eserlerin geniş bir yelpazesini sunmaktadır. Özellikle faydalı olan bir yönü onun (hem ortaçağ hem de çağdaş) Arapça bibliyografya koleksiyonlarının, her türden sözlüklerin ve Kur'an ve Hadis araştırma vasıtalarının bir listesini sunuyor olmasıdır. (Standart kısaltmaları içeren) süreli yayınlarla ilgili bölümler mükemmeldir. Buna karşılık, tarih, coğrafya ve sanatla ilgili kısım biraz keyfi ve düzensiz görünüyor.

Meiseles'in çalışması, Diana Grimwood-Jones, Derek Hopwood ve J. D. Pearson tarafından derlenen *Arab Islamic Bibliography* (1977) vasıtasıyla tamamlanabilir. Bu aslında Giuseppe Gabrieli'nin *Manuale di bibliografia musulmana*'sının (1916) yeniden gözden geçirilmiş halidir; eser İslam tarihinin ana konularını tarama çabası işine girişmiyor, fakat sadece müracaat araçlarını, kaynakları ve İslam Ortadoğusu çalışma merkezlerini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışıyor. İran'la ilgili konularda (muhtemelen İslam öncesi dönem de dâhil) en faydalı rehber L. P. Elwell-Sutton'ın derlediği ve *Arab Islamic Bibliography*'ye rehberlik etmek üzere hazırlanmış olan, *Bibliographical Guide to Iran*'dır (1983). Bu eser, İran araştırmaları ile ilgili tüm alanları kapsamakta ve hem genel problemler hem de belirli konu başlıklarına dair kısa fakat doğrudan yorumlar sunmaktadır.

Bu bibliyografik başvuru kaynakları geçmişi düzenlemekte, fakat acil bir ihtiyaç olan yeni yayınları takip etme konusunda faydalı olamamaktadır. Uzun bir süre bu ihtiyaç, Islam araştırmalarının tüm alanlarında

yayınlanan ana makaleler, kitap derlemeleri ve monografilerin yıllık taramasını yapan *Abstracta Islamica* ile büyük ölçüde giderilmeye çalışıldı. *Abstracta Islamica, Revue des études islamiques*'in bir parçası olarak, ama ayrı bir fasikül halinde yayınlanıyor. Her ne kadar seçici olsa da kapsadığı alan çok geniştir ve *Index Islamicus*'un aksine Arapça, Türkçe ve Farsça'da yapılan bilimsel yayınları da içermektedir. Giriş maddeleri genellikle eleştirel kısa bir özet sunuyor. Eğer düzenli olarak yayınlanabilseydi *Abstracta Islamica* daha da faydalı olabilirdi; ancak çok uzun gecikmeler ne yazık ki kural haline geldi. Onun boşluğu, hayran duyulan *Bulletin critique of Annales Islamologiques* ile belli ölçüde doldurulabilir (ilk önce XX. ciltle birlikte basıldı, 1984). (1986'dan beri ayrı bir cilt olarak basılmaktadır.) *Bulletin Critique*'in amacı İslam çalışmaları alanındaki önemli yayınların uzun birer tanıtımını yapmaktır; bu alanları şöyle sıralayabiliriz: Arap dili ve edebiyatı, din ve siyaset, 1945'e kadar tarih, bilim tarihi, sanat ve arkeoloji. Yayın hayatına, en azından şu ana kadar vaadettiğini gerçekleştirerek devam ediyor.

Annales Islamologiques'in, Kahire'deki Fransız Doğu Arkeoloji Enstitüsü (Institut Français d'Archéologie Orientale) tarafından yayınlanmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak dergide Türkî ve İranî konular, çok yüzeysel bir çerçevede ele alınmaktadır. Allah'tan bu alanlar hakkında yardım akacağımız bir çalışma mevcuttur. *WZKM*'ye yıllık ek olarak yayınlanan (her ne kadar ayrı bir cilt ve sayfalama takip etse de) *Türkologischer Anzeiger* Türkî çalışmaların tüm veçhelerine yönelik dikkatli bir tarama sunmaktadır. Ancak bu, listesi sunulan eserlerin eleştirisi ya da özetini vermemekte ve sadece Anadolu ve Balkanları kapsamaktadır. 1974'ten önce basılan eserler için, H.-J. Kornrumpf'un *Osmanisches Bibliographie*'sine bakılabilir (*HO*, Ergbd. VIII, 1973); bu eserin hacimli yapısı kullanımını zorlaştırmakta ve *TA*'nın coğrafî saha darlığını ve kaydedilen başlıklarla ilgili yorum getirmeme özelliklerini paylaşmaktadır. İran için 1978'den beri İran'daki Fransız İranoloji Enstitüsü tarafından *Studia Iranica*'nın yıllık eki olarak yayınlanan *Abstracta Iranica*'ya bakılabilir.

Orta Asya ve kadim İran'ın, İslam medeniyetinin gelişiminde çok derin etkileri olmuştur; ancak her iki saha da, çoğu İslam ile ilgili araştırma yapan kişilerin uzmanlık alanı dışında kalmakta ve her halükârda

kontrol edilmesi çok zor olmaktadır. Burada iki kitap çok faydalı olabilir:

1. J. D. Pearson, der., A Bibliography of Pre-Islamic Persia (1975).

2. Denis Sinor, Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale (1963).

Pearson'ın taraması iyi düzenlenmiş olup yalnızca eser adlarından oluşur ve onlar hakkında herhangi bir yorum içermez; Sinor'nunki ise bir anlamda Sauvaget-Cahen'inkine benzeyen bibliyografik kısa bir çalışmadır.

Basılmamış doktora tezleri, kimi zaman kötü bir biçimde bir araya getirilmiş bir 'yığın' niteliği taşısa bile, zengin yeni veri olanakları ortaya çıkarmaktadır ve sebebi ne olursa olsun alanın en iyileri çoğu zaman basılmamış durumdadır. ABD'de yapılan doktora tezlerinin standart başvuru kaynaklarına, zaman zaman kullanımları insanı bunaltacak kadar zor olan *Dissertation Abstracts*'a ilaveten, şu anda George D. Selim'in hazırladığı açık, anlaşılır şekilde düzenlenmiş güvenilir üç ciltlik bir seriye sahibiz:

1. American Doctoral Dissertations on the Arab World, 1883-1974 (İkinci bsk., 1976).

2. American Doctoral Dissertations on the Arab World, 1975–1981 (1983).

3. American Doctoral Dissertations on the Arab World: Supplemet, August 1981-December 1987 (1989).

Ne yazık ki, ortaçağ İslam tarihinde belli bir rol oynayan İran-Türkî toprakları için benzer hiçbir çalışma yoktur. İngiliz tezleri için Peter Sluglett'in *Theses on Islam, Middle East, and North-West Africa 1880-1978, Accepted by Universities in the United Kingdom and Ireland*'a (1983) bakılabilir. Alman tezleri için Klaus Schwarz'ın topladığı kapsamlı bir liste vardır (1980): *Der Vordere Orient in den Hochschulen Deutschlands, Österreichs, und der Schweiz. Eine Bibliographie von Dissertationen und Habilitationsschriften (1885–1978)*. Schwarz, pek alışık olmadığımız ama çok faydalı olan bir yöntemle, sonradan ismi değiştirilerek basılan tezlerin yeni isimleri de dâhil konuyla ilgili bibliyografik bilgileri veriyor.

Fransız tezleri için bu şekilde uzun bir zaman dilimini kuşatan bir çalışma yoktur; ancak 1982'de Fransız Arap Dilciler Derneği (Associa-

tion Française des Arabisants), *Dix ans de recherche universitaire française sur le monde arabe et islamique de 1968-9 'à 1979* isimli eseri yayınladı. Bu eser belirtilen tarihlerde başlanılan ya da teslim edilen [*hem thèses de troisième cycle* (üniversite üçüncü sınıf tezleri) hem de *thèses d'état* (devlet onaylı)] yaklaşık 6.000 tezi kapsamaktadır. Daha erken dönem tezlerine ait birikmiş listelere pek ihtiyaç duyulmamıştır; çünkü geleneksel doktora çalışmaları sistemi tezlerin basılmasını mecbur tutmaktadır. Diğer yandan bu çalışmanın 10 yılda bir yayınlanan eklerle tamamlanması güzel olacaktır. Eserde tipik Fransız yöntemi izlenmiştir: Tez başlıkları üniversite ve tez danışmanı esasına göre sıralanmış; sadece bitmiş tezlerde yazar ismi belirtilmiştir. Bibliyografik verileri bir yana, bu çalışma aynı zamanda Fransa'daki günümüz İslam araştırmalarının aşırı karmaşık altyapısını (araştırma merkezleri, denizaşırı kurumlar vs.) ortaya koyması bakımından da faydalıdır.

Asla tavsiye edilmeye değmez bir başka çalışma Maurice Saliba'nın, *Arabic and Islamic Studies: Doctoral Dissertations and Graduate Theses in English, French, and German (1881-1981) (1983)* isimli eseri, iddialı başlığına rağmen, kaynak olmasını engelleyecek oranda hata ve eksiklikler içermektedir.

Avrupa dillerine çevrilmiş İslam'la ilgili metinlerin kapsamlı ve düzenli olarak yenilenmiş listeleri şüphesiz son derece yararlı olacaktır. Bu yönde ilk güzel adım Margaret Anderson tarafından atıldı: *Arabic Materials in English Translation: a Bibliography of Works from the Pre-Islamic Period to 1977* (1980). Eser kısa yorumların eşlik ettiği 1.600'den fazla başlık içermektedir. Bu tür bir çalışmaya Farsça ve Türkçe için de acilen ihtiyaç vardır ve Avrupa dilleri arasında özellikle Fransızca'daki geniş çeviri literatürünün durumu kesinlikle öncelikli olarak ele alınmalıdır.

Bu kitapta sürekli üzerinde durulan konulardan biri de ortaçağ İslam tarihçilerinin, belirli noktalarda onları reddetme yoluna gitseler bile, sosyal bilimlerin teorisi, metodu ve araştırma sonuçları ile kendilerini mücehhez kılmaları meselesidir. Doğrusunu söylemek gerekirse sosyal bilimcilere güvenilmez. Leoanard Binder'in derlediği *The Study of the Middle East: Research and Scholarship in the Humanities and Social Sciences* (1976), şimdiden hem kavramsal hem de bibliyografik açıdan eskime işaretleri gösteriyor. Meydana gelen değişim ve gelişmeler *Bulletin of Middle East Studies Association*'da çıkan 'alanın durumu'yla ilgili makale-

ler vasıtasıyla takip edilebilir. Daha kişisel ama çok geniş alanı kapsayan bir tarama da Dale Eickelman tarafından yapılmıştır: *The Middle East: an Antropological Approach* (1981; 2. bas., 1989); eser gerçekten de Ortadoğu toplum ve kültürleriyle ilgili hâlihazır anlayışımızın bir değerlendirmesini sunmaktadır. Eickelman doğal olarak çağdaş olana eğilmektedir, ancak ortaçağa ve erken modern döneme ait pekçok konuyu da ele alıyor. İkinci baskı, bir yazar indeksi ihtiva ediyor ve bu da, daha önce dipnotlara gömülü olan bibliyografik bilgi hazinesine kolayca ulaşma imkânı sağlamaktadır.

Şu ana kadar bilimsel monografilerde yer verilen bibliyografyaları ihmal ettik; fakat bunlar genellikle elimizin altındaki en faydalı kaynaklardır. Yeni bir çalışma, konusu ile ilgili en iyi çalışma olmayabilir; ama en azından konuyla alakalı literatürün durumunu yansıtmalıdır. Daha da önemlisi, bu bibliyografyalar bazen dikkat çekecek ölçüde kapsamlıdır; mesela Joseph Schacht'ın *An Introduction to Islamic Law* (1964) adlı çalışması İslam hukukuna dair, kıyası kâbil olmayan en güzel bibliyografyadır. Genel olarak benim kanaatim odur ki; araştırmaya yeni yayınlanan monografi ya da makalelerde atıf yapılan kaynaklardan başlamalıdır. Bu yolla, araştırmacının okuması, konuyla ilgili sürekli gelişen bilgisi tarafından yönlendirilecektir. Ancak bilimsel tartışmanın ana hatları keşfedildikten sonra, bibliyografik müracaat vasıtalarının, toplanmış olan eser adlarının tamamlanması ve düzeltilmesi yoluyla, sistematik bir taraması yapılabilir.

2. Diller

Ortaçağ İslam dünyasında kullanılan dillerin göz korkutan çokluğuna rağmen -ki hakiki bir Bâbil (kulesi)'dir- kaynaklarımızın büyük bir kısmı yalnızca üç dilde kaydedilmiştir: Arapça, Farsça ve Türkçe. Bu üç dilden her biri için elde mevcut gramer ve sözlüklerin aşırı bolluğu arasında, daha çok sosyal/siyasî tarih araştırmacısı için faydalı olanları belirlemeye çalışacağız.

HO (1. Abteilung) bu dillerin daha geniş dil aileleri çerçevesinde kısa-öz tasvirini, onlarla ilgili bir yazın taraması ile birlikte sunuyor. Arapça için, B. III, Abschn. 3; Farsça için, B. IV, Abschn. 1–2; Türkçe için,

B. V, Abschn. 1. Buna ilave olarak Arap, İran ve Türk filolojisine hasredilmiş üç büyük kolektif eser daha vardır:

1. Grundriss der Arabischen Philologie. cilt I, Sprachwissenschaft, ed. Wolfdietrich Fischer (1982); cilt II, Literaturwissenschaft, ed. Helmut Gätje (1987).

2. Grundriss der Iranischen Philologie, ed. Wilhelm Geiger ve Ernst Kuhn: cilt I, Sprachgeschichte (1986); cilt II, Literatur, Geschichte, und Kultur (1904).

3. Philologiae Turcicae Fundamenta (2 cilt, 1959-devam ediyor).

Bunların içinde, *Grundriss der Iranischen Philologie* en hacimli olanı ve gerçek bir geniş özet *(summa)* oluşturma gayretidir. Bu eser artık doğal olarak vadesini tamamlamıştır; ancak bazı katkılar başlangıçtaki önemlerini büyük ölçüde hala korumaktadır; mesela Theodor Nöldeke'nin "*Die iranische National Epos*" klasik bir çalışma olma niteliğini devam ettiriyor. Jean Deny tarafından başlatılan ve değerli bir editöryal komitenin danışmanlığını yaptığı *Fundamenta,* daha çok güncel birikimi yansıtmaktadır; I. cilt (1959) Türk dillerinin bir taramasını yaparken, II. cilt (1965) bu dillere ait literatüre hasredilmiştir. Tarihe hasredildiği ifade edilen III. cilt uzun yıllar önce ilan edilmişti; ancak - İslam/Ortadoğu alanındaki kolektif çalışmaların ortak kaderi midir bilinmez- bugüne kadar sadece bir fasikülü yayınlandı (1970). *Grundriss der Arabischen Philologie* tabii ki daha güncel ve oldukça kapsamlıdır. İranî ve Türkî eserlerden daha geniş ölçüde, başka yerde yapılan bilimsel çalışmaların bir özetini yansıtmaktadır. İşte bu yüzden bu eser, başlangıç için makuldür.

Arapça sadece İslam'ın ilk dili olmakla kalmamış, aynı zamanda bizim ilgilendiğimiz devirde en çok yazılı belgenin üretildiği dil de olmuştur. Arapça, çeşitli biçimlerde var olmuştur. Ancak bizim amacımız bakımından en önemlisi, zamanımıza kadar (hem sözlü hem de yazılı) formel kullanımın dil kuralları ve sözcük yapısı bakımından çerçevesini oluşturan Klasik Arapça'dır; Kur'an, hadis ve kadim şiir (cahiliye şiiri) dili. Ancak, daha 3./9. yüzyıllarda kullanılan dilin Klasik kurallara uymayan tezahürleri vardı ve 7./13. ve daha sonraki yüzyıl tarih yazımlarında, artan oranda "*yöresel (colloquial-avami)*" bir kullanıma rastlamaktayız. Ayrıca idarî, ticarî ve günlük yaşamın pratik ihtiyaçları, Klasik me-

tinlerde yer almayan bir sürü terimin oluşması sonucunu doğurmuştur. Ancak, ortaçağ Arap gramer ve sözlük yazımı büyük ölçüde bu (klasik) metinlere dayandığından, çağdaş bilim adamı, acil ihtiyacın en çok hissedildiği bu tür hayatî pasajlarda genellikle yalnız kalmaktadır. İslam araştırmaları alanında kabullenmek durumda olduğumuz bir nokta, sağlıklı bir dilbilimsel araştırma için gerekli olan gelişmenin yavaş ve seyrek olduğudur.

G.F.W. Freytag'ın *Lexicon arabico-latinum* (4 cilt, 1830–1837) ve Albert de Biberstein-Kazimirski'nin, *Dictionaire arabe-français* (4 cilt, 1860) gibi Klasik Arapça sözlükleri genel olarak güvenilir olmakla birlikte şu anda vadelerini doldurmuş durumdadırlar. Freytag'ın tanımları büyük ölçüde değerli ama kısa olan iki sözlükten, el-Cevherî ve el-Fîrûzâbâdî'nin sözlüklerinden alınmıştır. Biberstein-Kazimirski ise ne yazık ki ne kaynaklarını belirtiyor, ne de takip ettiği yöntemle ilgili bir açıklama yapıyorlar; ancak, klasik dönem sonrası ve hatta Mağrib'e özgü bazı yöresel sözcüklere ve tanımlara eserlerinde yer vermişlerdir. Hans Wehr'in mükemmel çalışması *A Dictionary of Modern Written Arabic* (ilk İngilizce baskı, 1961; gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 4. baskı, 1971) 20. yüzyıl yazınına eğilmesine rağmen geç dönem ortaçağ metinleri için de hayret verecek ölçüde faydalıdır.

Bu alanın şaheseri E. W. Lane'in, *An Arabic-English Lexicon*'udur (8 cilt, 1863-1893); eser, ortaçağ Arapça sözlüklerin geniş kaynaklarından yapılan dikkatli derleme ve tercümelerden oluşur. Lane vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır, ancak üç ciddi problemi vardır: 1- Lane, metinlere açıklayıcı yorumlar eklemez; yalnızca ortaçağ sözlüklerindeki bilgileri yeniden üretir; 2- Tarih kaynaklarımızın büyük bölümü Klasik dönem sonrasına ait olmasına rağmen, kaynakları gibi Lane de Klasik dönem sonrası ortaya çıkan anlamları nadiren iktibas eder; 3- Lane eserini bitirme fırsatı bulamadan öldü, bu yüzden de sekiz harfe (kaf-ya) ait bilgiler bölük pörçük notlar şeklinde kalmıştır. Bilinen sebeplerden dolayı, hiçbir ciddi tarihçi ortaçağ Arap sözlük yazarlarının mecmualarına ara sıra da olsa bakmadan edemez. Onların çalışmaları hakkında uygun bir giriş John A. Haywood'un, *Arabic Lexicography: its History and its Place in the General History of Lexicography* (1960; ikinci basım, 1965) adlı eseridir.

Manfred Ullmann'ın editörlüğünde *Deutsche Morgenländische Gesellschaft* tarafından yayınlanmakta olan *Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache* (kısaca, *WKAS*; 1957-devam ediyor) adlı eser tamamlandığında ortaçağ Arapça'sı için kesinlikle standart bir sözlük olacaktır. *WKAS 1500*'lere kadar yazılmış çok geniş bir yelpazedeki metinlere yapılan doğrudan açıklayıcı notlara dayanmaktadır ve sadece (Almanca ve İngilizce) tanımları vermekle kalmaz, kısa örnek metinler de ekler. Bu eser aceleye getirilmiş bir eser değildir. Lane'in son iki cildindeki boşlukları doldurmak amacıyla, editörler *kef* harfi ile başlamışlardır; bu çalışmada müteakip harf (*lâm*) henüz tamamlanmış değildir ve yılda bir fasikülden (*yaklaşık 65 sayfa*) fazlası nadiren çıkmaktadır.

Alfabenin sonundan başlayan *Dictionnaire arabe-français-anglais* (4 cilt, 1964-devam ediyor) yavaş ve dikkatli bir şekilde ilerliyor ve şu anda *ha* harfinin ortasına geldi. Müteveffa Régis Blachère tarafından başlatılan ve Paris'teki meslektaşları tarafından devam ettirilen çalışma da (hem ortaçağ hem de modern) metinlere doğrudan açıklamalar ilave etme metodunu takip eder; ancak söz konusu eser *WKAS*'dan çok daha sınırlı bir repertuara dayanmakta ve zaten elimizin altındakilere çok az ilavelerde bulunmaktadır.

Bu noktada tarihçi için en değerli sözlük R.P.A. Dozy'nin *Supplément aux dictionnaires arabes* (2 cilt, 1881; tkr. bsk., 1927, 1960) adlı çalışmasıdır. Dozy, Lane ve Freytag'ın verdiği Klasik tanımları atlayarak kendi giriş maddelerini Klasik olmayan terim ve kullanımlara hasretmiştir. Çok çeşitli metinlere açıklayıcı yorumlar yapmıştır; ancak bunların büyük bölümü İspanya ve Mağrip'de yazıldığından, onun yaptığı tanımlar Nil-Ceyhun arasındaki bölgenin yazınına her zaman uymaz. Buna rağmen, vazgeçilmez bir el kitabıdır. Özellikle hukuk terminolojisi için yararlı, aşağı yukarı benzer ama daha küçük bir eser Edmond Fagnan'nın, *Additions aux dictionnaires arabes* (1923) adlı çalışmasıdır.

Oldukça önemli diğer bir imkân da, bazen tenkidli neşir ve çeviri eserlere eklenen açıklayıcı yorumlarda yer alabilir. Konuyla ilgili birkaç örneği zikretmek yeterli olacaktır. *el-Makrizi'nin Kitabü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* (*Histoire des sultans mameloukes,* iki cilt, 1845) isimli eserinin harika bir çevirisini yapan E. Quatremère, II. cildin sonundaki teknik terimler indeksi sayesinde yeri kolayca tespit edilebilecek bir dizi

sözcüğe açıklayıcı uzun dipnot eklemiştir. Ne kadar da eski olsa bu notlar, Memlûk idarî ve askerî terminolojini çözme hususunda hala vazgeçilmez bir vasıta olmaktadır. Daha kapsamlı olan, M.J. de Goeje'nin klasik metinlerin tenkitli neşirlerinde yer verdiği açıklamalardır; bununla ilgili olarak aşağıdaki çalışmalara bakılabilir:

a. Annales quos scripsit ... at-Tabari (15 cilt, 1879–1901), XIV. cilt, Introductio, Glossarium, Addenda et Emendanda, sayfalar, ci-dlxxii.

b. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (8 cilt, 1870–1894); IV. cilt, Indices, Glossarium, Addenda et Emendanda ad Partes I-III, sayfalar 175–380.

De Goeje'nin açıklamaları Latince'dir ve doğrusunu söylemek gerekirse, bazı okuyucular için Klasik Arapça'dan daha anlaşılabilir değildir; ancak temel bir Latince bilgisiyle kullanılabilir. Açıklamalı başka metin örnekleri sırası geldiğinde sonraki bölümlerde verilecektir.

Her ne kadar Türkçe ve Farsça, tamamen farklı iki dil ailesine mensup iseler de, birbiriyle olan çok derin etkileşimleri sebebiyle ikisine birlikte göz atmak faydalı olacaktır. Yirminci yüzyıldaki (1920) dil inkılâplarından önce, Türkçe'nin sözcük dağarcığının aşağı yukarı yüzde yetmişinin Fars-Arap kökenli olduğu tahmin edilmektedir ve eğitimli insanların konuştuğu dil, Farsça gramer yapıları tarafından tamamen doldurulmuş durumda idi. Aynı şekilde 6./12. yüzyıldan beri Farsça, özellikle kabilevî-ziraî hayat ve askerî-idarî kurumlar alanında, oldukça fazla sayıda Türkçe kelime ve deyimi özümsemiştir.

İki dilin karşılıklı olarak birbirleri içine girmeleri, elbette Redhouse (Osmanlı Türkçesi), Steingass ve Haim'ın (her ikisi de Farsça) sözlüklerinde ortaya konulmaktadır. Daha tafsilatlı bir düzeyde, Türkçe'nin Farsça'ya dâhil olması, Gerhard Doerfer'in, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* (4 cilt, 1963–1975) adlı muhteşem eseri aracılığıyla çalışılabilir. I. Cilt, Moğol kökenli kelime ve ifadelerle, II. cilt ise Türkçe olanlarla ilgilidir; bu iki bölümde içerik Arap alfabe sırasına göre düzenlenmiştir.

"Türkçe" sözcüğü birkaç tanesi 11. yüzyıldan beri İslam dünyasında kullanılmakta olan bir diller ve lehçeler ailesini ifade eder. Bu nedenle, Türk dil grubunun sağlıklı bir karşılaştırmalı-tarihsel sözlüğü gerçek bir

zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. İki eser bu ihtiyacı gidermek istemiştir:

1. Wilhelm Radloff, Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte (4 cilt, 1893-1911; tkr. bsk., 1960). Karşılaştırmalı sözlük bilimine (lexicography) dair bir çalışma olarak Radloff'un derlemesi, yaşayan Türk dillerinin taranması esasına dayanır. Her bir giriş maddesi, Kiril alfabesi karakterine göre transliterasyonu yapılmış bir kök sözcükle başlar. Bu kök sözcük ardından, onu kullanmakta olan Türkçe dillerinden biri ya da onun yakın bir akrabası için Rusça ve Almanca olarak tanımlanmaktadır. Müslüman halklar arasında kullanılan sözcükler Arap harfleriyle de verilmektedir.

2. Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (1972). Clauson, maddelerini kendi yapılandırdığı "köklere" göre düzenlediğinden bu tarz onun sözlüğünün kullanımını zorlaştırmıştır. Diğer yandan o, antik Türkî metinlerin geniş bir taraması temeline dayanmakta (öyle ki bu metinlerin her maddeye ait kesin atıfları verilmiştir) ve kapsadığı zaman diliminde tespit ettiği tüm Türkî lehçeleri karşılaştırmalı bir çerçevede toplamaya gayret etmektedir. Bundan dolayı eser, İslam dünyasına Türkî yayılmanın erken aşamalarıyla ilginenler için çok değerli bir araçtır.

Son olarak çok değerli bir araştırma vasıtası ve ortaçağ İslam ilim geleneğinin şaheserlerinden birine geliyoruz: Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Luğati't-Türk* isimli eseri; 11. yüzyılda Bağdat'ta Kaşgar bölgesinden (Sinkiang/Xinjiang/Sincan) asil bir Türk'ün yazdığı bir Türkçe-Arapça sözlüktür. Eser, Maveraünnehir hanedanlarından Karahanlılarca kullanılan Karluk Lehçesi üzerine yoğunlaşmakla birlikte, İslam tarihinde etkin bir role sahip olacak olan iki topluluğa ait veriler de sunmaktadır -Ğuzz/Oğuz (Selçuk ve Osmanlı devletlerinin çekirdeğini oluşturan ırk) ve Kıpçak (Memlûk İmparatorluğunun ilk dönemlerindeki siyasî-askerî elit). Kaşgarlı tanımlarını Arapça vermesine rağmen, bunları çok zengin Türkçe şiir ve atasözleri ile desteklemektedir; bu şekilde antik Türkçe'nin sadece basit bir sözlüğünü değil aynı zamanda antik Türk şiir ve folklorunun bir antolojisini meydana getirmiştir. (Doğal olarak) Türkçe'yi Arap morfoloji ve leksikografisinin katı kalıplarına uydurmaya çalıştığı için derlemesinin kullanımı kolay değildir. Böylece sözcükler "kök" (ki Türkçe açısından çok esnek bir kavramdır) esas alınarak ve ka-

fiye düzenine göre -yani başlangıç harfine göre değil son harfe göre- sıralanmıştır. Açıktır ki, *Divanü Luğati't-Türk* kullanıma sunulmadan önce zaman ve sabır istemektedir. Basılı üç versiyonu mevcuttur:

1. Matbu Arapça metin: thk. Kilisli Mu'allim Rif'at Bilge (3 cilt, 1333–35/1917–19).

2. Arapça metnin tıpkıbasımını da içeren çağdaş Türkçe çevirisi: thk. ve çev. Besim Atalay (6 cilt, 1939–1957. I-III. Ciltler, çeviri; IV. cilt tıpkıbasım metin; V-VI. ciltler indeksler).

3. Robert Dankoff ve James Kelly tarafından yapılan tenkitli İngilizce çeviri, *Compendium of the Turkic Dialects,* (2 cilt, 1982–84)

Uzun ve oldukça sağlam bir giriş içeren Dankoff-Kelly'ninki, bunlar arasında en güvenilir olanıdır. Metnin Arapça kısımları İngilizce'ye çevrilmiş, Türkçe unsurlar ise asıl haliyle bırakılmış, ancak Roman karakterlerle (A-Z) bilimsel transliterasyonu yapılmıştır.

3.Coğrafya Ve Topografya

Yakın geçmişe kadar, İslam tarihçileri sağlam araştırma atlaslarının eksikliğiyle başetmek zorundaydı; gerçekte ise bu tür atlaslar, hiç olmadı. Durum şimdilerde iyileşmeye başlıyor; ancak öyle görünüyor ki sağlıklı araştırma dizilerine ulaşmamız için çok uzun yıllar (büyük ihtimalle de onlarca yıl) beklememiz kaçınılmazdır.

Şu ana kadar, fazlasıyla ümit kırıcı olan bu boşluğu doldurmak üzere yapılmış en önemli çaba Tübingen Üniversitesi gözetiminde hazırlanmakta olan, ama Alman Oryantalist birikimi gibi çok güçlü bir kaynaktan faydalanan *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*'dir (kıs., *TAVO*). İlk haritalar 1977'de yayınlandı ve verilen bilgilere göre sayı 380'i aşacaktır. Her yıl on'lu veya ona yakın gruplar (*Lieferungen*) halinde ciltsiz olarak yayınlanan haritalar büyük boy olup (72x50) olağanüstü kalitede üretilmiştir. Onlar sadece fizikî ve siyasî coğrafya ile değil, aynı zamanda demografi, ekonomi, kültür vs. ile de ilgilenmekte ve bölgenin tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar olan tarihini kapsamaktadır. Aşağıdaki örnekler projenin kapsamı hakkında bir fikir verecektir:

A VIII 2: Orta Doğu–nüfus dağılımı

A VIII 3: Orta Doğu–nufus yoğunluğu

A VIII 7: Lübnan–Dinler

A IX 9.4 Isfehan–Isfehan Pazarı

A X 12: Kırsal Göç Yolları–Örnekler (Zağros bölgesi, İran)

B VII 3: Abdülmelik idaresindeki İslam İmparatorluğu (685-705)

B VIII 16'dan B VIII 18'e kadar: İslam Hukuk Okulları

Haritalara ek olarak, *TAVO* mevcut araştırmanın güvenilir kartografiye (harita çizim) izin vermediği konular için taze dokümantasyon sunmayı hedefleyen araştırma monografileri anlamına gelen bir dizi *Beihefte* de yayınlıyor. Daha sonraki bölümlerde yapılacak atıfların da göstereceği üzere, bunlar çoğunlukla olağanüstü bir öneme sahiptir. Burada sadece Almanların dikkatli organizasyona olan eğilimlerinden söz etmek yerinde olacaktır. Haritalar iki dizi halinde yayınlanmıştır, A (Coğrafya) ve B (Tarih). *Beihefte* de benzer biçimde A ve B dizisi olarak yayınlanmıştır, ancak bu sefer konuların değişik bir bölümlenmesi yapılmıştır: *Reihe A, Naturwissenschaften* (Doğa bilimleri) ve *Reihe B, Geisteswissenschaften* (İnsan bilimleri).

Her ne kadar *TAVO*'nun bilimsel hassasiyetine denk hiçbir çalışma olmasa da, birkaç kartografik başvuru eserinden söz etmek iyi olacaktır. *EI*^{2}, W. B. Brice tarafından hazırlanan *An Historical Atlas of Islam* isimli eseri yayınlamıştır (1981). Bu, çok güzel basılmış ve alışılmamış pekçok harita içeren (mesela, ortaçağ İslam coğrafyacılarının bildiği burçlar; İspanya ve Anadolu'nun siyasal evrimi) ve aynı zamanda iyi bir coğrafî adlar indeksi olan büyük boy bir eserdir. Ancak diğer yandan İran ve Bereketli Hilal'in siyasal evrimi, sadece genel hatlarıyla işlenmiştir ve bilimsel bir araştırmacının tüm ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildir; sınırlarını (bej zemin üstüne kırmızı mürekkeple noktalanmış çizgiler) anlamak neredeyse imkânsızdır ve ekonomik, kültürel ve etnografik konulara dair çok az malzemeye sahiptir -Brice gibi bir coğrafyacı için garip bir başarısızlık. Yeni bir çalışma, Georgette Cornu'un, *Atlas du monde arabo-islamique à l'époque classique (ixe -xe siècles)* (1985) isimli, ortaçağ Müslüman coğrafyacıların verdiği bilgileri tahlil eden ve kayıt altına almaya çalışan eserdir. Çalışma, 20 tane katlanan harita ve Arapça

kaynaklara ve seçilmiş çağdaş başvuru eserlerine anahtar vazifesi görecek bir coğrafî adlar indeksi içermektedir. Son olarak araştırma vasıtası olmak üzere değil de pedagojik amaçla hazırlanmış daha eski iki atlasa da burada değinmek faydalı olacaktır. R. Roolvink ve diğerleri tarafından hazırlanan *Historical Atlas of Muslim Peoples* (1957), Orta Doğu'yu olduğu kadar Hindistan ve Güney Doğu Asya'yı kapsayacak şekilde çok geniş olarak tasarlanmış ve akıllı bir seçme yöntemi izlenerek çok güzel bir biçimde basılmış bir eserdir; ancak bu eser ne yazık ki hiç indeks içermemektedir. H.W. Hazard'ın *Atlas of Islamic History*'si (1951), çok zor bir yüzyıl planı takip edildiği için ciddi zaaflar içeriyor olup tamamıyla siyasî konulara hasredilmiştir; ancak yeterli bir indekse sahiptir.

TAVO sadece Nil-Ceyhun arasındaki bölgeyle ilgilenmektedir; mamafih, ikinci bir kartografi projesi (yine Almanya'da yürütülmektedir ve harika bir üründür) Kuzey Afrika ve Bilâdü's-Sûdân'la ilgili ihtiyacı karşılamaktadır: *Afrika Kartenwerk,* der. J.H. Schultz ve diğerleri (1976-devam ediyor). Bu çalışma her ne kadar sadece fizikî coğrafya ve çağdaş konularla ilgileniyor görünse de ortaçağ İslam tarihini çalışan biri için yine de vazgeçilmez olduğunu kanıtlamıştır.

İlke olarak, Hindistan ve Pakistan elinizdeki kitabın kapsamı dışındadır; ancak yalnızca İran'a yakınlıkları değil, aynı zamanda erken dönemlerden itibaren bu bölgeler arasında (ekonomik, kültürel ve siyasî) çok yoğun ve sürekli bir etkileşim sebebiyle de en azından Sind ve Pencab bölgesi görmezden gelinemez. (Afganistan da dâhil) Hint Altkıtası için, Joseph E. Scheartzberg'in derlediği *A Historical Atlas of South Asia* (1978) isimli eserle bir ana başvuru kaynağına kavuşmuş durumdayız. 1800 öncesi siyasî haritaları bölgenin çok katmanlı siyasî yapıları ile ilgili çok sıkı sınırlar belirlemeye çalışmamaktadır. Bu, şüphesiz dürüstçe bir harekettir; çünkü bu tür sınırlandırmalar gerçekte de mevcut değildir, ama bu durum haritaların okunmasını oldukça güçleştirmektedir. Ancak en ilginç haritalar, 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyıl kültürel ve ekonomik coğrafyası ile ilgili olanlardır; sağduyu ile kullanıldıklarında, bunlar daha erken devirlerin durumunu aydınlatmakta çok faydalı olabilir. Schwartzberg'in atlasının değeri, çok geniş açıklayıcı metinleri ve bibliyografyası ile büyük ölçüde artmıştır.

İyi bir tarihsel coğrafî adlar dizini bir araştırma araç-gereci olarak neredeyse bir atlas kadar önemlidir. Tümüyle merkez İslam topraklarını

kapsayan bu türden bir eser henüz yoktur; ya da beklenmektedir. Ancak, ortaçağ Müslüman bilim adamlarının bizim hissettiğimiz ihtiyaçları hissetmiş olmaları dolayısıyla, çözümsüz değiliz. En değerli eser şüphesiz 7./13. yüzyılda azatlı bir köle olan Yakut b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî tarafından telif edilen *Mu'cemü'l-buldân* isimli eserdir. Yakut, çoğunlukla doğu İslam topraklarında seyahat etmiş ve buna ek olarak (çoğu artık kaybolmuş olan) orta çağların çok zengin Arap coğrafya edebiyatına nüfuz etmiştir. Böylece o, İslam dünyasının şehir ve bölgelerine dair zamanında bilinen her bilgiyi bize ulaştıracak güvenilir bir el kitabını bırakmıştır. Yer isimleri basit alfabetik sırayla girilmiş ve her bölgeye ait daha eski metinlerden alıntılar ve aynen olmayan aktarımlarla (ve bazı çağdaş gözlemlerle) zenginleştirilmiştir. Yakut'un eseri kapsamlı ve kullanımı kolay olmakla birlikte çağdaş olanla antik olan malzeme arasında bir ayrım yapmamaktadır. iki Matbu nüshası mevcuttur:

1. *Jaqut's Geographisches Wörterbuch, tahk. F. Wüstenfeld (6 cilt, 1866–1873).*

2. *Mu'cemü'l-buldân (5 cilt, Beyrut, 1955–1957).*

3./9. ve 4./10. yüzyıllar için, Yakut'un bilgisi, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (8 cilt, 1870–1939; kıs. *BGA*) isimli eserde toplanan İbn Hurdâzbeh, İbnü'l-Fakîh, İbn Rüste, el-Ya'kûbî, el-İstahrî, İbn Havkal ve el-Mukaddesî'nin eserleri ile tamamlanıp kontrol edilebilir. 6./12. yüzyılda mevcut bilginin (Müslüman Batı ve Avrupa ile ilgili bazı orijinal unsurlar da içeren) değerli bir el kitabı da Sicilyalı el-İdrîsî'nin yazdığı, E. Cerulli ve arkadaşlarının *Opus geographicum* (9 fasikül, 1970–84) adıyla tenkitli neşrini yaptığı *Nüzhetü'l-müştâk fî ihtirâki'l-âfâk*'dır. P. A. Jaubert'in *Géographie d'Edrisi* (2 cilt, 1836–1840) ismiyle yaptığı güvenilir olmayan çevirinin yerini alacak, açıklayıcı notlarla zenginleştirilmiş İtalyanca bir çevirisi tasarlanmıştır. Bu arada, bazı kısmî güzel çevirileri de mevcuttur: M.J. de Goeje ve R.P.A. Dozy tarafından *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi* (1866; tkr. bsk., 1968); S. Makbul Ahmed tarafından *India and Neighboring Territories* (1960) adıyla çevrilmiştir. Bu yazarlar, Yakut gibi, geçerli bilgiyle artık kullanılmayanını birbirinden ayırt etmiyorlar; ayrıca, (alfabetik olmayıp bölge esasına dayanan) tasnif biçimleri de kullanımlarını zorlaştırmaktadır. Erken devir Farsça bir eser, yazarı belli olmayan *Hudûdu'l-'âlem, eğer V. Mi-*

norsky'nin The Regions of the World, a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D. (1937) ismiyle yayınladığı çevirisine eklediği harika şerhler olmasaydı, sadece Orta Asya için faydalı bir eser olacaktı.

Bereketli Hilal, Arabistan ve İran için, ortaçağ coğrafyacılarının verdiği bilgiler Guy Le Strange'ın iki eski ama hala faydalı eserinde yoğrulmuştur: *Palestine under the Moslems* (1890) ve *The Lands of Eastern Caliphate* (1905); her iki eser de defalarca basılmıştır. İran için daha kapsayıcı bir derleme Paul Schwar'ın, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*'dir (9 cilt, 1896-1936). Çok daha kısa ve kullanışlı klasik bir sentez W. Barthold'un *An Historical Geography of Iran* adlı çalışmasıdır; çev. Svat Soucek (1984); eser yazarın her zamanki zengin birikimi ve eleştirel zekâsının bir ürünüdür. Suriye için, Renè Dussaud'nun eksiksiz taraması *Topographie Historique de la Syrie antique et médiéval*'e (1927) bakılabilir. Bu eser bölgenin doğrudan bilgisine olduğu kadar Grek, Latin ve Arapça metinlere tam bir hâkimiyete sahiptir; ancak eser, daha geniş tarihsel coğrafya konularına eğilmekten çok, yer isimlerinin belirlenmesi meselesine yoğunlaşmaktadır.

Çağdaş araştırma araçları arasında *EI*^{2}, çok az bilinen yerler hakkında bile maddeler içermektedir, ancak bunlar nitelik bakımından farklılık arz ederler; bir kısmı fatihlerin peş peşe geliş ve gidişlerinin kısa değinilerinin ötesine geçmezken, diğerleri -özellikle yakın zamanlarda yazılanlar- kültürel ve tarihsel coğrafyaya dair mükemmel metinlerdir. Ludwig W. Adamec tarafından Afganistan ve İran hakkında yapılan iki tarama, ilgi uyandıran başlıklarına rağmen ortaçağ tarihçileri için gerçekte pek faydalı değildir. Temel olarak bunlar, 1871 ve 1918 arası İngiliz Hindistan'ındaki Askerî Kadrolar için hazırlanmış coğrafî yerler indekslerinin yeniden üretilmesinden başka bir şey değildir; ancak Adamec ona, tarama haritaları, İran nüfus sayım kayıtları, PRO (Public Record Office-Birleşik Krallık Resmî Arşivi) ve Hindistan Ofisi'nin evrakları vs.'den bazı malzemeler eklemiştir. Makul olmak gerekirse, bu ciltler 1900'lü yılların şartlarını -daha doğru bir ifadeyle Britanya gözüyle o dönemin şartlarını- yansıtmaktadır. Her bir madde, (Arap ve Roman harfleriyle) cildin sonuna yerleştirilmiş haritalar bütününe anahtar vazifesi görmektedir.

1. Historical and Political Gazetteer of Afghanistan (6 cilt, 1972–1985)

2. Historical Gazetteer of Iran. Cilt I: Tehran and Northwestern Iran (1976). Cilt II: Meshhed and Northeastern Iran (1981). Cilt IV: Zahidan and Southeastern Iran (1988). (Cilt III, Huzistan ve Fars bölgesini kapsayacaktır)

4. Kronoloji Ve Soy Bilim (Genealogy)

İslam tarihinde meydana gelen olayların tarih ve sırasını tespit etmek oldukça moral bozucu bir iştir. Bu durum, sahip olduğumuz bilgideki boşluklardan çok karşı karşıya bulunduğumuz çok farklı takvim sistemlerinden kaynaklanmaktadır. En önemlisi tabiî ki Halife Ömer zamanında kabul edilen resmî Hicrî takvimdir. Bu takvim sistemi, genel olarak açık, tutarlı ve kullanımı kolaydır; Roma ve Bizans tarihçilerinin karşı karşıya olduğu consulates, indictions, regnal yıl vs. gibi sorunların hiçbirisi bu sistemde söz konusu değildir. Ancak, ayın hareketlerine dayandığı için bu sistemdeki tarihlerin *Julyen/Gregoryen* sistemine dönüştürülmesi karışıklığa neden olmaktadır. Ve (her ay sabit gün sayısı yerine) geleneksel olarak ayların değişimi yeni ayın gözlenmesi yoluyla tespit edildiğinden, Hicrî-Hıristiyan dönüşümleri, her zaman matematik formüllerle doğru bir şekilde elde etmek mümkün olmayabilir. Aslında, gözlemin esas alınması, en doğru ve kesin metinlere bile bir-iki günlük açıkların sızması anlamına gelir. Bu şartlar altında, dönüşüm çizelgeleri neredeyse olmazsa olmaz bir zorunluluk hali arz etmektedir. En detaylı koleksiyon F. Wüstenfield ve E. Mahler'in, 1500/2076 yılına kadar ay ay çizelgeleri belirten *Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung* (J. Mayr ve B. Spuler tarafından gözden geçirilmiş 3. baskı, 1961) adlı çalışmalarıdır. Ancak, burada bile bazı gayr-i ihtiyarî hatalar mevcuttur. Bu çizelgelerden elde edilen dönüşümleri onaylayacak ya da düzeltecek kurallar W. B. Stevenson'ın, *The Crusaders in the East* (1907) isimli eserin *Appendiks A* bölümünde, "The Chronology of the Arabic Historians", s. 356-361 arasında bulunabilir. Tafsilatı daha az fakat güvenilir diğer bir çalışma G. S. P. Freeman-Grenville'in, *The Muslim and Christian Calendars* adlı eserinde (1963) verilmiştir; o aynı zamanda iki sistemi belirleyen gerekçeleri de tartışmakta ve aralarındaki dönüşümleri nasıl hesaplayacağımızı da izah etmektedir.

Ancak ne yazık ki ortaçağ Müslümanları tek bir takvim sistemiyle yetinmemişlerdir. Büyük ölçüde ziraî gelirlere dayanan malî idare her zaman, belirli bölgelerin antik uygulamalarına göre kısmen değişiklik arz eden güneş takvimlerine dayanmak zorundaydı. İran, Suriye ve Mısır farklı farklı sistemlere sahipti. Şansımıza Wüstenfeld-Mahler bunların birçoğunu (Doğu Hıristiyan dünyasınınkiler de dahil) ihtiva ediyor. Her ne kadar detaylı çizelgeler olmasa da faydalı genel bilgiler Adolf Grohmann'ın, *Arabische Chronologie* adlı eserinden (*HO, Ergbd.* II, 1 [1966]) elde edilebilir. Hıristiyanlar arasında kullanılan çeşitli takvimler V. Grumel'in, *La chronologie* (Paul Lemerle tarafından 1958'de derlenen *Traité d'études byzantins*'in I. cildi) vasıtasıyla çalışılabilir; eser aynı zamanda Julyen/Hicrî dönüşüm tablolarını ve Bizans tarihiyle ilişkili Müslüman hanedan liderlerinin detaylı listelerini de içermektedir; o halde Hıristiyan kaynakları kullanan her bilim adamı için Grumel çok gerekli bir araçtır.

7./13. yüzyılın ortalarında meydana gelen Moğol istilasına dair bazı Farsça eserler, yaz ve kış otlak alanlara göç mevsimine dayalı Türkmen takvimini kullanmıştır. Ara sıra da 12 yılda bir değişen ve bir hayvan adına dayalı Moğol takvim sistemini kullanan metinlere de rastlamaktayız. Bu sorunlar H. Taqizadeh'nin, *"Various Eras and Calendars Used in the Countries of Islam", BSOAS,* ix (1937-39), 903-922; x (1940-42), 107-132 adlı makalesinde ele alınmıştır.

Zaman tayin etmenin doğurduğu sorunlar, ortaçağ İslam tarihinin dokuz yüzyılı boyunca insanı şaşırtan kabile ve hanedanlar geçidinin doğurduğu sorunlarla karşılaştırılamaz bile. Hiçbir bilim adamı tek başına, bu halifeler, halife muhalifleri, kral olmak isteyenler, kerameti kendinden menkul imparatorlar yığını üzerine yetkin olmayı bekleyemez. Elimizdeki başvuru araçları istenilen ödevi tam olarak yapmamızı sağlayacak nitelikte değildir; buna rağmen onlar en azından geçici bir yön tayinine zemin hazırlayabilir. Bu eserlerin (aşağı yukarı basım tarihlerine uygun olarak) güzel bir değerlendirmesi C. E. Bosworth'un, *The Islamic Dynasties: a Chronological and Genealogical Handbook* (1967; göz. geç, bsk., 1980) adlı çalışmasında verilir.

Şu ana kadar konuyla alakalı olarak yapılmış en tafsilatlı ve en kapsayıcı çalışma, Eduard von Zambaur'un, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*'dır (1927) adlı eseridir. Ancak genel ola-

rak mükemmel olmasına rağmen Zambaur, detaylar hakkında pekçok hata içermekte ve de tabiî olarak onun sahip olmadığı çok geniş bir kaynak malzeme şimdilerde mevcuttur. İslam siyasî tarihini araştırmak isteyen herkes Zambaur'la başlayacaktır; ancak araştırmacı, zorunlu olarak çalıştığı aile ve hanedanlar hakkında kendi listesini oluşturmak zorundadır. Her bir büyük hanedan için, gerçekten sahip olmaktan mutluluk duyacağımız eser A. S. Anderson'un, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (1969) adlı eserine benzer bir çalışma olacaktır. Bu eser bu geniş aşireti birbirine bağlayan tüm akraba ve hısım bağlarını inşa ederek tablolar halinde sunmayı hedeflemektedir.

Zambaur'un hataları ne olursa olsun, kesin tarihler, isim ve lakaplar ve oldukça geniş şecere bilgisini neredeyse eksiksiz sunmaktadır. Bosworth'un (yukarıda zikredilen) el kitabı sadece yılları ve kısa isimleri vermekte ve hiçbir şecere bilgisi sunmamaktadır; bu nedenle, bazıları Stanley Lane-Pool'un, *The Muhammedan Dynasties* (1894; tkr. bsk., 1965) isimli eserini, her ne kadar artık vadesi dolmuş olsa da, daha tatmin edici bir el kitabı olarak görmektedirler.

5. İslam'ın Kutsal Metinleri: Kur'an Ve Hadis

Burada sosyal ve siyasî tarihle ilgili olabilecek dinî-İslamî metinlerin kısmî bir taramasını bile yapmamız mümkün değildir. Ancak, İslam'ın iki esası -Kur'an ve Hadis- günlük hayatın her anına nüfuz etmiştir ve (madenî para ve eserler de dâhil) her çeşit yazın türü genel olarak onlardan metinler taşımaktadır. Salt pratik nedenlerden dolayı her yetkin tarihçi bu metinleri tanıyabilmelidir. Daha ciddi bir düzeyde ise, doğal olarak iyi bir bilim adamının daha işin başında bu metinlerle haşır neşir olmalıdır; çünkü ortaçağ Müslümanlarının tavır ve değerlerini -tam olarak paylaşmasa bile- bilmek zorundadır.

Batılı bilim adamları, uzun bir süre Gustav Flügel'in Kur'an edisyonunu kullandılar: *Corani Textus Arabicus* (1834; sık aralıklarla tekrar tekrar basıldı); Flügel aynı zamanda buna bir fihrist de eklemiştir: *Concordantiae Corani Arabicae* (1842; 1898'de tekr. bas.). Flügel'in edisyonu Kur'an'ın resmî olarak tanınan "kıraat-ı seb'a"sını biraraya getirmiş ve böylece görece kolayca anlaşılabilir ve uyumlu bir metnin elde bulunma-

sını amaçlamıştır. Bu uyumlu hale getirme çabası çoğu zaman âyetlerin numaralanmasında alternatif yolları seçme anlamına geldiğinden bu, metnin ifade yapısında çok az bir sapma gerektirmektedir. Bununla birlikte söz konusu metin, uzun zamandır Müslüman çoğunluk tarafından yeğlenen Hafs b. Ömer'e nisbet edilen okuyuştan belli noktalarda ayrılmaktadır. Bu edisyon, resmî Mısır edisyonunun benimsediği ve ilk defa 1347/1928'de basılmış ve şu anda genel olarak standart kabul edilen bir metindir. Mısır edisyonunu kullananlar, M. F. Abdülbaki'nin *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (1364/1945) isimli çalışmasıyla mükemmel bir fihriste sahiptir.

Kur'an genellikle doğrudan ve güçlü bir üsluba sahiptir, fakat bazı parçaları zordur. Dahası bu kitabın ortaçağ Müslümanlarına ifade ettiği anlam -ya da onun karmaşık anlam katmanları- nadiren metnin kendisinden kaynaklanmaktadır. Bu iki nedenden dolayı onun tefsirlerine başvurmak durumundayız. Tefsir literatürünün olağanüstü zenginliğinden dolayı, ben sadece Avrupa dillerindeki yeni birkaç eserden söz edeceğim. Rudi Paret'in *Der Koran: Kommentar und Konkordanz*'ı (1971) onun mükemmel çevirisine eşlik etmek üzere yazılmıştır. Paret'in amacı, sonraki Müslüman nesillerin geliştirdiği yorumlardan çok, metnin Hz. Muhammed ve çağdaşlarınca anlaşılan asıl anlamını yakalamaktı. Bu amaç, kendi başına önemli ve geçerli bir hedeftir; ama bir tarihçi sonraki yorumlarla da kendini mücehhez kılmalıdır. Helmut Gätje'nin *The Qur'an and its Exegesis* (1976) isimli eseri güvenilirdir ama bu literatürün sağlıklı bir karşılaştırmasını vermemektedir. J. Cooper yakın zamanlarda Taberî'nin meşhur *Câmi'u'l-beyân*'ın kısaltılmış bir çevirisinin birinci cildini (beş cilt olarak tasarlanmış) *The Commentary on the Qur'an* (1987) adıyla yayınladı. Tamamlandığında bu eser hem iyi bir başvuru kaynağı hem de erken tefsir geleneğinin değerli bir genel taramasını oluşturacaktır. Mahmud M. Ayoub'un, *The Qur'an and Its Interpreters* isimli çok ciltli olması tasarlanan taraması, hem ortaçağ hem de modern tefsirlerden oldukça geniş birebir iktibas ve anlam nakilleri içermektedir. I. cilt (1984), ilkelerin ve temel tefsir eserlerinin genel bir taramasını yapıp Kur'an'ın ilk iki suresini inceliyor. Çalışma yavaş ilerlemekte ve Ayoub'un malzeme seçimi eleştiri almaktadır; fakat buna rağmen eser, çok zor bir konuya faydalı bir giriş imkânı sağlayacaktır. Kur'an'ın notlar eklenerek yapılan çevirileri arasında, şiirsel bir usluba sahip olmayıp,

kılı kırk yaran yöntemiyle özel olarak zikredilmeye değer bir çalışma olan Régis Blachère'in, *Le Coran: traduction selon essai de reclassement des sourates* (3 cilt, 1947–1951) adlı çalışmasıdır.

Ortaçağ Müslümanları için (ve çoğu çağdaşlar için de) Peygamber'in öğretilerini ve örneğini hikâye eden hadisler Kur'an'dan daha az bir öneme sahip değildir. Kur'an'da olduğu gibi, her tarihçi için hadisin İslam kültüründeki rolüne ve hadis araştırmalarının kurallarına vakıf olmak son derece gereklidir. Ve yine, pratik nedenler, bir kimsenin onları geçtiği yerlerde tanıyabilmesini gerektirir. Genel anlamda, klasik hadis bilimine en faydalı giriş Fuat Sezgin'in, *Geschichte des arabischen Schrifttums,* cilt I (1967) isimli eseridir. Her ne kadar onun bu malzemenin sıhhatine dair görüşleri haklı olarak tartışılabilir olsa da, teknik terminolojiyi tahlili ve erken dönem yazar ve eserleri (430/1040'lara kadar) çok hassas bir şekilde taraması bu eseri vazgeçilmez kılmaktadır.

Hadis literatürü oldukça dağınık ve tafsilatlı olduğundan, belirli iktibasları belirlemek ve doğrulamak çok zor bir iş olabilir. Ancak bu anlatılara ait bazı mecmualar özel bir prestij ve otoriteye sahiptir ve bunların tamamı hemen hemen güvenilir basılı edisyonlar halinde elde mevcuttur. Her şeyden önce, Sünnîlerin -hepsi 3./9. yüzyılın sonu ve 4./10. yüzyılın başında yaşayan- el-Buhârî, el-Müslim, et-Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Davud es-Sicistânî ve en-Nesâî tarafından toplanan yarı kanonik "*Kütüb-i Sitte*"si; ikinci olarak, Malik b. Enes'in (v. 179/795) *Muvatta*'ı; üçüncü olarak, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) geniş hacimli *Müsned*'i vardır. Bunların en takdire şayan olanı Buhari'nin *Sahîh*'i, O. Houdas ve W. Marçais tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir: *Les traditions islamiques* (4 cilt, 1903-1914). Bu çeviri ve onun esas aldığı edisyon için Oscar Rescher'in, *Sachindex zu Bokhari nach der Ausgabe Krehl-Juynboyl und der Übersetzung Houdas-Marçais* (1923) isimli çalışmasına bakılabilir. Son olarak, bir 8./14. yüzyıl mecmuası, yukarıda sayılanların daha erken dönem kaynaklarına dayanarak bir çeşit geniş özet oluşturmayı amaçlamış ve bu eser [Veliyyüddîn et-Tibrîzî'nin *Mişkâtü'l-Mesâbih*'i, çev. James Robson (4 cilt, 1960–1965)], Müslüman âlimler tarafından oldukça itibar görmüştür. Kullanışlı bir başvuru kaynağı olmasının yanında Robson, her konuda yaklaşık 6.000 hadisin çok kesin ve oldukça okunabilir bir çevirisini de sunmaktadır.

Hadis, Şiî dinî düşüncede daha sınırlı bir rol oynamaktadır, fakat aynı zamanda çok geniş olarak çalışılmıştır. Dört mecmua özellikle saygın bir yer edinmiştir: 1- el-Küleynî (v. 329/941), el-Kâfî; 2- Şeyh es-Sadûk (aynı zamanda İbn Bâbeveyh olarak bilinir (v. 381/991), *Men lâ yahduruhu'l-fakîh* olarak da tanınıyor; 3- Muhammed b. Hasan et-Tûsî (v. 460/1067), *el-İstibsâr* ve 4- *Tehzîbü'l-ahkâm.* Geç Safevi devirlerinde *el-Hürr el-'Âmilî* (v. 1104/1692), *Vesâilü'ş-Şi'a* adıyla bilinen ve çok rağbet gören muazzam bir derleme meydana getirmiştir.

Çok değerli iki malzeme, Sünnî hadis derlemelerine kolayca ulaşmayı sağlamaktadır. (Şiiler için bunlara benzer bir çalışma yoktur.) Birincisi, *A. J. Wensinck, A Handbook of Early Muhammadan Tradition, Alphabetically Arranged* (1927; tekr. bas. 1960, 1971). Bu eser, her büyük derlemede geçen hadislerin değindiği mevzulara (bazıları İngilizce başlık altında, diğerleri ise Arapça olarak) dair bir konu indeksidir. Kapsamı bakımından bundan çok daha iddialı bir çalışma A. J. Wensinck ve arkadaşlarının derlediği *Concordance et indices de la tradition musulmane*'dır (8 cilt, 1936–1988). Bu çok geniş, büyük boy ciltlerde, ana hadis mecmualarında geçen her somut terim alfabetik olarak dizilmiştir. Her bir başlık altında, ilgili terimi ihtiva eden farklı hadislerden her birinin bir 'ana' versiyonu verilmiş ve onun geçtiği asıl metnin kesin referansı belirtilmiştir. *Concordance*'ın kullanışı zordur; ama o, aranan herhangi bir hadisi tespit etmenin ve o hadisin paralel versiyonlarını belirlemenin en emin yoludur.

6. Araştırma Kütüphaneleri Ve Bu Kütüphanelere Ait Kataloglar

Kapsamlı araştırma koleksiyonlarının bulunduğu yerlerde yaşamayan bilim adamları bibliyografik atıfları tam ve doğru bir biçimde belirlemek ve belli bir yazarın basılı eserlerini taramak konusunda her zaman zorlanmışlardır. Bunlar için olağan bir araştırma vasıtası şüphesiz Kongre Kütüphanesi'nin (the Library of Congress) hazırladığı *National Union Catalog*'dur. Ancak muazzam hacmi ve sayısız ekleriyle *NUC* bunu sıkıntılı bir işe dönüştürmektedir. Bu uğraş sadece, kütüphanecileri kendi oyunlarında yenmek isteyenlerin hoşuna gidecek bir iştir. Bunun bazı sorunları yeni bir proje ile hafifletilmiştir: *The Near East National Union*

List, Yakın Doğu Seksiyonu'nun kart dosyasında kayıtlı 1979 öncesi Orta Doğu dillerindeki tüm basılı malzemeyi toplayan bir listedir. Ancak, 1988'den beri sadece I. cilt ("A") yayınlanabildi; o halde biraz sabretmek gerekli görünüyor.

Bu şartlar altında, sanırım büyük araştırma kütüphanelerinin Orta Doğu koleksiyonlarının, fotoğrafi çekilmiş kart katalogları çok faydalı olacaktır. Bunların bazı önemli örnekleri aşağıdadır:

1. University of Chicago, Catalog of the Oriental Institute Library (16 cilt, 1970).

2. University of Chicago, Catalog of the Middle East Collection, First Supplement (1977).

3. New York Public Library, Reference Department, Dictionary Catalog of the Oriental Collection (16 cilt, 1960).

4. New York Public Library, the Research Libraries, Dictionary Catalog of the Oriental Collection, First Supplement (8 cilt, 1976).

5. Harvard University, Catalog of Arabic, Persian and Ottoman Turkish Books (5 cilt, 1968).

6. Harvard University, Catalog of the Arabic Collection (6 cilt, 1983).

7. School of Oriental and African Studies, University of London, Library Catalogue (28 cilt, 1963). First Supplement (16 cilt, 1968). Second Supplement (16 cilt, 1973). Third Supplement (19 cilt, 1979).

8. British Museum, Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum (3 cilt, 1894-1901). Supplementary Catalogue (1926). Second Supplementary Catalogue (1959).

9. British Library, Third Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Library, 1959- 1969 (4 cilt, 1977).

10. British Museum, A Catalogue of Persian Printed Books in the British Museum (1922).

Bilgisayar teknolojisi ve ulaşım geliştikçe, bu dev mecmualar muhtemeldir ki vadesini tamamlayacaktır. Fakat programcılar uygun bir transliterasyon usulü geliştirip bu devasa bibliyografyayı kayda geçirinceye kadar, bu türden kataloglar bilim adamının repertuarının vazgeçilmez bir parçası olmaya devam edecektir.

2.KAYNAKLAR

ANALİTİK BİR TARAMA

İslam üzerine araştırma yapanlar kaynaklarının içinde bulunduğu durumdan şikâyet ederler, ama aslında sahip oldukları kaynaklar, geç Roma İmparatorluğunu veya erken ortaçağ Avrupa'sını çalışan bir öğrencinin karşı karşıya kaldığı zorluklardan çok uzak ve onları kat kat aşan oranda olağanüstü zengin ve çeşitlidir. Gerçek sorun bu mirası etkin bir biçimde kullanma noktasındadır. Bu büyük ölçüde doğru soruları bulma meselesidir, ancak doğru sorular da bir kimsenin kaynakların niteliğini anlamasına bağlıdır. O halde bu bölümün amacı, elimizin altındaki malzemeyi masaya yatırmak ve onların ne tür soruları cevaplayabileceği veya cevaplayamayacağına dair genel anlamda önerilerde bulunmak olacaktır. İdeal olarak, böyle bir tarama tutarlı ve teorik açıdan tatmin edici bir tasnife dayanmalıdır ve pekçok tarihçi bu doğrultuda değerli çabalar harcamıştır. (Eski ama çok güzel bir örnek, Ernst Bernheim'in *Lehrbuch der historischen Methode* [5.-6. göz. geç. bsk., 1908], 255-259, 465-506 adlı çalışmasıdır.) Ancak, sonuçta ben bu tasniflerin yeterince tutarlı olmadığına, hatta katı olduğuna kani oldum; çünkü herhangi bir sistem, geçmişe yönelik muhtemel bakış açılarından yalnızca birini yansıtabilir. Bu nedenle tartışmamı basitçe kaynakların dış özelliklerine göre düzenlemeyi uygun gördüm: Yazılı veya yazılı olmayan; kâğıt, metal veya taş gibi dayanıklı malzemeler, biçim olarak edebî ya da belgesel malzemeler. Teorik karmaşıklığın (*sophistication*) neden olabileceği kayıplar umarım açıklık ve esneklikle telafi edilecektir.

1. Anlatı Ve Yazı Metinleri

Bu başlık altına, iş veya idarenin doğrudan bir aracı olmak üzere telif edilmiş olanlardan çok, ilgili kişilerin oluşturduğu bir nevi geniş ve gevşek olarak tanımlanmış bir grup içinde genel dolaşım amacıyla yazılmış tüm eserleri dâhil ediyorum. Tabiatıyla elinizdeki kitabın çerçevesinde bu yazıların en önemli türleri kronikler ve biyografik sözlükler

olmalıdır. Ancak bu kategori pekçok başka metni de ihtiva etmektedir: Yönetimle ilgili el kitapları, eğlendirici ve eğitici fıkralar, hukuk, duygusal (lirik) ve hicivli (satirik) şiir, folklor vs. Çok ilgisiz bir bütün olarak görünse de siyaset çalışan birine çok fazla bilgi sağlamayan bir malzeme, toplumsal gelenek-görenek ve değerleri çalışan bir tarihçiye birçok malzeme verebilir. Her halükârda, çalışılan konunun mahiyeti ne olursa olsun, muhtemel bir ispat kaynağı olarak herhangi bir edebî türün daha baştan dışlanması çok büyük bir hata olur.

Doğal olarak, yalnızca bir metinler yığınına dayanarak değerli bir eser çıkarmayı bekleyemeyiz. En temel düzeyde, araştırılan sorunla ilişkili olabilecek tüm kaynakların bir taramasını yapmak ve aralarındaki ilişkileri (alıntılar, ortak kaynaklar vs.) belirlemekle işe koyulmak ilk adım olmalıdır. Ayrıca herhangi bir metnin anlaşılması onun kavramsal ve sözsel yapısını anlamamıza bağlı olduğundan, söz konusu metnin içinde telif edildiği bilimsel-edebî geleneğin geniş bir üst görünümünü elde etmemiz gerekecektir.

Daha önce tartışılan Arap, Fars ve Türk filolojisine giriş türünden çalışmalar, böyle bir iş için yararlı bir başlangıç olabilir; ancak ciddi bir çalışma klasik İslam dillerindeki tüm edebî üretim alanını tafsilatlı bir biçimde tarayan bir dizi biyo-bibliyografik esere dayanır. Bunların hiçbiri bütün olarak yeterli değildir, olamazlar da. Hepsi kaçınılmaz bir boşluklar ve hatalar bütünüyle maluldür ve daha yayınlandıkları anda unutulmaya yüz tutmuşlardır. Ancak yine de İslam araştırmaları için vazgeçilmez bir temel, tarihçinin en çok birlikte olduğu arkadaşlarıdır.

Bunların en ünlüsü Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'dür (kıs. *GAL*). Aslında bu eser, hiç de bir "tarih" değildir; aksine, yazar adına göre sıralanmış ve genel olarak kronolojik tarzda düzenlenmiş ve notlarla zenginleştirilmiş bir Arapça elyazmaları repertuarıdır. Her bir yazar için, özlü bir biyografi, hayatı için başvurulacak eserlerin (hem kaynaklar hem de çalışmalar) kısa bir listesi, mevcut kitaplarının hem basılmış edisyonlarının hem de yazmalarının bir bibliyografyasını bize verir. *GAL* karmaşık bir yayın tarihi geçirmiştir. Bu yüzden kullanımı biraz kafa karıştırıcıdır ve zor olabilir: İki cilt 1898–1902 yılları arasında yayınlandı; üç ek cilt 1937-1942'de; ilk iki cildin gözden geçirilmiş bir edisyonu Cilt I-II olarak 1943-49'da tekrar yayınlandı. Üç ek cilt orijinal iki cildin yerini almamış, sadece -yazarlar, eser-

ler veya ilave yazmalar şeklinde- yeni malzemeler eklenmiştir. Bu yüzden her bir konu için hem orijinal hem de ek ciltlere bakılması gerekiyor. Ek ciltlerin yayınlandığı tarihlerde dâhil edilmesi gereken daha çok malzeme mevcuttu; bu ancak orijinal iki cildin kapsamlı bir gözden geçirilmesi yoluyla yapıldı. Gözden geçirilmiş Cilt I-II yeniden sayfalandı; ancak ek ciltlerdeki indeksleri ve atıfları kullanabilmek için, 1898–1902 tarihli edisyonun orijinal sayfa numaraları kenarlarda korundu. Bilimsel kullanımda, atıflar hep Cilt I-II'nin orijinal sayfalarına yapıldığı halde, herkes aslında gözden geçirilmiş edisyonun verilerine gönderme yapıyordu.

Bütün takım için yazar ve kitap ismi indeksleri Ek III. cilde (*Supplementband III*) konuldu. Yazarların isimlerinin alfabetik sıralaması normal kullanımdan biraz farklıdır; ancak Brockelmann izlediği yolu açıkça anlatır. Yazarlar hem "yaygın" isimleri (et-Taberî) hem de asıl isimleri (Muhammad b. Cerîr) altına yerleştirilmiştir. Maalesef kitap isimleri indeksi, yazarları vermediği gibi (çok yaygın bir durum olan) aynı adı taşıyan farklı kitaplara veya farklı isimleri olan aynı kitaba da işaret etmemektedir.

Bu mekanik zorlukların ötesinde, *GAL*'ın tertip ve yaklaşımında da temel bazı sorunlar mevcuttur. *GAL* sadece kataloglanmış yazmaların, yazarlar ve eserlerini ihtiva etmektedir. Bunun sonucunda Brockelmann'ın taraması, özellikle Arap edebiyatının erken dönemleri (4./10. yüzyıl ve civarına kadar) için çok eksiktir. (Çok büyük tarihsel önemi olan bazıları da dâhil) pekçok yazar onun listesine bile girememiştir ve girenlerin eserlerinin ise yalnızca kısmî bir taramasına sahibiz. *GAL*'ın tertibi de bizi yanlış yönlendirmemelidir; çünkü her yazar yalnız bir defa ve tek bir edebî tür altında (her ne kadar bu tür geniş tanımlanmış olsa da) listelenmiştir. Bu, açık ve basit görünse de pekçok saçma sonuçlar doğurmaktadır. Çoğu yazar birkaç bilgi sahasında tebarüz etmiştir; öyle ki biz, İbn 'Uneyn'inkine benzer durumlarla sık sık karşılaşıyoruz: 7/13. yüzyıla ait bu önemli hiciv şairi *Geschichte*'te yanlış anlaşılmış tek bir kitap ismine göre sıralanmıştır. Brockelmann'ın başarısı çok heybetlidir; ama saf bir kullanıcı ondan çok az fayda elde edecektir.

GAL'ı tamamlayan hırslı ve büyük ölçüde başarılı bir çaba, Fuat Sezgin'in *Geschichte des arabischen Schrifttums* isimli eseridir (kıs. *GAS*; 9 cilt, 1967-devam ediyor). Şu ana kadarki ciltler sadece 430/1040'a kadar olan dönemi kapsamakta ve bu zaman dilimi için bile coğrafya, fel-

sefe ve edebî yazılar (*belles-lettres*) işlenmeyi beklemektedir. Bu büyük teşebbüsü tamamlamak için kaç cilt gerekeceği hususu kestirilememektedir: Yanlızca ilk dönem için 14 cilt hesaplanmıştı:

1. *Qur'anvissenschaften, Hadit, Geschischte, Fiqh, Dogmatik, Mystik (1967)*
2. *Poesie (1975)*
3. *Medizin-Pharmazie, Zoologie-Tierheilkunde (1971)*
4. *Alchimie-Chemie, Botanik-Agrikultur (1971)*
5. *Mathematik (1974)*
6. *Astronomie (1978)*
7. *Astrologie-Meteorologie und Verwandtes (1979)*
8. *Lexicographie (1982)*
9. *Grammatik (1984)*
10-11. *Literatur (Literaturgeschichte, Literaturtheorie, Erbauungsliteratur, Kunstprosa) (hazırlanıyor).*
12. *Physik-Technik, Geographie, Musik (hazırlanıyor)*
13. *Philosophie, Logik, Ethik, Politik (hazırlanıyor)*
14. *Einführung in die Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften (hazırlanıyor)*

Muğlâklığına ve hatalarına rağmen Sezgin'in eseri halefini pekçok alanda aşmıştır. Birincisi o, Arapça yazmaların daha geniş bir taramasına dayanmaktadır. Sezgin, geçtiğimiz on yıllar boyunca ülkelerinin kütüphanelerindeki mevcut mirası kayıt altına alma ve yeni yazmalar toplamada Müslüman bilim adamlarının gösterdikleri enerjik çabalardan oldukça faydalanmıştır. (Bu bağlamda Arap Birliği'nin, pekçok özel koleksiyonu da içeren İslam ülkeleri yazmalarının resimlenmesi yoluyla elde edilen koleksiyonları özellikle önemlidir.) Sezgin buna, İstanbul ve pekçok diğer taşra kentindeki Türk kütüphanelerinin olağanüstü zengin malzemeleriyle ilgili kendi rakipsiz bilgisini eklemiştir. Böylece onun taraması Brockelmann'ınkinden sadece daha büyük olmakla kalmamakta aynı zamanda daha kapsayıcı olmaktadır. Onun çabalarının genişliği, I. Cilt'te ve çok geniş bir biçimde gözden geçirilerek güncellenen. VI. Cilt'te verilen sistematik kütüphaneler repertuarı ve yazmalar koleksiyonunda görülebilir.

İkincisi, Sezgin'in gündemine aldığı her bir saha ile ilgili dilsel ve tarihsel açıklamaları Brockelmann'ınkinden daha zengindir. Onun değer-

lendirmeleri zaman zaman tartışmalı olsa da ya da kendine güveni bazen aşırıya kaçsa da bu çalışma önemini muhafaza etmektedir.

Son olarak şunu belirtebiliriz: Sezgin'in malzemeleri düzenleyişi, kullanımı zaman alıcı olsa da, bazı amaçlar açısından Brockelmann'ınkinden daha akılcıdır. Sezgin I. Cilt'de Brockelmann'ın planına sadık kalıyor: Tüm mevcut eserlerinin listesiyle birlikte her bir yazar, yalnızca tek bir edebi-bilimsel saha adı altında, bir defa listeye giriyor. Ancak sonraki ciltlerde, her bir yazarı ürün verdiği alanların tümünde ayrı ayrı sıralıyor. Mesela biz felsefe ve matematik ilgileri de olan bir yazarın tıpla ilgili yazılarını arıyorsak onu III. Cilt'te bulacağımızdan emin olabiliriz. Diğer yandan, eğer belirli bir yazarın tüm eserlerini taramayı ya da geniş bir entelektüel geleneği tanımlamayı arzuluyorsak bu durumda iş oldukça ümit kırıcı olabilecektir.

Sezgin, hala mevcut olan yazar ve eserler üzerine odaklanmış durumdadır ve bu yüzden de Brockelmann gibi Arap edebiyat dünyasının sadece kısmî bir taramasını vermektedir. Ancak Sezgin, başka yazarların yazılarında genişçe yer tutan alıntıları ve başka yazarlar tarafından yeterince desteklenmiş bilgileri de kaydetmektedir; bu, özellikle günümüze kadar asıl biçimiyle çok az eserin ulaştığı ilk iki yüzyıl için doğrudur. Bu ise, bizim *GAL*'da gördüğümüz resimden bazen daha spekülatif olsa da daha sağlıklı bir tabloya imkân vermektedir.

Çeşitli eserler *GAL* ve *GAS*'ı tamamlayıcı niteliktedir; bunlardan üçünü belirteceğiz:

1. *Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cemü'l-müellifîn* (15 cilt, 1957-61).

Kehhâle hem modern dönemde hem de ortaçağda, Arapça yazdığı bilinen tüm yazarların, temel eserlerinin isimlerini de içeren (alfabetik olarak dizilmiş) özet biyografilerini vermektedir. Hiçbir yazmayı listeye koymamış ama *GAL*'a atıflar yapmıştır. Kısa olsa da, onun maddeleri salt yazma olarak mevcut olanlar da dahil çok geniş bir Arapça biyografi literatürü bilgisine dayanmaktadır.

2. Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (1. bas., 1927-28; 2. göz. geç. bsk. 11 cilt, ilave bir ek, 1954–59; 3. göz. geç. bsk. 8 cilt, 1979).

Bir öncekine büyük ölçüde benzemekle birlikte sadece yazarların değil, genel olarak Arap-İslam tarihinde temayüz etmiş (başlıca Batılı Oryantalistler de dâhil) figürlerin hayat hikâyelerini verdiği için daha geniş

bir ilgi alanına sahiptir. Cilt 10-11'de, Zirikli, taramasında müelliflerin kendi nüshaları, okuyucu sertifikaları vs.'nin tıpkıbasımlarını (*facsimile*) vermektedir. Kehhâle ve Zirikli 20. yüzyıl şahsiyetlerini de eserlerine dâhil etmişlerdir.

3. Hacı Halife, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn;* tahk. ve çev. Gustav Flügel: *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum* (7 cilt, 1835-1858); yazarın kendi el yazmasından Arapça tahk., Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge (2 cilt, 1941-43).

İstanbul'un yazma koleksiyonları, her ne kadar önemli adımlar atılmışsa da (bkz., aşağıda s. 59), tam olarak taranmamış ve kataloglanmamıştır. Bu nedenle 11./17. yüzyılda bir Osmanlı bilim adamı (*EI*[2]'nin ilgili "Kâtip Çelebi" maddesine bakılabilir. iv, 760–762) tarafından toplanan bu eser çok önemli bir bibliyografik materyaldir. Hacı Halife kendi zamanında İstanbul kütüphanelerinde mevcut yaklaşık 14.500 eserin adını alfabetik sırayla vermektedir; her birine yazarını ve muhtevasını tanıtan kısa bir açıklama eşlik etmektedir. Ayrıca o, çeşitli **İslam** disiplinlerine dair (yine alfabetik olarak dizilmiş) bir dizi uzun açıklama (*discourse*) içermektedir. *Keşfü'z-zünûn*'da sıra numarası veya yer belirtilmemektedir; ama o bize bir eserin İstanbul'da bulunup bulunamayacağına dair bir bilgi vermektedir (bir kısmı yazar zamanından sonra kaybolmuş, pekçok yenisi de eklenmiştir). Bunun da ötesinde, yazmaların doğrudan taramasına dayandığı için, ortaçağ biyografik sözlüklerinde belirtilen yazarların ve eserlerin sağlamasına da imkân vermektedir. Hacı Halife'ye bir ilave, büyük ölçüde onun ölümünü müteakip kurulan kütüphanelere dayanan ve bu yüzyılın (20.) başında yazılmış olan bir eserdir: Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ keşfi'z-zünûn,* tahk. Yaltkaya ve Bilge (2 cilt, 1945–47).

Bu muazzam taramalar ne kadar büyüleyici olurlarsa olsunlar bazı durumlarda yetersiz kalabilirler; bu durumda ortaçağ Müslümanlarınca yazılmış biyografik koleksiyonlara başvurmamız gerekir. Burada Paul Auchterlonie'nin, *Arabic Biographical Dictionnaries: a Summary Guide and Bibliography* (1987) isimli eseri faydalı olabilir. Auchterlonie oldukça seçici olmasına karşın eserini kütüphanecilerin ve araştırmacıların pratik ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak yazacak kadar düşüncelidir.

Arapça yazan müelliflerin ezici çoğunluğu Müslümanlar olunca, Brockelmann ve Sezgin'in sadece İslamî bilimlere ve edebî türlere eğil-

miş olmaları doğal karşılanmalıdır. Ancak, Arapça konuşan Hıristiyanlar da oldukça dikkat çekici ölçüde bir literatür üretmişlerdir ve eserlerinin çoğu, İslamî ilimler içinde en üst düzeyde önem arz etmektedir. Kanaatimce Nesturi Huneyn b. Ishâk'ın Grekçe ve Süryanice'den yaptığı bilimsel çevirilerden veya Melkî Yahya el-Antâkî'nin ve Kıptî Savirus b. el-Mukaffâ'nın kroniklerinden söz etmek yeterlidir. Bu malzemenin bir kısmı *GAL* ve *GAS*'da bulunabilir, ancak en kapsamlı tarama Georg Graf'ın *Geschichte der christichen arabischen Literatur* (5 cilt, 1944–53) adını taşıyan eserinde yapılmıştır.

İlgili bir malzeme bütünü Anton Baumstark'ın, *Geschischte der syrischen Literatur, mit Ausschluss der christlich-palästinensischen Texte* (1922, tkr. bsk., 1968) isimli eserinde mevcuttur. Teoloji, litürji (ibadet) ve azizlerin mucizevî hayatları üzerine yoğunlaşan Süryani yazını, İslam tarihçisinin olağan ilgilerine hitap etmiyor görünse de, bazı konular için bu çalışmalar oldukça önemlidir. Tell Mahré'li Sahte-Dionysius (Miladî 800 dolaylarında yaşadı), Süryani Michael (öl. 1199) ve Bar Hebraeus (öl. 1286) gibi yazarların Süryanice kronikleri Müslüman tarihçilerin anlatılarına önemli katkılarda bulunmaktadır. Özellikle erken İslam yüzyılları için, hagiografi (aziz biyografileri), vaazlar vs.'den değerli bilgi ve bakış açıları elde etmek mümkündür. Baumstark'ın çalışması yukarıda incelenen biyo-bibliyografik eserlerden farklı olarak daha çok bir bütüncül edebiyat tarihidir. Buna rağmen kendisi notlarda eksiksiz yazma atıflarına da yer vermektedir.

Diğer ortaçağ Yakın Doğu 'Hıristiyan' dilleriyle (Grekçe, Ermenice ve bazı durumlarda Latince) ilgili olarak, şu ana kadar en önemli başvuru kaynağı Gyula Moravcsik'in, *Byzantino-Turcica* (2 cilt; ilk yay. 1942-43; 2. göz. geç. bsk., 1958) isimli ortaçağ Türk tarihi ve kültürünün pekçok veçhesine ışık tutan eseridir. I. Cilt, Türk tarihine değinen Bizans kaynaklarını tarıyor; II. Cilt ise Bizans metinlerindeki Türkçe linguistik veriyi işliyor. II. Cilt'te özellikle faydalı diğer bir nokta da Grekçe metinlerde bulunan Türkçe sözcükler ve özel isimlere ait kapsamlı bir sözlüğün bulunmasıdır.

Ortaçağ İslam dilleri arasında Farsça, Arapça'dan sonra ikinci önemli dildir. Farsça 5./11. yüzyıldan itibaren yalnızca İran'da değil aynı zamanda Anadolu, Maveraünnehir ve Kuzey Hindistan'da ana edebî dil haline geldi; bu nedenle Farsça, Dicle Irmağının doğusuna veya Toros

Dağlarının kuzeyine düşen bölgeleri çalışan araştırmacılar için vazgeçilmez bir araçtır.

Yukarıda söylenenler göz önünde tutulduğunda, ne yazık ki Brockelmann ve Sezgin'inkine gerçekten denk olabilecek bir çalışmaya sahip değiliz. Bu doğrultuda ciddi bir başlangıç C. A. Storey tarafından yapılmıştır: *Persian Literature: a Bio-Bibliographic Survey* (3 cilt, 1927- devam ediyor). Ancak bu çalışma, büyüleyici olsa da tamamlanmamış bir yapı olarak kalmıştır. Şu anki haliyle aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır:

I. Cilt, I. Bölüm (1927–39): Kuran Literatürü; Tarih

I. Cilt, II. Bölüm (1953): Biografi; Eklemeler ve Düzeltiler

II. Cilt, I. Bölüm (1958): Matematik; Ağırlık ve Ölçü Birimleri, Astronomi ve Astroloji, Coğrafya

II. Cilt, II. Bölüm (1971): Tıp

II. Cilt, III. Bölüm (1977): Ansiklopediler, Sanat ve Zanaat, Bilim ve Büyücülük Sanatları

III. Cilt, I. Bölüm (1984): Leksikografi, Gramer, Ölçü Bilim ve Şiir

Burada boşlukların olduğu çok açıktır; özellikle ortaçağ Fars edebiyatının en çok övündüğü başarısı olan şiir cildinin eksikliği dikkat çekicidir.

Storey'nin eserinde mevcut olan bazı sorunlar Rusça çevirisi ve gözden geçirilmesi sırasında Yuri Bregel tarafından dile getirilmiştir: *Persidskaia literatura: bio-bibliograficheskii obzor* (3 cilt, 1972). Bregel çalışmasını Sovyetler Birliği'nde mevcut ve sadece kısmen kataloglanmış geniş yazma koleksiyonlarına dayandırma imkânına sahipti ve kendi versiyonunun İngilizce aslına paralel bölümlerde mevcut malzemenin iki katı bir malzemeye sahip olduğunu iddia etmişti. Ancak sadece I. cildin içeriği, -o da kısmen- yeniden düzenlenerek çevrilebilmiştir; ama pekçok tarihçi bu bölümün eserin en önemli bölümü olduğunu kabul etmektedir.

Türkçe edebiyat için yalnız kısmî bir taramaya sahibiz. Elinizdeki kitabın çerçevesi açısından bu pek öyle hayatî sorun doğurmuyor; çünkü Türkçe (Osmanlı ve Timur topraklarında) ancak 9./15. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir edebî dil olarak öne çıkmaya başladı. Bu doğru olsa

bile, görece daha erken döneme ait günümüze ulaşmış birkaç eser çok önemlidir ve bunların eksiksiz bir biyo-bibliyografik taramasına son derece ihtiyaç vardır. Şu an için, durumun sağlam bir değerlendirmesi Eleazar Birnbaum'un şu makalesinde bulunabilir: *"Turkish Manuscripts: Cataloguing since 1960 and Manuscripts Still Uncatalogued", JAOS,* ciii (1983), 413–420, 515–532, 691–708; civ (1984), 303–314, 465–504.

Bizim açımızdan en faydalı başvuru kaynağı şüphesiz Franz Babinger'in, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (1927) isimli çalışmasıdır. Doğrusu eserin çok eski olduğu aşikârdır ancak Osmanlı yazma ve historiyografik (tarih yazımıyla ilgili) çalışmalarının oldukça yavaş ilerlemesinden dolayı eser hala değerini büyük ölçüde korumaktadır. Osmanlı literatürünün diğer alanları için onun muadili bir çalışma yoktur; ancak faydalı bazı bilgiler Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* (3 cilt, 1333–42, Osmanlı alfabesiyle; çağdaş Türkçe yeni yay. 1970–75) isimli eserinden alınabilir.

Doğu Türkçe (Çağatayca) edebiyatı için, büyük bir tarama şu sıralar devam etmektedir: H. F. Hofman, *Turkish Literature, a Bio-Bibliographical Survey. Section III: Moslim Central Asian Turkish Literature. Part I: Authors* (6 cilt, 1969). Hofman'ın da dikkat çektiği gibi bu eser, M. F. Köprülü'nün *"Çağatay Edebiyatı" İA*, iii, 270–323 adını taşıyan maddesinde sözü edilen yazarların alfabetik olarak sıralanmış notlarla açıklanmış bir nevi indeksi gibidir. Ancak, şu anki ciltler bu lehçedeki en meşhur ve etkili yazarın, Ali Şir Nevâî'nin eserini, ayrı bir ciltte işleme sözü vererek atlamaktadır.

Birkaç biyo-bibliyografik tarama, her ne kadar beklentilerin çok altında olsa da bazı özel konuları ele almıştır. Diğerlerine de örnek teşkil edecek bir çalışma İsmail K. Poonawala'nın, *Bibliography of Ismaili Literature* (1977) adlı eseridir. Poonawala, malzemesini İsmailiye'yi oluşturan mezheplere ve ardından da her mezhep içindeki yazarlara göre düzenlemiştir. Her bir yazarın, elde mevcut olan ya da olmayan, bilinen tüm eserleri sıralanmış ve özet olarak betimlenmiştir. İsmailîler'de çok karşılaştığımız bir olgu olan isimsiz eserler ise ayrı bir bölümde verilmiştir. Poonawala çalışmasına, ilgili tüm dilleri -sadece Arapça ve Farsça değil aynı zamanda Urduca ve Gucaratî dilini de- dâhil etmiştir. Sadece İsmailîlik uzmanları için değil, İslam dini tarihiyle ilgilenen her bilim adamı için doğrusu çok değerli bir kaynaktır ve kesinlikle Massignon

(1922), H. F. Hofman (1933) ve W. Ivanov'un (1933, 1963) daha eski taramalarını tamamlamaktadır.

İncelediğimiz tüm biyo-bibliyografik taramalar kullanım açısından kafa karıştırıcı ve umut kırıcı ortak bir paydaya sahiptir. Bu tür eserler matbu kataloglardaki mevcut yazmalara işaret ederken yalnızca katalog numarasını veriyorlar; bunlarda genellikle raf numarası veya bu yazmaların olduğu kütüphanenin kullandığı ulaşım numarası bulunmamaktadır. Kütüphaneciler bir eseri raf numarası olmadan bulamayacakları için ve bilimsel monografiler ve makaleler, metinleri hemen hemen her zaman raf numaralarıyla verdiklerinden, araştırmacı bu numarayı almak için matbu kataloglara başvurmak durumundadır. (Her halükârda biyo-bibliyografik eserlerin katalog atıfları her zaman kontrol edilmelidir; çünkü en iyisi bile hatalarla dolu olabiliyor.) Mesela, *GAL* bir yazmaya "Rieu 465" şeklinde bir atıfta bulunabilir, bu şu anlama gelmektedir: no. 465, C. *Rieu Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum* (1894). No. 465 altında, bu eserin kimliği ve tasviri yanında, raf numarası da verilmiştir -yani "Or. 4215 (yani Doğu Yazmaları, no. 4215). Bilimsel edebiyattaki normal bir atıf aslında şöyle olmalıydı: "BM Or. 4215" (veya 1973'ten beri British Library için "BL").

Biyo-bibliyografik eserler potansiyel kaynaklarımızın etkin bir taramasını yapmayı olanaklı kılmakta ve incelenecek metinlerin geçici olarak seçiminde bize yardımcı olmaktadır. Ancak bu metinlerin hangisini kullanacağımıza karar vereceğimiz ikinci aşamada bunların faydası çok azdır. Ortaçağ İslam kitap ürünlerinin büyük bir bölümü hala yazma halindedir. Basılı olanlar ise o kadar kötü tahkik edilmiştir ki, onların güvenilir bir okuması ancak yazma nüshalara başvurularak yapılabilmektedir. İslam tarihi için, en azından, metin eleştirisi ve paleografi bir lüks olmaktan çok başarılı bir araştırmanın vazgeçilmezleri arasındadır.

Ortaçağ yazmalarıyla ilgili çalışmalar, söz konusu dönemde kitapların nasıl üretildiği, dağıtıldığı ve kullanıldığıyla ilgili tam bir bilgi sahibi olunarak yapılmalıdır. Yapılacak daha pekçok şey olmakla birlikte, konuya bilimsel ve dikkat çekici bir giriş şu anda elimizde mevcut olan Johannes Pederson'un, *The Arabic Book* (çev. Geoffrey French, 1984) adlı çalışmasıdır. Bu eser daha önce 1946 yılında Danimarka dilinde basılmıştı. Bu yüzden yeni yayınlandığında bile birçok bilim adamı onu kul-

lanamamaktaydı; şu anda ise artık pekçok bölümünün zamanı geçmiştir. Ancak Pederson İslam dini ve kültürü hakkında çok derin bir bilgiye sahipti ve eserin notlar ve bibliyografi kısmı da çeviride güncelleştirildi. Her şeye rağmen bu eser hala en iyi başlangıçtır. Yine çok değerli ancak kapsamı oldukça dar bir eser de Franz Rosenthal'in, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (1947) isimli, yazmaların istinsah sürecini belirleyen kurallar ve uygulamaları tahlil eden eseridir.

Paleografi, yazmalarla uğraşmayı düşünen araştırmacılar için doğrusu asla vazgeçilmemesi gereken bir beceridir. O sadece insana zor yazıları çözmede yardımcı olduğu için değil, fakat aynı zamanda ve daha önemlisi imzasız ve tarihsiz yazmaların -bazı elyazıları hiçbir bilimle çözülemez- yaşını ve kaynağını tahmin etmede ölçütler sunduğu için de vazgeçilmezdir.

Ne yazık ki Arapça yazma literatürü için bir paleografi el kitabı yoktur. Ancak önündeki metni sadece keşfetmek durumunda olan bir araştırmacı için boşluk, görüldüğü kadar hayatî değildir. Arapça'daki edebî yazmalar, ne zaman ve nerede istinsah edilmiş olursa olsun, hemen hemen hep, en azından ilke olarak, açık ve net olan nesih yazının çeşitli türlerinden biri ile yazılmıştır. Bu kuralın iki istisnası şunlardır: 1- Çok erken dönemlere ait yazmalar, -özellikle de Kur'an yazmaları- daha zor olan Kûfi yazı türünde yazılmıştır; 2- Endülüs ve Kuzey Afrikalı müstensihler Kûfi yazının geçmişe ait bazı özelliklerini taşıyan ama kolaylıkla öğrenilen farklı bir yazı türü geliştirmişlerdir. Nesihle kaleme alınan yazmalarda ana sorunlar, -okunurluluk ve dikkat, noktalama işaretlerinin ve harekelerin kullanılması veya ihmal edilmesi vs. gibi- müstensihin bireysel alışkanlıklarından kaynaklanır. Doğrusu hiçbir el kitabı, bu türden kişisel hususiyetler konusunda araştırmacıya yardımcı olamaz; metnin çözülemediği durumda bile, sadece yazarın hangi sözcükleri kullanmış olabileceğini anlamamızı sağlayacak ölçüde sağlam bir Arapça bilgisi sorunu halledecektir.

Arap paleografisinin sorunlarının güzel bir özeti J. Sourdel-Thomine'in *EI²*'deki "Khatt" maddesinde (iv, 1113–1122) verilmiştir. Araştırmacının karşılaşmayı umacağı el yazmalarının çeşitliliğini en iyi yansıtan bir çalışma muhtemelen Bernhard Moritz'in *Arabic Paleography: A Collection of Texts from the First Century of the Hijra till the Year 1000* (1905) adlı - çok büyük boydaki levhaların cömertçe üretilmiş bir

koleksiyonu olan- eseridir. Tamamı daha önce Kahire Hidiv Kütüphanesi olarak bilinen (şimdi Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye) binadaki mevcut eserlere dayanan bu çalışma, 188 levhadan oluşmaktadır; ancak hiçbir not veya transkripsiyon ihtiva etmemektedir. Daha mütevazı ölçekte ve yine notsuz ve transkripsiyonsuz bazı çalışmalar da şunlardır:

a. A. J. Arberry, The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic Manuscripts (6 cilt, 1955–66). Bu gerçekten olağanüstü koleksiyonun seçme levhaları her cildin sonunda verilmiştir.

b. A. J. Arberry, ed., Specimens of Arabic and Persian Paleography (1939). Londra'daki Indian Office'den alınma yarısı Arapça yarısı Farsça 48 örnek ihtiva ediyor; hemen hemen hepsi 6./12. yy. ve sonrasına ait.

c. Salahaddin el-Müneccid, *el-Kitâbü'l-arabiyyi'l-mahtût ilâ karni'l-âşiri'l-hicrî.* Cüz I, *en-Nemâzic* (1960). Arap Birliği Yazmalar Enstitüsü'nden büyük boy örneklerin mükemmel bir koleksiyonu, ancak levhaların çoğu silik ya da çekimleri yeterince net değil.

d. Georges Vajda, *Album de paléographie arabe* (1958). Paris, Bibliothèque Nationale'deki yazmalardan özellikle Arap paleografisinin temel sorunlarını resmetmek üzere çekilmiş 94 levha. Genelde bu grup içindeki en temsili cilttir ve Chester Beatty kataloglarını saymazsak en iyi metindir.

Adoplf Grohmann'ın planladığı *Arabische Paläographie* ne yazık ki yazarının ölümü üzerine tamamlanamadı. I. Cilt (1967) yazı malzemelerini tartışıyor ve Die Lapidarschrift alt başlığını taşıyan II. Cilt (1971) özellikle Kûfi yazı biçimleriyle ilgileniyor ve bu yüzden de yazmalar için sınırlı bir öneme sahiptir.

En azından Timur hanedanına kadar Farsça ve Türkçe yazmalarda kullanılan harfler Arapça için kullanılanlarla aynı idi. Ancak, 10./16. yüzyıldan itibaren Farisi ve (daha az oranda) Türk müstensihler *nesta'lik* adı verilen ve göze hoş gelen ama zor bir yazı biçimi geliştirdiler. Farsça-Türkçe paleografiye kısa bir giriş Ali Alparslan'ın *EI*[2]'deki "Khatt" maddesidir (iv, 1122–26 arası) ve çoğunlukla Hint kökenli Farsça yazı örnekleri Arberry'nin *Specimens*'inde verilmiştir. A. J. Arberry ve diğerlerinin *The Chester Beatty Library. A Catalog of the Persian Manuscripts and Miniatures* (3 cilt, 1959–62) eserindeki levhalar çok güzeldir ama çoğu bu yazmaların yazılarından çok resimlerine yoğunlaşmıştır; ancak

daha erken dönemlerle ilgilenen I. Cilt önemli Farsça yazı örnekleri ihtiva etmektedir.

Hem modern hem de ortaçağ Müslümanlarının çok değer verdiği hat (kaligrafi) sanatı aslında bizim buradaki ilgimizin dışında kalıyor. Buna rağmen yine de, normal yazı işlemini belirleyen kriterlere belli ölçüde ışık tutabilir. Hat sanatı hakkında kısa ama oldukça cazip bir giriş Annemarie Schimmel'in *Islamic Calligraphy* (1970) isimli eseridir.

Ne kadar doğru okunursa okunsun bir yazma kökeni, otantikliği ve sağlamlığı değerlendirilmedikçe hiç delil olma özelliği yoktur. İslam araştırmacıları bilimsel-eleştirel neşirlere nadiren sahip olduklarından metin kritiği becerisini kazanmaktan başka çareleri yoktur. Bir tarihçi, neşredenden veya çevirmenden farklı olarak, önündeki metnin tüm metinsel sorunlarını çözmekle yükümlü değildir; ancak araştırmasında cevap bulmaya çalıştığı soruları özünden etkileyecek bir meseleyi kendisi halledebilmelidir. Bir metnin önemli yazmalarını nasıl bulacağını, bu yazmalar arasındaki ilişkileri nasıl belirleyeceğini, aynı pasajın farklı örneklerinden hangisini seçeceğini ve anlamlandırılamayan yahut bozulmuş bir pasajı nasıl düzelteceğini bilmek son derece önemlidir.

Bu özellikler, altında yatan ilkelerle birlikte pekçok yerde tartışılmıştır. Sağlam genel bir kılavuz, Avrupa'da tarihsel yöntem üzerine yazılan klasik ders kitaplarında bulunabilir: E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode,* 330–464 ve Ch. V. Langlois ve Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques* (1898), 51-78; çev., G. G. Berry, *Introduction to the Study of History* (1898), 71-100. (İkincisi kesinlikle daha anlaşılırdır ama Bernheim'inkinden daha dogmatik ve nüanslara daha az dikkat etmektedir.) Ancak, bunlara ek olarak ben, metin eleştirisinin *(textual criticism)* ortaya çıktığı yer olan ve bu bağlamda en derin saha olma özelliğini hala koruyan Klasik çalışmalardan özellikle iki kitabı hararetle tavsiye ederim. Yöntemin en özenli anlatımı Paul Maas'ın *Textkritik*'idir (ilk yay. 1927; 4. göz.geç.bsk., 1960; İngilizce'ye çevirisi, Barbara Flower, *Textual Criticism,* 1958) adlı çalışmasıdır. Tarihsel bir bakış açısı, Antikite'den erken dönem modern zamanlara kadar Grek ve Latin literatürünün aktarımının sağlam ve kavranabilir bir çalışması vasıtasıyla verilmiştir: L. D. Reynolds ve N. G. Wilson, *Scribes and Scholars* (1968). Yazarlar, oldukça hacimli ve önemli bir ilave *(appendix)* içerisinde, Maas'ın çalışmasının temelini teşkil eden varsayımın (yani, her bir

yazma geleneğinin sonuçta tek otantik bir ilk örnekten doğduğu varsayımının) zekice bir eleştirisini yapmışlardır.

Metin eleştirisinin ilkeleri, en canlı bir biçimde genellikle iyi yapılmış bilimsel tahkiklere yazılan girişlerde ortaya çıkar. Özellikle öğretici olarak gördüğüm üç örneğe bakacağız. Bir eserin yazarını belirleme ve belirli bir yazmanın ("*unicum*") muhtevasını değerlendirmeyle ilgili sorunlar için, George Makdisi tarafından tahkik edilen İbnü'l-'Akîl'in *Kitâbu'l-fünûn* (Bölüm I, 1970) isimli eserine bakılabilir. Biraz farklı bir örnek J. A. Bellamy'nin tahkiki olan İbn Ebi'd-Dünya'nın *Kitâbu mekârimi'l-ahlâk* (1973) adlı eseridir. Muhakkik burada, yalnızca (Maas'ın eleştirel bir kullanımını yaparak) elindeki iki yazma ile onların varsayılan arketipi arasındaki ilişkilerin metodolojik olarak oldukça bilinçli ve dikkatli bir incelemesini vermekle kalmıyor aynı zamanda ortaçağ İslam kültüründeki yazma geleneğinin aktarımına da ışık tutuyor. Son olarak Franz Rosenthal'in İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin (2. yay., 1967; I. Cilt, s. lxxxviii-cxv) metinsel tarihine dair incelemesi, eserin birkaç farklı redaksiyonuna ait çok sayıda yazma tarafından nakledilmiş bir metni çalışmak için modeldir.

Yazılı metinler, özellikle dinî bakımdan değeri yüksek olanlar, genellikle resmî bir sesli okuma (*sema'*) ve imla (dikte) biçiminde şifahen aktarılmıştır. Bu uygulamalar George Makdisi'nin *The Rise of Colleges* (1981) adlı eserinde geniş kurumsal bir bağlamda tartışılmıştır; özellikle 99-105, 140-146 sayfaları arasına bakılmalıdır. Akademik yazdırma (*imla/dictation*) Max Weisweiler tarafından incelenmiştir: "Das Amt des Mustamli in der arabischen Wissenschaft", Oriens, iv (1951), 27-57. Bu sistemin bir unsuru belirli bir yazmanın başlığını içeren sayfaya yazılan "sesli okuma sertifikası" (*sema' icazeti*) idi; bu sertifikaların zengin bir örneği Georges Vajda'nin, *Les certificats de lecture et transmission dans les manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale de Paris* (1956) isimli eserinde tahlil edildi. (Ancak ne yazık ki bunlar pek fazla değildir; 7000 Arapça yazma içinde sadece 72 *sema'* vardır.) Aslında, sistemin bütünü hadis rivayeti için özenle ele alınmış standartlar oluşturma çabasının bir sonucudur; o halde bu bilimi biraz olsun tanımakta yarar vardır. Sezgin'in *GAS I*'deki (yukarıda s. 42'ye bkz.) değerlendirmesine ek olarak yönteme ilişkin iki ortaçağ İslam metnine bakılabilir:

1. el-Hakîm en-Nîsâbûrî, *An Introduction to the Science of Tradition*, çev. James Robson (1953).

2. W. Marçais, "Le Taqrîb de en-Newawî", *JA*, ser. 9: no. xvi (1900), 315–346; no. xvii (1901), 101–149, 193–232, 524–540; no. xviii (1901), 61–146.

el-Hakîm en- Nîsâbûrî'nin eseri oldukça özet mahiyetindedir ancak, hadis metodolojisine dair yazılmış en eski kaynaklarımızdan biri olup okuması en kolay olanıdır. en-Nevevî'nin eseri ise konuya dair standart bir eserin, İbn Salah eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245) *'Ulûmu'l-hadîs*'inin özetidir.

Burada metin eleştirisini sistematik olarak ele alamayız ancak tarihçileri ilgilendiren birkaç genel noktaya özellikle işaret etmek gerekir.

Her halükârda ilk adım, kullandığımız yazma ile, kopyası olduğu iddia edilen asıl eser arasındaki ilişkiyi kurmak olmalıdır. Aksi takdirde önümüzdeki ifadelerin müstensihin değişiklikleri, hatta uydurmaları olup olmadığından hiçbir zaman emin olamayız. Kopya edilen nüsha ile asıl eser arasında ilişki kurmak kolay bir iş değildir: Tarihli ve imzalı olup yazarını belirten ekler nadirdir ve müellif nüshaları veya *sema* icazetiyle garanti altına alınmış aktarmalar daha da nadir görülen bir durumdur. Bir kimsenin vereceği hüküm büyük ölçüde yazı karakteri, iki veya daha çok yazma tarafından paylaşılan alışılmışın dışındaki hatalar vs. gibi ele avuca sığmaz verilere dayanmak zorundadır.

Bununla birlikte, tarih ve kökenine ilişkin çok az harici işarete sahip tek nüshalı yazmalar örneğinde bile başka verilerden bütünüyle yoksun sayılmayız. Özellikle tarih, biyografi ve hukuk alanında, ortaçağ Müslüman yazarları seleflerinin eserlerini, ya (her zaman yazarına nisbet etmeden) doğrudan alıntılar yoluyla, ya da tamamen yeni sözcüklerle, kendi eserlerine dâhil etme eğiliminde olmuşlardır. Mesela, Taberî'nin (v. 310/923) geniş tarih metni büyük ölçüde tek bir yazmaya dayanmaktadır; ama bu bölümlerin okunuşu, ilk ciltleri Taberî'ninkini oldukça yakından izleyen İbn Esîr'inki (v. 630/1234) ile karşılaştırılarak teyit edilebilir. Benzer şekilde, İzzeddin b. Şeddâd'ın Sultan Baybars'ın hayatını anlattığı eserin eksik tek yazması, İbn Şeddâd'ın malzemesinin büyük bir kısmını aynen alıntıladığı anlaşılan el-Yûnînî'in yarım yüzyıl sonra yazdığı tarihle (*kronik*) kontrol edilebilir ve tamamlanabilir. Doğrusu bu teknik tamamen güvenilir bir metin üretmeyecektir; ancak biz

bu eksikliği herhangi bir eserin ortaçağ İslam bilgi geleneğinde nasıl kullanıldığı ve anlaşıldığını öğrenerek belirli oranda telafi edebiliriz.

Aynı metnin iki veya daha fazla yazmasına sahip olduğumuz şanslı durumlarda ise başka zorluklar gündeme gelmektedir. Özellikle, farklı yazmaların muhtevasını ahenkli hale getirme eğiliminin kışkırtıcı cazibesinden kesinlikle uzak durulması gerekir; çünkü bu, çalışılan eserin değişik zamanlarda kazanmış olabileceği farklı şekiller arasındaki anlamlı ayrılığı gözden kaçırma olasılığını içerir. Mesela; Yazma A bir kroniğin ham, ama detaylı bir müsvedde versiyonunu temsil eder ve Yazma B ise onun belli ölçüde kısaltılmış yeni bir çalışmasıdır; burada bu ikisi arasındaki farklılığı korumaya son derece özen gösterilmelidir. Bunun özellikle açık bir örneği Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (v. 654/1256) *Mir'âtü'z-zamân fî tarîhi'l-a'yan* adlı eseridir. Bu eser 7./13. yüzyılın en önemli ve en etkili kroniğidir ve hala sağlıklı bir tenkitli neşrine gerek vardır; Claude Cahen tarafından kısmî bir neşir için bkz., *Arabica,* iv (1957), 191-194; aynı yazarın genel değerlendirmesi için bkz., "*Editing Arabic* Chronicles: a Few Suggestions", *Islamic Studies* (1962), 1-25; tekr. bsk., *Peuples musulmans,* 11-36. İkinci bir örnek, bu kez hukuk biliminden, Malik b. Enes'in *Muvatta* isimli eseri olabilir; bu eserin karmaşık metin tarihi şunlarda izlenebilir: *SEI,* 321f.; *GAS,* I, 458-460; Ignaz Goldziher, *Muslim Studies* (çev. S. M. Stern ve C. R. Barber, 1967–71), II, 204–209. Kısaca nihâî "asıl metin" çoğu durumda bir hayalden (*şimera,* Yunan mitolojisindeki garip canavar hayvan, ejderha, çev.) başka bir şey değildir; bir kimse enerjisini bu garip hayaleti yakalamak yerine eldeki tüm verilere sahip oldukları değere göre ele almalıdır.

Zaman ve masrafların bahane edilmediği ideal bir dünyada, kullanmak istediğimiz metnin bilinen tüm yazmalarını bizzat inceleyebilir ve iyi bir tenkitli neşrin ölçütlerine uyarak çeşitlilikler ve değişik son versiyonlar arasında seçimde bulunabilirdik. Tabii ki bu nadiren mümkün olmaktadır. Hatta özellikle Doğu Avrupa ve Asya'dan mikrofilmlerin (ki asla gerçeğinin yerini tutamaz) elde edilmesi bile oldukça zordur. Böyle durumlarda, dünyanın yazma barındıran kütüphanelerinin çoğunun yayınladığı matbu kataloglara ve elkitaplarına dönmek durumdayız. Yazarlar, kitap adları ve raf numaraları yanında bunlar, normal olarak her bir cildin varak veya sayfa sayısı, hacmi, her bir sayfadaki satır sayısı, ciltleme özellikleri ve (bilindiği durumlarda) istinsah tarihi gibi bilgileri

vermektedir. Bazı kataloglar daha ileri giderek her bir yazmanın içeriğinin oldukça geniş bir özetini, tarih, köken ve rivayet analizlerini ve hatta ilgili eserin başka koleksiyonlardaki atıflarını vermektedir. Bu alanda özellikle ön plana çıkan bir başarı geçen yüzyılın sonunda olağanüstü bir düzeyde yapılan Berlin İslam yazmalarının taramasıdır; bu tarama öylesine tam ve özenlidir ki, neredeyse üç edebî türün bir tarihini teşkil etmiştir:

Wilhelm Ahlwardt, Verzeichnis der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin (10 cilt, 1887–1899)
Wilhelm Pertsch, Verzeichnis der persischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin (1888); Verzeichnis der turkischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin (1989).

Benzer katalogİar, küçük ölçekte olsalar bile, başka pekçok Avrupa kütüphaneleri için de aynı dönemlerde hazırlandı; ancak 20. yüzyıl bu türden çabaların, şüphesiz olağanüstü maliyeti ve sınırlı okuyucu kitlesi sebebiyle neredeyse tamamen sönüşüne sahne oldu. Ancak buna rağmen birkaç şanslı istisna mevcuttur. Batı Almanya, ülkenin Doğu yazma kaynaklarını taramak için kararlı bir proje yürüttü: *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutscland* (kıs. *VOHD*; 1961-devam ediyor). Eser (çoğu birkaç bölümden oluşan) 32 cilde bölündü ve her bir cilt çalışılan dillerden birine ayrıldı. Ayrıca, belirli sorunlar veya yazmalarla ilgili ayrı olarak numaralandırılmış ek ciltler dizisi ilan edildi; şu ana kadar bunların 26 cildi yayınlandı. *VOHD* içinde üç cilt İslam tarihi için temel bir öneme sahiptir:

B. XIII. Turkische Handschriften. 5 Teile (1968–81)
B. XIV. Persische Handschriften. 2 Teile (1968–80)
B. XVII, Reihe A. Materialien zur arabischen Literaturgeschichte. 2 Teile (1976–1987)
B. XVII, Reihe B. Arabische Handschriften. 1 Teil (1976)

VOHD Fuat Sezgin'in, *Beiträge zur Ersliessung der arabischen Handschriften in deutschen Bibliotheken* (3 cilt, 1987) isimli eseriyle desteklenebilir. Bu eser 19. yüzyılın ortaları ve sonlarının Alman yazma koleksiyonlarını tanıtan bir dizi faydalı (ama şu anda oldukça eskimiş) çalışmanın bir araya getirilmesinden ibarettir. II. ve III. Cilt'te sırasıyla Münih ve Tübingen katalogları aynen yayınlamıştır. I. Cilt'teki makaleler Berlin ve başka yerlerdeki büyük halk kütüphane koleksiyonlarının

ana malzemesini teşkil etmiş olan pekçok kişisel kütüphane üzerine (Landberg, Hartmann, Sprengler ve diğerlerininkine) odaklanmaktadır.

Yayınlanan katalogların büyük bölümü Alman standartlarına yaklaşamamaktadır bile. Belki de bunların arasında en kötü işleneni Türkiye'dekilerdir. Bu ülke dünyanın en zengin İslam yazmaları stokuna sahiptir. En azından 125.000 cilt ihtiva eden İstanbul kütüphaneleri için, araştırmacılar yüzyılın (20. yy.) başında yayınlanan bir dizi (40 küsur kurumun her biri için ayrı bir dizi) katalogla yetinmek durumundadırlar. Bunlar eski, eksik ve hatalarla doludur. Konya veya Bursa gibi pekçok diğer büyük merkezle ilgili olarak bu düzeyde bir çalışmaya bile sahip değiliz. Bunu göz önünde bulundurarak F. Sezgin'in yakın zamanlarda İstanbul ve diğer Türk kütüphanelerinden seçilen yazmaları betimleyen makaleler antolojisini yayınlamakla gerçekten büyük bir hizmette bulunduğunu belirtmeliyim: *Beiträge zur Erschliessung der arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien* (4 cilt, 1986). IV. Cilt ilk ciltte tasvir edilen yazmaların kütüphane ve raf numarası şeklinde düzenlenmiş bir indekstir. Burada derlenen makaleler 19. yüzyılın sonuyla 1961 arasında yayınlanmıştır ve hepsi Alman veya Türk yazarlara aittir. Claude Cahen tarafından yapılan ve İstanbul'daki tarih yazmalarına dair önemli bir çalışma olan: *"Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Égypte et la Mesopotamie de la conquête ottomane dans les bibliothèques d'Istanbul", REI,* x (1936), 333-362, makalesi gibi bazı şanssız atlamalar da yok değildir. Ancak Sezgin'in girişimi buna rağmen çok faydalıdır.

Durum yavaş yavaş daha iyiye gitmeye başlamıştır. Mesela F. E. Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi için oldukça başarılı bir kataloglar bütünü ortaya koydu (7 cilt, 1961-69); bu çalışma yaklaşık 12.000 yazma içeren büyük depoyu ilk kez modern araştırmacılığın ulaşabileceği bir hale getirdi. Ancak bu alanda en önemli adım Kültür Bakanlığı'nın 1970'lerin ortalarında aldığı Türkiye'deki yazmaların kapsamlı toplu bir katalogunu hazırlama kararıdır:

> Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü. Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu/The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey (11 cilt, 1979–devam etmektedir, kısaca, TÜYATOK).

Bu olağanüstü proje şüphesiz onlarca yıl alacaktır; ayrıca ilk ciltler önce küçük ve kısmen başa çıkılabilecek koleksiyonlara yöneldi. Madde girişleri çok kısadır ve genellikle basılı edisyonlara veya ilgili biyo-bibliyografik kaynaklara atıf yapılmamıştır. Ancak, her ciltte yazar ve eser adı indeksi mevcuttur ve seçilen yazmalardan tam sayfa resimler de konulmuştur. Ve hiç de önemsiz olmayan bir nokta da baskı kalitesinin oldukça yüksek olmasıdır. Projenin düzenlemesi ise biraz karışıktır. Birincisi, her bir cilt (şu anki sınırlarıyla) belirli bir ildeki bir veya daha fazla koleksiyona hasredilmiştir. Ancak, iller sırayla işlenmemektedir: Adana IX. ve XI. ciltlerde, İstanbul (şu ana kadar) cilt III ve VIII'de. İkincisi -çoğu Avrupa kataloglarından farklı olarak- *TÜYATOK*, bizzat kütüphanelerle değil koleksiyonlarla ilgilenmektedir. Mesela, İstanbul'daki devasa Süleymaniye Kütüphanesinin genel bir taraması olmayacaktır; bunun yerine bu kütüphaneyi oluşturan çok sayıda koleksiyonun her biri ayrı ayrı kataloglanacaktır. Mesela III. Cilt, Süleymaniye'de bulunan Ali Nihat Tarlan tarafından toplanmış 425 yazmaya ayrılmıştır. Bu eksikliklerine rağmen *TÜYATOK* heyecan verici bir çalışma olup oldukça derin etkiler bırakacak gibi görünmektedir.

Farsça yazmalar toplu katalogu oluşturmak için faydalı bir çaba Ahmed Munzavî tarafından Tahran'daki Yerel Kültür Enstitüsü himayesinde *Fihrist-i Nüshahâ-i Hattî-i Fârsî* (6 cilt, 1348-51/1969-72) isimli çalışmada ortaya konulmuştur. Munzavî yeni malzemeler ortaya koyma iddiasında değildir; onun yaptığı mevcut basılı katalogları kabaca özetlemekten ibarettir; buna rağmen eser Avrupa'nın her yerinden, Hindistan ve Orta Doğu'dan koleksiyonları taramakta ve yaklaşık 49.000 yazma ihtiva etmektedir.

Seçme yazmalarla ilgili makalelerin, mevcut olmayan ya da eksik basılan kataloglarla karşılaşan bir bilim adamına yardımcı olabileceği hususuna daha önce değinmiştik. Sezgin tarafından yapılmış biri Almanya ve biri de Türkiye için iki antolojiye ilave olarak, bu türden malzemenin 1970'lerin ortalarına kadarki önemlilerinin çoğu *GAS* IV'ün 311-466 sayfaları arasındaki yazma koleksiyonlarına dair kapsamlı taramada bulunabilir. Özel olarak İslam yazmalarının konu edinen mükemmel bir sunuma sahip yeni bir dergi 1986'da yayına başladı: -gerçekten övgüye layık bir katkı olan Manuscripts of the Middle East (kıs. *MME*). Çağdaş Avrupa dillerindeki katkılar için bazı sorunlarına rağmen *Index Islamicus*

en iyi referanstır. Ayrıca, bu türden makaleler *Index* tarafından taranmayan pekçok Orta Doğu dergisinde düzenli olarak bulunmaktadır:

a. *Mecelletü'l-Ma'hadi'l-Mahtutati'l-Arabiyye* (Kısaltma *MMMA*; Arap Birliği, Kahire; 1982'den beri Kuveyt'te yayınlanmakta ve ciltleri yeni bir dizi olarak sıralanmaktadır)

b. *Mélanges de l'Institut Dominicain d'Études Orientales du Caire (kıs. MIDEQ)*

c. *Mecelletü'l-Mecma'i'l-Luğa al-'Arabiyye bi-Dimeşk/Révue de l'Académie Arabe de Damas (kıs. RAAD)*

d. *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmi'l-Iraki (kıs. MMII, Bağdat)*

e. *Neşriya-i Kitâbhâne-i Merkezi-i Dânişgâh-i Tihrân der berrâ-i Nüshahâ-i Hattî (Tahran Üniversitesi; kıs. Nushahâ-i Hattî)*

GAS IV'teki Arapça yazmalar koleksiyonu taraması daha eski iki bibliyografik eseri büyük ölçüde tamamlamaktadır: A. J. V. Huisman, *Les manuscrits arabes dans le monde: une bibliographie des catalogues (1967)* ve *Georges Vajda, Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes* (1949). Aynı zamanda *Kûrkîs 'Awwâd'ın Fehârisü'l-mahtûtâti'l-'arabiyye fi'l-'âlem. Catalogues of the Arabic Manuscripts in the World* (İki cilt, 1405/1984) isimli çalışmasına bakılabilir. 'Awwâd eksiksiz olmayı hedeflemekte ve listelediği katalogların kısa bir değerlendirmesini vermektedir; pekçok ufak baskı hatalarına rağmen çalışması incelenmeye değerdir. Farsça koleksiyonlar için, Storey ve Bregel'e ilaveten İrâj Afshâr'ın *Bibliographie des catalogues des manuscrits persans* (1337/1958) isimli harika ama bugün için artık oldukça eski olan çalışmasına bakılabilir. Türk koleksiyonları için böyle bir çalışma yok gibidir, ancak *VOHD* G. Hazai tarafından bir repertuar hazırlanmakta olduğunu ilan etti (Suppl. XXII); ayrıca geçici olarak E. Birnbaum'un "*Turkish Manuscripts*" (yukarıda s. 51-52'de sözü edilen) adlı makalesine bakılabilir. İslam çalışmalarının sınırlarını aşacak ölçüde geniş bir genel bakış J. D. Pearson'ın *Oriental Manuscripts in Europe and North America: a Survey (1971)* isimli çalışmasında verilmiştir. Pearson eserine aldığı koleksiyonların her birinin kısa bir tasvir ve değerlendirmesini yapmış ve her ne kadar Türkiye'yi atlamış olsa da Sovyetler Birliği'ni araştırmasına dâhil etmiştir. Onun (hala çoğu bilim adamı için kapalı bir kutu olan [*terra incognita*]) SSCB'ye dair yorumları R. D. McChesney'in, "A Guide to Orientalist Research in So-

viet Central Asia", *MESA Bulletin*, xii, no. 1 (1978), 13-25 isimli çalışmasıyla tamamlanabilir. Son olarak, Birleşik Devletler ve Kanada üzerine Thomas J. Martin'in, *North American Collections of Islamic Manuscripts* (1977) adlı çalışmasına bakılabilir.

Bu tartışmamızdan çıkarılacak sonuçlar yıldırıcıdır: Ortaçağ İslam yazmalarının hatalarla dolu olması muhtemel olup zor okunur bir yazıyla yazılmış ve bulunması kolay olmayan erişilmez mekânlara dağılmış durumdadırlar. Bunların hepsi doğrudur; biz tarihçiler, kaynaklarımız iyi bir şekilde neşredilmiş basılı eserler olarak önümüze geldiğinde, daha iyi bir durumda oluruz. Ancak yazmaların basılı metinlerin asla olamayacağı kadar canlı oldukları da doğrudur. Yazmalar bizi araştırdığımız erkek ve kadınlarla doğrudan iletişime götürür; onlar vasıtasıyla biz, yaşayan bilimsel ve edebî bir geleneğin bizzat katılımcıları haline geliriz. Bu imtiyaz karşısında böyle bir zorluk, ödenmesi gerekli gerçekten ufak bir bedel demektir.

2. Arşivler Ve Belgeler

Ortaçağ İslam tarihi üzerine arşivler bakımından fakir ama belgeler bakımından zengin durumdayız. Bu belgelerin hala büyük ölçüde anlatısal ve edebî kaynaklara bağlı olan genel tarih araştırmalarına entegre edilmesi bir yana, büyük kısmı itibariyle belgeleri daha yeni belirlemeye ve çalışmaya başlamış durumdayız. Ancak belgesel malzeme İslam alanında tarihsel düşüncenin çevresinden merkezine doğru hızla ilerlemektedir ve ciddi bir tarihçi artık bu belgeleri etkin bir biçimde nasıl kullanılabileceğine dönük zorlu öğrenme sürecinden kaçamaz. Dolayısıyla, belgeler ve onların etrafındaki sorunlar aşağıdaki sayfalarda sık sık ilgimizi çekecek ve II. Kısmın üç bölümünde (7, 9, 11) de bu sorunların belirli bir grubunu daha detaylı bir biçimde inceleyeceğiz. Bu yüzden şu anda yaptığımız analiz, sonraki daha somut araştırmalara geniş bir bağlam oluşturabilmek maksadıyla genel tutulacaktır.

İslam Ortaçağ dönemiyle ilgili belgeler zaman ve mekân bakımından çok düzensiz bir şekilde dağılmıştır. Yalnızca Mısır hakkında, (son derece farklı nitelikte olsalar da) hemen hemen sürekli bir belgeler dizisine sahibiz ve elimizde bulunan metin külliyatının ezici çoğunluğu as-

lında bu ülkeden gelmektedir. Diğer ülkelerle ilgili sadece aldatıcı fragmanlara sahibiz ve ne kadar değerli olurlarsa olsun bunlar; birçok sorun ve dönemi çalışmak için sağlıklı bir temel oluşturamazlar. En çok ilgilenilen bölgeler için (Anadolu, Kuzeybatı İran, Suriye-Filistin) bile belgelerin miktarı dikkate değer bir hacim oluşturmaya, bu kitabın kapsadığı zaman diliminin hemen sonuna doğru -yani 8./14. yüzyılın sonları ve 9./15. yüzyıllarda- başlayabilmiştir.

6./12. yüzyıla kadar mevcut belgeler dağınık parçalar halindedir; yani bunlar düzenli bir arşiv koleksiyonunun parçası değildir. Ancak bazı nadir durumlarda olağanüstü bir çaba harcayarak söz konusu parçalardan bir nevi arşiv oluşturmak mümkündür. Belgeler, Genize kâğıtlarında veya çoğu papirüste olduğu gibi, büyük depolardan geldiklerinde bile, kelimenin tam anlamıyla edebî olarak hiçbir değere sahip olmayan malzemelerin tam bir karışımından ibaret olan derlemelerdir. Son yıllarda bu dönem hakkında oldukça esaslı ilerlemeler kaydedilmiş olsa da 6./12. ve 9./15. yüzyıllar arasında mevcut olan birkaç arşiv koleksiyonu küçük ve kırık dökük bir durumdadır. Mamafih 10./16. yüzyıl bir devrim niteliğindedir; çünkü artık bu noktadan itibaren önümüzde Osmanlı arşivlerinin devasa malzemeleri durmaktadır. Osmanlı belgeleri bu kitabın hedeflediği zaman sınırından büyük ölçüde sonradır. Buna rağmen biz pekçok yerde onlara atıfta bulunacağız; çünkü onlar tartıştığımız bazı problemlerin son evrelerine doğrudan ışık tutmakta veya değerli bir karşılaştırma perspektifi sunmakta ya da yararlı sorular ve yaklaşımlar dizisi önermektedir.

Pekçok belge bize asıl biçimiyle değil, daha çok hikâyevâri kaynaklardaki (doğruluğu ve bütünlüğü değişen) alıntılar yoluyla, ya da örnek belge koleksiyonlarına dâhil edilerek gelmiştir. Genellikle *mecmû'ât* ya da *münşe'ât* adını alan bu koleksiyonlar, kamu personeline zarif ve formel anlamda doğru devlet belgeleri oluşturmalarında klavuzluk edecek örnek formüller sunmak üzere toplanmıştır. Mümkün olduğu durumlarda bunları hazırlayanlar, devlet arşivinde kayıtlı gerçek belgelere dayanmış olabilirler. Bu nedenle inşa koleksiyonları potansiyel olarak oldukça önemlidir. Ancak koleksiyonları hazırlayanlar onları kendileri kurgulamış olmasalar da bazı gizli tehlikeler hala mevcuttur ve her olayda tarih ve şahıs isimleri gibi hayatî bilgilerin atlanması yaygın bir durumdur. En titiz hazırlanmış koleksiyonlarda bile mühürler, kayıt işaretleri vs. gibi

önemli unsurlar kaçınılmaz olarak eksiktir. (Bu konular için "Insha'", *EI²*, iii, 1241–44 maddesine bakılabilir.)

Hem resmî hem de özel belgeler çok çeşitli malzemelere yazılmıştır ve bunların yalnızca üçü genel bir kullanıma sahiptir: Papirüs, kâğıt ve taş. Bunların sonuncusu tabiatıyla kitâbeleri ilgilendirmektedir ve bu nedenle ayrı bir başlık altında ele alınacaktır. Papirüs (Ar., *kırtas*), sadece Mısır'da üretilmiş olsa da, erken ortaçağ dönemlerine kadar tüm antik Akdeniz dünyasında kullanıldı. Papirüs dışardan getirtiliyordu ve satışı genellikle devlet tekelindeydi. Mısır'da papirüs, 5./11. yüzyılda kâğıt üretimi bu ülkeye sokuluncaya kadar hem kamu hem de özel iş hayatında kullanılmaya devam etti. Suriye'de de birkaç parça papirüs bulunmuş olsa da, Mısır'da nispeten daha ucuz ve yaygın olduğundan ve yerel toprak şartları organik malzemelerin kalıcılığını desteklediğinden, günümüze kadar sağlam kalan papirüs belgelerinin neredeyse tamamının bu ülkede bulunmuş olması şaşırtıcı olmamalıdır. Kağıt ise (Ar., *kâğad*) 2./8. yüzyılın ortalarında Çin'den Maveraünnehir'e gelmiş ve yaklaşık elli yıl sonra Bağdat'ta üretimine başlanmıştır. 5./11. yüzyıla gelindiğinde kâğıt artık Endülüs ve Mağrib'in muhafazakâr ve kısmen uzak bölgelerinde bile ana yazı malzemesi haline gelmiştir. Ortaçağ İslam'ının kâğıt imalathaneleri yüzyıllar boyu sağlam ve esnek kalabilen harika bir ürün imal ettiler ve bu nedenle de bize kadar ulaşanların içinde kâğıt belgelerin büyük bir yekûn tutması doğaldır. (Bu konular için Grohmann, *Arabische Paläographie,* I, 66–117; "Kâghad", *EI²*, iv, 419–420; "Kirtâs", *EI²*, v, 173–174.)

En çok göz korkutan da İslam belgelerinde kullanılan yazı türleridir; bunların araştırılması edebî yazmalar için gerekenden daha iyi bir paleografik eğitimi gerekli kılmaktadır. Dil için ise araştırıcı, özel kâğıtlarda ve iş kâğıtlarındaki yöresel ağızların çokça kullanımıyla ve sonraki yüzyılların devlet fermanları ve yazışmalarının hemen hemen nüfuz edilemez tumturaklı retorik gibi uç üslup ve kullanımla karşılaşmaya hazır olmalıdır. Neyse ki bu sorunların en azından bir kısmı için yararlı birkaç kitap mevcuttur.

İslamî belgelerin en eski parçalarını (hem resmî hem de özel) papirüsler oluşturduklarından, Adolf Grohmann'ın, *From the World of Arabic Papyri* (1952) adlı el kitabıyla başlayabiliriz. Bu kitap konuya basit düzeyde bir giriş olarak tasarlanmıştır. Buna rağmen, dil ve yazı çeşitlerine

dair faydalı bölümleri vardır. Aynı zamanda birkaç basılı ve çevrilmiş örnek belge de ihtiva etmektedir; ancak kitaba dahil edilen çok az sayıdaki tıpkıbasımlar ne yazık ki fayda sağlamayacak kadar kötü basılmıştır. Yazarın dil ve yazı çeşitleriyle ilgili yorumları *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde* (1955) adlı çalışmasında daha çok fayda sağlayacak şekilde geliştirilmiştir; ancak bu, önemli çalışma metinlerin bütününü içermemektedir. Klasik Arapça'nın normlarından önemli ve bazen de akıl karıştıracak ölçüde farklılık arz eden papirüslerin grameri için Simon Hopkins'in, *Studies in the Grammar of Early Arabic, Based upon Papyri Datable to before A.H. 300/A.D. 912* (1984) isimli harika tahliline bakılabilir. Konuyla alakalı kapsamlı bir el kitabının bulunmadığı göz önünde tutulduğunda muhtemelen en güzel yol, iyi tıpkıbasımlar, matbu transkripsiyonlar, çeviriler ve kapsamlı açıklamalarla birlikte yayınlanmış papirüsleri çalışmaktır. Devlet belgeleri için Nabia Abbott'un, *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute* (1938) adlı çalışması iyi bir örnek olabilir. Yusuf Raghib'in, *Marchands d'étoffes du Fayyoum au iiie/ive siècle d'après leur archives (actes et lettres); I, Les actes des Banû 'Abd al-Mu'min* (1982) adlı çalışmasında özel belgelerin önemli bir arşivi yeniden inşa edilmiştir. (Bu seride toplam olarak altı fasikül hedeflenmiştir). Yayınlanmış en büyük papirüs koleksiyonu hala *Adolf Grohmann'ın, Arabic Papyri in the Egyptian Museum* (6 cilt, 1934–62) adlı çalışmasıdır; araştırmacı bunlar vasıtasıyla, belgelerde ortaya çıkması muhtemel linguistik ve paleografik çeşitli sorunlar hakkında iyi bir fikir edinebilir. Papirüslerle başa çıkabilmek için gereken becerilerin tamamı kâğıt belgeler, en azından hükümet kaynaklı olmayanları için de gereklidir. Papiroloji (papirüsbilim) toprak kazılarak çıkarılmış, genellikle yırtık pırtık bir durumda okunaksız ve dilbilgisi kurallarına uymayacak şekilde nesir tarzında yazılmış dağınık belgelerle baş etmek zorunda olan herkesin öğrenmesi gereken bir bilimdir.

Belki de çok az sayıda Arapça orijinal devlet belgesi günümüze ulaştığından bu metinlerde kullanılan saray yazılarının tam manasıyla modern bir anlatımına sahip değiliz. Bilinenlerin çoğunluğu, S. M. Stern'in 6./12. yüzyıl Mısır'ından küçük ama güzel bir biçimde basılmış yedi tıpkıbasım parça ihtiva eden *Fatimid Decrees* (1964) adlı titiz araştırmasında sunulmuştur. Kitabının ismi de işaret ettiği gibi, Stern sadece halife sarayının belgelerini ele almış ve vakıf senetleri ve mahkeme kayıtları gi-

bi yarı resmî metinlerde kullanılan oldukça farklı yazı ve biçimlere değinmemiştir.

Farsça devlet belgeleri konusunda daha iyi durumdayız. Her şeyden önce o konuda genel bir el kitabımız bulunmaktadır: *Lajos Fekete, Einführung in die persische Paläograpgie: 101 persische Dokumente, ed. G. Hazai* (1977). Bu eser, 1396 ve 1702 tarihleri arasında İran, Anadolu ve Maveraunnehir bölgelerindeki resmî kurumlarda hazırlanan belgeleri ihtiva eden bir antolojidir. Her bir parça tıpkıbasım olarak, matbu transkripsiyon halinde ve Almanca çevirisiyle birlikte verilmiştir ve ayrıca çalışmada yazı, biçim ve belgelerin yapısı, diksiyon (sözcük seçim ve kullanımı), belagat (söz sanatı) vs.'nin tartışıldığı uzun bir giriş de mevcuttur. Ne yazık ki bu kitabın ihtiyatla kullanılması gerekir. Tıpkıbasımlar genellikle zor anlamlandırılabilmekte ve daha da önemlisi, kitap çok sayıda önemli transkripsiyon ve çeviri hataları içermektedir. Farsça Paleografi ve diplomatiğinin sır dolu dünyasına daha uygun ve güvenilir bir giriş Heribett Busse'nin, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, an hand Türkmenischer und Safawidischer Urkunden* (1959) adlı güzel çalışmasından elde edilebilir. Busse'nin ölçüt ve yaklaşımı daha çok Stern'inkini çağrıştırmaktadır; Busse 1453–1717 arası döneme ait yirmiüç belgeyi çalışmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı Arşivleri 10./16. yüzyıldan önceki dönem için bile ve sadece Akdeniz havzasıyla ilgili değil İran üzerine de olağanüstü önemde malzeme ihtiva etmektedir. Bu malzemenin kullanımı genellikle son derece zahmetli olmasına karşın şu ana kadar oldukça teknik bir literatür olma özelliğine sahiptir. Konu, Valery Stojanov tarafından *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik* (1983) adlı çalışmada yetkin bir biçimde işlenmiştir. Osmanlı devlet belgelerinin çözümlenmesine yönelik pratik bir kılavuz, J. Reychman ve A. Zajaçzkowski tarafından kaleme alınan ve A.S. Ehrenkreutz (1968) tarafından çevrilen *Handbook of Otoman-Turkish Diplomatics* adlı çalışmadır. Paleografi ile ilgili bölümü, İran saray dili için de genel olarak kullanılabilir özelliktedir; tabiatıyla teknik terimler, hat isimleri vs. gibi konularda önemli farklar da mevcuttur. Osmanlı malî bürokrasisinin kullandığı zor yazı çeşidi Lajos Fekete'nin, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* (1955) adlı çalışmasında sunulmuştur. Bu önemli bir çalışma olup aynı yazarın yu-

karıda değerlendirdiğimiz *Einführung* adlı eserinden çok daha tatminkârdır.

Dil ve yazı, bizim karşı karşıya kaldığımız sorunlardan sadece bir kısmıdır. Daha az önemde olmayan bir sorun da bu belgelerin içinde üretildiği kurumların ve usuller bağlamının yeniden inşa edilmesidir; çünkü böyle bir bağlam olmaksızın bunlar anlamsız ve anlaşılmazdır. İlgili bağlam tabiatıyla karşımızdaki belgenin türüne göre büyük değişiklikler gösterecektir. Pekçok kalem -iş kâğıtları, mahkeme kayıtları, vakıf senetleri- sağlam bir pratik hukuk (*furû-'u fıkıh*) ve hukuk usulü bilgisi gerektirmektedir. (Bu konuların daha ileri düzeyde bir değerlendirmesi için bkz., II. Kısım, 9. Bölüm.) Buna karşılık Devlet belgeleri, ortaçağ İslam sarayları ve malî bürolar hakkında eksiksiz bir bilgiyi zorunlu kılar. Ancak bunlar, pekçok durumda hala çok az anlaşılmaktadır; onlar sadece kendi başlarına karmaşık organizasyonlar olmakla kalmayıp aynı zamanda bir bölge veya devirden diğerine oldukça farklılık da arz etmektedirler. Neyse ki yakın zamanlarda oldukça bol sayıda hem modern çalışma hem de İslam bürokrasisinin mensuplarınca yazılmış kaynaklar neşredilmiştir. Haliyle bunlar tüm zorlukları çözmemektedir; ama onlar bize işleyen bir sözlük verirler ve önümüze muhtemel tahlil çizgileri sunarlar. Aşağıdaki paragraflarda İslam tarihinin bazı dönemlerinin temel metinlerini ve çalışmalarını kısaca gözden geçireceğiz. Tek bir idarenin (Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti) çok daha tafsilatlı bir incelemesi II. Kısım, Yedinci Bölüm'de yapılacaktır.

Doğal olarak *EI*^{2}'de yer alan bir dizi madde ile başlayacağız. II. Cilt, 301–306 sayfaları arasındaki "*Diplomatics*" maddesi (belgeler ve onlar nasıl üretildiğine dair genel bir değerlendirme); II. Cilt, 77–81 arasındaki "Daftar" maddesi (malî bürolar tarafından hazırlanan dosya veya kayıt); II. Cilt, 323–337 arasındaki "Dîwân" maddesi (başlangıçta maaş hak eden askerlerin listesi anlamında ama genel olarak bir büro veya birimin teknik adı); II. Cilt 803–805 arasındaki "Fermân" maddesi (sultan fermanı/buyruğu); IV. Cilt, 754–760 arasındaki "Kâtib" maddesi (memur ya da sekreter); IV. Cilt, 1102–1105 arasındaki "Khâtam" maddesi. *EI*^{1}'deki bazı maddeler de hala faydalıdır: Örneğin IV. Cilt, 822–826 arasındaki "Tughrâ" maddesi (Türk hanedanlıklarında sultanın imzası).

İslam diplomasisi ve yönetimin kökleri, haliyle ilk dönem halifeliği ve Mervani hilafetine dayanmaktadır; ancak bu rejimlerin kurum ve usulleriyle ilgili bilgimiz hala belirsizdir. Bu şartlar altında en iyi strateji, yakın zamanlara ait birkaç monografiyle işe başlayıp buradan onların atıfta bulundukları kaynak ve çalışmalara doğru geri gitmektir. İlk dönem Müslüman Mısır -her ne kadar belgelere ulaşım zor olsa da- şu ana kadar en iyi belgelenmiş bölgedir. (Burada bir uyarıda bulunmak yerinde olacaktır: Mısır sadece Mısır'a has özellikler göstermektedir, bu yüzden genellemenin kışkırtıcı cazibesine ısrarla karşı durulmalıdır.) En yeni tahlil Kisei Morimoto'nun, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (1981) adlı çalışmasıdır; bu çalışma, D. C. Dennett'in zekice yazılmış ama tartışmalı eseri *Conversion and Poll Tax in Early Islam* (1950)'ın 3–13 ve 65–115 sayfaları arasıyla karşılaştırılmalıdır. Resmî papirüs kâğıtlarında kullanılan şekiller, Grahmann'ın *Einführung* adlı çalışmasının 107–130 sayfaları arasında işlenmiştir. Oldukça önemli ve yeni Irak bölgesi için, M. G. Morony tarafından *Iraq after Muslim Conquest* (1984) adlı çalışmada, yönetimin her veçhesine dair veri yığını, etkileyici bir kaynaklar dizisinden süzülmüştür (27-164 sayfaları arası). Ancak onun ulaştığı genel sonuçlar, daha ileri düzey araştırmayı gerektirebilir. Bu bölgenin malî sisteminin kökeni ve nitelikleri açısından Dennett, son noktayı koymaktan uzak olsa da yine de etkileyicidir.

Abbasi hanedanı İslamî hükümetin gelişiminde özel bir role sahiptir. Bu, sadece hanedanın ilk ihtişamına bağlı olmayıp aynı zamanda ve belki de daha çok onun olağanüstü itibarından kaynaklanmaktadır. İşte bu ikinci özellik onu, Nil'den Seyhun'a kadar olan bölgedeki pekçok müteakip devlet için örnek bir bürokratik organizasyon ve idare tarzı haline getirmiştir. Buna ek olarak, bürokrasinin gittikçe artan ayrıntıları ve kendi-bilincine varması, vergilendirme, kâtiplik (*secretary*) sanatı vs. gibi konulara dair eserlerin telif edilmesine yol açmıştır. Abbasilerin ve hemen ardından gelen İranlı haleflerinin saray ve malî uygulamaları el-Havârizmî'nin *Mefâtihu'l-ulûm* adlı G. Van Vloten tarafından tahkik edilen (4 cilt, 1895; göz. geç. bsk., 1968) çalışmasının *kitâbe* adlı bölümünde özetlenmiştir. Bu metin, C. E. Bosworth tarafından geniş notlar içeren bir çeviriyle çok güzel bir şekilde çalışılmıştır: "*Abû 'Abdallâh al-Khwârizmî on the Technical Terms of the Secretary's Art*", *JESHO,* xii (1969), 113–164. Abbasi yönetiminin genel yapısı Dominique Sour-

del'nin *Le vizirat abbaside de 749 à 936* (2 cilt, 1959-60) adlı aşılması zor çalışmasında izlenmiştir. Sourdel'nin eseri eksiksiz olarak belgelere dayandırılmıştır; ancak onun asıl temayüz ettiği nokta vezirlerin siyasî güç ve fonksiyonlarındaki değişim sorununa eğilmiş olmasıdır. Mısır papirüsleri bu dönemde hala bolca mevcuttur. bunlardaki veriler Morimoto'nun ilgili bölümünde çözümlenmiştir.

Abbasiler sonrası Mısır ve Suriye ilerleyen sayfalarda yeterince ayrıntılı bir biçimde işleneceğinden burada özet mahiyetindeki ya da diğer tüm çalışmalara kapı aralayacak durumdaki birkaç eserden söz etmek yeterli olacaktır. Şu ana kadar en önemli yazılı kaynak el-Kalkaşandî'nin etkileyici dev eseri *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ'* (14 cilt, 1913-20; tkr. bsk., 1964)'dır. Bu geniş derlemenin büyüklüğü kendisine ulaşımı zorlaştırmaktadır; ancak o, Walther Björkman tarafından, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten* (1928) adıyla özetlenmiştir. Saray usullerine dair en önemli çalışma Stern'in, *Fatimid Decrees* adlı çalışmasıdır. Son olarak, Hassanein Rabie'nin, *The Financial Administration of Egypt, A.H. 564-714/A.D. 1169-1341* (1972) adlı çalışması konusuyla alakalı oldukça zengin malzeme sağlamaktadır, ancak malzemesini eksik yorumlamıştır ve dahası takibi de zordur.

5./11. yüzyıl, İran idarî uygulamasının gelişiminde yeni bir dönem açmaktadır; çünkü bu tarihten sonra ayrı ve kendine özgü bir Farsça saray geleneği ortaya çıkmaya başlamıştır. İran sarayları bize, el-Kalkaşandî'ninkine benzer hiçbir kapsamlı çalışma bırakmamış olsa da elimizde son derece değerli, belirli konulara eğilmiş birkaç eser mevcuttur. Malî usuller hakkında Abdullah b. Muhammed b. Kiya Mâzenderânî'nin *Risâle-i Felekiyye der 'ilm-i siyâqat* adlı Walther Hinz tarafından tenkitli neşri yapılmış çalışmasına (1952) bakılabilir. Bu çalışmanın büyük bölümü yazar zamanında (8./14. yy.) kullanımda olan çeşitli malî kayıt modellerinden oluşmaktadır. Bu eser ayrıca Hinz tarafından ayrı bir çalışmada da tahlil edilmiştir: "Das Rechnungwesen orientalischer Reichsfinanzämter in Mittelalter", *Islam, xxix* (1950), 1-29, 113-141. 11./17. yüzyılın sonundan itibaren yazarı belli olmayan *Tezkiretü'l-Mülûk* adlı V. Minorsky tarafından neşredilen ve çevrilen bir esere (1943) sahibiz. Bu eser gerileyen Safevî idarî kurumlarının eleştirel bir değerlendirmesini vermektedir. Eser yakın tarihli olmasına rağmen editörün giriş ve notları onu çok daha erken dönemler için bile önemli bir kaynak haline getir-

miştir. Farsça'da Jahângîr Qâ'im-maqâmî'nin, *Muqaddime-i ber şinaht-i esnâd-i târîhî* (1350/1971) adlı eserine bakılabilir.

İran diplomasi bilimine dair çağdaş çalışmalar arasında sağlıklı ve genel bir tarama H. Busse'nin, "Persische Diplomatik in Überblick: *Ergebnisse und Probleme*", *Islam, XXXVII* (1961), 202-245 adlı çalışmasında yapılmıştır. Bu çalışma yine aynı yazarın *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen* (yukarıda s. 68'ya bkz.) adlı eseriyle birlikte çalışılabilir. İran geleneğinin teşekkül devri ile ilgili (5./11.-7./13. yüzyıllar) asıl şekliyle hiçbir belge günümüze ulaşmamıştır; bunun için *inşâ* koleksiyonlarına dayanmak zorundayız. Bunların bir kısmı Heribert Horst'un *Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmšahs (1038-1231)* (1964) adlı eserinde çalışılmıştır. Horst'un yönetim tasavvuru daha çok durağan ve mekaniktir ve belgelerin özet çevirilerinde pekçok hata vardır, ama yine de bu eser konuya yararlı bir yönelim sağlamaktadır.

Bu kitabın kapsamına giren dönem için Kuzey Afrika bize ne orijinal belge ne de yönetime dair sistematik bir eser bırakmış görünüyor. Bu şartlar altında yapabileceğimiz en iyi şey İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki ilgili bölümleri çalışmak olacaktır (çev. Franz Rosenthal, II. Cilt, s. 3-48). Haliyle doğu İslam topraklarında olduğu gibi sayısız belge (ne kadar güvenilir olduğu bilinmez ama) kroniklerde, biyografik sözlüklerde ve *mecmualar*da kopyalanmıştır.

İngiliz tarih öğrencileri için çok sıradan bir şey olan, İslam belgelerinin dönem, bölge ve konularına göre sınıflanmış tam ve doğru bir takviminin olması çok faydalı olacaktır. Ancak bizim alanımızın böyle bir şeye kavuşması oldukça uzun zaman alacaktır. Şu anda İslam tarihçilerinin hangi belgelerin mevcut olduğunu belirlemek için çok zaman ve çaba sarfetmekten başka çarelerinin olmadığını kabul etmeleri gerekiyor. Ancak, birkaç başvuru aracı, alan tarama araştırması ve matbu koleksiyona sahibiz; dolayısıyla bu alt başlığı onların en önemlilerini tespit ederek bitireceğiz. Bunu yaparken de yazılı metin ve mecmualardaki kopyalarıyla değil de orijinal belgelerle ilgili olanları tercih edeceğiz.

Bazı Avrupa arşivleri -eserler, diplomatik yazışmalar vs. gibi- bir dizi Arapça belge ihtiva eder. Bunlar arasında basılı en önemli koleksiyonlar şunlardır:

a. M. A. Alarcón y Santón ve R. G. *De Linares, Los documentos arabes diplomaticos del archivio de la Corona de Aragon* (1940) -Granada, Kuzey Afrika ve Mısır'la ilgili 162 belge.

b. Michele Amari, *I diplomi Arabi del R. Archivio Fiorentino* (1863).

c. Salvatore Cusa, *I diplomi greci ed Arabi di Sicilia* (2 cilt, 1868-1882)-Çoğunlukla Norman döneminden malzemeler içermektedir.

Oldukça farklı türden belgeler -evlilik akitleri, kişisel mektuplar, evde kullanılan malzemelerin listesi- Wilhelm Hoenerbach'ın, *Spanisch-Islamische Urkunden aus der Zeit der Nasriden und Moriscos* (1965) adlı koleksiyonunda oldukça titiz bir biçimde sunulmuştur.

Mısır'la ilgili yayınlanmış belgelerin hacmi burada yapılabilecek herhangi sağlıklı bir taramanın kapsayamayacağı kadar geniştir. Ne yazık ki, bu yayınlar çok dağınıktır ve şu ana kadar da genel indeksleri yoktur. Bu şartlar altında kendimizi en önemli belge grubuyla ve bunlara en iyi ulaşımı sağlayacak çalışma ve taramalarla sınırlamak durumundayız.

Papirüslere yeterli özeni gösterdik. Bulundukları mekânlar, müzeler ve kütüphane koleksiyonlarının eksiksiz bir listesi Grohmann'ın, *Einführung* adlı çalışmasında verilmiş ve daha sonra aynı yazarın *Arabische Papyruskunde, HO,* Ergbd. II, 1 (1966) adlı çalışmasında güncellenmiştir. Papirüse nitelik ve bulunduğu mekân bakımından benzeyen ama tarih olarak daha sonraya ait bir grup malzeme de meşhur "Vienna papers", yani *Österreichische Staatsbibliothek*'te bulunan kataloglanmamış bir kutuda muhafaza edilmiş yığın halindeki binlerce kâğıt kalıntılardır. Bunların kısa ama somut bir tasviri H. Rabie' nin, *The Financial System of Egypt* adlı çalışmasının 3-6 sayfalarında yapılmıştır. (Viyana malzemesinin çoğu hiç beklenmedik bir yerde, St. John Üniversite'sinin the Hill Monastic Library, Collegeville, Minnesota'da, mikrofilm halinde mevcuttur). Sürekli yeni belge hazineleri keşfedilmektedir. Örneğin; 1978 yılında Kızıldeniz'in Kusayr limanında yapılan kazılar Memlûk döneminde burada yaşamış olan tüccarların sakladığı 400 tane mektup, yükleme faturası vs.'nin bulunmasını sağlamıştır.

Şüphesiz Mısır kökenli en dikkat çekici belge grubu, 1890 yılında Fustat Sinagogu'nun restorasyonu sırasında mühürlü mahzende bulunan her türden yazının yer aldığı geniş ve darmadağınık yığından oluşan Genizé kâğıtlarıdır. Bunlar II. Kısım Onbirinci Bölüm'de daha detaylı

olarak ele alınacaktır. Burada Genize'nin 4./10.-9./15. yüzyıllara ait, aşağı yukarı 10.000 belgeyi içerdiğine dikkat çekmek yeterlidir. Bu mahzen daha önce dağıtılmış olduğundan Genize malzemeleri hâlihazırda tüm Avrupa ve Asya koleksiyonlarına yayılmış durumdadır. Bu malzemeye ve onun İslam ve Akdeniz tarihi için önemine dair en iyi giriş S. D. Goitein'in, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza* (5 cilt, 1967-88) adlı çalışmasıdır; Genize bulgularının detaylı bir açıklaması için V. Cilt, 1-28'e bakılabilir. Genize ile ilgili yayınlar ve çalışmalar ciltler dolusudur; geçen yıllarda birçok yeni yayın çıkmış olmasına rağmen 1964'e kadar olan çalışmalar, Shaul Shaked'in hala önemini koruyan *A Tentative Bibliography of Geniza Documents* (1964) adlı çalışmasında toplanmıştır. Birinci kısmı, Genize metinlerinin, şu anda saklandıkları koleksiyonlara göre düzenlenmiş kapsamlı bir listesini sunar. İkinci kısım ise yayın ve çalışmaların bir bibliyografyasını verir.

Osmanlı fethi öncesine ait çok az sayıda Mısır devlet belgesi (fermanlar, resmî yazışmalar, tapu taramaları vs.) bize ulaşmıştır. Ancak arşivlerde, sultan ve diğer yüksek memurlar adına yaklaşık 900 adet vakıf senedi, satış sözleşmesi vs. muhafaza edilmiştir. Bunlar hâlihazırda Muhammad Amin tarafından *Catalogue des documents d'archives du Caire, de 239/853 à 922/1516* (1981, Arapça) adlı çalışmasında (dokuz örnek belgenin tıpkıbasım ve matbu kopyaları ile birlikte) kataloglanmıştır. Bu çalışma, şüphesiz Memlûk dönemi ekonomik ve toplumsal hayatına ilişkin araştırmalara oldukça güçlü bir katkı sağlayacaktır.

Günümüze kadar ulaşmış saray belgelerinin tek büyük ölçekli serisi Sina (Tur) Dağı'ndaki St. Catherine Manastırı'nda mevcuttur. Bunlar mikrofilm halinde Washington D.C., Kongre Kütüphanesi'nde ulaşılabilir durumda olup A. S. Atiya'nin, *The Arabic Manuscripts of Mt. Sinai* (1955) adlı çalışmasında (çok kısa bir biçimde de olsa) kataloglanmıştır. Bizim çalıştığımız döneme ait olanların çoğu yayınlanmıştır -Fâtımî ve Eyyûbî belgeleri S. M. Stern tarafından, Memlûk malzemeleri Hans Ernst'in, *Die Mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters* (1960) adlı çalışmasında yayınlanmıştı. Bu sahanın genel bir değerlendirmesi H. R. Roemer'in şu makalesinde yapılmıştır: "*Arabische Herrscherurkunden aus Ägypten*", *OLZ*, lxi (1966), 325-347.

Mısır'ın aksine Bereketli Hilal coğrafyası çok az belgeye sahiptir; bunların en yoğunu da Kudüs ve Şam civarıyla ilgilidir. Nabia Abbott tarafından yayınlanan 3./9. yüzyıla ait birkaç papirüs bulunmaktadır: *"Arabic Papyri of the Reign of Ğa'far al-Mutawakkil 'alâ-llâh", ZDMG,* xcii (1938), 88-135. İstanbul'daki Türk-İslam Sanatları Müzesi, 1893 yangınının iç yapısını yok ettiği Şam Emevî Camii'nden getirilen harikulade parçalara ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar, J. Sourdel-Thomine ve D. Sourdel tarafından iki makalede işlenmiştir: *"Nouveaux documents sur l'histoire religieuse et sociale de Damas au Moyen Âge", REI,* XXXİİ (1964), 1-25; *"À propos des documents de la grande mosquée de Damas conservés à Istanbul. Résultats de la seconde enquête", REI,* XXXİİİ (1965), 73-85. En eski üç malzeme Sourdel'ler tarafından *"Trois actes de vente damascains du début du ive/xe siécle", JESHO, Vİİİ* (1965), 164-185 isimli araştırmasında yayınlanmıştır. Son olarak St. Catherine'dekilerle bazı yönlerden mukayese edilebilir ama onlardan daha küçük ölçekte bir arşiv koleksiyonundan söz etmeliyiz. Bunlar Kudüs'teki Franciscan Custodia Terrae Sanctae'de muhafaza edilen belgeler topluluğudur. el-Eşref Şabân'dan (764-778/1363/1376) Hoşkadem'e (865-872/1461-1467) kadar bir dizi sultan fermanı N. Risciani'nin, *Documenti e firmani* (1931) adlı çalışmasında yayınlandı ve özet bir katalog E. Castellani tarafından *Catalogo dei firmani e altri documenti legali conservati nel'archivio della Custodia in Gerusalemme* (1922) isimli çalışmada hazırlandı. Ancak her iki yayın da genel dağıtıma verilmemiştir ve bu yüzden bulunmaları zordur.

Yukarıdaki koleksiyonların hepsinden çok daha önemlisi, 7./13. yüzyıldan 9./15. yüzyılın sonlarına dek uzanan, çoğunluğu 790/1390'lara ait, Kudüs'deki Harem-i Şerif'te bulunan ve her türden -fermanlar, arzuhaller, ev araç-gereçleri listesi, satış akitleri, vs.- yaklaşık 1.000 belgeden oluşan hazinedir. Bunlar ilk kez Linda S. Northrup ve Amal Abul-Hajj tarafından tanıtılmıştır: *"A Collection of Medieval Arabic Documents for the Study of Medieval Islamic Museum at the Haram al-Šarîf", Arabica, XXV,* (1978), 282-291; ayrıca Donald P. Little'ın *"The Significance of Haram Documents for the Study of Islamic History", Islam* (1980), 189-219 adlı çalışmasına bakılabilir. Little, bu malzemenin tafsilatlı bir kataloğunu yayınlamıştır: *A catalogue of the Islamic Documents from al-Haram as-Šarîf in Jerusalem* (1984). Belgeler, fonksiyonlarına göre taksim edilmiş (fermanlar, bir mülke ait eşya listesi, akitler gibi) ve

her bir maddenin kısa bir İngilizce özeti verilmiştir. Üzülerek belirtelim ki tıpkıbasım ya da Arapça metin bulunmamaktadır. Little'ın okumalarının bir kısmı eleştirilmiştir. (Örneğin D. S. Richards'ın *BSOAS*, 1 (1987), 362-364'teki incelemesine bakınız.) Ancak bu belgelerin yazısı bazı durumlarda neredeyse okunamaz durumdadır ve eksiklikleri ne olursa olsun Little'ın kataloğu Memlûk Suriye'sini çalışan öğrenci için çok değerli bir kaynaktır. Şu ana kadar yayınlanmış Harem belgelerine dair birkaç çalışma onların olağanüstü önemini göstermeye yeter; özellikle de bunlar Amin'in kataloglad ığı Mısır malzemesiyle birlikte çalışıldığı zaman ortaya önemli sonuçlar çıkacaktır.

Osmanlı devletinin bürokratik ihtiyaçları ve gelenekleri nedeniyle 7./13. ve 9./15. yüzyıllara ait çok sayıda Anadolu belgesi bulabiliriz. Ancak bu malzemenin zayıf kaldığı görülüyor; fakat bölgesel *şer'iye* sicillerinin dikkatli bir taramasının her zaman zengin malzeme ortaya çıkarması muhtemeldir. Şimdilik bibliyografik bir çalışma olan Claude Cahen'in, *Pre-Ottoman Turkey* (1968) adlı esere, özellikle 434-35 sayfaları arasına bakılabilir. Bizim ilgilendiğimiz dönemin en sonuna ait belgeler Mehmet Şefik Keçik tarafından *Briefe und Urkunden aus der Kanzlei Uzun-Hasans: ein Beitrag zur Geschichte Ost-Anatoliens im 15. Jahrhundert* (1975) adlı eserde sunulmuştur.

Yakın zamanlardaki bir yayınla İran'da iyi bir hizmet ortaya konmuştur: Bert G. Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden: publizierte Originalurkunden (bis 1848),* (1980). Bu eser en eskisi 1200 tarihli olan 868 adet belgeye ait bibliyografik veri sunuyor. Doğrusu, Fragner çalışmasına yalnızca kraliyet arşiv belgelerini dâhil ediyor ve yayınlanmamış malzemeye doğrudan atıfta bulunmuyor. Neler bulabileceğimizin bir işareti Erdebil'deki Safevi dergâhında, 1970 yılında keşfedilen belgeler bütününce verilmiştir. Bu koleksiyon 6./12. yüzyıldan 9./15. yüzyıla kadar uzanan 500'ün üstünde malzeme ihtiva etmektedir. Bununla ilgili ilk çalışma Gottfried Hermann'ın, *"Urkunden-funde in Âzerbayğân", AMI, NF iv (1971),* 250-262 adlı çalışmasıdır. Aynı zamanda Fragner'in yorumlarına da bakılabilir: *"Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden", WZKM, l, XVII* (1975), 171 vd. Bu grubun en eski 25 adet yargı ve noter belgesi Monika Gronke tarafından yayınlanmış ve (detaylı bir hukukî şerhle) Almanca'ya çevrilmiştir: *Arabische und persische Priva-*

turkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbaidschan) (1982).

Belgelerin keşfi ve tasnifi, uzun bir süre öncelik arzeden bir görev olarak kalacaktır. Ancak şu haliyle bile İslam toplumunu çalışan tarihçiler, koleksiyon ve teknik analizden belgesel delilleri temel tarih araştırmasına eklemlemeye dönük adımlar atmaya başlayabilirler.

3. Nümizmatik (Madeni Para Bilimi) Ve Metroloji (Ölçüm Bilim)

Arap fetihleri, ileri düzeyde paraya dayalı iki ekonominin -Roma-Bizans ve Sâsânî ekonomilerinin- üstüne geldi ve başlangıçtan itibaren yeni yöneticiler, kurulu parasal sistemleri henüz doğmakta olan kendi malî ve ekonomik çerçevelerine entegre etmeye çabaladılar. Bu çabalarında başarılı oldular. İslam tarihinin, neredeyse tüm zaman ve mekânlarda, göze çarpan özelliklerinden birisi madeni paranın (altın, gümüş ve bakır), bu çeşit parasal sistemlerdeki başat rolü olmuştur. Bu sebeple madeni paralar ve madalyalar, ortaçağ İslam'ın siyasî, toplumsal ve ekonomik hayatını yeniden düzenleme çabamızda doğal olarak büyük bir rol oynayacaktır. Her bir madeni para onu üreten siyasî ve ekonomik sistemin doğrudan ve sıhhatli bir yansımasıdır; bu yüzden şifresini nasıl çözeceğimizi bilirsek o paralar, söz konusu sistemin mükemmel bir tanığı olacaktır.

Bunu başarmak tabii ki kolay bir mesele değildir; en hassas madeni para-bilimciler bile bir madeni parayı tam olarak anlamlandıramayacaklarını genellikle kabul ederler. Buna rağmen herhangi ehliyetli bir İslam tarihçisi, madeni paraların hem kendi başlarına nesneler olarak değerlendirebilecekleri hem de daha geniş tarihsel ilgileri göstermek için kullanılabilecekleri pekçok yola aşina olmak gerekir. Madeni para bilimcilerinin özel ilgi ve becerilerine dair güzel bir giriş Philip Grierson'un *Numismatics* (1975) adlı başucu kitabında bulunabilir. Grierson kesinlikle "Oryantal" madeni paraya karşı kayıtsız değildir; ancak o, Klasik ve ortaçağ Avrupa madeni paralarına yoğunlaştığı için söylediklerinin bir kısmı ancak bazı çekincelerle İslam dünyasına uygulanabilir. Daha özel olarak metot ve teknikle ilgili bir kitap J. M. Dentzer, P. Gauthier ve T.

Hackens tarafından derlenen *Numismatique antique: problèmes et méthodes (Annales de l'Est, mémoire 44; 1975)*'dır.

Ne yazık ki hiçbir nümizmatik metod doğrudan ortaçağ İslam'ına hitap etmemektedir. Bu boşluk Michael L Bates'in bir dizi makalesiyle kısmen doldurulabilir: *"Islamic Numismatics", MESA Bull., XII, no. 2 (Mayıs, 1978), 1-16; no. 3 (Aralık, 1978), 2-18; XIII, no. 1 (Temmuz, 1979), 3-21; XIII, no. 2 (Dec. 1979)*, 1-9. Bates, başvuru araçlarını, koleksiyonları ve araştırma imkânlarını, İslamî sahadaki ana metot ve araştırma sorunlarını ve belirli dönem, bölge ve hanedanlara dair büyük çalışmaları oldukça dikkat çekici kapsamlılık ve açıklıkta taramıştır. Onun açıklamaları burada ilgi alanımızı birkaç temel ve temsil düzeyi yüksek eserle sınırlamamıza imkân vermektedir.

İslamî madeni para ve madalyalara dönük sağlıklı genel bir değerlendirme Stephen Album'un derlediği *Marsden's Numismata Orientalia Illustrata* (1977) adlı çalışmada bulunabilir. Bu çalışma Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Müslüman darphanelerce basılan tüm büyük para çeşitlerini inceliyor. Bunlar resimlerle değil de çizimlerle anlatılmış ve çoğu mükemmel kalitededir. Eser aynı zamanda açıklamalar içeren bir bibliyografyaya sahip olup her bir hanedanın nümizmatik literatürüne ait en önemli başvuru eserlerini vermektedir. Albüm kitabı esasen satıcı ve koleksiyoncular için tasarlamıştır, buna rağmen eser, bir kitabı tanımak ihtiyacı duyanlar ya da onu başka yayınlarla karşılaştırmak isteyenler için güzel bir başlangıçtır.

Bunlardan daha sistematik taramalar iki büyük müze katalogunda bulunabilir:

Stanley Lane-Poole, Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum (10 cilt, 1875-1890).

Henry Lavoix, Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale (3 cilt, 1887-1891).

İngiliz Devlet Müzesi'ndeki (*British Museum*) Fetih sonrası ve Emevî döneminde basılmış paralar, John Walker'ın iki şaheser ciltten oluşan şu eserinde kataloglanmıştır: *A Catalogue of the Muhammadan Coins in the British Museum* (I. Cilt: *Arab-Sasanian Coins,* 1941; II. Cilt: *Arab Byzantine and Post-reform Umaiyad Coins,* 1956). Paris'te Gilles Hennequin, Lavoix'nın bitmemiş çalışmasını devraldı. Üç cilt olarak planlanan ça-

lışmanın ciltlerinden birisi yakın zamanlarda yayınlandı: Cilt V, *Asie prémongole, les Salğûqs et leurs successeurs* (1985) -bu çalışma 35 hanedana ait 2.000 madeni parayı kapsayan muhteşem bir derlemedir. Bu iki büyük tarama içerisinde hemen hemen her bir Müslüman hanedan tarafından basılan tüm madeni para türleri bir şekilde temsil edilmiştir. Haliyle hem Lane-Poole hem de Lavoix bugün artık oldukça eskimişlerdir ve hiçbirisi modern nümizmatik biliminin isteyebileceği bilgilerin tümünü vermemektedirler; ancak öngörülebilir bir gelecekte onların yerini alacak bir çalışma da görünmüyor.

Hem daha sınırlı hem de bazı yönlerden kapsamlı müze koleksiyonları yapmaktan daha faydalı bir proje de, farklı koleksiyonlardaki paraları bir araya getiren ayrıntılı hanedan taramaları hazırlamaktır. Bu yaklaşım, belirli bir dönem ya da bölgede basılan tüm madeni para türleri hakkında bizim tek bir müzede tutulanlardan elde edilecek bir bakıştan çok daha sistematik bir bakış kazanmamızı mümkün kılmaktadır. Diğer yandan farklı devletlerin bastığı paraları karşılaştırmak, ya da belirli bir para türünün zaman içinde nasıl evrildiğini belirlemek çok zahmetli bir iş olabilir. Ayrıca bu şekildeki hanedan taramaları çok zaman alıcıdır ve hazırlaması da pahalıdır ve bunlar pekçok kurumun ya da koleksiyoncunun işbirliğini gerektirdiğinden bazen hiç de yapılabilir bir şey de değildir. Bu zorluklara ve eksikliklere rağmen dikkat çekici birkaç hanedan taraması yapılmıştır. Örneğin Paul Balog'un iki çalışmasına bakınız: *(1) The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria (1964); (2) The Coinage of the Ayyubids* (1980).

İslam tarihinin basılı madenleri genellikle anikonografiktir, yani canlı resim taşımazlar. Bunun yerine onlara çeşitli isimler ve ifadeler kazınmıştır. Tipik bir altın ya da gümüş madeni para şunları ihtiva eder: (1) onu basan yöneticinin isim ve lakapları, (2) basıldığı şehrin ismi, (3) darp tarihi, (4) bazı dinî kayıtlar, çoğu zaman kelime-i şehadet. Genellikle bu yazılar yarı okunabilirlikte olduklarından bunları çözecek bazı başvuru çalışmalarının yardımına ihtiyaç vardır.

Şüphesiz bunların en değerlisi (her ne kadar çok sayıda hata ve eksikleri olsa da) Eduard von Zambaur'un, *Die Münzprägungen des Islams, zeitlich und örtlich geordnet adlı Peter Jaeckel* (1968) tarafından yayına hazırlanan eseridir. Bu eser, ortaçağlardaki Müslüman batı Hindistan darphane şehirlerinin tümünün alfabetik olarak düzenlenmiş olduğu bir

listedir. Her bir darphane şehri kısaca tanıtılmış, ardından kaynaklarla ilgili geniş bir bibliyografya ve bu yerden gelen tüm madeni paralarla ilgili yayınlar (hanedan ve darp tarihine göre düzenlenerek) verilmiştir. Böylece karşılaşabileceğimiz her bir darphane şehrini burada belirleyebilir ve ayrıca hemen hemen her bir madeni parayı aynı zaman ve yerde darbedilmiş diğer paralarla ilişkilendirebiliriz. Zambaur'un asıl metninin editörü olan Jaeckel, tüm bilinen madeni paraları tarih sırasına göre tasnif eden yirmi altı tablo oluşturarak eseri, değerli bir dâhilî gönderme sistemiyle (*cross-reference*) zenginleştirmiştir. Eserde İslam nümizmatik bilimindeki en yaygın tasnif şekli olan hanedan sırasına dayanan ayrı bir liste yoktur; ancak böyle bir listeyi, kitapta verilen tarihlerden hareketle her bir olay için tespit etmek oldukça kolaydır.

Para darbeden yöneticilerin isim ve lakaplarını teyit edebilmek için Zambaur'un *Manuel de généalogie et de chronologie* adlı çalışmasına ve aynı türden başvuru eserlerine bakabiliriz (yukarıda s. 41-42'e bakınız). Sadece lakaplar ve künyelerle ilgili Hasan el-Bâşâ'nın (Paşa) *el-Elkâbü'l-İslâmiyye fî't-tarîh ve'l-vesâik ve'l-âsâr* (1957) adlı çok faydalı bir derlemesi mevcuttur. Eser kitâbeler, kronikler, biyografik sözlükler ve el-Kalkaşandî'nin *Subhu'l-a'şâ*'sı gibi (Türkçe veya Farsça değil de) Arapça kaynaklar açısından çok iyi belgelenmiştir. Yazar, her bir terimin hem sözlük anlamını hem de resmî protokoldeki kullanımını verir.

Dini efsane ve sloganlar gerçekte siyasî ve ideolojik anlamlar taşıyabilir. Doğal olarak artık eskimiş olan O. Codrington'un, *A Manual of Musalman Numismatics* (1904) adlı çalışması bu türden ifadeler için hala yararlı olan bir bölüm içermektedir.

Tarihlere gelince, eğer okunamazsa şansızız demektir. Bir dereceye kadar madeni bir para üslup özelliklerinden (hat, süsleme vs.) hareketle tarihlendirilebilir ancak bu, açıkçası tehlikeli bir gezintidir.

Metroloji, nümismatik analiz ve yorumlamanın çok önemli bir veçhesidir. Bu alanda bildiklerimizin çoğu iki büyük başvuru eserinde özetlenmiştir. Eskisi Henri Sauvaire'nin *"Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes"* adını taşıyan *Journal Asiatique*'in 1879-1887 arasında yayınlanan değişik sayılarına dağıtılmış klasik derlemesidir. Bu çalışma sırasıyla madeni para, ağırlıklar, hacimler, uzunluklar şeklinde dört kısma bölünmüştür. Her bir kısımda Sauvaire

İslam dünyasında değer, ağırlık vs. gibi birimleri temsil etmek için kullanılan tüm terimleri sıralar; ardından her bir terim altında onu açıklayan ya da örnekleyen eldeki bütün metinlerin çevirisini yapar. Dizinin "Complément" adını taşıyan son bölümünde yazar, bölge ve tarihlerine göre sıralanmış temel ihtiyaç maddeleriyle Hicri 1051 yılına kadar uzanan çeşitli kalem malların kronolojik olarak düzenlenmiş bir fiyat tablosunu sunar. Ağırlıklarla ilgili bölümde ise, bunları metrik değerlere dönüştürmeye çalışır; ancak, en iyisi bunları görmezden gelmektir. Yaşına ve kafa karıştıran düzenlemesine rağmen kitap hala çok değerli bir katkı olmaya devam etmektedir.

İkinci başvuru kaynağı ise, birincisine göre daha derli toplu ve metrik dönüştürmeler bakımından daha güvenilir ve kullanımı da daha kolaydır: Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System, (HO,* Ergbd. 1, 1955; 2. göz. geç. bsk., 1970). Ancak Hinz'in eseri Sauvaire'ninki kadar zengin bir kaynak değildir; bu yüzden de mümkün olduğu yerlerde, iki esere birlikte müracaat etmek daha faydalı olacaktır.

Çok önemli olan bibliyografya açısından İslam nümizmatik bilimi iyi durumdadır. 1950'ye kadar olan katkılarla ilgili olarak L. A. Mayer'in yaptığı *Bibliography of Moslem Numismatics, India Excepted* (1955) adlı kapsamlı taramaya sahibiz. 1947'den itibaren, Amerikan Nümizmatik Derneği (*American Numismatic Society*) yılda iki defa çıkan *Numismatic Literature* adlı taramayı yayınlıyor –bu, iyi düzenlenmiş, kullanımı kolay ama ne yazık ki birikimsel olmayan bir taramadır. Bilim adamları sürekli güncelleme yapmalı ve potansiyel anlamda ilişkili malzemenin kendilerine ait dosyalarını oluşturmalıdırlar.

Madeni paralarla ilgilenenlerin karşı karşıya kaldıkları pekçok sorun nitelik bakımından -kitâbelerin çözümü, ağırlıkların tekrarlanma oranları, tablolarının tespiti, saflık ayarlarının belirlenmesi vs. gibi- tamamen tekniktir ve iyi yetişmiş bir nümizmatistin bunları sağlıklı bir biçimde yapabilmesi lazımdır. Diğer yandan şu ana kadar elde edilmiş sonuçların uygulanması ve hatta ilk planda hangi verilerin toplanacağına karar verilmesi teknik bir beceri meselesi olmayıp tarihçilik meselesidir. İslam tarihi araştırmalarında nümizmatik bilgisinin oynayabileceği rollere dair genel bir çalışma yoktur. Bu konuda başka pekçok yerde olduğu gibi modeller, az sayıda olan alışılmışın dışındaki yaratıcı araştırmalarda keş-

fedilmelidir. Sorun derin bir nümizmatik bilgisinin İslam araştırmalarının çok az veçhesine uygulanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Uygulandığı durumlarda ise çoğu kez uygulama çok yetersizdir; hatta bu yetersizlik, madeni paraların ana kaynağımız olması gereken yerlerde bile kesin olarak gözükmektedir.

Nümizmatik bilimi şüphesiz en büyük katkısını siyasî ve idarî tarih sahalarında yapmıştır. Madeni paralar karanlıkta kalmış emirlerin tahtta bulundukları tarihleri ve iktidarlarının uzandığı toprak alanını belirlemede çok değerli deliller sundular. Madeni paralar çok sayıda şehir merkezinin idarî konumunu açığa kavuşturmakta büyük katkılar sağlamışlardır. Son olarak bu paralar yerel emirleri Halifeliğe bağlayan ilişkileri tanımlamada çok işe yaradılar. Böylesi sorunlara değinen pekçok mükemmel çalışmaya atıfta bulunulabilir; bunların arasında George C. Miles'ınkiler seçkin bir yere sahiptirler. Örnek olarak, *The Numismatic History of Rayy* (1938) ve onun tarafından kaleme alınan *Cambridge History of Iran* (1975), IV. Cilt, 364-377'deki "*Numismatics*" adlı bölüme bakılabilir. Oleg Grabar'ın daha erken bir çalışması, *The Coinage of the Tulunids* (1957) de hararetle tavsiye edilebilir.

Ancak siyasî ve idarî sorunları çözmede nümizmatik bilimi sadece tali bir rol oynayabilir -yani biz onları, genellikle metinsel olan farklı türden bir delilin belirlediği sorunları ele almak için kullanabiliriz. Madeni paranın başlıca kaynak teşkil etmesi gereken saha, İslam'daki parasal sistemlerin tarihidir. Bu alanda aslında hazırlık çalışmaları yapılmıştır (özellikle A. S. Ehrenkreutz'un çok sayıda ama dağınık makalelerine bakılabilir); ancak bunların çoğu, -saflık ayarının tespiti, şans sayılarının belirlenmesi vs. gibi- sınırlı anlamda "nümizmatik" niteliktedir. Değerli metallerin tedavülünü belirleme çabaları olmuştur; ancak bu çalışmaların çoğu oldukça spekülatiftir ve onların ekonomik teoriyle ya da az sayıdaki mevcut somut veriyle uzlaştırılmaları zordur. Para tarihinin ilerleyişi genel olarak İslam araştırmacılarının ortaçağ İslam toplumunda paranın işlevi ve niteliğine ilişkin sağlıklı bir kuram geliştirememiş olmalarından dolayı ciddi anlamda yara almıştır. Bu kuramsal başarısızlık Gilles Hennequin'nin bir dizi çalışmasında doğrudan ele alınmıştır; bunlar arasında özellikle şunlara bakabiliriz: (a) "*Problèmes théoriques et practiques de la monnaie antique et médiévale*", *AI*, X (1972), 1-51; (b) "*Nouveaux aperçus sur l'histoire monétaire de l'Égypte à la fin du Moyen-*

Âge", *AI, XIII* (1977), 179-215. Söz konusu "kuram boşluğu" doldurulancaya kadar nümizmatik biliminin, tam olarak İslam tarihine katkı sağlamasını bekleyemeyiz.

4. Yazıbilim (Epigrafi)

Olağanüstü belgesel değer taşıyan anıtsal kitâbeler ortaçağ İslam'ında haddinden fazla üretilmiştir; ancak bunlar, özellikle Amerika ve İngiltere'deki tarihçiler tarafından tamamen ihmal edilmiştir. Kitâbelerin çeşitli sorunlar arz ettikleri doğrudur ve bu, bilim adamlarının onları daha iyi bir şekilde kullanmamış olmalarının nedenini açıklayabilir. Her şeyden önce bunlar, bir kısmı çok ham diğerleri hat sanatının en güzel örneklerini gösteren, şaşırtıcı sayıda çeşitli yazılarla yazılmışlardır. Hangisi olursa olsun bunları çözmek olağanüstü zorluklar içerebilir ve sonunda içeriğinin çabayı neredeyse gereksiz kılacak kadar sıradan bir şey olduğu ortaya çıkabilir. İkinci bir sorun da pekçok, hatta çoğu kitâbe, insan elinden ya da yüzyıllar boyu süren iklimin etkisiyle çok kötü bir biçimde zarar görmüştür ve tabii ki her zaman silinen, cümlenin en hayatî kısmıdır. Yine, kitâbeler genellikle işlenmiş büyük taş kütleleri üzerine yazılmış olduğundan çoğunluğu asıl mekânından sürüklenerek bütünüyle ilgisiz başka bir binada kullanılmıştır. Ancak bu sorunlar ne kadar gerçek olursa olsun bizim burada incelediğimiz başka türden kaynak kategorilerdeki sorunlardan daha kötü bir durum arz etmezler ve kitâbelerin sunduğu ödüllerin karşılaşılan zorluklara uygun bir karşılık olması çok muhtemeldir.

Bu metinlerin dış hususiyetlerine dair bazı genel yorumlarla işe başlayabiliriz. Tarihçiler normal şartlarda anıt kitâbelerle yani; binalara yapının ya da dekorunun bir parçası olarak eklemlenmiş metinlerle ilgilenirler. Ancak tarihsel içerikli bazı metinler başka bağlamlarda, mesela seramik ve metal kaplarda, işlenmiş kumaşlarda, ya da tahta minber ve mezar taşlarında bulunur. Anıt kitâbelerin çoğunluğu taşa oyulmuştur ama biz onları plastera (alçı sıva) işlenmiş ya da renkli seramik şekillere (fayans-çini) yazılmış veya mozaikten de yapılmış şekillerde bulabiliriz. Ancak plaster, fayans ya da mozaik üzerine yapılmış kitâbeler, belirli eylemler ya da kişilerle ilgili tarihi kayıtlar olmaktan çok (çoğunlukla Kur'an'dan alıntılar şeklinde) edebî ya da dinî içeriklidir.

Arapça, bu kitabın sınırlarına giren kitâbelerin ezici çoğunluğunda kullanılan dildir. Türkçe ilk kez 9./15. yüzyılda görülmeye başlamış ve ancak 10./16. yüzyılda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Farsça yazılara gelince ilk örnekleri 5./11. yüzyılın sonlarında görüyoruz. Farsça gittikçe daha geniş bağlamlarda kullanılmış olmasına rağmen dinî metinler ve anıtları yaptıranların kitâbelerinde her zaman tercih ettikleri dil olan Arapça'yı tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Yazı çeşitlerini ayrıntılı olarak ele almaya sayfalarımız yetmemektedir. 5./11. yüzyıl ve öncesinde çoğu kitâbe Kufi yazının bir şekliyle yazılmıştır ve bu yazı, şaşırtıcı süsleme imkânları sunması nedeniyle daha sonraki dönemlerde de edebî ve dinî metinlerde rağbet edilen bir yazı şekli haline gelmiştir. Kufi yazının gelişimi, Adolf Grohmann tarafından zengin belgelerle süslenmiş ve çok güzel bir biçimde hazırlanmış *Arabisch Paläographie*, II, *Die Lapidarschrift* (1971), adlı çalışmasında izlenebilir. Eser yayınlandığı tarihe kadar gelen eksiksiz bir bibliyografya ihtiva etmektedir. Hoş ancak bir o kadar da can sıkıcı zor bir tür olan ve "Tezhipli Kufi" (*floriated Kufic*) diye isimlendirilen stille ilgili özel sorunlar için Grohmann'ın "*The Origin and Early Development of Floriated Kufic*", *Ars Orientalis, ii* (1957), 183-215'e bakılabilir. 6./12. yüzyıldan itibaren *nesih* yazısının çeşitli biçimleri mezar taşları, fermanlar, inşaat veya restorasyon tarihi gibi bilgi ihtiva eden metinlerde neredeyse evrensel kullanım kazanmıştır; ancak yeni yeni ciddi çalışmalara konu teşkil etmeye başlamıştır. Sonraki yüzyıllarda Farsça ve Türkçe kitâbeler *ta'lik ve nesta'lik* gibi üst düzey yazı çeşitlerini çok kullanmıştır, ama bunlar bizi şu anda ilgilendirmemektedir.

Yazı bilim için her zaman başvuracağımız bir metin yoktur; ancak sahaya sağlıklı bir giriş değişik kişilerce yazılan şu makalede bulunabilir: "Kitâbât", *EI*^{2}, V, 210-233. J. Sourdel-Thomine tarafından yazılan başlangıç kısmı yazıbilimin genel problemleri ve gelişimi üzerine kapsamlı bir anlatım içerir; (değişik yazarların kaleme aldığı) sonraki kısımlar ise, her biri yazıların gelişimine vurgu yaparak belirli bir bölgenin kitâbelerine hasredilmiştir. Bu türden genel bir değerlendirme, epigrafik yöntem modelleri olarak iş görebilecek özel çalışmaların araştırılmasıyla güzel bir biçimde izlenebilir. Böyle bir çalışmaya harika bir örnek Khâlid Mu'âdh ve Solange Ory'nin *Inscriptions arabes de Damas: les stèles funéraires; I, Cimétière d'al-Bab al-Saghîr* (1977) adlı çalışması olabilir.

Bu tarama Hicri 439'dan 935'e kadar uzanan seksen kitâbe ihtiva etmektedir. Her bir kitâbe (özellikle zor durumlarda ilave çizimleriyle) iyi kalitede bir levhada, matbu transkripsiyon ve çevirisiyle birlikte sunulmuştur. Bunlara ilaveten her bir kitâbe, yazısının ve metin muhtevasının, dikkatli bir tasviri ve tam olarak ait olduğu bölgenin tespitini içeren bir analizle zenginleştirilmiştir. Son olarak yazarlar bize bu kitâbeler grubunda kullanılan formüller ve hatların genel bir değerlendirmesini veriyorlar. Tabiatıyla bu çalışma acemi yazı bilgininin bütün ihtiyaçlarını karşılamaz; en iyi durumda kitâbe yazıları sınırlı bir edebî tür olup nadiren daha desenli yazılar ya da daha karmaşık sözsel formüller taşırlar.

Her ne kadar kitâbeler Helenistik ve Roma dönemleri de dahil antik Orta Doğu krallıklarınca (zaferler, tahta çıkış törenleri vs. gibi) önemli siyasî olayları anımsatmak amacıyla kullanılmış olsalar da, İslamî dönemlerde bunlar hiçbir zaman böyle bir görev görmemişlerdir. Belki de kâğıdın yaygın bulunabilirliği, kronikleri ve resmî yazıları, sözü edilen türden kendi kendini yüceltme eylemlerinin başarılmasında daha etkin bir yöntem olarak sunmuş olabilir. Ancak durum ne olursa olsun, İslamî kitâbelerin muhtevası kolaylık olsun diye dört grupta toplanabilir: (1) edebi; (2) dinî; (3) anıtsal; (4) hukukî ve idarî.

Edebî metinler sadece iki bağlamda bulunabilir: Saraylarda ve metal işi ve dekorlu seramik gibi lüks nesnelerde. Sanat eşyaları söz konusu olduğunda (oyulmuş ya da boya ile yapılmış) kitâbe çoğu kez ya bir klişe ya da "şan ve şeref bu kabın sahibine olsun" gibi basit bir ifadedir. Diğer yandan İran atölyeleri okunabilir nazım hatlarıyla süslenmiş pekçok parça üretmiştir. Saraylar söz konusu olduğunda bunların çok azı bugüne kadar ayakta kalabilmiştir; ama iki tanesi olağanüstü önemde kitâbe düzenlemeleri sunmaktadır: III. Mesud'un (492-508/1099-1115) Gazne'deki sarayı ve Gırnata'daki Elhamra sarayları. Mesud'un sarayı için Alessio Bombaci'nin, *The Kufic Inscription in Persian Verses in the Court of the Royal Palace of Mas'ûd III at Ghaznî* (1966) adlı çalışmasına bakılabilir. Elhamra kitâbelerine dair yayınlar da Oleg Grabar'ın, *The Alhambra*'sından (1978) izlenebilir; özellikle 2. bölümün notlarına bakılmalıdır.

Anıtsal kitâbelerde kullanılan dinî metinler büyük ölçüde Kuran'dan alınmadır. Geçmişte bu pasajların sıradan ve tarihsel olarak önemsiz gö-

rülmesi normaldi. Pekçok durumda bu bakış açısı muhtemelen doğrudur; çünkü çoğu medrese ve camii Kur'anî kitâbelerini çok sınırlı sayıdaki âyetler arasından seçmekteydiler. Ancak bunun her zaman böyle olduğunu düşünmemeliyiz. Mesela Kubbetü's-Sahra'daki mozaikleri incelerken Oleg Grabar (*The Formation of Islamic Art* [1973], s. 48-67) bu metnin içinde özel bir Hristiyan ve Bizans karşıtı mesajın var olduğunu savunur. Benzer biçimde Emevî camisindeki ve Kahire anıt mezarlarındaki oyma yazılar (bunları nasıl yorumlayacağını bilenlere) İsmaili ideolojinin çok önemli unsurlarını dile getirirler; bununla ilgili Caroline Williams'ın şu iki çalışmasına bakılabilir: (1) *"The Cult of Alid Saints in the Fatimid Monuments of Cairo, I: The Mosque of al-Aqmar", Muqarnas, I (1983), 37-52; "II: The Mausolea", Muqarnas, iii (1985), 39-60;* (2) *"The Qur'anic Inscriptions on the Tâbût of al-Husayn", Islamic Art, ii* (1987), 3-13. Genel olarak bir cami ya da diğer bir dinî yapıdaki Kurani kitâbelerin bilinçli bir düzen teşkil ettiği, bu nedenle de söz konusu binanın yapılış amacını anlamada bu yazının hayatî bir anahtar vazifesi göreceği varsayımından hareket etmeliyiz. Kurani pasajlar, okunamaz hatlar içermese de genellikle aşırı süslemeler ihtiva ederler. Bazı kelimeleri çözmede Abdülbaki'nin *Mu'cemü'l-Müfehres* (yukarıda sayfa 41'e bakınız) adlı çalışmasına benzer bir fihrist vazgeçilmez bir yardım sunacaktır.

Anıtsal kitâbeler iki alt sınıftan müteşekkildir. En yaygın olanlar, tipik olarak bir kimsenin ismini, soy kütüğünü, resmî ünvanlarını, birkaç dindarâne sloganı ve ölüm tarihini veren mezar yazılarıdır. Bunlar çok seyrek veriler grubu gibi görünse de birkaç bilgi çok iyi sonuçlara yol açacak şekilde yorumlanabilir. Mesela bunlar bizim bir bölgenin ileri gelen ailelerini ve bu aileler arasındaki akrabalık ilişkilerini ve kadınlar da erkekler gibi dâhil edildiklerinden daha da fazlasını keşfetmemizi sağlayabilirler. Mezar yazıları, yöneticilerin ölüm ya da iktidarda kaldıkları tarihlerin tespit veya teyidini yapar ve resmî lakapları sunarlar.

Anıtsal kitâbelerin ikinci kısmı, -kamu binalarındaki inşa ve restorasyon metinleri- daha geniş bir kullanıma sokulabilir. Bu tür kitâbeler tipik olarak şu verileri içerir: Binanın ne iş göreceği (mesela mescid, cami, meşhed, türbe vs.), yapılan işin niteliği (asıl inşaat, restorasyon, tamir, dönüşüm), işin adına yapıldığı kişinin adı, soy kütüğü, lakapları; her zaman değil ama bazen işi gerçekte takip eden memurların isim ve

makamları; işin emredildiği ya da bitirildiği tarih. Böyle bir verinin değeri çok çeşitlidir. Mimarlık tarihçileri, kitâbede verilen bilgiyi bu bilginin üzerinde yazıldığı anıtla karşılaştırarak biçim ve terminoloji arasındaki tam ve sahih geçişlilikleri tespit edebilirler. Büyük inşaat projelerinin finansmanı refah, itibar ve iktidar gerektirdiğinden belirli bir dönem ve mahaldeki mimarînin en bilinen hamilerini yakalamak maksadıyla kitâbeleri kullanarak toplumsal-siyasî elitin anahtar şahsiyetleri belirlenebilir. Son olarak, kitâbelerde ismi geçen kişilerin unvanları mahalli veya eyalet yönetimi hakkındaki birçok ayrıntıyı açıklayabilir. Tabii ki bu örnekler, kitâbelerin sunduğu olasılıkların yalnızca birkaçına işaret eder.

Ancak, anıtsal kitâbelerin bu tarzlarda kullanılabilmesi için geniş bir arkeolojik ve tarihsel bağlama oturtulmaları gerekir; fakat yalnızca az sayıda bilim adamı bunu sistematik bir tarzda yapmaya gayret etmiştir. Bunların arasında öncü bir şahsiyet Max van Berchem'dir. Onun *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* (kıs., *CIA*) adlı çalışması, eksik de olsa İslam araştırmalarının büyük abidelerinden biri ve epigrafinin alanımızda başarabileceklerinin bir modeli olmayı sürdürmektedir. Van Berchem metinlerin yalnızca eleştirel transkripsiyonlarını ve çevirilerini vermekle kalmaz aynı zamanda bu metinlerin üzerinde yer aldıkları anıtların ve onların telif edildiği tarihsel şartların geniş bir değerlendirmesini de sunar. Bunu da unvanlar, idarî görevlerin evrimi vs. gibi meseleler üzerine uzun ve büyüleyici tartışmalarla birlikte yapar. Tabii ki, onun söylediklerinin çoğu eskimiştir; ancak bu ciltlerde ortaya koyduğu keşif hissi ve bereketli araştırma yollarına işaret etme kapasitesi gerçekten hala çok canlıdır. *CIA*'ya ilaveten, van Berchem'in şaheserine (*magnum opus*) hazırlık çalışması olarak amaçlanmış başka çok büyük epigrafik çalışmalar yapmıştır; bunlar *Opera Minora* (2 cilt, 1978) adlı eserinde derlenmiştir. Son olarak Solange Ory tarafından *Archives Max van Berchem, I: Catalogue de la phototèque* (1975) adıyla kataloglanan oldukça değerli fotoğraflar koleksiyonu hazırlamıştır.

CIA müşterek bir serüven olarak planlanmış ve gerçekte çalışma arkadaşlarının birkaçı bir ya da birden fazla cilde katkıda bulunmuştur. Hala, van Berchem projenin kalbi ve canıydı ve onun 1921'de ölümü projeyi fiili olarak sona erdirdi. Bu tarihten sonra yayınlanan ciltler, çoğunlukla yeni bir araştırma olmaktan ziyade, üzerinde iyice düşünülmemiş bulguların bir toplamını temsil eder.

a. Égypte, le Caire: Max van Berchem, MMAF, xix (1896-1903); Gaston Wiet, MIFAO, lii (1930).

b. Syria de Sud, Jérusalem: Max van Berchem, MIFAO, xliii (1922-23); xliv (1925-27); xlv (1920).

c. Syria du Nord, Tripoli: Moritz Sobernheim, MIFAO, xxv (1909).

d. Syria du Nord, Alep: Moritz Sobernheim ve Ernst Herzfeld, ed. E. Combe, MIFAO, lxxvi-lxxvii (1954-56).

e. Asie Mineure, Sivas et Divrigi: Max van Berchem ve Halil Edhem, MIFAO, xxix (1910-17).

f. Arabie: La Mekke: H. M. al-Hawary ve N. Elisséef, MIFAO, cix (1985).

Uzun bir süre van Berchem'in gerçek anlamda halefi olmadı; oldukça başarılı birçok bilim adamı onun yaklaşımını ve ilgilerini paylaştı; emin olmak gerekirse yalnızca Gaston Wiet *CIA*'ya yeni bir cilt eklemeye ve hatta eskisinin tam bir revizyonuna bile teşebbüs etmiştir. Ancak Hawary ve Elisséef'nin yakın zamanlardaki katkısı ve Sheila Blair'in tasarladığı cilt (bunun için aşağıya bakınız) van Berchem'in vizyonunun en azından bir bölümünü başarmak için yeni bir teşvik imkânı sunmaktadır.

Aradan geçen yetmiş yılda zaman zaman önemli yeni malzemeler ortaya çıktı; burada kitap isimlerinin yeterli bir taramasını veremesek de bazı bilim adamları bu sahaya oldukça önemli katkılar yaptılar: Gaston Wiet, Jean Sauvaget, Nikita Elisséef, Dominique Sourdel, Janine Sourdel-Thomine ve Heinz Gaube. İspanya'da E. Lévy-Provençal güzel bir başlangıç koleksiyonu yayınladı: *Inscriptions arabes de l'Espagne* (1931) ve yakın zamanlarda birkaç bilim adamı (en dikkat çekicisi M. Ocaña Jimenez) bu temel üzerinde çalışmaya devam etti. İki önemli proje özel ilgiyi hak ediyor: Birincisi, Moshe Sharon Filistin'in Arapça kitâbelerinin bir koleksiyonunu verdiği; "*Un nouveau corpus des inscriptions arabes de Palestine*", *REI*, xlii, no. 1 (1974), 185-191'deki çalışmasıdır. İkincisi, Sourdel'lerin, daha önce oldukça dağınık yayınlar yığını arasına dağıtılmış Şam kitâbelerinin özet ama değerli açıklamalarını içeren eleştirel yeni bir edisyonudur. Bu taramanın 444/1052'den 544/1149'a kadar uzanan döneme ait yirmi bir kitâbeyi kapsayan ilk bölümü şu çalışmada

gün yüzüne çıktı: "*Dossiers pour un Corpus des inscritions arabes de Damas*", *REI, xlvii, no. 2* (1979), 119-171.

Şu ana kadarki çalışmamızdan ortaya çıkan, Suriye ve Mısır'ın imtiyazlı bölgeler olduğudur. Çok önemli bir bölge olan İran, en erken kadim zamanlardan Safevi dönemlerine kadarki Farsça kitâbelerin yayınlanması işine hasredilmiş *Corpus Inscriptionum Iranicarum*'un kurulmasıyla 1979 devrimi öncesinde önemli bir başlangıç adımı atılmış olsa da, özellikle epigrafik çalışmalar açısından bir *terra incognita* (bilinmeyen bölge) olarak kalmıştır. Ancak şu ana kadar sadece iki ince cilt İslamî dönemlere hasredilmiştir: Horasan üzerine William Hanaway'in edisyonunu yaptığı ciltle (C. II, 1977) Mazanderan üstüne A.D.H. Bivar ve E. Yarshater'in edisyonu (C. VI, 1978). Yayınlanan bu ciltler ne yazık ki çok özet olup ilgili metinleri açıklamaya yarayacak sistematik transkripsiyon, çeviri ve açıklamalar içermeyen yalnızca levhalar ve kısa tespitlerden oluşmaktadır. Çok daha önemli bir çalışma Sheila Blair'in şu sıralar basılmakta olan şu eseridir: *A Corpus of Early Arabic Inscriptions from Iran and Transoxania (to A.H. 500)*. Çalışma, yetmiş bir kitâbenin sunum ve analizinde *CIA*'nın genel yaklaşımına sadık kalmaktadır.

Son olarak hukukî ve idarî içerikli yazıtlara geldik. Roma imparatorluğu döneminde fermanların mabet duvarları, zafer anıtları vs. üzerinde kitâbeler biçiminde yayınlanmış olması çok yaygın bir uygulama idi. Bu uygulama İslam dünyasında çok yaygın bir durum olmayıp ancak zaman zaman karşılaşılan bir olgudur. Jean Sauvaget bu tür malzemelerden oluşan iki koleksiyonu, örnek bir tarzda yayınladı: (a) "*Décrets mamelouks de Syria*", *BEO, ii (1932), 1-52; iii (1933), 1-29; xii (1947-48), 5-60; (b) Quatre décrets seldjoukides* (1947). Resmî fermanlardan daha yaygın olan, diğer bir belge türü ise vakıf senedi idi. Bir okul ya da cami inşa edildiğinde yahut bunlara ek bir müştemilat yapıldığında vakfeden, çoğu kez binanın en görünen bir noktasına kendisini, sadaka olarak verdiği şeyleri, bağışladığı ana mülkleri, bağışlama tarihini gösteren bir kitâbe oydurabilirdi. Bu tür kitâbeler kendi başlarına hiçbir hukukî yaptırıma sahip olmayıp, yalnızca mahkemelerce kaydedilmiş resmî vakıf senedinin bir özetinden ibarettirler. Böyle bile olsalar onların toplumsal ve ekonomik tarih araştırması bakımından değeri açıktır.

Kitâbelerin tarihsel araştırmada gerçekten etkin bir kullanımı için ihtiyaç duyduğumuz türden başvuru ve araştırma vasıtalarına sahip olma-

dığımız açıktır. Ancak *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (kıs. *RCEA,* 17 cilt, basılmakta; 1931-1982) adlı çalışmada çok kullanışlı bir ara taramaya sahibiz. *RCEA*, hem daha önce (iyi-kötü) basılmış hem de van Berchem, Sauvaget, Wiet ve başkalarınca toplanmış ama henüz yayınlanmamış malzemeleri içeren, bilinen tüm Arapça kitâbeleri bir araya getirmeye çalışmaktadır. Çalışmada eleştirel olmak için hiçbir çaba gösterilmemiştir; içinde yanlış okunmuş, tekrarlı ve sahte metinler bol miktarda mevcuttur. Eser hem kronolojik hem de coğrafî bir çerçeve kullanır; -yani her bir yıla ait tüm kitâbeler bir araya getirilir ve her bir yıl içindeki atıflar en batıdaki bölgeden başlayıp doğuya doğru ilerler. Her bir metin, fotoğraf içermeyen yalnızca matbu transkripsiyon ve Fransızca çevirisiyle birlikte verilir. Ancak yayın yeri ve kaynakları iktibas edilmiştir; böylece en azından belirli bir kontrol seviyesinden söz edebiliriz. İçinde tarihsel ya da arkeolojik hiçbir not mevcut değildir. Bu metinlerin oluştuğu tarihsel bağlamın kurgulanması okuyucuya kalmış bir görevdir. Buna rağmen *RCEA* sadece 783/1381'e kadar uzanır; dolayısıyla çok büyük miktarda bir malzeme yığını el değmemiş olarak beklemektedir. Son olarak kitâbelerin bulunduğu mekânların transliterasyonları oldukça keyfidir -Fransız imparatorluk ortografi (yer bilgisi) kuralları-nın en kötü örneği ile karşı karşıyayız- ve bu da *Index géographique*'in (1975) ilk 16 cildi bu sorunu kısmen gidermesine rağmen mekân isimlerinin izlenmesinde çok zaman kaybına neden olmaktadır. Ludvik Kalus tarafından edisyonu yapılan T.XVII usul ve biçim açısından dikkate değer bir iyileştirme sayılabilir.

Kısaca 20. yüzyıl boyunca bir dizi ciddi teşebbüse rağmen Theodor Mommsen ve arkadaşlarının yüzyıl önce Roma tarihine bıraktıkları mirasla karşılaştırılabilecek hiçbir esere hala sahip değiliz; böyle bir esere sahip olacağımıza dair de çok az umudumuz var.

5. Sanat, Arkeoloji Ve Teknoloji

Tarih, insan davranışının sözlü bir temsili olduğundan, ağırlıklı olarak sözlü delillere dayanması doğaldır. Ancak ortaçağ İslam toplumunda olduğu gibi yazma sanatının küçük bir elitin tekelinde bulunduğu toplumlar söz konusu olduğunda böyle bir delil hayli yanıltıcı olabilir. Ve hatta geniş anlamda okur-yazar toplumlarda maddî eserler/ürünler, ha-

yatın çeşitli veçheleri için "salt sözel" olandan çok daha üretken delil biçimleridir. Bu ifade, yalnızca teknoloji ve günlük hayat araçları gibi bilinen alanlara değil, aynı zamanda pekçok durumda toplumsal ilişkilere ve kültürel sembol ve değerlere bile uygun düşmektedir. Tabiatıyla hiçbir nesne tek başına kendisini üreten toplumun her veçhesi için kullanılabilecek bir delil değildir; aksine her bir eser çok boyutlu olup hayatın pekçok alanına ışık tutar. Mesela; sırlanmış seramikler; estetik değerler, onları üreten teknoloji, onların yapıldığı ekonomik ve ticarî çevre ve (eğer figürlü dekorlar içeriyorlarsa) dönemin yaygın olarak kullanılan görsel sembolleri hakkında delil oluşturabilirler. Oldukça faklı türden bir eser, şehir pazarının planı, iş organizasyonu, sınıf yapısı vs. için bir bilgi kaynağı olabilir. Bir araştırma geliştikçe metne fazlasıyla ağırlık veren bilim adamları bile çalışma konularını ilgilendiren bu muhtemel sanatsal ve arkeolojik delili ele almaya ve kullanmaya gerek duyacaktır.

Çok az sayıda İslam tarihçisinin bunu yapmak için eğitli olduğunu söylemek zorundayız. Bunun nedeni, büyük ölçüde 1960'lara kadar (en azından Amerika Birleşik devletleri ve Kanada'da) temel ilgi alanı İslam dünyası olan hiçbir sanat tarihçisi ya da arkeologun olmamasıdır. Şu sıralarda bu boşluğun doldurulması yönünde önemli gelişmeler vardır; ama toplumsal ve siyasî tarih uzmanlarının sanat tarihçileri ve arkeologların çalışmalarını verimli bir biçimde kullanmaları zaman alacak gibi görünmektedir. İnsanlar bu yöne bakmaya hazır olduklarında bile ihtiyata ve belirli ölçüde tevazua ihtiyaç olacak; çünkü sanat tarihi ve arkeoloji oldukça gelişmiş ve kendi kendinin bilincinde olan disiplinler olup yeterli düzeyde çıraklık edilmeksizin elde edilmeleri mümkün değildir. Bu yüzden, burada metot sorunlarıyla ciddi anlamda ilgilenmeyeceğiz. Bu sahaların ne durumda olduğuna dair genel bir değerlendirme -hala büyük çapta geçerliliğini koruyan- L. Binder'in, ed., *The Study of the Middle East* (1976) adlı çalışmasının 229-264. sayfaları arasında yer alan Oleg Grabar'ın, "*Islamic Art and Archaeology*" adlı makalesinde bulunabilir. Arkeoloji için, bir vaka çalışmasının analitik sunumu yoluyla bir yöntem eleştirisi denemesi, C. L. Redman'ın, "*Archaeology in a Medieval City of Islam*", *MESA Bull., XIV, no 2* (1980), 1-22, adlı makalesinde bulunabilir. Pekçok arkeolog, Redman'ın arkeolojinin kültürel olmaktan çok bilimsel niteliğine yaptığı vurgusuna katılmayabilir; ancak onunkine benzer görüşler bugünlerde çok etkilidir.

Sanat tarihi ve arkeolojinin sonuçlarını ve yaklaşımlarını geniş İslam tarihi yorumuna dâhil etmeye çabalayan çok az sentezci çalışma vardır. Ancak nispeten daha yeni iki çalışma bu çabada başarılı olmuştur ve ayrıca pekçok ilginç araştırma yolları önermektedirler:

Dominique ve Janine Sourdel, *La civilisation de l'Islam classique* (1968).

Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art (1973; 2. ed., 1987)*. (bu çalışma, Miladi 900'lere kadar uzanan konuları kapsayan mükemmel bir bibliyografik çalışma da ihtiva etmektedir).

Toplumsal ve siyasî tarih için muhtemelen sanatın en önemli boyutu olan mimarî için elimizde birkaç güzel tarama mevcuttur; ancak tarihçiler en çok George Michell'in yakın zamanlarda edisyonunu yaptığı kolektif çalışmadan yararlanabilirler: *Architecture of the Islamic World; Its History and Social Meaning* (1978). Bu çalışma büyük anıtlara yapılan sıradan vurgunun ötesine geçip mimarînin toplumsal işlevine bakmaktadır. Özellikle pazar yerleri ve sıradan hususî evler hakkındaki bölümler önemlidir. Bu sınıftaki bir çalışmadan beklenebileceği gibi metin çok geneldir; ama dikkatli bir okuyucu takip etmek isteyeceği çok yararlı fikirler bulabilir.

Ortaçağ İslam'ının çoğu bölge ve dönemleri için abidelerin ve nesnelerin hala sağlıklı bir listesine sahip değiliz; sınırlı bir ilgi alanına giren günümüze ulaşmış tüm bina ve eserlerin itinalı bir tasvirini veren ayrıntılı taramalar aramak bu yüzden ümitsiz bir çabadır. Genel bir taramaya yönelik erken bir teşebbüs, Henri Saladin, Georges Marçais ve Gaston Migeon tarafından, *Manuel d'art musulman (4 cilt, 1907-1927)* adlı, hem mimarî hem de plastik ve endüstriyel sanatları kapsayan çalışmada yapıldı. Doğal olarak bu çalışma tamamen eskimiş durumdadır; şu an elimizde bulunan en kapsamlı genel değerlendirme muhtemelen Janine Sourdel-Thomine ve Bertold Spuler'in, *Propylaen Kunstgeschichte*'nin IV. Cildini oluşturan *Die Kunst des Islams* (1973) adlı çalışmalarıdır. Çalışma hem bilimsellik hem de estetik açısından oldukça başarılıdır; ama bireysel şaheserler üzerine yoğunlaşması onu bölgesel gelişmeler, geniş kültürel sorunlar vs. ile etkin bir biçimde ilgilenmekten alıkoymuştur.

İdeal bir dünyada her bir bölge ve her bir sanat kategorisi, K.A.C. Creswell'in abidevi eserlerine benzer bir çalışma tarafından kapsanabilir:

Early Muslim Architecture (2 cilt, 1938-40; I. Cildin iki bölüm halinde ikinci göz. geç. ed., 1969).

The Muslim Architecture of Egypt (2 cilt, 1952-59).

Bu harika iki cildin benzeri bir çalışmayı tekrar görebileceğimizi söylemek zordur. Bunlar, her bir anıtın itinalı tasvirlerini, doğru ölçülerini (ki normalde İslam çalışmaları alanında hemen hemen bilinmeyen bir şeydir) harika çizimlerini ve levhalarını (plates) veren büyük boy ciltlerden müteşekkildir. *Early Muslim Architecture,* Miladi 900'lere kadar uzanan bir dönemde tüm merkez İslam topraklarını kapsar. Ancak Mısır üzerine olan ciltler, İhşidîler döneminden erken Memlûk dönemine kadar olan zaman dilimine (939-1326) eğilirler. Dikkatli olmak gerekirse, Creswell'in kendine has hataları mevcuttur. Bunlar arasında onun özellikle teknik sorunlara eğilmekte ısrar etmesi, yeni okuyucuların ilk dikkatini çekecek olanıdır. Ancak yine de çalışması tüm sonraki çalışmalara temel teşkil etmeye devam etmektedir. Çok iyi belgelenmiş Mısır Memlûk döneminin son devirleri şimdilik taranmayı bekliyor; fakat bu döneme ve erken Osmanlı dönemine ait çok sayıda özel konak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır ve bunlar, J. Revault, B. Maury ve M. Zakariya'nın *Palais et maisons du Caire du xive au xviiie siécle* (4 cilt, 1975-83) adlı mükemmel taramalarında çalışılabilir. Çalışmalarının Memlûk dönemiyle ilgili sonuçları ayrı bir ciltte daha geniş mimarî ve toplumsal-tarihsel bağlama oturtuldu: J.-C. Garcin, B. Maury, J. Revault, M. Zakariya, *Palais et maisons du Caire*, I: *époque mamelouke* (1982). (Başka bir grupla çalışarak Revault, Kuzey Afrika'nın Tunus ve Fez şehirlerindeki geç ortaçağ ev mimarîsine dair benzer taramalar ortaya koydu).

Başka bölgeler ve edebî türler için, nitelikli taramalar ve sürekli artan somut monograflara rağmen çalışılabilecek çok az kaynak mevcuttur. İspanya ve Kuzey Afrika için Georges Marçais'nin *L'architecture musulmane de l'Occident* (1954) adlı çalışması harika bir sentezdir. Ortaçağ İslam dünyasının diğer ucunda tüm dönemler ve edebî türleri ele alan şahane bir kolektif çalışma A. U. Pope ve Phyllis Ackerman'ın derlediği *A Survey of Persian Art* (6 cilt, 1938-39; T. Besterman'ın dizin cildi, 1958; tkr. bsk. 14 cilt, 1964-67) adlı eserdir. Bu çalışma oldukça pürüzlü olup şu anda eskimiş durumdadır; ama kapsamlı oluşu ve harika levhaları onu hala vazgeçilmez kılmaktadır.

Bölgesel olandan tür yönelimli taramalara geçtiğimizde, özellikle titiz ve kapsamlı birkaç eser vardır. Erken İslam resim sanatının (yazma resimlerine doğal bir vurgu yaparak 8./14. yüzyıla kadar uzanan) gelişimi Richard Ettinghausen'in *Arab Painting* (1962) adlı klasik çalışmasında ele alınmıştır. Artur Lane'in çalışmasının seramiklere dair iki cildi şu anda eskimiş durumdadır; ancak konu hakkında faydalı ve güvenilir bir giriş olmayı sürdürmektedir: *Early Islamic Pottery* (1947); *Later Islamic Pottery* (1957). Yeni ve savurgan bir biçimde meydana getirilmiş bir kitap, -Jean Soustiel'nin *La céramique islamique* (1985) adlı çalışması- Lane'inkini pekçok bakımdan tamamlamaktadır. Selefi gibi o da şaheserlere eğilmekte ve tarihçilerden çok genelde koleksiyoncular ve müze yöneticilerinin beklentilerine yönelmektedir. (Oleg Grabar'ın *Muqarnas*'taki tanıtım yazısı için bkz., v [1988], 1-8). İslam sanatının en iyi başarılarından biri olan metal işi alanı Eva Baer'in, *Metalwork in Medieval Islamic Art* (1983) adlı çalışması sayesinde güvenilir ve iyi belgelenmiş bir genel incelemeye kavuşmuştur. Eva, (mesela silahlar ve zırhlar gibi) bazı çalışma sınıflarını dikkate almaz. Levhalar, her ne kadar tamamen kullanılabilir olsalar da, metinden çok daha az etkileyicidir. Bizim kapsamımızdaki büyük boşluklar -tekstil, cam, Moğol sonrası İran boyama sanatı, Orta Dönemlerde (900-1500) Bereketli Hilal ve İran mimarîsi gibi- gözden kaçırılmayacak kadar ortadadır. Bu boşlukların sağlıklı bir biçimde doldurulması için on-yıllara ihtiyaç olduğu açıktır.

Özellikle bu şartlar altında müze ve sergi katalogları genellikle olağanüstü önemi haizdir. Maalesef çok az müze İslamî koleksiyonlarının eksiksiz bir katalogunu yayınlamaya çabalamıştır. Ne yapılabileceği Gaston Wiet'nin Kahire İslam Sanatı Müzesi için hazırladığı ciltlerden ikisi tarafından çok güzel bir şekilde betimlenmiştir:

1. *Catalogue général du Musée Arabe du Caire: lampes et bouteilles en verre émaillé (1929).*

2. *Catalogue général du Musée Arabe du Caire:objets en cuivre* (1932).

Wiet'nin çalışmasından sonra aynı ölçekte bir katalog yapmayı göze alan tek müze, Mısır'da ikâmet eden Anthony Benaki adlı bir Yunanlı'nın aslında yüzyılın başında özel bir koleksiyon olarak kurduğu çok önemli Atina Benaki Müzesi oldu. *Catalogue of Islamic Art in the Benaki Museum* adıyla tasarlanan projenin ilk parçası olarak Helène Philon ya-

kın zamanlarda kendi genel editörlüğü altında harika bir cilt ortaya çıkardı: *Early Islamic Ceramics* (1980). Daha sonraki seramik, tahta işi, tekstil, maden işi, mücevher ve mezar taşları için her biri iyi tanınmış uzmanlarca hazırlanacak ilave ciltlerin yayınlanacağı ilan edildi.

Tamamen farklı türden bir yayın da, özel bir vesileyle bir araya getirilmiş eşyalardan oluşan sergi katalogu işidir. Ancak bunların değeri tabiatıyla büyük ölçüde söz konusu sergiye hâkim olan tasavvura ve sergi yöneticisinin en uygun parçaları ödünç alma becerisine bağlıdır. Yakın zamanda yapılmış hem ilmi hem de estetik seviye açısından dikkat çekici güzel bir örnek, Esin Atıl'ın, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks* (1981) adlı 7./13. yüzyılla 9./15. yüzyıl arası Suriye-Mısır sanatının tartışmasız en güzel anlatısı olma özelliği taşıyan çalışmasıdır.

Biz sanata genellikle kültürel ve estetik bir olgu olarak yaklaşırız; ancak o küçümsenemeyecek bir ölçüde teknolojinin de bir tecessümüdür. Şüphesiz sanat önemli ve güzel olduğu hissedilen duyguyu ifade eder; ama aynı zamanda bir toplumun sahip olduğu üretim becerilerini de anlatır. Bu nedenle sanatın siyasî ve toplumsal tarihin bir kaynağı olarak tam kullanımı, onu üreten teknik ve malzemenin bilgisine sahip olmayı da gerektirir. Ortaçağ ve "geleneksel" İslam teknolojisine dair çalışma maalesef hala emekleme dönemindedir. İki farklı çalışma bugünkü mevcut bilgilerimizin hepsini içermektedir. A. Y. al-Hassan ve D. R. Hill, *Islamic Technology: an Illustrated History* adlı çalışmalarında gemi yapımı, tekstil, sulama, metalürji vb. çok geniş üretim mekanizmalarını ve sanatları yeniden inşa edebilmek için metinleri, yazma resimlemelerini ve çeşitli ürünleri dikkatli ve sistematik bir biçimde incelerler. Her iki yazar da hem bilim adamı hem de mühendistirler; bu gerçek, çalışmalarının değerini açık bir şekilde arttırmaktadır. Hassan ve Hill'in tarihsel araştırmaları Hans E. Wulff'un çok değerli çalışması, *The Traditional Crafts of Persia* (1966) ile birlikte okunmalıdır. Wulff'un kılı kırk yaran anlatısı onun 1930'lardaki uzun İran ikâmeti esnasında, zanaatkârları doğrudan gözlemlemesine dayanmakta ve endüstriyel zanaatları olduğu kadar ziraat ve bina yapımını da kapsamaktadır. Son olarak, şu anda elimizde mimarî için çok önemli bir eser mevcuttur: Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye: an Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture.* Howard Crane notlar ekleyerek çevirmiştir (1987). Bu tür çalışmalar oldukça nadirdir; çünkü modern öncesi Müslüman mimarlar kendi mes-

leklerini neredeyse hiç kaleme almamışlardır. Ortaçağ çalışanlar bu metni ihtiyatla kullanmalıdırlar; zira Osmanlı mimarîsi kendine has özellikler taşır, hatta benzersizdir. Buna rağmen söz konusu eser bize Müslüman mimarların, işlerini nasıl algıladıklarına dair kısmen de olsa doğrudan bilgi sunmaktadır.

Arkeolojik ve sanat-tarihsel literatür çok dağınıktır ve önemli katkılar genellikle hiç beklenmeyen yerlerde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu alanda en azından daha eski yayınlar açısından durumumuz iyidir: K.A.C. Creswell, *A Bibliography of the Architecture, Arts, and Crafts of Islam* (1961). Aynı yazar, bu çalışmasına 970'lere kadar gelen bir *Supplement* eklemiştir. Eser dikkatli ve mantıksal bir şekilde düzenlenmiştir. Orijinal cilt Arapça ve Farsça eserleri de ihtiva etmekte; ek ise Türkçe ve Rusça'ları bunlara îlave etmektedir. Bazı maddeler için Creswell kısa ama tipik bir biçimde sert ve keskin yorumlar eklemektedir. 1972'den sonrası için ise, *Index Islamicus*'u temel almak durumundayız.

İslam arkeolojisi, toplumsal ve siyasal tarihçilerin ilgi ve beklentileriyle, sanat tarihinden çok daha açık bir biçimde ilişkilidir; ancak henüz tarihsel araştırmalara beklenen katkısını yapmış değildir. Bunun birçok nedeni vardır. Çok yakın zamanlara kadar az sayıda arkeolog İslamî dönemle ilgilenmişti ve kendi sitelerindeki "Sarazen katmanlarını *(Saracen layers)*" çoğu kez baş belası saymak eğilimine sahip oldular. Diğer yandan çok az İslam araştırmacısı, belki de Ortaçağ İslam'ının çok sayıda malzemesi hala toprağın üzerinde ve hatta meskun olduğundan, arkeoloji eğitimi aldı. Buna rağmen yüzyılın başında (20. yy.) Friedrich Sarre ve Ernst Herzfeld'in Samarra'daki çalışmaları arkeolojinin yardımıyla neler kazanabileceğimizi göstermiştir. Geçen yirmi yıl boyunca ciddi arkeologların elinde kazı faaliyetleri hızlı bir şekilde artmış ve en azından son on yılın sorunlarına kadar çalışmalar merkez İslam toprakları boyunca etkin bir biçimde sürdürülmüştür.

Ana veriler, genel sonuçlar, eleştirel bibliyografyalar vs.'nin özetleriyle birlikte, önemli arkeolojik çalışmaların yapıldığı tüm mekânların kapsamlı bir taramasına sahip olmak açıkçası son derece faydalı olacaktır. Böyle bir taramanın mükemmel bir modeli L. Vanden Berghe'in, *Archéologie de l'Iran ancien* (1959) adlı çalışmasında ve ona (biraz da gecikmeli de olsa) eşlik etmiş olan *Bibliographie analytique de l'archéologie de l'Iran ancien*'de (1979) bulunabilir. Doğrusu bu iki çalışma erken İs-

lamî dönem İran'ı üzerine çalışan bilim adamları için önemli kaynaklardır. Afganistan üzerine çok önemli bir çalışmaya da dikkat çekmek gerekiyor: Warwick Ball ve Jean-Claude Gardin, *Archaeological Gazetteer of Afghanistan* (2 cilt, 1982). Yazarlar, bilinen en eski kalıntılardan başlayarak Timur hanedanının sonuna kadar yaklaşık 1200 mekânı tararlar. Eser tamamıyla yayınlanmış tasvir ve raporlara dayanmaktadır; doğrusu maalesef sahip olacağımız çalışmaların tümü uzun süre bunlardan ibaret kalacaktır.

Arkeoloji artık serbest çalışan amatörlerin işi değildir; en azından hukukî kazılar, daima ya ulusal antikite hizmetleri tarafından ya da resmî olarak tanınmış yabancı araştırma enstitülerince yürütülüyor. Bu sebepten İslam dönemi çalışmalarını düzenli olarak destekleyen ve bu çalışmaların sonuçlarının muhtemelen ortaya konulduğu oturmuş süreli yayınları olan söz konusu organizasyonları sıralamak faydalı olacaktır. Biz potansiyel olarak ilgili her organizasyon ve dergiyi buraya dâhil edemeyiz; ama aşağıda sıralananlar İslamî arkeolojinin yayınlanmış çalışmalarının büyük bölümünü temsil etmektedir:

American Research Center in Egypt

Journal of the American Research Center in Egypt (kıs. *JARCE*)

British Institute of Archaelogy at Ankara

Anatolian Studies

British Institute of Persian Studies

Iran

British School of Archaeology in Iraq

Iraq

(Not: Bu üç İngiliz dergi halen yapılmakta olan ilgi alanlarındaki kazıların yıllık değerlendirmelerini yayınlarlar.)

Centre National de la Recherche Scientifique (Paris) (kıs. CNRS)

Archéologie mediterranéenne (kıs. Arch. med.)

Deutsches Archalogisches Institut, Abteilung Kairo (kıs. DAI)

Mitteilungen (yıllık; kıs. *DAI* (Kairo), *Mitt.*); *Abhandlungen, Islamische Reihe* (ara sıra; kıs. *DAI* (Kairo), *Abh.*)

DAI, Abt. Istanbul

Istanbuler Mitteilungen (yıllık; kıs. Ist. Mitt.); *Istanbuler Forschungen (ara sıra; kıs. Ist. Forsch.)*

DAI, Abt. Teheran

Archäologische Mitteilungen aus Iran (yıllık; kıs. AMI); *Teheraner Forschungen (ara sıra; kıs. Teh. Forsch.)*

Délégation Archéologique Française en Iran

Cahiers (kıs. *CDAFI*); *Mémoires* (ara sıra; *MDAFI*)

Institut Français d'Arhéologie Orientale au Caire (Mission Archéologique Française au Caire adlı örgütün varisi)

Mémoires de la Mission Archéologique Française au Caire (kıs. MMAF); Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire (kıs. MIFAO); Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale au Caire (kıs. BIFAO); Annales Islamologiques (kıs. AI).

Institut Français d'Études Arabes a Damas

Bulletin d'études orientales (BEO)

Iraq, Directorate General of Antiquities

Sumer

Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul

Anatolica (yıllık); Uitgaven (ara sıra; kıs. Ist. Uitgaven)

Saudi Arabia, Departmnet of Antiquities

el-Atlâl

Syria, Direction generales des Antiquities et des Musees

Annales archéologiques de Syrie (1969'dan beri, Annales archéologiques syriennes; kıs. AAS)

Burada adı zikredilmeyen -mesela, *Syrie, Berytus, Israel Exploration Journal* gibi- daha pekçok önemli arkeolojik dergi vardır; ancak bunlar İslamî konularla neredeyse hiç ilgilenmemektedirler; bu yüzden en iyisi onları tamamen dışarıda bırakmaktır. Doğrusu her halükârda, nasıl kullanılacağını öğrenmeye meraklı tarihçiler için oldukça zengin ve hızlı bir biçimde artan arkeolojik veri ve yorum hazinesi mevcuttur.

İKİNCİ KISIM

İSLAM TARİHİNDE PROBLEMLER

1. ERKEN DÖNEM TARİHSEL GELENEK ve İLK İSLAM SİYASASI

ERKEN DÖNEM İSLAM TARİH YAZIMININ KARAKTERİ

622'de bağımsız bir Müslüman toplumunun kuruluşuyla 690'larda Mervani iktidarının pekiştirilmesi arasındaki 70 yıllık dönemde meydana gelen şaşırtıcı olaylara dair beklemediğimiz kadar geniş kapsamlı kaynaklarla karşılaşmaktayız. Hâkimiyetleri altına aldıkları toplumlar başlarına gelenlerle boğuşmaktan başka bir şey yapamazken, Müslümanların kendi başarılarını kayıt altına almaya kesinlikle büyük bir özen gösterdiklerini düşünüyoruz. Bu döneme ilişkin kaynaklar gerçekten de muhkem görünüyor. Çok sayıda Arapça Müslüman anlatı metinlerine ilaveten, gittikçe artan arkeolojik kalıntılar külliyatı, Mısır kaynaklı Arapça-Yunanca papirüsler ve Bizans, Süryani ve Ermeni kronik, polemik ve azizler biyografisi alanında muazzam birikimlere sahibiz. Yazılı kaynakların kapsamlı bir taraması şimdilerde aşağıdaki başlık altında hazırlanmaktadır: *Late Antiquity and Islam: A Critical Guide to the Literary Sources,* ed. Averil Cameron ve Lawrence I. Conrad. Ancak bu çalışmanın ortaya çıkışına kadar, Michael Morony'nin *Iraq until the Muslim Conquest* (1984), adlı çalışmasının 537–654 nolu sayfaları arasındaki Irak'la ilgili malzemeye ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme, tek bir bölge için ne kadar çok malzemenin ulaşılabilir durumda olduğunu ortaya koyacaktır. Bugün İslam'ın, tarihin gözü önünde doğduğunu iddia edebilen çok az kimse mevcutsa da -özellikle ona dair bilgimizi Bizans ve Latin Avrupa'daki çağdaş olaylara dair bilgimizle karşılaştırdığımızda- aslında durum daha ümitvar görünüyor.

Ne yazık ki, işimiz kolay değildir. Hakiki çağdaş kaynaklar (papirüsler, arkeoloji, Hıristiyan yazıları) gerçekten de yanıltıcıdır; hatta bunlar ya parça parçadır ya da çok hususîdir; zaman zaman da garip bakış açılarını yansıtmaktadırlar. Kısacası, yalnızca bu malzemeye dayanarak İslam'ın ilk yüzyılının, sağlıklı ve ikna edici inşası imkânsızdır. Bu da bizi Arapça İslamî yazılı kaynaklarla baş başa bırakır. Eğer hedefimiz, 2./8. yüzyılın sonları ve 3./9. yüzyılın başlarında yaşayan Müslümanların

kendi toplumlarının kökenlerini nasıl algıladıklarını kavramaksa bu takdirde gerçekten iyi durumda olduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak amacımız "gerçekte ne oldu" sorusuna cevap vermekse; yani İslam toplumunun ilk on yılları hakkındaki çağdaş sorulara güvenilir bir biçimde belgelenmiş cevaplar geliştirmekse o zaman durum çok kötü demektir.

Arapça anlatı kaynakları daha ziyade değişken şifahi bir geleneğin çok daha geç dönem kristalleşmesini temsil eder. Bu kaynaklar, ancak söz konusu şifahi gelenek hakkında şimdi bildiğimizden daha fazlasını öğrendiğimiz zaman 'bilimsel' tarihin sağlıklı bir temeli haline gelebilirler. Bilmemiz gerekenler; şifahi geleneğin kökenleri, onun kendisiyle şekillendiği ve nakledildiği kültürel ve toplumsal kurumlar, nakil sürecinde maruz kaldığı değişimler ve dönüşümler, ilk yazıya döküldüğü şartlar, 3./9. yüzyılın ortasında nihaî şeklini almadan önce ilk yazılı versiyonların geçirdiği değişimin derecesi vs.'den ibarettir. Bu türden sorular günümüz bilim adamları tarafından tekrar tekrar tartışıldı; ancak şimdiye kadar ulaştıkları sonuçlar kesin ispattan ziyade spekülasyon dairesinde kalmıştır. Aslında ortaya çıkan sonuç; makul kesinliğin, bizim yakalayabileceğimiz sınırın ötesinde olduğudur.

Bu nokta F. M. Donner'in *The Early Islamic Conquests* (1981) adlı çalışması etrafındaki tartışmada açıkça görülebilir. Bu çalışma sadece açıklığı ve olağanüstü başarılı, tutarlı yorumuyla değil, fakat aynı zamanda kaynaklara ihtiyatlı yaklaşımıyla da dikkat çekicidir. Boşlukların ve uzlaştırılamaz çelişkilerin olduğu durumda Donner, belirsizliğe ve şüpheye razı olmaktadır. Buna rağmen o, Fetihler devrinin ana olay ve kurumlarının güvenilir bir anlatısını inşa edebileceğimizden emindir. Ancak eleştirmenleri bundan emin değillerdir; mesela G. R. Hawting'in sempatik ama eleştirel yaklaşımına bakılabilir: *BSOAS*, *XLVII* (1984), 130-133. Hawting, Donner'in Arapça kaynakları kullanış biçimini şu şekilde özetlemektedir: "Farklı anlatılardaki çelişkiler giderilemediğinde geniş genellemelere başvurulmuş... ve savunulan tezle uyumlu olan bilgileri kabul, uyumlu olmayanları ise ret veya görmezden gelme eğilimi bulunmaktadır." Hawting, Donner'in yorumunun genel olarak kesinlikle makul olduğunu ancak, tam tersi yorumların da ondan daha az olası olmadığını iddia etmektedir.

İslam tarihinin ilk yetmiş yılı, yalnızca bu dönemin olağanüstü, kendine özgü öneminden dolayı değil, fakat aynı zamanda dönem için eli-

mizde bulunan temel kaynakların ortaya çıkardığı sıra dışı metodolojik sorunlarından ötürü de ilgimizi çekmektedir. O halde erken dönem İslam siyasî tarihinin yeniden inşası hangi anlamda muhtemeldir?

Bu genel soru aslında, her biri ayrı ilgi isteyen, birbiriyle ilişkili olsa da farklı nitelikte uzun bir sorular dizisini temsil etmektedir:

1. İlk yetmiş yılın olaylarını bize hikâye etme iddiasında olan kadim tarihsel gelenek, bize hangi biçimde ulaşmıştır?

2. Bu geleneğin mevcut formu onun ham biçimini ne kadar tam ve doğru bir şekilde yansıtmaktadır? Daha özelde, tarihsel süreç kavramları, siyasî ve dinî-ahlâkî değerler, tutumlar ve anlatısal (narrative) yapılar ne kadar istikrarlıydı?

3. Kadim tarihsel gelenek, elimizde olduğu şekliyle İslam'ın erken dönem olaylarının ve kişilerinin makul düzeyde sahih bir yansıması mıdır? Meseleyi başka bir biçimde ortaya koyacak olursak, geleneğin eleştirisi onu, tabiri caizse hiçliğe mi mahkûm ediyor; yoksa sadece onu sonraki eklemeler ve bozulmalardan mı ayıklıyor?

4. Bu metinlerin sahih ya da uydurma olduklarını gösterebileceğimiz güvenilir kriterler var mıdır?

5. Bu tarihsel gelenek orijinal biçimiyle bir şekilde eleştirel olarak yeniden inşa edilebilir kabul edilse bile, onun (7. yüzyıl anlam dünyasında seçilmiş ve ifadelendirilmiş) verilerini 20. yüzyılın kendine özgü kavram ve ilgilerini yansıtan soruları cevaplamak için kullanabilir miyiz?

1. Kadim Geleneğin Mevcut Biçimi

İslam'ın erken dönemiyle ilgili tarihsel metinlerimizin büyük bölümü, kabaca miladi 850–950 yılları arasında telif edilmiş birçok mecmua ve derlemede yer alır. Kesin konuşmak gerekirse birkaç tane daha erken dönem eseri mevcuttur; ancak bunlar bize erken dönem Arapça tarihsel yazıların kapsam ve yöntemlerinin sağlıklı bir resmini veremeyecek kadar dağınık ve parçalar halindedir. Tabiatıyla tam da bu sebeplerden dolayı söz konusu eserler, erken dönem İslam tarihinin sentezci bir anlatısını besleyemezler. (Bu her iki kısıtlamanın son derece önemli bir istisnası vardır. Gerçekte Hz. Muhammed'in hayatı hakkındaki ana anlatıla-

rımızın tümü, son halleriyle 750–850 tarihleri arasında –yukarıdaki tarihten yaklaşık bir asır daha önce- İbn Ishâk [v. 150/767], el-Vâkıdî [v. 207/823] ve İbn Sa'd [v. 230/845] tarafından kaleme alınmışlardır.)

Doğrusu 3./9. ve 4./10. yüzyıllara ait klasik derlemeleri, bizim İslam tarihine dair yegâne malzememiz değildir. Bunlara önemli katkılar yapan evrensel kronikler, biyografik sözlükler ve daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınmış ansiklopediler vardır; bunlar erken dönemde yazılmış kaynaklar olduklarından, başka şekilde meçhul kalacak pekçok atfı muhafaza etmişlerdir. Konuyla alakalı birkaç örnek sanırım yeterli olacaktır. İbn Ebi'l-Hadid'in (v. 656/1258) dördüncü halife Ali b. Ebi Talib'in sözleri üzerine yaptığı büyük şerhi *Şerhu Nehci'l-Belâğa,* felsefî ve teolojik veri yığını yanında, (doğal olarak Şii bakış açısından) sayısız tarihsel pasajlar içerirler. İbn Abdi'l-Berr'in (368-463/978-1070), İbn Esir'in (555-630)/1160-1233) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin (773-852/1372-1449) derledikleri Hz. Muhammed'in arkadaşları (sahabe) hakkındaki uzun biyografik sözlükler, aksi durumda kaybolmuş olacak olan erken döneme dair oldukça zengin malzemeyi muhafaza etmektedirler. İbn Asâkir'in (571/1176) Şam ve Kemalüddin İbnü'l-Adim'in (v. 660/1262) Halep'e dair biyografik sözlükleri ilk İslam yüzyılı hakkında henüz sistematik bir biçimde incelenmemiş bir bilgi yığını ihtiva eder. Son olarak, ilk fetihlere dair geç ama önemli bir derlemeye dikkat çekebiliriz: Endülüslü hadisçi İbn Hubeyş'in (v. 584/1188) *Kitâbu'l-ğazavât* adlı çalışması. Ancak bu türün son dönem eserleri bütün olarak 850–950 döneminin derlemelerinde görülen oturmuş anlatı planını ve yorumsal paradigmayı yakından takip ederler; bunlar, asla tarihsel geleneğin bağımsız okumaları değildir.

Belki de bu geleneğin tümüne ait kapsamlı bir değerlendirmeyi elde etmenin en iyi yolu, Leone Caetani'nin, *Annali dell'Islam* (1905-26) adlı 10 büyük ciltten oluşan eserini okumaktır. Caetani, Hicret'ten 40/661'de Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar uzanan dönem için elinin altında bulunan erken dönem İslam tarihine dair tüm tarihsel metinlerin, yıl yıl ve vaka vaka olmak üzere eleştirel bir taramasına girişmiştir. Caetani üç sunum düzeyini birlikte yapmaya çalışır: (a) oldukça zengin bir kaynak bütününden yapılmış geniş alıntıların ya çevirisini yapar ya da (her zaman olmasa da genellikle güvenilir bir şekilde) bu alıntıları aslına yakın bir şekilde yeniden ifade eder; (b) bu metinlerdeki verinin

eleştirisini yapar; (c) genel sorunlara dair kapsamlı ve çoğu kez cüretkâr makaleler yazar. Pekçok noktada ulaştığı sonuçlar tartışmalıdır; ancak bu, onun olağanüstü işçiliğini ve bunun gerektirdiği entelektüel cesaretini küçültmez. Annali, bu sahada yapılacak ciddi çalışmalar için hala başlangıç noktası olmaya devam etmektedir.

Klasik derlemelerin itibarı o kadar yüksek ve onların önerdiği yorumlar o kadar icbar ediciydi ki; daha erken dönemde yazılmış metinlerin çoğu artık istinsah edilemez ya da sistematik okumalara konu teşkil edemez hale geldiler. Ancak öyle anlaşılıyor ki bazı metinler ta 7./13. yüzyıla kadar varlığını korumuş (ve bazı durumlarda üzerinde çalışma yapılmış) görünüyor. Diğer yandan 850-950 arası ortaya konulan derlemelerin klasikleşmesi, yalnızca onların kendilerine özgü üstün niteliklerinden ya da kapsamlılıklarından değil, aynı zamanda o ana kadar ilgi odağı olan sorunların ve konuların 4./10. yüzyılın ortasından itibaren artık önemini yitirmesinden kaynaklandığını ileri sürmek de mümkündür. Daha açık olmak gerekirse 132/750 yılından başlayarak her bir tarihçi için en önemli dinî-siyasî mesele, Abbasiler'e karşı nasıl bir tavır takınacağıydı; yani, onları Emevîlerin ya da Hz. Ali taraftarlarının hakkını gasp edenler olarak mı yoksa Ebû Bekir'den başlayan sürekli ve kırılmamış halifelik geleneğinin meşru mirasçıları olarak mı görecekti; ya da daha da ileri gidip onları İlk Toplum'un saflığını ve bütünlüğünü yeniden sağlayanlar olarak görüp göremeyeceğiydi. Bir kimsenin Abbasi Devrimi'nden önceki bir buçuk asırlık İslam tarihi hakkındaki bütün yorumlamaları, onun bu hassas sorunu nasıl çözdüğüne bağlı olmuştur. Ancak, 4./10. yüzyılda Abbasi iktidarının çöküşü ve bağımsız bölgesel devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte Abbasilerin meşruiyeti meselesi giderek konuşulmaz bir hale gelmiştir. Her halükârda bu tarihlerde bir tarihçi, erken dönem İslam tarihiyle ilgili zaten tedavülde olan birkaç yorum paradigmasından birini kabul etmekle yetinebiliyordu.

850–950 dönemine ait bazı çalışmalar basit derlemeler olmaktan çok sistematik teliflerdir; en iyi örnekler el-Ya'kubi'nin (283/897) *Tarîh'i, Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin (281/894) el-Ahbâru't-Tıvâl'i, İbn Kuteybe'nin (276/889) Kitâbu'l-ma'ârif'i ve el-Mes'udi'nin (345/956) Murûcu'z-Zeheb ve-Ma'âdinü'l-Cevher'i* olabilir. Bu yazarlar erken dönem tarihsel geleneğin ürettiği hacimli ve oldukça farklı malzemeyi, sıkıca örülmemiş ama tutarlı tek bir anlatı çizgisine oturtmaya çalıştılar. Bununla İslam

tarihinin muğlâk olmayan, yeterince açık bir yorumunu oluşturmayı amaçladılar. Buna rağmen bu sistematik derlemeler erken tarihsel geleneğin faydalı bir kaynağı olmaya devam etmektedirler; zira bunları telif edenler eski malzemeyi tutarlı bir hikâyeye dönüştürmekten çok, zaten tedavülde olan sabit anekdotlar ve sözlerden (doğrusu oldukça seçici bir biçimde) alıntılar yaptılar ya da onları yeniden ifadelendirdiler.

Şüphesiz 9. ve 10. yüzyılların çok önemli çalışmaları, iki bilim adamının, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (v. 279/892) ve Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923) devasa derlemeleridir. Erken dönem tarihsel yazıların en kapsamlı örneğini bize sunan ve bu sebepten söz konusu dönemin tarihsel geleneğini en iyi şekilde temsil edenler işte bu bilim adamlarıdır. İlke olarak bu derlemeler, kapsamına aldıkları her bir olay ve kişi hakkındaki güvenilir ve test edilmiş tüm bilgileri bir araya getirmeyi amaçlamışlardır. Her bir olay için müellifler kaynaklarını isnad (sözlük anlamı "destek", ancak genellikle "raviler zinciri" olarak çevrilmektedir) biçiminde belirtmişlerdir. Bu "zincirler" genellikle tasvir edilen olayların görgü tanıklarına kadar gitme iddiasında olsalar da, 850-950 dönemi müellifleri aslında malzemelerini yaklaşık bir yüzyıl önce, 800 yılının hemen öncesi ve sonrasında yazılmış tarihsel malzemenin daha eski derlemelerinden almaktadırlar. İşte onların gerçek kaynakları, iddia edilen asıl raviler değil, bunlardır. (2./8. yüzyılın sonları ve 3./9. yüzyılın başlarındaki yazarların kullandıkları kaynakların ne olduğu sıkıntılı sorusunu bu bölümün ilerleyen sayfalarında ele alacağız).

Sistematik teliflerden farklı olarak derlemeler, olayların ilişkili bir hikâyesini inşa etmeye çalışmazlar; aksine bunlar, bir satırdan bir sayfaya kadar uzunluğu değişen, farklı anekdotlar ve haberler (Ar. *ahbar*) dizisinden oluşmaktadırlar. Bu haberler asla belirgin bir biçimde birbirleriyle ilişkilendirilmemiştir; tabiri caizse bunlar yalnızca yan yana dizilmiş olup, her birini diğerinden isnadı ayırmaktadır. İlke olarak bir müellifin kaynaklarında bulunan haberleri kısaltması ya da başka ifadelere dökmesi ve hatta özünü bozmadığı sürece birçok malzemeyi tek bir hikâyenin parçası haline getirmesi uygun bulunmuştur. (bilimsel literatürde bu son usul genellikle "kolektif rivayet" adını almıştır.) Normalde bir müellif kapsanacak her bir olay ya da konu için birçok haber seçebilir; ardın-

dan bu haberler tekrarlanabilir, birbirlerine ilaveler yapar, çakışır, ya da bir birleriyle tamamen çelişebilirler.

Bu derlemelerin kadim tarihsel geleneğin ürettiği tüm malzemeyi ihtiva etmek gibi bir iddiaları yoktur. Aksine müellif, sahip olduğu malzemenin ancak küçük bir bölümünü seçerdi. Maalesef müellifler tercihlerine rehberlik eden kriterleri, bazı "güvenilirlik" yahut "uygunluk" gibi ne olduğu tam belli olmayanlar dışında, asla dile getirmemektedirler. Aynı şekilde bir araya getirdikleri oldukça farklı malzemeye düzen, tutarlılık ve anlam katma çabalarını yönlendiren, olayların sıralanması ve ilişkilendirilmesi ilkelerinden söz etmezler. Bu tür meselelerle ilgili elimizdeki tek ipucu, bir haber grubunun konusunu belirten alt-başlıklar ve söz konusu haberlerin içine oturduğu harici - yıllık, biyografik, hanedan vs. merkezli- çerçevelerdir. Elimizde olduğu şekliyle yönteme dair tam bir ifade et-Taberî'nin, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk* (Peygamberler ve Krallar Tarihi) adlı çalışmasının önsüzünü tamamlayan şu pasajda bulunabilir:

> Bu kitabımızı çalışan bilsin ki; burada anlatmaya karar verdiğim konular hakkında söylediğim her şey, açıkça belirlenmiş haberlere ve isim isim ravilerine nispet ettiğim rivayetlerden (âsâr) naklettiklerime dayanıyor. Ben, çok sınırlı durumlar hariç, ne akli deliller yoluyla anlamaya girişiyorum ne de sezgilerimle çıkarımlar yapıyorum. Çünkü geçmiş insanlarla ilgili bilgi ve şimdikiler hakkındaki mevcut haberler bu insanları bizzat görmeyen, ya da yaşı itibariyle onlara yetişmemiş olan kimse tarafından elde edilemez. İkinci durumda bilgi, rasyonel akıl yürütme ya da sezgisel çıkarımla değil, ravilerin ya da nakledenlerin sözlerinden elde edilebilir. Eğer biz bu kitapta okuyucunun hiçbir şekilde kendisinde sağlıklı bir amaç ya da hakikat bulamayacağı ölçüde, duyduğunda kabul edilemez ya da rahatsız edici olduğunu düşündüğü bir haberi zikredecek olursak bilsin ki bu bizim hatamız değildir; aksine bu, haberi bize nakledenlerden birisinin sorumluluğundadır. (Bu tür haberleri) biz, onların bize sunulduğu şekilde yalnızca naklettik. (Leiden, I, 6-7).

Taberî gibi insanların, büyük bir emek harcanarak bir araya getirilmiş olan malzemelerin önemi ve ne anlama geldiğini açıkça ifade etmekte müteredditt davranması, bir anlamda kendi adına konuşmaktan çekinmesi, pekçok Oryantalist için ciddi bir sorun olmuştur. Bazı durum-

larda bu çekimserlik mezkûr bilim adamlarının hiç düşünmedikleri, gerçekte sadece derleyiciler oldukları kanaatine bile yol açmıştır. Ancak çoğunluğu, toplum hayatından uzak yaşayan antikacılar olmaktan ziyade, dönemlerinin siyasî ve entelektüel tartışmalarına yoğun olarak katılan, işlerin nasıl yürüdüğü hususunda deneyim sahibi kişilerdir. Bu gerçek ışığında, onların görünüşte kendilerine güvensizliklerini dindarane tevazularıyla ya da katı nesnellikleriyle değil de daha ziyade erken dönem İslam kültürü içindeki bilgi anlayışıyla ilişkilendirmeyi tercih ediyorum. Bu çevrede tarihçinin esas yapması gereken genel olarak hukukî, dinî ya da siyasî önemi bulunduğuna inanılan geçmişin bu olaylarının nesnel bilgisini nakletmektir. Bu türden bilgi ('ilm) güvenilir otoritelere kadar götürülen söz konusu olayların anlatılarından oluşmaktadır. İdeal durumda bu otoriteler, dürüstlükleri bilinen kişilerin şahitliklerine işaret eder; ancak pekçok durumda, bilgilerini bu tür şahıslardan almış olan erken dönemin şöhretli bilim adamları kast edilmektedir. Tarihçinin görevi, kesinlikle geçmişi olduğu gibi yorumlamak ya da değerlendirmek değildir; o dönemde daha çok geçmiş bir olay hakkındaki haberlerin hangisinin kabul edilebilir olduğunu kısaca belirlemek ve bu haberleri uygun bir düzende bir araya getirmek durumundadır.

Tabii ki, bu sorunun bir başka boyutu daha vardır. Daha önce işaret ettiğimiz gibi herkes tarihsel olayların siyasî ve dinî açıdan çok önemli olduğunu kabul etmiştir. Eğer tarihsel olayların siyasî ve dinî önemlerinin olmadığı düşünselerdi neden ilk olarak bu olayları kaydetmiş olsunlar ki? Böylece tarihçi olmayı arzulayan biri eğer bu konularda kendisini konuşturuyorsa, kaçınılmaz bir biçimde, ciddi bir bilim adamı değil de şu ya da bu grubun basit bir propagandacısı olarak görülecektir. Bir tarihçi dinî açıdan hassas olan bu olaylar hakkındaki güvenilir gerçeklerin nesnel bir aktarıcısı olarak kabul edilebilmesi için çalışmalarındaki ifadelerin kişisel sorumluluğunu reddetmek durumundaydı. Bu ifadelerin kendisine değil de otoritesi sorgulanamayan saygı değer ilk dönem üstatlarına ve onların çalışmalarının yetkili aktarıcılarına nispet edilebilirliğini göstermek zorundaydı.

Kültürel açıdan hayatî önemine rağmen, 3./9. yüzyılın sonları ve 4./10. yüzyılın başlarında üretilen tarihsel yazılar, bizatihi çok az ilmi ilgiye mahzar oldu. Modern araştırmacılar büyük çoğunlukla bu kişileri kendi adlarına söyleyecek sözleri olan etkili tarihçiler olarak görmek ye-

rine, arkaik metinlerin salt taşıyıcıları olarak değerlendirmişlerdir. Belâzurî ve Taberî gibi büyük müellifler bile bizatihi ciddi bir ilgiye mazhar olmaya henüz yeni başlamışlardır. Franz Rosenthal, Ehsan Yar-Shater'in şimdilerde edisyonunu yapmakta olduğu Taberî'nin çalışmasının tam İngilizce çevirisine (*The History of al-Tabarî*, c. I, 1989, s. 5-154) yazdığı girişte Taberî'nin hayatı ve yazılarının eleştirel ve iyi-belgelendirilmiş bir araştırmasını (nihayet!) bize sundu. O zamana kadar araştırmacılar şunlarla yetinmek durumundaydı: M. J. de Goeje'nin danışmanlığını yaptığı mükemmel edisyonun (*Annales quos scripsit Abu Ga'far at-Tabari*) XIV. cildinde (1901) yer alan -biyografik ya da kültürel olmaktan çok metinsel- yorumlar; Rudi Paret'in *EI*², iv, 578-79'daki maddesi; Sezgin'in *GAS*, i, 323-25'deki dikkat çekici özet ifadeleri. Belâzurî içinse hala çok az şeye sahibiz. Carl Becker ve Franz Rosenthal'in *EI*², i, 971-72'de yer alan maddelerine ilave olarak, S. D. Goitein'in Belâzurî'nin *Kitâb ansâb al-ashrâf*'ının V. Cildine (1936) yazdığı önemli girişe bakılabilir.

Bu katkıların ötesinde araştırmacı, Taberî ve çağdaşlarının ne yapmaya çalıştıklarını ancak İslam tarih yazımı (historiografi) üzerine yapılan (az sayıda ve seyrek olan) genel çalışmalar aracılığıyla öğrenebilir. H.A.R. Gibb'in "Ta'rikh", *EI*¹, *Suppl.*, 235-37'de tipik eliptik yorumları önemlidir. (Bu madde, Gibb'in, *Studies on the Civilizations of Islam* adlı eserinin 116-19'da tekrar yayınlandı); bunlar gerçekten kavrayış seviyesi yüksek olmakla beraber bugün için yeniden gözden geçirilmeye muhtaç çalışmalardır. Bu türden olup daha yakın zamanlara ait bir tarama Claude Cahen'in "L'historiographie arabe des origines au vii^{e} s. H.", *Arabica, XXXIII* (1986), 142-149'daki çalışmasıdır. İfadeleri kavrayıcı ve güncel olmakla beraber kaçınılmaz bir şekilde çok geneldir. Birçok oldukça faydalı yorum, Franz Rosenthal'in, *A History of Muslim Historiography* (1958; 2. ed., 1968) adlı çalışmasının değişik yerlerinde, özellikle tarihsel yazımın biçimleriyle ilgili olan 3 ve 5. bölümlerde bulunabilir. Bu satırların yazarı mezkûr literatürün temelinde yer alan yorumsal çerçevesinin hususiyetlerini, F. M. Clover ve R. S. Humphreys'in editörü oldukları *Tradition and Innovation in Late Antiquity* (1989) adlı çalışma içinde yer alan "Qur'anic Myth and Narrative Structure in Early Islamic Historiography" isimli makalesinde tespit etmeye çalıştı. D. S. Margoliouth'un, *Lectures on Arabic Historians* (1930) adlı çalışmasındaki ko-

numuzla igili bölüm tamamen eskimiş durumdadır. Bu dönemi kapsayan yakın zamanların en son taraması ise, Şakir Mustafa'nın, *et-Târîhu'l-'Arabi ve'l-Mü'errihûn* (2 cilt, devam ediyor, 1978-), I, 6. bölümde (202-264) yer alan çalışmasıdır; bu çalışma, kısa olmasa da, belirli bir ilgiyi hak etmektedir.

Sistematik derlemelerin yazarlarıyla ilgili çalışmalar daha iyi durumdadır; şüphesiz bu,derlemelere ilişkin çalışmalar görece daha kısa ve bütüncül olduğundan, konunun daha da işlenmesini kolaylaştırmakta ve müelliflerin kişisel yönelimlerinin çok net bir şekilde görülmesini sağlamaktadır. el-Ya'kubi bu sistematik derlemelerin en önemlilerinden birini kaleme aldı. Çalışması, Yaratılış'tan kendi zamanına kadar uzanan zaman dilimini kapsaması anlamında Arapça'da bilinen ilk evrensel tarihtir; Ya'kubi, William Millward'ın "A Study of al-Ya'qubi, with Special Reference to His Alleged Shi'ite Bias" (1962) adlı basılmamış tezinde incelenmiştir; ayrıca, Yves Marquet'nin, "Le ši'isme au ixe siècle à travers l'histoire de Ya'qûbî", *Arabica*, xix (1972), 1-45, 101-138'deki çalışmasına da bakılabilir. el-Mes'udi velüd bir yazardır, ancak onun pekçok tarih eseri arasından sadece (öğretici olduğu kadar eğlendirici olmayı da hedeflemiş bir kitap olan) *Mürûcü'z-zeheb ve-me'âdinü'l-cevher* ve (müstakil bir çalışma olmayıp, diğer yazılarına bir ilave olan) *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf* günümüze kadar ulaşabilmiştir. İronik olan onun, erken dönem İslam ya da kadim tarihsel geleneğin kaynağı olmak bakımından 850-950 dönemindeki tüm diğer tarihçiler içinde yararı en az olmasına rağmen, daha fazla ilgiye mahzar olmuş olmasıdır. Öte yandan İslam öncesi ve İslam dışı toplumlara olan ilgisi, onlarla ilgili engin bilgisi gerçekten dikkat çekicidir. İşte onun çalışmalarındaki bu boyut onun, modern araştırmacıların çok kolayca ilgisini çekmesine sebep olmuştur. Mesudi hakkında şu çalışmalara bakılabilir: S. Maqbul Ahmad ve A. Rahman'ın editörlüğünü yaptığı, *Al-Mas'ûdî Millenary Commemoration Volume (1960); Tarif Khalidi, Islamic Historiography; the Histories of Mas'udi (1975) ve Ahmad Shboul, Al-Mas'udi and His World (1979). Son olarak elimizde Fütûh-u Mısr ve-Ahbâruhâ* adlı çalışması bizim Kuzey Afrika'daki Arap seferlerine ilişkin en kapsamlı kaynağımız olan Mısırlı bir hukukçu (fakîh) İbn 'Abdülhakem (v. 257/871) üzerine önemli ve etkili eleştirel bir çalışma mevcuttur: Robert Brunschvig, "Ibn 'Abdalhakam et la conquête de l'Afrique du Nord par les arabes", *AIEO*, vi (1942-47),

108-155. Brunschvig'in eseri, *Études sur l'islam classique et l'Afrique du Nord* (1986) adlı çalışmada tekrar basıldı.

2. Erken Dönem Tarihsel Geleneğin İlkel Biçimi

Şu ana kadar gözden geçirilen yazar ve kitaplarda, mevcut eserlerle ilgilenme avantajımız vardı. Bu eserlere, içlerinde birtakım sorunlar barındırmalarına rağmen en azından yazarlarının bırakmayı düşündükleri biçimleriyle sahibiz. Ancak, bu metinlerin kadim tarihsel geleneğin ilkel ya da ilk biçimini ne ölçüde yansıttığını sorduğumuzda, İslam araştırmalarının en tartışmalı alanlarından birine girmiş oluyoruz. Mesele, 3./9.-4./10. yüzyıl metinlerinin iktibas ettiklerini iddia ettikleri kaynakları, harfi harfine yeniden üretip üretmedikleri meselesi değildir. Aksine mesele, tarihsel süreç kavramlarının, dinî-siyasî ilgilerin ve günümüze kadar gelmiş metinlerin edebî yapılarının 1./7. yüzyıl boyunca (şifahi ya da yazılı) ilk teliflerin anlatımlarından ne kadar ve ne şekilde ayrıldıkları meselesidir.

Bu sorunun cevabı, 3./9. yüzyılın ortalarına kadar ki Arap tarih yazımının kökenleri ve gelişiminin tam bir tarihini inşa etmemizi gerektirir ki; bu da yapılması imkânsız bir iştir. Böyle bir tarihin ilerde yapılabileceği de tartışmalıdır. Her halükârda şimdilik, kendimizi anahtar sorunların belirlenmesi ve işleyen hipotezlerin oluşturulmasıyla sınırlamak durumundayız. Tam olarak söylemek gerekirse, bu konuyla ilgilenme hususunda herhangi bir gayret eksikliği olmamıştır. Yukarıda ismi zikredilen genel taramalara yani; Margoliouth'un, *Lectures; Gibb,* "Ta'rîkh", 108-116; Cahen, "L'historiographie arabe", 135-142 ve Shakir Mustapha, *et-Târîhü'l-Arabî*, I. Cilt, çalışmalarına ilaveten, zikre değer birkaç çalışma daha vardır. 'Abd al-'Aziz al-Dûrî'nin, L. I. Conrad tarafından (1983) çevrilen, muhafazakâr bir perspektiften makul ve dengeli bir anlatım sunan *The Rise of Historical Writing among the Arabs* adlı eseri, başlamak için iyi bir yerdir. (Conrad'ın, metinler ve onların üzerine yapılan çalışmalara dair kapsamlı bir bibliyografyasıyla mezkûr çalışmanın değeri arttırılmıştır.) Dûrî'nin 2./8. yüzyıldaki tarih "okullarının" oluşumuna yaptığı vurguya karşı çıkılmıştır ve dinî-siyasî angajmanlar, müesses anlatım şekilleri vs.'nin İslam'ın ilk iki yüzyılında tüm tarih yazımını nasıl biçimlendirdiği ile ilgili görüşünün çok basit olduğu da söylenebilir.

Ancak yine de, erken dönem geleneğin, en azından bazı uçlarının güvenilirliği ve sahihliği için kabul edilebilir bir iddia sunmaktadır.

Hem müstakil yazmaların, hem de daha sonraki müelliflerin eserlerinde alıntı şeklinde günümüze gelmiş bilgilerin bilinen yazarları ve eserleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme sunduğu için Fuat Sezgin'in verdiği bilgiler (*GAS*, I, 235–389) vazgeçilmezdir. Ancak, onun Emevî ve erken Abbasi dönemine dair maddeleri tahmin ve faraziyelere dayalı kabul edilmelidir. Sezgin'in "Einführung"u (s. 237–256) önemli ama tartışmaya açıktır -burada o, İslam'da yazılı tarihin erken dönemlerde başladığı ve sağlıklı bir şekilde aktarıldığında ısrarcıdır- ve bu konunun, onun aynı ciltteki hadise dair ilgili argümanlarıyla (ss. 53–83) birlikte okunması iyi olur. Sezgin'in yaklaşımı ondan bağımsız olarak Nabia Abbott tarafından titiz bir şekilde kaleme alınmış iki cilt çalışmada savunulmuştur: *Studies in Arabic Literary Papyri: Cilt I, Historical Texts (1957); Cilt II, Qur'anic Commentary and Tradition* (1967). Abbot'un bu ciltlerde topladığı deliller haddi zatında oldukça etkileyicidir. Buna rağmen söz konusu delillerin, anladığı anlama gelip gelmediği tartışmalıdır; zira iddialarında en azından kısır döngü izleri mevcuttur. Onun nispeten kısa fragmanlara dayanarak ulaştığı sonuçlar, Heidelberg koleksiyonundan benzer nitelikli iki uzun papirüs yayınlamış olan R. G. Khoury'nin çalışması ışığında bugün yeniden değerlendirilmelidir. Bunlar: (1) 2./8. yüzyıl folklorcu ve tarihçisi *Vehb b. Münebbih*'in Kral Davud hakkındaki efsaneleri ve Hz. Muhammed'in seferlerini anlatan bir metni içeren: *Wahb b. Munabbih (1972) adlı çalışma; (2) 'Abdullah ibn Lahî'a (97-174/715-790): juge et grand maître de l'école égyptienne* (1986); bu metin, çok erken döneme ait bir hadis koleksiyonudur.

Çok daha dar çerçeveli konuları ele alan bazı çalışmalar haliyle Arapça tarih yazıcılığıyla ilgili önemli imalar içerir. Bunlar arasında Josef Horovitz'in şu çalışmaları bir bilgi kaynağıdır: "The Earliest Biographies of the Prophet and their Authors", *IC*, i (1927), 535-559; ii (1928), 22-50, 164-182, 495-526. Horovitz bu konuda Müslüman geleneği kabule çoğu Batılı bilim adamından çok daha fazla isteklidir. Diğer yandan E. L. Petersen, *'Alî and Mu'âwiya in Early Arabic Tradition: Studies on the Genesis and Growth of Islamic Historical Writing until the End of the Ninth Century* (1964) adlı çalışmasında oldukça eleştirel bir yaklaşımı benimsemiştir Burada Petersen, belirlenebilir ilk metinlerin telifi ile (yaklaşık

725-750 arası) bundan 150 yıl sonra Taberî'de bu anlatımların son şeklini alışı arasında bazı önemli hadiselerin -özellikle Sıffin'deki hakem muammasının- işlenişini tahlil ederek Arapça tarih yazıcılığının genel gelişimini yeniden inşaya çalışmaktadır. Diğer bilim adamları Petersen'in tahlilinde, özellikle uygunsuz ve çok nadiren zekilik içeren İngilizce çevirilerin doğurduğu sorunların yol açtığı önemli eksikler tespit etmişlerdir. Ancak bana göre, onun soruna genel yaklaşımı hala önemini ve ikna ediciliğini korumaktadır. Aynı yazarın konuyla ilgili şu iki çalışması da bakılmaya değerdir: (a)"'Alî and Mu'âwiya: the Rise of the Umayyad Caliphate, 656-661", *Acta Orientalia, XXIII* (1959), 157-196; (b) "Studies on the Historiography of the 'Alî-Mu'âwiya Conflict", *Acta Orientalia, XXVII* (1963), 83-118. Kabul edilmelidir ki; Dûrî, Sezgin, Abbott ve Petersen'in anlaşabilecekleri bir zemin yoktur; aksine onların ulaştıkları sonuçlar tamamen uzlaştırılamaz durumdadır. Buna rağmen onlar bizi, bu literatüre eğilirken göğüslemek zorunda kalacağımız bir dizi mesele ve zorluğa aşina kılmışlardır.

İslam tarih yazıcılığının ilkel biçimlerini tespitte daha ileri adımlar, Taberî, Belâzurî ve başkalarının doğrudan kaynakları olan 2./8. yüzyıl derlemelerinin ciddi bir incelemesini gerektirmektedir. Doğrusu bunlar çok yetersiz de olsa biraz ilgiye mazhar oldular. Özet bir tarama Dûrî tarafından, Lewis ve Holt'un, *Historians of Middle East* adlı çalışmalarının 46-53 sayfaları içinde yer alan "The Iraq School of History in the Ninth Century" adlı makalesinde verildi. Bunlardan biri olan Kûfeli Ebû Mihnef (öl. 157/774), Ursula Sezgin tarafından çalışıldı: *Abu Mikhnaf: ein Beitrag zur Historiographie der umaiyadischen Zeit* (1971). Sezgin'in bu çalışması dönemin tamamına ışık tutan ayrıntılı bir monografidir. Ancak onun dönemindeki diğer bilim adamları İslam tarihsel geleneğine çok daha etkin bir katkı sağlamış oldukları halde hala ihmal edilmişlerdir:

a. İbn Ishâk (öl. 150/767), Peygamber hakkındaki biyografisi (siyer) ile meşhurdur (bunun için aşağıya bkz.,); ancak o aynı zamanda Taberî tarafından pekçok kez iktibas edilen ve tek bir papirüs parçasında (Abbott, *Literary Papyri*, I, 80-99) günümüze ulaşmış olan Halifeler tarihinin (*Târîhü'l-Hulefâ*) de yazarıdır.

b. Seyf b. Ömer (öl. Yaklaşık 180/796); Erken dönem Arap fetihleri ve Hz. Ali'nin ölümüne kadar olan halifelik tarihi konusunda Taberî'nin ana kaynağıydı.

c. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (207/823), İbn Ishâk'ınkinden sonra Peygamber'in ikinci önemli biyografisinin (siyer) yazarı; aynı zamanda Belâzurî'nin pekçok bölümde ana ravisi; Taberî tarafından da kronolojik veriler ve farklı anlatımlar için bolca kullanılmıştır.

d. Muhammed b. Sa'd (öl. 230/845), öyle anlaşılıyor ki Vakıdi'nin baş editörü ve ravisidir; aynı zamanda ilk büyük biyografik sözlük (tabakat) derleyicisidir (*Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*).

e. 'Ali b. Muhammed el-Medâ'inî (öl. Yaklaşık 225/840), özellikle Arapların İran fetihleri için çok önemli bir kaynaktır.

Bunların arasında İbn İshâk, büyük ölçüde *Sîret-ü rasûlillah* adlı eserinin şöhret ve etkisi nedeniyle en iyi çalışılmış kişilerden biridir. Bu eser her ne kadar her zaman güvenilir olmasa da son derece değerli bir çeviriye nail olmuştur: Alfred Guillaume, *The Life of Muhammad* (1955; tekrar bsk. 1967, 1978); bunun için R. B. Serjeant'ın değerlendirme yazısına bakılabilir: *BSOAS*, xxi (1958), 1-14. Siret aynı zamanda birkaç hacimli çalışmaya da konu olmuştur:

a. Johann Fück, *Muhammad ibn Ishâq: literarhistorische Untersuchungen (1925).*

b. James Robson, "Ibn Ishâq's Use of the Isnad", *BJRL*, XXXVIII (1955-56), 449-465.

c. W. M. Watt, "The Materials Used by Ibn Ishâq", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 23-34.

d. 'Abdü'l-'azîz ed-Dûrî, *Dirâse fî sîreti'n-Nebî ve müellifihâ ibn İshâk* (1965).

e. Rudolf Selheim, "Prophet, Chalif, und Geschichte: die Muhammad-Biographie des Ibn Ishâq", *Oriens, xviii-xix* (1967), 33-91.

Onun (İbn Ishâk) eseri, *Cambridge History of Arabic Literature: Arabic Literature to the End of Umayyad Period* (1983) adlı çalışmada yer alan ilgili bölümler (J.M.B. Jones, M. J. Kister ve J. T. Monroe tarafından kaleme alına 16-18. bölümler) sayesinde 'siret' edebi-türünün genel gelişimi içinde bir yere oturtulabilir.

Julius Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (1899) adlı çalışmasında Seyf b. Ömer'e yönelttiği acımasız eleştirisinden dolayı, kötü bir şöhretin kurbanı olmuştur. Muhtemelen bu katı eleştiriler Albrecht Noth'un *"Der Charakter der ersten grossen Sammlun-*

gen von Nachrichten zur frühen Kalifenzeit", Islam, XLVII (1971), 168-199, adlı makalesinin sonuçları ışığında bir ölçüde yumuşatılabilir. Maalesef iki bilim adamı da Seyf'in kendi metodu, hedefi, anlatıyı inşası, dinî-siyasî intisapları vs. gibi sorunlara tam olarak değinmezler. Seyf yalnızca Taberî'nin erken İslam dönemi anlatısındaki başat yeri nedeniyle bile, şu ana kadar yapılandan çok daha yakın bir incelemeyi hak etmektedir. Şimdilik Seyf'in eserinin niteliğini kaba taslak olarak belirlemeye yönelik birkaç çabadan mütercimlerin, *The History of Taberî'nin ilgili ciltlerine (mesela, cilt XIII, The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt, çev.* G.H.A. Juynboll [1989] ve cilt XV, *The Crisis of the Early Calipahate,* çev. R. S. Humphreys [1990]) yazdıkları girişte söz edilmektedir.

Vâkıdî ve İbn Sa'd'la ilgili monografik çalışmalara sahip değiliz ve Vakıdi söz konusu olduğunda başka tarihçiler üzerine yapılan çalışmalardan azar azar topladığımız kırıntılarla yetinmek durumundayız. Öte yandan İbn Sa'd'ın başlattığı biyografik edebiyat türü iki kısa deneme ve oldukça hacimli bir tarama aracılığıyla incelenebilir:

a. H.A.R. Gibb, "Islamic Biographical Literature", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East,* 54-58.

b. Malak Abiad, "Origine et développement des dictionnaires biographiques arabes", *BEO, XXXI* (1979), 7-15.

c. Ibrahim Hafsi, "Recherches sur le genre 'Tabaqât' dans la literature arabe", *Arabica, XXIII* (1976), 227-265; xxiv (1977), 1-41, 150-186.

el-Medâ'inî, son yıllarda bazı ciddi çalışmalara konu olmaya başladı; bkz. Bedri M. Fahd, *Şeyhü'l-ahbâriyyîn: Ebû'l-Hasan el-Medâ'inî* (1975); U. Sezgin, "*al-Mada'inî*", *EI*², v, 946-48 ve Gernot Rotter, "*Zur Überlieferung einiger historischer Werke Madâ'inîs in Tabarîs Annalen", Oriens, xxiii-XXIV* (1974), 103-133.

Yukarıda ele alınan yazarların tümü Iraklı ya da Medinelidir ve bu gerçek dikkatlerden kaçmamıştır. Bugün hala tartışılan bir konu, Suriye'nin 8. ve 9. yüzyıllarda çok fazla tarihsel yazın üretmediği mi, yoksa bir zamanların dikkate değer Suriye tarih yazıcılığının (kasten ya da başka nedenlerle) dolaşımdan çıkarılmış mı olduğudur. İkinci açıklama F. M. Donner tarafından kaleme alınan meselenin zeki bir değerlendirmesi olarak görülebilecek şu makalede ele alınmıştır: "*The Problem of Early*

Arabic Historiography in Syria", Proceedings of the Second Symposium on Bilad al-Sham during the Early Islamic Period, ed. M. A. Bakhit (3 cilt, 1987), cilt I, s. 1-27. Donner'in ulaştığı sonuçlar ilerleyen zamanlarda eserleri uydurulmuş kabul edilerek reddedilmiş ve ihmal edilmiş olan yazarları ele alan iki çalışmayla desteklendi: (a) Gernot Rotter, "Abu Zur'a and Dimašqi (st. 281/894) und das Problem der frühen arabischen Geschichts -schreinbung in Syrien",,*Welt des Orients,* Vİ (1971), 80-104; (b) L. I. Conrad, "Al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad al-Sham: Some Historiographical Observations", *Second Symposium on Bilâd al-shâm during the Early Islamic Period,* cilt I, 28-62.

750-850 dönemi tarih yazıcılığına ilişkin bilimsel değerlendirmeler hiç şüphesiz tartışmalar doğurmuştur; ancak en keskin tartışmalara tarihsel derleme ve telifin en erken aşaması yol açmıştır. Bu şaşırtıcı bir durum değildir; çünkü 750'den önceki onlu yıllar hakkındaki kanıtlarımız, neredeyse tamamen daha sonraki derlemelerde bulunan kuşkulu atıflardan oluşmaktadır. Doğrudan tanıklıklardan mahrum olan bilim adamları, durumu cesur tahminler ve nesnel ahlâkî kanaatlerle telafi etmek zorunda kalmışlardır.

Bir bütün olarak İslam'ın kökenlerine hasredilmiş tek monografi N. A. Faroqi'nin, *Early Muslim Historiography: a Survey of the Early Transmitters of Arab History from the Rise of Islam up to the end of Umayyad Period* (1979) adlı çalışmasıdır. Pekçok okuyucu Faruqi'nin ele aldığı konunun oldukça geleneksel kaçan yorumunu kabul edilemez bulacaktır; bunun da ötesinde alışılmış İngilizce tarza uymadığı gibi Batılı bilimsel literatüre olan aşinalığı da çok yetersizdir. Bunlara rağmen Faruqi'nin çalışması, Arapça metinlerle ilgili geniş okumalardan çıkardığı bir veri hazinesi sunmaktadır ve bu yüzden de kitap, kesinlikle bir başvuru kaynağı olmayı hak etmektedir. Ayrıca, bu konuda gerçekten yardımcı olması muhtemel birkaç daha kısa çalışma da mevcuttur. Bunların ikisi, Emevî sarayı ile yakın ilişkide olan ve genellikle ilk sistematik hadis toplayıcısı olarak görülen Medineli alim İbn Şihab ez-Zühri (v. 124/742) hakkındadır. Zühri'ye atfedilen anlatımların değer ve sıhhatine Joseph Schacht itiraz etti: "On Musa ibn *'Uqba's Kitâb al-maghâzî*", xxi (1953), 288-300. Schacht'ın saldırısına ciddi bir yanıt Dûrî tarafından geldi: "Al-Zuhrî: a Study on the Beginnings of History Writing in Islam", *BSOAS,* xix (1957), 1-12. Dûrî'ye ilaveten bkz., J. M. B. Jones, "Ibn

Ishâq and Wâqidî: the Dream of 'Atika and the Raid to Nakhla in Relation to the Charge of Plagiarism", *BSOAS*, xxii (1959), 41-51. Jones bu çalışmasında şu sonuca varır: "Siyerin büyük kısmı Hicri ikinci yüzyılda zaten şekillenmişti, ve ...daha sonraki yazarlar ortak bir külliyatı paylaştılar.....öyle ki bu külliyat, onların kendi kavramlarına göre düzenledikleri ve ayrıca kendi verilerini kattıkları malzemeden oluşuyordu".

Arapça tarih yazımının kökleri üzerine yapılan değerlendirmeler hemen hemen tamamıyla iki mesele üzerinde yoğunlaşmıştır: (1) 1./8. yüzyılın sonuna doğru kelimenin tam anlamıyla tarihsel bir derleme ve teliften söz etmek gerçekten mümkün müdür? (2) Günümüze ulaşan metinlerde söz konusu dönemin bilim adamlarına nispet edilen anlatımlar özde sahih midir yoksa sonraki kurgular mıdır? Bu iki mesele birbiriyle çok yakın ilişkilidir; ancak kavramsal anlamda yine de birbirlerinden farklıdırlar. "Tarihsel" araştırmanın Miladi 700'lerde devam ettiği ama ilkel tarih yazıcılığının unutulduğu ya da yarım yüzyıl sonra tanınamayacak şekilde tahrif edildiği bir durumun varlığını hayal edebiliriz. Ancak çoğu modern bilim adamı bu iki meseleyi tek bir soruna indirgemekte kararlıdırlar; yani ya daha sonraki nesillere büyük ölçüde aktarılan sahih ilkel bir tarih yazıcılığı vardı ya da böyle bir şey yoktu ve bu erken döneme nispet edilen sonraki metinler apaçık uydurmalardı.

Bu meseleler hakkındaki tartışma, isnadların eleştirisiyle yakından ilişkilidir. Buradaki soru, isnadların (en azından meşhur bilim adamlarınca meydana getirilenlerin) sahih rivayet kanallarını temsil edip etmediği ya da aksine bunların daha sonra ilk kez dolaşıma sokulan ifadeleri meşrulaştırmak amacıyla uydurulmuş şeyler olup olmadığıdır. Mesele son derece karmaşık olup isnad tenkidine yönelik önceden belirlenmiş hiçbir kural verilemez; şimdilik yalnızca hiçbir isnadın dış görünüşüne bakarak kabul edilemeyeceğini söylemek yeterlidir. Ortaçağ Müslüman bilim adamları tabiatıyla bunun farkındaydılar ve sonunda bu konuya dair oldukça ayrıntılı bir bilim geliştirdiler. Maalesef bu bilimin usulü 4./10. yüzyıla kadar; yani büyük hadis ve tarihsel haber koleksiyonlarının toplanmasından çok sonraya kadar tam anlamıyla açıklanmış değildi. Buna rağmen isnadlar ve onları yöneten ilkeler ancak Müslüman alimlerin çalışmaları aracılığıyla anlaşılabilir; bu yüzden her modern tahlil, onların eleştirisinin sağlıklı bir bilgisini yansıtmak zorundadır.

Bunun bir özeti James Robson tarafından *EI*[2]'de verilir: "al-Djrah wa't-Ta'dîl", ii, 462; "Hadîth", iii, 23-28. Bunlar, yukarıda atıfta bulunulan (s. 42, 57) ve şimdi zikredilecek olan maddelerle tamamlanabilir: Sezgin, *GAS*, I, 53-83; al-Hakîm al-Naisâbûrî, *An Introduction to the Science of Tradition*, çev. J. Robson (1953); William Marçais, *"Le Taqrîb de en-Nawawî"*, *JA*, ser. ix (1900-01)

Metodoloji hakkındaki biçimsel ifadeler, yalnızca ilk adımdır. Geleneksel isnad-eleştirisinin özü, özellikle ilk dönem hadis ravileri ve onların güvenilirliklerini değerlendirmeyi konu edinen bir dizi biyografik eserde gömülüdür. Bunların arasında dördü standart hale gelmiştir:

1. Ebû Abdullah el-Buhârî (öl. 256/870), *et-Târîhü'l-kebîr* (4 cilt, 1361-77/1940-58).

2. Şemseddin ez-Zehebî (öl. 748/1348), *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (3 cilt, 1325/1907); yeni tahk., A. M. el-Bicâvî, 4 cilt, 1963).

3. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), *Tehzîbü'd-tehzîb* (12 cilt, 1325-27; yeni tahk. A. M. el-Bicâvî, 8 cilt, 1970-72).

4. A.g.y., *Lisânü'l-mîzân* (6 cilt, 1329-31/1911-13. Zehebî'nin eserinin bir özeti).

Bu eserler ilme adanmış bir hayatın anıtlarıdır; ancak onları eleştirel bir gözle okumak gerekir. Bunların (özellikle İbn Hacer'in *Tehzîb*'inin) içeriğine ilişkin yakın zamanlarda yapılmış dikkatli, sempatik, fakat rahatsız edici bir analiz için bkz. G.H.A. Juynboll'un, *Muslim Tradition* (1983) adlı çalışmasının 4 ve 5. bölümleri.

İsnadların genel anlamda güvenilirliğini, birçoğu gerçekten ehliyetli modern araştırmacılar savunmuştur. Erken sayılabilecek önemli bir katkı Josef Horovitz'in şu çalışmalarıdır: "Alter und Ursprung des Isnad", *Islam*, viii (1918), 39-47, 299; xi (1921), 264-65. Horovitz, isnadın en erken kullanımını, 60/680'lerdeki ikinci iç savaşın yarattığı kargaşa sırasında Hz. Muhammed ve ashabıyla ilgili doktrinler içeren ifadelerin kaynağını belirleyebilmenin acil bir durum arz etmesine bağlamaktadır. (Aşağıda göreceğimiz üzere Horovitz'in kronolojisi, Joesph Schacht ve başkalarınca şiddetle eleştirilmiştir; fakat en azından bu noktada yakın bir dönemde G.H.A Juynboll tarafından desteklenmiştir: "The Date of Great Fitna", *Arabica*, xx [1973], 142-59). Bu görüşün daha ayrıntılı ifadeleri Horovitz'in çalışmasından sonra gelmeye devam etti. Şu ana

kadar atıfta bulunulan (Sezgin, *GAS*, I, 53-83; Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri,* I-II ve Robson, "Ibn Ishâq's Use of the Isnad", U. Sezgin, *Abû Mikhnaf*) eserlere ilave olarak şunlara bakılabilir:

a. M. M. Azmi, *Studies in Early Hadith Literature* (1968).

b. Fuat Sezgin, *Buhari'nin kaynakları hakkında araştırmalar,* (1956).

c. Cevâd 'Alî, "*Mevârid Târîhi't-Taberî*", *MMII, i* (1950), 143-231; ii (1951), 135-90; iii (1954), 16-58; viii (1961), 425-36.

20. yüzyılın başında, Julius Wellhausen ve Ignaz Goldziher'in çalışmaları ortaya çıktığı andan itibaren Batılı bilim adamlarının çoğunluğu, isnadlara büyük bir kuşkuyla yaklaşır oldular. İslam tarihine ilişkin Wellhausen'in çalışmaları (ki hala vazgeçilmezdir) şu hipotezden yola çıkmıştır: 3./9. ve 4./10. yüzyıla ait derlemelerin bize ulaştırdığı eski tarihsel gelenek iki kısımdan oluşur: (1) Sahih iptidai bir gelenek; ki bu kesinlikle 2./8. yüzyılın sonlarında kayda geçirilmiştir ve (2) Birincisini çürütmek maksadıyla kasıtlı olarak uydurulan ve ona paralel bir anlatı. "Yapay" olan bu ikinci gelenek, aşağı yukarı birincisiyle aynı zamanlarda yazıya geçirildi ve belli ölçüde ona dayandı; fakat bilinçli çarpıtmalarla dolduruldu ve edebî bir etki sağlayabilmesi için kurgusal hikâyeler icat edildi. Sahih gelenek Ebû Mihnef, el-Vâkıdî ve el-Medâ'inî gibi bilim adamlarının alıntılarında yer almaktadır. Uydurma anlatılar ise Seyf b. Ömer'de en tipik örneğini bulmaktadır. Wellhausen bu hipotezine, çalışmalarının pekçok yerinde işaret eder; fakat metodu hakkındaki en açık ifadesi şu pasaj gibi görünmektedir:

> "Asıl raviler" terimiyle ben en eski tarih yazarlarını kasdediyorum. Tabii ki bunlar da her tarihçinin olduğu kadar derlemecidirler. Bunlar, iplerini parmaklarıyla eğirmediler; aksine bu bilgileri kaynaklardan bir araya getirdiler... Onlar farklı ve çelişkili rivayetleri toplayacak bir tarih anlayışına sahip değildiler, aksine bu yazarlar tüm verinin, -bir kısmı açıkça belirtilmiş istisnalar dışında- bütüncül tarihsel görüşün içinde kendisine karşılık bulduğu bir tarih anlayışının temsilcileriydiler. O halde kural olarak araştırmacının farklı rivayetlerin (*Einzeltraditionen*) karmaşık isnadlarına bakmasına gerek yoktur; tam tersine tarihçinin, nihaî otoriteler olan Ebû Mihnef, İbn Ishâk Ebû Ma'şer, el-Vâkıdî vs. gibi tarihçilere bakması yeterlidir. el-Belazûrî ve et-Taberî'nin "İbn Ishâk diyor ki", "el-Vâkıdî diyor ki" şeklindeki ifadeleri kullanıp onların dayandıkları isnadı belirtmediklerinde yaptıkları işte budur. Aslında

> bizim için isnadın değerinin, onu güvenilir sayan tarihçinin değeriyle ölçüldüğü söylenebilir. Kötü tarihçiler olduklarında, isnad hakkında iyi niyet besleyemeyiz; iyi tarihçiler isnad vermeseler de eğer sadece "ben bunu güvendiğim şu şahıstan aldım" şeklinde bir not düşmüşlerse, onlar da güveni hak ederler. Bütün bunlar eleştirel tahlilin basitleştirilmesine büyük bir katkı sağlar. (*Prolegomena*, 4)

Wellhausen'in argümanının geçerliliği Ignaz Goldziher'in çalışmasıyla daha da ileri götürüldü; çünkü Goldziher, en dikkatli eleştirel Müslüman koleksiyonlardaki makbul hadislerin büyük bir kısmının bile 2./8. ve 3./9. yüzyıllardan itibaren ortaya çıkmış apaçık uydurmalar olduğunu ve dolayısıyla onları destekleyen titiz isnadların da tamamen bir kurgu olduğunu göstermiştir. (*Muslim Studies*, II, "On the Development of the Hadith.")

Hadisle tarihsel haber arasında niteliksel bir fark olduğundan dolayı Goldziher'in bulgularını iyice eleştirmeden tarihsel metinlere uygulamamalıyız. Hadis, bir olayla bizatihi bir olay olduğu için nadiren ilgilenir ve normal olarak zaman ya da yer bile belirtmez; onun amacı bir dinî doktrini iletmek ve bu doktrine Peygamberi otorite kazandırmaktır. Buna karşılık tarihsel haberin, bazı hukukî veya teolojik imalar taşısa bile, açık amacı bir somut olay hakkında bilgi aktarmaktır. Goldziher'in çalışması, bu çekince göz önünde bulundurulduğunda, tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Biçimsel yapıları bakımından hadis ve tarihsel haber aslında birbirine oldukça benzer; daha da önemlisi pekçok 2./8. ve 3./9. yüzyıl bilim adamı her iki türden metne de araştırmalarında eşit olarak yönelmişlerdir. Eğer hadis isnadları bütünüyle şüpheliyse; o zaman tarihsel haberlere eklenen isnadlar da şüpheli olarak kabul edilmelidir.

Goldziher'in ulaştığı sonuçlar Joseph Schacht tarafından daha ileri götürülmüştür; Schacht iki temel tez ortaya atmıştır: (1) Peygamber'e kadar ulaşan isnadlar ancak Abbasi Devrimi döneminde yani, 2./8. yüzyılın ortasında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır; (2) İronik bir şekilde, bir isnad ne kadar ayrıntılı ve biçimsel olarak düzgün görünüyorsa o kadar fazla uydurma olasılığına sahiptir. Genel olarak Schaht, bazıları Peygamber'in öğretisinde nihaî anlamda bir köke sahip olsa da, hiçbir mevcut hadisin güvenilir bir biçimde ona atfedilemeyeceği sonucuna varmıştır. Ve erken dönem Hilafeti hakkında yalnızca birkaç sayfa ayırmış olsa da, aynı türden bir sınırlamanın bunlar için de geçerli oldu-

ğunu açıkça ifade etmiştir. Schacht'ın önemli ve olağanüstü etkili argümanları tam olarak iki çalışmasında ifade edilmiştir: (a) "A Revaluation of Islamic Traditions", *JRAS*, (1949), 143-154.; (b) *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (1950), bunun için aşağıda II. Kısım, s. 174-198 arasına bakınız.

Schacht'ın ulaştığı sonuçlar kolayca yabana atılamayacak kadar iyi belgelendirilmişti ve bu sonuçlar, Schacht sonrası dönemde konuyu ele alan öğrencileri üç muhtemel stratejiyle karşı karşıya bıraktı. Birincisi; biz Schacht'ın erken dönem İslam'daki hadis rivayet süreçlerini doğru bir biçimde anlamadığını göstermeye çalışabilirdik; F. Sezgin, M. A. Azmi ve Nabia Abbott'un yaklaşımı bu tarz bir yaklaşımdır. İkincisi, onun sağlıklı bir tahlil çizgisini aşırıya götürdüğünü söyleyebilirdik. Bu W. M. Watt tarafından (*Muhhammad at Mecca* [1953], s. xi-xvi ve "The Materials Used by Ibn Ishâq" adlı çalışmalarında) önerilmiştir. Bundan çok daha sistematik olarak G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith* (1983) adlı çalışmasında hem ortaçağdaki İslamî görüşe hem de Schacht'ın eleştirisine hak vermeyi denedi. Kullandığı veriye karşı gösterdiği dikkatli tavır ve girift mantığı, neredeyse bazı konularda ulaştığı sonuçları perdelemiştir; ancak doğrusu bu eser, elimizdeki çalışmalar arasında delillerin değerlendirilmesi açısından en sofistike ve en kapsamlı olanıdır. Juynboll'un tamamlanmamış karşı-revizyonu M. J. Kister'in özellikle çok sayıda sorunlu hadisler üzerinde yaptığı dikkatli tahlillerle (*Studies in Jahiliyya and Early Islam* [1980] adlı çalışmada toplanmıştır) desteklenmiş görünüyor. Kister, bu hadislerin birçoğunun hem dil hem de muhteva açısından oldukça arkaik bir özellik arz ettiğini gösterebilmiştir; Kister bunların Peygamber'in öğretisini temsil edip etmediklerinin tartışılabileceğini savunsa da bu hadisler İslam'ın ilk onlu yıllarına ait fikir ve sorunları açıkça yansıtmaktadırlar. Ancak Juynboll'un bulguları son derece geçici olduğu gibi Kister de sadece çok az sayıdaki istisna durumla ilgilenmiştir. Sonuçta, Schacht'ın tek kelimeyle haklı olduğuna kanaat getirebilir ve onun düşüncesinin içerdiği tüm sonuçları ele almaya başlayabiliriz.

Batı Oryantalizm tarihinde son zamanlarda en kışkırtıcı çalışmaların ortaya çıkmasına bu son strateji yol açmıştır. Bu çalışmalar büyük çoğunlukla John Wansbrough'nun imzasını taşımaktadır: (a) *Qur'anic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (1977); (b) *The Sec-*

tarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History (1978). Wansbrough'nun çalışmasının nihaî bir değerlendirmesi, uzun bir müddet mümkün olmayacaktır. Onu, öncülleri ve sonuçları tamamen yanlış, ama tartışma biçimi harika ve ilgi çekici ufuklar açan bilim adamlarından biri saymak belki de çekici gelebilir. (Yırtıcı etkilere sahip kapalı bir üslup ve açık olmayan teknik terimler, muğlâk imalar ve eski Kuzey Avrupa-Alman halklarının kullandığı (Teutonic) gramerle doldurulmuş bir dil kullandığı için aslında onun ne iddia ettiğini söylemek doğrusunu söylemek gerekirse genellikle zordur.) *Qur'anic Studies*'de Wansbrough, iki temel noktayı tespite çalışıyor: (1) İslam'ın kutsal metni -sadece hadis değil aynı zamanda Kur'an da- iki yüz yılı aşkın bir süre boyunca yapılan dinî-mezhebî (sekteryen) bir tartışma sürecinde üretilmiş, uydurulmuş ve Arap kökene doğru kurgusal bir biçimde yansıtılmıştır; (2) Genel olarak İslam doktrini, Hz. Muhammed figürü de dahil, Rabinik Yahudi ilk örnekler modelinde şekillenmiştir. Bu sonuçlardan hareket eden Mezhebî çevre (*The Sectarian Milieu*) erken dönem İslam tarih yazıcılığını -ya da daha doğrusu bu tarih yazımının temelinde yatan yorumsal mitleri- Ahd-i Cedid'in "kurtuluş tarihi"nin (*Heilsgeschichte*) geç bir tezahürü olarak tahlil eder.

Hagarism, the Making of the Islamic World (1977) adlı çalışmalarında Michael Cook ve Patricia Crone, Wansbrough'dan çok daha radikal bir adım atmışlardır. Onlar, İslam tarihinin kabul edilen mevcut bütün anlatısının en azından Abdülmelik dönemine (65-86/685-705) kadarki kısmının sonradan uydurulmuş olduğunu ileri sürerek Arap Fetihlerini ve Hilafetin oluşumunu 'Vaad edilen Toprakları' geri kazanmaya çalışan Yahudi Mesihçiliğinden etkilenen yarımada Araplarının bir hareketi olarak yeniden inşa ederler. Bu yorumda İslam, bağımsız bir din ve bir kültür olarak, Suriyeli Yakubiler, Irak'lı Nesturi Aramiler, Kıptiler, Yahudiler ve (son olarak da) yarımada Araplarından oluşan ve fetihlerle bir araya getirilmiş bulunan farklı halkların uzun kimlik mücadeleleri sürecinde ortaya çıkmıştır. Anlaşılacağı gibi Crone-Cook yorumu, Müslüman bilim adamlarını bir kenara bırakın Batı Oryantalizm'inin genel kabulüne bile mazhar olamadı. Onların yaklaşımı Fetih dönemine ilişkin erken dönem Arap geleneği ile Doğu Hıristiyan ve Yahudi kaynaklar arasındaki farklılıkları birbirine karşı duran iki konum gibi okumaktadır. Bu yazarların seçtiği dil (retorik) pekçok okuyucu için bir engeldir;

çünkü iddialarını baş döndüren miktardaki imalar, metaforlar ve analojiler aracılığıyla aktarmaktadırlar. Çok daha somut olarak bu yazarların Grek, Süryanî kaynakları kullanışları (ya da suiistimali) çok sert bir şekilde eleştirilmiştir. Sonuç olarak *Hagarism*'i belki de biz monografik bir araştırma olarak değil "şöyle olursa-ne olur" şeklinde bir deneme olarak okumalıyız. Ancak söz konusu eser bütün bunlara rağmen, asla göz ardı edilmemesi gereken bir çalışmadır.

Erken dönem Arap tarih yazıcılığının sorunlarına, Patricia Crone tarafından daha net bir şekilde sonraki iki monografide değinilmiştir: (1) *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity* (1980) ve (2) *Meccan Trade and the Rise of Islam* (1987). Birinci eserde o, ilk Halifelikle ilgili (yani 60/680'lere kadar) tüm Arap geleneğini, bu geleneğin dönemin özelliklerini yansıtan (*prozopografik*) veri külliyatı olarak alınması dışında tamamen reddetmektedir. Anlatılar faydasız kurgulardır; sadece isimler somut tarihsel bilgi olarak günümüze ulaşmıştır. Crone, *Meccan Trade* adlı eserinde elindeki malzemede bolca mevcut olan içsel çelişkilere eğiliyor ve tarihsel haber oldukları iddia edilen olayların pek çoğunun anlaşılması zor olan Kur'an pasajlarının anlaşılır bir hale getirilmesi için yapılan hayalî detaylardan öte bir anlamı olmadığını ileri sürüyor. Crone'un eleştirisi dikkatli bir tahlil bekliyor; böyle bir tahlil bu malzemenin kullanımının ne kadar riskli olduğunu gösterecektir.

O halde uzayıp giden tartışma iki ana konuda bir uzlaşıya varamamıştır: Müslümanlar arasında ciddi tarihsel çalışmalar ne zaman başladı ve günümüze kadar gelen anlatılar, bu anlatıların kendilerine referans olarak gösterdikleri ilk dönem ravilerinin ifadelerini tam olarak yansıtabilir mi? Üçüncü ama belki de daha hayatî bir mesele de yeni yeni ilgi çekmeye başlamıştır. Bu, ilk olarak dile getirildikleri zamanla (yaklaşık 700 varsayalım) onların son ve kesin şeklini aldığı an (yaklaşık 850-900) arasında bu tarihsel anlatıların -dil, niyet, yapı ve kavramsal çerçeve açısından- ne ölçüde değiştirilmiş olabileceği meselesidir.

Bir olayın kültürel anlamı ve değeri eninde sonunda zamanın akışıyla değişime uğramaktadır. Ardından anlam ve değer değişimleri, hemen hemen kaçınılmaz bir şekilde söz konusu olayın yeniden hikâye edilme şekillerinde de değişimleri gerektirmektedir. Bu yüzden katılımcıları (örneğin 20/64'larda Irak'a yerleşen Arap savaşçılar) tarafından bir kabile onuru ya da malî haklar sorunu olarak görülen bir olayın Emevî dö-

neminin sonuna doğru insanlar tarafından dinî bir mesele olarak yorumlanmış olabileceğini iddia edebiliriz. Böyle bir yorum söz konusu olayla ilgili anlatıların tamamen yeni bir kalıba dökülmesini gerektirebilir; örneğin bir kabilenin hamasi eylemlerine yapılan ilk vurgu, İslam'a yönelme ve dindarlık temaları gibi yeni başlıklar altında anlamlandırılabilir. Ancak kadim tarihsel geleneğin yorumsal gelişimini izlemek çok kaypak bir iştir; ilk metinlerin güvenilir bir külliyatını tespit edemeyecek bir durumda olmamız da göz önünde bulundurulduğunda belki de bu imkânsız bir şeydir.

Şu ana kadar sadece E. L. Petersen'in, *'Ali and Mu'aviye* adlı çalışması bu konuda ciddi bir çaba sarf etti ve çok sayıda bilgi hatasının yanı sıra, kullandığı metinlerin son derece sınırlı sayıda olmasından dolayı ortaya koyduğu çaba, bu eserin değerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Albrecht Noth'un iki önemli çalışması da bu meseleye en azından Arap tarih-yazıcılığının biçimsel unsurlarına odaklanarak yaklaşır: (a) "Isfahan-Nihavand. Eine quellenkritische Studie zur früislamischen Historiographie", *ZDMG*, cxviii (1968), 274-296; (b) *Quellenkritische Studien su Themen, Formen und Tendenzen früislamischen Geschichtsüberlieferung. Teil I: Themen und Formen* (1973). Noth'un tezi erken dönem Arap tarih yazıcılığının en önemli kurucu unsurunun *topos* olduğunun, yani basit bir güdüden derece derece karmaşık bir hikâye kurgusuna uzanan, görünüşte farklı olayları anlatan çok çeşitli anlatı yapılarında mevcut bulunan sabit bir unsur olduğu fikrine dayanmaktadır. Bir topos genellikle basit olgusal bir gerçeklik ifadesi gibi görünür; ama aslında o bir semboldür. Olayın kendisini temsil etmez; aksine o, olayın iç anlamına işaret eder. Noth'un analizi titiz ve zeki olsa da nitelik açısından genellikle karanlıkta oynamaktadır; tespit ettiği iki yüzyıla uzanan edebî kalıpların evrimine dair yorumları dağınık ve oldukça bulanıktır.

Erken dönem Arap tarih yazımındaki anlatının değişimi sorunu, ancak haber nakletme sürecini anladığımız zaman başarılı bir biçimde ele alınabilir. Muhtemelen bizim İslam'ın ilk altmış ya da yetmiş yılına ait anlatılarımız öncelikle sözel ifadeler olarak ortaya çıktı ve sonraki tarihin belirsiz bir anında yazıya geçirilmeye başlandı. Ancak gördüğümüz gibi bilim adamları bu sözel anlatıların ne zaman sistematik olarak toplanmaya ve yazıya geçirilmeye başlandığı konusunda uzlaşamıyorlar. Bir haberin bir kez yazıya geçirildiği kabul edilince artık onun mevcut şekil-

de kalacağı da kesin değildir. Yazılı koleksiyonların sıradan ve yaygın hale gelmesinden sonra bile (muhtemelen 2./8. yüzyılın ortalarından daha sonra olamaz) sözlü aktarım hala hayatî bir role sahipti; bir bilim adamı kendi haber koleksiyonlarını neşretmeyi, onları arkadaşlarına ve öğrencilerine dikte ettirme yoluyla en güzel biçimde güvence altına almaktaydı. 3./9. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Müslüman bilim adamları şifahi olarak aktarılan malzemenin doğruluğunu ve sıhhatini garanti altına alacak oldukça etkin kontrol geliştirmeye başlamışlardı; ancak bu kontrol mekanizmalarının, bu tekniklerin henüz bilinmediği yahut en iyi ihtimalle daha az düzenli olduğu dönemde yaşayan önceki nesiller tarafından üretilmiş olan metinlere uygulanması neredeyse imkânsızdır. Kısaca kadim tarihsel geleneğin kayda geçirildiği ve aktarıldığı yöntem çok katmanlı ihmallere ve durumdan vazife çıkarmalara neden olmuştur.

Modern bir bilim adamının bu aktarımın biçimlerini anlaması kolay değildir; onlar bizim alıştığımız yöntem ve deneyimlerden çok uzaktırlar. Bunlara ilişkin mükemmel pratik bir giriş Jan Vansina'nın, *Oral Tradition: a Study in Historical Methodology*, çev. H. M. Wright (1965) adlı çalışmasında bulunabilir. Vansina ağırlıklı olarak çağdaş Merkezi Afrika ile ilgileniyor; ancak her İslam öğrencisi anında onun yaklaşımının ne kadar yararlı olabileceğini görecektir. Bu konunun daha teorik ve daha kapsayıcı bir inceleme de aynı yazarın *Oral Tradition as History* (1985) adlı çalışmasında yapılmıştır. Karşılaştırmalı edebiyat bakış açısından Yugoslav halk-destanlarına ilişkin Albert Lord'un, *The Singer of Tales* (1960) adlı klasik çalışmasından da istifade edilebilir. Lord'un koyduğu ilkeler, yakın zamanlarda Michael Zwettler tarafından, *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry* (1978) adlı çalışmayla Arap şiirine uygulamıştır. Son olarak Régis Blachère, *Histoire de la littérature arabe* (3 cilt, 1952-66) adlı çalışmasında yarı sözlü geleneğin sorunlarına karşı oldukça uyanık olmuştur -özellikle bu çalışmanın I. Cilt, 85-186. sayfalarına bkz. Hadis ve tarihsel haberlere ilişkin çalışmaların oldukça formel bir hal aldığı dönem için (en geç 3./9. yüzyılın ortası), bu, kendisiyle çok yakından ilişkili kültürel bir ortamda kullanılan metinsel araştırma yöntemleriyle karşılaştırılabilir; bkz., B. Gerhardsson, *Memory and Manuscript: Oral Transmission and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christinatity*, çev. E. J. Sharpe (1961).

3. Sahih Bir Öz Var mı?

Şu ana kadar erken döneme ait oldukları iddia edilenlerle elde mevcut olan metinler arasındaki ilişkiler üzerinde durduk. Ancak burada zımnen metinlerimizin gerçekte İslam'ın ilk dönemine ait olaylar ve kişileri yansıtıp yansıtmadığı sorusunu da sormuş oluyoruz. Başka bir ifadeyle kaynak-eleştirisi sürecini bitirdikten sonra geriye kalan nedir; biz bunların anlatmaya çalıştığı olaylar hakkında gerçekte ne biliyoruz?

Bu konunun aşırı uçlardaki görüşlere meydan vermesi ilk dönem eserlerinin karmaşıklığını ve kaypaklığını gösteren bir işarettir. Aslında hiç kimse tamamen agnostik (bilinemezci) değildir. Arap tarihsel geleneğinin anlatısal ve kronolojik yapılarını tamamen reddeden Crone bile, bu geleneğin, kişi ve kabile isimlerinin güvenilir bir külliyatını verecek şekilde okunabileceğine inanıyor. Bu veriler toplanıp tahlil edildiğinde ilk dönem İslam tarihinin -olaylarının oluş sırası değil de- bazı temel yapısal gerçekleri ortaya çıkabilir. Crone'la karşılaştırıldığında Robert Brunschvig daha iyimser görünüyor:

> [İbn Abdülhakem'in Kuzey Afrika anlatıları] kesinlikle bir tarihsel gerçeğin sonucu olmayan; aksine daha çok şu veya bu anlatının çıkış noktası ya da varlık sebebi olan (*raison d'être*) dinî-hukukî sorunlar ışığında ancak tam olarak açıklanabilir. Bütün bu olaylardan son tahlilde sadece birkaç tanesi -bazı genel hatlar, ana olayların sırasına ilişkin bir özet anlatı, bazı özel isimler ve çok az sayıda kesin tarihler- kesin ya da yalnızca muhtemel olarak günümüze ulaşmıştır. Bu bizi, doğu Berberistan'da fethin oldukça yavaş olan süreci ve zorlukları hakkında bilgilendirmek için yeterlidir, (daha batıya doğru olan topraklar için mesele biraz daha kapalı görünüyor) ancak ayrıntılara ilişkin kesinlik varmış gibi davranamayız. ("Ibn 'Abdalhakam et la conquête de l'Afrique du Nord", 152, 155).

Sanırım, eğer erken İslam tarihini yazma gayretini tamamen bir tarafa bırakmak istemiyorsak Brunschvig'in tavrını asgari zemin görmek en makulüdür. Eleştirel bir bilim adamının önündeki imkânlar açısından en iyimser yaklaşım ise Watt'ın yaklaşımıdır:

> Genel olarak [Hz. Muhammed'in kariyeriyle ilgili geleneksel tarihsel malzeme] kabul edilmelidir; yalnızca **bir iç çelişki söz konusuysa** ancak o zaman reddedilmelidir; 'yanlı' bir biçimlendirme kuşkusu **varsa**

bu mümkün olduğu kadar düzeltilmelidir. Belki de Hz. Muhammed'in kariyerinin tutarlı bir hikâyesi, bu usulün sağlıklı olduğunu gösteren ek bir argümandır. İslamî rivayetlerin Avrupalı bilim adamlarınca eleştirilmesi büyük ölçüde Buhari, Müslim ve diğer bilinen koleksiyonlardaki hukukî rivayetlere; yani geleneksel tarihsel malzemenin en fazla çarpıtılma olasılığı olan bölümüne [dayanmaktadır]. O halde rivayetlerle ilgili kuşkuların doğması şaşırtıcı değildir. Ancak tartışılmayan yahut tamamen tarihsel kısım göz önünde bulundurulduğunda somut öz bir gerçeğin olduğu görülüyor. (*Muhammad at Medina*), 336-38.

Kısaca Watt elde mevcut metinlerin sunduğu anlatısal yapının özde sağlam olduğuna ve çağdaşlarının algıladığı şekliyle olayların ve süreçlerin sağlıklı bir tasvirini oluşturduğuna inanıyor. Daha sonraki dönemlere ait hukukî, siyasî ve teolojik çatışmalar haliyle biraz çarpıtmaya ve biçim değiştirmeye yol açmıştır; ancak bu onların toptan bir uydurma olduğu anlamına gelmez. Bu anakronik unsurlar normalde teşhis edilebilir olduğundan, çok fazla lekelenmiş metinlerde bile bir olayın gerçek özünün belirlenmesi mümkündür.

Son tahlilde Watt ile Brunschvig tarafından temsil edilen konumları uzlaştırmak mümkün değildir; çünkü bu iki yazar erken dönem tarihsel geleneğin nasıl üretildiği ve aktarıldığı konusunda radikal anlamda farklı anlayışlardan hareket etmektedirler. Ancak tartışmanın terimleri daha ileri düzeyde iki gözlemle açıklığa kavuşturulabilir. Birincisi, Petersen (*'Alî and Mu'âwiya*'de) aynı olaya ait çeşitli anlatımlar arasındaki pekçok farklılığın, çatışan 'görgü tanıkların'dan kaynaklanmadığını; aksine metinlerin, tarafların birbirleriyle yaptıkları diyalog benzeri süreçte üretilmelerinden kaynaklandığını göstermiştir. Örneğin A hikâyesi Emevî yanlısı bir tavır aldığında Emevî iddialarına muhalefet edenler, hem A'daki hayatî unsurlarla çelişen hem de kendi tutumlarını destekleyen B hikâyesini tedavüle sokarak buna karşılık vermişlerdir. Başka bir ifadeyle tarihsel gelenek bir kez ortaya atıldıktan sonra bağımsız bir nitelik kazanmıştır; artık o, betimlemeyi iddia ettiği olaylardan oldukça bağımsız bir biçimde evrilebilmektedir. Genellikle hangi haberlerin orijinal olduğunu ve hangilerinin sonradan eklendiğini kesin olarak bilmek imkânı yoktur.

İkinci gözlem F. M. Donner tarafından, *The Early Islamic Conquests* (1981) adlı çalışma ileri sürüldü. Donner 630'lar ve 640'lardaki büyük fetihlerin özellikle İslamî olduğunu, yani onların yeni vahyin yarattığı dinamik ideolojide ve ilk devlet kurumlarında kökleri olduğunu iddia etmiştir. Kadim tarihsel geleneğin dikkatli bir okunuşu, oyuncuların niyetleri ve motivasyonlarının aslında neredeyse tamamen İslamî terimlerle ifade edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu anlatılardaki önderler arasında tartışılan meseleler, Emevîlerin sonu ve erken Abbasi dönemlerindeki siyasî-teolojik tartışmaların ortaya çıkardığı meselelerin aynısıdır. Onun yolunda gitmek için varlıklarını tehlikeye atan Hz. Muhammed'in yakın arkadaşlarının davranışlarını ve değerlerini yeni dinin emirleri doğrultusunda biçimlendirdiklerinden kuşku duymayı gerektirecek hiçbir haklı neden yoktur. Diğer yandan bu dinin ilk başlarda eski adetlerden tamamen kurtulmayı amaçladığını iddia etmek de çok açık değildir; Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in (açık söylemek gerekirse yeni teolojik bağlam içinde) geleneksel adetlerin basit bir reformunu istediklerini ileri sürebiliriz. Ancak bu böyle olsa da, yeni Müslüman toplumun, yeni vahyin ne olduğu ya da onun kendi hayatını nasıl etkilediğiyle ilgili genel bir bilginin ötesinde bir algılamaya sahip olduğunu düşünmeli miyiz? Onların kendi hal ve hareketlerini büyük ölçüde Cahiliye tutumları ve değerlerine göre yönlendirmeye devam ettiklerini düşünmemeli miyiz?

4. Bir Sahihlik Ölçüsü

Bu varsayım doğruysa o halde ciddi bir ikilemle karşı karşıyayız. Kadim tarihsel gelenek 1./7. yüzyılın ortalarındaki olay ve kişileri tasvir eder; ancak bunu 2./8. yüzyılın sonundaki dinî-siyasî çatışmaların biçimlendirdiği yorumsal çerçeve ve retoriğin diliyle yapar. Değerlerin, tutumların ve kavramların aradan geçen 125 yıl boyunca gelişimini gösterecek bağımsız delillerden yoksun olduğumuza göre, bu 8. yüzyılın çerçevesinin daha önceki dönem için geçerli olup olmadığına nasıl karar vereceğiz? İlgimizi kadim tarihsel geleneğin bizzat kendisiyle sınırladığımız sürece döngüsel argümanların ötesine nadiren gidebiliriz. Yani İlk Müslümanların belirli bir biçimde düşünmüş olamayacakları iddiasıyla

başlarsak, bu şekilde düşündüklerini gösteren her türlü metinsel delili reddederiz. Ancak aslında, böylesi iddialar ileri sürmemizin, değerlendirmeye çalıştığımız bu metinlerden *başka* hiçbir temeli de yoktur.

Ancak çok nadiren belirli bir metnin sahihliğini tespit etmemiz mümkün olabilir ve bu tek metin de daha sonraki diğer daha şüpheli metinlerin değerlendirilmesinde (sınırlı da olsa) kesin bir ölçü sunacaktır. Çok önemli bir örnek Sıffin'de Hz. Ali ile Muavìye arasındaki anlaşmazlıkların görüşmeler yoluyla sona erdirilmesi için yapılan anlaşma olabilir. Bu anlaşma Martin Hinds tarafından çok titiz bir çalışmayla yeniden inşa edildi; "The Sıffin Arbitration Agreement", *JSS*, xvii (1972), 93-129. Bu çalışma öyle görünüyor ki bize ilk iç savaşı tahlil ederken kullanabileceğimiz sağlam bir onarım noktası vermektedir. Onun bu metinle ilgili ulaştığı sonuçlar R. B. Serjeant'ınkilerle uyuşmaktadır. Serjeant tarihsel gelenekte muhafaza edilen ve arkaik olduğu iddia edilen belgelere dair genel bir taramada pekçok maddeyle ilgili iddiayı reddeder; ancak aynı zamanda da, bazılarının hem linguistik hem de sahihlik ölçülerine uyduğu gibi bir izlenimin varlığını ileri sürer: "Early Arabic Prose", *Cambridge History of Arabic Literature*, özellikle 3. bölüm, 128 vd.

Daha geniş bir alanda F. M. Donner, şu çalışmasında tarihsel geleneği, söz konusu geleneğin dışına çıkarak değerlendirmeye çalışır: "The Formation of the Islamic State", *JAOS*, cvi (1986), 283-296. İslam'ın en erken siyasî ve idarî kurumlarına ilişkin bir dizi soruyu irdelemek üzere ilk yüzyıldan kalma çok iyi test edilmiş belgesel delillere (madeni paralar, kitâbeler, papirüs) dayanarak Donner, bu sorulara verilen cevapların geleneksel yazılı kaynakların sunduğu genel resimle uyumlu olduğunu ileri sürer.

Ne yazık ki, dar anlamda belge çok azdır ve tarihsel sıhhat açısından yapılacak dikkatli bir incelemenin süzgecinden çok az sayıda metin geçebilir. O halde biz tarihsel olmayan yazının tarihsel haberlerin tarihlendirilmesi hakkında ölçü sunup sunamayacağını sorabiliriz. Erken dönem teolojik söylem ideal bir seçim gibi görünüyor; zira pekçok siyasî ve toplumsal çatışma dinî bir boyut içerdiğen erken dönem teolojik söylem

ideal bir seçim gibi görünmektedir. Maalesef sadece birkaç tane teolojik yazının 2./8. yüzyıla ait olduğu kabul edilebilir olmasına rağmen onların sahihliği meselesi bile ateşli tartışmalara konu olmuştur; Josef van Ess'in, *Zwischen Hadît und Theologie* (1975) ve *Anfänge muslimischen Theologie* (1977); Ess'in görece daha iyimser sonuçlarına sert bir muhalefet için bkz., Michael Cook, *Early Muslim Dogma: a Source-Critical Study* (1981).

Her şeye rağmen tarihsel geleneğin üzerindeki en iyi denetim vasıtamız, erken dönem İslam şiiri olabilir. Cahiliye ve erken dönem İslam'da şiirin ana işlevlerinden biri, bir kimsenin kendi grubunu övmesi ve diğerlerini yermesiydi. Yani bu şiirler siyasî içerikli olup genellikle belirli bir vesileyle telif edilmişlerdir ve (bazen doğrudan bazen de ima yoluyla) günün olay ve kişilerini konu edinmektedirler. Bu mısralar sahih oldukları takdirde tarihsel anlatılarda bulunan tavır, değer ve kavramlara ilişkin harika bir kontrol de sağlayabilirler.

Erken İslam dönemi şiiri bize iki şekilde geldi: (1) Her bir şairin şiirlerinin ayrı koleksiyonları (divanlar) halinde; (2) Edebî antolojilerde ve tarihsel derlemelerde bulunan geniş alıntılar şeklinde. Tarihsel metinlerdeki beyit alıntılarının işlevi hakkıyla çalışılmadı; ancak bana göre onlar belirli aralıklarla metne dâhil edilen konuşma ve mektuplarla aynı amaç için; yani tarihçinin kendi adına konuşmadan olayların ve kişilerin doğrudan bir yorumunu ya da değerlendirmesini yapmasına izin vermek için kullanılıyorlardı. Kısaca şiir, yazarın güvenli bir şekilde başkalarına atfettiği kendi yorumudur. Divanlar arasında Mervaniler öncesi dönemden gelen en önemli divan Peygamber'in 'şairi' Hassan b. Sabit'inkidir; bu Velid N. Arafat'ın mükemmel tenkitli neşriyle elimizdedir (2 cilt, 1971).

Bu noktada da, erken dönem İslam edebiyatının her türünde olduğu gibi sahihlik önemli bir konudur. Blachere, "Histoire de la literature arabe", I, 156-179, isimli makalesinde bu genel sorunu anlayışlı bir üslupla tartışıp tekil örnekleri değerlendirmemize imkân sağlayan birtakım mantıklı çözüm yolları sunmaktadır. Bu konuda Arafat'ın yaptığı şu iki çalışmaya da göz atılabilir: (a) "Early critics of Authenticity of the Poet-

ry of the Sira", *BSOAS*, xxi (1958), 453-463; (b) "An Aspect of the Forger's Art in Early Islamic Poetry", *BSOAS*, xxviii(1965),477-482.

O halde bütün olarak bakıldığında tarihsel metinlerimizi test etmek için (doğrusunu söylemek gerekirse tam olarak kesin olmasalar da) birkaç araca sahibiz. Ayrıca 2./8. yüzyıldan itibaren İslam'ın kültürel değişiminin daha geniş akımlarına ilişkin güvenilir delillere sahibiz. Doğrudan bilemesek de bu düzeyde değişimin, bize kadar ulaşan tarihsel anlatıların formunu nasıl etkilemiş olabileceği konusunda bir tahminde bulunabiliriz. Ancak yine de kaçırdığımız nokta bu anlatılarda bize kullanılabilir gerçekleri sağlayacak olan cümlelerin hangi yollarla anlaşılabileceğidir. Çeşitli yöntemlerle -erken versiyonları sonrakilerle karşılaştırarak, isnadları parçalara ayırarak vs.- bunların arasında çok sayıda uydurma, sonradan ekleme ya da çarpıtmanın olduğunu göstermek kesinlikle mümkündür. Ancak geriye kalanlar ne olacak: Bunlar "sahih bir öz" oluşturur mu, yoksa bütün bunlar artık kurtarılamayacak olan bir ilk anlatının yalnızca taraflı bir biçimlenmesi olarak mı görüleceklerdir? Belki de bu meselede bilimsel bilgiden çok sezgiyle yönlendirildiğimizi ve evrensel bir mutabakatın asla mümkün olmadığını kabul etmeliyiz.

5. Geleneksel Metinler ve Çağdaş Kavramlar

Bununla birlikte üzerinde anlaşılan bir gerçekler bütününün tespit edildiğini varsayalım. Bu durumda bile modern siyaset araştırmalarının pekçok merkezi önemdeki sorusu düzgün bir biçimde cevaplandırılamayacaktır. Sorun ham belgelerle değil de bilinçli olarak şekillenmiş bir edebî gelenekle karşı karşıya olmamızdan kaynaklanıyor ve bu gelenek tarihsel 'gerçeğin' bütününü kendi amaçları ve kriterlerine göre yorumlamaktadır. Biz toplumsal sınıflar, şehir yerleşimi ve benzeri şeyleri bilmek isteyebiliriz; ancak erken dönem Müslüman tarihçiler -siyasî meşruiyet, adil yönetimin doğası, Hz. Muhammed'in çağrısının kurtarıcı vaadi akıp giden olaylar tarafından gerçekleştirildi mi, yoksa olaylar onu yalanladı mı? gibi- başka sorularla ilgileniyorlardı. İslam tarihinin gerçek-

lerini temsil edecek olan isimler, hareketler, sözler ve tarihler bu çerçevede belirlenmiştir ve biz bunlarla yetinmek durumundayız.

Bunlar bizi kendi sorularımızı sormaktan ve elimizin altındaki veriyi elimizden geldiğince o soruları cevaplamak için kullanmaktan alıkoymamalıdır. En azından kabul edilebilir bir cevabın içinde yer alması gereken çerçeveyi tanımlayabiliriz. Ayrıca bazı durumlarda Müslüman tarihçilerin kendi terimleriyle sordukları soruları yenileyerek de bir ilerleme kaydedebiliriz. Örneğin Osman'ın başarısızlıklarının onun görevden alınmasını ve öldürülmesini gerektirip gerektirmediğini tartışmadan, bunun yerine onun muhaliflerinin toplumun hangi kesimlerinden beslendiğini sorabiliriz. Bu şekilde kendi sorularımızı Müslüman tarihçilerinkilerle uyumlu hale getirerek bize miras bıraktıkları malzemenin azamî ölçüde kullanımını sağlayabiliriz.

2.ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDEN İKİ OLAY

Şu ana kadar incelememiz sınırlamalar ve olası hipotezlerle doluydu. Bunlara gerçekliğin soluğunu üflemenin en iyi yolu, İslam siyasasının teşekkül döneminden iki somut olaya yakından bakmak olacaktır. Birincisi -İslam tarih yazımında ender görülen bir durum olarak- sahihliği neredeyse hiç sorgulanmamış bir belgeye odaklanıyor. Diğer olay ise üçüncü Halife'nin ölümü etrafında şekillenmiş tabiatıyla çok taraflı anlatılardan oluşmaktadır. Bu iki olay arasında kadim tarihsel gelenekten neler çıkarabileceğimizi ya da çıkaramayacağımıza ilişkin açık bir fikir edineceğiz.

1. Medine Anayasası

İbn Ishâk hicreti anlattıktan hemen sonra şu ifadeyi kaydeder: "Allah Resulü Muhacirlerle Ensar arasında bir belge yazdı ve onda Yahudilerle onların dinlerini ve mallarını tanıyan ve onlara hak ve sorumluluklar yükleyen bir anlaşmayı yaptı." Ardından İbn Ishâk, isnad ya da kanaatini gösteren başka bir işaret sunmaksızın birkaç sayfadan müteşekkil bir metin aktarıyor. (*Sîrat Rasûl Allah*, ed. Wüstenfeld, 341-44; çev. Guillaume, 231-33.) Göreceğimiz üzere metin hem dili hem de içeriği açısından olağanüstü önemdedir. Kuşkusuz çok daha dikkat çekici yönü hem Batılı hem de Müslüman bilim adamlarının onun sahih olduğu konusunda ittifak halinde olmalarıdır; ilk olarak Wellhausen gibi güçlü bir isim bu noktayı tespit etmişti. Onun değerlendirmesi şu noktalara dayanır: (1) Uydurma, daha sonraki bir dönemin görüntüsünü taşır – örneğin Topluluk Gayri Müslimleri içermezdi; (tüm Halifelerin mensubu olduğu) Kureyş kabilesine Allah düşmanı olarak saldırılmazdı; Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olması çok daha fazla vurgulanırdı vs.; (2) dil açısından gramer ve sözcükler çok eski; (3) metin sadece çağdaşlarının anlayabileceği açıklanmamış imalarla dolu; (4) metin gelişmiş İslamî pratikten çok kadim kabile hukukunu yansıtıyor görünüyor. (Wellhau-

sen, "Muhammads Gemeindeordnug von Medina" [1889], *Skizzen und Vorarbeiten*, iv [1889], 80.)

Ancak bu ferahlatıcı ittifak, belgenin ne olduğu ve ne anlama geldiği konusu söz konusu olduğunda kaybolur. Zira Peygamber'in kariyerinin son on yılı, hatta İslam devletinin kökenine ilişkin anlayışımız, bu metne bağlıdır. Bu meselelerle ilgili hemen hemen herkesin bir baltası vardır. Bu yüzden onun tek bir belge mi yoksa pekçok belgenin derlemesi mi olduğu, onun (ya da onun parçalarının) hangi tarihte oluşturulduğu, tek taraflı bir ferman mı yoksa görüşmelerle oluşturulmuş bir uzlaşma mı olduğu, ana tarafların kimler olduğu tartışılmıştır. Metnin pekçok anahtar terimi, o kadar muğlâk ve müphemdir ki nasıl çevrilmesi gerektiği bile tartışmalıdır. Son olarak (Kur'an'ın kendisi de dahil) Hz. Muhammed'in hayatının geriye kalan kısımlarıyla ilgili rivayetler çok şiddetli tartışmalara yol açtığından Anayasanın içinde yorumlanabileceği, üzerinde anlaşılan belgesel bir bağlama da sahip değiliz.

Bu oranda bir anlaşmazlık karşısında Anayasa'nın her veçhesini değerlendirmemiz mümkün değildir; bunun yerine günümüz araştırmacılarının, üzerine yoğunlaştığı iki ana sorunu ele alış biçimlerine eğileceğiz. Bu belgenin gündeme getirdiği meseleleri net bir biçimde tanımlayan ilk araştırma Julius Wellhausen'in az önce sözünü ettiğimiz çalışmasıdır: "Muhammads Gemeindeordnug von Medina". Onun ulaştığı sonuçları esas alıp onları daha geniş bir bağlama oturtan iki bilim adamı da şunlardır: (a) Leone Caetani, *Annali dell'Islam*, I, 391-408,ve (b) A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (1928), 73-98 (Wolfgang Behn bunu Wellhausen'in katkısıyla birlikte çevirdi: *Muhammad and Jews of Medina* [1975]). Anayasaya ilişkin araştırma W. M. Watt'ın *Muhammad at Medina* (1956), 221-260, adlı çalışmasında yaptığı çeviri ve değerlendirmeyle yeni bir soluk kazandı. R. B. Serjeant, özellikle Güney Arabistan kabile örfüne dair bilgisine dayanarak, bu metnin açıklanmasına yıllarını verdi, bkz. (a) "The 'Constitution of Medina", *Islamic Quarterly*, viii (1964), 3-16; (b) "The Suna Jama'ah, Pacts with the Yathrib Jews, and the Tahrim of Yathrib: Analysis and Translation of the Documents Comprised in the So-called 'Constitution of Medina'", *BSOAS*, 41 (1978), 1-42. Son olarak Moshe Gil, "Constitution of Medina: a Reconsideration", *Israel Oriental Studies*, iv (1974), 44-66, adlı çalışmasında Anayasanın işaret ettiği önemli bir mesele olarak Yahudi-

Müslüman ilişkilerine eğildi. (Bütün bu çalışmalarda *Anayasa*'nın çevirisi verilmiştir; Wensinck-Behn, Watt ve Serjeant'takilerin satır satır karşılaştırılması çok öğreticidir.

Anayasayı çalışanlar için temel bir sorun onun gerçekte tek bir belgeden mi yoksa birçok farklı belgeden mi oluştuğunun bilinememesidir. Görünüşteki bu teknik sorunun çözümü, bir kimsenin onun toplumsal ve siyasî önemini bütün olarak nasıl okuduğuna bağlıdır. Wellhausen ve Caetani onu tek parça olarak gördüler ve Hz. Muhammed'in Medine'ye yerleşmesinin ilk yılına ya da 2/624'te meydana gelen Bedir savaşından önceki bir zamana ait kabul ettiler. Wellhausen bu yargısını iki mülahazaya dayandırmaktadır. Birincisi, Hz. Muhammed Anayasadaki kendi konumu hakkında çok çekingendir ve bunun ilahi olarak kendisine verilen ya da indirilen bir konum olduğu noktasında hiçbir iddiada bulunmamaktadır. İkincisi, hem metnin tonu hem de somut maddeleri bu dönemde Medine'deki durumla tutarlıdır; özellikle Yahudiler hala tam olarak Toplumun kabul edilen üyeleridirler ama onlara karşı biraz güvensizlik vardır.

Ancak Watt bu görüşe karşı çıkmıştır. O metnin hitabında birinci, ikinci ve üçüncü- şahıs atıf şekilleri arasındaki gelgitlere; metinde dağınık yerlerde önemli cümlelerin tekrar edilmesine; pekçok küçük kabilelerin adlarının bulunmasına rağmen Medine'nin üç önemli Yahudi kabilesinin adlarının olmamasına dikkat çeker. Bu değerlendirmeler onu Anayasanın şu şekilde bir gelişme seyrine sahip olduğu fikrine götürmüştür: Yaklaşık olarak ilk yarısı Bedir'den önce hazırlandı; hatta bu maddeler Hz. Muhammed'in Medine'ye davet şartlarını da içeriyor olabilir. Daha sonra Müslüman ve Yahudi kabileler arasındaki ilişkiyi düzenleyen ikinci madde grubu eklendi. Son olarak çeşitli zamanlarda değişen şartlara uyum amacıyla bazı maddeler çıkarıldı ya da eklendi ve böylece bugün elimizde bulunan Anayasa'nın Medine döneminin tümüne ait bileşkesi ortaya çıktı. Ancak Watt bu gelişmenin kronolojisinin tam olarak çıkarılabileceğine inanmaz ve bizim 'Anayasanın farzedilen bir tarihine dayanarak herhangi bir iddiada bulunmamamız" gerektiğini söyler. (*Muhammad at Medina*, 228)

Serjeant, Watt'ın ulaştığı sonuçları daha ileri götürür: (1) Anayasa genel olarak telif sırasına göre düzenlenmiş sekiz ayrı belgeden oluşmaktadır; (2) bu belgelerin her biri oldukça kesin bir biçimde tarihlendirile-

bilir ve bilinen şartlar manzumesiyle ilişkilendirilebilir. Serjeant'ın, belgeleri ayırırken esas aldığı ölçüt oldukça biçimseldir; bitiş formülü olarak işlev gören bir cümle olduğunda bir ara koyar (örneğin, "dürüstlük, ihanete karşı korur"). Bir kez bu ayrımlar yapıldıktan sonra her bir bölümün, önceki varsayılan durumdan çok daha mantıklı ve iç tutarlılığa sahip olduğu sonucuna varır. ("Constitution of Medina", 8-9) Bu sebeple Serjeant, A ve B belgelerinin Hz. Muhammed'in Medine'ye ilk vardığı anda görüşmeye açtığı bir birlik sözleşmesi olduğunu ileri sürer; bunun da ötesinde söz konusu belgeler, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki Sıffin hakem anlaşmasında kendisine başvurulan *cami sünneti* (birleştiren sünnet) temsil ederler; bunlar (Kur'an'la birlikte) iki hasım arasındaki görüşmeleri düzenleyecekti. C ve D belgeleri de Bedir'den önce düzenlenmiş olup Medine Toplumu içindeki Müslüman-Yahudi ilişkilerini tanımlar. E belgesi ise Bedir savaşını müteakiben Hz. Muhammed'le Yahudiler arasında oluşan ciddi gerilimler karşısında Yahudilerin konumunu yeniden belirler. Çok daha sonraki bir belge olan F ise Medine'nin kutsal bir mekân olduğunu ilan eder. G belgesi tekrar Müslüman-Yahudi ilişkilerine döner; ama bu sefer 5/627'de Medine'nin kuşatılmasından hemen öncesinde Müslümanlarla Benu Kurayza arasındaki hayatî ittifakı temsil eder. Son olarak H belgesi F'ye bir ilave olup yine Medine'nin kutsal statüsüne ilişkindir.

Buna karşılık Moshe Gil, Anayasa'nın tek bir belge olduğu iddiasındadır ancak onun bu sonuca varmadaki gerekçeleri çok açık değildir. ("Reconsideration", 47-48) O, bunun Peygamber'in biyografisinde belirli bir dönemi; yaklaşık Medine'ye ulaşmasından beş ay sonrasını, temsil ettiğine ve bunun hem Mekkeli müşriklere hem de Medine Yahudilerine karşı uzun vadeli bir stratejiyi tanımladığına inanmaktadır.

Tam bu noktada, yönteme ilişkin birkaç noktaya işaret etmek yerinde olacaktır. Tüm bu yazarlar için Kur'an ve kadim tarihsel gelenek Anayasa'nın doğru okunması için son derece önemlidir. Ancak Serjeant büyük ölçüde, Güney Arabistan'ın 20. yüzyıldaki kabile hayatına ilişkin kendi bilgisine de dayanır. (Bu bir antropolog akademisyenden çok bir sömürge subayının bilgisidir; ancak yine de önemlidir.) Serjeant *Medine Anayasası* ile Modern Güney Arabistan'da yapılan hukukî belgeler, özellikle kutsal mekânlarla ilgili olanlar arasındaki sıkı benzerliğe sürekli vurgu yapar. Ancak genel olarak onun çalışması, Cahiliye'den modern

zamanlara kadar Bedevilerin hayatında ana değerler ve kurumlar açısından kesintiye uğramamış bir sürekliliğin olduğu fikrinin güçlü bir savunucusudur. Hz. Muhammed'in ilgili düşünceleri şöyledir: "Peygamber bir yenilikçi değildi... Nispeten ufak değişiklerle, kendi zamanının ahlâk kodunu ve toplumsal çerçevesini kabul etmişti..." (Serjeant, "Constitution of Medina"; 8. krş. "Sunnah Jami'ah", 1-2.) O halde bütün olarak ilk dönem tarihsel geleneğin aktardığı şekliyle Hz. Muhammed'in hareketlerini ve sözlerini modern Güney Arabistan'daki kutsal kişilerin gözlemlenen davranışları ışığında okuma imkânına sahibiz. Bu davranış Serjeant tarafından birçok yayında izah edilmiştir; özellikle bkz., (a) *The Sayyids of Hadramaut* (1957); (b) "Haram and Hawtah, the Sacred Enclave in Arabia", *Mélanges Taha Husain*, ed. A. R. Badawi (1962).

Bugün Hz. Muhammed'in kendisini, çevresindeki kurulu ahlâk normlarının bir reformcusu ve bir anlamda yeniden düzenleyicisi olarak gördüğü pekçok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir. Bu aslında Watt'ın ana fikridir. Buna rağmen Serjeant'ın yaklaşımı cesurca olup tartışmaya değerdir. Bu, ona *Medine Anayasası*'nın seleflerinden çok daha ayrıntılı ve çok daha dikkatli bir okumasını yapma imkânını vermiştir. Diğer yandan onun okuyuşunun geçerliliği iki varsayıma dayanır: (1) Çağdaş alan araştırmasının verilerinin on dört yüzyıl önceki olaylara uygulanabilirliği; (2) erken tarihsel geleneğin sahihliği; çünkü o, iddiası için son derece gerekli olan pekçok ayrıntı ve anekdotu bu gelenekten almaktadır. İlk varsayım kuşkusuz faydalı ama desteklenemeyecek bir dogmatizme de açıktır. İkincisiyle ilgili de her birimiz kendi sonuçlarımızı çıkarmak durumundayız.

Bu alt bölümün giriş cümlelerinde Anayasanın yorumlanmasındaki zorlukların pek çoğunun onun arkaik (çok eski) dilinden kaynaklanabileceğine dikkat çekmiştik. Bizim üzerinde duracağımız ikinci sorun bu sözlük bilmecelerinden birinden; yani ümmet teriminin tam olarak ne anlama geldiği meselesinden kaynaklanmaktadır. Yine, bu sorun için bizim kabul edeceğimiz çözüm Hz. Muhammed'in kurmayı amaçladığı sosyal yapının türüne ilişkin bütün algılayışımızı biçimlendirecektir. Kelime, Anayasa'nın açış maddesinde bulunur ve doğrusu burada anahtar bir kavram olarak yerini alır:

1. "Bu, Peygamber Muhammed'den bir yazıdır (kitab)... İnananlarla (*el-mü'minun*), Kureyş ve Yesrib Müslümanlarıyla onları izleyen, onlara katılan ve onlarla beraber mücadele eden kimseler arasında;

2. Onlar diğer insanlardan ayrı, tek bir ümmettir (*ümmeten vâhideten*);

3. Bizi takip eden her Yahudi, yardım ve eşit muamele hakkına sahiptir; onlara yanlış yapılmayacak ve onlara karşı başkalarıyla dayanışmaya girilmeycektir;

4. Benu Avf Yahudileri, İnananlar (*el-mü'minûn*) ile birlikte tek bir Toplumdur (*ümmet*); Yahudiler kendi dinlerine sahiptirler ve Müslümanların da kendi dinleri vardır. [Bu, hem] onlara [hem de] anlaşmalı oldukları kişilere [uygulanır], ancak yanlış yapan ve ihanet eden kimse hariç." [Bu kişi] sadece kendisine ve ev halkına zarar verir. (4. âyet sırayla isimleri zikredilen diğer sekiz Yahudi kabilesi için de tekrar edilmiştir.)

Hz. Muhammed burada ümmet kelimesiyle tam olarak neyi kastetti. Haliyle bu daha sonraki yüzyıllarda anlaşılan dinî anlamıyla 'İslam Ulusu' olamaz; çünkü ümmet terimi burada Medine Yahudilerini de kapsamaktadır. Diğer yandan Yesrib vahasında ikâmet edenlerin hepsi eşit olarak buraya dahil edilmemiştir. Bu belirsizlikle karşılaşınca doğal olarak Kur'an'a dönüyoruz; burada ümmet kelimesi geç Mekke döneminde ve erken dönem Medine âyetlerinde oldukça çok sayıda kullanılmıştır (bunun için R. Paret'in "Umma", *EI*[1], iv, 1015-16'daki maddesine bkz.; ya da SEI, 603-4). Ancak Kur'an da sorunu tam olarak çözmüyor. Bu nedenle Watt, 'ümmet' kelimesinin geleneksel akraba-temelli kabilenin yerini alması için Allah tarafından kurulan teokratik bir toplum olduğunu ileri sürer. Allah bu teokratik toplumlarını Peygamberlerinden birine vahyederek kurar ve bunların arasında dayanışma ve birlik, bu vahyin ortak kabulüne ve ilahi seçimle belirlenen peygambere uymaya bağlanır. Diğer yandan Watt, "ümmet Kur'an'da ilk kullanıldığı yerlerde onu kavimden (yani akraba-temelli kabileden) ayırmak neredeyse mümkün değildir" demek zorunda kalmıştır; Ümmet kelimesi kendine has dinî çağrışımlarını çok yavaş bir şekilde kazanmıştır. Anayasa'da ümmetin Müslümanlar kadar Yahudileri de kapsadığına ve "bunun ümmetin sadece dinî bir toplum olmadığını işaret ettiğine" dikkat çeker. Son olarak Watt, Anayasa'daki ümmeti bireylerden oluşan bir bütün olarak değil

aksine mevcut aşiretlerden oluşan bir konfederasyon olarak görür. (Watt, *Muhammad at Medina*, 238-241, 247)

Wellhausen'in değerlendirmesi (Gemeindeordnung, 74-75) Watt'ınkinden çok farklı değildir; ancak o, ümmetin askerî yönüne vurgu yapar; Wellhausen'e göre ümmet savunma amaçlı organize olmuş olan Allah'ın Toplumu'dur (*Schutzgemeinschaft Allahs*). Benzer şekilde Wellhausen de, Anayasa'nın ümmet teriminin Yahudileri ve Medine müşriklerini kapsadığını belirtse de bu grupların anlaşmalı ve tabiî gruplar oldukları-na işaret eder.

Serjeant (kendisinden beklenen şekilde) çok daha seküler bir yorum önerir; ümmet, birçok bağımsız kabile arasında salt bir siyasî konfederasyondur. Genel yöntemini izleyerek buna semantik olarak ilişkili bir paralel terim bulur: 'lummiyye vâhide'. Bu terim modern Güney Arabistan'da bu türden konfederasyonlar için kullanılmaktadır. ("Constitution of Medina", 12) İlk bakışta onun ikinci çalışmasında bu iddiadan biraz geri çekildiği görülüyor ve ümmeti burada "teokratik konfederasyon" olarak çeviriyor. Ancak teokrasiyi -sadece Allah'ın anlaşmanın garantörü olması ve konfederasyonun bir nevi "dini nitelikli" ya da kutsal bir kişinin gözetimi altında bulunması anlamında- çok dar olarak anlıyor. O, bu türden teokratik konfederasyonların örneklerini kadim ve modern Arabistan'ın her yerinde bulur ve Hz. Muhammed ümmetinin de bunun dışında bir şey olmadığını söyler. Sadece zamanla (Serjeant ne kadar zaman sonra olduğunu belirtmiyor) yeni ümmet farklı bir İslam inancı toplumu oldu. ("Sunnah Jami'ah", 4-5)

Gil, bunların içinde en basit olanıdır. O bütün Kur'an âyetlerini sıralar; ama onun için ümmet -bireylerden çok 'bir grup' anlamında- tarafsız bir terimdir. ("Reconsideration", 49-50)

Bu değerlendirmelerde kuşkusuz bolca aşırı semantik ayrıntılar mevcut olup ciddi meseleler halledilememiş durumdadır. Bilim adamları her şeyden önce Hz. Muhammed'in Medine'de kurduğu yeni yapı hakkında kendi tasavvurunu anlamaya, ardından onun bu tasavvurunun 7. yüzyıl Batı Arabistan'daki kabile mensuplarınca ne kadar büyük oranda paylaşıldığını belirlemeye çalışırlar. Bu sorunlar kendi başlarına tabii ki önemlidir; ancak onların Medine Yahudilerinin kaderiyle bağlantısı bizim onlara olan ilgimizi artırmaktadır. Hz. Muhammed ile vahanın eski

Yahudi aşiretleri arasındaki çatışmanın trajik akıbeti çok iyi biliniyor; bunu göz önünde bulundurduğumuzda Hz. Muhammed'in Yahudilere karşı ilk yaklaşımının ne olduğunu merak ediyoruz. Görüldüğü gibi bu özellikle kendi 20. yüzyıl tarihimiz açısından hassas bir meseledir ve modern araştırmacılar delilleri tarafsız bir biçimde incelemekte son derece zorlanmaktadır.

İbn Ishâk ve Vakıdi de dahil çoğu Müslüman yorumcu Anayasayı Medine Yahudileriyle yapılan bir anlaşma olarak takdim ederler. Ama belgenin kendisinde Yahudiler açıkçası tali bir yer işgal ediyor; yani konfederasyonun (*ümmet*) en başta Mekkeli muhacirlerle Medine'nin (o ana kadar müşrik olan) çeşitli kabileleri arasında yapıldığı görülüyor. Ayrıca en büyük üç Yahudi aşiretinin (Benû Kaynukâ', Benû Nadîr, Benû Kurayza) adları, bunlar Hz. Muhammed'in çatışmaya girdiği gruplar olmasına rağmen, Anayasa'da geçmemektedir. Yahudilerin ilk ümmet içindeki yerini tespit etmek bu bakımdan çok fazla satır arası okumayı gerekli kılıyor.

Belirli oranda bir mutabakat söz konusudur. Örneğin tüm modern bilim adamları Hz. Muhammed'in Medine'ye vardığı zaman Yahudi kabilelerinin vahadaki önde gelen müşrik Arap kabileleriyle bağımlı bir ittifak ilişkisi içinde olduklarını kabul ediyorlar. Bu yüzden Yahudiler asla yeni ümmet içine kendi başlarına dâhil olabilecek durumda değillerdi; aksine onların anlaşmaya girmesi müttefik oldukları Arap kabilelerinin bağımlı grupları olmalarından kaynaklanıyordu. Ancak toplumsal statüleri ne olursa olsun Yahudi kabileler açıkça ümmetin üyeleri olarak kabul edildiler ve bu üyelikten doğan haklara ve sorumluluklara sahiptiler.

Bu noktada mutabakat dağılıyor. Wellhausen, Watt ve Serjeant 4. Maddeyi Yahudilerin eski dinlerini ve hukuklarını koruyacakları şeklinde anlıyorlar. Gil ise buna tamamen karşıdır. 3. Madde ona göre sadece İslam'a dönen Yahudilerle ilgilidir: "Bu, asla inançlarını koruyan Yahudilerin güven altında olacağı vadi şeklinde değerlendirilemez". ("Reconsideration", 63). 4. Maddedeki dinle ilgili ifade Gil'in iddiasıyla çelişiyor görünüyor; ama o bir sözcüğü din (hukuk, din) yerine deyn (borç) şeklinde okuyor ve şu şekilde çeviriyor: "Müslümanlar kendilerinin ve anlaşmalı oldukları kişilerin borçlarından sorumludurlar". Gil'e göre pasajın bu şekilde okunması Hz. Muhammed'in ilk amacının Medine Yahudilerine bir yer açmak olduğu iddiasını geçersiz kılıyor. Aksine:

> Medine'nin Arap kabileleriyle ittifak yaparak Medineli müttefiklerinin tereddüdüne rağmen Peygamber, yavaş işleyen bir anti-Yahudi politikayı başaracak yeterli güce erişti... Aslında bu kabileler arası hukuk, [Medine Anayasası] yazım anında bile Yahudilerin sürülmesi düşüncesine sahipti...
>
> Belge bu yüzden Yahudilerle yapılmış bir anlaşma değildi. Aksine o, Medine'nin Arap kabilelerinin o ana kadar beraber oldukları Yahudi komşularıyla ilgilerini kesme yönünde resmî bir niyet açıklamasıdır. ("Reconsideration", 64-65).

Kendileri de Anayasa'nın tek bir belge olduğu görüşünde olan Wellhausen'in ve Wensinck'in Gil'in ulaştığı sonucu belirli ölçüde paylaşıyor olmaları dikkat çeken bir noktadır. Wellhausen, belgenin "Yahudilere belirli bir güvensizlik" duyulduğunu gösterdiğini iddia eder. (Gemeindeordnung", 80). Wensinck daha ileri gider: Hz. Muhammed, Anayasayı sadece siyasî olarak etkili Yahudi kabilelerini tarafsızlaştırmak amacıyla kaleme almıştı; onları egemenliği altına alacağı bir fırsat çıkıncaya kadar zaman kazanmaya çalışıyordu. (*Mohammed en de Joden te Medina*, 97-98).

Buna karşılık Watt ve Serjeant'ın Anayasa'nın karma bir belge olduğu tezleri onları daha farklı bir sonuca götürmüştür. Watt için Anayasa'nın kendisi, her ne kadar onların özel dinî konumları haliyle kabul edilmeleri gerekiyor olsa da, Yahudiler'e özel bir düşmanlık göstermiyor, Yahudilerle çatışma başlıca negatif -üç büyük kabilelerine herhangi bir atfın söz konusu olmaması gibi- bir gerçekte yansıtılmıştır. Watt'ın hipotezi maddelerin ihtiyaca göre eklenip çıkarılmış olduğu şeklindedir; dolayısıyla bu sükût tam da bizim beklediğimiz gibi belgenin son şeklinde (5/627'den sonra) yoktur.

Serjeant, Anayasanın eldeki şeklinin Hz. Muhammed'in Medine yıllarında konulan tüm maddeleri içerdiği fikrindedir. Üç büyük Yahudi kabilesinden metnin söz etmemesi konu dışıdır, çünkü o (Wellhausen ve Gil gibi) Yahudilerin burada kabile isimleriyle değil de Arap müttefiklerinin adlarıyla tanımlandığına inanmaktadır. Her ne kadar ilk anlaşmalar (3. ve 4. Maddeler) Yahudilere karşı hiçbir düşmanlık ve İslam-öncesi konumlarında bir değişiklik göstermiyorsa da sonradan eklenen metinler için durum aynı değildir. Özellikle dikkat çeken bir nokta (2/624'teki Bedir savaşından altı ay sonraya ait olan) Belge E'nin ve (Medine'nin

5/627'de kuşatılmasından hemen sonra Hz. Muhammed'le Benu Kurayza arasında yapılan anlaşma olan) Belge G'nin dilleridir. Bu iki belge hiçbir açık tehdit içermemektedir ama onların kaleme alındığı tarihsel bağlamı bilen birisi için onlar neredeyse patlamaya hazır bir gerilimi yansıtmaktadır. ("Sunnah Jami'ah", 32-34, 36-38)

Medine Anayasası hiç kuşkusuz Hz. Muhammed'in hayatının son on yılının anahtarıdır ve diğer ana-anahtarlar gibi kullanımı zordur. Ancak sınırlılıklarına ve zorluklarına rağmen bize, oldukça kesin sorular sorma ve bu soruların yanıtlanması gereken terimleri tanımlama imkânı veriyor.

2. Osman b. Affan Dönemi

Osman dönemiyle ilgili tarihsel metinlere dair incelememiz onların tasvir etmeyi amaçladığı toplumsal ve siyasî "realiteler" üzerinde yoğunlaşmayacaktır; aksine amacımız bunları telif eden tarihçilerin niyet ve kaygılarını anlamaktır. Bu yaklaşımı benimserken tarihsel geleneğin bize kendisiyle ilgili doğrudan, yeterli ve karşı konulamaz bir delil sunduğu bir soruyu sormuş oluyoruz: Osman'ın dönemi 3./9. yüzyılın sonu ve 4./10. yüzyılın başında eğitimli Müslümanlar tarafından nasıl anlaşılmış ve değerlendirilmişti? Bu türden sorgulamalar şimdilerde erken dönem İslam sahasında oldukça yaygındır. Diğer yandan bunlar sadece büyük tarihsel mecmuaların kendilerini ele almamakta aksine daha çok bunların içindeki belirli haberlerle özellikle ilgilenmektedirler. Bu yöntem tabiatıyla geçerli ve gereklidir; ama unutulmaması gereken bir nokta farklı haberlerin bize aktarılma nedeninin, bunların sadece daha geniş bir tarihsel tasvir ve yorumlama projesinin bir parçası olmak üzere seçilmiş olmalarıdır. O halde bizim ana ilgi odağımız bu geniş çerçeve olmak zorundadır.

Bağlantısız, apayrı haberlerden oluşan bir derlemenin örtülü yapısını ve amacını belirlemek için bu farklı unsurların tutarlı bir bütün teşkil edecek şekilde kendisiyle okunabileceği bir yaklaşım tasarlamaya gerek vardır. Belki de en kolay ve doğrudan yol kısaca bir derleyicinin değinmeyi amaçladığı sorular kümesini belirlemeye çalışmaktır. (Bu bölümün ilk alt-kısmında değindiğimiz gibi) yöntem ve amaca ilişkin çok az doğ-

rıdan ifadeler bulmayı ümit edebileceğimiz için, bu soruları ancak derleyenin haberleri seçimi ve sıralamasını inceleyerek keşfetmek zorundayız; onun, bu metinler setini anlatısına neden dâhil etmeyi tercih ettiğini, önünde olduğu halde neden diğerlerini dâhil etmediğini, niçin bunları bu şekilde değil de şu şekilde düzenlediğini sorabiliriz. Çözümlerimiz doğal olarak varsayımsal (hipotetik) olacaktır ve aşırı-yorum riski de her zaman mevcuttur. Ama buna rağmen bu türden bir araştırma bu eserlerin aksi halde tamamen gizli kalacak boyutlarını görmemizi sağlayacaktır.

Bu yaklaşımın nasıl uygulanabileceğini göstermek için Ahmed b. Yahya el-Belâzurî'nin (öl. 279/892) hacimli biyografik-tarihsel derlemesi *Ensâbü'l-eşraf*'ta (ed. S. D. Goitein, v, 1-105) yaptığı Osman'ın Halifeliği anlatısını inceleyeceğiz. Taberî'deki paralel bölüm (ed. M. J. De Goeje, I, 2776-3065) yanında, el-Belâzurî'nin metni, bizim İslam tarihinin bu son derece önemli anına ilişkin ana kaynağımızdır. İsnadlarından anlaşıldığı üzere Belâzurî bir önceki neslin büyük biyografi yazarı Muhammed b. Sa'd'ın (öl. 230/845) öğrenciliğini yapmış ve onun aracılığıyla da el-Vâkıdî (öl. 207/823) geleneğini yakından tanımıştır; bu sonuncusu aslında el-Belâzurî'nin Hz. Osman dönemi için ana kaynağını teşkil etmekteydi. Ayrıca, Ebû Mihnef (öl. 157/774), el-Medâ'inî (öl. 225/840) ve hatta İbn Şihab ez-Zührî'nin (öl. 124/742) birbiriyle çelişen anlatılarına oldukça sık atıflar yapmaktadır. Son olarak el-Belâzurî (titiz isnadlarla) bol miktarda hadis malzemesi -yani olayların kendisinden çok bir piyesin oyuncularının dinî faziletlerine ilişkin Peygamber'in kendisi ve saygı duyulan ilk Müslümanların vardıkları yargıları- iktibas eder.

el-Belâzurî bize bazı tarihler verir; ancak bunlar Hz. Osman döneminin sağlıklı bir kronolojisini çıkarmak için yeterli değildir. Aslında onun sunumunun bütünü zaman dışıdır; çünkü bölümleri konularına göre düzenlemiştir; zaman sırasıyla ilgilenmemiştir. Doğal olarak dört ana grupta toplanan on-sekiz bölüm vardır:

I. Osman'ın soy kütüğü, ahlâkî ve kişisel özellikleri ve onun Peygamber ve Ashabı gözündeki yeri, özellikle onun rakibi ve halefi Ali b. Ebû Tâlib yanındaki yeri.

II. Osman'ın Halife olarak seçilmesi

III. Osman'ın görevdeki davranışları, onun neden olduğu protestolar ve ayrılık.

IV. Osman'a karşı isyan ve öldürülmesi.

Bu ana bölümlerin ikincisi el-Belâzurî'nin anlatısındaki ana özellikleri gösterir; bu yüzden bizim analizimiz buraya yoğunlaşacaktır. Ana bölüm Ömer'in (Osman ve Hz. Ali de dâhil) altı-kıdemli Sahabiyi kendisinden sonra seçilmek üzere aday göstermesiyle başlar; ardından el-Belâzurî Ömer tarafından istenen seçim usulünü tam da Osman'ın tercih edilmesini gerektirecek şekilde anlatır ve son olarak Medine Toplumunun değişik kesimlerinin bu karara tepkilerini verir. Bu, otuz ayrı haberden oluşur; bunların on-sekizi el-Vâkıdî'nin, altı tanesi Ebû Mihnef'in ve sadece iki tanesi de el-Medâ'inî'nin otoritesiyle nakledilir. En uzun tek haber yaklaşık bir sayfa sürer ama diğer tüm haberler çok daha kısadır; bazı durumlarda bir veya iki satırdır.

Bu kaynak grubu el-Belâzurî'nin sunumunda belirli bir dinî ve siyasî önyargı olduğunu gösterir. Ebû Mihnef her zaman Hz. Ali-yanlısı duyarlılığın kalesi olan Kûfe'nin bir âlimiydi. el-Vâkıdî Medine'de doğmuş ve Bağdat'a göç etmeden önceki hayatının ilk yarısını orada geçirmişti. Medine'de, Hz. Ali yanlısı eğilimleri oldukça açık olan İbn Ishâk'la yakın ilişkideydi ve el-Vâkıdî'nin kendisi de hem bilimsel faaliyetlerinden hem de muhtemel Şii sempatilerinden dolayı sonraki bazı Sünnî bilim adamlarınca şüpheli sayıldı. O halde bütün olarak biz Osman'a özellikle düşman olan bir seçim süreci anlatısı beklemek durumundayız.

el-Belâzurî, birincisi el-Vâkıdî'den, diğer ikisi ise onun "çeşitli kaynaklarından" üç haberle başlar. Birinci haberde Ömer halefinin belirlenmesi için bir heyet oluşturur ve bununla bazı kişilerin Ebû Bekir'in Hz. Muhammed'e halef olarak seçilmesine karşı ileri sürdüğü "salt bir şans" suçlamasından kaçınmak istemektedir. Ömer, oyların eşit gelmesi durumunda, (seçici heyetin altı üyesinden biri olan) Abdurrrahman b. Avf'ın karar vermesini ister. İkinci haberde Ömer kendisine yapılan saldırıdan kısa bir zaman önce Cuma hutbesi vermektedir; Ömer, (Ebû Bekir'in kendisini tayin ettiği gibi) bir veliaht belirlemeyi reddeder; bunun yerine insanlara altı-kişilik seçici heyetin kararına uymalarını emreder. Üçüncü haberde Ömer ölüm döşeğinde yatmaktadır; altı seçici kurulun hepsi oradadır, Hz. Ali'yi ve Osman'ı seçildikleri takdirde Al-

lah'tan korkmaları konusunda dikkatli olmalarını ister ve Osman'ı insanlara akrabalarıyla eziyet etmemesi için uyarır. Benzer şekilde o, her birinin seçilmesini destekleyen-Ali'nin Peygamberle akrabalığı, Peygamber'in kızı Fatıma ile evliliği, onun dinî bilgisi (el-fıkh ve'l-ilm); Osman'ın ise yaşlılığı, Peygamber'in diğer bir kızıyla evliliği gibi- bilgileri sıralar

Bu haberler görünüşte hiçbir şekilde birbirleriyle bağlantılı değildir ve tümü anlatısal bir bağlam olmaksızın birbirleriyle ilişkilendirilmiştir; muhtemelen böyle bir bilgi el-Belâzurî açısından zaten bilinmektedir. Ancak bunlar onun tasarımı için çok önemlidir; çünkü birlikte düşünüldüğünde bu haberler, bölümün geriye kalan kısmında onun değineceği ana meseleleri belirlemektedir. Bu meseleler şunlardır:

1. Abdurrahman b. Avf'ın son derece tartışmalı rolü; Şiiler onu, değeri daha az bir adayı, bilerek Toplum'un başına musallat etmekle suçlamaktadırlar.

2. Müslümanların seçici kurulun kararını kabul etmek zorunda olup olmadığı.

3. Osman'la Hz. Ali arasındaki rekabet; bu el-Belâzurî'nin Hz. Osman döneminin bütününü takdim edişinde anahtar bir motiftir.

4. Osman ve Hz. Ali'nin Halifelik için görece özellikleri.

5. Osman'ın akraba kayırmacılığı; bu onu bozuk ve zalim yöneticiler atamaya sevk etmiş ve nihayetinde kendisine karşı oluşan kontrol edilemez isyanı tetiklemiştir.

Bu beş mesele çok belirgin bir şekilde işlenmiştir; ama bunlar el-Belâzurî'nin metninin sadece satır aralarında değinilen örtülü sorunlar setine işaret eder. Erken dönem Müslümanların zihninde bu sorunlar kuşkusuz çok önemliydi; çünkü onlar İslam'ın ilk üç yüzyılı boyunca dinî-siyasî tartışmaların çoğunluğunu şekillendirmişti. Bunlar şu şekilde ifade edilebilir:

Ömer tarafından tayin edilen seçici kurul gerçekte Müslüman Toplum'un liderini seçme yetkisine ve hakkına sahip miydi?

Seçiciler rollerini kanuna uygun ve Allah korkusuyla mı yaptılar, yoksa onun yerine tarafgirlik ve bencil hırslarla mı hareket ettiler?

Osman aslında mümkün olan en iyi aday mıydı ve o kıdemli Sahabiler yanında yeterli saygınlığa sahip miydi?

Sonuçta Osman'ın seçimi hem o andaki hem de sonraki nesillerdeki tüm Toplumu hukukî ve dinî açından bağlayıcı mıydı?

el-Belâzurî anlatısındaki geriye kalan yirmi-yedi haberi açıştaki üç haberde açıkça ifade ettiği ya da imada bulunduğu bu meseleleri incelemek için kullanır. O bu olayın tam ve birbiriyle bağlantılı bir anlatısını bize vermez; ancak bölümün son yarısının değişik yerlerine serpiştirilmiş olan Ebû Mihnef'ten alınmış dört haberi birleştirmek suretiyle biz buna yakın bir resme ulaşabiliriz. Ebû Mihnef'in versiyonu öyle anlaşılıyor ki seçici kurulun kararını bağlayıcı sayıyor; çünkü o, Ömer'in ölüm ızdırabı çekerken tüm Müslümanlardan bunu kabul etmelerini istediğini söylüyor. Ancak o kararın alınış şeklini eleştirir; Osman'la 'baş seçici' İbn Avf arasındaki akrabalık ilişkisine, berikinin Hz. Ali'yi dışlamak için hileye başvurduğuna ve kurulun müzakerelerinde hizipçilik ve kişisel hırsın ön planda olduğuna vurgu yapar. Ebû Mihnef, Hz. Osman'ın saygınlığını ya da kişisel dürüstlüğünü sorgulamaz; ama yine de seçim oldukça lekeli bir süreç olarak karşımıza çıkar.

Diğer yandan Ebû Mihnef'in anlatımındaki sertlik el-Belâzurî'nin alıntıladığı diğer malzemeyle yumuşatılmıştır. Bir anlamda o, Ebû Mihnef'in versiyonunu Osman'ın seçilmesinin geçerliliğine yönelik bir suçlamalar listesi düzenlemek için kullanır; ardından başka haberlere dayanarak bu suçlamaların reddedilebileceğini ya da en azından hafifletilebileceğini göstermeye çalışır. Örneğin Hz. Osman eldeki en iyi aday mıydı? Kuşkusuz Hz. Ali iyi bir rakipti ama onun da önemli zaafları vardı. el-Belâzurî Ömer'in muhtemel halefleri hakkındaki değerlendirmelerine ilişkin bir haber nakleder; burada hepsinin istenen bazı hayatî özellikler bakımından eksikliği söz konusudur. Ayrıca iki ayrı haberde Ömer hem Hz. Ali'yi hem de Osman'ı akrabalarını halka yük yapmamaları konusunda uyarır. Son olarak Sahabilerin en bilgili ve saygınlarından biri, Abdullah ibn Mesud, Osman'ın mümkün olan en iyi kişi olduğunu açıkça ilan eder -bu değerlendirme her şeyin üstünde bir öneme sahiptir çünkü İbn Mesud normalde Osman'ın yönetimini şiddetle eleştiren biriydi. Son tahlilde Hz. Osman en azından Hz. Ali de dâhil diğer tüm adaylara denk biri olarak belirir; dolayısıyla onun Halifeliği hatasız olmasa da makul bir tercihtir. el-Belâzurî ele aldığı diğer konuları da benzer bir tarzda sunar: Abdurrahman b. Avf meşru bir biçimde Halife'yi belirleme yetkisine sahiptir ve Osman'a tüm Sahabilerce biat yemini edilmiştir ve böylece onun seçimi tüm sonraki nesilleri de bağlayıcı olmuştur.

el-Belâzurî'nin sunumunda iki ya da üç nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, Ömer'e çok önemli bir rol vermektedir: Seçici kurulu belirleyen ve onların kararlarını bağlayıcı kılan odur, Abdurrahman b. Avf'a son sözü söyleme yetkisi veren odur ve o, potansiyel halifeleri herkesin önünde değerlendirmektedir. Ancak Ömer'in emirleri ve kararları sadece Sünnî okuyucuyu bağlar ve el-Belâzurî'nin bunlara vurgu yapması bize onun hedef kitlesinin Sünnîler olduğunu düşünme hakkı verir. Bu mesele hakkında rahatsızlık duyabilecek herkese, Osman'ın Halifelik hakkının karşı çıkılamaz bir hak olduğunu göstermek istemiştir. Diğer yandan o, tüm anlatı boyunca oldukça sempatik bir tarzda resmedilen Hz. Ali'yi de asla aşağılamamıştır. Amacı Hz. Ali'nin Osman'dan daha üstün olmadığını ve onun Osman'ın seçimini kabul ettiğini göstermekti. Tüm bunlar, Sahabilerin dinî konum ve yetkinlik açısından eşit olduklarını iddia eden (tesviyetü's-sahabe) 3./9. yüzyıldaki Sünnî eğilimle uyumluydu -ama haliyle Şii sempatizanlarının şiddetle reddettikleri bir doktrindi. Bu yüzden bizim el-Belâzurî'nin kaynaklarının (el-Vâkıdî, Ebû Mihnef) onu Hz. Osman dönemini yorumlarken Hz. Ali yanlısı bir tutuma götürebileceği şeklindeki baştaki hipotezimiz temelini kaybetmiştir.

el-Belâzurî'nin Osman'ın hayatıyla ilgili bölümlerinin her biri bu türden bir tahlile konu edilebilir ve benzer sonuçlara ulaşılabilir. En temelde o, önceki yüzyılların dinî-siyasî çekişmelerinin doğurduğu esaslı bir soruyu takip ediyor: Osman'ın Halifeliği İslamî yönetimde, dolayısıyla Hz. Muhammed'in getirdiği yeni sözleşmede, bir parçalanmayı mı temsil etmektedir, yoksa bu yeni dönem en azından temel noktalarında sağlam kalmış mıdır? Bu meselenin cevaplanması bir Müslüman'ın İslam'daki dinî ve siyasî otoritenin tabiatını bütünüyle nasıl tasavvur ettiğine ve içinde yaşadığı dinî-siyasî sistemi nasıl değerlendirdiğine bağlıdır. Diğer yandan, onun sunumu gerçek anlamıyla bir tarihsel tahlil içermiyor; yani değişim sürecini tasvir ve açıklama çabası yok. Bunun yerine o bir nevi dinî-siyasî evrak dosyası, yani çok yaygın olan bir dizi suçlama çerçevesinde Osman'ın lehine ve aleyhine olan delillerin bir derlemesini sunuyor.

el-Belâzurî'nin anlatısı tabiatıyla çağının tarihçilerince benimsenen tek yaklaşım değildir. Örneğin el-Yakubi (283/897) Tarih'inde (ed. M. T. Houtsma, ii, 186-206) erken İslam tarihinin 'Şii paradigmasının' tam ve en erken bir anlatısını sunuyor. Doğal olarak burada biz hem Hz. Ali'nin olağanüstü derecede hürmet göreceğini hem de Osman'ın ve

onun yaptıklarının tamamen yerileceğini bekleyebiliriz. Ancak bu türden tarafgir görüntü el-Yakubi'yi okunmaya değer yapmayacaktı. Çok daha önemli olan bir nokta onun Toplum ile yöneticisinin tasarrufları arasındaki nedensel ilişkiyi algılayışıdır. 3./9. yüzyılın sonunda belirmeye başlayan tipik Sünnî görüşe göre Toplum ve Halife ilke olarak birbirinden bağımsızdır. Yöneticinin yanlışları kötü davranışları ne olursa olsun onlar bütün olarak Toplumun ahlâkî ve dinî bütünlüğünü etkilemek zorunda değildir. Aksine Toplum'un bütünlüğü onun bir doktrine bağlanmasıyla ve erken dönem dindar Müslümanların örnekliğiyle muhafaza edilir. Meşhur hadisin söylediği gibi: "Benim Ümmetim asla hatada birleşmez".

Ancak el-Yakubi için ilk Toplum Osman'ın nefret ettiren rejimi sırasında kendi içinde bir yozlaşma kaynağı olmuştu. Yani, Toplum Osman'ın adımlarıyla yozlaşmamıştı. Aksine onun en başta seçilmesi, kıdemli Sahabilerin Peygamber'in kendi seçtiği halifesi Hz. Ali'yi, kişilik eksiklikleri herkesçe bilinen bir kişi lehine reddetmeye karar vermeleriyle mümkün olmuştu. Sanki Toplum, Peygamber'in kişisel kılavuzluğunu yitirince, hemen onun mirasını reddetti ve aşağılık bir kişisel hırs kavgasına döndü. Osman'ın döneminde Toplum'un liderleri Cahiliye'nin akraba-temelli toplumsal düzenini yeniden kuracak kadar ileri gittiler ve bu bir kez yapılınca zulüm ve iç savaş kaçınılmaz oldu. Bu ölümcül dejenerasyondan sadece Hz. Ali ve birkaç kendini adamış bağlılarından oluşan ufak bir 'kurtarıcı bakiye' korunabildi. Kısaca el-Yakubi Osman'ı yermek ve Hz. Ali'yi yüceltmekle uğraşmak yerine Hz. Muhammed tarafından getirilen bu yeni Allah vergisi düzenin nasıl çabuk bir şekilde çöktüğüyle ilgileniyordu. O halde o, el-Belâzurî'nin aksine, bir tarihsel süreci, Allah'ın takdiriyle ortaya çıkmış aşkın bir çerçeve içinde olsa da, sunmaya ve yorumlamaya gayret ediyor.

Eğer yerimiz izin verseydi tahlililimizi diğer tarihçilere de uzatabilirdik. Bu, söz konusu tarihçilerin ortaya koyduğu kaygılar ve yöntemlerdeki çeşitliliği göstermeye ve tek bir konuya bile ilişebilecek çok sayıda kültürel anlamı ortaya çıkarmaya gerçekten hizmet edebilirdi. Ancak biz bu literatürde neler bulunabileceğine ilişkin yeterince konuştuk. Daha da önemlisi, İslam'ın ilk yüzyılının 'bilimsel' bir yeniden inşasını başarmak isteyen modern çabalara erken dönem tarihsel geleneğin sebep olabileceği muhtemel sorunlardan bir kısmını ortaya koyduk.

3.MODERN TARİHÇİLER VE ABBASİ DEVRİMİ: YORUM SANATI

Abbasiler, 129-132/747-750 yıllarında iktidarı ele geçirişlerinin, dramatik olmakla birlikte salt bir rejim değişikliği olmayıp, İslam tarihinde kesin bir dönüm noktası olduğunu iddia etmekteydiler. Söz konusu dönem, Müslüman bilim adamları kadar batılı bilim adamları tarafından da o zamandan beri hep bu şekilde tasvir edilegeldi. Bu sebeple, İslam tarihi çalışmalarında çok az konu, belirtilen şekilde ele alınarak muazzam bir bilimsel literatür ortaya çıkarılmıştır. Bu yüzden, yorum ve yeniden yorum, polemik ve birkaç sentez çabasıyla karşılaşma fırsatımız olacaktır. Yaklaşık yüzyıllık bir dönemden beri bilimsel bir geleneğin ortaya çıkışına şahit olabilir ve bu bilimsel geleneğin öncülerinin ilgi ve metotlarının konuya dair söylemi yönlendirme derecesi üzerinde düşünebiliriz. Ayrıca şimdilerde, İslam tarihçilerinin alanlarının problemlerini ve fırsatlarını ne kadar iyi anladıklarını ve onlara ne ölçüde değindiklerini görmek hususunda çoğu mesele açısından daha iyi bir konumdayız.

Yapılacak en basit şey, Van Vloten ve Welhausen ile başlayan; Farouk Omar, M. A. Shaban, Jacop Lassner ve Moshe Sharon'un son zamanlarda yaptıkları çalışmalara kadar gelen Abbasi devrimi hakkındaki literatürün gelişimini tarihsel bir bakışla araştırmak olabilir. Fakat kronolojik şekilde düzenlenmiş bir araştırma, muhtemelen literatürdeki mevcut sorunları ve yaklaşımları doğru olarak kabul edecek ve bunların gerçekten verili konuyu ele almanın en uygun yolları olduğuna hükmedecektir. Ancak eğer mezkûr konunun imkânlarının hangi ölçüde anlaşıldığını ve incelendiğini keşfetmek istiyorsak, kesin olarak sorgulamak zorunda olduğumuz işte bu kabuldür.

Bu bakış açısından, Abbasi devrimi için geniş analitik bir çerçeve tanımlamak daha iyi gibi görünmektedir. Bu analitik çerçeve, konu ile ilgili mevcut çalışmalardan bağımsız ve ancak yine onlara göre olacaktır. Bu tür bir analitik çerçeve, entegre sorular grubu şeklini alır ve ardından bu sorular, literatürde ele alınan problemlerle karşılaştırılabilir. Bu şekilde, Devrimin farklı rivayetlerini ölçmeye yönelik tutarlı bir ölçüt gelişti-

rebiliriz. İdeal olarak, eğer içerdiği her soru yeterli bir şekilde cevaplandırılırsa bu devrimin kesin ve kapsamlı bir analizini ortaya koyabilecek bir soru listesi hazırlayabiliriz. Pratikte ise böyle bir soru listesi oluşturma, tarihçilerin her zaman yeni sorular ileri sürmesi ve eski soruları cevaplamak için yeni yollar tasarlaması nedeniyle imkânsızdır. Bundan dolayı da, bütünüyle objektif ve daima geçerli bir değerlendirme kriteri asla olamaz. Öyle olsa bile, kesinlikle, hem şimdiye kadar bilim adamlarının Abbasi devrimiyle ilişkili olarak ileri sürdükleri önemli meseleleri kavrayan, hem de bir kısım yeni araştırma çizgileri teklif eden bir sorular grubu tasarlayabiliriz. Kesin bir değerlendirme ulaşamayacağımız bir şey olsa bile bu yaklaşım, en azından bize bir bütün olarak saha hakkında birtakım kanaatler verdiği gibi, aynı zamanda yapılmış olan bireysel çalışmaları ve onların kalitesini değerlendirmemize de izin verecektir.

1. Analitik Bir Çerçeve Geliştirme

Sorulacak ilk soru, kavramsal bir sorudur: Abbasilerin gücü ellerine geçirmeleri hangi anlamda bir "devrim"dir? Çünkü devrim kelimesi günlük kullanımda çok tartışılan bir kelimedir. Günlük kullanımda söz konusu kelime, yeni deterjanlar ve gençlerin giyim tarzındaki değişiklikler için de kullanılır. Ancak uygun bir şekilde ifade edildiğinde, kurulu bir yapının dönüşümüne, eşyanın düzeninin yerini bir başkasının almasına işaret etmelidir. O zaman Abbasilerin yönetimi ellerine geçirmeleriyle ilgili olarak; siyasî hayatın, sosyal yapının ve kültürün hangi yönlerinin bu olayın bir sonucu olarak kesin değişimlere maruz kaldığını sorabiliriz. Ve eğer bu tür değişimler var ise, ne ölçüde bu devrim, devrimi yapanların niyetlerine uygun olarak gerçekleşti? Daha basit bir şekilde ifade edecek olursak, yeni rejim hangi yeni değişiklikleri tesis etmeye niyetlendi ve bu değişikliklerin hangileri gerçekten uygulandı?

Bu tür sorular bizim, dipsiz bir kuyuda yolumuzu kaybetmemize sebep olabilir. Ancak bu soruların ortaya çıkarmak istediklerine dair mutedil bir değerlendirme bile, bizi Abbasi başkaldırısının ve gücü tek elde toplamasının sınırlarının; yani 745-755 yılları arasında Irak ve Horasan'daki olaylarla sınırlanmış olan bir anlatının çok ötesine gitmek için zorlayacaktır. Dahası siyasî kurumların, sosyal sistemlerin ve ideolojinin gelişimindeki 'eğilimleri' tespit etmek maksadıyla oldukça uzun bir dö-

nemi yeterli bir şekilde araştırmak zorunda kalacağız; o zaman mesele, geç dönem Emevî eğilimlerinin birden bire kesilip Abbasilerin yönetimi ele geçirmelerinin arkasından yeni bir yöne yönelip yönelmediklerine ya da bunların önceden olduğu gibi aynı yönde devam edip etmediğine karar vermek olacaktır. Tabii ki bu tür bir karar, nesnel bir gerçeklik olmaktan çok yorumsal bir hükümdür. Ancak eğer bir bilim adamı, süreklilik ve değişime dair kriterini yeteri kadar titiz bir şekilde belirtirse, verdiği hükmün anlamlı ve faydalı olması daha muhtemeldir.

Eğer devrimsel değişimden devrim olayının kendisine doğru ilerleyecek olursak, önümüzde bulunan sorular daha az can sıkıcı olacaktır. Abbasilerin, iktidarı basit bir hükümet darbesiyle (*coup d'état*) ele geçirmediği önermesiyle başlayabiliriz. Aksine onlar, Emevî toplumundaki yabancılaşmış unsurlár arasından çok muazzam bir ordu topladılar ve bu orduyu zor ve karmaşık kampanyalar vasıtasıyla rejimi devirmek için kullandılar. Ancak görünüşe göre bu basit ifade, birçok önemli soru ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan birincisi; Abbasiler kendi hedefleri için hangi grupları kendi taraflarına çekebildi ve bu gruplar arasındaki ne tür hoşnutsuzlukları söz konusu hedefi gerçekleştirmek için kullanabildiler? (Birinci sorunun ters döndürülmüş hali olan) İkinci soru: Abbasiler kendi hedeflerine yeni üyeler çekebilmek için hangi yolu takip ettiler? Üçüncüsü; Abbasiler, yenilmesi zor ve uzun bir geçmişe sahip olan bir düşmanı yıpratacak ve en sonunda parçalayabilecek etkili askerî ve siyasî bir hareketi nasıl organize ettiler? Dördüncü soru; Abbasiler, 2./8. yüzyıl ortasındaki birçok devrimci hareketten yalnızca biriydi; bu dönemdeki benzeri diğer hareketlerle hangi bağlara ve benzerliklere sahiptiler ve rakiplerinin önüne nasıl geçebildiler? Bunların her biri, gerçekte birçok soruyu içermektedir ve biz bunları tek tek ele alacağız.

1. Abbasi devrimine dair ilmi çalışmaların hemen hemen hepsinin temelini teşkil eden bir nokta, insanların bireysel olarak değil fakat yabancılaşmış ya da bastırılmış grupların üyeleri olarak kendilerini, Emevî yönetiminden memnun olmayan kişiler olarak gördükleri şeklindeki kabuldür. Öyleyse, Abbasilerin hangi grupları kendi hedefleri için cezbedebildiklerini sorduğumuzda, 2./8. yüzyılın birinci yarısında insanların kendilerine sosyal kimlik atfettikleri farklı tarzları tanımlayarak işe başlamak zorundayız. Bilim adamları, temelde üç tasnif tarzına baktılar: a. Irk ya da etnisite; yani ortak dil, kültür, sosyo-politik organizasyon ve

(daha düşük bir düzeyde olsa da) soy ile tanımlanan gruplandırmalar; b. Sosyal kimliğin anlaşılması zor ancak güçlü bir biçimde hissedilen şekli olan Arap Müslümanlar arasındaki kabilevi ilişki; c. Bölgesel bağlılık ya da çıkar (konumuz açısından, Iraklıya karşı Suriyeli, Horasanlıya karşı Iraklı). Abbasi devrimiyle ilgili olarak, sosyal kimliğe dair yaygın bir şekilde kullanılan iki kriter çok fazla ihmal edildi. Bunların birincisi, İslam tarihindeki diğer konularla ilgili olarak çok önemli görünen Müslümanlarla Gayri Müslimler arasındaki ayrıma çok az yer verildi. İkincisi, yakın zamanlara kadar ekonomik sınıfın üretim ve dağıtım sistemindeki yeri ya bütünüyle görmezden gelindi ya da basitçe sosyal kimliğin bir başka biçiminin bir işlevi olarak ele alındı.

Ancak, sosyal kimliğin tipolojisi üzerinde bir dereceye kadar bir uzlaşma olsa da, bilim adamları bu tiplerin hangisinin belirleyici olduğu hususunda şiddetli bir ayrılık içindedirler. Buna göre, Abbasi devriminin herhangi bir anlatısı hakkındaki değerlendirmemiz, yazarların, kimliğin şu değil de bu şekline niçin öncelik verdiklerini sorarak başlamalıdır. Bu, kısmen söz konusu yazarın hangi delilleri iktibas ettiği ve onları nasıl kullandığını belirleme meselesidir. Ancak daha genel bir düzeyde yazarın, dönemin sosyal ve siyasî yapısına dair genel modelinin tutarlı ve ikna edici olup olmadığını belirlemeye de muhtacız. Mesela, halkın yalnızca sosyal grubun tek bir tipinin bir üyesi olarak hareket ettiğini düşünmenin makul olup olmadığını sorabiliriz. Kendi durumumuzda olduğu gibi, tek bir şahıs için bile birçok ve hatta birbiriyle çatışan bağlılıklar bulmayı beklemeli miyiz ve bu olgu, Abbasi hareketi içindeki aşikâr düzensizliğin, kararsızlığın ve ihanetin büyük bir kısmını açıklayamaz mı?

Sosyal yapıyla ilgili sorulardan, (ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın) farklı grupların Emevî yönetiminden uzaklaştırıldıklarını ya da bu yönetim tarafından kendilerine zulmedildiğini hissetmelerine sebep olan hoşnutsuzluğun doğasına doğru ilerlediğimizde, gerçek bir muammayı anlamaya başlamış oluruz. Başlangıç noktamızı, siyasî meşruiyet meselesi yapabiliriz. Hişam 105/724'de hilafet tahtına çıktığı zaman Emevîler, toplumun birliğini ve güvenliğini en iyi bir şekilde sağlayabilecek aile olduklarına dair siyasetle alakalı gruplarla -özellikle de Arap-Müslüman savaşçı elitle- evrensel olmasa da geniş bir uzlaşmaya dayanabiliyorlardı. 127/745'ten itibaren çok az grup, onlara bu statüyü verme taraftarıydı.

O zaman Abbasi devriminin bu düzeyde incelenmesi, geniş ölçüde Emevîlerin yönetme haklarını nasıl kaybettiklerinin bir incelemesidir.

Problemin bu şekilde ifade edilmesi, birkaç soruyu akla getirir. Farklı sosyal grupların rejimle nasıl ilişkilendirildiklerini ve onların hangi beklentilere sahip olduklarını sorabiliriz. Aynı şekilde, farklı gruplar arasındaki statü, güç ve refaha yönelik rekabet, kendisini hangi derecede, eş zamanlı olarak herkesin arzularını karşılayamayan bir rejime karşı hınca dönüştürdü? Bir diğer açıdan, hangi grupların rejim tarafından tercih edildiğini ve rejimin, hangilerini diğer gruplar üzerindeki kontrolü savunmak için kullanmaya çalıştığını sorabiliriz. Son olarak, bu farklı grupların görünür hoşnutsuzlukları, nitelik bakımından ideolojik, ekonomik ya da siyasî olarak görülürse daha iyi bir şekilde anlaşılabilir mi? Yani, bunlar en başta meşru liderlik ve doğru sosyal düzen, maddî refah ya da yoksulluk veya mevcut düzen içindeki iktidar ve nüfuz meseleleriyle doğrudan ilişkilendirilebilir mi? Bu üç boyut, hiçbir şekilde birbirlerini dışlayıcı değildir; aksine onlardan herhangi biri, neredeyse zorunlu olarak diğerini içerir. Ancak buradaki mesele, hangi boyutun öncelikli olarak algılandığı meselesidir. Böylece diğerleri ona uygun olarak ifade edilecek ve ona uygun olarak meşrulaştırılacaktır.

Bütün hoşnutsuz grupların Abbasilere katılmadıklarını akılda tutmak gerekir. Emevî İmparatorluğunun hemen hemen bütün eyaletleri 730 ortalarında başlayan isyan ve şiddet tarafından tahrip edilmekle birlikte, Abbasiler başlangıç olarak, bütünüyle Horasan'da mayalanmış olan güçlere dayandılar. Ancak başlangıçta, burada yer alan her grubun desteğini elde edemediler; onlar Abbasi *davet*inin açıkça ilan edilmesinden sonraki bir yıl boyunca bölgede faaliyet gösteren birçok gruptan yalnızca biriydiler ve bu olaydan önce, eyaletteki genel huzursuzluk ortamında hemen hemen hiç görünmezler; Horasan'ın hangi özelliği onu, Abbasilerin cazibe alanına çekti. Başlangıç itibariyle kendilerinden tamamen bağımsız olan farklı grupları nihaî olarak kendi taraftarları haline nasıl getirdiler?

2. Bu dargın grupları kendi adına seferber etmek için Abbasiler tarafından kullanılan plan, Devrimi araştıranlar için uzun bir süre bir bilmece olarak kaldı. Nihaî olarak programları, birkaç dinî slogana indirgenecek gibi görünür. İran devrimini yakından takip edenler, dinî sloganların gücünün farkında olmak için her türlü sebebe sahip olsalar da, Ab-

basi propagandasını Horasan'ın kendine özgü sosyal ve siyasî gerilimleriyle ilişkilendirmenin güçlüğü devam etmektedir. Bu problem, somut anlamları kullanıldıkları bağlama göre değişen kelimeleri semboller olarak kabul ettiğimiz zaman ancak çözülebilir. Bu yüzden de bir grup için saf dinî bir klişe olan slogan, bir başkası için muazzam derecede harekete geçirici, hatta ateşleyici bir unsur olabilir. Yaşanan gerçeklikler tarafından haksızlığa uğradığını derinden hisseden kimseler için basit bir adalet ve eşitlik arzusu, kurulu düzeninin etkili bir eleştirisi olarak yankılanabilir.

O zaman Abbasi propagandasının sloganlarının ötesine gitmeli ve harekete geçirilmek istenen dinî, siyasî ve sosyal değerler bütününü araştırmalıyız. Bir başka ifadeyle, yalnızca Abbasi programını bu sıfatıyla değil, aynı zamanda, bu propagandaya cevap verenler tarafından onun anlaşılma biçimini (ya da biçimlerini) de tespit etmeliyiz.

Abbasiler yalnızca tek bir gruba ulaşmaya çalışıyor olsalardı bile, hem 2./8. yüzyıl ortasında Horasan'ın sosyal yapısı hakkındaki parçalı bilgimiz hem de bizimle bu devrin insanları arasındaki derin kültürel uzaklıktan dolayı, Abbasi propagandasının anlaşılma biçimlerini tespit etme görevini yerine getirmek kesinlikle çok zor olurdu. Ancak Abbasi ajanları rejime karşı soğumuş olan muhtemel tüm grupları harekete geçirmeğe çalıştığı ölçüde problem, daha çok karmaşık bir hal alacaktır. Bu durumda, birçok olasılığı aklımızda tutmak zorundayız. Muhtemelen Abbasi ajanlarının (dâîler -çev.-) bazı ifadeleri, yalnızca tek bir grubu hedef alıyordu ve o halde, bu ifadelerin hakiki anlamlarını kavramadan önce hedeflerini belirlemek zorundayız. Diğer yandan birçok ifade, karışık bir dinleyici topluluğu için üretilmiş olabilir. Bu durumda, kasten anlamı belirsiz ve kapalı bırakılmış olan kelimelerin anlamını açıklarken aşırıya kaçma ve onlara çok somut anlamlar verme riskini göze alabiliriz. Abbasi devrimi hakkındaki rivayetler, kısmen dil meseleleri; yani konuşanla dinleyiciler arasındaki karmaşık ilişkiler dikkate alınarak değerlendirilebilir.

3. Abbasi hareketinin organizasyonu, uzun bir süre adeta çözülemez bir problemdi. Konuyla alakalı metinler iyi temellendirilmiş bir tahlilin ortaya çıkaramayacağı kadar az ve yanlıydılar. Son yirmi yılda yeni kaynakların keşfi ve yayınlanması konuyla alakalı durumu büyük ölçüde iyileştirmesi bakımından sevindirici bir gelişmedir. Birçok mesele hala ke-

sin olarak çözülemese de, en azından bu meselelere anlamlı bir şekilde değinilebiliyor.

Abbasi düzeninin tahlili hususunda başlıca engel, hareketin otuz yıl boyunca bir yeraltı planlaması olarak kalmasıdır. Bu dönem, onun gerçek karakterini gizlemek ya da yanlış bir şekilde takdim etmek hususunda her türlü çabanın gösterildiği bir dönemdi. Bu yüzden açık isyanın üç yılı boyunca (129-132/747-750) hareketin suikastçı örgütleri, büyük bir ordu toplandığı ve organize edildiğinde bile hala gizli olarak kalmaya devam ettiler. Kısaca tarihçi, bu kalabalık ve karışık dönem boyunca çifte bir yapıyı birbirinden seçip ayırmak zorundadır. Nihaî olarak 750'li yılların başında, ekseriya eski devrimci örgütün şiddetli bir şekilde parçalanması ve önceki sistemden fonksiyon, yapı ve personel bakımından çok açık bir şekilde farklı olan bir devlet mekanizmasının ortaya çıkışına tanık oluruz. Abbasi organizasyonu hakkındaki yeterli bir tahlil, bir kimsenin lunaparktaki aynalarının neden olduğu yanılsamalar altında sürekli değişen bir gerçekliği takip ettiği bilgisiyle başlamak zorundadır.

Organizasyonlara ilişkin bir grafik ya da formel hiyerarşi inşa edildiğinde, bunların tam olarak açıklanacağını zannetmek genel bir yanılgıdır. Bu tür sınıflandırmalar, kullanışlı bir örnektir; ancak bunlar en iyi ihtimalle bir başlangıçtan öteye gidemezler. Bir organizasyonun formel yapısı, bu organizasyon içindeki karar verme ve verilen kararı yerine getirme anlamında güncel siyasetle ilişkili olduğu ölçüde ancak açıklayıcı bir güce sahiptir. Verili bir organizasyonel yapı, tanımlanmış bir hedefe ulaşmanın en etkili yolu olduğu için ya da üyeleri arasında iktidar ve nüfuzun hakiki bir dağılımını temsil ettiğinden dolayı doğal olarak seçilmez. Aksine bu yapı, büyük ölçüde sembolik ve 'geleneksel' sebeplerden dolayı, hatta muhalefetle karıştırılması için onun gerçek niteliğini ve amacını maskelemek maksadıyla seçilebilir.

Abbasilerinki gibi gizli devrimci bir örgütün gerçekliklerine ulaşmanın, kolaylıkla kötüye kullanılabilse de potansiyel olarak faydalı bir yolu, daha iyi bilinen hareketlerden benzerlikler bulmaya çalışmaktır. Tabii ki benzerlikler, incelenen grupların özgün karakterleri hakkında hiçbir şey söyleyemezler; ancak bunlar bize hangi soruların onlar için de kullanabileceği hakkında fikir verirler. Abbasi devriminin modern bir benzeri, 1917'de Bolşeviklerin gücü ellerine geçirmeleridir. İdeoloji, program, içsel yapı, asker toplama, sosyo-politik çevre vs. ile ilgili bütün etkenler

farklıdır; ancak Bolşevikler hakkında soracağımız birçok soru, eşit derecede Abbasiler için de anlamlı olabilir. Mesela, bu kadar küçük, içe kapalı devrimci bir parti, genel olarak toplumda mevcut, özde farklı, aynı nedenden kaynaklanmayan bir sürü hayal kırıklığı ve arzuyu nasıl harekete geçirebilir? Gizli bir grup, halkın ekseriyetini, onların ihtiyaçlarını dillendirdiği ve söz konusu ihtiyaçların gerçekleştirilmesinin en etkili yolunun kendisi olduğu hususunda nasıl ikna eder? Devrimci bir grubun 'merkez komitesi', ajanlarının kendi siyasetlerini yerine getirmelerini sağlama hususunda hangi vasıtaları -mükâfatlar, gözaltında tutma, baskı vs.- kullanabilir? Devrimci bir grubun içinde, kim siyaseti belirleme hakkına sahiptir ve otoritenin nihaî mevkii neresidir? Grubun ajanları nasıl toplanır ve eğitilir ve onların sosyal arka planlarının ayırıcı özelliği nedir? Gizli devrimci bir parti nasıl ve hangi şartlar altında alenî faaliyete geçebilir? Bu tür bir parti bir kez gücü ele geçirdiğinde, kendisini bir hükümete nasıl dönüştürür?

Karşılaştırmalı bir çalışma, özellikle de Rusya devrimi gibi bir örneği konu edinirse, bir bilim adamını üstesinden gelinemez geniş yeni bir literatürle karşı karşıya koyma gibi ciddi bir dezavantaja sahiptir. Ancak bu tür bir çabanın amacı, Bolşeviklerin ortaya çıkışlarının geçerli orijinal bir yorumunu gerçekleştirmek olmadığı, aksine Abbasi davetini aydınlatabilecek bir dizi soru üretmek olduğu için araştırmacı seçici olabilir. Muhtemelen bu durumda en verimli yaklaşım, Bolşeviklerin özellikle de, Lenin ve Trotsky'nin sözlerini incelemek olur. Ayrıca modern devrimci hareketler hakkında yapılan karşılaştırmalı çalışmalar da yok değildir. Sosyolojik açıklamalara eğilimli olanlar, son zamanlarda yazılan ve çok zor bir eser olan Theda Skocpol'un, *States and Social Revolutions* (1979) adlı kitabını tercih edebilirler. Daha eski, sofistike olmayan ancak oldukça etkili karşılaştırmalı bir tahlil, Crane Brinton'un, *The Anotomy of Revolution* (1938; göz. geç. bsk. 1952) adlı kitabıdır.

4. Abbasi daveti, kendi ideolojisine, harekete geçirdiği sosyal gruplara, programına ve organizasyon yapısına göre de açıklanabilir. Ancak tam bir anlatı, aynı zamanda Abbasilerin 2./8. yüzyılın ortasındaki mevcut siyasî ve ideolojik alternatiflere nazaran kendisini nasıl tanımladığını da bilmemizi gerektirir.

Bu hiç çalışılmamış bir problem değildir. Abbasiler ve onların devrimci rakipleri arasındaki bağlar ve benzerlikler, Van Vloten'in

1890'lardaki yol gösterici monografilerinden beri bilimsel ilgiyi çekmişti. İki temel nokta, genel bir kabul görmüştü. Birincisi; Abbasiler kendilerini harekete geçiren şeyin yalnızca siyaset değil fakat aynı zamanda din olduğunu iddia ettiler. Bu iddia, onların girişimlerine verdikleri adda da görülmektedir: *davet* yani "misyon", ya da "hakikate çağrı". İkincisi; Abbasi davetinin kökleri, Şii düşünce ve değerler alanındadır ve bu, nihaî başarı anına kadar alanın tamamlayıcı bir parçası olarak kalmıştır. Bu iki ifade, açıkçası çok geneldir; ancak bunlar, anlamsız da değildir. Bu ifadeler bir yandan Abbasilerin, iktidarı mevcut yönetici sınıfla hemen hemen aynı tarzda kullanan, kendilerini dışlanmış hisseden bir gruptan daha farklı olduklarını iddia ettikleri anlamına gelir; aksine onların maksadı, adil bir düzenin ilahi olarak vahyedilmiş olan emirlerini gerçekleştirmektir. Aynı zamanda, Şiilikle yakın ilişkileri, onları bu tür vahyedilmiş bir düzenin, yalnızca Peygamberin kendi ailesinin uygun bir üyesi tarafından tesis edilebileceğine inanan gruplara bağlar.

Ancak, kaynaklarımızın karakteri dolayısıyla, bu ilk ifadelerin ötesine geçmek son derece zordur. 2./8. yüzyılın başlarında Şiilik, organize bir mezhepten daha ziyade geniş bir dinî yönelimdir. Böyle bir durumda, bu değişen ve çakışan Şii mezhebî oluşumlara ait inanç sistemlerini tanımlamak ve Abbasi hareketini Şii düşünce ve eylem dünyası içine yerleştirmek için hangi stratejileri kullanabiliriz? Bazen Abbasiler, aşırı gruplarla (*ğulât*) işbirliği yapmış görünürler; bazen ise, ağır başlılığın gerçek bir simgesidirler. Öyleyse doktrin ve ideolojinin gerçek değişimleriyle mi, çıkarcı taktik manevralarıyla mı yoksa her ikisiyle de mi karşı karşıyayız? Genel olarak Abbasilere, Şii çevrenin ayrılmaz bir unsuru olarak mı yoksa o çevreden semiren bir parazit olarak mı bakacağız?

Az önceki değerlendirme Abbasi Devriminin, bu geniş, yaygın olayın bütün boyutlarının hakkını verecek bir anlatımını inşa etmenin ne kadar meydan okuyucu bir şey olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuş olmalıdır. Gerçekten de, kapsayıcı tek bir yorumu hedeflemek, yalnızca bir vehim olabilir. Muhtemelen bir sonraki nesil bilim adamları, bir bütün olarak konu içinde geniş ancak dikkatli bir şekilde tanımlanmış problemleri açıklamak hususunda daha iyi bir durumda olabilirler. Bu tür problemlerin örnekleri, sonsuza kadar çoğaltılabilir. Erken dönem Şii siyasî düşüncesi, iyi bir seçimdir; bu konu, daha önce geniş bir şekilde tartışılmış olsa da hala belirsiz ve yanlış anlaşılmış olan birçok şey var

gibi görünmektedir. Daha az çalışılmış alanlar arasında geleceği parlak olanlar, Emevîlerin son yirmi yılı boyunca, yönetimlerini -ilk önce Horasan'da, ancak aynı şekilde Irak, Suriye ve hatta Kuzey Afrika'da- altüst eden sosyo-politik krizleri analiz eden bölgesel çalışmalar olabilir. Halihazırdaki bilgimizle, kimin isyan ettiğini çok açık bir şekilde biliyoruz; ancak (en azından somut bir anlamda) niçin isyan ettiklerini bilmiyoruz. Bu türden dikkatli bir şekilde odaklanmış araştırmalar sayesinde, yalnızca bizatihi Devrimin her bir boyutunun daha kesin bir anlayışını değil fakat aynı zamanda konunun her yönünün diğerlerini nasıl yansıttığına dair daha canlı bir anlamı da elde edebiliriz.

2. Kaynakların Genel Bir Değerlendirmesi

Bir olayın hiçbir tasviri, o tasvirin alındığı kaynaklardan daha iyi olamayacağı için bu noktada, Abbasi devrimi hakkında bizim için ulaşılabilir olan delil türünün özet bir incelemesine dönüyoruz. Başlangıç olarak bize ışık tutacak ilk şey Farouk Omar'in şu çalışmalarında görülebilir: *The Abbasid Caliphate, 132/750-170/786* (1969), s. 12-55 ve yine aynı yazarın *Tabîatü'd-da'veti'l-abbâsiyye* (1970), s. 19-72. Moshe Sharon'un 1970 yılında Kudüs İbrani Üniversitesi'nde yaptığı ("Aliyat ha-Abbasim la-shilton") adlı doktora tezinin kısmî bir tercümesi ve uyarlamasından ibaret olan *Black Banners from the East* (1983) adlı kitabının detaylı dipnotlarında bu anlatıya önemli ifadeler ve kısa "Tarih yazıcılığına dair notlar" (s. 231-37) ilave eder.

Kaynaklarımız, hemen hemen bütünüyle edebî metinlerden oluşur. Bunun ne anlama geldiği aşağıda tartışılacaktır. Bu metinler, altı sınıfta gruplandırılabilirler:

1. Arapça olduğu kadar Süryanice ve Farsça olarak da kaleme alınmış olan ve birkaç konuyu içeren (genel, yerel ve "monografik") kronikler;
2. Çok değişken kriterlere uygun olarak derlenmiş biyografik sözlükler;
3. Yalnızca 4./10. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan bir tür olan heresiografi (tam olarak firâq yani, "mezhepler"in incelenmesi);
4. Siyasî risaleler ve polemikler;
5. Şiir ve edebiyat;

6. Hadis formundaki mesiyanik metinler, melâhim (kıyametle ilgili öngörüler) ve muhtemelen birkaç Yahudi ve Hıristiyan vaaz ve risalesi.

Genel olarak ilk grup, yalnızca 'olgular'ımızın büyük bir kısmını değil, aynı zamanda bu olguları tanımlayan ve onlara anlam ve biçimini veren rivayet yapısını da verir. Genellikle her konuda olduğu gibi temel metin, Taberî'nin muazzam kroniğidir. (Abbasi devrimiyle ilgili bölüm, John A. Williams'ın İngilizce tercümesinde mevcuttur; *The History of al-Tabarî: The Abbasid Revolution, A.D. 743/A.H. 126-132* [1985], tamamlanmış tercüme projesinin 27. cildi). Son yirmi yılın, bizim adeta bir kaynak devrimi olarak kendilerinden söz edebileceğimiz yeni ya da daha önce kullanılmamış metinler seline şahit olduğu bir gerçektir. Böyle de olsa, Taberî'nin sağladığı malzemeler, araştırma programımızı ve araştırılacak olan temel sorular dizisini tayin etti. Geleneksel olarak Taberî'nin eserlerinde bulunan eksiklikler, Horasan'daki Arapların durumuna dair dikkate değer veriler içeren Belâzurî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı (ed. De Goeje, 1866; P. K. Hitti ve F. Murgotten tarafından, *The Origins of the Islamic State*, 2 cilt, 1916-23 adıyla tercüme edilmiştir) ve bazı 'küçük kronikler' tarafından tamamlanmıştır: ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıvâl*; Yakubî, *et-Târîh*; el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb* ve anonim *el-'Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik* (*Fragmenta Historicorum Arabicorum* adıyla 1869'da yayınlandı).

Son yıllarda yapılan birçok yeni çalışma, oldukça dikkat çekicidir. Abdulaziz ed-Dûrî, Belâzûrî'nin Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a (136-158/754-775) kadar olan Abbasi hanedanını kapsayan *Ensâbu'l-eşrâf* (1978) adlı eserinin III. Cildini yayınladı. Belâzurî, Taberî ile aynı kaynakları kullanıyor olsa da, onun bağımsız perspektifi, birçok değerli noktada katkı sağlamaktadır. İbn A'sem el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-fütûh* (8 Cilt, 1968-75) adlı eseri, Taberî'nin çağdaşı olan biri tarafından yazılmıştır ve eserin büyüklüğü ve ayrıntılı oluşu, oldukça önemli bir kaynak olduğunun işaretidir. Gerçekte bu kitap, Horasan'daki Arap kabileleri hakkında yeni bilgiler verir; ancak kitap üzerine yapılan çalışmalar, aynı zamanda, onun daha çok efsanevi malzeme içerdiğini ve büyük ihtiyatla kullanılması gerektiğini de akla getirir. Son zamanlarda keşfedilen ve tahkikli olarak neşredilen, Halife b. Hayyât el-Usfûrî'nin (Basralı bir hadisçi, öl. 241/855) *Târîh* ve *Tabâkât* adlı kitapları çok kısadır ve ilgilendikleri konular, büyük ölçüde erken döneme aittirler. *Târîh*, gerçekte

Arapça'da yazılan ilk genel kronik (*annalistik*: olayların yıl yıl kaydı) çalışma olarak görülmelidir. Diğer yandan Yezid b. Muhammed el-Ezdî'nin (öl. 334/945) *Târîhü'l-Mavsil* adlı eseri de oldukça önemlidir. el-Ezdî, Taberî ve Belâzurî tarafından kullanılan aynı tarihsel geleneği kaynak olarak kullansa da, Cezire'nin çok önemli eyaleti olan Musul hakkında aksi halde bilinemeyecek olan çok miktarda malzeme iktibas eder ve böylece, hem 740'lardaki Emevî iktidarının krizini hem de yeni Abbasi rejiminin karşılaştığı engelleri daha iyi bir şekilde açıklar. Son olarak da, Suriye kökenli geç dönem iki biyografik çalışmaya İbn Asâkir'in (öl. 571/1176) *Târîhu Medînet-i Dimeşk* ve Kemalüddin ibn el-'Adîm'in (öl. 660/1262) *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb* dikkat çekicidir. Bu çalışmaların her ikisi de, İslam'ın ilk iki yüzyılı hakkında bir yığın malzeme içerirler; ancak çok yakın zamanlara kadar bu eserler, (Şam ve İstanbul'da) yalnızca el yazması olarak ulaşılabilir durumdaydı ve bu yüzden de büyük ölçüde de kullanılmamış durumdadırlar.

Ancak, şimdiye kadarki en önemli çalışma, Bağdat'ta 1955 yılında keşfedilen ve Abdulaziz ed-Dûrî ve A. C. el-Muttalibî tarafından 1971'de *Ahbârü'd-devleti'l-'abbâsiyye* adıyla yayımlanan anonim kroniktir. Bu çalışma ilk kez, Dûrî tarafından "Dav' Cedîd ale'd-da'veti'l-'abbâsiyye", *Mecelletü Kulliyeti'l-âdâb ve'l-ulûm*, Bağdat, 1957, 64-82'deki makalesinde tartışıldı. Son zamanlarda Dûrî'nin ve Sharon'un, eserin tarihi ve yazarı hakkındaki hipotezlerinin bir kısmı Elton Daniel tarafından (oldukça ikna edici bir tarzda) yeniden gözden geçirildi: "The Anonymous 'History of Abbasid Family' and its Place in Islamic Historiograhpy", *IJMES*, xıv, 1982, 419-434. Muhtemelen 3./9. yüzyılın sonlarına doğru telif edilen metin, Abbasi devriminin bir tür yarı resmî tarihidir. Söz konusu metin, Abbasi ideolojisindeki belirgin ani değişiklikler, 129/747'den önceki gizli döneminde hareketin organizasyonu, Ebû Müslim tarafından ilan edilen başkaldırının gerisindeki iç politika meselesi gibi büyük ölçüde şimdiye kadar çözülememiş olan birçok problemi açıklamaktadır. En azından *Ahbâr*'ın kaynaklarının bir kısmı, Abbasi sarayının sırlarını sıkı sıkıya korumuştu; ancak *Ahbâr*'ın derleyicisi çalışmasının açıkça genele açık olmasını amaçlamıştı. Yazarı bilinmeyen ve muhtemelen 4./10.yüzyıl ortasında yazılmış olan bir Leiden yazması (*Zikr-u Benî'l-Abbâs ve sebebu Zuhûrihim*), bir kısım ilave malzemeyle birlikte benzer birçok haberi içerir. Ancak, 5./11.yüzyılda

yazılmış olan yazarı bilinmeyen bir diğer kronik *Ahbâr*'ın özet bir versiyonunu içerir: *Târîhu'l-hulefâ* (thk., P. A. Gryaznevich, 1967).

Büyük ölçüde geç dönem Farsça özetleriyle günümüze ulaşan yerel birkaç tarih, Devrimin ortaya çıktığı sosyal çevreyi aydınlatan paragraflar içerir. Özellikle bkz., Narshakhî'nin, *The History of Bukhara* (trc., R. N. Frye, 1954) ve Hasan el-Qummî'nin *Târîh-i Qumm* (thk., Jalâl ad-Dîn Tihrânî, 1353/1934). Özellikle Narşahî'de gerçek bilgiyi folklorden ayırmak her zaman kolay değildir. Yine onun bölgesel bakış açısı, oldukça değerlidir.

Diğer metin çeşitleri, kronikler ve biyografik sözlüklere göre tâlî çalışmalardır; ancak buna rağmen yine de, görmezden gelinemezler. Mesela heresiyograflar (mezhep tarihçileri), Ortaçağ İslam'ının yetiştirdiği en zeki ve sofistike bilim adamlarının bazılarını içlerinde barındırırlar. Tabii ki, heresiyografların İslam mezheplerine dair incelemeleri, bize göre birçok bakımdan kusurdur; yani onlar farklı mezheplerin ortaya çıktıkları sosyo-politik çevreyle ilgilenmezler. Onların tasvir ettikleri grupların birçoğu, kurgusaldır; yani organize mezhep olmaktan ziyade dinî yönelimlerdir; bu mezhepler içindeki doktrinel gelişmeler ihmal edilir vs. Buna rağmen onlar, başka hiçbir yerde elde edemeyeceğimiz, Irak ve İran'ın 2./8. yüzyılda var olan dinî inançlarının genel bir görünümünü sunarlar. Belirli mezheplerle ilgili rivayetlerinden ne kadar şüphe edilirse edilsin, onların tasvir ettikleri düşüncelerin varlığından ya da Abbasi dâîlerinin bu düşüncüleri kendi menfaatleri için kullanma becerilerinden şüphe etmek için çok az sebep vardır.

Bu çalışmalar arasından amacımız açısından en önemli olanları şunlardır:

a. Ebû'l-Hasen Alî el-Eş'arî (öl. 324/935), Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-müsallîn, thk., Helmut Ritter (1931).

b. İbn Hazm (öl. 456/1064), Kitâbu'l-fasl fî'l-milel ve'l-ahvâi ve'n-nihal (5 cilt, 1317-1321/1899-1903). Israel Friedlaender'in kısmî tercümesi ve yorumu, "The Heterodoxies of the Shiites", JAOS, xxviii, 1907, 1-80; xxix, 1908, 1-183. M. Asin Palacious'un İspanyolca tercümesi, Abenházm de Cordoba y su historia crítica de las ideas religiosas, 1927-32.

c. Abdulkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037), el-Farq beyne'l-firâq, thk., M. 'Abdülhamîd (1964). Moslem Schisms and Sects adıyla Kate Seelye (I. Cilt, 1920) ve A. B. Halkin (II. cilt, 1935) tarafından tercüme edildi; Halkin'in bölümü daha güvenilirdir. Ayrıca Henry Laoust tarafından yapılan bu çalışmanın incelenmesine dair bkz., "La classification des sectes dans le Farq d'al-Baghdâdî", REI, xxix, 1961, 19-59.

d. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (öl. yaklaşık olarak 310/923), Firâku'ş-şîa, thk., Helmut Ritter, 1931. Tercüme, A. J. Mashkur, "Les sects shi'ites", Revue de l'histoire des religions, cxliii, 1958, 68-75; cxliv, 1958, 67-95; cşlv, 1959, 63-78.

e. Muhammed b 'Abdulkerîm eş-Şehristanî (öl. 548/1153), Kitâbu'l-milel ve'n-nihal thk., William Cureton, II cilt, 1842; thk., Muhammed F. Bardân, 1951). Theodor Haarbrücker bu kitabı Religionsparteien und Philosophenscuhulen (1850-51) adıyla tercüme etti. Kitabın birinci bölümünü A. K. Kazi ve J. G. Flynn tarafından Muslim Sects and Division (1984) adıyla yapılan İngilizce tercümesi, akıcı ancak çok yetersiz bir şerhe sahiptir. Nispeten daha geç bir döneme ait olmakla birlikte Şehristânî'nin eseri, şüphesiz bu tarzın en mükemmelidir.

Devrim döneminin (yaklaşık 735-760) siyasî argümanlarını ve polemikleri, Abbasi devriminden yarım yüzyıldan daha fazla bir süre sonra kaleme alınan malzemelerden inşa etmek yerine onlara doğrudan ulaşma imkânına sahip olsaydık, bu muazzam derecede faydalı olacaktı. Günümüze kadar ulaşanlar İranlı mevlâ İbnü'l-Mukaffa'nın (öl. 142/759) iki çalışmasıdır: -önemli, ancak daha çok emirler için genel bir öğüt tarzında bir çalışma olan- *Kitâbu'l-edebi'l-kebîr* ve olağanüstü özel bir tezkire olan ve hem Halife Mansur (136-158/754-775) hem de onun amcalarından biri için yazılmış olan *Risâle fi's-sahâbe*. Risâleyle, açıkça somut tarihsel bir durumu ele almak hedeflenir; ancak bu, herhangi nihaî bir yoruma karşı koyacak olan anlaşılmaz ve kaçamaklı bir tarzda yapılır. Bu risâlenin şimdi, önemli bir girişle birlikte Charles Pellat tarafından yapılan güvenilir tahkikli bir neşri ve tercümesi vardır: *Ibn al-Muqaffa', "conseilleur" du calife*, 1976. Ayrıca bkz., F. Gabrielli, "L'opera di İbn al-Muqaffa", *RSO*, xiii, 1931, 231-35 ve S. D. Goitein, "A Turning Point in the History of the Muslim State", *IC*, xxii, 1949, 120-135. Bu çalışma, tkr.bs., Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 1966, 149-

167. Goitein'in değerlendirmesi temel olup kendi başına bir "dönüm noktasıdır".

3./9. yüzyılın ortalarında, -az çok Abbasi sarayının arzusu doğrultusunda hareket eden- Amr b. Bahr el-Câhız, bir dizi çok parlak siyasî-dini risaleler meydana getirdi. Mükemmel bir biyografiyle birlikte bunların yanlış beklentilere yol açan bir örneği Charles Pellat'nın, *The Life and Works of Jâhız* (1969) adlı kitabında bulunabilir; bu kitabın özellikle s. 56-86 sayfaları arasına bakınız. Geç olmakla birlikte bu yazılar, devrim tarafından ortaya çıkartılan sosyal ve ideolojik meselelerin hala canlı olduğunu gösteren birçok pasaj içerirler. Maalesef Câhız'ın çalışmasının çok azı, bu bakış açısıyla incelenmiştir; bunun önemli bir istisnası, Jacop Lassner'in, *The Shaping of Abbasid Rule* (1980) adlı eserinin "The Regiments of the Imperial Army: Notes on al-Jâhız's Epistle to al-Fath b. Khâqân" adlı beşinci bölümüdür. (Câhız'ın bu risalesi, G. Van Vloten tarafından *Tria Opuscula* [1903]'da yayınlandı: 1-56; ayrıca A. M. Hârûn, *Resâil'ül-Câhız*'da onu tekrar yayınladı: [II. Cilt, 1964], I, 1-86; çevirisi, J. Harley-Walker tarafından yapıldı: *JRAS*, [1915], 631-697.

Her türden bilgi, şiir ve edebiyattan elde edilebilir. Geç Emevî ve erken Abbasi dönemlerinde yazılan dizeler, devrim dönemi propaganda ve polemikleri için en doğrudan kaynaklarımız olabilirler; Sezgin, *GAS*, II, 1975, bu malzemeye sistematik bir yaklaşım için gerekli olan malzemeyi vermektedir. Bu tür çalışmaların çok az bir kısmı şiirle yapılmış görünmektedir. Welhausen, zaman zaman şiiri çok iyi kullanmaktaydı; ancak sonradan onun bu tarzını sürdüren çok fazla kişi olmamıştır.

Nesir çalışmaları arasında, en çok müracaat edilenler 3./9. ve 4./10. yüzyılın sonlarında derlenen temel antolojiler oldu:

a. Ibn 'Abd Rabbihi (öl. 328/940), el-Iqdu'l-ferîd, thk., Ahmed Emîn ve diğ., VIII cilt, 1947-53.

b. Muhammed b. Yezîd el-Müberred (öl. 284/898), el-Kâmil, thk., William Wright, II cilt, 1864-92.

c. Ebû'l-Ferec el-İsfehânî (öl. 356/967), Kitâbu'l-eğânî, Bulak, thk., xx cilt, 1284-86/867-69; xxi. cilt, thk., R. Brünnow, 1888; Kahire edisyonu xxiv. cilt, 1929-devam ediyor. Kahire edisyonu eski Bulak versiyonundan daha iyidir; buna rağmen kenarlarında Bulak versiyonun sayfa numaralarını içerir, böylece de okuyucunun Ignazio Guidi (1895-

1900) tarafından hazırlanmış olan mükemmel indeksleri kullanmasını mümkün kılar.

Şimdilerde Abbasi devrimi hakkındaki değeri ortaya çıkmaya başlayan bir diğer çalışma, İbn Ebî'l-Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğa* adlı eseridir (*bkz.*, s. 97). Bu antolojiler bir ölçüde, kronikler sayesinde tanıdığımız *ahbâr*ın alternatif edisyonlarını içermekle kalmaz, kaybolmuş önemli metinleri de içerirler. Ancak antologlar metinleri, tarihsel olarak doğru olup olmamalarına göre değil, belağat ve dilsel ilgilerine uygun olarak seçerler. Bu tür konular tarihsel olmayan bir bağlamda vuku bulduklarından, onların "gerçekten" ne anlama geldikleri ve onların nasıl kullanılması gerektiğine karar vermek her zamankinden daha zordur.

Kısaca göreceğimiz gibi, kabile çatışmaları (ya da en azından, çekişme olarak isimlendirilenler), devrimci bir durumun oluşmasında önemli bir rol oynadılar. 3./9. yüzyıl boyunca üretilen yoğun şecere edebiyatı, bu mücadelelerdeki kahramanları ortaya çıkarma hususunda gerçek bir değere sahip olabilir. Hangi kabilenin ya da klanın belirli bir çatışmanın hangi tarafında yer aldığını belirlememizin ötesinde bu kesin şecere verisi, söz konusu maddî ilgiler ve ideolojik meseleler hakkında hayatî ipuçlarına yer verebilir. Bu türün en meşhur derlemesi, Hişam b. Muhammed el-Kelbî'nin (öl. 206/821) *Cemheretü'n-neseb* adlı eseridir. Bu eser, Werner Caskel'in detaylı analizinde çok kullanılan bir çalışmadır: *Ğamharat an-nasab. Das genelalogische Werk des Hišam ibn Muhammed al-Kalbî* (2 cilt. 1966). I. Cilt, İbn Kelbî'nin nesrinden özetlenmiş olan (Gert Strenziok tarafından hazırlanan) 334 şecere tablosunun yanı sıra metin ve metnin yazarı hakkındaki bir incelemeyi içeriyor; II. cildin büyük bir kısmı, her bir madde başlığının kaynaklarına ilişkin kısa biyografik bilgi ve detaylı referanslarla birlikte bu tablolardaki bütün şahıs isimlerinin bir indeksine yer verir. Daha geleneksel ancak, çok uygun bir referans, Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cem kabâili'l-arabi'l-kâdîme ve'l-hadîse* (v cilt, 1368-1395/1949-1975) adlı eseridir. İsminin de ima ettiği gibi bu eser, alfabetik olarak düzenlenmiş kabileler ve kabile bölümleri sözlüğüdür; her bir başlık özet soy bilgisini içerir ve dikkate değer bir Arapça kaynaklar dizisine atıflar yapar.

Bu noktada birkaç genel yorum yapmak uygun gibi görünüyor. Abbasi devrimi hakkındaki kaynaklarımız, herhangi bir metin grubu kadar yanlı ve belli bir hedefe yöneliktir. Her ifadenin gizli bir gündemi yan-

sıttığını ve Devrimin kendisi kadar o dönemde mevcut olan olaylar hakkında da bir yorum olduğunu başta kabul etmek zorundayız. Üstelik bu olaylar hakkındaki hemen hemen bütün rivayetler, mevcut biçimlerini ve bağlamını devrimden yaklaşık bir yüzyıl sonra almış olduğundan onlarda bulunan en az üç anlam düzeyinin farkında olmamız gerekir:

1. Tasvir edilen olay hakkında bu rivayetlerin verdikleri sahih ya da sahih olmayan bilgiler.
2. Bir rivayetin gerçek yazarlarının niyeti ya da hesabı;
3. Nihaî derleyicinin ikinci dereceden niyeti.

Arapça tarih yazımı daha önce geliştiğinden, yani Abbasi devrimi sırasında oturmuş olduğundan, fetihleri ve ilk dönem halifeliği tasvir edenlerde olabildiği gibi Devrimle ilgili primitif rivayetlerin çok köklü bir şekilde yeniden şekillendirilmiş olacağını beklememeliyiz. Buna rağmen, her bir haberin benzer versiyonlarını bir yere yerleştirmek ve onlar arasındaki önemsiz farklılıkları dikkate almak için gereken tüm çaba gösterilmelidir. Bu, yalnızca filolojik bir egzersiz değildir; aksine belirli bir olayı anlatan kişinin müdahil olduğu siyasî-dinî diyaloğun keşfi meseledir. Tabii ki bir hikâye, nitelik ve niyet olarak oldukça tarafgir ancak yine de keyfiyet olarak doğru olabilir. Fakat eğer biz olayın çağdaşı olan okuyucu için bu hikâyenin taşıdığı anlamı yakalamada başarısız olursak o zaman, onun naklettiği olayın önemli boyutlarını kaçırırız. Metinlerin bu tür yakından bir okunuşu, Abbasi devrimi hakkındaki literatürde nadiren karşılaşılır; ancak olasılıklar hakkındaki bir kısım fikirler, son zamanlarda kaleme alınan iki monografiden elde edilebilir. *Untersuchungen zur Entstehung des abbasidischen Kalifates* (1972) adlı kitabında Tilman Nagel, Abbasi hareketiyle ilgili tarihsel rivayetlerin maksadını ve gerçek çevresini inşa etmeye çalışan ilk kişiydi. Metodolojik düzeyde Nagel'in performansı, ulaştığı sonuçlar, kendi zamanında bulunmayan *Ahbâru'd-devleti'l-abbâsiyye* adlı kitabın ışığında şimdi yeniden düşünmeyi gerektirse de, zeki ve nüfuz edici bir çaba olma özelliğini sürdürür. Jacop Lassner'in *Islamic Revolution and Historical Memory* (1968) adlı kitabı, bu malzemeleri bir kez daha ele alır ve hatta daha karmaşık sonuçlara ulaşır. Onun argümanı şudur: Elimizdeki tarihsel kayıtlar, özde hareketin gizli safhası sırasında başlamış olan karmaşık Abbasi propagandasının bir kalıntısıdır ve sonra yeni rejim, değişen din-

leyicileriyle konuşmak ve meşruiyetine yönelik farklı meydan okumalara karşı kendisini savunmak zorunda kaldıkça sürekli olarak yeniden elden geçirilmiştir. Bu kampanyanın ürettiği *Ahbâr*, basit bir uydurma değildir; onlar gerçek insanlara ve gerçek olaylara dayanırlar; ancak bu insanlar ve olaylar polemik ve tartışma süreçleriyle öyle dönüştürülmüşlerdir ki, bu analiz bile söz konusu metinler içinde gömülü bulunan gerçekliği artık keşfedemez. Ḷassner, ukala olmakla suçlanır ve bu suçlama, çok da haksız değildir; okunması çok zor olan, bıktıran bir bilim adamıdır. Ancak bu metinlerin nasıl üretildiği, kullanıldığı ve yeni biçimlere nasıl dönüştürüldüğünü, başka hiçbir yerde bu kadar net bir şekilde anlamak mümkün değildir.

3. Analizler Ve Yorumlar

Abbasi devriminin araştırılmasına dair yol gösteren ve büyük kısmı itibariyle de geçen yüzyıla ait olan temel soru listesi, ilk kez Hollandalı bilim adamı oryantalist Gerlof van Vloten'in iki çalışmasına dayanılarak ortaya atıldı:

1. De Opkomst der Abbasiden in Chorasan (1890);

2."Resherches sur la domination arabe, le chiitisme, et les croyances messianiques sous la Khalifat des Omayades" (1894).

Birçok yeni çalışma gibi bunlar da, ulaştıkları sonuçları, delillerin desteklediğinden çok daha güçlü ve emin bir şekilde savunurlar ve doğal olarak, şimdilerde van Vloten'in belgeleri kullanımının modası tamamen geçmiştir. Ancak, her iki çalışma da, hem yazarın bunlarda tezlerini açık bir şekilde ifade etmesi hem de bu tezleri geçersiz kılma gayreti içinde olan yazarları bile etkilemeye devam etmeleri bakımından hala incelenmeyi hak etmektedirler. Üstelik eğer van Vloten, bulmacayı şimdi bizim için tatmin edici bir tarzda bir araya getirmemiş olsa da, çözme ihtiyacı duyulan parçaları keşfetmiştir.

Der Opkomst der Abbasiden adlı kitabında van Vloten, devrimin üç yönü üzerinde odaklanır:

1. Hz. Ali'nin soyundan gelen Ebû Hâşim'in, (Peygamberin amcasının soyundan gelen) kuzeni Muhammed b. Ali'yi Hâşimiyye mezhebinin başı olarak kendi yerine geçmek üzere atadığı iddiası;

2. Mezhebin Muhammed b. Ali yönetimi altında yeniden organize edilmesi ve otuz yıldan fazla bir süre mezhebin Horasan'da bir yeraltı hareketi olarak devamı;

3. Nihaî olarak Emevîler'in yıkılmasına yol açan ve Ebû Müslim tarafından yönetilen Horasan'daki başkaldırı.

Müellif "Recherches sur la domination arabe" adlı makalesinde, Devrim'in, içinde meydana geldiği sosyal ve ideolojik ortam üzerine odaklanır. Ona göre, Abbasi zaferi üç şeyle açıklanacaktır: "1. Tebaanın kendisine zulüm eden yabancılara karşı kök salmış düşmanlığı; 2. Şiilik; yani peygamber ailesinin torunları kültü; 3. Bir kurtarıcı ya da Mesih beklentisi" ("Recherches", 2).

Van Vloten'in anlatısı, çoğu kez zannedildiğinden daha ince ayrıntılar içerir. Mesela; Horasan'daki isyan hakkında o bir ırka dayalı ham bir yorum yerine sosyo-politik bir yorum önerir: Bu, Farisilerin Araplara karşı isyanından daha çok, zulme uğramış (çoğunluğu İranlı) tebaanın, (çoğunluğu Arap olan) yönetici sınıfa karşı yapılmış bir isyanıdır. Aynı şekilde, hareketin mesiyanik (kurtarıcı mehdi beklentisi içeren) konuları ve sembolleri kullandığına vurgu yapmasına ve onları özellikle "Arap olmayan" aşırı Şiilikle ilişkilendirmesine rağmen, Vloten, Abbasilerin aynı zamanda ehl-i beyte bir Kurtarıcı olarak değil fakat yalnızca adil bir yönetici olarak bakan makul ve ılımlı Horasan Şiiliğine müracaat etmek zorunda kaldıklarını kabul eder. Birçok bilim adamında olduğu gibi, van Vloten'in gerçek yorumu, çok az sayıdaki silip süpüren coşkusal genellemeden ziyade, argümanın örgüsünde yerleşiktir.

Eğer van Vloten, bu konuda öncü kabul edilecek olursa, şüphesiz Julius Welhausen de, imamdır. Onun *Das arabische Reich und sein Sturz* (1902; M. G. Weir tarafından tercüme edildi, *The Arap Kingdom and Its Fall*, 1927) adlı eseri, doksan yıl sonra bile hala batı oryantalizminin en yüksek başarılarından biri olmaya devam etmektedir. Welhausen, Abbasi devriminin içinde meydana geldiği bütün sosyo-politik çevreyi anlayacak ilk kişiydi ve o zamandan beri asla ulaşılmayan bir derecede zengin ayrıntılarla bu çevreyi yeniden inşa etti. Welhausen'in çalışmasında, van Vloten tarafından önemsenmemiş olan birçok konu buluruz: Hişam'ın ölümünden sonra (125/743) Emevî hanedanı içindeki tahrip edici kanlı mücadele ve imparatorluğun her yerinde bu kan davasının yıkıcı siyasî etkileri; 740'lar boyunca Mezopotamya ve Irak'ta patlak ve-

ren bir sürü Şii ve Haricî isyan; 730 ve 740'larda Horasan'daki Arap ordularının karmaşık siyaseti; yalnızca bu bölgedeki İranlı köylülerin değil fakat aynı zamanda buraya yerleşmiş yarı asimile Arap kabile mensuplarının had safhaya varan memnuniyetsizlikleri vesaire.

Welhausen'in Abbasi devrimini esasen, başlangıçta bir İran başkaldırısı olarak gördüğü doğrudur. Ancak o, bu değerlendirmesinde selefinden daha emin değildir. Welhausen'in ortaya koyduğu gibi Horasan'da *davet*, büyük ölçüde (esasen, 1./7. yüzyılda Merv'e yerleşmiş olan kabilelerden toplanmış) Araplar tarafından yönetilmiştir. Kendisi de mevaliden olan Ebû Müslim, 129/747'de ayaklanmayı ilan ettiğinde, "bağlılarının çoğunluğu İran köylülerinden ve Merv köylerinin mevâlilerinden oluşmaktaydı; ancak, aralarında yönetici konumları işgal eden Araplar da vardı" (*Arab Kingdom*, 532). Welhausen, yalnızca İranlıların değil başka birçok grubun da 740'lardaki Emevî yönetiminden nefret etmek için bir nedeninin olduğunu söyler. Din, yalnızca bir kısım aşırı mezheplerden oluşmayan, aksine aynı zamanda, adil bir yönetim ve Müslümanların siyasî eşitliğini arayan ılımlı, genel bir yönelimden müteşekkil bu karmaşık koalisyonu bir arada tutan bir tutkaldı.

Welhausen'in başarısı o kadar muhteşemdir ki, ondan sonraki kırk yıl boyunca bu alanda neredeyse başka bir çalışma yapılmadı. (Bu, maalesef İslamî araştırmalarda genel bir eğilimdir; büyük sentezler, çoğu kez bir meydan okuma olarak değil fakat kanıtlanmış bir doktrin olarak kabul edilir). Ancak 1940'larda, Welhausen'in ortaya çıkardığı meseleleri yeniden araştırmak isteyen yeni nesil bir bilim adamı grubu görmeye başlıyoruz. Fakat söz konusu dönem hakkındaki (Dennett, Moscati, Lewis ve Frye tarafından kaleme alınan) münferit makaleler, 1960'dan itibaren İslamî alanda yayın furyası olarak kabul edilecek şekilde arttı. Bu bölümün başlangıç kısmında ileri sürüldüğü gibi, bu çalışmaların en etkin kullanımı, bir dizi genel soruya ne ölçüde katkıda bulundukları incelenerek yapılabilir:

1. Abbasi devrimi, gerçekten bir devrim midir?
2. Abbasiler hangi grupları kendi davaları için toplayabildiler?
3. Abbasi *davet*inin ideolojisi nedir?
4. Abbasi *davet* ile bu dönemin diğer dinî-siyasî hareketleri arasındaki ilişkiler nelerdir?

5. Abbasiler kendi bağlılarını etkin siyasî bir hareket ve askerî bir güç olarak nasıl organize edebildiler?

6. Emevîlerin bu hareketi bastırmada başarısız olmalarını nasıl açıklayabiliriz?

Van Vloten ve Welhausen'in Abbasilerin bir devrim başlattıkları hususunda hiçbir şüpheleri yoktu: "Abbasiler, kendi yönetimlerini 'devlet', yani yeni bir dönem olarak isimlendirdiler. Bu dönemde başarılan devrim, gerçekten çok büyüktü" (*Arab Kingdom*, 556). Ancak bu olayları çalışan bir son dönem öğrencisi, Abbasi devriminin büyüklüğü hakkında o kadar emin değildir. Bu öğrenci şöyle diyor: "Abbasiler geldi, ... milenyum değil" (Lassner, *Shaping of Abbasi Rule*, 112). Bu konu hakkındaki anlamlı bir sonuç, hem geç dönem Emevîler hem de erken dönem Abbasi devlet yönetimi ve toplumu hakkında sağlam bir bilgiyi gerektirir. Birincisi hakkında bir dereceye kadar bilgiye sahibiz; ancak ikincisi hakkında, çok yakın zamanlara kadar, hemen hemen hiçbir şey yoktu.

Welhausen'in Emevî idaresi altındaki Horasan ve Semarkand bölgesine dair araştırması, M. A. Shaban'ın *The 'Abbasid Revolution* (1970) adlı araştırmasında güncelleştirildi. Gerçekte Shaban'ın çalışması, söz konusu bölgelerde 650'li yıllardaki ilk kampanyalardan Abbasi devrimine kadar olan tarihte Horasan'da bulanan Arap kabilelerine dair bir çalışmadır. Shaban'ın metni, Welhausen'inkinden genel olarak çok daha açık ve daha tutarlı bir değerlendirme içerir; ancak Shaban'ın yorumu selefinin yorumundan zannettiğinden çok daha az farklıdır. Üstelik cesur iddialarından bir kısmı, kaynaklar tarafından çok zayıf bir şekilde desteklenmiş görünmektedir. Aynı ihtiraz kayıtları, daha yüksek bir derecede de olsa Shaban'ın, *Islamic History, a New Interpretation: I A.D. 600-750* (1971) adlı genel araştırması için de geçerlidir. Welhausen ve Shaban'ın çalışmaları daha önce yapılmış olsa da hala değerini koruyan H. A. R. Gibb'in, *The Arab Conquests in Central Asia* (1923) adlı araştırmasıyla ve 2./8. yüzyıl Horasan ve devrim hakkında fazla yoğun olmasa da önemli (180-197) sayfalar içeren W. Barthold'un klasik sentezi *Turkestan down to the Mongol Invasion* (orijinal hali Rusça, 1902; göz. geç. 3. bsk. İngilizce, 1968) adlı çalışmasıyla karşılaştırılabilir. Emevî yönetimi altındaki Suriye ve Mezopotamya hakkında *bkz.*, aşağıda 161-162.

Abbasilerin iktidarı ellerine geçirmelerinin sonuçlarına gelince bunlar, yeni çalışılmaya başlandı. Welhausen'in bu konuyla alakalı yorumları, alelacele olup yalnızca kendi şahsi araştırmasını değil fakat zamanının kabul edilen Oryantalist doktrini de temsil eder. Yeni hanedan ve onun politikaları hakkında özet ve başlangıç olacak bir giriş, birkaç farklı kaynaktan elde edilebilir:

a. B. Lewis, "Abbasids", EI², I, 15-23.

b. H.A.G. Gibb, "Government and Islam under the Early Abbasids", L'Elaboration de l'Islam içinde, (1961), 115-127.

c. Dominique Sourdel, "The Abbasid Caliphate", Cambridge History of Islam, (1970), I, 104-139.

d. Roy Mottahedeh, "The Abbasid Caliphate in Iran", Cambridge History of Iran, IV (1975), 57-89.

Hanedan'ın görkemli başlangıcı göz önünde bulundurulduğunda, konuyla alakalı kitap boyutundaki alan araştırmaları şaşırtıcı derecede azdır. İktidar ve devlet yönetimi üzerinde odaklanan zeki bir anlatım, Hugh Kennedy'nin Me'mun'un idaresine kadar (198-218/813-833) uzanan *The Early Abbasid Caliphate: a Political History* (1981) adlı çalışmasında bulunabilir. Abbasi döneminin ilk otuz yılının daha tam bir anlatımı, Farouk Omer'in *The Abbasid Caliphate 132/750-170/786* adlı çalışmasında verilir; bu çalışmanın Arapça versiyonu olan *el-'Abbasiyyûne'l-evâil* (II cilt, 1970-73), ilave malzemeler içermektedir ve çok daha çekici bir şekilde basılmıştır. 656/1258'e kadar olan Abbasi döneminin tamamını kuşatan tarihler yalnızca Arapça versiyonda yer alır. Şakir Mustafa'nın *Devletü Benî'l-abbâs* (II cilt, 1973) adlı eseri, söz konusu dönemin 'uluslararası ilişkileri'ni de içermeye çalışan kapsamlı siyasî-idarî bir tarihtir. Abdulaziz ed-Dûrî'nin *el-Asru'l-abbasîyyi'l-evvel* (1945) adlı eski taraması temel olarak, yine siyasî olayların sahih bir anlatısını verir. (Bir uyarı notu: M. A. Shaban'ın, *Islamic History, a New Interpretation: II, A.D. 750-1050* (1976) adlı çalışması tamamen dogmatik ama yeterince temellendirilmemiş iddialarla doludur; kendi başına bir yorum olmaktan ziyade kendi kendine yetme duygusuna karşı bir meydan okuma olarak daha faydalıdır.

Genel alan araştırmalarından monografilere döndüğümüzde bile, konuyla ilgili literatürün oldukça zayıf olduğu görülmektedir; Abbasi devrimine atfedilebilir olan geç dönem 2./8.yüzyıl toplum, siyaset ve kültüründeki gözlemlenebilir değişimlerin tam olarak ne olduğu meselesi daha

çok tartışmalıdır. Her şeyden önce, Abbasilerin devrim aygıtını bir devlet şekline dönüştürme görevini yüklenen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) yeni ufuklar açan dönemine dair kapsamlı hiçbir çalışma yoktur. Moshe Sharon'un böyle bir çalışma hazırladığı söyleniyor ve bu arada, Lassner'in, *The Shaping of Abbasid Rule* adlı kitabında derlenen makaleler, birçok güç meseleyi aydınlatmaktadır. el-Mansûr'a atfedilen siyasî düşünceler, Albert Dietrich'in "Das politische Testament des zweiten abbasidischen Kalifen al-Mansûr", *Islam*, xxx (1952), 133-165 adlı kitabında sunulur. el-Mehdî (158-169/775-785), bir ölçüde daha çok iltifata mahzar olmuştur; *bkz.*, Sabatino Moscati'nin iki çalışması: (a) "Studi storici sul califfato di al-Mahdî", *Orientalia*, xv (1945), 300-354; (b) "Nuovi studi storici sul califfato di al-Mahdî", *Orientalia*, xv (1946), 155-179. Son olarak çokça iktibas edilen bir tebliğinde Bernard Lewis yeni rejimin resmî ideolojisinin genel çerçevesi çizer: "The Regnal Titles of the First Abbasid Caliphs", *Dr. Zakir Husayn Presantation Volume* (1968), 13-22.

Bütün bu eserlerde ele alınan konu, ilk Abbasi halifelerinin devlet yönetiminin kurallarını değiştirme derecesidir; yani halifeler, karar oluşturma sürecine düzenli, etkili katılma ölçütünü nereye kadar değiştirdiler. Ya da hem Emevîler hem de Abbasiler mutlakiyetçi rejimler olduklarından, meseleyi daha somut bir şekilde ifade edebiliriz: İlk Abbasi halifeleri, kulları (kapıkulu) olarak kimleri seçtiler, onlara ne kadar güç verdiler ve yapılanlar ne ölçüde Emevî uygulamalarından farklıdır?

İdari tarih, bu problemlere yaklaşmanın mükemmel bir yolu olabilir. En iyi başlangıç noktası, Dominique Sourdel'nin *Le vizirat abbaside* (2.cilt, 1959-60) adlı eseridir. Bu eserinde Sourdel, Abbasi yönetiminin ilk on yıllarının, bir zamanlar zannedildiğinden daha az "Farîsileşme" ve "bürokratikleşme" gördüğünü oldukça kesin bir şekilde ortaya koyar. Kraliyet ailesi, çok büyümüş olsa da Emevîler döneminde olduğu gibi, en önemli yönetim mekanizması olmaya devam etmiştir. Ancak, ilk dönem Abbasilerin kendi hane halkını nasıl topladığı ve organize ettiğini kesin bir biçimde anlamak için birçok ileri düzey araştırmaya ihtiyacımız vardır.

Merkezi yönetim ve taşra arasındaki ilişkiler, Abbasi rejiminde 'yeni' olan şeyin ne olduğuna dair herhangi bir anlayış için temel bir öneme sahiptir. Yukarıda iktibas edilen çalışmaların bir kısmında yararlı ifadeler bulunsa da, bu mesele yeni yeni çalışılmaya başlandı. İfrikiyye (modern Tunus) hususunda, Muhammed Talbî'nin, *L'Emirat aghlabide, 184-*

296/800-900 (1966) adlı eserinin ilk bölümlerine müracaat edilebilir. 2./8. yüzyıl Mısır, Suriye ve Ceziresi, hemen hemen bütünüyle ihmal edildi; ancak İran'la daha çok ilgilenildi ve bu, Horasan'ın devrimdeki rolü göz önünde bulundurulduğunda, şaşırtıcı bir şey değildir. Genel düzeyde, Barthold'un *Turkestan down to the Mongol Invasion* (s. 197-207) yakın okumayı hiçbir zaman boşa çıkarmayacaktır ve Bertold Spuler'in *Iran in frühislamischer Zeit* (1952) adlı eseri, gerçek anlamda analiz içermese de, geniş miktarda malzemeyi bir araya getirmiştir. 830'lara kadar İran'daki Abbasi yönetimi, sürekli olarak dinî kökenli başkaldırılar tarafından tehdit edildi. Milliyetçi bakış açısıyla kötü bir şöhrete sahip olsa da çok yararlı olmayı sürdüren G. H. Sadighi'nin, *Les mouvements religieux iraniens du iie siècle de l'Hégire* (1938) adlı eseri bütün bu başkaldırıları içerir. Erken dönem Abbasi Horasan'ındaki dinî-siyasî mayalanmaya dair standart birçok kanaate, Elton Daniel'in, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule, 747-820* (1979) adlı eserinde karşı çıkıldı. Elton Daniel bu çalışmasında, hem 'İran milliyetçiliğini' ve hem de 'dinî sapkınlığı' herhangi açıklayıcı bir güce sahip kavramlar olarak kabul etmez. Aksine, 2./8. yüzyılın sonlarındaki isyanlar, tipik bir şekilde Horasan'daki yeni 'Müslüman', Arap-İran kökenli şehirli elit tarafından hâkimiyet altına alınmalarına karşı koymaya yönelik köylü toplumların çabalarını temsil ederler (s. 126). Araştırmacı, Daniel'in zekice ve iyi bir şekilde belgelenmiş çalışmasının iki yönü hakkında birtakım şüphelere sahip olabilir:

1. Horasan toplumunu tahlil etmek maksadıyla oldukça belirsiz bir kavram kullanması;

2. Kaynakları çok sıkı bir eleştiriye tâbi tutmaktan ziyade onlarda uzlaşma aramaya yönelik eğilimi.

Bu çalışmaların hepsi, her şeyden önce siyaset, yönetim ve ideolojiyi ele alırlar. Sosyal yapı ve ekonomik hayatın daha az görünür olan ancak muhtemelen daha dayanıklı (ya da kontrol edilemeyen) olaylarına Abbasi devriminin etkileriyle ilgili bu çalışmalarda çok az ufuk açıcı yollar önerilmiştir. *Bkz.*, Claude Cahen, "Fiscalité, prioriété, antagonismes sociaux en Haute-Mésopotamie au temps des premiers Abbasides, d'aprés Denys de Tell-Mahré", *Arabica*, i (1954), 136-152 ve aynı zamanda, Oleg Grabar, "Umayyad 'Palace' and Abbasid 'Revolution'," *SI*, xviii (1965), 5-18.

Gündemimizdeki ikinci ana soru; yani Abbasilerin kendi hedefleri için hangi grupları toplamaya çalıştıkları sorusu, bizi Emevî döneminin sonlarına geri götürmektedir. Daha önce gördüğümüz gibi, Van Vloten, etnik bir bölünmeyle (İranlıya karşı Arap) aynı döneme rastlayan ve bu bölünme tarafından desteklenen ekonomik bir ayrılığı (fethedilene karşı fetheden) savunmuştu. Welhausen, bunu kabul etme eğilimindeydi; ancak o, aynı zamanda (Emevî rejimi ile işbirliği yapan) Mudar kabile konfederasyonunun (kendisinin gayri meşru bir biçimde Mudar konfederasyonunun hakimeyetine verildiğini hisseden) Yemen-Rabia koalisyonuyla çatıştığı Horasan Arapları arasındaki saf siyasî mücadeleyi Abbasilerin kendi çıkarları için kullandığını da gördü. Gerçekte Welhausen, bu tür kabile mücadelelerine büyük bir önem verir; ancak bunların sebebini rasyonel bir şekilde açıklama hususunda müteredditt görünür; ona göre bu mücadeleler, cahiliyyenin atacılık kalıntılarıdır.

Welhausen'in tahlili, karmaşık olup genellikle açıkça ifade edilmediği için, revizyonistlerin başlıca hedef tahtası olmuştur. Burada iki farklı görüşü birbirinden ayırabiliriz: Bunlardan birincisi, Abbasi davetinin hemen hemen bütünüyle muhalif Arap gruplarını yanına çekmeyi hedeflediğini vurgular; ikincisi ise bunun, nasıl tanımlanırlarsa tanımlansın Horasan'da bulunan bütün grupların ortak bir hareketi olduğunu ileri sürer. Bu gruplar Emevî rejimi ve Emevîlerle ittifak içinde olan yerli İran aristokrasisi tarafından incitildikleri hissine kapılmışlardı. İkinci görüş, Elton Daniel'in tezidir (*Khurasan under Abbasid Rule*). Daniel, devrimin liderlerinin etnik kimliğini belirlemeye yönelik çabaların, kaynaklarımızın karakteri dikkate alındığında başarısızlığa mahkûm olduğunu ileri sürer. Buna ilaveten o, bütün Horasan'da yaygın bir başkaldırı olduğunu gösteren delillere ve Abbasilerin iktidarı ellerine geçirmelerinden sonra bile bölgede devam eden kargaşaya dikkat çeker. Daniel'in yorumu, sonuca varma noktasında kısmî bir tereddüt yansıtıyor olabilir; ancak onun yorumu, aynı zamanda zapt edilemez bir kanıtı, oldukça basit bir yorumlayıcı şemaya mecbur etmeye yönelik takdire şayan bir arzuyu da gösterir. Aynı şekilde, devrim için bir 'sınıf temeli' bulmaya yönelik münferit çabası da, daha ileri bir araştırmayı hak etmektedir.

Devrimin 'Arapçı' yorumu, ilk kez Richard Frye tarafından yazılan iki makalede ima yoluyla dile getirildi: (a) "The Role of Abû Muslim in the Abbasid Revolt", *MW*, xxxvii (1947), 28-38; (b) "The Abbasid

Conspiracy and Modern Revolutionary Theory", *Indo-Iranica*, v (1952-53), 9-14. Ancak bu yaklaşım, tam olarak yalnızca Faruk Ömer'in *The Abbasid Caliphate, 132/750-170/786* (1969) ve *Tabî'atü'd-da'we'ti'l-Abbâsiyye* (1970) adlı eserlerinde detaylı bir şekilde ifade edildi. Hemen hemen aynı tarihlerde söz konusu yaklaşım, biraz farklı bir bağlamda olmak üzere M. A. Shaban tarafından *The Abbasid Revolution* (1970) ve *Islamic History, I* (1971) adlı çalışmalarında takdim edildi. Her iki bilim adamına göre de Horasan'daki *davet*, Araplar tarafından organize edildi ve yönetildi. Ve başından beri, hem uzun süre önce yerleşmiş hem de faal askerî kuvvet olan buradaki Araplar hedeflenmişti. İranlı mevâliler, tabii ki dışarıda bırakıldılar; ancak onlar yalnızca Arap koruyucularının ardından gittiler ve bu temel sebepten dolayı birçok mevâli, Araplar arasındaki Emevî taraftarı olan grupları destekledi. Bu temel çerçeveye Shaban iki unsur ilave etti:(1) Horasandaki Arap gruplar, isimlerine rağmen, eski Arap kabile toplulukları olmayıp ancak birbirlerinden farklı programları olan oldukça rasyonel siyasî gruplardı; (2) Abbasi hareketi temel olarak 'Arap' olsa da, Sünnî ve asimilasyoncu bir programı ve evrensel İslam Toplumu içindeki bütün İnananların hukukî ve siyasî eşitliğini gerçekleştirmek için çalışmıştır. Hem Ömer hem de Şaban, kendilerini destekleyici oldukça seçici kanıtlar kullanıyor görünmektedirler ve Shaban'ın kendinden emin dogmatizmi, düşündüğü kadar iyi bir şekilde temellendirilememiştir. Buna rağmen onlar, Abbasi devriminin daha önceki anlatılarda (tam olarak ihmal edilmemiş olsa da) önemsenmemiş boyutlarını vurgularlar.

Welhausen ve Omar'in görüşleri üzerine bina edilen; ama onların sonuçlarını güncelleştirecek daha açık bir sentezde yeniden şekillendiren bir yorum, Moshe Sharon'un *Black Banners from the East* (1983) adlı eserindeki yorumudur. Onun argümanı şu şekildedir: Uzun gizlilik dönemi boyunca Abbasi propagandacıları, muhtemel en geniş taraftar kitlesini toplamayı hedeflediler: Köylüler, kentliler, Araplar, İranlı mevâli, Mudar ve Yemen kabilesine mensup kişiler, yerleşik ve muvazzaf askerler. Ancak Ebû Müslim, 129/747'de açık isyanı ilan ettiğinde, muhtemelen yalnızca Horasandaki düzenli ordular kendilerini Emevî güçlerine karşı savunacakları için, bu bölgedeki mezkûr askerler arasındaki yoğun desteği harekete geçirmek zorunda kalmıştı. Ebû Müslim bunu, Yemen kabile konfederasyonunun Emevîlere karşı soğuk duran liderlerine mü-

racaat ederek başardı. Sonuç olarak Abbasi devrim ordusunun, hem yönetim hem de üyeleri bakımından ezici çoğunluğu Araplardan oluşmaktaydı. Ancak yeni ordu, kabileci olmayan bir temel üzerinde organize edildi ve bu organizasyon yapısının, nihaî olarak Abbasi devletinin askerî yönetimi ve taraftar toplama bakımından hakiki devrimci sonuçları oldu. Diğer yandan bu sonuçlar, kendilerini ancak yeni rejimin yerleşmesini takip eden onlu yıllarda hissettirdi. Sharon, ikna edicidir ve onun Abbasilerin taraftar toplamaya yönelik stratejisini yeniden inşası yaygın bir kabul görmüştür; kesinlikle bu sebepten dolayı okuyucu, acımasız ve oldukça zeki iki eleştiriyi hesaba katmak zorundadır: Patricia Crone, *BSOAS*, I (1987), 134-36; Elton Daniel, *IJMES*, xxı (1989), 578-583.

Şu ya da bu grup Horasan'da yönetime ne kadar yabancılaşmış olursa olsun bu, ne Emevîlerin devrilmelerinin niçin gerekli olduğunu ne de talepleri konusunda bir netlik olmayan Abbasilerin onların yerlerini almasını açıklarlar. Açıkçası burada muhalifleri Abbasi hedefine katılmaları konusunda ikna edici bir ideolojinin ve programın var olması gerekir. Bu konu hakkındaki bilimsel literatür, ilk bakışta geniş bir uzlaşmayı takdim edecek gibi görünmektedir; ancak daha yakından bir okuma, birçok muğlâklık ve belirsizliğin olduğunu ortaya koyar. Bu problem, iki şey tarafından anlaşılması güç hale getirildi: Bunların birincisi, Abbasi propagandacılarının, halka yönelik ifadelerinde aşırı derecede ihtiyatlı ve kaçamak bir tavır sergilemeleridir. Öyle ki son zamanlara kadar (*Ahbâru'd-devleti'l-abbâsiyye*'nin keşfine kadar), resmî bir çizginin gerçekten var olduğu hususunda emin olmak imkânsızdı. İkincisi, Abbasi hareketi, daha geniş bir Şii çevre içinde büyüdü. Bu çevrenin bir kısım unsurları, açıkça öğretilerinde aşırıya gidenlerden (*ğulât*) oluşmaktaydı ve gerçekte Abbasiler, bu aşırı gruplardan birinin; yani Hâşimiyye'nin doğrudan manevi mirasçıları olduklarını iddia ettiler.

Van Vloten ve Welhausen, Abbasi *daveti* ile Şiilik arasındaki bağları ortaya koydular. Yine her iki bilim adamı (özellikle de Welhausen), Abbasi mesajının gerçek içeriğinin, hareketin Hâşimi atası göz önünde tutulduğunda, zannedildiğinden daha mutedil göründüğüne işaret ettiler. Ancak realitedeki bu itidal gerçekte kasdi olarak bırakılmış bir belirsizlik miydi? Yani yalnızca Emevîlerden kurtulmayı isteyen, teolojik olarak mutedil kimseleri kızdırmayacak ve fakat aynı zamanda aşırıcıların muhayyilesinin dizginlerini de serbest bırakacak güçlü sembolik formülleri

istismar etmek miydi amaç? Bir kısım bilim adamı tarafından ima edilen fakat hala tam olarak açıklanamayan bir diğer olasılık ise, Abbasi propagandasının gerçekten, 118/736'daki ajanları Hidâş'ın can sıkıcı tavrına kadar 'aşırıcı' olduğu ve yalnızca 740'ların başlarında Horasan'daki aktif propagandaya yeniden başlamasından sonra itidali tercih ettiği meselesidir.

Bu konuyla ilgili en yoğun tartışma, tam manasıyla gizemli bir kişilik olan Ebû Müslim'in şahsiyeti etrafından döndü. *EI*[1]'deki etkili makalesinde (i, 101-102) Barthold onun, antik İran inanç unsurlarını İslam'la karıştıran eklektik bir din tebliğ ettiğine hükmetti. R. N. Frye'nin (yukarıda s. 156'da iktibas edildi) "The Role of Abû Muslim" adlı makalesinde, sebeplerini tam olarak izah etmese de, Barthold'un bu görüşünü reddetti. Ancak, Barhthold'un portresinin hiçbir gerçek temeli olmadığını göstermek Sabatino Moscati'ye kaldı: "Studi su Abû Muslim, II: Propaganda e politica religiosa di Ebû Muslim", *Acc. Lincei, Rend, Morali*, ser. Viii, cilt 4 (1949), 474-495.

Ebû Müslim, Abbasilerin hâkimiyeti ellerine geçirmelerinden ve hatta kendi ölümünden sonra bile güçlü bir kişilik olmaya devam etti. Onun Abbasi sarayı ile olan siyasî ilişkileri birkaç çalışmada ele alındı:

a. S. Moscati, "Studi su Abû Muslim, I; Abû Muslim e gli Abbasidi"; III, "La fine di Abû Muslim", Acc. Lincei, Rend. Mor., ser. Viii, cilt 4 (1949), 323-335; ser. Viii, cilt 5 (1950), 89-105.

b. J. Lassner, The Shaping of Abbasid Rule, 59-68.

c. E. Daniel, Khurasan under Abbasid Rule, 100-124.

137/755'deki ölümünün ardından Ebû Müslim, Horasan ve Semerkand bölgesinde efsanevi bir şahsiyet ve burada uzun süren bir dizi başkaldırının da ilham kaynağı haline geldi; *bkz.* Iréne Melikoff, *Abû Muslim, le prote-hache de Khorassan* (1962).

Abbasi davetiyle 2./8.yüzyıl Şiiliği arasındaki ilişkiye dair genel problem, Claude Cahen'in "Points de vue sur la 'Révolution abbaside'," *Revue Historique* (1963), 295-338) adlı makalesinde dikkatli bir şekilde açıklandı. Cahen'in tezi, Abbasi davetinin, 130/750'ler boyunca terimin anlaşıldığı anlamda gerçek bir Şii hareketi olduğu ve Abbasi propagandasının, Şii görüşlerinin asgari bir uzlaşımını temsil ettikleri şeklindedir. Cahen, bu dönemde Şiiliğin yalnızca bir eğilim olduğunu, organize bir

mezhep olmadığını ileri sürer. Aslında Şiiler, üç şey isterler: (1) Ehl-i beyt'ten (Peygamber Ailesi'nden) uygun birinin hâkimiyeti; Ehl-i beyt tabiri bu dönemde hala belirsiz bir kavramdır ve Hz. Ali kadar Abbas'ın torunlarını da içerecek şekilde kullanılır; (2) Kur'ân ve Sünnete uygun bir yönetim; (3) Ehl-i beyt'in şehitlerinin intikamının alınması. Cahen'in tezi, Abbasi propagandacıları tarafından kullanılan farklı sloganların kökenlerini ve değişen anlam düzeylerinin kesin ve sofistike bir tartışmasını sunan Tilman Nagel tarafından *Enstehung des abbasidischen Kalifates* (yukarıda s. 116'da iktibas edildi) adlı kitabında geliştirildi.

Cahen'in yaklaşımı, yaygın bir kabul gördü; ancak Lassner ve Sharon'un çalışmaları onun tezini önemli oranda değiştirdi. Onların ulaştıkları sonuçlar, Clover ve Humphreys'in *Tradition and Innovation*, adlı derlemelerinin 247-270 arasında yer alan Lassner'in, "The 'Abbasid Dawla: An Essay on the Concept of Revolution in Early Islam" adlı makalesinde uygun bir şekilde özetlenir. Abbasi ideoloji ve propagandasının dolambaçlı yolları, aynı yazarın *Islamic Revolution and Historical Memory* adlı kitabında çok detaylı ve daha çok deneme tarzında açıklanır. Son olarak *Black Banner from the East* adlı çalışmasında Sharon, bu meseleleri siyasî bağlamlarına uygun olarak ele alır. Lassner ve Sharon iki ana noktaya işaret ederler: (1) Cahen tarafından doğru bir şekilde genel çerçevesi çizilen Abbasi programının özü hiçbir şekilde muğlâk değildi; aksine Medine'deki hakiki toplumun yeniden inşasına yönelik mesiyanik bir çağrıydı; (2) Abbasiler, 132/749'da Ebû'l-Abbas'ın fiili olarak halife ilan edilişine kadar kendi gerçek kimliklerini ve niyetlerini dikkatli bir şekilde gizleyerek, Hz. Ali lehindeki hisleri istismar ettiler. Abbasiler, aşırı bidatçi bir mezhebin reisi şeklindeki kökenlerinden kendilerini ayırmayı hedefleyen bilinçli ideolojik bir değişim tercihiyle, halifeliği ellerine geçirdikten yalnızca çeyrek yüzyıl sonra daha geniş bir Ehl-i beyt kavramına müracaat etmeye başladılar. Daha önceleri, en azından takipçilerinin en içteki halkası içinde kendi iddialarını kesinlikle Ebû Haşim'in tanıklığına dayandırdılar

Ebû Haşim b. Muhammed b. el-Hanefiyye (öl. 98/716), Hanîfe kabilesinden bir kadından olan Ali b. Ebî Tâlib'in büyük oğludur; o, aynı zamanda ilk Şii gruplarının, Keysaniyye-Hâşimiyye'nin, en entrikacı unsurlarından birinin lideridir de. Hareketinin liderliğini Abbasilere bıraktığına dair ileri sürülen tanıklığı, sürekli olarak ilmi tartışmaların

odağı oldu. Sabation Moscati, "Il testamento di Abû Hashim", *RSO*, xxvii (1952), 28-46'da yer alan makalesinde, o zaman mevcut olan bütün metinleri gözden geçirir ve bu tanıklığın sahih olduğunu ispatlamaya çalışır. Nagel (*Entstehung des abbasidischen Kalifates*), aynı derecede bu tanıklığın uydurma olduğundan emindir; bunun Abbasiler tarafından Horasan'da daha önce var olan otonom devrimci teşkilatın kontrolünü ele geçirmek için kullanılan bir vasıta olduğunu düşünür. Nagel'in muhakemesi, önemli ve bilinmeyen şeyleri ortaya koyan türdendir; ancak şimdiye kadar var olan en iyi belgeleri kullanan Sharon, Moscati'nin sonuçlarını destekliyor görünmektedir.

Ebû Hâşim'in mezhebinin kökenleri saf teolojik spekülasyonlarda değil, aksine siyasî bir şiddette, yani 66-67/685-687 yıllarında Kûfe'de meydana gelen ve liderliğini Muhtar b. Ebî Ubeyd'in yaptığı mesiyanik başkaldırıda bulunur. Muhtar'ın hareketi, kısa süreli ancak, olağanüstüdür. Bu yüzden modern bilim adamlarının muhayyilesini bu kadar işgal etmesine şaşmamak gerekir. Ve işin dramatik yönü bir tarafa, bu olay kesinlikle Abbasi devriminin temel meselelerinin birçoğuna önceden işaret eder. Bu başkaldırının hem dinî hem de siyasî boyutlarının klasik bir analizi, Julius Welhausen tarafından *Die religiös-politischen Oppositionparteien im alten Islam* (1901; çev. R. C. Ostle ve S. M. Walzer, *The Religo-Political Factions in Early Islam*, 1975) adlı eserinde verilir. Welhausen'un monografisi, hala vazgeçilmezdir; ancak bu çalışmanın, Gernot Rotter'in *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg* (680-692) (1982) adlı, İslam tarihindeki bu hayatî hadisenin titiz bir incelemesine hasredilen çalışmasıyla tamamlanması gerekir. Son olarak Hichem Djaït, *Al-Kûfe: Naissance de la ville islamique* adlı çalışmasında (1986) Muhtar'ın başkaldırısının vuku bulduğu şehir ortamına ışık tutar. Bu çalışma, ismine rağmen dar kapsamlı bir monografi değil bilakis oldukça geniş kapsamlı, zaman zaman da ilk İslam şehirciliğinin kökenlerinin doğasını ele alan spekülatif bir denemedir.

Abbasilerin içinde faaliyet gösterdikleri geniş Şii çevreye birçok araştırma vasıtasıyla yaklaşılabilir. Başlamak için en uygun yer, Wilfred Madelung'un özet, ancak güvenilir ve kapsamlı araştırması olan *Religious trends in Early Islamic Iran* (1988) adlı çalışmasıdır. W. M. Watt'ın, *The Formative Period of Islamic Thought* (1973) adlı çalışması, bazı noktalarda çağının özelliklerini gösterse de, hala faydalı bir eserdir. Watt'ın belge-

lendirmesi güçlüdür ve hayatî meseleleri oldukça etkili bir şekilde ele alır; ancak bazen bu meselelere, saptırıcı tarzda çözümler sunar. Çok farklı fakat aynı derecede kapsamlı bir yaklaşım, Henri Laoust'un *Les schismes dans l'Islam* (1965) adlı eserinde bulunabilir. İlmi tonda olsa da geleneksel doktrine dayanan Şii bir bakış açısı, S. H. M. Jafri tarafından, *The Origins and Early Development of Shi'a Islam* (1979) adlı çalışmasında takdim edilir. Şiiliğin tutarlı bir mezhep haline gelişi özel meselesi, S. Moscati'nin "Per una storia dell'antica Šhi'a", *RSO*, xxx (1955), 261-267 adlı makalesinde ve M. G. S. Hodgson'ın, "How Did the Early Shi'a Become Sectarian", *JAOS*, lxxv (1955), 1-13 sayfalarındaki makalesinde ele alınır. Abbasi hareketinin atası Haşimiyye ve onun kökeni hakkında *bkz.*, Wadad al-Qadi'nin iki araştırması: (a) "The Development of the Term 'Ghulat' in Muslim Literature with Special Referance to the Kaysâniyye", *Akten, VII Kong. Arabistik* (1974); (b) *el-Keysâniyye fi't-târîh ve'l-edeb* (1974).

Devrimci bir hareket, yalnızca güçlü ve mevcut rejime yabancılaşmış olan gruplara yapılan etkili propagandadan dolayı başarılı olamaz. 129/747'ye gelindiğinde, Emevîler yönetimde kaldıkları doksan yılın hemen hemen tamamında ciddi krizler ve isyanlarla karşı karşıya kaldılar ve bunların hepsinin üstesinden geldiler. Ne de, bu dönemde halife II. Mervan, zekâ, enerji veya tecrübe açısından haleflerinden hiçbir şekilde daha aşağı bir durumda idi. Bir dizi meydan savaşında, yenilmesi zor muhalifleri bozguna uğratma hususundaki Abbasi isyancılarının kapasitesi, onların siyasî ve askerî organizasyonları hakkında oldukça iyi bir fikir vermektedir. Aynı zamanda, Emevîlerin niçin mutad kararlılıklarıyla hareket edemediklerini ve niçin (Mervan'ın kendisinin de içlerinde yer aldığı) en iyi komutanlarının birbiri ardı sıra yenildiklerini de sormalıyız. Kısaca biz burada, yalnızca muzaffer bir devrimle değil fakat aynı zamanda çökmekte olan bir devletle ilgileniyoruz; madalyonun her iki yüzü de Abbasi başarısının doğru bir anlatımı için zorunludur.

Abbasi hareketinin iç organizasyonu hakkında belgelerle desteklenmiş en iyi anlatım, Sharon'un çalışmasıdır. Farouk Omar de, hemen hemen aynı kaynaklar dizisine ulaştı ve onları etkili bir biçimde kullandı; ancak genel olarak o, bu kaynaklar arasındaki boşlukları ve çelişkileri çözmede Sharon'dan daha az maharetli görünür. Nagel'in anlatısı da, görmezlikten gelinemez, çünkü o da, iki önemli meseleyi açıklamakta-

dır: (1) Tam olarak ne zaman Abbasiler, Horasan'daki yeraltı devrimci hareketi üzerinde etkinlik kurmayı başardılar; (2) Ebû Müslim tarafından ortaya çıkarılan Horasan kökenli ordu, şaşırtıcı başarısını, ideolojik teslimiyete mi, yoksa sağlam yönetim ve disipline mi borçluydu?

129/747 sonrasında Emevî hâkimiyetinin birden bire ve beklenmedik bir şekilde çöküşüyle ilgili standart anlatı, hala bu çöküşü 126/744'te Suriye'de çeşitli Emevî hanedanına mensup iktidar mücadelesi verenler arasındaki yıpratıcı iç savaşlara ve 740'lar boyunca Irak ve Mezopotamya'da sürekli olarak meydana gelen Şii ve Harici başkaldırılarına bağlayan Welhausen'in anlatısıdır. Emevîlerin ana vatanlarındaki bu kaos, Horasan'da ma'kes buldu; ancak Abbasi başkaldırısı güçlü bir şekilde organize edilinceye kadar söz konusu başkaldırıya kalıcı bir cevap verilemedi. Welhausen'in Emevî yönetiminin son onlu yıllarına ilişkin, oldukça ayrıntılı ama genellikle kafa karıştırıcı anlatısı, daha spesifik araştırmalarla tamamlanabilir ve aydınlatılabilir. Emevî otoritesi, Hişam'ın (105-125/724-743) son yıllarında ciddi bir meydan okumayla karşı karşıyaydı ve onun ölümünün neredeyse hemen arkasından çöktü. Hişam'ın saltanatı, Francesco Gabrieli tarafından, "Il califfato di Hishâm", *Mémoires de la Société Archélogique d'Alexandrie*, vii/2 (1935) adlı makalesinde incelendi. Hişam'ın yeteneği ve onun yok olmaya mahkum selefi II. Mervan (127-132/744-750) hakkında *bkz.*, D. C. Dennett, "Marwân ibn Muhammad: the Passing of the Umayyad Caliphate" (Harvard, 1939) adlı yayınlanmamış doktora tezi. Suriye ve Cezire'deki Emevî iç savaşlarını incelemede Dennett, maalesef fazla başarılı değildir. Nagel'in bu meseleye dair yeni keşfedilen Halife b. Hayyat'ın kroniğini kullanan faydalı bir bölümü vardır. Şüphesiz bu kronik, (Welhausen ya da Dennett'in döneminde bulunmayan) Ezdî'nin *Târîhu'l-Mevsıl*'de verilen bilgileri analiz etmek ve bu metnin Emevî hâkimiyetinin son on yılı boyunca Cezire'nin yeniden çalışılmasına izin verip vermeyeceğini görmek için de son derece faydalı olabilirdi.

Son olarak, Abbasi devriminin uygun bir algısını modern ilmin bulgularından nasıl elde edebiliriz? Devrime gelince -yani onun ideolojisi, propagandası, dâhili organizasyonu, muhalif birey ve grupları kendi etrafında toplaması, kendisini iktidara getiren olayların sonuçları- onunla ilgili muhtemelen asla bildiklerimizden fazlasına ulaşamayacağız. Bu problemlerin birçoğuna kesin cevaplar verilmedi ve muhtemelen de ve-

rilemez; fakat en azından makul çözümler silsilesini bilebiliriz. Bütün bu cevaplar, van Vloten ve Welhausen tarafından kullanılan temel yorumlayıcı çerçevenin çok yüksek derecedeki ikna ediciliği ve kalıcılığı konusunda bir fikir verirler. Devrimin vuku bulduğu sosyal çevreye gelince, hala Horasan'da Abbasilerin harekete geçirmeye muktedir oldukları sosyal, ekonomik ve dinî hoşnutsuzlukların kesin bir resmine sahip değiliz. Muhtemelen ortaçağ İslam'ındaki yerleşik iktidara karşı yapılan diğer 'mesiyanik/mehdilik' patlamalarının karşılaştırmalı bir incelemesi, bu hususta bir kısım üretken araştırma ufukları önerebilir. Son olarak, başta ele aldığımız 'Abbasilerin iktidarı ele geçirmeleri hakikaten bir devrim miydi?' sorusuna geri dönüyoruz. Bu soruya, 725 ve 775 tarihleri arasındaki yarım yüzyıl boyunca (özellikle Irak ve İran'da) İslam toplumunun bütüncül bir yorumuna sahip oluncaya kadar cevap verilemez. Ardından bu tür bir yorum, söz konusu dönemdeki yönetim, toprak imtiyazı, şehir gelişimi, siyasî taraftar toplama ve siyasî katılım hakkındaki monografik araştırmalara bakmak zorundadır. Bunlar, kesinlikle yavaş yavaş ortaya çıkacaklardır; ancak bu türden çalışmalar, gelecek yılların en meydan okuyucu araştırma alanını oluşturacaktır.

4. BEYHAKÎ VE İBN TAĞRÎBİRDÎ: ORTA DÖNEMLER BOYUNCA İSLAM TARİH YAZIMINDA ANLATI SANATI

Bu hikâyeler, belki de, genel olarak muayyen bir kralın belli bir generali filan savaşa gönderdiği; filan günde onların savaş ya da barış yaptıkları,birinin ötekini ya da ötekinin berikini yendiği ve sonra bir başka yere gitmeleriyle ilgilenen tarih anlayışından çok farklıdır; ancak ben kaydedilmeye değer olanı yazıyorum
(Ebû'Fadl Beyhakî, *Târîh-i Mes'ûdî*)

Amerika ve modern Avrupa tarihinde, devlet yönetiminin incelenmesi, yazışmalar, yönetime müdahil olanların günlükleri, resmî raporlar ve meclis tartışmalarının tutanakları vs. gibi siyasî faaliyetin doğrudan kalıntılarının bir analizine dayanır. Tabii ki, bu malzemeler bütünüyle hatalarla, yanlışlıklarla, tarafgirliklerle ve kişisel kinle doludur. Buna rağmen söz konusu kaynaklar, hem siyasî sürecin bir parçası hem de onun bir sonucudurlar ve bu yüzden de onlar, bu sürecin müstakil bir tasvirini inşa etmemize izin verirler. Yani bu tür malzemeler sayesinde biz, kendi ölçütlerimize uygun olarak, bizim için önemli görünen olaylar dizisini seçebilir, bunları sebep sonuç zincirine uygun olarak birbirleriyle ilişkilendirebilir ve olaylara katılanların ve olayların çağdaşlarının kaygı ve değer yargılarından oldukça ayrı, çok geniş yorumlayıcı şemalar oluşturabiliriz

Ancak ortaçağ İslâm'ının siyasî tarihinin bu tür bağımsız bir tasviri mümkün değildir. En azından 1500'e (birçok bölgede ise ondan daha sonrasına) kadar, siyasî meseleler hakkındaki bilgimiz, hemen hemen yalnızca anlatı metinlerden yani; olaylara tanık olmamış kimseler için bu olayların açıkça tasvir ve yorumlanması maksadıyla oluşturulmuş geçmişe yönelik edebî anlatılardan alınmıştır. Genel olarak "tarîh" (kronik) ya da "ahbâr" (haberler) diye isimlendirilen bu hikâyeler, şüphesiz birçok meziyete sahiptir ve bir bütün olarak, en azından onbeşinci yüzyıla kadar Latin Avrupa'da yapılan tarih yazımının ortalama ölçütlerinden çok daha iyi olduğu kabul edilir. En azından genel tarzda birçok Müslüman tarihçi, kendi ifadelerinin kaynaklarına işaret ederler ve daha titiz olanla-

rı ise, bu kaynakların birbirlerinden farklı oldukları yerde olayların alternatif versiyonlarını vermeye dikkat ederler. Resmî belgelere düzenli olarak ulaşabilenler, bu olayların birçoğunun özetlerini hatta bazen belgenin tam kopyasını verirler. Bütün bunların doğru olduğunu düşünsek bile, bu metinlerin tarafsız bilgi depoları olmayıp; aksine bilinçli olarak şekillendirilmiş edebî yapılar olduğunu hatırlamamız gerekir. Bu metinlerin yazarları, anlatılacak olayları, onların diğer olaylarla olan sebep-sonuç ilişkilerini ve bu olayların taşıdıkları kültürel anlamı bizim için seçmişlerdir. Bütün bunlar, -ne kadar tam ve doğru olursa olsun- bizim temel siyasî verilerimizin, yalnızca başkalarının kendi ihtiyaçları ve zevklerine uygun olarak inşa ettikleri yorumlayıcı şemalarda bulundukları ve bu şemalar aracılığıyla varlıklarını devam ettirdikleri anlamına gelir.

Bu metinlerde bulunan bilgiyi, aslî biçimlerini aldıkları bağlamdan kurtarabilecek ve bizim hedefimize dönüştürebilecek güvenilir herhangi bir strateji tasarlayabilir miyiz? Bu tür kaynaklara bağlı olan bizler, ne ölçüde olayların bağımsız bir tasvirini gerçekleştirebiliriz? Gerçekte, bir eleştirmen ve yorumcu rolünden kendimizi kurtarabilir miyiz? Bu öyle bir roldür ki; onunla metinlerimizin içerdiği güçlüklerin üstesinden gelir ve onların temel modellerini açıklayabiliriz; ancak yine de nihaî olarak bu metinlerin oluşturduğu sınırlar içinde kalmak durumundayız.

Biri 5./11. yüzyılda Afganistan'da diğeri ise 9./15. yüzyılda Mısır'da yazılmış olan iki hanedan kroniğinin karşılaştırmalı bir incelemesi, bu tür meseleleri nasıl ele alacağımıza ilişkin yöntemler önerebilir. Ancak bu metinler, 334/945'teki halifelik gücünün çöküşü ve 900/1500 yıllarında Osmanlı ve Safevi devletlerinin yükselişi arasındaki dönemi kapsayan, geniş Ortaçağ tarih yazımı bağlamında okunmadıkça, yalnızca yüzeysel olarak anlaşılabilirler. Bu yüzden de söz konusu edebiyatın gözden geçirilmesi, analizimizin ilk adımı olacaktır.

I. Ortaçağ İslâm Tarih Yazımının Karakteri

Doğal olarak Orta Dönemlerin tarih yazıcılığı, doğrudan 3./9. ve erken dönem 4./10. yüzyıldaki tarih yazıcılığından doğmuştur. Ancak bu tarih yazıcılığı, yerleşik formları ve araştırma konularını devam ettirmekten çok, bir dizi yeni istikametlere doğru ilerler.

Her şeyden önce, yeni tarih yazımı (*historiyografi*), tek bir dil yerine iki dilde (Arapça ve Farsça) yazılır. Her iki dilde de, birçok tarih tarzı bulunur. Ancak bu iki dil arasındaki farkın salt linguistik fark olduğunu düşünmemeliyiz. Büyük ölçüde her bir dil, belirli kültürel bir geleneğe neredeyse başlangıçtan beri saygın bir yer verir. Farsça yazan tarihçiler, yeni Sâsânî kültürünün temalarına, Arapça yazan meslektaşlarından çok daha fazla yer ayırmışlardır. Bu ayrılık, yalnızca süslü sözlerde ya da örnek hikâyeler tarzında değil fakat aynı zamanda anlatılarına dair temel kavramsal paradigmalar ve anlatı modelleri oluşturmada da açık bir şekilde görülür. Aynı şekilde, Farsça yazan değerli yazarlar, bütünüyle tutarlı bir rivayet kurmaya, en azından yüzeysel düzeyde Arap meslektaşlarından çok daha fazla ilgi gösterir gibidirler. Yani onlar, olayları parça parça sunmak yerine tek bir eylemi, başka bir ifadeyle açık dramatik bir sonuca doğru ilerleyen bütün bir hikâyeyi (Aristotales'in diliyle söylemek gerekirse) resmederler. Bu dramatik tutarlılığı, Farsça yazan tarihçilerin, Firdevsi'nin (öl. 411/1020) ve onun haleflerinin destansı şiirinde buldukları kurgu ve karekterleri kendi yazılarını dolduran olaylar ve şahıslara uygulamaya yönelik bir çabaya bağlayabiliriz. Ancak günümüzde bu türden ifadeler, yalnızca bir spekülasyon olabilir.

Farsça ve Arapça gelenekleri aynı zamanda, kronolojiye yönelik yaklaşımlarında da birbirlerinden ayrılırlar. Genel olarak Arapça yazan tarihçiler, mümkün olduğu kadar kesin olmaya çaba gösterirler ve olayın meydana geldiği yıl ve ayın gününü olduğu kadar haftanın gününü de verirler. Onların kronolojik kesinliğe yönelik ilgileri aynı zamanda, çok yaygın bir şekilde bir yıllık çerçeve kullanmalarında da görülür. Aksine Farsça yazan tarihçiler, ay, gün gibi daha küçük zaman dilimlerini bir kenara bırakın, yıl hususunda bile çıldırtacak derecede kapalıdırlar. Moğol sonrası dönemle (7./13. yüzyıl) ilgili olarak bazen yaz ve kış mevsimlerindeki konaklama alternatiflerini yansıtan bir Türkmen çerçeveyi (yaylak-kışlak) kullanırlar; bazen de, Çin 'hayvan' takvimine gönderme yaparlar. Ancak bu iki takvimi Hicri takvimle ilişkilendirmek hususunda, sinir bozucu bir çaba vardır. Yine kronolojiye yönelik iki gelenek arasındaki zıtlık, onların birbirlerinden farklı rivayet tarzlarıyla yani; parça parça olaylar zincirine karşılık tutarlı hikâyeler ile ilişkilendirilebilir.

(Hem Arapça hem de Farsça) 'yeni' tarih yazımı, aynı zamanda araştırma konularının yeni bir yöne doğru yönlendirilmesini de içerir. 4./10.

yüzyıldan itibaren genel olarak tarihçiler, İslam'ın ilk iki buçuk yüzyıllık dönemi hakkında -yaklaşık Halife Mütevekkil'in (232-247/847-861) dönemine kadar- yeni malzeme toplamayla artık ilgilenmezler. Yukarıda ifade edildiği gibi (s. 98), 3./9. yüzyıl tarihçisinin karşı karşıya kaldığı can alıcı mesele, Abbasi yönetiminin meşruiyeti ve daha geniş bir şekilde ifade edildiğinde ise, bütün İslâm toplumunun siyasî ve dinî evriminin geçerliliği meselesi oldu. Bir bakıma onların eserleri, Misak (Allah'la yapılan sözleşme), İhanet ve Kurtuluş (redemption) hakkındaki Kur'â'nî bir mit çerçevesi içinde ilk dönem İslâm tarihinin bir yorumu olarak okunabilir. Ancak Muktedir (295-320/908-932) ve halefleri döneminin siyasî felaketlerinden sonra, artık tarihe yönelik bu bakış açısı, korkunç derecede zorlama olarak görünmeye başlandı. Bu andan itibaren tarih, esasen siyasî basiret ve ahlâkî nasihatin bir kaynağı; yani 'örnekleme yoluyla hikmet (bilgelik) eğitimi' haline geldi. Özellikle -Kur'ân, hadis ve şeriata dayanan- İslâmî değerler, tarih yazımında büyük bir rol oynamayı sürdürmesine rağmen Ortaçağ tarih yazımının kendine özgü konuları (yani; kişinin dahlinin bulunmadığı kader, Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olarak kralın yüceltilmesi), Sâsânî İran'ının ideolojilerinden ilham alınarak oluşturuldu. Birkaç yazar ilk dönem İslâm hakkında diğer kaynaklardan da bir şeyler çıkarmaya yönelik bir gayret göstermiş olsa da, büyük kısmı itibariyle 4./10. yüzyılın ortalarında tarihçiler, bu dönemi basit bir şekilde Taberî'nin özetleri ya da kısaltmaları vasıtasıyla ele almaktan memnundular. (Mesela İbnü'l-Esîr, Belazûrî'nin *Ensâbü'l-eşrâf* ve Ezdî'nin *Târîhu'l-Mavsıl* adlı eserlerini kullanır; onun Taberî ile olan ilişkisi, Carl Brockelmann tarafından *Das Verhältnis von Ibn-elAtîrs Kâmil fit-ta'rîh zu Tabarîs Ahbâr errusul wal mulûk* [1890] adlı çalışmasında tartışılmıştır.)

Müslüman tarihçilerin değişen ilgileri, doğal olarak onları uzak geçmişten ziyade en son ve çağdaş olaylar üzerinde odaklanmaya götürdü. Tipik bir şekilde bir yazar, zamanına çok yakın olayların kendisi tarafından yapılacak olan anlatısı için, daha önce var olan bir ya da birkaç kroniği kaynak olarak kullanırdı. Bu kronikler bazen kelimesi kelimesine, ancak çoğu zaman özetlenmiş bir şekilde iktibas edilirdi. Yazar kendi yaşadığı zamana geldiğinde ise, doğrudan olaylara katılım, arkadaşlarından toplanmış şifahî bilgi, mevcut resmî raporlar sayesinde elde edilen verilere dayanan bir *zeyil* yazarak kullandığı kaynağı tamamlardı. Bir an-

lamda *zeyil*, tarihçinin çabalarının gerçek merkezi haline gelmiştir. (Doğrusu çağdaş olaylar bile, büyük ölçüde, kaynağı belirtilerek veya belirtilmeksizin başka birinin kroniğinden istinsah edilmiş olabilir; o halde okuyucu, 'birinci şahıs' anlatının gerçekte işaret ettiği kişiye ait olduğunu kontrol etmeksizin asla varsayımda bulunmamalı). Büyük hacimli eserler kaleme alan tarihçiler, gerçekte daha önceki birçok yazarı otorite olarak kullanırlar. Ancak büyük ölçüde onlar, kaynaklarını sırayla alıntılarlar. Kaynaklardan topladıkları bilgileri, bütüncül bir takdimde sentez etmeye çalışmazlar. Ancak tabii ki bunun, İbnü'l-Esîr'in evrensel tarihi *el-Kâmil fî't-târîh* ya da bir İbn Wâsıl'ın (öl. 697/1298) hanedan tarihi olan *Müferricü'l-kurûb fî ahbâri Benî Eyyûb* gibi birkaç istisnası vardır. Elbette modern tarihçi için verilerin kökeni, kaynakların harmanlanması yönteminin bir sonucu olarak maskelendiği için, bu tür sentetik eserlerin kullanımı son derecede aldatıcı olabilir. Çoğu zaman sıradan kroniklerin kaba metotları, bizim ihtiyaçlarımıza daha iyi hizmet edebilir.

İlk dönem ve Ortaçağ İslam tarih yazımı arasındaki üçüncü ana farklılık, yeni yazım tarzlarının gelişmesinde yatar. 4./10. yüzyılın başlarına kadar tarihçiler, ya 'monografiler' yani, tek bir olay veya konuyla alakalı *ahbâr* koleksiyonları ya da İslâm tarihini kapsamlı bir şekilde ele alan eserler üretme eğiliminde olmuşlardı. Ortaçağda tarihçiler, 'evrensel kronik' tarzını devam ettirdiler; ancak yeni yazım tarzları da geliştirdiler. Bunlardan ikisi, özellikle yaygın bir popülarite kazandı: hanedan kroniği ve yerel tarih.

Hanedan kronikleri; boyut, içsel organizasyon, retorik (neredeyse konuşma dili tarzında olan en basit formdan şaşırtıcı derecede süslü olanlara varıncaya kadar), siyasî bakış açısı (bir kısmı tasvir ettikleri rejimlere açıkça düşmanken, diğer bir kısmı dalkavukça; diğerleri ise gizli olarak eleştireldir) ve kapsam (bazıları başlangıcından sonuna kadar bütün hanedanları kapsarken diğerleri örnek bir yöneticinin biyografileridir) bakımından büyük ölçüde farklılık gösterseler de bu türün konusu, az çok kendi kendini açıklayıcıdır. Bu tür eserler, genel olarak bürokratlar tarafından yazılmışlardır. Bu bürokratlardan bir kısmı, yüksek düzey memurlar iken (İmadüddîn el-Kâtip el-İsfehânî [öl. 579/1201] ve İbn Abdüzzâhir [öl. 692/1292] gibi; bunlardan birincisi Selahaddin'in ikincisi ise Baybars'ın özel kâtibidirler), Miskeveyeh ve Ebü'l-Fadl Beyhâkî

gibi diğerleri ise, nispeten daha mütevazı konumdadırlar. Muhtemelen ikinci kategoriye mensup olan yazarların, hizmet ettikleri hanedanların daha eleştirel ve bağımsız anlatılarını verme eğiliminde olmaları şaşırtıcı değildir. Onlar için, siyasî hikmet konusu kraliyetin övülmesinden daha önemlidir. Ancak en seçkin hanedan kronik yazarlarından bazıları, normal olarak sarayla gayri resmî de olsa yakın bağlara sahip olmalarına rağmen, din adamları olarak yetiştirilmişlerdir ve bu yüzden de kendilerini esas olarak 'ulemâ'dan kabul ederler. Bu kronik yazarları arasında İbnü'l-Esîr, İbn Vâsıl ve el-Makrîzî gibileri özellikle meşhurdurlar; ama pekçok başka isim de vardır.

İkinci yazım tarzı olan yerel tarihe gelince, gerçekte bu iki çeşittir. Bazı yerel tarihler, muayyen bir bölgede ve onun civarında meydana gelen olayların kronikleridir. Çoğu kez bu olaylar, İslâm öncesi belirsiz bir geçmişe kadar uzanır. Ancak vurgu, en son dönemler üzerinde olma eğilimindedir. Retorik süslemeler metnin herhangi bir yerinde açığa çıksa da, bu türden çalışmalar genel olarak basit bir biçimde, daha doğrusu konuşma tarzında kaleme alınmışlardır. Büyük çaplı genellemeler, kaçınılmaz olarak yanlış yola sevkedici olsalar da bu eserler, özellikle güçlü siyasî bağımsızlığa sahip şehirler, bölgeler ve büyük imparatorlukların hazmetmekte zorlandıkları yerlerde kaleme alınmış görünmektedir. Arapça'da bu tür eserlerin ilk örneklerinden biri (ve aynı zamanda siyasî tarihin çok hoş bir parçası), H.A.R. Gibb'in (çok güvenilir, ancak Şam'ın 'iç meseleleriyle' ilgili kısımların ihmal edildiği *The Damascus Chronicle of the Crusades*, 1952) ve Roger Le Tourneau'nun, *Damas de 1075 à 1154* (1952) adlı kısmî tercümeleriyle mevcut olan İbn Kalânisî'nin (öl. 555/1160) *Zeyl-u Târîh-i Dımeşk* adlı eseridir. Farsça'da ise, (Melikü'ş-Şu'arâ Bahâr tarafından 1314/1935'de yayınlanan ve Milton Gold tarafından The Tarîh-i Sîstân [1976] adıyla tercüme edilen) anonim bir eser olan *Târîh-i Sîstân*, bu uzak ve ele avuca sığmaz bölgenin, Arap fethinden 5./11. yüzyılın ortalarındaki Selçuklu akınlarına kadar olan tarihini kapsar. Söz konusu dönemin tarihi özellikle, Saffariler hanedanlığı (253-393/867-1003) tarafından temsil edilen uzun süreli yerel otonom yapı üzerinde odaklanır. Bu eser, 455/1063'den önceki bir zamanda, bu bölümün daha sonraki kısımlarında incelenecek olan Beyhakî'nin saray kroniği ile hemen hemen muasır olan ateşli bir Sistan yurtseveri tarafından yazılmıştır.

Yerel tarih için kullanılan bir diğer çerçeve ise, biyografik sözlüktür. Bu sözlükler (muhtemelen, emirler ve sultanlar hakkındaki yüzeysel bir bilgiyle) normal olarak belirli bir şehirde ikâmet eden meşhur din adamları üzerine odaklanır; bazı durumlarda bu sözlüklerde önsöz olarak, söz konusu yerin temel topografik bir tanımına yer verilir. Tarih yazımının bu tarzı, bölgesel siyasî otonomiye dair bir geleneği yansıtmaz; aksine şehirli seçkinlerin bölgeciliğinden yani kendi şehirlerinin, İslâmî dindarlığın ve eğitimin ana merkezleri olduğunu gösterme arzularından kaynaklanmıştır. Bu tür sözlükler, bir şehrin faziletini ve prestijini gösterme hususunda bahçeler ve camiler kadar güçlü bir araç, adeta dünya önünde şehrin medeni gururunun bir ifadesidir. Bu tarzın modeli, Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 463/1071) 7.800 madde içeren devasa eseri *Târîh-i Bağdâd*'ıdır. Ancak pekçok başka eser de aynı derecede etkileyicidir ya da en azından ilk halleriyle böyleydiler. Kendisi bu konuda bir istisna da olsa, tarihçilerden biri Bağdâdî'nin malzemelerini yerel tarihin iki tipinde de temel bir eser yazmak için kullandı: Kemâlüddin b. el-'Adîm (öl. 660/1262), *Buğyetü't-taleb fî târîh-i Haleb* (basılmamış biyografik bir sözlük; yalnızca dörtte biri kadarı İstanbul'da 10 varak halinde yazma olarak mevcuttur) ve kısa yerel bir tarih, *Zübdetü'l-haleb fî târîh-i Haleb* (tahk. Sâmî ed-Dehhân, III cilt, 1951-58).

Ortaçağ tarihçileri tarafından kullanılan metotların, kavramların ve biçimlerin anlaşılması, onların geçmiş hakkındaki anlatılarını "yapı bozumuna" uğratma kapasitemiz için bir temel olsa da, yine de bu tür meseleleri ele alan çok az çalışmaya sahibiz. Yalnızca iki özet araştırma, büyük bir coşkuyla tavsiye edilebilir. Claude Cahen'in "L'historiographie arabe: des origines au VIIe S.H.", *Arabica*, xxxiii (1986), 150-198'deki makalesinin II. ve III. bölümleri, yazarın metinlere dair eşsiz bilgisini, onların kaleme alındığı siyasî çevreye yönelik derin kavrayışını birleştirir. Ancak başlıkların da ima ettiği gibi Cahen, yalnızca Farsça tarih yazıcılığından kısaca söz eder; 7./13. yüzyılın yarısından sonrasının hikâyesini ele almaz. H.A.R. Gibb'in "Ta'rîkh", *EI*^{1}, Suppl. 233-245'deki (Gibb tarafından *Studies on the Civilization of Islam*, 108-137'de yeniden yayınlandı) kısa ve özlü özeti, özellikle de ikinci ve üçüncü bölümleri olmak üzere hala çok değerlidir. Engin bilgisine rağmen Gibb, kaçınılmaz olarak birçok hata yapmıştır. Daha da önemlisi, onun Farsça tarih yazımı hakkındaki değerlendirmeleri garip bir biçimde ön yargılıdır ve olayların

iç yüzüne yönelik çok az görüş ortaya koyar. Cahen ve Gibb'in yaklaşımlarını benimkiyle karşılaştırmak faydalı olabilir; "Historiography (İslamic)", *DMA*, VI, 249-255.

Franz Rosenthal'ın, *A History of Muslim Historiography* (1952; yeniden göz. geç. bsk. 1968) adlı eseri, önemlidir; ancak yanlış anlamalara yol açacak bir başlığa sahiptir. Rosenthal, İslâm tarih yazımının gelişimini kaydetmez; ancak daha ziyade Ortaçağ İslâm kültüründeki tarihsel düşüncenin rolünü analiz etmeye ve Müslüman tarihçiler tarafından kullanılan resmî organizasyon, söylem ve konuların bir tipolojisini ortaya çıkarmaya çalışır. Fert fert tarihçilerden daha çok konuları ve Farça gelenekten daha ziyade Arapça geleneği vurgular. Bir kimse Gibb'in makalesi gibi Rosenthal'ın analizinin kıymetini de ancak başka birçok büyük tarihsel metni okuduktan sonra ona geldiğinde takdir edebilir. Keza onun analizi, yazarın döneminin bir kısım işaretlerini de sergiler. Çünkü Rosenthal'ın geleneksel İslâm bilimine dair genel değerlendirmelerinin bir kısmı, günümüz için oldukça dar görüşlü ve yetersiz görünmektedir.

Şimdilik Ortaçağ tarih yazımı hakkında genel bir bilgi, en iyi şekilde *GAL* ve Storey'in ilgili bölümleri çalışılarak elde edilebilir. *GAL*, Şâkir Mustafa'nın *et-Tarîhü'l-'arabî wa'l-müerrihîn* (1978) adlı çalışmasının II. cildi ile tamamlanabilir. Bu tarz, yorucu ama kaçınılmaz tek yoldur. Müslüman tarihçiler tarafından ele alınan konular ve takip edilen yazım tarzı çeşitlerini ya da yazarlar ve çalışmaları hakkında işe yarar bir repertuar oluşturmanın başka bir yolu yoktur.

Bu literatüre dair iyi işlenmiş bir çalışma, belirli yazarlar ve tarih yazımı 'okulları' tarafından kullanılan metotlar, kavramlar ve edebî yapıları ele alan monografileri bir temele oturtmadıkça mümkün olmayacaktır. Ancak, bu tür çalışmalardan sadece birkaç tarihçi faydalandı ve bunlar da beklentileri karşılayacak düzeyde değildir.

Miskeveyh (öl. 421/1030, aynı zamanda Miskeveyhî ve İbn Miskeveyh olarak da isimlendirilir), yalnızca Büveyhi döneminin (334-448/945-1055) en önemli kronikçisi değil aynı zamanda, dikkatini kendisine en yakın ve çağdaşı olan olaylar üzerinde odaklayan ve günümüze kadar gelen İslâm dünyasının ilk büyük tarihçisidir. Miskeveyh, felsefî ve etik yazılarından dolayı da dikkat çekmiştir. Büyük evrensel kroniği *Tecâribü'l-ümem*'in son (ve daha değerli olan) kısımlarının, H.F. Amed-

roz ve D.S. Margoliouth tarafından, *Eclipse of the Abbasid Caliphate* (Arapça metin I-III. ciltler; tercüme IV.-VI. ciltler; önsöz ve indeks VII. cilt; 1920-21) adını taşıyan güvenilir bir tercümesiyle birlikte tahkikli neşri yapıldı. Miskeveyh hakkındaki modern incelemeler arasında ilk olarak *bkz.*, Mohammed Arkoun, *Contribution de l'humanisme arabe au ive/x siècle: Miskavayh, philosophe et historien* (1970). M. S. Khan'ın, *Studies in Miskavayh's Contemporary History* (1980) adlı monografisi, büyük ölçüde filolojik problemlerle (modeller, selefleri ve kaynaklar) ilgilenir; ancak aynı zamanda Miskeveyh'in metodu ve konuyu kavrayışına dair faydalı bilgilere de sahiptir. Son olarak, Roy Mottahedeh'nin, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society* (1980) adlı takdire şayan monografisi, 4./10-11. yüzyıl boyunca Irak ve Batı İran arasındaki karşılıklı sosyal etkileşim diline dair bir analizi takdim eder. Aynı şekilde bu monografi, Miskeveyh ve döneminin diğer tarihçilerinin tarihsel yazılarını şekillendiren etik ve siyasî kodun bir açıklaması olarak da okunabilir. Nihayet Miskevyeh'in içinde yaşadığı ve çalıştığı kültürel ve entelektüel çevrenin detaylı bir incelenmesi, Joel L. Kramer'in, *Humanism in the Renaissance of Islam* (1986) adlı çalışmasında verilir.

Ortaçağ İran tarihçilerinin sezgisi kuvvetli ve hatasız olanı, çalışmasını aşağıda daha yakından tetkik edeceğimiz hazinedâr Ebü'l-Fadl Beyhakî'dir (385-470/995-1077). Onun Gazne hanedanı hakkındaki dev kroniğinin sadece bir parçası -Gazne devletinin kaderini belirleyen Sultan Mes'ud (421-433/1030-1041) dönemini içeren cilt- bize kadar gelmiştir. Ancak kısa ve imalı ifadeler içeren nesrinde Beyhakî, döneminin siyasî hayatının derin bir kavrayışını sergiler. *Ta'rîh-i Mes'ûdî*'nin (A. A. Fayyâd tarafından *Târîh-i Beyhakî* adıyla, 1350/1971 yılında yayınlandı) son zamanlarda yapılan güzel bir tenkitli neşri vardır; ancak maalesef tam bir tercümesi yoktur. Beyhakî, Marilyn R. Waldman'ın *Toward a Theory of Historical Narrative: a Case Study in Perso-İslamicate Historiography* (1980) adlı monografisinde incelendi. Ancak bazen yazar, metnin hakiki bir yorumundan daha çok teorik meselelerle ilgileniyor görünmektedir. Marilyn, tercüme edilmiş pasajlardan oluşan temel bir metin grubunu çalışmasına ilave eder; ancak bunların dikkatli bir şekilde kullanılması gerekir.

Eyyûbî-Memlûklu dönemi boyunca Mısır ve Suriye'nin zengin tarih yazımının dilbilimsel yöntemleri hakkında, bir kısmını aşağıda değer-

lendireceğimiz, birçok güvenilir incelemeye sahip olsak da, yalnızca birkaç bilim adamı, bu edebiyatın yapısal ve kültürel boyutlarını inceledi. Erken bir örnek H. A. R. Gibb'dir, "Al-Barq al-Shâmî: The History of Saladin by the Kâtib 'Imâd al-Dîn al-Isfâhanî", *WZKM*, lii (1935), 93-115 (Gibb, *Saladin: Studies in Islamic History* [1935], 76-103). Bir dizi kısa ama oldukça ufuk açıcı makale, D. O. Morgan'ın, *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (1982) adlı çalışmada bir araya getirildi: P. M. Holt, Sultan Baybars'ın biyografileri; Michael Brett'in Fâtımî tarih yazıcılığında Benû Hilâl tarafından Tunus'un istilasına; D. S. Richards'ın İbnü'l-Esir'e ve Morgan'ın kendisinin Moğol istilasının Farsça anlatılarına dair yazıları. Daha geniş bir ölçekte, Ulrich Haarmann'ın basılmış olan tezi, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* (1970), Cezerî (658-739/1260-1338) ve İbnü'd-Devâdârî'nin (682-736/283-1336) nüfuz edici karşılaştırmalı bir analizini verir. Haarmann, özellikle Memlûk tarih yazımındaki popüler ve folklorik unsurlarla ilgilenir; *bkz.*, özellikle "Auflösung und Bewahrung der klassichen Formen arabischer Geschichtsschreibung in der Zeit der Mamluken", *ZDMG*, cxxi (1971), 46-60.

İdeal olarak, bir tarihçinin hayatı ve kariyeri, içinde yaşadığı kültürel akımlar ve onun düşünce ve yazımının gelişimi arasındaki karşılıklı etkileşimin kitap boyutunda analizlerine sahip olmalıyız. Bu kitapta ele alınan dönemler içinde, sadece İbn Haldûn (732-808/1332-1406) bu yönde bir araştırmaya konu edildi ve tabii ki İbn Haldûn çok istisnai bir şahsiyettir. Dahası İbn Haldûn hakkında biriken muazzam literatür, onun bizzat evrensel tarihi (*Kitâbü'l-'İber*) üzerinde değil, aksine Arapça'da kesinlikle bir benzeri bulunmayan *Mukaddime*'si üzerinde odaklanır. Muhsin Mehdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (1957) adlı çalışmasında İbn Haldûn hakkında yapılan çağdaş tartışmaların sınırlarını izah etti. Mehdi'nin incelemesi, birçok noktada eleştirilmiş olsa da, klasik bir anlatı olmaya devam etmektedir. Son zamanlarda Aziz el-Azme'nin eleştiri ve yorumu çok dikkat çekti; *bkz.*, (1). *Ibn Khaldûn in Modern Scholarship: a Study in Orientalism* (1981) ve (2) *Ibn Khaldûn: an Essay in Reinterpretation* (1982). Birinci çalışma 850 maddelik bir biyografiyi içerir. Aynı zamanda *bkz.*, W. J. Fischel tarafından Franz Rosenthal'ın *Mukaddime* tercümesine (III cilt, 1958; göz. geç. 2. bsk. 1968; iii, 483-521) ek olarak hazırlanmış olan biyografi. Başka hiçbir tarihçi İbn

Haldûn'un kavramsal özgünlüğüne sahip olmasa da, birkaç büyük şahsiyet, uzun entelektüel biyografileri hak etmektedir. En belirgin olanları zikretmek gerekirse, İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1200), İbnü'l-Esîr (öl. 845/1233), Atâ-Melik Cüveynî (öl. 681/1283) ve Takîyüddin el-Makrizî (öl. 845/1441). Osmanlı tarih yazımı daha şanslıdır; onun büyük üstatlarından biri, bu türden mükemmel bir incelemeye konu oldu. Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectuel in the Ottoman Empire: a Biographical Study of the Historian Mustafa Ali, 1541-1600* (1986).

Kavram, metot ve yapı meseleleri, bir tarihçinin olayları hikâye edişini nasıl inşa ettiğini anlamamız ve dolayısıyla bu olayların bağımsız bir yorumunu gerçekleştirmeye yönelik çabalarımız için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Ancak eşit derecede önemli ve bir anlamda da mantıksal olarak önceliği olan teknik bir mesele, tarihçinin bilgisinin kaynağının belirlenmesidir. Birçok yerde yeterli bir şekilde ele alındıkları için burada, *Quellenkritik*'in genel problemlerini ve süreçlerini tartışmaya gerek duymuyoruz; mesela konunun Bernheim'in *Lehrbuch der historischen Methode*, s. 411-477'deki titiz incelemesi, geçerliliğini hala gayet güzel bir şekilde korumaktadır. Ancak, Ortaçağ tarih yazımı hakkında iyi kaynak eleştirisi çalışması yapılmadı; uzun bir müddet Oryantalistler, daha açık ve daha kapsayıcı oldukları için geç dönem derlemeleri tercih ettiler. Bu tür metinlerin, gerçek çağdaş kaynakların basit bir şekilde hülasaları olmalarından dolayı 'güvenilir' oldukları varsayıldı. Bu kaynakların tam yerlerini tespit etmeye ya da bu kaynakları yeniden inşa etmeye ve onların kesin olarak nasıl kullanıldıklarını belirlemeye yönelik çabalara gelince bunlar çok azdı.

Bu tutumların değişiminden en çok sorumlu olan bilim adamı, şüphesiz Claude Cahen'dir. Onun birçok historiyografik makale ve değerlendirmeleri arasından iki tanesi yaklaşımını ve metodunu bütün açıklığı ile ortaya koyar:

(a) "Quelques chroniques anciennes relatives aux derniers Fatimides", BIFAO, xxxvii (1937), 1-27;

(b) "The Historiography of the Seljukid Period", Lewis ve Holt, Historians of the Middle East (1962), 59-78 içinde. Ayrıca bkz., s. 169'da iktibas edilen maddeler.

Genel olarak son yirmi yıl boyunca en sistematik kaynak analizi, Memlûk tarih yazımı üzerine yapıldı –bu alan, söz konusu alanda çok sayıda tarihçinin mevcut olması ve onların çalışmalarının büyük kısmının (yayınlanmamış olsa da) muhafaza edilmiş olmasından dolayı yerinde bir tercihtir. İlk tam monografi D. P. Little'in, *An Introduction to Mamluk Historiography* (1970) adlı, Sultan Nâsır Muhammed'in (693-740/1293-1241) hâkimiyetinin ilk yirmi yılı hakkındaki anlatı kaynakları ağını titiz bir şekilde çözen monografisiydi. Erken dönem Memlûk tarih yazımı, Freiburg Üniversitesindeki Orientalishes Seminar dolayısıyla bitmeyen bir ilgiye mazhar oldu ve bu seminere katılan öğrenciler tarafından yapılan birçok doktora tezi, *Islamkundliche Studien* serisinde yayınlandı. Haarmann'ın yukarıda zikredilen çalışmasına ilaveten aşağıdaki eserlere bakılabilir:

a. Barbara Schäfer, *Beiträge zur mamlukischen Historiographie nach dem Tode al-Malik an-Nâsirs* (1971).

b. Samira Kortantamer, *Ägeypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abî-'l-Fadâ'il* (1973).

c. Shah Morad Elham, Kitbuğâ und Lâğîn. *Studien zur Mamluken-Geschichte nach Baibars al-Mansûrî und an-Nuwairî* (1977).

Doğrusu bu alanda muazzam sayıda çalışma halen devam ediyor. Ortaçağ tarih yazımına dair en önemli çalışmalara; yani en etkili olanlar ve günümüzün yazarları tarafından yaygın bir şekilde iktibas edilen çalışmalara dair bir liste üzerinde anlaşmak bile zordur. Tarihin nasıl yazıldığına gelince, işte şimdi hem filolojik hem de kavramsal düzeyde bu problemi anlamaya başlıyoruz. Yalnızca, bu yazarların malzemelerini toplamak ve onları tutarlı tarih çalışmalarına dönüştürmek için kullandıkları tekniklerle ilgili eğitimimize dayanan tahminlerde bulunabiliriz. Paradoksal olarak, bu tarihçilerin kavramları, değerleri ve yapısal modellerinin daha derin boyutunu anlama noktasında daha iyi durumdayız; çünkü metinlerin kendilerinden elde edilmiş olan doğrudan kanıtlara sahibiz. Ancak burada bile, çok az çalışma yapıldı ve elimizin altındakiler yetersiz niteliktedir.

II. Mutlakiyetçi Krallık Üzerine İki Bakış Açısı: Beyhakî Ve İbn Tağrîberdî

Bu türden genel sorunlar belirli metinlerin incelenmesiyle en iyi şekilde çözülebilir. Hem geniş bir bakışı hem de oldukça iyi odaklanmış bir argüman çizgisini korumak için, aynı tip araştırma konusunu paylaşan; ancak zaman, mekân, dil ve malzemelerinin biçimsel organizasyonu bakımından birbirinden ayrılan iki tarihçiyi tartışacağız. Dahası, dikkatimizi filolojik problemlerden daha çok kavramsal problemlere hasredeceğiz.

Ebü'l-Fadl Beyhakî'nin *Târîh-i Mes'ûd* adlı eseri, 1060 civarında yazılmış olup erken dönem Farsça kaleme alınan düz yazının en önemli eserlerinden biridir. Beyhakî'nin kendisi Afganistan, Horasan ve Kuzey Batı Hindistan'daki Gazne Krallığı'nın seçkin ve çok iyi bağlantıları olan bir bürokratıydı. Toprak sahibi Horasan'lı bir ailenin çocuğudur ve bu bakımdan Beyhakî, çok yaygın bir Ortaçağ Müslüman tipini; yani yabancı (bu durumda Türk) efendilerin hizmetine giren yerli İran sosyal elitinin bir üyesini temsil eder. Yazılarında, 4./10. yüzyıl boyunca Doğu İran'da kendilerini kabul ettiren (ya da en azından yeniden ortaya çıkan) ve kesin ifadesini Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserinden bir nesil önce bulan yeni Sasânî değerleri ve kültürüyle zihnen dolu olduğu açıkça görülür.

İkinci yazar, Ebü'l-Mehâsin ibn Tağrîberdî (874/1470) de, kendisinin tasvir ettiği Mısır ve Suriye Memlûk Sultanlığı siyasî sistemi içinde oldukça tipik bir şahsiyettir. Babası, etnik köken itibariyle bir Rûm (Yunan veya Ermeni kökenli Anadolulu bir Hıristiyan) idi. Aynı zamanda, Türkçe konuşan askerî elite mensuptu ve gerçekte 9./15. yüzyıl dönemecinde, Memlûk devletindeki en güçlü şahsiyetlerden biriydi. Ayrıca İbn Tağrîberdî, yüksek ulemâ ile çok iyi ilişkileri olan biriydi. Çünkü büyük kız kardeşi, Kahire'nin sırasıyla önce Hanefî ve daha sonra da Şâfî baş kadısının eşi oldu. Memlûklülerin oğullarıyla ilgili Memlûk geleneğine uygun olarak, İbn Tağrîberdî'nin askeriyede ya da devlette yüksek göreve gelmesi fiili olarak yasaklandı. Böyle olmasına rağmen, yine de düzenli olarak saraya gidip geliyordu ve sosyal statü açısından yönetici askerî sınıf arasında kabul edilmişti. Bu yüzden İbn Tağrîberdî'nin durumu, Beyhâkî'nin aynadaki bir yansımasıydı - yani, kendilerini en

azından kısmen yerel şehirli seçkinler ve onların kültürleriyle asimile olmuş olan 'Türk' siyasî-askerî elitinin biraz konumu düşürülmüş bir üyesiydi. Yine Beyhakî'nin aksine, onun tarihsel yazıları -yani geniş bir biyografik sözlük, İslâm'ın buraya gelişinden başlayan bir Mısır tarihi ve çağdaş bir kronik- yeni bir yeniliği temsil etmiyordu; aksine en az dört yüzyıl öncesine kadar giden bir Arap edebî geleneğinin olgunluk safhasını yansıtıyordu.

Burada incelenecek olan her iki pasaj da, yüksek siyasetle yani yönetici elit içindeki iktidar mücadelesiyle ilgilidir: İbn Tağrîberdî, sultan Müeyyed Şeyh'in (815-824/1412-1421) iktidara çıkışını hikâye ederken, Beyhakî, güçlü vezir Hasenek'in 422/1031'deki düşüşünü anlatır. Ancak bu ortak çerçevede bile, onların olayları takdimleri, metot, yapı ve değerler bakımından birçok zıtlıklar gösterir. Değerlendirmemizde bu farklılıklar arasından ikisi üzerine odaklanacağız.

Birincisi; her iki yazar da siyasî süreci nasıl analiz ediyor? Mücadele, bireylerle gruplar arasında mıdır? Eğer mücadeleye gruplar karışmışsa, onların niteliği nedir? Siyasî oyuna katılmak kimin hakkıdır? Bu oyunun oynandığı (zımnî ya da açık) kurallar nelerdir? Başarının ya da başarısızlığın sebepleri nelerdir?

İkincisi; iki tarihçi anlattıkları olayları nasıl değerlendiriyorlar? Bu metinler yalnızca siyasî hayatın tasvir ve analizleri olarak değil, aynı zamanda İslâmî siyaset söyleminin endişelerini gerçek olaylar ve şahıslara uygulama teşebbüsü olarak da okunabilir. Bu düzeyde Beyhakî ve Tağrîberdî iktidar mücadelesinin dinî ve ahlâkî anlamını ve bu mücadeleye katılanlara uygun bir şekilde tatbik edilebilecek olan ahlâkî yargının ölçütlerini soruştururlar. Nihayetinde onlar, adil yönetimin doğası meselesiyle yüzleşmek ve siyasetin gerçekleri ve zorunlulukları göz önüne alındığında, böyle bir yönetimin gerçekte mümkün olup olmadığına karar vermek zorundadırlar.

Gerçekte bu iki metinde, sorgulamanın dinî-ahlâkî düzeyi siyasî olandan daha belirgindir ve bu yüzden de tartışmamıza oradan başlamak anlamlı olacaktır. Üstelik -Plato ve Aristotales için olduğu gibi- Beyhakî ve Tağrîberdî için de siyasî analiz, ahlâkî endişeyle başlar ve bu bağlam dışında anlamını kaybeder.

İbn Tağrîberdî, kahramanının karakterini ve şahsiyetini şu sözlerle özetler:

"O; büyük, saygın, cesur, gözü pek, zeki ve idrâk sahibi bir sultandı...

el-Müeyyed, büyük hırsları olan, birçok mücadeleye ve sefere katılmış, planlamada uzman, yönetimde akıllı; işleri tek başına bilgiyle, ustalıkla, ferasetle idare eden, bütün işlerinde sağlıklı kararlar veren, emirlerine ve kölelerine karşı acımasız, ama sırdaşlarına ve yakın dostlarına nazik davranan biriydi; ...

Bütün bunlarla o, kraliyetin gereklerini sürdürdü ve bütün işlerinde ve hareketlerinde kendisinden önceki emirlerin tasarruflarına uygun olarak davrandı. O, el-Melik en-Nâsır el-Ferec'in [801–815/1399-1412] memuriyet görevleriyle ilgili yenilikleri ve maiyetinin sayısının bin kişiyi aşacak şekildeki artışı sebebiyle saltanat şartlarının bozulduğu bir zamanda Sultan olmuştu. el-Müeyyed, maiyetinin sayısını efendisi el-Melik ez-Zâhir Barkûk [öl. 801/1399] zamanında olduğu gibi seksene indirinceye kadar onlarla ilgilenmeyi sürdürdü... [aynı şekilde diğer saray memurlarının rütbelerini de radikal bir biçimde düşürdü.] Bütün bunları, emsal kurallara bağlılığından yaptı...

Memlûklerini son derece iyi eğitti ve onları yalnızca uzun bir süreden sonra terfi ettirdi; bu yüzden ölümünün arkasından onların hiçbirisi, bildiğim kadarıyla silik değildi. Türk ırkı tarafını tuttu ve onların sayısını arttırdı; dolayısıyla emirlerinden büyük bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı...

Birisi ona, "insanlar sizin yaklaşık seksen baş emiri öldürttüğünüzü söylüyorlar" dedi. O da, "ben hiç kimseyi o, öldürülmeyi hak etmeden öldürmedim ve ölmeyi seçen kimseyi öldürmek sultanın hakkıdır" dedi. Onun bu sözleri, sözlerin anlamını kavrayamayan, onların ima ettikleri manayı anlamaktan zekâları aciz olan Türkler tarafından utanç verici olarak kabul edildi.

Onun dindarane faaliyetleri pek çoktu; ismiyle anılan hayır işleri oluşturdu ve birçok bina inşa etti. Bunların en büyüğü Şam'daki Emevî Camii'nden beri İslam dünyasında daha süslüsü inşa edilmeyen Müeyyed Camii idi..." (*History of Egypt,* iii, 87-89)

Bir yöneticiyi değerlendirme ölçütleri bu paragrafta açık bir şekilde işlenmiştir. Onun temel ahlâkî yükümlülükleri, tebaasına (ve nihaî olarak da, tabii ki, Tanrı'ya) karşıdır. Hakiki din ve onun unsurları tasdik

edilmeli ve bu unsurlar cömertçe desteklenirken sıradan insanlara, adaletle ve itidalle muamele edilmelidir. Tebaaya yönelik adalet, iyi devlet düzeninde kök salar. Bu tür düzen, ardından iki şey gerektirir: İstikrar ve korku. Birincisini sağlamak için, yöneticinin büyük selefleri tarafından kendisine miras olarak bırakılan kurumları devam ettirmesi gerekir. Yenilik her şeyden önce pahalıdır ve daha da önemlisi o, insanların onlar aracılığıyla rollerinin farkına vardıkları ve bunları uygun bir şekilde ifa ettikleri beklentiler ve sadakatler yapısının altını oyar. İkincisi; yönetici-siyasî elitin diğer üyelerine karşı en büyük acımasızlığı hatta tam bir gaddarlığı kullanmaya istekli olmalıdır. Çünkü siyasî elit, yalnızca korku vasıtasıyla yöneticiye karşı başkaldırmadan ve tebaaya yönelik tiranlıktan alıkonulabilir. Bu bağlamda, bir yöneticinin tabiilerine yönelik davranışının, etkin olduğu müddetçe ahlâkî olup olmaması önemli değildir. Bu konular, İslâmî düşüncede uzun bir tarihe sahiptir ve muhtemelen de en açık bir şekilde, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün (öl. 485/1092) *Siyâsetnâme* adlı eserinde ifade edilir.

İbn Tağrîberdî'nin anlatısındaki diğer bir temalar grubu, Müeyyed Şeyh'in iktidarı ele geçirişini -modern okuyucu ve en azından bazı Memlûk gözlemcileri için bir ihanet ve vahşet hikâyesini (*History of Egypt*, iii, 1-28)- anlatırken ortaya çıkar. İbn Tağrîberdî'nin konuyu anlatışı, Şeyh ve diğer bir üst düzey emir olan Nevrûz'un kendi efendileri Zâhir Barkûk'un oğlu sultan Nâsır Ferec'ın yönetimine karşı başkaldırılarıyla başlar. Ferec, iki asi emîrin güçleri tarafından Şam'da kuşatma altında tutulurken, Şeyh ve Nevrûz, -genel olarak Memlûk devletinde sadece sözde bir güce sahip olan- mevcut halifeye, tereddütler taşımasına rağmen saltanatı kabul etmesi için baskı yaptılar ve onu sadakatle destekleyeceklerine dair ayrıntılı ve bağlayıcı yeminler verdiler. Nihaî olarak Ferec, teslim olmaya zorlandı. Görevden uzaklaştırılmasını kabul etme karşılığında ona, şahsına has yazılı teminatlar verildi. Ancak o, isyancıların eline düştükten kısa bir süre sonra emirlerden ve 'ulemâ'dan oluşan bir heyet huzurunda muhakeme edildi. Bu heyet onu ölüme mahkûm etti ve bu hüküm infaz edildi.

Şeyh, en azından onların kararlarına karşı çıktığı görüntüsü vermiş ve onun mantığı -ya da İbn Tağrîberdî'nin anlatış biçimi- Memlûk devletindeki siyasî bağlılığın temellerine ilişkin şaşırtıcı ipuçları verir:

"Şeyh'in onun [Nâsır Ferec'in] hayatta kalması lehinde tavır almasının nedeni; eğer bu ikili arasında bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa, onun aracılığıyla Nevruz'da bir korku uyandırmaktı; aynı zamanda Şeyh, yeminlerin ve vaatlerin çiğnenmesinin kötü sonuçlarından korkarak yeminine bağlı kaldı ve ayrıca o, Nâsır'ın babasının geçmişte kendisine olan iyiliklerini hatırlayarak hareket ediyordu. O şöyle dedi: "O (Nâsır Ferec'ı kastederek) bizi birçok kez yendi ve onun köleleri olduğumuz halde canımızı bağışladı; o zaman ona karşı bir kez muzaffer olunca, nasıl onu öldürürüz? Bu haberler, dışarıda tüm bölge hükümdarları arasında yayılacak ve bu karar bizim adımıza çok iğrenç bir eylem olarak, mahkûm edilecektir". (History of Egypt, iii, 7-8).

Çoğu kez herkesin herkesle savaşıyor göründüğü bir çevrede, birkaç ilişki gerçek güce sahip olurdu. Bireyler arasındaki iradi sözleşme olan yeminler, şüphesiz önemlidir; ancak çok kolay bir şekilde çiğnenebiliyorlardı. Çok daha bağlayıcı olan, bir *Memlûk*ü (köleyi –çev.-) efendisine bağlayan bağdı. Memlûk, bu dünyada sahip olduğu her şeyi efendisine borçludur; eğer Memlûk efendisine isyan ederse, hiçbir kimsede güven ve saygı uyandırmayan gerçek bir kanun kaçağı olarak kabul edilirdi. Bu bakış açısından Şeyh ve Nevrûz, sultan olduğundan değil fakat efendileri Barkûk'un oğlu olduğu ve bu bağlamda babasının haklarını miras olarak aldığı için Ferec'e bağlılık borçluydular. Ferec'in şahsına yönelik saygı, bir dindarlık meselesiydi. Ancak Şeyh iki yüzlü bir şekilde bu bağa müracaat ederek Nevrûz'la yaklaşmakta olan güç mücadelesinde kendisine, sarsılmaz ahlâkî temeller edinir.

Şeyh, Ferec'in öldürülmesi üzerine çabucak hareket etti. Kendisi sultan-halife Musta'în'le birlikte Mısır'a dönerken Suriye yöneticiliğini Nevrûz'a hileyle kabul ettirdi. Kahire'de Şeyh, Musta'în'i bütün muhtemel desteklerinden uzaklaştırmaya başladı; birkaç ay içinde onu görevden uzaklaştıracak, mahkûm edecek ve el-Melik el-Müeyyed lakabıyla saltanatı ele geçirecek bir konuma geldi. İmdi, sıra Nevrûz'a gelmişti. el-Müeyyed, hâkimiyetin ikinci yılında Nevrûz'a saldıracak yeterli güce sahip olduğunu hissetti ve onu Şam kalesinde kuşattı. Talihsiz Ferec'e yapıldığı gibi, ciddi kişisel teminat yeminleri verildi ve Nevrûz bir kez ele geçirilince bu yeminler aynı açıklıkla çiğnendi. Kafası, Kahire'ye götürüldü ve Züveyle Kapısı'na asıldı; "davullar, müjdeyi ilan ettiler ve Kahire bu olay için süslendi".

Bir gangsterden farklı bir şekilde davranmayan bir kişi hakkında, İbn Tağrîberdî nasıl oluyor da bu kadar yumuşak bir dil kullanıyor? Şüphesiz bunun sebebi kısmen, el-Müeyyyed'in müttefiki ve düşmanı Nevrûz'un, Nâsır Ferec'e karşı davranışı nedeniyle bütün sadakat iddialarını kaybetmiş olmasıydı. Ancak daha derin bir düzeyde, İbn Tağrîberdî'nin el-Müeyyed hakkındaki olumlu yargısı, Memlûk döneminin siyasî söylemiyle, özellikle de Bedrüddin İbn Cemâa (öl. 733/1333) ve İbn Teymiyye'nin (öl. 728/1328) fikirleriyle ilişkilidir. Eğer şiddetli iki muhalifin görüşlerini bir araya getirirsek görürüz ki; her ikisi de bir yöneticinin yönetime gelişinin dinî ve ahlâkî kurallarla ilgisi olmadığını ileri sürmektedirler; gerçekte, onun gücü ele geçirişinin seçimle ya da mirasla gelen bir hak ile değil fakat şiddet ve sahtekârlıkla meydana geldiğini farz edebiliriz. Onun hakkında verilecek hüküm, göreve geldikten sonraki davranışlarına bakarak verilmek için ertelenmelidir; yalnızca iktidara geldikten sonra, şeriata bağlılığını ve tebaasına yönelik adaletini vurgulamak anlamlıdır. İbn Tağrîberdî'nin düşüncesi bu doktrin tarafından şekillendirilsin ya da şekillendirilmesin, onun siyasî tutumları açıkça bu doktrine uygundur.

Paradoksal bir şekilde, İbn Tağrîberdî'nin siyasî iktidarın gereklerini dürüstçe kabulü, nispeten umut verici bir sonuca ulaşmasına izin verir. İslâm'ın ahlâkî emirleri, kısaca siyasî elitin iç işleyişini fazla ilgilendirmez. Burada, etkin güç ve rasyonellik tek ölçüttür. Şeriat temelli normlar, bir yöneticinin kendi tebaasına yönelik davranışını değerlendirmede kesinlikle önemlidir; ancak bu bağlamda bile, bazen yöneticinin devleti ayakta tutma temel görevi, bu normların uygulanmasında ayrıntılı eleştirileri devre dışı bırakabilmektedir. Öyleyse İbn Tağrîberdî için, dinî olarak kabul edilebilir ve ahlâkî olarak sahih yönetim gerçekleştirilmesi noktasında birtakım zorluklar olsa da, kendi çağının şartları içinde ulaşılabilir bir hedeftir.

İbn Tağrîberdî'nin aksine, Beyhakî tarafından geliştirilen siyasete dair ahlâkî değerlendirme, normal dinî ve ahlâkî ölçütlerin yalnızca keskin bir ironi olarak göründüğü karanlık ve trajik bir şeydir. Beyhakî'nin naklettiği hikâye, 422/1031'de öldürülen Gaznelilerin güçlü veziri Hasenek'in sapkınlık sebebiyle mahkeme edilmesi ve idam edilmesinin hikâyesidir. Hasenek'in bu akıbete maruz kalmasına, kendisi, tabisi ve rakibi olan Bû Sehl Zevzenî ve yeni sultan Mes'ûd b. Mahmud arasın-

daki üç kutuplu çatışma sebep oldu. Öyleyse dramatik durum, İbn Tağrîberdî tarafından sunulana yapısal olarak oldukça benzemektedir. Ancak İbn Tağrîberdî farklı olayların dikkatli bir şekilde tarihlendirilmiş kronolojik sırasını takdim ederken, Beyhakî kendi hikâyesini, bu meseleye dâhil olmuş olan insanlardan yaptığı bir dizi alıntıyla inşa eder. O, olayların adım adım oluş sırasıyla çok ilgilenmez; aksine onun konuyla ilgili verdiği haberler, üst üste yığılır ya da birbirinin içine girer ve çoğu kez de asla açıkça dile getirilmeyen can alıcı eylemlere işaret eder. Kafa karıştırıcı niteliğine rağmen bu usul, gerçek anlamda avantajlara sahiptir; çünkü bu, Beyhakî'ye, İbn Tağrîberdî'nin dosdoğru ve köşeli ifadelerinde asla bulunmayan, bir dizi bakış açısı, yargı düzlemleri ve üslup değişiklikleri ortaya koyma fırsatı vermektedir.

İbn Tağrîberdî'de olduğu gibi, bütün siyasî ilginin merkezi olan sultan ile başlıyoruz. Babasının sadık bir hizmetçisi ve imparatorluğundaki en yetenekli kişiyi öldürmesinden dolayı Mes'ûd'a karşı hangi yargıda bulunulmalıydı? Bununla ilgili olarak Beyhakî, yeni ortaya çıkan İran-İslâm geleneğini takip eder: Mes'ûd, kendi köleleriyle ilgili olarak istediğini yapmak hakkına sahiptir ve Hasenek, kibrinden dolayı cezalandırmayı hak etmişti:

> "Hizmetçiler ve köleler efendileriyle konuşurken dillerini tutmalıdırlar; çünkü çakallar aslanlarla tartışamazlar.
>
> ...[bir keresinde Hasenek bir diğer memura şöyle dedi] "efendin Mes'ûd'a söyle ki, efendim Mahmud'un emirlerine göre her istediğimi yapıyorum. Eğer bir gün sultan olursa, Mes'ûd beni idam etmelidir". Bu yüzden Mes'ûd tahta çıktığında, Hasenek darağacına çıktı. Bû Sehl ya da bir başkasının bununla ne ilgisi var? Hasenek, cüretinin ve uygunsuz sözlerinin cezasını çekti. Bir kral üç şeye hiçbir zaman müsamaha etmemelidir: yöneticinin karalanması, sırların ifşa edilmesi ve kadınlara kötü davranmak."

Bu yüzden Beyhakî'nin siyasî düşüncesindeki temel prensip, hemen hemen Tağrîberdî'ninkiyle aynıdır. Mutlakıyetçi siyasî bir sistem, yalnızca yöneticisi saray halkı ve memurlarının kalplerine korku ve terör soktuğu ölçüde kendi varlığını devam ettirebilir. Mutlakıyet boyun eğmeye ve saygıya dayanır ve korku olmazsa saygı, kısa sürede buhar olur gider.

Ancak Beyhakî, bu önermenin Mısırlı meslektaşında bulamağımız, tabiî bir uzantısını görür -yani bir memur yöneticiyi ağır bir adaletsizli-

ğin suçlusu olarak gördüğünde bile, ona açıkça muhalefet etmemelidir. Hasenek olayına dahil olanlardan biri, en büyük arzusu bu meselenin bütünüyle dışında kalmak olan Hâce Ahmed adlı bir memurdu. Ancak Sultan Mes'ûd'un Hasenek'in Sünnîliği hususunda ısrarlı araştırmalarından, onun öldürülmesi için makul gerekçeler bulmaya çalıştığı ortaya çıktığında Hâce Ahmed şöyle der:

> "Yüce Efendinize söyle! Her şeye gücü yeten Allah, Kelencer Kalesi'nde hayatım tehlikedeyken beni esirgediğinden beri ben, kimsenin haklı ya da haksız kanının akıtılmasıyla ilgili bir şey söylemeyeceğime ciddi olarak yemin ettim. ... Efendi Sultan, hükümdardır; izin verin de emredilecek şeyi emretsin; çünkü eğer Hasenek'in sapkın olduğu ispatlanmış olsa bile, onun içinde bulunduğu bu durumda benim bir dahlim olabileceğinden kuşkulanmadıkça, kanının dökülmesi hakkında hiçbir söz söylemeyeceğim. Bunu, ona benimle ilgili bir söz söylenmesin diye dürüstçe söylüyorum; çünkü ben kan dökmekten nefret ederim. Buna rağmen, kan dökme bir oyun olmadığı için, sultanın onun kanının akıtılıp akıtılmaması konusundaki sorusunu yanıtlamaktan geri duramam - çünkü bu, vatana ihanetle eş değerdir.

Bu, bilinçli olarak düzenlenmiş, yorumlanması çok kaypak bir paragraftır. Muhtemelen Hâce Ahmed, Hasenek'e karşı yapılan suçlamaların açıkça uydurma olduğuna işaret etmeyi amaçlamış ve bunu söylerken de aleyhinde kanıt olarak kullanılacak hiçbir şey söylememeyi istemişti. Aynı zamanda, sultana muhalefet etme hususunda bütünüyle güçsüz olduğunu da biliyordu. Bu şartlarda o, hükümdar otoritesine genel bir bağlılık ifadesiyle yetindi. Söz konusu hususî meseleye gelince, Hâce'nin sessizliği (eğer sultan istemişse), rızayı ima ediyor olarak kabul edilebilir ve bu yüzden de sultanın beklentisi doğrultusunda bir görüş beyanı olarak yorumlanabilir.

Gerçekte ise Hasenek'in, sahip olduğu her şeyi Sultan Mes'ûd'a devretetmek zorunda bırakılması sürecinden sorumlu tutulduğundan dolayı Hâce Ahmed, sürece daha fazla karışmış olmaktan kurtulamazdı. Bu utanç verici görev karşısında Hâce Ahmed'in kendi gerçek hislerini ifade edebileceği tek yol, mahkûm edilen adama karşı incelik ve nezaket göstermekti ve meselenin başından sonuna kadar onun en titiz görgü kurallarını vurguladığını görüyoruz. Adaletsizliğe katılmaya zorlanan Hâce Ahmed, Hasenek'in kurtulduğu ancak artık kendisinin kurtulamayacağı

bir sisteme bulaştırıldı. Mutlakıyetçi bir rejimin bütün görevlileri için olduğu gibi onun için de ahlâk ve insaniyet maskaralığa indirgendi; yalnızca onurlu bir davranış artık bir insanın en azından birazcık kendisine saygı duymasını sağlayabilirdi. Ardından, İbn Tağrîberdî'den farklı olarak Beyhakî, elitin dâhili siyasetini, etkinlik ve rasyonaliteye göre değerlendirmez. Siyasetle ilgili ahlâkî bir boyut vardır; ancak trajik gerçek, bu ahlâkî boyutun asla gerçekleştirilemeyecek olmasıdır. (Tabii ki bütün bunlarda ima edilen en önemli mesele şudur: Gazne siyasî eliti, korku ve aşağılamaya dayanan bir sistemi hiçbir açık protesto göstermeksizin, niçin kabul etti? Bu sorun daha sonra biraz daha araştırılacaktır).

Ahlâkî değerlendirme, açık bir şekilde her iki tarihçinin olayları tasvir ve yorumunun tamamlayıcı bir parçasıdır. Gerçekten de, onların olayları hikâye edişleri, büyük ölçüde özellikle ahlâkî ölçütler temelinde dâhil edilmiş olan olaylar etrafında inşa edilmektedir. Bu rivayetleri yönlendiren ahlâkî değerlendirmeler, olgular ve anlatılan olaylar tarafından tümevarımsal olarak kanıtlanmaz. Aksine bu ahlâkî değerlendirmeler olayların tabiatında vardır ve onlardan öncedirler. Bu yüzden eğer biz, kendi siyasî analizimiz için Beyhakî ve İbn Tağrîberdî'deki tarihsel bilgiyi kullanmayı amaçlıyorsak, bu bilginin seçildiği ve şekillendirildiği ahlâkî çerçeveyi belirleyerek başlamamız anlamlı olur.

O zaman tarih, ahlâkî açıdan önemli bir hikâyedir; ancak o yalnızca bir hikâye değildir. Hem Beyhakî hem de İbn Tagrîberdî için tarih, aynı zamanda gelecekteki yöneticilerin ve memurların davranışları hususunda yol gösterecek bir pratik örnek deposudur. Özellikle Beyhakî, siyasî başarı ya da başarısızlıkta bireysel karakterin rolünü vurgular; Hasenek'in düşüşü, onun kendi kibri, Bû Sehl Zevzenî'nin hain kıskançlığı ve Sultan Mes'ûd'un yaralı gururuyla açıklanır. Bunlar, Bû Nasr Mişkân'ın uzak görüşlülüğüne ve Hâce Ahmed'in dürüstlüğü ile çok açık bir şekilde zıt olan şeylerdir. Ancak, muhtemelen Beyhakî ve İbn Tağrîberdî kendi tarihlerinin, siyasî hikmet ya da aptallığın faydalı ancak izole örnekler deposundan daha fazlası olmasını da amaçlamışlardı. Aynı zamanda bunları, siyasetin temelinde yatan yasalar hususunda genel rehberler olarak da kabul etmiş olabilirler. İslâm tarih yazımında açık genellemelerin yüksek bir derecesini bekleyemeyiz; ancak iki yazarımız da zeki bir okuyucunun uygun sonuçları rivayetlerinden nasıl çıkaracaklarını düşünmüş olabilirler.

Beyhakî, kendi hikâyelerindeki eleştirel paragraflara dikkat çekmek maksadıyla -mesela, Sâsânî geleneğinden ders alınacak hikâyeler, yeri geldiğinde bilgece sözler ve atasözleri serpiştirmek ya da hikmet, dindarlık veya tiranlığın timsalleri olarak bilinen (Anûşîrvân, Hz. Ömer, Firavun ve Hâmân gibi) kişilere atıflar gibi- birçok aracı kullanır. Bunlar dikkatli okuyucunun, önündeki paragrafları yeniden okuması ve uzun uzun düşünmesi için konulmuş işaretlerdir. Tabii ki bu tür vasıtalar Yeni Farsça tarih yazımının her zaman başvurduğu bir yöntemdir, yani bir anlamda siyasî hayatın iniş-çıkışlarına değer ve anlam katmanın alışılmış bir yoludur. Ancak Beyhakî, kendi anlatısının sıradan bir benzetmeler dizininden daha fazlası olmasını hedeflemişti. Dahası, onun kullandığı retoriksel vasıtalar ipuçlarıdır; uygun bir şekilde okunduklarında söz konusu vasıtalar, Beyhakî'nin hikâyelerinin nasıl çözümleneceğini ve Gazneli siyasî sisteminin dâhili işleyişine nasıl sızılacağını gösterirler. Üstelik Beyhakî açık bir şekilde, bu yönetim şekli için doğru olanın, Farisî-İslâmî kavramlar ve değerler çerçevesinde inşa edilmiş olan herhangi bir mutlakiyetçi devlet için de –adeta onun hayal edebildiği herhangi bir devlet için- doğru olduğunu varsayar.

Beyhakî'nin ifade ettiği şekliyle bu tür devletlerin temel ayırıcı özellikleri, onların aşırı derecede kırılgan olmalarıdır. Bu devletler, siyasî elitin her bir üyesinin hükümdara mutlak teslimiyet gösterme istekliliğinden daha sağlam bir temel üzerine inşa edilemezler. Bu tür bağlılıklar fazlasıyla maddî mükâfat getirebilir ve Beyhakî'nin anlatılarından, kraliyet hizmetine girecek bir kimse için bunların güçlü dürtüler olduğu açıkça görülmektedir. Ancak itaat, eşit derecede güçlü bir şekilde korkuda; yani bir kimsenin hayatını ve mülkiyetini herhangi bir anda kralın hoşnutsuzluğu sebebiyle kaybedeceğine dair yaygın endişede kök salmıştır. Bu korku, yalnızca bir kimsenin doğrudan yöneticiyi rahatsız etmek korkusundan değil ancak daha çok, rakiplerinin ve kendisine bağlı olanların sürekli olarak ona karşı kumpas kurdukları düşüncesinden kaynaklanır. Bu tür kumpaslara karşı tek savunma, yöneticinin kulları arasındaki tartışmalarda katı ve tarafsız bir arabulucu olacağı umududur. Bu umut Hasenek meselesinde açıkça başarısız olur; Hasenek, pervasızca Mes'ûd'u gücendirmiş ve şimdi Sultan, Bû Sehl Zevzenî'nin bütün kurnazlıklarını kabule haddinden fazla hazırdır.

Ancak burada bile çarpıcı olan, sultanın biçim ve gereken yönteme titiz bir ilgi göstermesidir. Burada karmaşık bir bilmece görürüz: Hasenek'in Hac'da yaptığı iddia edilen davranışlar hakkındaki şikâyetleri Mes'ûd'a takdim eden Bağdat halifelik elçileri; krallığını sapkınlardan temizlemek için halifelik emirlerine sultanın istemeksizin boyun eğmesi ve resmî suçlamalar ve suçluluk kanıtlarının talep edilmesi, Hasenek'in bütün malını sultana hukukî olarak devrettiği bir toplantının düzenlenmesi vs. bütün bunlar ne anlama geliyor? Beyhakî'nin cevabı ancak zımnen verilmiş olup bununla birlikte kesindir. Devlet, kendi varlığını devam ettirmek için, hiçbir yasa olmadığında bile yasa varmış gibi davranmak zorundadır. Bu kurguya dikkatli bir şekilde uyulmazsa, karmaşa çıkar.

Gerekçe; hükümdarın, kullarının ölümcül mücadelelerinin üstünde yer almak zorunda oluşudur. Çünkü eğer hükümdarın bu olaylara katıldığı tasavvur edilecek olursa, hükümdar aslında komploculardan biri haline gelir ve yüce bir hakem olarak rolünün kutsiyeti kaybolur ve artık siyasî sistem içinde sadakat ve bir arada tutmanın tek merkezi olarak eylemde bulunamaz. Beyhakî bir realisttir; hiçbir hükümdarın, rolünün gerektirdiği ölçütü yerine getiremeyeceğini bilir: Tam olarak tarafsız ol, olaylardan uzak dur ve kişisel arzuları zapt-u rapt altına al. Ancak, bir tür tiyatrovârî icrada biçimin sürdürülmesi, yanılsamanın sürdürülmesine izin verir ve bu yanılsama, -ideali göze çarpacak bir şekilde ihlal etmediği müddetçe- en azından sisteme bir dereceye kadar güvenilirlik kazandırır.

Beyhakî'nin siyaset yorumu tutarlı, güçlü ve dramatiktir. Öte yandan bu temel nitelikler, malzemelerin bizim sahip olabileceğimizden çok farklı bir araştırma programına uygun olarak seçilmiş ve şekillendirilmiş olduğunu ima eder. Mesela; eğer siyaseti, bir toplumun kendi ortak kaynaklarını kullanmak üzere organize ettiği yol olarak düşünürsek, o zaman Gazne bürokratlarının toplumsal geçmişleri, yeni memurların alınması ve eğitimi modelleri, saray ve vatandaşlar arasındaki geçişlilik kanalları vs. gibi meseleleri bilmemiz gerekebilir. Örneğin bürokratların, çoğunlukla kendi mensubu bulundukları anlaşılan Horasan'ın toprak sahibi sınıfının menfaatlerini korumak için başka yol görmediklerinden dolayı yüksek memuriyet risklerini kabul edip etmediklerini sorabiliriz. Bu tür meselelerle ilgili bilgi, Beyhakî'den azar azar toplanabilir; ancak

o, kesinlikle siyaseti bu şekilde düşünmez. Kendisine has ahlâkî-didaktik çerçevesi içinde bile Beyhakî, bizim bilmek isteyebileceğimiz her şeyi bize anlatmaz. Özellikle de, onun naklettiğinden çok daha aktif olması gereken Hasenek meselesinde sultanın rolü, oldukça belirsiz bırakılır. Hasenek'i ikna etmek için kullanılan hukukî prosedürün sonucunu detaylı bir şekilde inşa bile edemeyiz. Beyhakî, bir olayın bütünü içinden sadece kendisinin seçtiği konuları ön plana çıkaran kritik anları aktarır.

İbn Tağrîberdî'nin siyasî analizi, Beyhakî tarafından kullanılanlardan tamamen farklı vasıtalarla ifade edilir. Onun ait olduğu tarih yazımı geleneğinde, zaman zaman Kur'ân'dan alınan âyetler dışında ahlâkî dersler veren hikâyeler ve atasözlerinin kullanımından genellikle kaçınılır; bu yüzden de onun yazısında, önemli pasajlara işaret eden sembollere rastlamayız. Keza, kronolojik olarak düzenlenmiş sunuma olan tavizsiz bağlılığı, ona Beyhakî'nin malzemelerini seçme ve düzenlemede gösterdiği esneklikten daha az bir esneklik verir. Son olarak onun tonu, normal olarak aşırı derecede kuru ve gayri şahsi ve İranlı meslektaşının melankolik ironisine çok bariz bir şekilde zıttır. Ancak İbn Tağrîberdî, yazımındaki sanat yokluğunu doğrudan ifadelerle telafi eder. Şu ya da bu olayla örneklenen kurumları ya da genel meseleleri açık bir şekilde analiz ettiği birçok paragraf sunar. Doğrudan bu tarzda müdahale etmediği yerde bile, detaylarıyla haber verdiği hayatî olaylara dikkat çeker. Sonunda İbn Tağriberdî, Memlûk siyasî sisteminin, kesin, ikna edici ve kapsamlı genel bir analizini yapmıştır.

Memlûk devletinde, sultan -Beyhakî'nin hükümdarının aksine- güç mücadelesinin üstünde ve ondan uzak bir şahsiyet değildir. Dahası sultan, askerî elitin bir üyesi olarak kabul edilir. Askerî elitin üyesi olan sultan, bu elitin (onun köleleri değil, esas olarak emsalleri olan) diğer üyeleriyle, sürekli olarak gücü ele geçirmek ve kendisini diğerlerine karşı korumak şeklindeki ölümcül bir mücadelinin içindedir. İdeal olarak, çatışmanın tarafsız ve heyecansız bir hakemi bile olamaz; dahası o, herkesten daha maharetli bir komplocu ve hizipçi olmalıdır.

Güç mücadelesinin tam bir karmaşaya dönüşmesini engelleyen tek şey, Memlûklerden oluşan 'ev halkı'dır. Askerî elitin hemen hemen her üyesi, bir zamanlar askerî bir köleydi (Memlûk) ve bu yüzden de, var olan orduyu meydana getiren birçok Memlûk alaylarından birine ya da ötekine mensuptular. Aynı zamanda onların her biri şimdi, üst düzey

memur oldular ve bu yüzden de, kendilerine has bir Memlûk alayı teşkil sürecini başlattılar. Sultanlık için yarışan bir kimse, bu hedefini gerçekleştirmek maksadıyla diğer memurlarla birlikte sağlam bir müttefikler ağı kurmaya çalışır; ancak eşyanın doğası gereği bunlar kırılgan, *ad hoc* (zamana ve zemine göre değişken) koalisyonlardır. Bu tür koalisyonlarda üyeler geçici hedeflerini gerçekleştirir gerçekleştirmez ayrılırlar. Bir kimse nispeten güvenilir, uzun süreli desteği yalnızca iki yerde bulabilir: Bir zamanlar hizmet ettiği alaydaki yoldaşları arasında ya da kendi kişisel alayında. Sonuncusu prensip olarak daha sağlamdır; çünkü o, kendisine has Memlûklerden oluşmaktadır. Ancak bu alaydaki insanların büyük bir kısmı muhtemelen genç ve efendileri uzun bir müddet iktidarda oluncaya kadar da siyasî olarak tecrübesizdirler. Birincisine gelince, birçok potansiyel destekçi kadar, rakibi de içinde barındırabilir. Tuzak, bir kimsenin eski alayının çıkarlarının en etkin savunucusunun; yani bu alayın tek tek üyelerinin çeşitli çıkarlarını en iyi gerçekleştirebilecek kişinin varlığıyla fark edilebilir. Eğer muhtemel sultan, eski alay arkadaşlarının desteğini elde edebilir ve eş zamanlı olarak kendisine has bir alay meydana getirirse ancak o zaman, saltanatı ele geçirme ve ona sahip olma şansı oldukça yüksektir. Tabii ki böyle olduğunda bile, iktidarda kalmak, muhaliflere ve potansiyel rakiplere karşı ayrımcı terör ve şiddetin kullanımını gerektirir.

Bu sürece dair İbn Tağrîberdî'nin en tam ve en açık ifadeleri, Memlûk siyasî hayatında her zaman önemli bir an olarak kabul edilen el-Müeyyed Şeyh'in son hastalığı sırasında yeni fraksiyonların ortaya çıkmasıyla ilgili yorumundaki şu ifadelerdir:

> "Bu sırada, emirler ve ordu birkaç gruba ayrılmıştı; bir grup, önemli Müeyyedilerden [yani, el-Müeyyed Şeyh tarafından satın alınan ve onun tarafından eğitilen *Memlûk*lerden] oluşmaktaydı. Onların başında emir Tatar bulunmaktaydı; bu kişi onları, efendilerinin oğluna yardım edeceği ve hükümeti onlardan biri olarak idare edeceği, bütün yetkinin onlara ait olacağı ve onlar ne isterlerse buna uyacağı hususunda süslü sözlerle ve büyük bir şeytanlıkla ikna etti. Ayrıca, yönetmeye dönük şiddetli hırsı sebebiyle Kaçkar el- Kardemi'nin (Kerdemî?) açıkça isyan ve başkaldırısıyla da onları korkuttu... Aynı zamanda Tatar, kışla arkadaşları olan Zahirilerin birçoğunun da gizlice desteğini de almıştı.

> İkinci grup, Tatar ırkından olan emir ve sultanın ve daha önceki emirlerin *Memlûk*lerinden oluşmaktaydı; onların başı ise, Kaçkar el-Kardemi idi; bu şahıs genelde Tatar ırkından olanlar gibi, şaşırtıcı bir şekilde cahil ve gece gündüz zevklerine düşkün olduğu gibi, saf ve aynı zamanda kibirliydi de.
>
> Mezkur, iki gruptan farklı bir başka hizip, ne birine ne de ötekine mensuptu; bunlar, başkanları emir Tanbak Miyiq olan Barkûk'un Memlûkleri Zahirîlerdi; içlerinde yoldaşları Tatar'ı tutuyorlardı; ancak, Tatar'ın desteklerine uygun olmamasının sonuçlarından çekiniyorlardı, çünkü onunla bir olan, onun peşinden ayrılmayan Altûnbuğâ el-Kirmişî ve insanların kendilerine büyük saygı duydukları başka emirler mevcuttu. ... Bütün bunlara bir de, Müeyyedî Memlûklerin çok oluşu ve onların cesareti eklendiğinde Tatar, bütün emirler için uygun biri olsa bile yönetimi bu Müeyyedîlerden almaya güç yetiremezdi. Bu sebepten dolayı, Tatar'ın takipçilerinden birçoğu, işin başında ona katılmayı reddetti. *History of Egypt*, iii, 85-86.

İbn Tağrîberdî'nin, şahsî olmayan tarzından ve görünüşteki katı ve mekanik çerçevesinden dolayı, olayları seçimi ve yapılandırmasını gerçekte yönlendiren kriterleri kolayca gözden kaçırabiliriz. Ancak eğer metne bağımsız bir soru listesiyle yaklaşacak olursak, bu tür bir kriterin iş başında olduğu açıkça görülür. Mesela, (9./15. yüzyıl Mısırlı kronikçilerinin çoğu gibi) İbn Tağrîberdî de, ücretler, salgın hastalıklar sebebiyle meydana gelen ölümler vs. hakkında çok az bilgi verir. Ancak eğer bu bilgiyi, zamanının Mısır'ındaki ekonomik eğilimlerin açık ve tutarlı bir resmini inşa etmek için kullanmaya çalıştığımızda, bunu gerçekleştiremeyiz. Daha yakından bir bakış yaptığımıza, ya bu veriler geleneksel *acaib* (harika olaylar) kategorisine girer ya da günlük hayattaki aydınlar arası çatışmaların etkisini resmetmeyi amaçlar. Sonuçta, askerî elit içindeki güç mücadelesi, İbn Tağrîberdî'nin merkezi ilgisini teşkil etmektedir ve o, bu mücadeleyi kurumlar, değerler ve bu gruba has olan davranış kurallarına uygun olarak yorumlar. Eğer farklı türden bir siyasî tarih yazmak istersek, onun bize verebildiği her türlü imayı ve bilgi parçalarını kullanmak zorundayız.

Birkaç genel gözlem, bir sonuç yerine geçecektir. Beyhakî ve İbn Tağrîberdî, Orta Dönemlerdeki birçok meslektaşı gibi bize, siyasî hayat hakkında ikna edici ve çok iyi bütünleştirilmiş anlatılar verirler; onların

söylediklerini birkaç düzeltme ve eleştirel notla yeniden üreterek basit bir şekilde onların kılavuzluğunu takip etmek çok çekicidir. Ancak eğer bağımsız bir yorum inşa etmek istersek, onlara oldukça bilinçli bir tarzda yaklaşmak zorundayız. Her şeyden önce, kaynaklarımızın bize anlatmak için seçtiklerinden farklı olarak, neyi bilmek istediğimize kesin olarak karar vermek zorundayız. Bu metinleri okurken, bizim oluşturduğumuz bir soru listesini yanımızda bulundurmamız gerekir. Tabii ki, onların bütünüyle sessiz kaldığı konular hakkında bir şey öğrenemeyiz; ancak en azından onların içerdikleri bilgiye dair bağımsız bir bakış açısına sahip olacağız. İkinci olarak, bu bilginin içine gömüldüğü kavramsal ve edebî yapıları anlamak durumundayız. Belli bir düzeyde onların verdiği bilgi, bu yapılardan asla çıkartılamaz. Bir anlamda bu bilgi, ancak tarihçinin ona verdiği bağlam içinde var olabilir. Diğer yandan, bir grup olgunun seçilmesi ve şekillendirilmesini yöneten kavramları, değerleri ve hedefleri bilmek, bu olguları yazarlarının tasavvur etmedikleri tarzlarda kullanabileceğimiz anlamına gelir. En azından bir ölçüde, onların neyi ihmal ettiklerini düşünebilir ve onların sundukları bilginin orijinal bağlamını tasavvur edebiliriz. Kaynaklarımızdan tam bir bağımsızlık, açıkçası mümkün değildir; ancak en azından, onlardan belirli bir ironik aşama elde edebiliriz ve ne de olsa ironi, tarihin ruhudur.

5.İDEOLOJİ VE PROPAGANDA ERKEN SELÇUKLU DÖNEMİNDE DİN VE DEVLET

Her toplumsal-siyasî sistemde meşruiyet temel bir sorundur; çünkü böyle bir sistem; refah, statü ve iktidarın dağılımı, ancak o toplumu oluşturan gruplar tarafından (ya da en azından siyasî açıdan ön planda olanlarca) genel anlamda adil sayıldığı takdirde ayakta kalmayı bekleyebilir. İstikrarlı bir toplumda; yani kendi kendisiyle barışık ve herhangi bir dış güç tarafından ciddi tehdit altında olmayan bir toplumda, mevcut düzeni meşrulaştıran kavramlar soyut öneriler biçiminde ifade edilmeyebilir. Aksine bu kavramlar, tipik bir şekilde o toplumun kendileri vasıtasıyla kimliğini ve iç bütünlüğünü ortaya koyduğu törenler, görsel semboller ya da mitlerde tecessüm eder. Ancak kurulu düzenin iç muhalefet ya da dış güçler tarafından tehdit edildiği düşünüldüğünde bu düzen adına konuşanların, olayların neden bu hale geldiğini açıklamaya başlamaları gerekir. Diğer yandan muhalifler, neyin hatalı olduğunu ve mevcut kurumları daha adil bir düzen kurmak ya da düzeni restore edebilmek için nasıl değiştirmeyi düşündüklerini anlatmak zorundadırlar.

Soyut genel ifadelerle toplumsal-siyasî sistemin ne olduğunu ve ne olması gerektiğini tanımlama çabaları ideolojiyi teşkil eder. İdeolojinin kendileri aracılığıyla iletildiği (halk törenleri, mimarî, kitâbeler, broşürler, vaazlar vs.) ise propaganda araçlarıdır. Daha biçimsel anlamda ideolojiyi, belirli bir toplumsal-siyasî sistemin o sistemi hem tasvir eden hem de üyelerini onu ayakta tutmaya, değiştirmeye ya da ortadan kaldırmaya çağıran bir eleştirisi olarak tanımlayabiliriz. Kısaca ideoloji, hem bir tahlil hem de bir aksiyon çağrısıdır.

İdeolojiler ütopiktir; her biri programının başarılması halinde insanoğlunun yapabileceği en güzel toplumsal düzenin kurulacağını iddia ederler; bu, adaleti ve meşruiyeti herkes tarafından açıkça görülen bir düzendir. Ütopik hedef genellikle bir zamanlar var olan ama şimdi kaybolmuş olan bir Altın Çağ'ın yeniden kurulması olarak resmedilir; ancak aynı zamanda o, geçmişte sadece zayıf izlerle var olan rüyaların ve beklentilerin gerçekleşmesi anlamına da gelir. Bazı ideolojiler, tarihin sonunu getirmeyi amaçlayan mehdici bir anlayışa sahiptir. Diğerleri şartlara

bağlıdır; -Hüsrev Anûşirvan gibi ideal anlamda adil bir kralın dönemi gibi- onlar muayyen ve esas olarak tahmin edilemez bir şartlar bütünü altında yalnızca bir an için tam gerçekleşebilirler. Son olarak diğer bir ideoloji grubu ise döngüseldir; İsmailî öğretiye göre Hz. Muhammed ve diğer büyük peygamberlerin döneminde olduğu gibi hedefler periyodik olarak yinelenen bir sürecin belli bir aşamasında gerçekleştirilebilir. Genel kural olarak mehdici ya da döngüsel tipteki ideolojiler, kurulu düzende radikal değişim isterler; diğer yandan şartlara bağlı olanlar ise, genellikle muhafazakâr iddiaları desteklerler.

İdeolojiler neredeyse değişmez bir biçimde kozmosun (kâinatın) doğasına ilişkin bir nevi kapsamlı bir yorumlamayla tamamlanırlar. Yani onlar, şu şekillerde karşımıza çıkan düşünce sistemleriyle bağlantılıdırlar: Görünen olgular, ya tamamen maddî güçlerin etkisiyle, ya iyi-kötü arasındaki düalist bir mücadeleyle yahut faal ve kişisel bir tanrı veya tanrıların müdahalesiyle, ya da kişisel olmayan ama yasal tanrısal yönetimle üretilmektedir. Bu yüzden ideolojilerin iddiaları mutlak olma eğilimindedir; çünkü onlar mutlak gerçeklik temeline oturmaktadırlar. İdeolojide aşırılık salt bir rastlantı değildir; bu, makul bir fikrin çok ileri götürülmesi meselesidir.

İdeoloji, aynı zamanda hem akli ve hem de duygusal olan kendine özgü bir retoriğe sahiptir. İdeoloji insanları eyleme kışkırttığından, nadiren soyut önermelerin mantıkî düzeni olarak takdim edilir. Tam olarak söylemek gerekirse ideoloji böyle önermeler içerir ama bunlar neredeyse her daim güçlü ve değer yüklü dilde tasarlanır. Özellikle ideoloji, mesajını aktarmak için köklü kültürel sembollere başvurur. Bu semboller de bütün olarak ideolojinin bir nevi özlü ifade biçimleri (stenografisi) haline gelir. Onların arkasında yatan fikirleri ayrıntılı bir biçimde dillendirmek mümkündür; ancak normal şartlarda semboller, hem konuşan hem de dinleyenler tarafından sezgisel olarak kavranır. Bu yüzden ideoloji, atılan sloganlara indirgenme eğilimindedir. Örneğin İslamî söylemde, dindar ataların (selef) yolu izlenerek genellikle şeriata bağlılığa ve Kur'an ile Sünnet'e uygun yönetime çağrı yapılır. Kendi başlarına bunlar aslında çok muğlâk fikirlerdir. İstediğimiz şeriatın hangi yorumu, hangi atalar, Kur'an'ın hangi âyetleridir? Ancak uygun bir toplumsal ve siyasî bir çevrede bu sloganlar sadece muğlâk özlemler ya da ezeli dü-

şünceler değil aynı zamanda belirli bir programı ya da en azından böyle bir programın ana hatlarını da ifade ederler.

İdeoloji kavramı hakkında yapılan çalışmaların yeterli bir bibliyografisini burada vermek mümkün değildir. Karl Mannheim'ın abartılı da olsa klasik tahlili *Ideology and Utopia* (çev. Louis Wirth ve Edward Shils, 1936) adlı eserine ilave olarak Clifford Geertz'in bazı çalışmaları ufuk açıcıdır. Özellikle *bkz.*, "Ideology as a Cultural System", *The Interpretation of Cultures* (1973), s. 193-233. Son olarak Edward Shils ve Harry M. Johnson tarafından oldukça geniş bir değerlendirme yapılmıştır: "Ideology", *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, vii (1968), 66-85.

İdeoloji, başlangıcından itibaren İslam tarihinin belirgin bir özelliğidir. Kur'an'ın kendisi bir ideoloji, tanrısal bir toplum yaratma amacı taşıyan toplumsal ve siyasal bir eylem programı ortaya koyar ve Hz. Muhammed'in hayatı büyük ölçüde, ilahi olarak yetkilendirilmiş bu eylem programını gerçekleştirmeye adanmıştır. Hz. Muhammed'den sonra Toplum'un iç krizleri çatışan pekçok ideoloji doğurdu. Biz buna önceki bölümlerde Abbasi Devrimi'yle ilişkili olarak değinmiştik; ancak bu, erken dönem Haricî ve Şii isyanları, 3./9.-10. yüzyıl Karmatî ve Fâtımî ayaklanmaları, Mağrib'in Murabıtlar ve Muvahhidler hareketleri, Safevi yükselişi ve pekçok diğer hareketler için de aynı şekilde geçerlidir. Büveyhiler gibi başlangıçta kaba kuvvetten başka bir güce dayanmayan rejimler bile kısa zaman sonra kendilerini tebaaları arasındaki siyasî aktörlere kabullendirebilmek için bir ideoloji inşa etmeye girişti̇ler. Darü'l-İslam dışından gelen işgalciler, kendilerini Müslüman tebaanın tutum ve değerlerine göre konumlandırmaya başladıkları anda, hem kendi yönetimlerini hem de geliştirdikleri toplumsal-siyasal düzeni özellikle İslamî terimlerle temellendirebilecek ideolojiler geliştirdiler.

En başta dikkat etmemiz gereken bir nokta İslamî ideolojilerin tek tip olmadığıdır. Bazıları Kur'an'ın ve İlk Toplumun tarihsel deneyiminin görüntüsünü tekrar etmeyi; yani o Toplum'u bütün saflığıyla yakalayıp yeniden inşa etmeyi ümit ediyordu. (Belki de en iyi örnekleri Muvahhidler ve modern zamanlarda Vehhabilik olan) bu 'ihyacı' ideolojiler yanında; değerlerini, mantığını ve dilini sadece saf İslam kaynaklarından değil, aksine -Geç Antikite döneminin Yunan felsefesi, Sâsânî İran'ının siyasî ve ahlâkî yazıları, steplerdeki ve dağlardaki yöresel halk kültürleri-

nin çeşitli biçimleri (bunların içinden Orta Asya'nın Türk gelenekleri en etkilileri olmuştur) gibi- pekçok başka kaynaktan alanlar da vardır. (En azından seçkinler arasında) Fâtımî ideolojisi, İslamî İmamet kavramının Yeni-Platoncu bir yorumuna dayanıyordu; Büveyhiler İran krallığının ihtişamını yeniden kurmaya çalıştılar; Moğol sonrası Irak'ında Celayirliler Cengiz Han Yasası ile şeriat normlarını birleştirmeye çalıştılar. Muhtemel kombinasyonlar neredeyse sınırsızdır ve bu yüzden İslam ideolojisini çalışan kimse Ortaçağ Müslümanlarının sahip oldukları kültürel geleneklerin çok çeşitli olduğunun farkında olması gerekir. Bu geleneklerin birçoğu eşit geçerliliğe sahip olabiliyor ve bir kişi ya da grubu aynı ölçüde bağlayabiliyorlardı.

Ortaçağ İslam'ında propaganda doğal olarak ideolojinin karmaşıklığını yansıtmaktaydı. Bizim anladığımız anlamda kitle iletişim araçları yoktu; ama hem iktidarlar hem de muhalefet mesajlarının toplum içindeki siyasî açıdan ilgili tüm gruplara ulaşmasını sağlayacak etkin yollar buluyorlardı. ('Siyasî açıdan ilgili' ifadesiyle ben, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir hak ya da örf gereği devlet politikasının oluşturulması ve icra edilmesi konusunda doğrudan söz sahibi olmayı bekleyebilen ya da yetkililerin kendilerini dikkate almak zorunda bırakacak ölçüde bir güç organize edebilen tüm grupları kastediyorum. Bu kriterleri gerçekleştiren toplumsal gruplar çok çeşitlidir: Memlûk alayları, göçebe kabileler, Sufi ahilik ve fütüvvet oluşumları, şehir eşrâfı, ulemâ, vb.) Ulaşılmak istenilen tüm gruplar için geçerli tek bir etkin iletişim aracı yoktu; bu nedenle propaganda hedeflenmeliydi. Dahası, soyut ilkelerden çok gelenek ve eskiden beri gelen bağlılıklar aracılığıyla yönlendirilen büyük ölçüde okuma-yazma bilmeyen bir toplumda, görsel sembollerin ve törenlerin sözcüklerden daha az önemli olmasını beklememeliyiz.

O halde hem sözel hem de sembolik propagandanın ana araçları nelerdi? Sözel araçlar arasında yazılı ve sözlü şeklindeki ayrım keskin bir farkı temsil etmez; çünkü metinlerin çoğunun yüksek sesle okunması ve sesli bir şekilde tartışılması amaçlanmaktaydı. Yalnızca sözcüklere değil belki daha fazla onların okunduğu ortama dikkat etmeliyiz. İşte hutbe (Cuma namazı sırasında verilen resmî vaaz) -ilke olarak bir şehrin ya da mahallenin tüm erkek yetişkinlerinden oluşan- ibadet eden cemaatin önünde icra edilirdi. Şiir, özel evlerde ya da benzer arkadaş toplantılarında (meclis) okunabilirdi. Hadis ve hukukî ya da teolojik metinler de

özel oturumlarda çalışılabilirdi; ancak bir cami ya da medresenin öğrencilerinden oluşan halkaya takdim edilmesi de eşit derecede olasıydı. En azından bazı tarih yazın türleri de benzer şekilde işlem görmekteydi. Bir kalabalığın toplanabildiği cami ya da başka bir yerde, formel olmayan vaazlar yapılabilirdi. Deneme ve risaleler genellikle, üyelerini yazarın tanıdığı muayyen bir dinleyici grubu önünde okunmak üzere telif edilirdi. Ortaçağ İslam'ı gibi geleneksel, yarı-okuryazar bir toplumda sözlü ve yazılı malzemenin etkileşimi şu ana kadar yapılandan daha fazla çalışmayı gerektirir; bu meseleye dair bazı yararlı düşünceler ve daha ileri atıflar Michael Zwettler'in, *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry* (1978) adlı çalışmasında bir araya getirilmiştir.

Kapılar üzerine ya da kamu binalarının dış yüzeyine konan abidevi kitâbeler tabii ki farklıydı; onların sesli olarak ya da seçilmiş bir dinleyici kitlesine okunması amaçlanmıyordu. Aksine bunlar, oradan geçecek asgari okuma yazma bilen biri tarafından bile okunabilirlerdi. Bu kitâbelerin hedef kitlesi kuşkusuz tahminimizden daha fazlaydı. Kentteki çoğu Müslüman erkek çocuk bizim anladığımız anlamda okur-yazar olmasa da Kur'an okumayı öğrenirdi ve onu okuyan bir kişinin ağzından yazabilirdi; bu yolla çocuklar alfabe ve pekçok anahtar sözcükten haberdar oluyorlardı. Kitâbeler genellikle üstünkörü bir gramer ve sözlük bilgisi gerektirdiğinden -çünkü onlar büyük ölçüde isimler, lakaplar ve sloganlardan oluşmaktaydı-, harfleri çıkarabilen herkes için bunlar bir anlam ifade edebilirdi. Bir temel kitâbesi (yani üzerine yerleştirildiği anıtın niteliğini, inşa tarihini, inşasına sebep olan kişilerin adlarını belirten bir kitâbe) bu yüzden çok etkin bir propaganda aracıdır. (İslam kitâbelerinin genel bir değerlendirmesi için *bkz.*, yukarıda s. 78-84)

Ortaçağ İslam yazısının sadece birkaç türü -medhiye (övgü şiiri), yöneticilere nasihatler, siyasî polemikler- açıkça kendilerini propaganda - yani bir ideolojinin taşınması ya da güçlendirilmesi için araç- olarak tanımlarlar. Bir metindeki ideolojik boyut, yazarın seçimini ve konuyu işleyiş şeklini biçimlendiren gizli gündem, genellikle satır aralarında aranmalıdır. Dahası, bir metnin gerçek ideolojisi onun görünen içeriği ya da amacından farklı olabilir, hatta onunla çelişebilir. Bu kuralı çok ileri götürmek kolaydır; nereye bakarsak bakalım gulyabaniler görebilir; ideolojik arkaplanlara tutku derecesinde dalarak bir eserin gerçek kültürel önemini çarpıtmak durumunda kalabiliriz. Yine de saflık ve aşırı eleş-

tiri (*hypercriticism*) şeklindeki çifte risk sadece bizim uyarılmışlığımız ve duyarlılığımızı artırmalıdır.

Görsel propagandanın kendine özgü sorunları vardır. Modern öncesi dönemlerde çok az toplum ritüellerinin, törenlerinin, mimarîsinin, resim ve plastik sanatlarının, vs'nin 'anlamını' soyut terimlerle ifade etmeyi düşünmüştür. Böyle yapmak zorunda bırakılsalar bile bunu yapamazlardı. Ama tam da bu eserler geleneksel toplumda kimlik, dayanışma ve meşruiyetin en acil ve en etkin sembolleriydi. Tabiatıyla zamanımızda hiç kimse sanatın toplumsal önemini açıklayan bir manifesto yazmadan resim yapamaz. Ortaçağ İslam toplumunda, ara bir durumla karşı karşıyayız. Daha önce söylediğimiz gibi ideoloji, siyasî hayatın önemli bir unsuruydu ve bu nedenle dikkatli sözlü bir ifadeye kavuştu. Benzer şekilde İslam sanatı ve mimarîsi kendisini üreten dönemin ideolojileriyle 'uyumlu' görünüyor; ama Müslüman yazarlar bu sanatın ve mimarînin ideolojik boyutlarını hemen hemen hiç tartışmamaktadırlar. Bu eserlerin propaganda aracı olarak taşıdıkları öneme ise, ancak bu eserlerin gerçek kullanımı aracılığıyla yaklaşabiliriz. (Bu soruna çok benzer bir sorunun, beklenebileceği gibi geç dönem Roma ve erken dönem Avrupa sanatında da ortaya çıktığını görüyoruz; *bkz.*, E. B. Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages* [1956], s. 10-12. Daha genel bir değerlendirme için *bkz.*, Geertz, "Ethos, World View and the Analysis of Sacred Symbols", *Interpretation of Cultures*, 126-141.)

İslam'daki ritüel ve törenlerle ilgili formel ibadet hakkında birçok bilgiye sahibiz; ama bu, en azından ilk on yıllardan sonra özde değişmeyen bir şeydir ve bu yüzden, her zaman değişken olan güncel siyasî meseleler ve çatışmalarla ilişkilendirildiğinde ideolojik bir mana taşıyabilir. Saray törenleriyle ilgili bazı bilgilerimiz mevcuttur ve bunlar haliyle doğası gereği ideolojiktir; ancak onlar, yalnızca siyasal elitin siyasî düşünce ve değerlerini temsil ederler. Maalesef muhtemelen bunlardan daha popüler yönelimleri temsil eden fütüvvet ve ahdas (gençlik) organizasyonlarının seremonileri ve dinsel törenleri hakkında çok az bilgiye sahibiz.

Modern araştırmacılar ortaçağ İslam'ının sanat ve mimarîsindeki ideolojik boyutları keşfetmekte ağır davrandılar; ancak bu yönde bazı yararlı denemeler mevcuttur. Bugüne kadar Oleg Grabar, en kapsamlı ve kışkırtıcı fikirler bütününü geliştirdi; bunlar *The Formation of Islamic Art* (1973; göz. geç. bsk., 1987) adlı çalışmada bir araya getirilmiştir.

Daha dar bir araştırma alanında, Emevî döneminde caminin siyasî sembolizmi Jean Sauvaget'nin, *La mosquée omeyyade de Médine* (1947) adlı çalışmasında ele alındı; bu çalışmanın sonuçları bazen güvenilmez olsa da, değerlendirmenin mantığı kesinlikle mükemmel ve aydınlatıcıdır. Bu satırların yazarı tarafından da benzer bir çaba denendi: "The Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: a Preliminary Essay", *SI*, xxxv (1972), 69-119. Diğer yandan bu türden tahlillerin zaafları Jonathan Bloom'un benim bir anıtı yorumlamama yaptığı eleştiride görülebilir: "The Mosque of Baybars al-Bunduqdari in Cairo", *AI*, xviii (1982), 45-78 (*bkz.*, özellikle s. 51-52).

Batı kültüründe resim, toplumsal-siyasî değerlerin aktarıldığı, en yaygın ve en etkin kullanılan araçlardan biri olmuştur. Bu İslam dünyası için daha az doğrudur; ancak söz konusu durum, İslam'ın resmi olmamasından kaynaklanmıyor, aksine o, resmin (özellikle sonraki yüzyıllarda) genel olarak bir kitap sanatı olmasından böyledir ve bu yüzden nitelik bakımından kamusal değil özeldir. Resimli kitaplar toplu halde üretilmezlerdi ve hemen hemen kesin olan bir nokta varsa o da bu kitapların genel satış için değil de belirli hamilerin isteğiyle üretilmiş olmasıdır. Hamiyi ya da en azından onun mensubu olduğu geniş grubu (emir, zengin tüccar vs.) bilmeden bu imgelerin ideolojik önemini asla kavrayamayız. 5./11. yüzyılda duvar resimleri ve figürlü heykellerin saray süslemesinde oldukça yaygın sıradan bir unsur olduğu anlaşılıyor; onlar yöneticinin ve en yakınındaki saray mensuplarının zevki için yapılmıştı. Bunlar da özel sanat sınıfındandır. Seramikler, maden işi ve resimli bardak gibi diğer figürlü araçlar yaygın bir dolaşıma sahipti; ancak bu parçaların çoğunda resim, en genel ideolojik kavramlardan daha fazlasını göstermeyecek kadar basit ve sıradan bir üslupta idi. Bu kuralın istisnaları yine emirler ve yüksek düzey görevliler için üretilmiş olan lüks parçalardır. Bu meseleler için pekçok faydalı bilgi ve önemli bir bibliyografya (her ne kadar şimdi eskimiş de olsa) Oleg Grabar'ın şu makalesinde mevcuttur: "The Visual Arts", *Cambridge History of Iran*, v (1968), 641-657.

İslam'da kraliyet seremonileri ciddi ilgi görmeye henüz yeni yeni başlamaktadır, fakat saha hala sığdır; aynı şekilde çoğu anlatımlarda yaklaşım yorumlayıcı olmaktan çok tasviridir. Harika genel bir değerlendirme D. Ve J. Sourdel tarafından *La civilisation de l'Islam classique*

(1968) adlı çalışmanın "Le Palais et l'entourage souverain" adını taşıyan 7. bölümünde veriliyor. Belirli noktalar *EI²*'nin çeşitli maddelerinde ele alınmıştır: "Anaza", "Aşâ'", "Balât", "Burda", "Kadîb", Khil'a". özellikle 4./10. yüzyıla eğilen pekçok alıntı Adam Mez'in *Die Renaissance des Islam* (1922) adlı çalışmasının IX. bölümünde bir araya getirilmiştir.

Belirli hanedanlara ilişkin kaynaklar ve çalışmalar çok dağınıktır. Emevîler Oleg Grabar tarafından faydalı bir şekilde işlendi: "Notes sur les ceremonies umayyades", Miriam Rosen-Ayalon, ed. *Studies in Memory of Gaston Wiet* (1977), 51-60. Abbasiler için *bkz.*, Dominique Sourdel "Questions de cérémonial 'abbaside", *REI*, xxviii (1960), 121-148. İki temel Abbasi metninin çevirisi elimizdedir:

1. Hilâl es-Sâbî, Ṛusûm-u dâri'l-hilâfe, ed. Mikâil 'Avâd (1964); çev. Elie Salem, The Rules and Regulations of the Abbasid Courts (1977).

2. Sahte Câhız, Kitâbü't-tâc, ed. Ahmed Zeki (1914); çev. Charles Pellat, Livre de la couronne (1954); bu risalenin yazarı hakkında bkz., G. Schoeler, "Verfasser und Titel des dem Ğâhiz zugeschriebenen sog. Kitâb al-Tâğ", ZDMG, cxxx (1980), 217-225.

Fâtımîler, Marius Canard, "Le cérémonial fatimide et le cérémonial byzantine: essai de comparaison", *Byzantion*, xxi (1951), 355-420 ve Paula Sanders'ın devam eden bir çalışmasında ele alındı. Paula'nın tezinin (1984) basılmasını beklerken şuna *bkz.*, "From Court Ceremony to Urban Language: Ceremonial in Fatimid Cairo and Fustat", *Essays in Honor of Bernard Lewis* (1989), 311-321. Büveyhi seremonileri genel olarak çalışılmadı ama özellikle önemli bir olay Heribert Busse'nin şu çalışmasında tahlil edilmiştir: "The Revival of Persian Kinship under the Buyids", D. S. Richards, ed., *Islamic Civilization, 950-1150* (1973), s. 47-69; farklı bir Fars-İslam idarî kavramı geliştirmede önemli role sahip olan Büveyhilerin sert bir rakibi C. E. Bosworth tarafından işlendi: *The Ghaznavids: their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* (1963) *bkz.*, özellikle s. 129-141. Yeterince tuhaf olan bir nokta, Selçukluların bu açıdan ihmal edilmiş olmalarıdır; halbuki onlar Orta Dönemlerde örnek bir hanedan olarak olağanüstü etkiye sahip olmuşlardı. Mısır ve Suriye Memlûkleri, daha yapılacak çok çalışma olmasına rağmen biraz dikkat çekmiştir; bu toplumların seremonilerinin genel bir tasviri (analiz bakımından oldukça fakir olsa da) şurada bulunabilir: M. Gaudefroy-

Demombynes, *La syrie à la époque des Mamelouks, d'après les auteurs arabes* (1923); P. M. Holt'un şu çalışmasında da önemli noktalara değinilmiştir: "The Position and Power of the Mamluk Sultan", xxxviii (1975), 237-249.

Seremoniler ve görsel sanatları ele alırken, metinlerde olduğu gibi bir nesnede herhangi ideolojik bir boyut belirlendiğinde, bu boyutla onun gerçek anlamını yakaladığımızı farz etmek yanıltıcıdır. Çoğu imgeler, nesneler ve dinsel törenler aynı anda farklı pekçok anlam düzeyine sahiptir. İdeolojik boyutlarını çalışmak onların 'gerçek' doğasını ya da amacını maskelememelidir; bunun yerine amaç onu kısaca özel bir siyasî bağlama koymak olmalıdır.

İdeoloji ve propaganda kuşkusuz ortaçağ İslam siyasî hayatında hâkim unsurlardı; ama işte tam da bu yüzden aynı zamanda tarifi zor unsurlardır. Bu noktada belirli bir zaman ve mekâna dönüp ideolojinin orada hem bir fikirler bütünü olarak hem de belirli bir ictimaî-siyasî çevrenin bir yansıması olarak nasıl bir işleve sahip olduğunu sorabiliriz. Bu açıdan erken Selçuklu döneminin özellikle meydan okuyan bir sorunlar yumağı sunduğu görülmektedir.

1030'larda Horasan'a ilk akınlarından 485/1092'de Melikşah'ın ölümüne kadar geçen yaklaşık altmış yılda Selçuklular İran krallık ilkelerini İslamî terimlerle yeniden ifade etme yönünde büyük bir ideolojik çabaya önderlik ettiler. Bu çabanın sonunda ortaya çıkan ve "Fars-İslam otokrasisi (saltanatı)" olarak adlandırabileceğimiz ideoloji, kendi zamanında bile tam olarak baskın olamamıştır. Aksine 5./11. yüzyıl, halifelik otoritesinin klasik tanımlarının da üretildiği bir çağ oldu. Ve öyle anlaşılıyor ki bu tanımlar (ki bazı açılardan günümüze kadar kalıcı olmuştur) en azından kısmen yükselen Fars-İslam sentezine karşı çıkmak ve önünü almak için formüle edilmişti. Buna rağmen Selçuklu siyasî kavramları 9./15. yüzyıla kadar Nil'den Seyhun'a uzanan bir coğrafyada son derece etkili olmaya devam etmiştir.

İdeoloji bağımsız bir fikirler bütünü olmayıp daha çok belirli bir toplumsal-siyasî duruma bir tepki niteliği taşıdığından, öncelikle İran ve Irak'ta 5./11. yüzyıldaki durumu tanımlamalıyız. İktidar mücadelesinin kendisiyle ideolojiyi ürettiği süreci yansıtan aşağıdaki sorular bu amaca yönelik bir yaklaşımı temsil eder:

1. **Hangi siyasî oluşumlar** (yani devletler, **hanedanlar, kabile oluşumları, askerî cuntalar**) **bağımsızlık** ve/veya güç kazanma mücadelesine katılmaktaydılar?

2. Bu oluşumlar içinde siyasî olarak birbirleriyle ilişkili olan gruplar hangileridir?

3. Bu gruplar siyasî kimliğini, toplumsal rolünü ve somut çıkarlarını nasıl tanımlıyorlardı?

4. Bu grupları ideolojik bir tepki açıklamasına iten özel çatışma ve gerilimler nelerdir?

5./11. yüzyıl İran ve Irak siyasetine ilişkin yeterli ve kapsamlı, özellikle de mezkûr soru grubuna doğrudan değinen bir çalışma kesinlikle yoktur. Ancak *Continuity and Change in Medieval Persia* (1988) adlı çalışmasında A.K.S. Lambton 5./11. ve 8./14. yüzyıllar arası İran'ın idarî ve malî kurumlarının ayrıntılı bir taramasını verir. Bu kurumlar her ne kadar her zaman evrim ve yeniliğe tâbi olsalar da, kendilerini kullanan rejimlerden kesinlikle çok daha istikrarlıydılar. Tabiri caizse onlar oyunun kurallarını, iktidar ve üstünlük kurma mücadelesinin içinde oynandığı sürekli bir çerçeveyi oluşturuyorlardı. Dönemin karmaşık ve kafa karıştırıcı hanedan tarihi için Lambton vazgeçilmez bir kaynaktır.

Modern tarihçiler arasında Hanedan tarihinin uygulanamayacağına dair bir görüş doğdu; ancak ne kadar kuru ve eskimiş olursa olsun bu, kaçınılmaz bir türdür. Dönemin dört büyük siyasî oluşumu, Hilafet, Irak ve Batı İran Büveyhîleri, Horasan ve Afganistan Gaznelileri ve Selçuklular hakkında sağlam bir bilgi sahibi olmadan ideolojinin hiçbir ciddi tahlili mümkün değildir. *EI*[2]'de yer alan maddeler (bunlar arasında Claude Cahen'in Büveyhîler hakkında yazdığı madde özellikle önemlidir.) ve *Cambridge History of Iran*, c. IV ve V'te yer alanlar dışında şunlara *bkz.*:

a. Büveyhi konfederasyonu için Heribert Busse'nin şimdi standart bir anlatı haline gelen *Chalif und Grosskönig: die Buyiden in Iraq (945-1055)* (1969) eseri ve Mafizullah Kabir'in, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad* (1964) adlı çalışması. Her iki çalışma da, Şiraz ve Rey çeşitli zamanlarda konfederasyon içindeki en önemli siyaset merkezleri olmuşlarsa da, ailenin Irak koluna eğilirler. R. P. Mottahedeh'nin, *Leadership and Loyalty in an Early Islamic Society* (*bkz.*, yukarıda s. 195) adlı eseri

Büveyhî çevresinde siyasî davranışı biçimlendiren kurallar ve değerleri anlamak için temeldir.

b. Gazneliler'e gelince, elimizde en meşhur Gazneli hakkında, özellikle de onun görkemli Hindistan seferlerine eğilen sağlıklı hikâyemsi bir anlatımı mevcuttur: Muhammad Nazim, *The Life and Times of Mahmud of Ghazna* (1931). Nitelik olarak çok daha analitik bir çalışma C. E. Bosworth'un, *The Ghaznavids: their Empire in Afghanistan and Eastern Iran* (1963) adlı eseridir. Bosworth'un çalışması şehirler ve onların merkezi hükümetle değişken ilişkileri üzerine önemli bir bölüm ve Selçuklu İmparatorluğu'nun başlangıcına ilişkin dikkatli bir inceleme içerir. Son olarak W. Barthold'un klasikleşen *Turkestan down to Mongol Invasion* (ilk bsk., 1900; 3. bsk., 1968; özellikle *bkz.*, s. 254-333) adlı çalışmasının hem Gazneliler hem de Selçuklular için -gerçekte ise İran ve Türkistan'daki her hanedan için- görülmesi gerekir; çünkü bu, Cahen, Bosworth ve diğerlerince son birkaç on yılda geliştirilen en üretken araştırma çizgilerini öngörmüştür. Bu çalışma, okunması oldukça sıkıcı da olsa harcanan zamana değen bir eserdir.

c. Erken dönem Selçukluları için literatür son derece dağınıktır. Batı dillerinin herhangi birinde, bu dönemin savaş ve siyasetinin yeterli bir anlatısı bile yoktur. Bu ihtiyaç Gary Leiser'in *İA*'daki hanedana ilişkin uzun maddeyi çevirmesiyle kısmen -ama sadece kısmen- giderilmiştir: *A History of the Seljuks: İbrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy* (1988). A.K.S. Lambton Selçuklu siyaset ve yönetimini uzun kitap ve makale dizilerinde inceledi; onun fikirlerinin öz ama aynı ölçüde odaklanamamış sentezini şu makale verir: "The Internal Structure of the Seljuq Empire", *Cambridge History of Iran*, v (1968), 203-282. Bu alanda Claude Cahen de pekçok önemli katkı sağladı; düşünceleri en güzel şekilde şu makalede özetlenmiştir: "The Turkish Invasion: The Selchükids", K. M. Setton, ed., *A History of the Crusades*, i (1955; tkr. bsk. 1969), 135-176. Selçuklularla ilgili iyi çalışmaların çoğunluğu Türkçe'dir; aşağıdakiler başlangıç için iyi bir noktadır:

a. İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1953).

b. M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I: Kuruluş Devri (1979).

c. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti (1965).

5./11. yüzyıl Hilafeti genel olarak önemini yitirmiş bir hayalet kurum olduğu gerekçesiyle ihmal edilmiştir. Ancak bu yorum George Makdisi tarafından şiddetle ve yetkinlikle reddedilmiştir: *Ibn 'Aqîl et la résurgence de l'Islam traditionaliste au xie siècle* (1963), özellikle s. 69-164. Makdisi, halifelerin rakip emirleri ve sultan adaylarını birbirlerine karşı kullanarak, Bağdat halkının belirli kesimlerini (özellikle Hanbelîleri) kendilerini desteklemek üzere seferber ederek kendilerine en azından Bağdat'ta yerel bir etkinlik alanı açtıklarını gösterir.

Bu çalışmaların bir kısmı, özellikle Bosworth ve Makdisi'ninkiler sadece hanedanlar arası üstünlük mücadelesinin genel hatlarını çıkarmakla kalmaz aynı zamanda her bir siyasî sistem içindeki iktidar ve nüfuz çekişmelerini de incelerler. Ancak bu çekişmeyi yönlendiren kurallar bu metinlerde bulunan olayların sunduğu verilerden veya yorumsal ifadelerden kolayca çıkarılamaz. Siyasî çatışma genellikle hırslı ve ilkesiz bireyler arasındaki bir mücadeleden öte bir görünüm arz etmez. Diğer noktalarda bir oyundaki oyuncular kendilerini bir grup oluşturacak şekilde konumlandırırlar; ama bu gruplar değişken ve genellikle hızla değişen ölçütlerle tanımlanırlar: Etnik (mesela Türk, Tacik'e karşı); inançsal (mesela Hanefî, Şafii'ye ya da Hanbelî, Şii'ye karşı); kabile intisabı (mesela; bir şehir mahallesi diğerine karşı); yahut da gönüllü birlikler (mesela; fütüvvet cemiyetleri ya da gençlik grupları).

Böyle bir karışıklık karşısında modern tarihçi tüm bu grupların, çatışan ekonomik çıkarlar gibi aslında gizli bir nedeni yansıttığını iddia etme eğilimindedir. Hanbelîlerin Bağdat'ta Mutezileye Allah'ın kelamının Allah'ın zatı ile ilişkisi konusundaki görüş ayrılığından dolayı saldırdığını söylemek, yalnızca işi daha içinden çıkılmaz hale getirmek anlamına gelir. Aynı şekilde etnik çatışma da, yetersiz kaynaklara yönelik mücadelenin yerini alan irrasyonel bir açıklama olarak görülebilir. Ancak grupların kendi verdikleri isimleri ya da hareketlerinin nedeni olarak gösterdikleri motifleri (sâik) bir kenara itmek ciddi bir hata olur. Bunu yapmakla, siyasal aksiyonun gerçekte kendileriyle ifade ve icra edildiği kimlik, dayanışma ve toplumsal değer biçimlerini ihmal etmiş oluruz. Her şeyden önce bir kişinin bir ideoloji formüle etme çabalarının altında yatan neden, o kişinin toplumsal ve siyasî sistem içinde kendi yerini algılama biçimidir. Kısaca bir ideolojinin, ona bağlananlar için ne ifade etti-

ğini anlamak maksadıyla, onların kendi toplumlarını analiz ettikleri, siyasî faaliyetlerinin amaçlarını tanımladıkları ve kendilerini siyasî olarak etkin gruplar olarak konumlandırmaya çalıştıkları terimleri tanımak zorundayız.

Erken Selçuklu dönemimin toplumsal tarihini oluşturmaya ve dolayısıyla hangi grupların dönemin siyasetinde hesaba katılan gruplar olduğunu bilmeye yönelik ciddi çabalar hala seyrek ve eğretidir. Göreceğimiz üzere, çoğu unvanlar şehirli toplumla ve siyasetle ilgilidir ve bunun da birtakım nedenleri vardır. Çoğu bölgelerde nüfusun büyük bölümünü oluşturan köylüler, en yerel düzey hariç neredeyse (terimi bizim tanımladığımız anlamda) 'siyasetle hiç biçbir şekilde ilgili' değildiler. Siyaset güçlerini, ellerinde bulundurdukları topraklardan alan kişiler bile şehirde ikâmet ediyorlardı. Hayvancılıkla uğraşan boylar açıkçası ayrı bir meseledir; ancak onlar, genellikle kendi başlarına toplumsal bir grup olarak değil de asker ya da yağmacı olarak ele alınmışlardır.

Bu sorunların genel bir değerlendirmesi Claude Cahen'nin şu makalesinde verilir: "Tribes, Cities and Social Organization", *Cambridge History of Iran*, iv (1975), s. 305-328. D. S. Richards'ın (ed.) *Islamic Civilization, (950-1150)* (1973) adlı çalışması, ilgili pekçok konu hakkında metinler içerir. Hayvancılıkla uğraşan boylar ve onların, örneğin bölgenin toplumsal ve ekonomik hayatına etkisi için şu iki dikkatli ve güzel çalışmaya bakılabilir: Cahen, "Nomades et sédentaires dans le monde musulman du milieu de Moyen Age"; Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", ikisi de Richards'dadır, 93-102, 105-125. (Cahen'in makalesi şu eserde tekrar basıldı: Cahen, *Peuples musulmans dans l'histiore* [1977], 423-437.) Selçukluların ait olduğu daha geniş etnik grup Faruk Sümer'in sentezinde tarandı: *Oğuzlar (Türkmenler): tarihleri, boy teşkilatı, destanları* (1972). Şehirli toplumu teşkil eden gruplar için (hala da önemli olan) öncü bir çalışma Cahen'in "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age", *Arabica*, v (1958), 225-250; vi (1959), 25-56, 233-265'de yer alan yazılarıdır. Şehirli loncaların üzerindeki aldatıcı görüntü şu çalışmalarda ele alınmıştır: Cahen, "Y a-t-il eu des corporations professionelles dans le monde musulman classique"; S. M. Stern, "The Constituion of the Islamic City". Her iki çalışma da A. H. Hourani ve S. M. Stern'in (ed.), *The Islamic City* (1970) adlı eserinin 25-64 numaralı sayfalar ara-

sında yer alır. Son olarak bu dönemdeki şehirli toplumsal-siyasî yapı için faydalı öğretici bir çalışma Ira M. Lapidus tarafından sunulmuştur: "Muslim Cities and Islamic Societies", Lapidus, ed., *Middle Eastern Cities* (1969), s. 47-79.

Bu literatür temelinde, İran ve Irak'ta güç mücadelesinin aşağıdaki resmine benzer bir yapı inşa edebiliriz. Her biri siyasî oluşumun çok farklı bir türünü yansıtan dört ana güç oyunda yer almaktadır. Olağanüstü itibarı sayesinde Hilafet, rakiplerinin ortadan kaldırma girişimlerinden etkin bir biçimde korunmaktaydı; diğer yandan onun gerçek askerî gücü o kadar ufaktı ki, Büveyhi ve Selçuklu yöneticileri arasındaki rekabeti ve bunların kendi iç rekabetlerini birbirine karşı kullanarak Bağdat ve Sevad'da en fazla belli bir dereceye kadar yerel etkiye sahip olabiliyordu. Halifelerin elinde bulunan tek uzun soluklu güvenilir destek Bağdat nüfusunun Sünnî kesimiydi.

Büveyhilere gelince onların rejimi, kısaca iktidarlarına öncülük ettikleri paralı askerlere dayanan tam manasıyla bir diktatörlük olarak başlamıştı: İçlerinden geldikleri ve kendi elit piyade birliklerini oluşturan Deylemi dağlıları ile Türk Memlûk süvarileri. Ayrıca Şii Oniki İmamcılar olarak onlar, Bağdat ve Kum gibi diğer bazı şehirlerdeki dindaşlarından popüler destek de toplayabiliyorlardı.

Büveyhiler gibi Gazneliler de, otoritesi en başta güçlü profesyonel ordularına dayanan askerî bir hanedan idi. Ancak bazı çok önemli farklar da mevcuttu. İlk olarak onların iktidar merkezleri Doğu İran ve Afganistan'da idi; dolayısıyla onlar için halifeler rakip değil aksine daha çok potansiyel bir meşruiyet kaynağı idi. İkincisi halife desteğini almak çok daha kolaydı; çünkü Gazneliler militan Sünnî idiler. Bu gerçek aynı zamanda onlara Horasan'ın etkin Sünnî dindarlarının ileri gelenlerinin desteğini alma imkânı da vermiştir. Üçüncüsü Gazneliler Türktü. İlk sultanları aslında Memlûk (köle asker) idi ve bu sebeple onlar zamanlarının en üstün askerî grubunu temsil ediyorlardı. Onların Türklüğü kendilerini, yönettikleri bölgelere Büveyhilerden daha fazla 'yabancı' yapmıyordu, çünkü Gazneli siyasasının kurucuları yerel bir İran hanedanı olan Samanilerin hizmetkârıydılar ve onlar kendilerini bu krallığın ve onun geleneklerinin meşru mirasçısı olarak görüyorlardı.

Yüzyılın ortalarından itibaren Selçuklular bölgede hâkim güç oldular. Selçuklu sultanları başlangıçta Aral Denizi'nin güneyinde yaşayan Oğuz kabilelerinden gelen Türkmen alaylar koalisyonunun savaş önderleriydiler ve onlar ister istemez Türkmen taraftarlarının koruyucusu ve lideri statülerini devam ettirdiler. Ancak buna ilaveten Selçuklular bir şehirli ve tarım toplumunu idare etmek zorundaydılar ve bu görev yerel halkların bazı kesimlerinin de desteğini gerektiriyordu. Rejim, özellikle işlevsel olarak farklı ama üyeleri arasında kısmen geçişlilik ve çakışmalar olan üç gruba dayanmaktaydı: Irak-İran bürokrasisi, şehirli eşraf ve Sünnî din eliti. Bir şehirli-tarım toplumunun liderleri olarak Selçuklular, Türkmenlerden daha güvenilir, daha az vahşi ve gerektiğinde aslında Türkmenlere karşı da kullanılabilecek düzenli bir askerî güce ihtiyaç duyuyorlardı. Bu gücü, -o çağda herkesin yaptığı gibi- Türk Memlûk muhafızlarda buldular; bu grup bir süre sonra (taşra valileri de dâhil) devletteki çoğu kıdemli askerî görevleri deruhte edecekti. Hilafet konusunda Selçuklu emirleri kendilerini, ona sadık hizmetçi ve muhafızlar olarak resmettiler; ama gerçekte özellikle Irak'ta ısrarcı ve sorunlu bir rakip olarak her zaman onunla çekişmek zorundaydılar.

Yukarıda geçen bu tablo Selçuklu dönemimin çatışmalarında hangi grupların siyasî ilişkiler içinde olduklarını açıkça göstermektedir. Birincisi, sarayda iki grup vardı: yerli (Arap ve İranlı) sivil bürokrasi ve profesyonel sürekli ordu. İkincisi, hem bölgedeki farklı toplumsal-ekonomik bir unsuru hem de bağımsız, hatta zaman zaman muhalif askerî gücü temsil eden Türkmen kabileler. Üçüncüsü, yerli şehirli elit: Tüccar, toprak ağaları ve yüksek rütbeli ulemâ. Dördüncüsü, Bağdat ve Nişapur gibi bazı birkaç büyük merkezdeki şehirli nüfus; bunlar bazen mezhepler (hukukî-teolojik ekoller) şeklinde bazen de genç çeteler ya da mahalle milisleri şeklinde organize oluyorlardı. Zaman zaman bu geniş gruplar, her birinin açık hedefleri ve hassas çıkarları olan katı sınıflar olarak hareket etmekteydiler. Ancak daha sıklıkla bu şekildeki her bir grup kendi içlerinde çekişen bir sürü fraksiyona ayrılmıştı ve bu fraksiyonlar baş döndürücü bir hızla değişen koalisyonlarda birbirleriyle tekrar tekrar ittifaklar kurabiliyorlardı. Örneğin sürekli ordunun bir emirinin Türkmen ve Kürt boyları arasından taraftar topladıklarını görebiliyoruz. Benzer biçimde Eş'ari teolojisi taraftarı olan Bağdat'ın Sünnî ulemâsı, gelenekçi meslektaşlarına karşı Selçuklu sarayının desteğini elde

etmeye çalışır; gelenekçiler de buna karşılık halifenin desteğine başvururlardı.

Bu dönemin karmaşık ve kaygan siyasî çevresini biraz anladıktan sonra şimdi bunun içerisinde yükselmiş olan ideolojilere dönebiliriz. Bunlardan çok sayıda bulunmasına şaşmamak gerekir; ancak hepsini aynı ölçüde iyice bilmiyoruz. Kaynaklarımızın doğası, çeşitli hanedanların çatışan meşruiyet iddialarını açığa vuran 'resmî' ideolojiler hakkında iyi bilgilendirildiğimiz konusunda bize güven veriyor. Muhalefet ideolojilerine gelince kaynaklarımızda bunların pekçok izine rastlıyor olmamıza rağmen, gerçekte bunların çok azı tam olarak ifade edilmiş formülasyonlardır.

Selçuklu dönemiyle ilgili bu şekilde bir genel ideoloji taraması yoktur; yani elimizde sadece dönemin siyasî fikirlerine değil aynı zamanda retorik, sembolizm ve propagandaya hasredilmiş bir çalışma da yoktur. Aslında Orta dönemlerin tüm bölümleri için bu türden tek bir çalışmaya sahibiz. O da, Emmanuel Sivan'ın, *L'Islam et la Croisade: idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades* (1968) adlı hayranlık uyandıran monografisidir. Sivan'ın kitabı bu bölümün kronolojik sınırları dışında kalıyor; ancak Selçuklunun halefi olan bir grup devlete odaklanması onu, konumuzla oldukça ilgili bir hale getirir. Bu devletlerin karşı karşıya kaldığı sorun (Müslüman toprakların Hıristiyanlarca işgali) benzersizdi, ama onların buna ideolojik tepkisi Selçuklular döneminde gelişen koşullarca şekillendirilmiştir. Dahası Sivan'ın kılı kırk yaran kesinliği, geniş belgelemesi, küçük sözel değişikliklerin büyük politika değişimlerine işaret edebileceği şeklindeki uyanıklığı, tüm bunlar birleşerek onun çalışmasını bu alandaki çalışmalara bir model yapar.

Şu halde yeterince iyi çalışılmış olan siyasî düşünce analizleriyle başlamaya razı olup, buradan literatürün elverdiği ölçüde ideolojinin diğer veçhelerine yönelmek durumundayız. Hâlihazırda muhtemelen en iyi genel tarama A.K.S. Lambton'ın, *State and Government in Medieval Islam* (1981) adlı şeriat geleneğinin bizim anayasa hukukumuza akraba olan kısmına bilgece eğilmiş olan çalışmasıdır. Onun anlatımı Louis Gardet'nin, *La cité musulmane: vie sociale et politique* (ilk bsk., 1954; göz. geç. bsk., 1961, özellikle 147-188 arası) adlı klasik çalışmasıyla kıyaslanabilir; bu ikincisi belirgin bir Thomasçı bakış açısından Sünnî değerlerin ve kavramların, kapsamlı bir analizini sunar. Bu çalışmalara E.I.J.

Rosenthal'in *Political Thought in Medieval Islam* (1958) adlı eseri ilave edilmelidir; bu çalışmanın ince olmasına ve şeriat hukukçuları için sadece dolaylı bir değer taşımasına rağmen filozoflar hakkında, daha doğrusu Farabi ve İbn Sina ile ilgili söyleyeceği faydalı şeyler vardır.

Şeriat geleneği doğal olarak halifelik kurumuna odaklanmıştır. Onun dinî olarak gerekliliği ve siyasî üstünlüğünün klasik anlatımı kuşkusuz Ebü'l-Hasen el-Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'sidir (R. Enger tarafından, *Constitutiones Politicae* adıyla tahkik edildi, 1853; Kahire, 1928). el-Mâverdî Bağdatlı bir Şafii kadısı ve halife el-Kadir'in (381-422/991-1031) güvendiği bir kimseydi; kitabı onun isteğiyle ve muhtemelen 420/1039'larda telif etti. Émile Fagnan bunu başarılı bir biçimde Fransızca'ya çevirdi: *Les statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif* (1915). Ancak Mâverdî'nin çalışması, döneminin bu türdeki tek eseri değildi; Bağdat'ın Hanbelî kadısı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (öl. 458/1066) aynı adla ve öyle anlaşılıyor ki yine halifenin isteğiyle bir eser telif etti (ed. Kahire, 1357/1938). Doğrusu bu yazılar tarafsız kuramsallaştırmalar değildir; aksine Abbasiler'in kendi siyasî otoritelerini yeniden anlamlandırmak için devreye soktukları planlı bir kampanyanın ürünleridir.

Ebû Ya'lâ'nın eseri yarım yüzyıl önce yayınlanmış olmasına rağmen henüz ciddi bir çalışmaya konu olmamıştır. Buna karşılık el-Mâverdî oldukça yoğun ilgiye mazhar olmuştur. Öncü çalışmalar H.A.R. Gibb tarafından yapılmıştır: (a) "Al-Mawardi's Theory of the Khilâfah", *IC*, xi (1937), 291-302; (b) "Some Considerations on the Sunni Theory of the Caliphate", *Archives d'histoire du droit oriental*, iii (1939), 401-410; (c) "Constitutional Law", M. Khadduri ve Liebesny, eds., *Law in the Middle East* (1947), 1-29. (İlk ikisi Gibb'in şu eserinde tekrar basıldı: *Studies on the Civilization of Islam*, 141-165). En Geniş analiz ise Henry Laoust'nun şu çalışmasıdır: "La pensée et l'action politiques d'al-Mâwardî (364-450/974-1058)", *REI*, xxxvi (1968), 11-92; Laoust hem Mâverdî'nin yönetim kuramını hem de kitabın yazıldığı siyasî bağlamı inceler.

George Makdisi'nin *İbn 'Aqîl*'i (*bkz.*, yukarıda, s. 196), siyasî olmaktan çok teolojik ifadeler görünümündeki inanç ilmihallerinin ideolojik önemine ilişkin zeka dolu tahliliyle, el-Mâverdî'ninki gibi biçimsel eserlerin yorumlanması gereken bağlamı genişletir. Onun değerlendirmesi

(s. 299-310) hocası, Laoust'nun, Büveyhi zorbalığının zirvede olduğu sırada 4./10. yüzyıl Iraklı bir hukukçunun kaleme aldığı vazgeçilmez bir eser olan *La profession de foi d'Ibn Batta* (1958) adlı çalışmaya yazdığı önsözde söyledikleriyle karşılaştırılabilir.

5./11. yüzyılın sonunda Ebû Hâmid el-Gazâlî (450-505/1058/1111) hilafet kuramının siyasî üstünlüğünü, ama bu sefer Selçuklu askerî hâkimiyetinin mevcut realitelerine daha açık tavizler vererek yeniden ortaya koydu. Bu meseleye ilişkin en ayrıntılı değerlendirmesini *Kitâb-u fedâihi'l-Bâtıniyye ve-fedâili'l-Mustazhiriyye*'de yapar; eser Ignaz Goldziher tarafından *Die Streischrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte* (1916) adıyla çalışılmıştır ve yayınlanmış. Daha özet bir versiyonu *el-İktisad fi'l-I'tikad* (ed. Kahire, 1327/1909) adlı eserinde mevcuttur; eser Leonard Binder tarafından tahlil edildi: "Al-Ghazali's Theory of Islamic Government", *Muslim World*, xlv (1955), 229-241. Gazali'nin (hilafetin sadece bir bölümünü oluşturduğu) siyasî düşüncesinin kapsamlı bir incelemesi şu çalışmada görülebilir: Henri Laoust, *La Politique de Gazali* (1970). Daha yakın zamanlarda Carole Hillenbrand, Gazali'nin siyaset külliyatının dikkatli ve bir ölçüde revizyonist genel bir değerlendirmesini yayınlamıştır: "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazali's Views on Government", xxvi (1988), 81-94.

Tabii ki, hilafetin karşı karşıya olduğu temel siyasî gerçeklik, bir kısmı sevinilecek kadar uzakta ama diğerleri utanılacak ölçüde yakında olan birçok askerî diktatörlüğün empoze ettiği sınırlar içinde hareket etmek zorunda olmasıydı. Doğrusu, yukarıda atıfta bulunulan çalışmalar bu sorununun farkındadırlar; ancak bunlara ek olarak doğrudan o soruna eğilen başka çalışmalar da mevcuttur:

a. W. Barthold, "*Kalif i Sultan*", *Mir Islama*, i (1912), 202-226, 345-400; C. H. Becker'in "*Barthold's Studien über Kalif und Sultan*", Islam, vi (1916), 350-412 adlı çalışmasında incelenmiştir. Kısmen çevirisi için bkz., N. S. Doniach, Islamic Quarterly, vii (1963), 117-135.

b. A. H. Siddiqi, "*Caliphate and Kingship in Medieval Persia*", IC, ix (1935), 560-579; x (1936), 97-126, 260-279, 390-408; xi (1937), 37-59. (Aslında Tâhirîler'den Seçluklular'ın son dönemlerine kadarki siyasî olayların bir taraması mahiyetindedir).

c. Émile Tyan, *Institutions du droit public musulman, II: sultanat et califat* (1957). (Değerli bir çalışma ama Claude Cahen'in oldukça eleştirel bir değerlendirmesi için bkz., Arabica, v [1958], 70-76.

Bu diktatörlükler arasında Büveyhiler tabiatıyla en büyük sorun kaynağıydı; çünkü onlar Bağdat'ı ve Aşağı Irak'ı kontrol ediyorlardı. Ayrıca bunlar Abbasiler'i Ümmet'in meşru lideri olarak kabul etmeyen Şiilerdendi. Diğer yanda Büveyhiler, Şiiliği yukarıda da söylediğimiz gibi (yukarıda s. 198) sadece yerel düzeyde kullandılar. Fâtımîler'in İmamlık iddialarını reddetmekle kalmadılar aynı zamanda, asla kendi Oniki İmamcı mezheplerinin kayıp olsa da manevi lideri olan Gizli İmam'ın temsilcisi olarak da hareket etmeye çalışmadılar. Büveyhiler kılıcın ötesinde bir meşruiyet kaynağına ihtiyaç hissetmeye başladıklarında bunu kadim İran krallık geleneklerinde buldular. Kültürel yeniden yapılanmaya dönük bu çaba, özellikle güçlü Adudü'd-Devle Fenâ-Hüsrev'le (338-372/949-983) bağlantılıdır. Busse'nin "The Revival of Persian Kingship under the Buyids" (*bkz.*, yukarıda s. 193-194), adlı makalesine ilaveten şu iki makaleye bkz.:

a. W. Madelung, "The Assumption of the Title Shâhânshâh by the Buyids and "The Reign of Daylam (*Dawlat al-Daylam*)", *JNES*, xxviii (1969), 84-108, 168-183.

b. Lutz Richter-Bernburg, "Amîr-Malik-Shâhânshâh: 'Adud ad-Daula's Titulature Re-examined", *Iran*, xviii (1980), 83-102.

Bizim Büveyhi kraliyet ideolojisine ilişkin bilgimiz büyük ölçüde onların hak iddia ettikleri unvanlara dayanır. Câhız, Gazali, Mâverdî, Nizamülmülk vb. kişiler tarafından kaleme alınan, Büveyhilerin İran krallığını nasıl anladıklarına dair birtakım sözler söyleyen resmî olmayan eserlere sahibiz. En yararlı kaynağımız muhtemelen Büveyhi madeni paralarıdır; onların yansıra kroniklerden ve devlet yazışmalarından da biraz bilgi edinebiliriz (devlet yazışmaları tabiatıyla asıl biçimleriyle değil de inşa koleksiyonlarındaki şekilleriyle korunmuştur). Tüm gerekli başvuru kaynakları J. C. Bürgel'in *Die Hoffkorrespondez 'Adud ad-Daulas und ihr Verhältnis zu anderen historischen Quellen der frühen Buyiden* (1965) adlı çalışmasında mevcuttur.

Büveyhilerin İran krallığını canlandırma girişimleri deneysel olup çoğunlukla kraliyet seremonileri ve unvanlarla sınırlı kalmıştır. Ancak

müteakip nesillerde bu modeldeki yönetim idealleri ve ölçütleri, büyük bölümü Buhara'da Samani sarayında telif edilen ama nihayetinde Gazneli Sultan Mahmud'a (*bkz.*, yukarıda s. 173) takdim edilen Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde kesin ifadesini kazandı. Bundan böyle neo-Sâsânî değerler ve tutumlar, tüm ortaçağlar boyunca, İran'daki siyasî yazıların her bir parçasını, her bir kitâbe ve değerli madeni, her bir seremoniyi artık dolduracaktı. Bu nedenle İslam öncesi İran krallığına dair literatürden haberdar olmak faydalı olacaktır. Standart tarama Arthur Christensen'in *L'Iran sous les Sassanides* (1936; 2. göz. geç. bsk., 1944) adlı çalışmasıdır; özellikle İrani idealleri en iyi temsil eden hükümdar Hüsrev Anûşirvan'dan bahseden sekizinci bölüme bakılabilir. Burada malzeme boldur; ama buna ihtiyatla yaklaşmak gerekir, çünkü bizim Sâsânîler'le ilgili bilgimizin çoğu İslam dönemlerinde yazılmış yazılardan gelmektedir ve Christensen'in eleştirel sezgisi bazen başarısızlığa uğrar. Konu Geo Widengren tarafından da çalışıldı: "The Sacral Kingship of Iran", *The Sacral Kingship* (1959), 242-258. R. N. Frye'nin "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antiqua*, iv (1964), 36-54, adlı makalesi pekçok ilginç noktaya sahip olsa da başlığına yakışan bir değer taşımamaktadır. Sâsânî sanatı çok güçlü bir krallık ikonografisi (resimle betimleme) geliştirmiştir. Saray için üretilen dikkat çekici gümüş taslar şimdilerde mükemmel bir şekilde kataloglandı ve çalışıldı: Prudence Harper, *Silver Vessels of the Sassanian Period. Volume One: Royal Imagery* (1981); burada harika tabaklar ve Sâsânî sanatının tüm veçheleriyle ilgili geniş bir bibliyografya vardır. Tahta çıkış ve büyük zaferlerle ilgili kutlamalara ilişkin görkemli taş kabartmalar (maalesef çok yetkin bir biçimde olmasa da) şu eserde taranmıştır: Roman Ghirshman, *Iran: Parthes et Sassanides* (1962), çev. S. Gilbert ve J. Emmons, *Iran: Parthians and Sassanians* (1962). Abidevi ölçeğiyle bunlar hanedan propagandasının oldukça etkileyici parçalarıydı.

Sâsânî kraliyet geleneğinin İslam'a aktarımı kendi başına büyük bir konu olup burada yalnızca birkaç başvuru kaynağı verebiliriz. C. E. Bosworth kısa bir çalışmayla bu alana katkıda bulunmuştur: "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iran*, xi (1973), 51-62. Mimarîler ve imgelerle ilgili Oleg Grabar'da çok sayıda görüş mevcuttur: *The Formation of Islamic Art*; özellikle *bkz.*, 141-178 sayfaları arası. Edebî alanda, bir ta-

rafta İran kültürünü savunanlar diğer tarafta da Arapların başkalarına üstünlüğü iddia edenlerin yer aldığı 2./8. yüzyılın sonu ve 3./9. yüzyılın başındaki meşhur 'Şuûbiyye' tartışması aracılığıyla pekçok konu dolaşıma sokulmuştur. Ignaz Goldziher *Muhammedanische Studien*, I, s. 147-216 (*Muslim Studies*, I, 137-198) adlı çalışmasında temel olayları bir araya getirmiştir. H.A.R. Gibb meşhur makalesinde çatışmanın kültürel olmaktan çok toplumsal-siyasî bir yorumunu yapmıştır: "The Social Significance of the Shu'ûbiyya", *Studia Orientalia loanni Pedersen Dicata* (1953), 105-114; tkr. bsk. *Studies on the Civilization of Islam*, 62-73. *Ayrıca bkz.*, R. P. Mottahedeh, "The Shu'ubiyyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran", *IJMES*, vii (1976), 161-182. Konuyla ilgili çok sayıda metin mevcuttur; İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) meşhur antolojisinin ilk bölümü Sâsânî siyaset kavramlarının muhafazakâr İslamî çevrelerde bile ne kadar kabul edilebilir bir hale geldiğini gösterir: "Kitâbu's-Sultân", *'Uyûnu'l-ahbâr* (4 cilt, 1343-49/1924-30), i, 1-106; çev. Josef Horovitz: "The Book of Government", *IC*, iv (1930), 171-198, 331-362, 487-530; v, 1-27.

Irk olarak Türk olmalarına rağmen Gazneliler, kendilerini İran kraliyet geleneğiyle ilişkilendirmek için Büveyhiler kadar sıkı çalıştılar ve hatta onlardan daha da başarılı oldular. Ancak, rakiplerinin tersine onlar rejimlerinin İrani ve dar anlamda İslamî temelleri arasında bir sentez oluşturmayı denediler; aslında Gazneliler bu kitapta Fars-İslam otokrasisi olarak adlandırdığımız yönetim modelinin gerçek kurucularıdırlar. Bu modeli kullanarak İslam topraklarını genişletmek için çabalayan savaşçılar, Sünnîliğin savunucuları, zındıklığı ezenler ve Abbasi halifelerinin sadık müttefikleri ve temsilcileri olarak kendilerini tanımlamışlardır. Gazneliler bu yolla aynı anda hem kraliyet mutlakıyetçiliğinin değerlerini hem de Farisi adalet anlayışını kabul etmiş oluyorlardı. Büveyhiler'in ünvanlarında olduğu gibi Gazneli Sultanların kullandıkları unvanlar da oldukça aydınlatıcıdır; *bkz.*, C. E. Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, xv (1962), 210-233. Sanat ve mimarîleriyle ilgili güzel kısa bir tarama (şimdiden biraz eskimiş olsa da) mevcuttur: J. Surdel-Thomine, *EI*^{2}, ii, 1053-55. Bunların ideolojilerinin en iyi anlatımı muhtemelen Beyhaki'nin *Târîh-i Mes'ûdî*'dir; bu eser için bir önceki bölümde verilen tahlile bakılabilir. Ayrıca Nizamülmülk'ün meşhur *Siyâset-nâme*'si, her ne kadar Selçuklu sultanı Melikşah (465-485/1072-

1092) için yazılmış olsa da, Nizamülmülk'ün kariyerine kendilerinin hizmetinde başladığı Gazneli monarşisinin değerler ve fikirlerini çok yakından yansıtır. Bu son metnin iyi bir çeviri ve tahkiki için *bkz.*, Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings* (Farsça metin, 1960; önemli yeni yazmaları kullanan göz. geç. thk. 1968'de yayınlandı; İngilizce çevirisi 1960'da, göz. geç. bsk., 1978'de yayınlandı).

Hilafet, Büveyhiler ve Gaznelilerce üretilen çeşitli ideoloji kollarının tümünü Selçuklular devraldılar; böylece de bu bölümde daha önce dikkat çektiğimiz gibi, geç Ortaçağlar için örnek İslam devleti modeli oldular. Ancak olağanüstü etkileri ve itibarlarına rağmen hala Selçuklu ideolojisine dönük genel bir incelemeye sahip değiliz. Buna en yakın yaklaşım A. K. S. Lambton'ın, *Theory and Practice in Medieval Persian Government* (1980) adlı çalışmasında toplanan ortaçağ İran kraliyet kavramları üstüne yaptığı birkaç çalışmada görülebilir. Bunlar arasında özellikle iki tanesi geniş bir atfa mazhar olmuştur: (a) "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government", *SI*, v (1956), 125-148; vi (1956), 125-146; (b) "Justice in the Medieval Persian Theory of Government", *SI*, xvii (1962), 91-119. Bu makaleler bir yandan ilginç fikirlerle doluyken öte yandan, genel konunun yalnızca bazı yönleriyle ilgilenmektedirler ve sadece Selçukluları değil İslamî İran'ın tüm büyük hanedanlarını kuşatmaya çalışmaktadırlar.

Lambton'ın eseri doğrudan adil yönetimin kriterlerini ortaya koymak için kaleme alınan metinlere dayanmaktadır. Selçuklular döneminde yazılan bu türden birçok önemli eser arasında Nizamülmülk'ün *Siyâsetname*'sine daha önce dikkat çekmiştik. Buna ilave olarak Gazali'ye atfedilen ve sanki doğrudan Nizamülmülk'e tepki olarak yazıldığı izlenimi veren bir risale olan Nasîhatü'l-Mülûk'e *bkz.*. Bu eserde yazar (Gazali veya bir başkası) Hilafet ve onun iddialarına hiç ilgi göstermez; özel olarak Doğu İran'daki bir Selçuklu valisi için yazmaktadır. Hillenbrand ("Islamic Orthodoxy or Realpolitik?" yukarıda s. 202'de atıfta bulunuldu) bu eseri uydurma sayar. Her halükârda *Nasîhat* karmaşık bir metinsel tarihe sahiptir. Bu esere en kolay başvuru imkânını F.R.C. Bagley'in *Ghazali's Book of Counsel for Kings* (1964) adlı çevirisi sunmaktadır. Son olarak (475/1082'de hayatta olan) emir Keykâvûs b. İskender'in zarif *Kâbûs-nâme*'si vardır; tahk. ve çev., Reuben Levy, *A Mirror for Princes* (1951).

Bu üç eser ortak bir hükümdar statüsü ve rolü kavramını paylaşırlar; hepsi hem bir neo-Sâsânî hem de bir İslamî çerçeve sunarlar; ancak üslup ve ruhta birbirlerinden dikkat çekecek ölçüde farklılaşırlar. Nizamülmülk, sultanın görevini katı bir realizmle değerlendirir; onun için sultan, adalet ve huzuru, ancak iradesini yönettiklerine sürekli hissettirerek başarabilir ve bu da ancak uyanıklık ve daimî güç kullanma tehdidiyle yapılabilir. Onun adaletten anladığı, adil bir toplumsal düzen, istikrarlı sınıflar arasında ilahi olarak kurulmuş ve sabitlenmiş bir ilişkidir. Bu adil düzen Allah tarafından emredildiği için haliyle sultan, tebaası arasında gerçek dini ayakta tutmak ve zındıklığı ezmek için tüm gücünü kullanmalıdır. Diğer yandan öyle anlaşılıyor ki Nizamülmülk adaleti rasyonel olarak bilinebilen ve sadece İslam tarafından değil tüm ılımlı dinlerce savunulan bir olgu olarak değerlendirir. Bu açıdan yönetimle din arasındaki ilişki işlevseldir: Yönetici kurulu dini, soyut gerçeklik-değerinden dolayı değil, kurulu toplumsal düzeni meşrulaştırıp güçlendirdiği için destekler.

Nasîhatü'l-Mülûk'te yazar öncelikle yöneticinin karakter ve güdüleriyle ilgilenir; Gazali, yöneticinin kendi düşünce ve davranışları doğru bir biçimde şekillenirse politikalarının da sağlıklı olacağını ve yönetimin de gelişip büyüyeceğini zımnen savunmaktadır. Ancak onun için dinin gerçeklik değeri başattır; yöneticinin davranışının her bir veçhesi bu gerçekliğe kişisel bağlılıktan kaynaklanmalıdır. [Lambton'ın analiziyle karşılaştırınız: "Theory of Kingship in the *Nasîhat al-Mulûk* of Ghazâlî", *Islamic Quarterly*, i [1954], 47-55).

Kâbûsnâme teorik açıdan en önemsizi olmasına rağmen bu metinlerin kesinlikle en ilgi çekici ve müşfik olanıdır. Bu eser, küçük bir hanedan temsilcisinin oğluna tehlikeli bir dünyada yolunu nasıl bulacağına ve emir olarak daima kendisine yakışır biçimde davranışlarını nasıl düzenleyeceğine ilişkin dünyevi (ama kinikçe olmayan) tavsiyelerinden oluşur.

Bu üç risalenin hepsi öncelikle yöneticilerin kendileri için yazılmıştır; tümü kamusal belgeler olduğu kadar aynı zamanda özel lâyihalardır da. Başka gruplara ulaşmak için Selçuklu ideolojisi farklı tarzlarda kendisini ifade etmek zorundaydı. Selçuklu tarih yazımının önemli sayılacak bir bölümü (en doğrudan bürokratları ilgilendirecek bir yazın biçimi) nitelik olarak aşikâr bir şekilde oldukça ideolojikti. Bu literatür sağlıklı bir biçimde henüz çalışılmadı; ancak Claude Cahen iki önemli makaleyle

bu alana katkıda bulunmuştur: (a) "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens*, ii (1949), 31-65; (b) "Historiography of the Seljuqid Period", Lewis ve Holt, ed., *Historians of Middle East*, 59-78.

Ulemâ ve takipçileri arasında hanedan 'inancının savunucuları' rolü onun dinî kurumları himayesiyle sembolize edilebiliyordu. Selçuklu dönemi camiler ve medreseler ne yazık ki tamamıyla harabe halinde ayakta kalmaktadır ve elimizin altında olanlar da modern tarihçiler tarafından tamamen ihmal edilmiştir. Bilinenlerin kısa genel bir değerlendirmesi için *bkz.*, Oleg Grabar, "The Visual Arts", *Cambridge History of Iran*, v, 626-641. Benzer şekilde Selçuklu hat sanatı, ideolojinin gelişimi için önemi çok açık olmasına rağmen, sentezci araştırmalara hiç konu edilmemiştir. Bunlardan neler öğrenilebileceğinin bir işareti, Nikita Elisséeff tarafından 6./12. yüzyılda Suriye'de Selçukluların ardılı bir emir olan Nureddin Mahmud b. Zengi üzerine yapılan şu iki çalışmada bulunabilir: (a) "La titulature de Nûr ad-Dîn d'après ses inscriptions", *BEO*, xiv (1952-54), 155-196; (b) "Les Monuments de Nûr ad-Dîn", *BEO*, xiii (1949-51), 5-43. Elisséeff'nin yorumu Max van Berchem'in *CIA*'da kurguladığı çerçeveye çok yakından bağlıdır; bu ikincisinin Selçuklular üzerine yaptığı değerlendirmeler oldukça nüfuz edici olmasına rağmen darmadağınıktır.

Şu ana kadar Selçukluların kendilerini sanki Fars-İslam otokratları ve Sünnî İslam'ın ve Hilafetin müdafileri gibi gördüklerinden söz ettik. Ancak onlar Türkmen liderleriydiler, en azından başlangıçta böyleydiler ve bu gerçeğin siyasî düşünce üzerinde ne tür bir etkisi olduğunu sormak gerekir. Gerçekçi Nizamülmülk bile Selçukluların kimliğinin bu yüzüne, Melikşah'a, hanedanı iktidara getiren Türkmenleri ihmal etmemesini yahut gücendirmemesini tavsiyesi sırasında, geçerken değinir. Ancak, Türkmen siyaset kavram ve değerleriyle ilgili hiçbir söz söylemez. Bununla birlikte İç Asya'nın Türki halkların kendilerine özgü çok köklü geleneklerinin olduğu açıktır; en azından bunların bir kısmını, Seyhun nehrini 5./11. yüzyılın başında geçerken kendileriyle birlikte taşımışlardır.

Bunların özellikle önemli bir örneği bölgesel egemenliğin bireyin değil de bir ailenin hakkı olması fikridir. Yani bir siyasadaki hakim olan ailenin önde gelen üyesi otoritesini bölgelerinden bir kısmını özerk ya-

pılar halinde evinin diğer üyelerine vererek paylaşmak durumundaydı. Böyle bir siyasî yapıya çeşitli isimler verilebilir; yaygın olarak kullanılanlar arasında şunlar vardır: 'kolektif egemenlik', 'aile konfederasyonu' ve 'bağımlı devlet' vs. Kurum ilk defa Barthold tarafından tespit edilmiş (*Turkestan down to the Mongol Invasion*, 268), ama onun derin analizi, Claude Cahen'in, Eyyûbîler ve Büveyhiler üzerine yazdığı *EI*[2]'deki makalelerinde bu tarz bir davranışa dikkat çekinceye kadar sürdürülmedi. Kurum, iki yakın dönem monografisinde, oldukça sistematik bir incelemeye konu oldu: (a) R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols: the Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (1977) ve (b) John Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (1976). Kolektif egemenlik kodunun, Selçuklu siyasî tavrını güçlü bir biçimde şekillendirdiğinden hiçbir kuşku yoktur; ancak öyle anlaşılıyor ki bu genellikle konuşulmayan bir değerdi. Bu değer, birbirleriyle ve Türkmen taraftarlarıyla ilişkilerini etkileyen, ama asla onların Müslüman toprakları ve halkları üzerinde otorite iddia ederken ortaya koydukları argümanların bir parçası olmayan bir fikirler ve değerler bütünüdür.

Selçuklular Türk olmaktan çok büyük onur duymuşlardır -erken 5./11. yüzyılda yazılmış bir deneme olan İbn Hassûl'ün *Tafdîlü'l-Etrâk* (Arapça metin ve Türkçe çevirisi Ş. Yaltkaya; 'Abbâs al-'Azzâwî tarafından üzerine yapılan çalışma: *Belleten*, iv [1940], 235-266) adlı çalışmasında bu çok açıktır. Diğer yandan, 5./11. yüzyılın ortasında Maveraünnehir Karahanlıları tarafından bir model oluşturulmuş olmasına rağmen, Selçuklular Türkçe edebiyatı asla desteklemediler. Onların himayesi altında, benzer tarzda günümüze ulaşmış olan Farsça metinlerden biraz daha erken bir döneme ait Türkçe bir hükümdar nasihat-namesi telif edildi: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev., Robert Dankoff, *The Wisdom of Royal Glory* (1983). Çok daha etkileyici olanı Kaşgarlı Mahmud'un muhteşem *Dîvân-ı Luğâti't-Türk*'üdür (bunun için yukarıda s. 34'e bkz.). Fakat genellikle resmî olarak desteklenen Türkçe edebiyat, ancak 9./15. yüzyılda görülmeye başlamıştır.

Selçukluların çok erken dönemlerden itibaren kendilerini dünyayı yönetmek üzere ilahi fermanla görevlendirilmiş saydıkları iddia edilmiştir; ama ben bu tezi kuşkulu buluyorum. Bu konuda (biraz şövenist bir tarzda olsa bile) en yetkin inceleme Osman Turan tarafından yapıldı: *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (2. cilt, 1969); aynı yazar bunun

daha veciz bir anlatımını şu makalede verir: "The Idea of World Domination among the Medieval Turks", *SI*, iv (1955), 77-90. Türk yönetim geleneklerinin bir özelliği J. P. Roux tarafından çalışıldı: "L'origine celeste de la souveraineté dans les inscriptions paléo-turques de Mongolie et de Siberie", *The Sacred Kingship*, 231-241. Selçukluların kraliyet gücünün eski bir Türk sembolünü, yay ve oku, kullanmalarıyla ilgili olarak *bkz*., Claude Cahen, "La tuğrâ seljukide", *JA*, ccxxxiv (1943-45), 167-172.

Selçukluların yansıtmaya çalıştıkları kamusal imgelerde, Türk kavram ve sembollerinin yer almamasını büyütmemeliyiz. Kuşkusuz bu imgeler onların kendilerini anlama biçimleri bakımından önemliydi, ancak bunların İran, Arap ve Kürt tebaa arasındaki Selçuklu yönetimini meşrulaştırmak için pek fazla bir yararı olmadı. Doğrusu bu fikirler İlhanlılar ve onların Türk-Moğol halefleri olan Celayirliler, Karakoyunlular ve Timur Hanedanı arasında oldukça önemliydi. Ama Moğollar İran ve Mezopotamya'daki yönetimlerine müşrik (pagan) olarak, yani İç Asya'nın gelenekleriyle mücehhez ve Fars-İslam fikirlerden bihaber şekilde başlamışlardı. Buna karşılık Selçuklular için özellikle İslamî ve neo-Sâsânî ölçütler onların kamusal-siyasal propagandalarını ve dolayısıyla ulaşmaya çabaladıkları krallık ve toplumsal düzen imajlarını yönlendirmiş görünüyor.

Bu bölümün başında geliştirdiğimiz ideoloji ve propagandanın genel karşılaştırmalı çerçevesine dönecek olursak artık Selçukluları bunun içerisinde bir yere yerleştirebiliriz. Her şeyden önce onlar İslam dünyasına, oldukça derin bir siyasî ve kültürel kargaşanın hüküm sürdüğü bir anda girmişlerdir. Böylesi koşullarda onlar (ya da daha doğru bir ifadeyle onların yerel sözcüleri) rollerini ve amaçlarını tanımlamaktan -yani yerleşik Müslüman topluluklar üzerindeki hâkimiyetlerini temellendirecek bir ideoloji oluşturmaktan- kaçamazlardı. Onlar barbardılar; ama mümkün olduğu kadar İran ve Bereketli Hilal'in kurulu şehirli-tarımsal toplumsal düzenini korumayı arzulayan barbarlardı. Bu tutum onları söz konusu toplumsal düzene bağlı olan yerel sınıflarla -toprak ağaları, şehir eşrafı (ulemâ ve tüccar sınıfı)- ittifaklar kurmaya itti. Bu nedenle, Selçuklu ideolojisi zorunlu olarak kurumları, oldukları hal üzere savunma ve temellendirme gayretine girmiştir. Bu muhafazakâr bakış açısı

olaya dâhil olanların kendilerini Abbasi Hilafetiyle ilişkilendirme kararıyla daha da güçlenmiştir.

Gerginlik ve çatışma Selçuklu düzeninin doğası gereği inşa edildi ve onlar adına savunma yapanlar bunları, görünüşte birbiriyle çelişen unsurlar arasında dahili âhengin var olduğunu ileri süren kavramsal çiftler oluşturarak çözmeye çalıştılar -dolayısıyla anahtar etnik grupların (Türk ve Tacik) ve siyasî kurumların (hilafet ve saltanat) tamamlayıcı rolüne vurgu yaptılar. Aynı şekilde Selçuklu rejimini, görünüşte bunlar ne kadar bir birleriyle çelişiyor olsa da, erken dönem İslam, Sâsânî İran ve Türk Orta Asya'da ortaya çıkan ideal yönetim kriterlerini yerine getiren bir rejim olarak gösterdiler.

Kurulu düzen çeşitli cephelerden, özellikle Şiiliğin İsmaili kolundan saldırılara maruz kaldığından Selçuklu muhafazakârlığı ister istemez militan ve hatta gürültücüydü. Onların propagandası kamusal alanda konuşması serbest olan ve geniş kaynakları kontrol eden kişilerin propagandasıydı. Taraftarları camilerde ve medreselerde eğitimi sürdürebilir, büyük edebî eserleri dolaşıma sokabilir ve muhteşem dinî kurumlar bağışlayabilirlerdi. Tüm bunlar etkili oldu mu? Bunlar, mevcut haliyle Selçuklu imparatorluğunu tabii ki kendi yapısal zaafından koruyamazdı. Ama bu şekilde evrilmiş olan ideoloji, İslamî değerler ve tutumların kurulu bir çerçevesi içinde yönetmeye çabalayan askerî hanedanların siyasî ihtiyaçlarını tam olarak karşılıyordu. Ayrıca bu, daha sonraki nesillere, Selçukluların erken dönemine İslam'ın şanının yeniden kurulduğu bir dönem olarak bakma imkânı veriyordu; öyle bir dönem ki onu kendileri için de geri getirmek üzere mücadele etmeleri gerekiyordu.

6. MEMLÛK İMPARATORLUĞU'NUN MALİ İDARESİ

İdari Tarih, şüphesiz bu sahada üzerinde en az söz söylenen literatürdür; ama neredeyse yapmak istediğimiz diğer her çalışma için de zorunludur. Yönetimin, bir siyasî elitin yönettiği toplumca üretilen 'artık kaynakları', kendileri aracılığıyla oldukça düzenli ve tahmin edilebilir bir tarzda toplamaya ve dağıtmaya çalıştığı bir müesseseler ve uygulamalar bütünü olduğunu hatırlamamız gerekir. O halde, bir idarî sistemi tahlil etmek, bir toplumun siyasî elitinin karakterini anlamaktır. Bir anlamda 'kamuya' ve 'özele' ait mallar arasındaki ayırıcı çizgiyi fark etmek; kamu kaynaklarının hangi amaçlarla harcandığını tespit etmek ve elit ile vatandaş ya da tebaa arasındaki bağlantıların birçoğunu yeniden kurmaktır. İdare, bir anlamda bütün bir siyasî sistemi çalıştıran motor işlevi gördüğünden, yegane fonksiyonu en az sürtünme ile mükemmel bir şekilde çalışmak olan kendi kendine yeten bir makine parçası gibi izole vaziyette ele alınmamalıdır. Tarih sahaları içinde İdari tarih, *tünel tarih*in (başka alanlardan bağımsız kendi başına bir konuyu inceleme tarzının) en çekici yaklaşım tarzı olduğu ve aynı zamanda da en çok kaçınılması gerektiği alandır. Zira idare, belirli bir zaman ve mekân kesitindeki bir hükümetin kurulma gayeleri, bundan istifade etmesi umulanlar ve bedeli ödeyecek olanlar hakkında, başka herhangi bir türün anlatabileceğinden daha fazlasını bize söyler.

Latin Avrupa'daki Cermen toplumların aksine Araplar, Ortadoğu'nun eski imparatorluklarını yerle bir ettiler, fakat onların meydana getirdiği yönetim yapılarına dokunmadılar. Aksine yeni Arap eliti, belirli reform ve vurgu değişikliklerine rağmen, bu yapıları muhafaza etmek için uyumlu ve ekseriyetle de başarılı bir gayret sarf ettiler. Ortaçağ boyunca, ciddi hükümet krizleri yaşanan dönemlerde dahi, merkezî anlamda kontrol edilen, en azından bir idarî iskelet daima hayatiyetini sürdürmekteydi ve gayretli bir hükümdar böylesi bir iskelete hızla hayatiyet kazandırabilmekteydi. Gelenek daimîdir, hanedanlar gelir geçer; ancak hanedan benzeri bir yönetim daima bulunur ve onun malî ihtiyaçlarını

gözeten, başarısı ispatlanmış teknikleriyle bir vergi toplayıcısı hep vardır.

Ortaçağ İslam dünyasında idarî kurum ve uygulamalarını en iyi bildiğimiz devlet kuşkusuz Mısır ve Suriye Memlûk İmparatorlukları'dır. Memlûk idaresi hakkında, Osmanlı İmparatorluğu hariç diğer herhangi bir İslam devleti ile mukayese edilemeyecek çeşitlikte ve bollukta kaynak malzemeye sahibiz. İlla yapılacaksa, işte burada sadece şekil olarak doğru olmakla kalmayan, aynı zamanda politik, sosyal ve ekonomik tarihin diğer boyutlarına da iyice entegre olmuş bir tanım yapmaya muvaffak olabiliriz. O halde, bir bakıma Memlûk İmparatorluğu (ve özellikle Mısır) Ortaçağ İslam yönetim anlayışı için bir paradigma (emsal) vazifesi görebilir. Tabii ki, Memlûk verileri mekanik bir şekilde diğer bölge ve politik yapılara uygulanmaz. Fakat bu veriler çok zengin olduğundan, biz onları, farklı devlet daireleri ve uygulamaların birbirlerine nasıl uyum gösterebildiği, dağınık bilgi parçalarından bir sistemin, en azından ana hatlarının nasıl çıkarılabileceği ve Ortaçağ İslam dünyası diplomatlarının hangi tipik değerlere, amaçlara ve becerilere sahip olduğunu gösterecek işaretler elde etmek için kullanabiliriz. Dahası, Memlûk idaresi pekçok Ortadoğu geleneğinin (en doğrudan Fâtımî ve Selçuklu geleneklerinin) mirasçısı olduğundan, dikkatli ve zeki bir bilim adamı Memlûklerin atalarının ve kuzenlerinin idarî sistemlerine ışık tutabilmek için, onun müesseselerini çözümleyebilir.

Pekçok önemli boşluk mevcudiyetini sürdürmektedir; fakat idareyle ilgili metin ve belgelerin yayınlanması göz önüne alındığında hem nicelik hem de nitelik açısından Memlûk İmparatorluğu oldukça iyi çalışılmıştır. Ancak birçok önemli başarıya rağmen, -ister süreçlerin, usullerin ve büro personelinin yorumlanmasına dönük olsun isterse de bürokrasi ile (yöneticiler, liman ve çarşı, çiftçiler gibi) sosyal grup ve müesseselerin 'buluşma alanı'nın anlamlandırılmasına dönük olsun- yoruma yönelik çalışmalarda aynı başarı söz konusu değildir. Bu durumu göz önüne alarak belki de ilerlemek için en makul yol, belge açısından ne durumda olduğumuzu tespit ederek başlamak ve daha sonra bunun bize sunduğu olanakların neler olabileceğini sormaktır. Hâlihazırda mevcut olan kaynaklara odaklanarak ilk anda aklımıza gelmeyecek sorular üretebilecek ve aynı zamanda, son kertede çözümsüz olan problemlerden de kaçınabileceğiz.

Kaynakların aklı başında bir değerlendirmesi Hassanein Rabie tarafından yapılmıştır: *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741 A.D. 1169-1341* (1972), s. 1-25. Burada geçenleri tekrarlamaya gerek yoktur; bunun yerine dikkatimizi ne yapılabileceğini gösteren birkaç örnek kaynak neşrine ve acilen doldurulması gereken önemli boşluklara yoğunlaştıracağız.

İdari tarih resmî belgelerle –yani kararlar, vergi kayıtları, kadastro taramaları vs. ile- başlamalıdır. Fakat Memlûk İmparatorluğu'nda malî işlere dair olanların hepsi kayıptır, en azından orijinal şekilleri ortada yoktur ve bu yüzden biz onlara ve onların içeriklerine ulaştıracak dolaylı yollar bulmak zorundayız. Bu türden bir yol, Memlûk devletinin malî olmayan kurumlarının mevcut belgelerini incelemektir. Bunların şimdiye kadarki en önemli koleksiyonu, Sina Dağındaki St. Catherine Manastırı'nda tutulan eman (korunma) başvurusu ve fermanları arşividir. Bu koleksiyon, Fâtımîlerden Osmanlı dönemlerine dek uzanan bir dönemin devlet belgeleri olarak hem kapsamı ve tamlığı açısından hem de bu koleksiyonun bir kısmının tamamen örnek bir şekilde yayınlanmış olmasından dolayı önemlidir. Bu arşivin içeriğinin kapsamlı bir taraması A. S. Atiya tarafından yapılmıştır: *The Arabic Manuscripts of Mount Sinai* (1955). Fakat bizim amaçlarımız açısından en önemli çalışmalar Samuel M. Stern tarafından yapılanlardır:

a. Fatimid Decrees: Original Documents from the Fatimid Chancery (1964).

b. "Three Petitions of the Fatimid Period", Oriens, XV (1962), 172-209. (Bunlar aslında Genize'ye ait örneklerdir; fakat makale başka açılardan bu seriye aittir).

c. "Petitions from the Ayyubid Period", BSOAS, XXVII (1964), 1-32.

d. "Two Ayyubid Decrees from Sinai", S.M.Stern, ed., Documents from Islamic Chanceries (1965), 9-38, 207-216.213

e. "Petitions from the Mamluk Period", BSOAS, XXIX (1966), 233-276. (Bu çalışma, Ernst'in Sultansurkunden'i hakkında kısmî bir değerlendirme makalesidir ki Ernst'in eseri hakkında aşağıya bkz.)

Doğrusu bu yayınların büyük kısmı Memlûk öncesi döneme aittir; fakat Stern, başından sonuna yazı, format ve usullerde dikkat çekici bir sürek-

lilik ortaya koyar. Öyle ki, bütün bu çalışmalar Memlûk diplomasisini araştıranlar için aynı derecede önem kazanmıştır.

Stern'in temel kaygısı, bu belgelerin başlatıldığı, kaleme alındığı ve resmen ilan edildiği tam ve doğru süreci yeniden kurmaktır. O, bunu Kalkaşendi'nin *Subhu'l-a'şâ*'da verdiği usul ile bu belgelerin özelliklerini titiz bir şekilde karşılaştırarak yapmaktadır. Stern hem diğer dönem ve bölgelere ait mümkün olduğu kadar fazla İslamî belgeyi, hem de Ortaçağ İspanya ve İtalyası'nın devlet arşiv belgelerinden karşılaştırılabilecek malzemeyi toplamıştır. Kısacası onun çalışması, mümkün olduğunca dar bir alana odaklanmış görünse de, çok geniş bir bağlama yerleştirilmiştir ve bu suretle onun açıkça değindiklerinin yanında, bir dizi başka meseleye de ışık tutmaktadır.

Stern'in derlediği belgeler diğer birkaç çalışmayla tamamlanabilir. En doğrudan ilgili olanı Hans Ernst'in, doğrudan Memlûk sultanları tarafından çıkarılan 70 tane fermanın suret ve çevirisini içeren *Die Mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters* (1960) adlı çalışmasıdır. Ancak içinde hiçbir tıpkıbasım bulunmamaktadır ve onun tarihi diplomatik notları, faydalı olmasına rağmen Stern'inkiler düzeyinde değildir. Daha küçük olmakla birlikte, karakter bakımından St. Catherine'e benzer bir arşiv, Kudüs'teki Franciscan Custodia Terrae Sanctae arşividir. Bu koleksiyondan 26 tane ferman ve sened, tıpkıbasımlarıyla birlikte N. Risciani tarafından yayınlanmıştır: *Documenti e firmani* (1931). (Bu çalışma ve E. Castellani'nin hazırladığı bir katalog hakkında *bkz.*, Stern, "Mamluk Petitions", s. 234-235 ve dipnot 7).

Doğrusu, bu belgelerin hiçbirisi malî idare araştırmacısının ihtiyaçlarına doğrudan hitap etmez. Hatta bunlar, vergilere ve malî yükümlülüklere atıfta bulunduklarında bile teknik bir dil kullanmazlar ve rakam içermezler. Usule gelince, bu belgeler malî büro tarafından değil, dîvânü'l-inşâ (yazışma ofisi) ve kâtibü's-sırr (gizli belge sekreteri) tarafından çıkarılmıştır. Öyle de olsa, teferruatlı bir arşiv usulleri bilgisi bize, metne dayalı kaynaklarımızda bulduğumuz ipuçlarını ve işaretleri değerlendirme yolları gösterebilir. Dahası bu belgeler, Memlûk hükümetinin, tebaadan bir sınıf insana resmî düzeyde nasıl rutin bir muamelede bulunduğunu gösterir.

Başka türden belgeler arasında en çok ilgi çeken grup, Muhammad Amin tarafından kaydedilenlerdir: *Catalogue des documents d'archives du Cai-*

re, de 239/853 à 922/1516 (1981) (Arapça). Bunlar vakıf senetleri, satış ve temlik anlaşmaları vb.'den müteşekkildir. Bunlar devlet belgesinden ziyade özel belgelerdir; elbetteki hükümet kâtiplerinden ziyade noterler (şühud) tarafından düzenlenmiştir. Bu bakımdan onlar, aşağıda (kitabın Dokuzuncu Bölüm'ünde) tartışılan meseleler sınıfına aittir. Diğer taraftan, bunların pek çoğu sultanlar ve kıdemli idareciler için düzenlendiğinden, tebaayla hükümdar arasındaki malî nitelikte olmayan ekonomik ilişkileri ve kuramsal olarak dinî meselelerde, devletin nasıl müdahil olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Kararlar bazen, cuma camilerinin duvarlarına yerleştirilmiş kitâbelerde kaydedilmekteydi. Bunlar, doğrusu ilk biçimleriyle korunmamışlardır; fakat böyle bile olsa resmî karakterlerini muhafaza etmektedirler. Bu kitâbelerin Suriye'de olanlarının bir listesi (Arapça metin olmaksızın ama kısa Fransızca özetleriyle birlikte) Gaston Wiet tarafından şu çalışmada verilmiştir: "Répertoire des décrets mamlouks de Syrie", *Melanges Réné Dussaud* (1939), ii, 521-577. Bu türden 62 kitâbe, artık değerini yitirmiş olsa da, kıymetli yorumlarla birlikte, Jean Sauvaget tarafından yayınlanmıştır: "Décrets mamelouks de Syrie", *BEO*, ii (1932), 1-52; iii (1933), 1-29; xii (1947-48), 5-60. Sauvaget'nin fermanları, özellikle devamlı surette bu fermanlarca lağvedildiği ileri sürülen 'mükûs' (çarşı vergileri ve meşruiyeti tartışmalı harçlar)'a dair zengin veri içermektedir. Biz bu çalışmada, söz konusu vergi isimlerinin uzunca bir repertuarına, bunların idareleriyle ilgili ayrıntılara ve bu vergilerin konulduğu bağlamlara yönelik değerli işaretlere sahibiz. Bu kentsel vergiler, bizim metin kaynaklarımızda çok yetersiz bir şekilde tartışıldığından ve Suriye, Mısır'dan çok daha az bilindiğinden, Sauvaget'nin malzemesi daha bir kıymet kazanır.

En azından geç Çerkez dönemi için (872/1468'den itibaren), Osmanlılarca 1520'lerde toplanan ve özetlenen malzemelerde mevcut çok değerli ve beklenmedik bir kaynağa sahibiz. Bu malî veriler hazinesi ve usullerini analiz etmek için henüz sadece ilk adımlar atıldı; fakat aşağıdaki maddeler hâlihazırda neyin varolduğuna bir örnek teşkil edecektir:

a. Robert Mantran ve Jean Sauvaget, *Règlements Fiscaux Ottomans: les provinces syriennes* (1951) (Ö. L. Barkan'ın, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, cilt I, *Kanunlar* (1943) isimli eserinden bazı bölümlerin bir çevirisi.)

b. Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, (1962). (Osmanlı İmparatorluğu

hakkında arşive dayanan idarî çalışmalar henüz emekleme dönemindeyken yazılmış öncü bir çalışma; hala önemli bir veri kaynağıdır.)

c. Amnon Cohen ve Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century* (1978).

Açıkçası Osmanlı belgeleri ihtiyatla kullanılmalıdır; bu belgeler, Memlûk idarî verilerini Osmanlı terminolojisi ve tasnifine uydurmak için yeniden şekillendirmektedirler ve Memlûk müesseseleri ve usulleri de şüphesiz aynı muameleye tâbi olmuştur. Buna rağmen, eski Memlûk hâkimiyet bölgelerinde Osmanlıların muhafazakâr bir yol izledikleri görünmektedir ve biz, bir kontrol aracı olarak kullanılabilecek yeteri kadar Memlûk malzemesine sahibiz. Osmanlı kayıtlarını mümkün olan en üst düzeyde kullanmamak, açıkçası tamamen bir sorumsuzluk olur.

Bununla birlikte yukarıdaki kaynakların herhangi birinden daha hızlı bir şekilde bizi sonuca ulaştıracak olan, Eyyûbî ve Memlûk müelliflerince kaleme alınmış gerçekten dikkate değer yönetimle ilgili derleme ve ansiklopediler serisidir. Bunlar, yönetimin her branşına dair (genellikle kafa karıştırıcı ve karmaşık olsa da) detaylı usul tartışmalarını, Mısır ve Suriye idarî coğrafya taramalarını, vergi istatistikleri ve ikta' tahsislerini, her çeşitten resmî belgenin dökümlerinin çetelesini vs. içerir. Diğer hanedanlar da zaman zaman bu türden eserler ortaya koymuş olsalar da, bu sahada Memlûk geleneğine yaklaşabilecek -Osmanlı İmparatorluğu da dâhil- hiçbir devlet yoktur. Bu metinlerdeki malumat, (Stern'in çalışmalarındaki gibi) orijinal belgelerle test edildiğinde, bu bilgilerin dikkat çekici bir şekilde doğru ve tam oldukları ispatlanmıştır. Bütün bunların ışığında, kronolojik sıralamaya uyarak başlamak suretiyle bu malzemenin her birini değerlendirmek faydalı olacaktır. Ortaçağ'ın sonlarında, Mısır'da çok karakteristik olan Fâtımî ve Selçuklu müesseselerinin kendine özgü izdivacının yaratıcısı Selahaddin Eyyûbî ve arkadaşları olduğundan, Eyyûbî dönemine ait bir grup metin ile başlıyoruz.

1. Ali b. Osman el-Mahzûmî, *Kitâbül-minhâc fî ilm-i harâc-i Mısr*'ın, kısmen tenkitli neşri Claude Cahen ve Yusuf Ragıb tarafından yapıldı (1986). Eser ilk defa 565/1169-70 yıllarında telif edildi ve 581/1185 yılları civarında da yeniden gözden geçirildi. British Museum'da muhafaza edilen, fakat baş sayfası ve birçok önemli kısmı eksik olan bu çalışma, ilk defa 1960'lar civarında Claude Cahen tarafından tespit edildi. ("Un traité financier inédit d'époque fatimide-ayyubide", *JESHO*, V [1962], 139-159.) Ca-

hen, şimdilerde *Mahzûmîyyat* isimli bir kitapta bir araya getirilmiş birkaç hususî çalışmasını bu esere tahsis etti: *Etudes sur l'histoire économique et financiére de l'Égypte médiévale* (1977); bu çalışma, Mahzûmî'nin eserinin basılmış metni için vazgeçilmez bir şerh teşkil etmektedir. Cahen'in de pekçok yerde işaret ettiği gibi, Mahzûmî'ninki, kullanılması çok zahmetli ve hayal kırıklığına uğratan cinsten bir eserdir; fakat bu eser, askerî idare, ithalat ve ihracat vergileri (örnek vergi cetvelleri ve seçilmiş gümrük vergi tarifeleri vs. ile birlikte) hakkında paha biçilmez malzeme içermektedir. Cahen, *Mahzûmîyyât*'ta toplanan makalelerinde, Mahzûmî'nin metninin basılı kısımlarının tamamının bir Fransızca geçici çevirisini de ilave etmektedir; ancak bu yönde sarf edilecek daha fazla gayret, ileri düzeyde izahlara kapı aralayabilir.

2. İbn Memmatî, *Kitâb-ı kavânîni'd-devâvîn*, thk., A. S. Atiya (1943). Daha tam ve iyi tertip edilmiş olmakla birlikte bu eser, Mahzûmî'ninkiyle aynı zamanda (İbn Memmâtî 606/1209'da vefat etti) ve ona benzer nitelikte kaleme alınmış bir çalışmadır. Bu eser özellikle tarımsal vergilerin tespiti ve dağıtımında kullanılan usuller konusunda değerli bir çalışmadır. Diğer taraftan, onun sayısal verileri çok sınırlıdır ve bürokrasinin yapısı ile ilgili birçok problemi örtbas etmektedir. İbn Memmâtî'yi en son çalışan kişi olan Richard S. Cooper'a göre, A. S. Atiya neşrinde birçok önemli hata vardır. Cooper bu konuyla ilgili İngilizce bir çeviri hazırladı, ("İbn Memmâtî's Rules for the Ministries", doktora tezi, Kaliforniya-Berkeley Üniversitesi, 1973) ve iki tane kısa fakat tam çalışma yayınladı: "Land Classification Terminology and the Assessment of the Kharâj Tax in Medieval Egypt", *JESHO*, XVII (1974), 91-102 (İbn Memmâtî'nin 4. bölümünün bir çevirisini de içerir); "The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt", *JAOS*, XCVI (1976), 365-382.

3. Osman b. İbrâhim en-Nablûsî: (a) *Târîhu'l-Feyyûm*, thk., B. Moritz, *Description du Fayyoum* (1899); (b) *Kitâbü'l-lüma'i'l-kavânîni'l-mudıyye fî devâvîni'd-Diyâri'l-Mısriyye*, thk., C. Becker ve C. Cahen, *BEO*, XVI (1958-60), 119-134; eserden seçilmiş pasajlar, C. Cahen tarafından tercüme edildi: "Quelques aspects de l'administration égyptienne médiévale vus par un de ses fonctionnaires", *BFLUS*, XXVI (1948), 97-118. en-Nablusi, es-Salih Eyyub'un (637-647/1240-1248) saltanatı boyunca yazmayı sürdürdü. *Târîhu'l-Feyyûm*, Feyyum bölgesinin ayrıntılı bir malî tasviridir; Cahen onun üzerinde çalıştı ve zengin sayısal verilerini liste haline getirdi: "Le

régime des impots dans le Fayyûm ayyubide", *Arabica*, III (1956), 8-30; *Mahzumiyyat*'ta tekrar basıldı. Memlûk Mısır'ı için, ulaşabileceğimiz en yakın resmî vergi sicili odur. *Kitâbü'l-lüma'i'l-kavânîn*, en-Nablusi'nin idarî yozlaşma ve yanlışlıklara işaret ettiği ve gerekli reformları anlattığı daha ziyade şahsi bir müzekkeredir. Tarafgirliğine ve çarpıtmalarına rağmen bu eser, yürürlükteki Mısır malî idaresinin canlı bir portresini verir.

4. İzzeddin ibn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîra fî zikr-i ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*. Bu çalışmanın çeşitli bölümleri, aşağıda gösterilerileceği gibi, ayrı ayrı yayınlandı: (a) Halep: thk., D. Sourdel (1953). (b) Şam: thk., Sami ed-Dahhân (1956). (c) Ürdün, Lübnan, Filistin: thk., Sâmî ed-Dahhân (1963); (d) Halep hariç Kuzey Suriye: thk., Anne-Marie Eddé-Terrasse, *BEO*, XXXII-XXXIII (1981-82), 265-402; A. M. Eddé-Terrasse ilave notlarla bunun tercümesini de yaptı: *Description de la Syrie du Nord* (1984). (e) Cezire: thk., Yasin Abbâra (2 cilt, 1977-78). Cezire cildinin bazı parçaları Claude Cahen tarafından tercüme edildi: "La Jazira au milieu du XIIIe siècle d'après 'Izz ad-Dîn ibn Chaddâd", *REI*, VIII (1934), 109-128. İbn Şeddâd (v. 684/1285- bu, Selahaddin Eyyûbî'nin biyografisini kaleme alan meşhur İbn Şeddad değildir) Suriye ve Cezire ile ilgili bu tarihi-coğrafî araştırmasını 1270'lerde Sultan Baybars için yaptı. Kitabın ciltleri değişik yararlar sağlamakla birlikte, Halep ve Cezire ile ilgili olarak, geç Eyyûbîler döneminin vergi gelirleri ve askerî birimleri ile ilgili bazı değerli özetler içermektedir. Biz, genellikle, Suriye idaresi hakkında Mısır'dan daha az bilgi sahibi olduğumuz için, sistematik olmamasına rağmen bu çalışmanın vereceği çok şey vardır.

5. Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyri (v. 732/1332), *Nihâyetü'l-arab fî fünûni'l-edeb*. 30 cildin 1-25 arası yayınlanmış olup gerisi yazma halindedir. Eserin son yarısı bir dünya tarihidir; esas itibariyle Fâtımîler ve en-Nasır Muhammed (693-741/1294-1340) dönemi için yararlıdır. Eserin daha önceki kısmı eski edebü'l-kâtib (katiplik sanatı) edebiyatına aittir; VIII. ciltteki hazine bürosunun genel bir tasviriyle birlikte, bir hükümet katibinin sahip olması gereken becerileri tarif eder.

6. Ahmed b. Fazlullah el-Ömeri (749/1349): (a) *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr* (kısmen yayınlandı; en iyi yazma takımı İstanbul'da Ayasofya'dadır, 3415-3439); (b) *et-Ta'rîf bi-mustalahi'ş-şerîf* (1894). Bu ikincisi, devlet yazışmaları için doğru hitap formülleri ya da belirli bir idarî bölgedeki makam ve mevkileri bilmesi gereken bir katip için bir nevi el kitabı

ve faydalı bir rehberdir. Mısır ve Suriye'deki idarî taksimat ve posta haberleşmeleri ile ilgili kısımlar Richard Hartmann tarafından tercüme edildi: "Politische Geographie des Mamlukenreichs = Kapite 5 und 6 des staatshandbuchs Ibn Fadlallah al-Omari's", ZDMG, LXX (1916), 1-40, 477-511; LXXI, (1517), 429-430. Memlûk döneminde yazılan en etkileyici eserlerden biri olan Mesâlikü'l-ebsâr'a gelince, onun sırasıyla İlhanlı İmparatorluğu ile ilgili bölümleri Klaus Lech (1968) ve Kuzey Afrika ile ilgili bölümleri M. Gaudefroy-Demombynes (1927) tarafından yayınlandı ve incelendi. Tamamen erişilebilir durumdaki Paris yazmalarına (BN Schefer 5867) rağmen, yakın zamana kadar Mısır ve Suriye ile ilgili detaylı bölümler ne basılmış ne de çalışılmıştır. Muhtemelen, A. F. Seyyid'in yakın dönemde yaptığı tahkik, *L'Égypt la Syrie, le Hiğâz et le Yemen* (1985), daha büyük bilimsel ilgiyi teşvik edecektir.

7. Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî (v. 821/1418), *Subhu'l-a'şâ fî sınâati'l-inşâ* (14 cilt 1913-1920). 1972'de M. K. el-Bakli tarafından genel bir indeks yayınlandı. Aynı bilim adamı Subhu'l-a'şâ'daki teknik ıstılahlar için şimdi de bir sözlük hazırladı (*et-Ta'rîf bi mustalahâti Subhi'l-a'şâ*, 1984). Walther Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten* (1928)'de detaylı bir özet vermektedir. *Subhu'l-a'şâ*, şüphesiz Müslüman Mısır'ın bütün idarî tarihi için elimizdeki tek başına en değerli kaynaktır ve Memlûk devletinde bir kâtibin ihtiyaç duyduğu neredeyse her beceri ve bilgi şeklinin bir özetidir. Bu beş ciltten oluşan eser, büyük oranda arşivlerden ele geçirilen tam ve eski tarihli resmî yazışma örneklerinin dökümü ile doludur. Fakat bizim amaçlarımız açısından, arşiv usulleri ve merkezi ve yerel hükümetlerin yapılarının tam tasvirleri çok daha değerlidir. Çok iyi notlar ve eskimiş olmasına rağmen faydalı bir girişle birlikte, Suriye hakkındaki bölümlerin bir çevirisi Maurice Gaudefroy-Demombynes tarafından yapılmıştır, La Syrie à l'époque des Mamelouks (1923). Kalkaşendî'nin finansal idare ile ilgili anlattıkları B. Michel'in makalesi "L'organisation fianciére de l'Egypte sous les sultans mamelouks d'aprés Qalqachandi", BIE, VII (1925),127-147'de analiz edildi. Doğrusu, Subhu'l-a'şâ'nın elbette kusurları vardır: a) Çok az finansal veri içermektedir. b) Daha da önemlisi o, normatif bir anlamda idealize edilmiş ve değişimi küçümseyen, güncel politik-bürokratik davranışları görmezden gelen durağan bir hikâye ortaya koyar.

8. Takiyyüddin Ahmed el-Makrîzî (v. 845/1442), *Kitâbü'l-mevâiz ve'l-i'tibâr fi-zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (daha yaygın ismiyle *Hitat*). 'Standart' Bulak baskısı (2 cilt, 1270/1853-54) sadece kötü basılmış ve hatalarla dolu olmakla kalmayıp aynı zamanda indeks içermez. Gaston Wiet, İbn Tagrîberdî'nin erken dönem biyografik bir muhtasarı için yaptığı *Les biographies du Manhal Safi, MIE,* XIX (1932) isimli analitik özette şahsi isimler indeksi denilebilecek bir indeks yaptı. Tam bir indekste duyulacak acil ihtiyaç Ahmed A-M. Haridi tarafından giderildi: *Index des Hitat: Index analytique des ouvrages d'Ibn Duqmâq et de Maqrîzî sur le Caire* (3 cilt, devam ediyor, 1983-); bu çalışma sadece şahıs ve kabile adlarını değil tarihleri, Makrîzî'nin zikrettiği kaynakları ve teknik terimleri vb. içerecektir. Gaston Wiet, gerçekten eleştirel bir tenkitli neşre başladı ama bu çalışmasını bitirmedi: *MIFAO*, xxx xxxiii, clvi, xlix, liii (5 cilt, 1911-27). Tamamlanmamış bir Fransızca tercüme de Urbain Bouriant ve Paul Casanova tarafından üstlenilmişti: "Description historique et topographique de l'Egypte", *MMAF*, xvii (1900); *MIFAO*, iii-iv (1906-20). Son olarak kısa fakat çok değerli bir bölüm Andrew Raymond ve Gaston Wiet tarafından çok güzel bir şekilde takdim edildi: *Les marchés du Caire: traduction annotée du texte de Maqrizi* (1979). Hitat esas itibariyle Müslüman Mısır'ın bir tarihi coğrafyası olup, müellifi Makrizi, her bölgenin adı altında, geniş okumaları esnasında toparlamaya muvaffak olabildiği topografik ve tarihi verileri sunmaktadır. Şu anda mevcut olmayan kaynaklardan derlenmiş (dağınık ve dengesiz olmakla birlikte) değerli bir malî ve idarî malzeme hazinesi bu verilerin arasındadır. Hitat'ın kendine özgü tarihi karakteri, bu eseri özellikle de idarî sistemin, Mısır toplumuna somut etkileriyle ilgilenen bilim adamı için, Kalkaşendi'nin durağan ve tasvirci coğrafyasına önemli bir ilave yapar (Ana hatlarıyla benzer karakter ve değere sahip, Suriye ile ilgili çalışmalar aşağıda Onuncu Bölüm'de incelenmektedir.)

9. İbnü'l-Cî'ân olarak bilinen Yahya b. Şâkir'in (v. 885/1480), *et-Tuhfetü's-seniyye bi esmâi'l-bilâdi'l-Mısriyye*. Thk., B. Moritz (1898, tkr. bsk., 1974) adlı eseri, Memlûk İmparatorluğunun yıkılışına dek Mısır malî idaresinin temeli olarak kalan, en-Nâsır Muhammed'in 715/1315'te yaptırdığı 'Ravkü'n-Nâsıri' diye bilinen meşhur kadastro taramasına dayanan, bir Mısır idarî coğrafyasıdır. İbnü'l-Cî'ân bir muhasebeci (müstevfî) idi ve eseri de bir muhasebecinin kitabıdır. O, her bir yerleşim birimi için yaklaşık 1375-1475 yılları arasındaki beher iki yıl için, tarım yapılan arazi, kişi başına dü-

şen o bölgedeki malî gelir ('ibrâ) ve iktâ sahiplerinin isimleri şeklinde veriler sunar. Böylece biz, Memlûk tarihinin iki önemli noktasındaki -birisi en-Nâsır Muhammed'in iskân politikasının nispeten de olsa cari olduğu zaman, diğeri demografik, ekonomik ve siyasî krizlerle geçen bir asır sonrası- askerî arazi-kayıtlarının karşılaştırılabilmesi imkânına sahibiz. Biz böylece, bu dönemde Mısır'ın maruz kaldığı pekçok idarî ve malî değişikliklerin bir haritasını çizebiliriz; ancak tabii ki sadece bu verilerle bütün bunların gerçekleştiği süreci yeniden inşa edemeyiz. İbnü'l-Cî'ân'ın, daha eksik olmakla birlikte benzer nitelikteki İbn Dukmak'ın (1395 civarlarına ait) malzemesiyle birleştirilmiş verileri, Heinz Halm tarafından, diğer kaynaklara da karşılıklı referans verilerek özetlendi ve açık cetveller halinde sunuldu (*Ägypten nach den mamlukishen Lehensregistern*, 2 cilt, 1979-1982). Halm'in eseri şimdiye kadar çok az kullanılmıştır; ancak o, potansiyel olarak çok güçlü bir araştırma aracıdır ve Memlûk-Mısır müesseselerini çalışan herkesin daimî rehberi olmalıdır.

Bu metinler, burada bahsedilmeyen pekçok başka eserlerle birlikte oldukça bol miktarda sayısal veri içerirler. Bu malzeme, Prens Ömer Toussoun tarafından toplanıp özetlenmiştir: *Mémoire sur les finances d'Égypte depuis les Pharaons jusqu'à nos jours*, *MIE*, vi (1924)-belki başlık abartılı ve incelemesi derinlemesine değilse de faydalı ve kullanışlı bir eserdir.

Şimdiye dek tartışılan bütün kaynaklar, tabiatları itibariyle spesifik olarak yönetimle ilgilidir; bu eserler, bürokratlar tarafından işlerinin bir parçası olarak ya da gelecek bürokrat nesillerinin yetiştirilmesi için vücuda getirilmiştir. Ancak, onları en etkili şekilde kullanmak için mutlaka bu kaynakları, Memlûk müelliflerinin bize bıraktığı hikâye türü kaynakların (kronikler, biyografik sözlükler) çok geniş serisiyle birlikte okumak lazımdır. Burada onları incelemeye imkân yoktur zira onların isimlerinin sayısı, yüzlerce değilse de yüksek miktarlara ulaşmaktadır ve de sürekli yeni çalışmalar gün ışığına çıkarılmaktadır. Bu müelliflerin ansiklopedik kapsayıcılıklarına ve geniş ilgi sahalarına işaret etmek yeterli olacaktır. Dahası, Memlûk tarihçileri -askerî elit, büyük-küçük "ulemâ", bürokrasi, hatta bir miktar da gayrimüslim (ki onların tamamı bu dönemde Kıptî idiler) gibi- toplumun farklı kesimlerine mensuptular, öyle ki biz onların yazdıklarında, politika ve toplum hakkında birbirine zıt bakış açıları tespit etmekteyiz. Bütün bunlar, bizi, teknik idarî müesseseler ve usullerin daha geniş sosyo-politik anlamını incelemek için umulmadık ölçüde iyi bir duruma getirmektedir. Bu noktada şu çok açıktır:

En mühim anlatı kaynaklarının birçoğu ya basılmamıştır ya da elimizdeki nüsha eksik veya kötü tahkik edilmiştir.

O halde, elimizdeki bu muazzam malzeme hazinesi nasıl işlenecektir? Bir bütün olarak meselenin sistematik incelemesini üstlenmek –yani uzun süren mevcudiyeti boyunca Memlûk malî mekanizmasını karakterize eden temel müessese ve usulleri bir cilt içinde tespit etmeye çalışmak- çok çekicidir. Bu öyle bir çekiciliktir ki (doğrusu herkes için değil), birkaç bilim adamı buna dayanamamıştır ve bu ayartma şüphesiz faydalı ve önemli bazı çalışmalara vesile olmuştur. İngilizce'de bu türden iki çalışma özel bir dikkati hakeder: William Popper, *Egypt and Syria Under the Circassian Sultans 1382-1468 A.D.: Systematic Notes to Ibn Taghribirdi's Chronicles of Egypt* (2 cilt, 1955-57); eser, başlığına tam olarak tekabül eder ve amacı, yazarın İbni Tağriberdi çevirisini anlayarak okumak için gerekli arka plan bilgisini sağlamak olan bir özettir. O, Memlûk devletinin sentetik bir hikâyesinden ziyade Kalkaşendi'nin çeşitli bölümlerinin tenkitli bir derlemesidir. Ancak Popper'in zekâsı ve engin bilgisi, onu birçok bakımdan paha biçilmez hale getirir; görev ve rütbeleri sistematik bir şekilde araştırması, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, kur ve fiyatlar hakkındaki malzemesi vs. Muhtemelen bu eser, başlamak için en makul yerdir.

Hassanein Rabie'nin (geride bahsedilen) *The Financial System of Egypt*'ı son derece farklı karakterde bir çalışmadır. Kapsadığı dönem (741/1341'e kadar) için o, mufassal bir dökümantasyona sahiptir ve Rabie'nin detaya olan ilgisi ve kesinliği dikkate değerdir. Bununla birlikte eserin organizasyonu, sentezci tasvir arayan biri için kullanımı zorlaştırmaktadır. Çalışma, tarihsel olmaktan çok konulara göre düzenlenmiştir ve vergilerin, devlet dairelerinin ve görevlilerin fonksiyonlarını ifa ettikleri geniş toplumsal ve politik çevreye çok az dikkat çetmektedir. Belki de, etkili bir şekilde kullanmak istiyorsak, en iyisi bu çalışmayı kendi sorularımızı yöneltmemiz gereken tenkitli bir veri repertuarı olarak kabul etmektir.

Fransızca'da diğer pekçok alanda, yönetim ve müesseseler hakkında seçkin bir literatürün olduğu göz önüne alındığında Fransız biliminin bu alanda sunacağı şeyin çok az olması şaşırtıcı bir olgudur. Yukarıda bahsedilen Michel'in makalesi dışında, Gaudefroy-Demombynes'in *La Syrie à l'èpoque des Mamelouks* adlı uzun (100 sayfa) girişine bakınız. Birçok açıdan ciddi bir şekilde artık eskiyen bu anlatı, açıklığı ve tutarlılığı bakımından seçkinliğini sürdürmüştür ve bu eserin seremoni, devlet görevleri arasındaki

kıdem sırası ve diğer belirli konular hakkında vereceği çok bilgi vardır. Almanca'da, Björkman'ın *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten* adlı çalışması faydalı ancak yüzeyseldir. Arapça'da, hak ettiği kadar yaygın bir şekilde kullanılmayan hacimli ve iyi belgelenmiş bir çalışma vardır: İbrahim Ali Tarhan, *en Nüzumü'l-iktâ'iyye fi'ş-şarki'l-evsati fi'l-usûri'l-vustâ* (1968). Başlığına rağmen bu eser, Memlûk Mısırı üzerine yoğunlaşmaktadır ve çok kapsamlı bir şekilde iktayı ele almaya çalışmaktadır - sadece malî ve idarî problemleri değil aynı zamanda bu müessesenin siyasî ve sosyal önemini de konu edinir. Fakat Tarhan'ın çalışması, bütün bu genel çalışmalarda olduğu gibi aynı problemi yaşamaktadır; yani o da fikir bazında tarih bilincinden yoksundur. Değişim bir noktaya kadar kabul edilmektedir; fakat bu, sunuşun düzenleyici ilkesi değildir. Neticede bizim bilgimizdeki değişmeler ve zıtlıklar, anlaşılır bir sürecin bir parçası olmaktan ziyade salt keyfi ve öngörülemez görünmektedir. Bu tür katı ve şematik yaklaşımlar, (vergi oranları, organizasyon, usuller vs.'deki) görünür değişimlerin nasıl ve niçin olduğunu dahi soramayacağımız sonucuna götürür. Değişimler uzun vadedeki ekonomik süreçlerle mi, malî sistemin bilinçli bir şekilde yenilenmesiyle mi, hizipler arası çekişmelerle mi, yoksa şahsi menfaat için yapılan basit manipülasyonlarla mı ilgilidir? İncelemenizin çerçevesi değişmedikçe bunu asla bilemeyiz.

Dikkatimizi hayatî önemdeki bir ofis ya da müesseseye, yani kendisinin gelişimi bütün bir siyasî-idarî sistemininkini doğru bir şekilde aksettirecek olan bir kuruma yönlendirebilseydik, gerekli yoğunlaşma, tutarlılık ve gelişimsel bir bakış açısı başarabilirdik. Biz burada Dominique Sourdel'nin *Le Vizirat abbaside de 749 à 936* (2 cilt 1959-60) adlı eseri gibi bir çalışmayı aklımızdan geçiriyoruz; bu çalışma, sadece vezirliğin kendi gelişimini değil aynı zamanda ona bağlı idarî aygıtın da gelişimini tam bir şekilde takip eder. Sourdel, belirlediği konudan uzaklaşmayı reddeder; fakat onun anlatımı, Abbasi devletindeki siyasî çatışma biçimlerini de açıkça ortaya koyar. Bununla birlikte Memlûk sisteminde, Abbasi vezirliğine denk bir şey yoktur; sultan, işleri yürütmek için devamlı değişen bir askerî görevliler sınıfına dayanır ve bundan dolayı idarî sistemin uzun vadedeki evrimi hakkında bize bilgi verebilecek bir görev yoktur.

Alternatif bir yaklaşım da Memlûk idaresini doğrudan gelişimsel bir çerçeveye yerleştirmektir: Bu, Memlûk vergi tespit, toplama ve dağıtım usullerini, bunların Mısır malî müesseselerinin Arap fethinden Osmanlı

zamanlarına kadarki gelişimine nasıl uyduğunu tespit etmek suretiyle aydınlatma ve açıklamaya çalışan bir çerçevedir. Böyle bir yaklaşım tarzı çok daha ümit vericidir ve bu sürecin her iki ucu da oldukça teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Osmanlı dönemi, Stanford J. Shaw'ın, *The Financial and Administrative Orgaization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, (1962) isimli eserinde incelenmiştir. Shaw'ın monografisi son derece teferruatlıdır; fakat bunun, Osmanlı vergi sicilleri araştırmalarının öncülerinden biri olduğu unutulmamalıdır ve eser, yazarın kariyerinin ilk aşamasını temsil etmektedir. Osmanlı malzemelerinin başka bir incelemesi, kesinlikle gereksiz olmazdı.

Erken İslamî dönem için bir baş yapıt, C. H. Becker'in, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam* (2 cilt, 1902-3) isimli eserinde s. 81-112'de yer alan "Steuerverhältnisse im ersten Jahrhundert" başlıklı makalesidir (Bu makalenin ana konuları, Becker'in diğer yayınlarında geliştirilmiş ve daha ayrıntılı bir şekilde belgelenmiştir. Özellikle *Papyrs Schott-Reinhardt* [1906] ve onun *Islamstudien* [2 cilt, 1924-32] isimli çalışmasının I. Cildindeki şu iki yazıya bakınız: "Die Entstehung von 'Uşr-und Harâğland in Ägypten", s. 218-233; "Historische Studien über das Londoner Aphroditowerk", s. 248-262). Becker'in bu şaheser çalışması daha sonraki 40 yıl boyunca bu konu üzerinde yapılan daha derin araştırmaların hepsini şekillendirdi, ta ki D. C. Dennett, *Conversion and the Poll Tax in Early Islam* (1950) isimli çalışmasının 5. bölümünde, Becker'in görüşlerinin yanlışlığını parlak bir şekilde kanıtlayana dek. Dennett'in bu tashihi yıllarca hâkim görüş olmayı sürdürdü; fakat yakınlarda Kosei Morimoto'nun *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (1981) isimli eserinde Becker'in görüşüne yeniden geri dönülmüştür. Morimoto'nun kitabı, özellikle şimdiki bağlamda önemlidir; çünkü o, hikâyeyi Fâtımî döneminin önemli gelişmelerine birkaç atıfla Abbasi döneminin sonuna kadar getirmektedir. Bu bilim adamları arasındaki tartışma bize çok şey öğretmiştir; fakat yakın gelecekteki herhangi bir zaman diliminde İslam'ın ilk üç asrı hakkında nihaî sözün söyleneceğini ümit edebileceğimizi düşünmek çok zordur.

Fâtımî ve Eyyûbî rejimleri Mısır'ın malî müesseseleri açısından önemli bir değişim noktasını, merkezce kontrol edilen vergi gelirlerini toplama ve dağıtma sisteminden, askerlerin kendilerine tahsis edilen arazi ve köylerden kendi gelirlerini doğrudan topladığı, kısmen gayri merkezi bir sisteme geçişi simgelemektedir. Kısacası Abbasi sisteminin yerini, biraz değiştirilmiş

Selçuklu sistemi almıştır. Bu süreci anlayabilmek için, İran'da kendi anavatanında geliştiği şekliyle Selçuklu idarî müesseseleri hakkında sağlam bir malumata sahip olmak zorunludur; bu vazife A.K.S. Lambton tarafından epeyce kolaylaştırıldı: *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century* (1988). Fâtımî ve Selçuklu uygulamalarının Eyyûbî sentezi, Cahen'in vazgeçilmez (ancak, bazen sıkıntı verici) eseri Mahzumiyyât'ta tahlil edilmektedir. Michael Brett, "The Way of the Peasant", *BSOAS*, XLVII (1984), 44-56'da Cahen'in ileri sürdüğü meselelerin bazılarını aydınlatmaktadır.

Memlûk malî müesseselerini bin yıllık bir gelişim çizgisi bağlamında görmek için idarî yapıların ve detay noktalarının aydınlatılması için büyük bir çaba harcanmalıdır. Ancak malî idare ve politik sistem arasındaki ilişki, bir bütün olarak sadece Memlûk devletinin karakterini anladığımız ölçüde tespit edilebilir. Memlûk İmparatorluğu askerî bir oligarşi idi ve onun merkezi müessesesi kaçınılmaz olarak ordu idi. Diğer bir açıdan ordu, sistemden beslenen temel kurumdu ve kendisini besleyen gelirlerin toplanması ve dağıtımına nezaret etmekte, bu işlemi manipüle etmekte ve çeşitli yollarla bu işe müdahale etmekteydi. Ancak ordu, teşkilat ve usulleri, kendine has, oldukça farklı dünyaları içinde barındıran bürokrasinin tamamı değildi. Ordu hakkındaki bilginin bize sağladığı, politik sistem içinde (en azından o politik sistemin en önemli unsuru içinde) harcamaların nasıl bölüştürüldüğü ve dağıtıldığıdır. Kısacası, bu bilgi bize teknik idarî problemlerle genel tarihin meseleleri arasında hayatî bir bağ kurma imkânı sağlar.

Ordu ve bürokrasinin kesişme alanında en hassas ve açıklayıcı temas noktası kesinlikle ikta sistemidir. İkta, devlet memurları ve askerlere devletten alacakları maaşa karşılık verilen (genellikle tarımsal araziye dayanan ama bundan ibaret olmayan); ancak istendiğinde geri alınabilen gelir tahsisatı sistemi idi. İkta, sultan adına bürokrasi tarafından kontrol edilen idarî bir vasıta idi. Aynı zamanda o, askerî rejimlerin finansal ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmış ve daima öyle kalmıştı. Dolayısıyla, biz onu hem askerî-siyasî hem de malî-idarî açılardan ele alabiliriz.

Memlûkler ikta sistemini ilk uygulayanlar değillerdi. Bu sistem bölgede zaten çok uzun bir zamandır uygulanmaktaydı; ikta, 10. yüzyılın ortasında ilk Irak Büveyhi emirinin yönetiminde ortaya çıktı ve çabucak Batı İran ve Mezopotamya'daki devletlerin çoğunluğunun malî-askerî yapılarında temel bir unsur oluverdi. Eyyûbîler, onu Nil vadisine getirirken, Selçuklular bu

sistemi Bereketli Hilal ve İran'ın tamamı boyunca yaygınlaştırdılar. Fakat iktanın büyük önemine rağmen, hala, onun kökeni ve gelişiminin sadece tek bir güvenilir izahatı mevcuttur: Claude Cahen, "L'évolution de l'iqta' du ixe au xiiie siécle", *AESC*, VIII (1953), 25-52; aynı yazar tarafından kaleme alınan "İqtâ'", *EI*[2], iii, 1088-1091, buna ilave edilebilir. Bu müessesenin gelişimi ve yayılması hususunda Büveyhi ve Selçukluların merkezi rolü nokta-i nazarından, araştırmacı şu eserlere başvurmalıdır: C. E. Bosworth, "Military Organization under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, xviii-xix (1967), 143-167; Tsugitaka Sato, "The Iqtâ' system of Iraq Under the Buwayhids", *Orient* (Tokyo), xviii (1982), 83-105 (yazarın İngilizce'si son derece bozuk olsa da uğraşmaya değer) ve A.K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (1953) ve "Reflexions on the Iqtâ'", *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, ed., G. Makdisi (1965), 358-376. Zengi ve Eyyûbî Suriyesi için şu eserlerdeki malzemeye bakınız: N. Elisséeff, *Nûr ad-Dîn* (3 cilt 1967), III, 726-729 ve R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols* (1977), 371-375 ve çeşitli kaynaklar. İlk dönem Memlûk Suriye'si hakkında Robert Irwin'in makalesinde zekice ve iyi belgelenmiş mütalaalar vardır, "Iqta' and the End of the Crusader States", *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, ed., P. M. Holt (1977), 62-77.

Memlûk Mısır'ı hakkında elimizde bulunan çok daha zengin veriler, henüz tam değerlendirilememiştir. Bununla birlikte değişimi, açıklanacak merkezi olgu olarak alan ve müesseseleri, finansal zorunluluklar, politik menfaat ve amaçların geniş bağlamıyla irtibatlandıran bir tarihi perspektif gereklidir ve biz böyle bir perspektife henüz sahip değiliz. Rabie ve Tarhan'ın değerli ve genel çerçeveli çalışmaları, iktâ' sisteminin ekseriyetle istisnalar ve özel durumlardan müteşekkil göründüğü durağan bir sunuş yapmaktadır. A. N. Poliak'ın birkaç çalışmasında daha fazla tarihi nitelikte bir yaklaşım denenmektedir, fakat bu çalışmalar şimdi eskimiş olup, yanıltıcı fikirler ve desteksiz iddialarla doludur. Onlar hala ilginçtir fakat şüpheci bir tarzda kullanılmalıdırlar: *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and Lebanon (1250-1900)*, (1939); "La féodalité islamique", *REI*, x, (1936), 247-265; "Some Notes on the Feudal System of the Mamluks", *JRAS* (1937), 97-107; "The Ayyubid Feudalism ", *JRAS* (1939), 428-432. (Ben E. E. el-'Arînî'nin *el-İktâ'u'l-harbî fî zemeni selâtîni'l-Memâlik* [1956] isimli çalışmasını görme imkânına sahip olamadım; en azından başlık ümit vaat edicidir.)

Diğer taraftan, elimizde Memlûk iktâ' sisteminin gelişiminde tek başına en önemli olan hadise hakkında bazı iyi analizler vardır -ki bu hadise, en-Nasr Muhammed'in 715/1315'te yaptığı, büyük kadastro taraması ve iktâ' arazilerinin, sistematik yeniden dağıtımı; yani askerî idare için imparatorluğun yıkılışına dek sürecek bir çerçeve oluşturan çalışmadır. Bkz., Tsugitaka Sato; "The Evolution of the Iqtâ' System under the Mamluks -an Analysis of al-Rawk al-Husâmî and al-Rawk al- Nâsiri", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, no: 37* (Tokyo, 1979), 99-131. Bu çalışma, Heinz Halm'in, *Ägypten nach den mamlukischen Lehens registern*, I, 8-34'teki değerlendirmesiyle karşılaştırılmalıdır; Halm'inki Memlûk öncesi kadastro taramaları bakımından özellikle faydalıdır. Sato'nun makalesi, sonunda bize, gerekli bir hareket noktası verecek gibi görünmektedir ve biz bu noktadan gelecek iki yüzyıl boyunca Memlûk iktâ' sistemindeki değişimleri takip edebiliriz. Çok daha önemlisi onun vardığı sonuçlar, Halm'in, İbn Dukmâk ve İbn Ci'ân'ın sağladığı verilerden yaptığı yorucu derlemeyle birleştirilebilir. Açıkçası bizim bilgilerimizde büyük boşluklar vardır fakat kroniklerin sistematik bir şekilde taranması, mutlak sonuçlar değilse de güvenilir işaretler sağlayabilir. Bu, sadece bol zaman ve daha çok sabır meselesidir.

İktâ' ve onunla ilgili idarî büronun bu tür bir tarihi anlatımı, Memlûk ordusunun değişen yapısı ile ilgili tam bir bilgi gerektirir. Bu doğrultuda yapılması gerekenlerin büyük bir kısmı ortada durmakla birlikte gerekli temel, David Ayalon'un uzun bir dizi çalışmasıyla atıldı. Bunların çoğu, yakın zamanlarda iki ciltte bir araya getirildi: a) *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)* (1977); b) *The Mamluk Military Society* (1979). Onun ulaştığı önemli sonuçlar, "Mamlûk", *EI*², vi, 314-321'de hülasa edilmiştir. Ayalon'un kaleminden çıkan hemen her şey çalışmaya değer olmakla birlikte, bu bölümde bizi en çok ilgilendiren makaleler aşağıdakilerdir: "Studies on the Structure of the Mamluk Army", *BSOAS*, xv (1953),203-238, 448-476; xvi (1954), 57-90. "The System of Payment in Mamluk Military Society", *JESHO*, I (1958), 37-65, 257-296.

Bu iki çalışma, rütbe ve görevlerin karmaşık nizamını, iktâ' sistemi kendisine uydurmak zorunda olan Memlûk ordusunu oluşturan farklı kolorduları açıklayacak kadar başarılı oldular. Onun orduyu destekleyen idarî mekanizma hakkında söyleyeceği nispeten az şey vardır; ancak bu mekanizmanın anlaşılır ve anlamlı görünmesi için çok değerli çalışmalar yapmıştır. Bununla birlikte onun yaklaşımında belli bazı boşluklara dikkat etmek ge-

rekir. Bu boşlukların birincisi; Ayalon'un bu çalışmayı yayımladığı dönemde elinde bulunan kaynaklar, Çerkez dönemine (9./15. yüzyıl) aittir ve Ayalon, Memlûk ekonomik ve askerî gücünün zirve noktasını temsil eden 13. yüzyıl sonları ve 14. yüzyılı incelemek hususunda oldukça muğlâk ve genel tavır eğilimindedir. 1950'lerde bu kusur neredeyse kaçınılmazdı; fakat daha önceki döneme ait yeni bir grup metin onun çalışmasının bu kısmının yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. İkincisi; Ayalon, bütün gücüyle Mısır ordusuna odaklanmakta ve esasen imparatorluğun dış düşmanlara karşı yaptığı savaşların çoğunu gerçekleştiren ve idarî manada Mısır ordusundan daha önemsiz olmayan, çok farklı bir şekilde oluşturulmuş Suriye güçlerini tamamıyla görmezden gelmektir. Son olarak da bir organizasyon problemi vardır. Ayalon, Memlûk ordusundaki değişim problemleri konusunda kesinlikle ihmalkâr değildir ve gerçekte devamlı buna işaret eder; fakat onun değerlendirmesinin konusal yapısı, sezinlediği değişim süreçlerinin açık bir şekilde ortaya çıkmamasına neden olmaktadır. Diğer bir düzlemde o, sıkça değişimden ahlâkî bir mesele olarak bahsediyor görünmektedir -bir aç gözlülük, disiplinsizlik, düşen standartlar meselesi vs.- ve değişimin meydana geldiği demografik, ekonomik ve sosyal çevreyi sistematik bir şekilde incelememektedir. Ayalon'un daha sonraki muhtelif çalışmalarında bu çevre meselelerini incelediği doğrudur, fakat ahlâkî tenkidin tonu azalmamıştır.

Ayalon'la birlikte çok az bilim adamı, ciddi bir şekilde Memlûk askerî sistemini ele almıştır. Bununla birlikte farklı bakış açılarından birtakım teşebbüsler, birkaç yerde bulunabilir: a) H. A. R. Gibb'in klasik makalesi "The Armies of Saladin", *Cahiers de l'histoire égyptienne*, ser. iii, no. 4 (1951), 304-320; *Studies on the Civilization of Islam*, 74-88'de yeniden neşredildi; makale, Suriye-Mısır askerî müesseselerinin gelişiminde belirli bir döneme yoğunlaşmaktadır; b) R. S. Humpreys, "The Emergence of the Mamluk Army", *SI*, xlv (1977), 67-99; xlvi (1977), 147-182'deki makalelerinde son dönem Eyyûbîlerinden erken dönem Memlûk müesseselerine (1220-1280 civarlarında) geçişi tasvir etmeye çalışmaktadır; c) Ulrich Haarmann'ın, "The Sons of Mamluks as Fief-holdes in Late Medieval Egypt", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed., Tarif Halidi (1984), s. 141-168'deki makalesi, özellikle -hayatî, fakat o zamana kadar hemen hiç el atılmamış bir dönem olan- 8./14. yüzyıl sonlarını ele almaktadır. Gibb'in makalesi, (her ne kadar çok fazla değiştiril-

miş olmasa da), Ramazan Şeşen'in kapsamlı sentezinin ilgili bölümleriyle tamamlanabilir; *Selâhaddîn devrinde Eyyûbîler Devleti* (1983).

İdari tarihe müessese merkezli bir yaklaşım tarzı, bir kimsenin değerlendirmesinde yüksek oranda tutarlılık ve devamlılık yakalama imkânı sağlamaktadır ve bu aynı zamanda, malî bürokrasi ile devletin diğer anahtar müesseseleri arasındaki irtibatları çok somut ifadelerle gösterebilir. Ancak böyle bir yaklaşım tarzı zorunlu olarak kişisellikten uzak, kurallara, usullere ve politikalara odaklanır. Yaygın karalamalar aksini ifade etse de, bürokratlar karaktersiz ve duygusuz insanlar değildirler. Onların aileleri vardır ve görevde oldukları müddetçe ailelerinin değerlerini ve menfaatlerini temsil ederler. İdari sistem büyük ölçüde onların istediği tarzda işler. Kısacası şahsiyetlerin lehine müessese ve usullerin bir kenara bırakılması hususunda söylenecek çok söz vardır.

Bürokratlar hakkındaki esas bilgi hazinesi, Memlûk döneminin bol miktarda ürettiği biyografik sözlüklerde bulunur. Bunlar, detaylı bir isimler repertuarı vermez; ancak dinî eğitimleri ya da siyasî güçleri sebebiyle kaydedilmiş şahıslara yoğunlaşan bu tür eserlerde bürokratların büyük çoğunluğu, yer almayı hak edecek kadar tanınmış değillerdir. Benzer biçimde Mısır'daki pekçok bürokrat, özellikle de en alt kademedekiler Kıpti ya da İslam'a yeni girenlerdi. Ve bu yüzden Müslüman yazarlar tarafından dışarıda tutulmuşlardı. İnsan, 14. yüzyılın başlarında, hem Kıpti hem de orta düzey bir bürokrat olan ve eserinde kendisi gibi kimselerden oldukça fazla bahseden İbnü's-Sukâî' (öl. 726/1325) tarafından yazılan *Tâlî Vefeyâtü'l-A'yân* gibi nadir sözlüklere müteşekkir olmalıdır. Bununla birlikte bürokratlar, kroniklerde şaşırtıcı bir şekilde belirgindir ve bu metinlerin dikkatlice taranması pek çoğunu ortaya çıkarabilir.

İşte bu noktada Memlûk idaresine prozopografik (kişi hakkındaki her ayrıntıyı veren) yaklaşımın en basit ilk adımları literatürde bulunabilir. Yarım asır önce Gaston Wiet, o dönemde mevcut kaynaklara dayanarak her birinin kariyeriyle ilgili kısa anekdotlarla birlikte etkili bir görev olan 'kâtibü's-sırr' mesleğini (gizli belge sekreteri), 9/15. yüzyılda, elinde bulunduranlarla ilgili faydalı bir araştırma hazırladı: "Les Secrétaires de la chancellerie (*kuttâbu's-sirr*) en Égypte sous les Mamlouks circassiens (784-922/1382-1517)", *Mélanges René Basset* (1923), I, 271-314. Wiet, genel sonuçlara ulaşmaya çalışmamaktadır, ancak onun çalışması sadece bir başlangıç noktasıdır. Benzer şekilde algılanan bir çalışma Ahmad 'Abd

al-Râziq'ın çalışmasıdır: "Le Vizirat et les vizirs d'Égypte au temps des Mamluks", *AI*, xvi (1980), 183-239. 'Abd al-Râziq'ın araştırması, Wiet'ninkinden daha iyi belgelendirilmiştir. Fakat biyografik verileri, tamamen konu edilen kişinin doğum, ölüm ve vezirlik görevi tarihlerine hasredilmiştir. Şu anki haliyle faydalı olmakla birlikte bu eser, gelişmiş bir çalışmadan çok bir kaynak indeksidir.

Bürokrasi ile alakalı şimdiye dek bir sentez çalışmasına teşebbüs eden yegâne bilim adamı Carl F. Petry'dir: *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (1981). Petry'nin incelemesi, 15. yüzyıl biyografi eserlerinden derlenmiş bir veriler yığınının bilgisayar analizine dayanmaktadır ve bu metodun ortaya çıkarttığı imkânlar ve problemler gelecek bölümde tartışılacaktır. Burada onun tartışmasının bürokratlarla ilgili olan yönlerine işaret etmek daha faydalıdır. Birincisi; Petry, bürokratlarla devlet adamı olmaları hasebiyle değil, daha ziyade Memlûk kontrolündeki siyasî sistem içinde bir şekilde etkili ve fark edilir bir pozisyona kadar yükselmiş yerli, Suriye ve Mısır'ın Arapça konuşan toplumunun üyeleri olmaları sebebiyle ilgilenmiştir. Onlar, aslında din adamlarının egemen olduğu yerli ve asker olmayan sosyal elit içinde, sadece ve sadece bir unsur olarak ele alınmıştır. İkincisi; Petry, onların hayatlarının sadece birkaç yönüyle ilgilenmiştir: Yani onların coğrafî kökenleri (Kahireli, Yukarı Mısırlı, Kuzey Suriyeli vb.), Kahire'deki yerleşim modelleri ve kariyer edinme biçimleri -mesela bu sivil elitin sahip olduğu mesleklerin birinden diğerine geçişin derecesi. Aile geçmişi, eğitim, gelir kaynakları, siyasî roller hakkındaki sorulara sıkça gönderme yapmakta, fakat bunlar sistematik bir şekilde incelenmemektedir. Hülasa Petry bize, içine sivil idarecilerin kariyerlerini yerleştirebileceğimiz (kapsamlı olmaktan uzak olsa da) sağlam bir çerçeve ortaya koymaktadır; fakat bürokratik hayatın dinamikleri -yani kariyer çizgilerini seçtikleri, rakiplerini bertaraf etmek, zirveye giden yolda tutunmak, sultan ve kıdemli emirlerin politikalarını etkilemek, diğer askerî ve sivil elit üyeleriyle şahsi bağlarını takviye etmek, içinden sıyrılıp çıktıkları yerli toplum içinde liderlik ve prestij iddia etmek için gayret sarf ettikleri usuller- işte bütün bunlar bu çalışmada ancak zorlukla fark edilebilmektedir. Biz 9./18. yüzyılın kronikleşmiş krizlerinde bürokrasinin tam rolünü de anlayamıyoruz. Tabii bir bilim adamı, tek başına her şeyi yapamaz, en azından bir kitapta yapamaz ve Petry'nin kesin başarısı, Memlûk İmparatorluğu bürokratlarının çok yönlü politik ve sosyal rollerini derinlemesine

anlayabilmemiz için ne kadar ilerlememiz gerektiğini göstermesinde yatmaktadır.

Yukarıda incelenen satırlar boyunca ortaya konmuş hayranlık uyandıran çalışmaya rağmen, çok az bilim adamı, en azından açık ve sistematik bir tarzda idarî problemleri, Memlûk tarihinin kapsamlı bir görünümüyle entegre etmeyi denemiştir. Ve kesinlikle bu, (bölümün başında belirttiğimiz gibi) idarî tarihin hedefi olmalıdır. Bu açıdan, iki önemli çalışmanın başarıları çok daha belirgindir:

1. Ahmed Darrag, *L'Égypte sous le règne de Baybars*, 825-841/1422-1438 (1961).

2. Jean-Claude Garcin, *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qûs* (1976).

Darrag, tarihin birçok sahasında yaygın olan, fakat Ortaçağ İslam araştırmalarında nadiren kullanılan bir çerçeveyi seçti: Belirli bir dönemin siyasî tarihi. Darrag'ın yaklaşımı, onun değerlendirmesi sayesinde basmakalıplıktan kurtulmuştur: O, Baybars'ın siyasetini Mısır'ın içine saplandığı uzun vadeli ekonomik krize -genellikle ustaca ama tehlikeli ve yıkıcı- bir cevap olarak görür. Onun, hem Memlûk devletinin Batı Akdeniz'deki üstünlüğünü savunma, hem de askerî elitin imtiyazlarını koruma gayretleri, ekonomik bunalım şartları içinde gerçekleştirilmek zorundaydı. Kitabın üçte biri açıkça ekonomik durum ve Baybars'ın buna idarî tepkisine tahsis edilmiştir.

Darrag kesinlikle, zengin bir malumat vermektedir -özellikle Wiet ve Sauvaget tarafından neşredilen malî kitâbeleri iyi kullanmaktadır- fakat sonuçta onun izahatı ne ekonomik ne de idarî bakış açısından yeterli görünmektedir. İdari kısımda Darrag, tam anlamıyla idarî mekanizmanın gelişimini incelemeksizin bozulma, görevi kötüye kullanma ve gasp temalarına yoğunlaşır. İdari sisteme nerede uydukları ya da ne tür bir sürece denk düştüklerini tam olarak göstermeksizin - kendi içlerinde çok açıklayıcı- birçok anekdot ve rakam saymaktadır. Ekonomik durumla ilgili kısma gelince onun tasviri yine anekdotvâri bir havaya meyletmektedir. Darrag, zikrettiği rakamların çoğu kez çelişkili ve şüpheli olduğunu kabul eder; fakat onları ne sistematik bir şekilde sunar ne de titiz bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutar. En nihayet en çok tenkit edilen, onun tartışmasına rehberlik edecek bir Suriye-Mısır ekonomik sistem modeli bulun-

mamasıdır; o bize bu ekonominin 9./15. yüzyıl başlarında ciddi bir sıkıntı içinde olduğunu gösterebilmekte; fakat onun birçok probleminin birbiriyle nasıl alakalı olduğunu net bir şekilde ortaya koyamamaktadır. Açıkçası modern tarzda titiz bir ekonomik model mümkün değildir; diğer taraftan ekonominin temel sektörlerini ve onların birbirleriyle bağlantılarını ana hatlarıyla söze dökerek ortaya çıkarmak mümkündür ve çok gereklidir. Tabii ki Darraġ, (İslam araştırmalarının kendine has bağlamında) politik ve ekonomik tarihi entegre etme gayretiyle bir öncüdür ve burada işaret edilen türün kavramsal eksikliklerinden dolayı kınanmamalıdır. Fakat onun halefleri belki, gelişen ülkelerin ekonomilerini biraz dikkatle okumak zorunda kalacaklardır (itiraf etmek gerekirse son derece problemli bir saha ve özellikle, sık ideolojik mayınlarla doludur.) Bundan da öte, onlar 7./13. yüzyıl ve 9./15. yüzyıl arasındaki Akdeniz Avrupa'sındaki ekonomik yapılar ve akımlar hususunda genişçe bir okuma yapma ihtiyacı duyacaklardır. Mezkûr dönemde bu bölgelerin ekonomileri, -Suriye ve Mısır gibi- birçok aynı faktörden (en bilineni kara ölüm: veba) etkilenmekteydi ve bu ülkeler birbirlerine çok gelişmiş ticarî bir ağ vasıtasıyla yakından bağlıydılar. Akdeniz Avrupa'sı, bu yüzden Memlûk İmparatorluğu'ndaki ekonomik hayatın (yanıltıcı da olsa) bir aynasıdır.

Garcin'nin *Qûs*'u tamamıyla farklı türden bir kitaptır; bu çalışma, küçük bir bölgenin kapsamlı bir tarihini ortaya koyma çabasıdır ki; bu eserde politik, ekonomik, sosyal ve kültürel boyutlar, sadece ifade edilmekle kalmamış aynı zamanda biri diğerine tam anlamıyla entegre de edilmiştir. Seçilen bölge ilginçtir; oldukça geri kalmış bir bölge, Mısır'daki ana ekonomik ve politik güç merkezlerinden coğrafî olarak uzak, fakat onlardan izole olmamış bir yerdir. Kus ve bölgesinin "gerçek Mısır"ı temsil ettiğini iddia etmek son derece yanıltıcı olurdu. Ancak onlar, İmparatorluğun, insanın Kahire perspektifi ile asla anlayamayacağı bir yönünü net bir şekilde sembolize eder. Sayısız yoksul olsa da her şeye rağmen Kahire, başka yerlerde üretilen artık değerleri tüketen bir yer ve bütün Mısır ve Suriye'nin üretiminin aktığı ve en elverişli ticaret yapma koşullarına sahip, bir tür kolonyal büyük şehir idi. Kus, aksine sadece bir yönetim ve mübadele noktası, kırsal gelirlerin ve Kızıl Deniz ticaretinin başkente giderken içinden geçmek zorunda olduğu bir yerdi. Kus'un deneyimi, ne kadar kendine özgü olursa olsun, kesinlikle İmparatorluğun nüfusunun çok büyük çoğunluğunun deneyimine, Kahire'ninkinden daha fazla benzemekteydi.

Garcin, çok uzun bir bölümü -mesela Bedevilerin idaresi, Nil ve Kızıldeniz arasındaki ticaret ve hac yollarının güvenliği gibi- Memlûk devletinin erken dönem yapısı içinde Kus'un oynadığı çeşitli rollerin bir analizine tahsis eder ve bu bağlamda o, 1375 civarlarında Yukarı Mısır'da ikta dağılımını ortaya koymak için, İbn Ci'ân'ın temin ettiği verileri inceler. Garcin, emirlere ait tahsisatın titiz bir hikâyesini sunmakla birlikte, özellikle bölgedeki 'hükümdar emlakını' sultanın nasıl suiistimal ettiğiyle ilgilenmektedir. O, ticarî çiftlik hayvanlarının otlatılmasına yönelik ön yargıya işaret eder ve idarî görevlerle bunların (çoğunlukla Hıristiyan) personelini inceler. Garcin'nin tartışmasının tarihi bakımdan tamamen somutluğu ve doğru oluşu, bu tür konuların alışılageldik mekanik araştırma usulündeki en hoş, en ilginç değişikliktir. Onun yaklaşımı, gerçek değerini 9./15. yüzyılın kasvetli hadiselerini ele aldığında ortaya koyar. Çünkü onun öncelikli tasviri hem geniş bir politik-ekonomik bağlam içine yerleştirilmiş, hem de belirli bir zaman ve mekân içine güvenle demir atmıştır. Böylelikle, o, 1375'i takip eden yüzyıl boyunca oluşan idarî akımların anlaşılır bir hikâyesini (ki bunun doğru ve kesin olduğunu söylemeye gerek yok) yeniden teşkil etme imkânı bulmuştur. Bu sefer biz, idarî müesseseler ve usullerdeki bayağılaşmanın nasıl nüfusun azalması ve 1400'lerin başlarındaki ekonomik krizler v.s.'den kaynaklandığını görürüz. Artık biz, nahoş değişimleri aç gözlülük, ihtiras ve kötü niyet gibi insan tabiatının şu daimî (ve bu yüzden açıklanması beyhude) unsurlarına maletmek zorunda değiliz.

Kısacası Garcin, bana spesifik olarak idareye mahsus problemlerin geniş bir tarihi çerçeveye entegrasyonunda, diğer herkesten daha fazla başarılı olmuş gibi görünmektedir. Burada *tünel tarih*in ve idarenin mekanik görünümünün tuzaklarından sakınılmıştır. Doğrusu, Garcin'nin yaklaşım biçimi, diğer bölgelerde herhangi bir dar düşünceli tarz ile tekrarlanamaz; bu, sadece bizim diğer bölgelerle ilgili kaynaklarımızın çok farklı olmasından değil, aynı zamanda Kus'un, sınır bölgesindeki yerinin ona verdiği ayrıcalıklı sosyal, kültürel ve siyasî profili sebebiyledir. Bu esere bilgi sağlayan ruh, kesinlikle diğer bölgelere de aktarılabilir ve Feyyum, Delta ya da Suriye'nin bölgeleri gibi yerler, bu tür bir bakış açısıyla gerçekleştirilmiş çalışmalardan çokça istifade edebilirdi. Memlûk devletinin ne olduğu ve nasıl işlediği hususuna bu kadar nüfuz etmek, başka bir stratejiyle kesinlikle mümkün görünmemektedir.

7. KÜLTÜREL BİR ELİT İSLAM TOPLUMUNDA ULEMÂNIN ROLÜ ve KONUMU

Ulemâ-bilim şerefli bir bilimdir –en azından biz böyle düşünmek zorundayız; çünkü o neredeyse sahip olduğumuz İslam sosyal tarihinin tamamıdır...
(Roy P. Mottahedeh, *JAOS* içinde, xcv [1975], 495)

'Ulemâ' kimdir ve nedir? Onların ne olmadıklarını söylemek daha kolaydır; çünkü onlar ne bir toplumsal-ekonomik sınıf, ne konumu tam olarak belirlenmiş bir grup, ne soya dayalı bir kast, ne bir hukukî-siyasî topluluk ve ne de bir meslektir. Eldeki metinlerde onlar, yarım yamalak okuma-yazma bilen köy imamları ve bilgili kadılar, kitleleri harekete geçiren aktörler, kralların özel danışmanları, manevi rehberler ve kinik politikacılar olarak geçmektedirler. Bazıları zengin ve nüfuz sahibi ailelerin çocukları iken diğer bazıları uzak kasabalardan gelen fakir göçmenlerdir. Bir kısmı toprak sahibi ağalar, diğer bir kısmı maaşlı profesörler ya da bürokratlar, bir diğer grubu tüccar ya da mütevazı zanaatkârlardır. Büyük çoğunluğu erkektir, ama saflarında pekçok tanınmış kadınlar da vardır. Kısaca onlar, İslam toplumu içindeki grupların muhtemel tüm sınıflamalarını aşmakta siyasî, sosyal ve kültürel çok çeşitli roller oynamaktadırlar. Ancak bu belirsizliğe rağmen, açıktır ki onlar İslam toplumunun çok hayatî bir unsurudurlar -aslında onu başka bir şey değil de 'İslamî' yapan yegâne gruptur- ve nereye dönersek dönelim onlarla karşılaşmaktayız.

Belki de *'ulemâ'*nın, en azından ortaçağ İslam toplumundaki diğer gruplara nazaran bu kadar karmaşık ve belirsiz görünmesinin nedeni, bizim onlarla ilgili çok şey biliyor olmamızdır. Kesin olmak gerekirse, bu ölçekte bir bilgi şaşkınlık doğurmamalı; çünkü bize ulaşan nesir metinlerinin çoğunun yazarı onlardır, dolayısıyla kendilerinden ve kendi ilgilerinden söz etme eğiliminde olmaları doğaldır. Ancak daha somut anlamda onlar, (tam manasıyla olmasa da) büyük ölçüde dinî bilgi ve dinî itibar üzerine yoğunlaşan bir bilimsel yazın türü geliştirdiler. Bu, biyografik sözlüktür. Bu eserlerin salt yığını onları *'ulemâ'* araştırmaları-

nın son derece gerekli bir aracı yapacak durumdadır; ancak bunun kadar önemli bir nokta da bu yazıların hayret uyandıracak ölçüde o grubun tam ve kesin self-imajını (kendi kendini algılayış) veriyor olmasıdır. İslam toplumunun herhangi bir başka unsurundan çok daha kapsamlı ve çok daha doğrudan olmak üzere biz bu insanları kendi ifadeleriyle bilebiliriz.

İki sebepten dolayı -onların her yerde hazır ve nâzır olmaları ve de elimizdeki verilerin kalitesi sebebiyle- *'ulemâ'*, sosyal tarihçinin özel dikkatini cezbediyor. *'Ulemâ'*dan hareketle toplumun geriye kalan kısmı hakkında genellemeler yapabileceğimizi söylemek yanıltıcı olabilir; ama onların davranışlarının kesin, eleştirel bir bilgisini, aksi halde tamamen karanlıkta kalacak bir toplumsal sistemin dar geçitlerine ve uzak köşelerine ışık tutmak için kullanabiliriz. Onların birbirlerini ve *'ulemâ'*-olmayanları nasıl gördüklerini inceleyerek, genel anlamda ortaçağ Müslümanları için mümkün olan toplumsal davranış kalıplarının daha anlamlı bir haritasını çıkarabiliriz.

Ana kaynağımız biyografik sözlükler olduğundan, araştırmamıza onun ayırt edici özelliklerini tartışmakla başlayacağız. Yüzlercesi ve binlercesiyle biyografik sözlükler, tasavvur edilebilecek her türlü hacim ve formatta olabilmektedir ve bu sebepten faydalı genellemeler yapmak zordur. Bununla birlikte, Lewis ve Holt'un *Historians of the Middle East* adlı eserlerinde (54-58) yer alan H.A.R Gibb'in "Islamic Biographichal Literature" isimli makalesinde konuya açık ve nüfuz edici bir giriş bulunabilir. (Ancak Gibb'in inatçı İran-karşıtı görüşleri burada da kendisini göstermektedir.) Daha detaylı bir tarama Ibrahim Hafsi'nin "Recherches sur le genre 'Tabaqat' dans la littérature arabe", (*Arabica*, xxiii (1976), 228-265; xxiv (1977), 1-41, 150-186.) adlı eserinde gerçekleştirilmiştir. Hafsî bu tür eserlerde bulunabilecek konu türleri ve organizasyon biçimlerinin oldukça iyi genel bir resmini sunuyor, ancak onun çalışması biyografik sözlüğün kapsamlı bir araştırması olmaktan uzaktır. O daha çok özellikle *tabakat* ('sınıflar'-sözlükte 'katmanlar', 'tabaka') teriminin anlam ve kullanımıyla ilgilenmekte ve sadece başlığında bu kelimenin geçtiği eserleri esas almaktadır. Son olarak, Paul Auchterlonie'nin *Arabic Biographical Dictionary: A Summary Guide and Bibliography* (1987) isimli eseri çok faydalı bir başvuru kaynağıdır; eser çok sayıda metnin seçici ama makul bir taramasını yapmaktadır. Auchterlonie kü-

tüphanecilerin ve araştırmacıların ihtiyaçlarına eğilmekte ama bu yazın türünün (*genre*) edebî yapıları ve gelişimine dair çok az şey söylemektedir.

Biyografik sözlük İslam tarih yazımının gelişiminin oldukça erken bir aşamasında ortaya çıkmıştır. Şu anda elimizde bulunan (hepsi matbu) ilk üç eser 3./9. yüzyılın ortalarında telif edilmiştir: el-Vâkıdî'nin öğrencisi ve "sekreteri" (*kâtib*) İbn Sa'd'ın (v. 231/845) *Kitab el-tabakat el-kebir*'i; Halife b. el-Hayyât el-Usfurî'nin (v. 240/854) *Kitabü'-tabakât*'ı ve Muhammed ibn Sellam el-Cumahî'nin (v. 231/846) *Tabakât el-şuarâ el-câhiliyye ve el-islâmiyyin*'i. Bu tarihten sonra biyografik eserler zinciri hiç kırılmadan devam etmekte ve bu olgu İslam'ın 'bilgili sınıfları' için çok önemli sonuçlar doğurmaktadır: Sahabe ve Tabiûn'la ilgili bilginin sıhhatine dair ne kadar şüphemiz olursa olsun, 2./8. yüzyılın sonundan itibaren çok sağlam –ve gerçekte genellikle çağdaş- biyografik veriye sahibiz. Hata ve tarafgirliğin yaygın olmasına rağmen en azından bunlarda salt uydurma denilebilecek çok az şey vardır.

Erken biyografik eserler daha çok din âlimleriyle –hadis ravileri, *fakîhler*, Kurra (Kur'an okuyucuları)- ilgilenmiştir, ama zamanla ağ daha geniş bir alana yayılmıştır. 4./10. yüzyılın sonlarına gelindiğinde şairlerle ve diğer edebî alanlardakilerle, Sufilerle, doktorlarla ve üst düzey bürokratlarla ilgili uzman sözlükler bulunmaktadır. Her alanda temayüz etmiş kişilerle ilgili ilk büyük genel sözlük İbn Hallikân'ın çok iyi kaydedilmiş ama oldukça seçici (yaklaşık 850 madde) bir eseri olan ve 672/1274'de Kahire'de tamamlanan *Vefeyâtü'l-a'yân fî enbâ' ebnâ'i'z-zaman*'dır. Ancak toplumun üretici sınıflarının –yani çiftçiler, tüccar ve zanaatkârların- meslekleriyle ilgili olarak bu sözlüklerde yer almamış olmaları ilginç ve öğretici bir durumdur (Ancak bu geçmişten gelen birkaçı daha saygın bir başlık altında bu sözlüklerde yer alabilmektedir).

Daha erken sözlükler kapsamlarına dâhil ettikleri geniş sınıflarla (genellikle hadis uzmanları veya şairler) ilgili olarak kapsayıcı bir tavır takınmaya çaba göstermişlerdir. Ancak 4./10. yüzyılda sadece ikâmet ettiği yer, fıkhî ya da kelami mezhebî vs.'ye göre belirlenmiş alt grupları dâhil etme yönünde artan bir eğilim görmekteyiz. Kimin dâhil edileceğine dair kriterde meydana gelen böyle bir değişim açıktır ki önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Burada bir kimsenin müslümanlığının Kutsal Metne (Kur'an ve hadis) sadakatine göre değil de onu nasıl yo-

rumladığına göre tanımlanacağı yönünde ya da bir bölgeye mensup olmanın Müslüman'ın kültürel kimliğinin başat (ama nihaî değil) bir öğesi olduğuna dair bir hassasiyetin olduğu düşünülebilir. Ancak 7-8./13-14. yüzyılda ve başlıca Memlûk topraklarında evrensel, ansiklopedik bir istek tekrar kendisini hissettiriyordu. Bu noktada İbn Hallikân belki de dönüm noktasını işaretliyor; fakat zirve ancak Muhammed b. Aybek es-Safedî'nin (v. 764/1363) devasa (bu kez hiç abartı yok) *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'ıdır.

Hemen hemen tek bir yazar bazen hem biyografik sözlük hem de tarih (kronik) yazmış olsa da bunlar, kaynak, metot ve mevzu bakımından iki ayrı edebî türdür ve oldukça farklı nitelikte bilgi nakledeler. Bu, İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/ 1200) *Muntazam*'ında olduğu gibi bu iki tür tek bir eserde toplandığı durumda bile büyük ölçüde doğru bir tespittir. Bu eser, belli bir yılın ya da on yılın olaylarını, bu zaman diliminde ölmüş olan önemli şahsiyetlerin ölüm haberlerini ve onlarla ilgili bilgileri sistematik bir biçimde takip eden eserler zincirinin ilk halkasını teşkil eder.

Nerede ve ne zaman telif edilirse edilsin, din adamlarını konu edinen bu sözlüklerin neredeyse tek dili Arapçadır. Ancak 6./12. yüzyıldan itibaren Farsça sufiler ve şairlerin hayatları için yaygın olarak kullanılmıştır.

Biyografi yazarları, başka yazın türlerinde daha çok seleflerinden ve hatta çağdaşlarından alıntı yapmaktadırlar. Sonuçta, belirli bir kişiye ait birkaç hayat anlatıları orijinal tek bir metnin kısaltılmış ya da başka sözcüklerle anlatılmış hali olabilir. Belirli bir insanla ilgili gerçek anlamda bağımsız kanıtlar bulabileceğimiz nispeten çok az örneğe sahibiz; ancak tabii ki bu sorun her bir durum için ayrı ayrı çözülmelidir. Biyografi edebiyatının bu özelliği, anlaşılacağı gibi çok ümit kırıcı olabilir; fakat bu aynı zamanda, aksi durumda tamamen kaybolmuş olacak pekçok büyük metni –ki bunların bir kısmı gerçek anlamda antik değerdedir– güvenilir bir biçimde yeniden inşa edilebilir. İşte İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) Sahabe ve erken devir hadisçilerine dair kaleme aldığı eserlerde kendi zamanında hala mevcut olan 2.-3./8.-9. yüzyıl malzemelerinden pekçok alıntıyı muhafaza etmiştir. (Bu noktada G. H. A. Juynboll'un *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Autorship*

of Early Hadith [1983], s. 135-137, 237-241 isimli eserindeki uyarıcı ifadelere bakılmalıdır.)

Bu noktaları akılda tutmak şartıyla biyografik sözlüklerden bizzat onları yazanlarla, yani *'ulemâ'* ile ilgili ne tür bir bilgi elde edebileceğimiz sorusunu sorabiliriz. Sürekli yaptığımız gibi işe, bir metni kendi ifadesi ile anlamaya çalışarak, yani yazarının cevaplamaya çalıştığı soruları tespit ederek başlayabiliriz. Endülüslü alim İbnü'l-'Abbâr'ın (595-658/1199-1260) *Kitâbü't-tekmile li-kitâbi's-sıla* (tahk. F. Codera, *BAH*, V, no. 792, p. 246) isimli eserinden alıntılanan aşağıdaki metin oldukça tipik bir biyografik madde (Ar. *terceme*) özelliği taşır:

> "Muhammed b. Abdü'l-Azîz b. Ali b. İsa b. Saîd b. el-Muhtâr el-Ğâfiki, Kurtuba (Cordoba) ahalisinden. Künyesi Ebû'l-Hasen'dir ve ailesi aslında Şekûra'dan geldiği için 'Şekûrî' diye bilinir (şimdiki Segura de la Sierra). O, Ebû Abdullah b. Ahmer el-Kureşî; Ebû Bekr b. el-Arabî; Ebû Cafer el-Bitrûcî; Ebû'l-Kâsım b. Râzî; Ebû Abdullah b. Mekkî; Ebû Ahmed b. Rızk; Ebû Muhammed b. el-Nefezî; Ebû Bekr b. Müdîr; Abdurrahîm b. Haccêrî [ya da el-Hicâzî]; Ebû't-Tâhir et-Temîmî; Ebû İshâk b. Sibât; Ebû Bekr Yahyâ b. Mûsâ el-Birzâlî; Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Alî b. Ferec ve diğerlerinden (hadis) tahsil etmiştir. Ebû'l-Velîd b. Hayra, İbnü'd-Debbâğ ve Haydar b. Yahyâ el-Bacîlî ona (eserlerini öğretmeye) icazet (izin) vermiştir. O Endülüs tarihini ezbere bilirdi. O hadis çalışmalarına kendisini vermişti- hadis dinlemek için çok seyahat etmiş, raviler arasında ayırım yapabilicek yetkinliğe sahip, tariklerle (hadislerin nakledildiği yollar) ilgili derin bir bilgi sahibiydi ve (kısaca) bu konuya tam bir hâkimiyeti vardı. Arap dil biliminde eşsiz biriydi ve (bilgi) kazanma ve nakletme konusunda babasının ve ailesinin zühd, haslet ve iyi şöhretini paylaşıyordu. Atalarının kasabası olan Şekûra kadılığını yapmıştır. Tavırları övgüye layıktı; kararlarında adil, doğru bildiği konuda sabit kadem ve bu görevle ilgili karşılaştığı (sorunlardan) rahatsız olmazdı. O hadis yazdırmış (*imla*) ve insanlar ayakta onun dediğini kaydetmişlerdir; daha bilgili olduğu konularda babasından ders almamıştır. 520 yılında doğmuş ve 2 Muharrem 579, Çarşamba günü vefat etmiştir. Ümmü Seleme kabristanında Harun b. Selim'in kabrine bakan yol kıvırımında gömülüdür. Ebû'l-Abbâs el-Mecrîtî cenaze namazını kıldırmıştır. (Bu anlatılanların) çoğu İbn Havtullah'dan nakledilmiştir."

Bu oldukça basit bir maddedir. el-Ğâfikî hakkında bize sadece birkaç gerçeği aktarmaktadır. Hatta günümüzün kısa ölüm yazılarında bulabileceğimiz şeyleri bile vermemektedir. Onun başlıca kamu hizmetiyle (Şekûra kadılığı) ilgili olarak; mesela bu göreve kim tarafından ve ne zaman atandığı söylenmemiştir. Cenazesine hayatının başka yönlerine gösterilen ilgi kadar ilgi gösterilmiştir. Ancak bu madde aslında İbnü'l-'Abbâr'da görebileceğimiz çoğu maddeden daha fazla bilgi sunmakta ve doğal olarak şu sorunun doğmasına neden olmaktadır: Bu türden bir biyografik bilgiyle biz ne yapabiliriz? Eğer soru birey olarak el-Ğâfikî ise görüldüğü gibi cevap çok azdır. Fakat eğer onu cemaat içinde tek bir üye olarak görmeye niyetlenirsek daha ümitvar olabiliriz. Bu iddiayı desteklemek üzere en azından altı noktanın üzerinde durulması gerekir.

Herşeyden önce, elimizde kabile *nisbe*si de dahil altı nesilden oluşan tam bir şecere vardır. Eğer onun atalarından bazıları da eğitim işiyle uğraşmakta ise (ki biyografideki başka verilerden öyle olduğu anlaşılıyor), İbnü'l-'Abbâr ve başka Endülüs sözlüklerini inceleyerek önde gelen eğitimli bir ailenin doğuşunu izleyebiliriz. Doğrusunu söylemek gerekirse, şecerelerin kullanımı kolay değildir. Hatta çoğu zaman üç veya dört nesil geriye gidildiğinde şecereler oldukça kurgusal olabilmektedir; çünkü Berberî veya yerli İspanyol kökene sahip insanlar genellikle asil bir Arap kavmine aidiyet iddia edebilmektedirler.

İkincisi; el-Ğâfikî'nin erken yaşlarda yaşadığı yeri (Kurtuba) ve ailesinin asıl memleketini bilmekteyiz (Segura). Diğer pekçok hırslı ve biraz kabiliyetli insanlar gibi el-Ğâfikî'nin atalarından biri daha büyük bir şehirde talihini aramak üzere küçük bir kasabayı terk etmiştir. Biyografik sözlüklerin bu türden verilerinin sistematik bir taraması, her bölgedeki ana öğrenim merkezleri, onların birbirleriyle olan bağlantıları, hâkimiyetleri altına aldıkları kültürel arka planı, her birinde takip edilen çalışma biçimleri, *'ulemâ'*nın coğrafî kökenleri vs. ile ilgili çok şey söyleyebilir.

Üçüncüsü; el-Ğâfikî'nin ders aldığı kişilerin iyi bir listesine sahibiz. Bunlardan bazılarının tanınmış âlimler olması muhtemel olduğundan, onların sözlüklerden izlenmesi ilke olarak mümkündür. (Buradakilerin çoğunun *künye* ya da *nisbe*siyle tanıtılmış olması gerçeği, çoğu sözlüklerin o dönemde maddelerini *isme* göre düzenledikleri düşünülürse meseleyi tahmin edileceği üzere karmaşık hale getirmektedir.) Bu iş başarıldığı oranda, el-Ğâfikî'nin yetiştiği ve kariyerine başladığı kişisel ağ yeni-

den kurulabilir. İnsanın beceri ve azmine bağlı olarak, bu ağ siyasî fırkalarla, dinî halkalarla, çeşitli türden toplumsal gruplamalarla (klanlar, sınıflar vs.) ilişkilendirilebilir. Bu türden prozopografik (bir kimsenin görünümünü, kişiliğini, sosyal ve ailevi bağlarını, kariyerini vs. inceleyen) bir araştırmanın kendisi en iyi ihtimalle hep yavaş, yorucu ve sonuçları da genellikle sınırlı olacaktır. Bir kimse hangi sorunları tam olarak açıklamak istediğini bilerek çalışırsa ancak o zaman bu metot faydalı olabilir.

Dördüncüsü; el-Ğâfikî'nin doğum ve ölüm tarihlerini biliyoruz. En azından ölüm tarihleri hemen hemen daima biyografik sözlüklerde verilmektedir ve bu gerçek bize bir zaman-dizeleri oluşturma ve dolayısıyla *ulemâ*nın hayatının birkaç boyutunu bir zaman çerçevesi ve değişim içerisinde inceleme imkânı vermektedir.

Beşincisi; el-Ğâfikî'nin çalışmış olduğu konuların listesi kültürel ve dinî hayatla ilişkili değerli bulgulara kapı aralamaktadır. Tüm maddelerde hemen hemen aynen tekrar edilen bu türden bir malzeme bize entelektüel faaliyetin bir profilini çıkarma imkânı sunmaktadır. Bu profiller üst üste yığılan verilere dayandığından, kendi başlarına alındığında katıdırlar ve hayat emaresi göstermezler; fakat onlar, mesela belirli bir eserin kültürel yeri ve önemini takdir etmek isteyen bir bilim adamı için nesnel bir bağlam sağlayabilir.

Son olarak, el-Ğâfikî'nin önemli bir kamu hizmetinden söz edilmiştir. Bu türden bir bilgi, her zaman biyografi edebiyatının amaçlarıyla uyuşmadığından, sistematik ve öngörülebilir şekillerde sunulmamıştır. Yine de burada, ulemânın gelir kaynakları ve tipik kariyer kalıplarına dair bize değerli ipuçları sunmaya yetecek kadar bilgi vardır.

Yukarıdaki değerlendirmenin metodolojik sonuçları şöyle özetlenebilir. Her şeyden önce tipik bir biyografik sözlükte verilen bilgiler, herhangi bir bireyin tafsilatlı bir biyografik çalışmasını hemen hemen hiç destekleyememektedir; bir insanın kariyer ve kişiliğinin ciddi bir araştırması için başka pekçok malzemeye ihtiyaç vardır. Diğer yandan, tam da bunların verdiği bilgilerin tekrarlarla dolu, belirli bir şekil takip eden niteliği *ulemâ*ya niceliksel ve prozopografik yaklaşımlara imkân sağlamaktadır; çünkü İslam toplumundaki başka hiçbir topluluğun böyle sistematik ve kapsamlı bir profilini çıkarmamız mümkün değildir. Ancak alanlarının darlığı nedeniyle biyografik sözlükler, kendi başlarına bir

kaynak olarak kullanılamazlar; onlardan çıkarılan toplam veri ancak başka kaynaklarla beslendiğinde hayatiyet ve içerik kazanabilir. (Bu bağlamda, biyografik sözlük ve onun kardeşi olan ölüm olaylarını tescil eden disiplinin kişisellikten uzak niteliği, Memlûk ve Memlûk-sonrası dönemde yazılan eserlerde daha az dikkat çekici bir durumdur. Mesela es-Sehâvî [v. 902/1497] *Dav'u'l-lâmi' fi-a'yâni'l-karni't-tâsi'* isimli eserinde açık sözlüdür, birçok ayrıntı verir ve de şahsiyetlerle alakalı yargılarında genellikle düşmanca bir tavır içindedir. Abdurrahman el-Cabertî [v. 1240/1825] *Acâibü'l-âsâr* isimli eserine aldığı 18. yüzyıl figürlerinin -her ne kadar emirler ulemâdan daha şanslı olsalar bile- gerçeğe yakın harika portrelerini sunmaktadır. Ancak bu durumda bile bizim anladığımız anlamda biyografiyle karşı karşıya değiliz.)

Biyografi edebiyatının nitelikleri ve fırsatlarını göz önünde bulundurduğumuzda, onu en iyi bir şekilde kullanmanın stratejileri nelerdir? Biz bu soruyu, *ulemâ*yı sosyal aktör olarak gören modern bilim adamlarının bu tezlerini desteklemek için kullandıkları farklı yollara bakarak açıklamaya çalışacağız. Bu yaklaşımlardan bir kısmını 'vadesini doldurmuş', diğer bir kısmını ise 'devrim yapıcı' şeklinde nitelemek şüphesiz çok cazip görünüyor. Ancak bu faydasız bir oyundur. Bizim amacımız *ulemâ*nın kapsamlı ya da en azından çok boyutlu bir şekilde algılanmasını sağlamaktır. Bütün bilmemiz gereken, her bir mümkün yaklaşımın bu amaca ne katabildiği ve farklı yaklaşımların birbirini nasıl tamamladığı ve karşılıklı olarak nasıl güçlendirdiğidir.

Biyografik çalışmaların elimizdeki kaynaklarca desteklenmediğine daha önce dikkat çekmiştik. Ama iki şart gerçekleştiğinde biyografi, takip edilmeye değer bir yaklaşım olduğunu ispat etmektedir: (1) Ele alınan bir kişi, içerisinde kendi tecrübesine yönelik oldukça düzenli yorumlarda bulunduğu çok geniş bir eserler bütünü bırakmışsa; (2) Konu edilen kişi, sözlerinin ve hatta hareketlerinin modern kaynaklarda çok yaygın olarak kaydedildiği kamusal bir figür olduğunda. *Ulemâ* için bu iki şart nadir de olsa gerçekleşmektedir. Onların yazıları çoğunlukla teknik bilgi şeklinde olup yazın tarzı kuru ve kişisellikten uzaktır. Bir kimsenin kişisel hayatı ve içsel tecrübesine dair yazısına gelince -ki bu bizim bildiğimiz anlamda biyografinin gerçek malzemesidir- bunlar, ham ve dikkatsizce hazırlanmıştır; ancak bunlar, onurunu önemseyen kişiler tarafından oluşturulmamıştır. Hatta istisnai bir biçimde kişisellik ve açık

sözlülüğüne rağmen Câhız gibi (en azından yarım âlim) birisi bile kendi yaptıkları ve hissettikleriyle ilgili bize hemen hemen hiçbir şey söylememektedir. Ne de çoğu *ulemâ*, ne kadar iyi bir konumda olursa olsun siyasî tarihi kaleme alanların dikkatini çekecek türden hareketlere karışma eğilimindedir. Ancak adı çıkmış fitneciler ve sıkıntı uyandıran kimseler bu alanın ilgisini çekmeyi ümit edebilirler.

Sadece az sayıda olaylarda, -ki bunlar tipik değildir- biyografinin esasını teşkil eden toplumsal çevreyle kişilik gelişmesi arasındaki bağlantıları bulmayı ümit edebiliriz. Ancak onlar tipik olmadıkları gerekçesiyle reddedilmemelidir; çünkü bunlar bizim soyut eğilimlerden ve süreçlerden kaçınmamızı ve ulemânın somut durumlarda nasıl düşündüklerine ve hareket ettiklerine dair bir çıkış yolu bulmamızı sağlamaktadır. İnsani değeri yanında biyografi, bu metodun uygulanma imkânı bulunmayan bağlamlarda bile araştırma çizgileri ve işe yarayan hipotezler sunabilir.

Ulemâ üzerine şu ana kadar yapılmış biyografik çalışmaların hiçbirinin Robert Blake'in *Disraeli* isimli çalışmasındaki kapsamlı bir 'hayat ve dönemi' tarzına sahip olmadığını belirtmek gerekir. Aksine onlar, -düşüncesinin gelişimi ve karakterini daha iyi kavramak için bir kimsenin hayatının dış şartlarını yeniden inşa çabası anlamında- bizim entelektüel biyografi olarak adlandıracağımız bir şeydir

Bu türün klasik çalışması şüphesiz Henri Laoust'nun *Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taki-d-Din Ahmad B. Taimiyya* (1939) isimli eseridir. Burada İbn Teymiyye'nin düşüncesinin çok dikkatli bir incelemesi yapılmadan önce yaklaşık 150 sayfalık bir biyografik tarihi çalışma yapılmıştır. (Ustaca ele alınmakla birlikte) bu eser, şekil bakımından alışık olduğumuz bir çalışmadır; İbn Teymiyye'nin hayatının kökenlerini, 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl başları genel siyasî ve kültürel çevreyi, onun "formation intellectuale et morale (entellektüel ve ahlâkî formasyonunu)" ve kamu hizmetlerini ele almaktadır. Laoust, sayfalarını kararlı bir biçimde İbn Teymiyye'nin hayatının, düşüncesine doğrudan ışık tutabilecek yönlerine çevirmektedir. Laoust ne onun karmaşık kişiliğini yeniden inşa etmek için bir çaba gösteriyor, ne de onun sosyal bir oyuncu olarak yerini belirlemeye çalışıyor –yani Laoust otokratik-askerî bir devlette Sünnî aktivist bir âlim olmanın ne anlama geldiğini sormuyor. Başka bir ifadeyle, siyaset burada arka planı teşkil etmekte; yoksa bir bireysel oyuncunun, kendileri aracılığıyla amaçlarını tanımla-

yıp onları gerçekleştirmeye çalıştığı değerlerin, beklentilerin ve davranış kuralları bütününü ifade etmiyor. Laoust'nun sunuşu kendi şartlarında bir şaheserdir, ama onun çağdaş bir biyografi yazarının tartışmayı isteyebileceği tüm meseleleri gündemine almadığını belirtmekte yarar vardır. Bu türden iki mesele aşağıdaki iki makalede D. P. Little tarafından tartışılmıştır: "The Historical and Historiogaphic Significance of the Detention of Ibn Taymiyya", *IJMES*, iv (1973), 311-327 ve "Did Ibn Taymiyya Have a Screw Loose?", *SI*, xli (1975), 93-111.

Bu yıllar için mevcut eserlerin sayısının çokluğu ve İbn Teymiyye'nin kariyerinin dinî kurum ve bunun Memlûk devletiyle olan ilişkisine tutacağı ışık göz önüne alındığında yeni bir biyografik çalışmanın – bu sefer amacın entelektüel olmayıp sosyo-politik olması şartıyla- yapılması yararlı olabilir. İbn Teymiyye'nin kişiliğini anlamamıza yarayacak malzemenin alışık olunmayacak ölçüde çok olması gerçeği bu işin olası ödüllerini artıracaktır, çünkü o, onur ve basiretin hareket ve sözlerine müdahil olmasına izin veren bir kişi değildi.

Oldukça yeterli oranda biyografik çalışmaya konu olan bir diğer figür de İbn Haldun'dur. Doğrusu onun zekâsının kapsam ve asaleti bilimsel ilginin ana konusu olmuştur; nitekim Franz Rosenthal'ın *Muqaddima* çevirisine eklenen Walter J. Fischel'in "*Selected Bibliography*", (2. göz. geç. bsk., [1967], iii. 485-521) isimli çalışmasına kısa bir bakış bunu ispat edecektir. Diğer yandan çoğu İbn Haldun öğrencileri, onun hayatının dış şartlarının tam olarak bilinmesinin düşüncesinin sahih bir yorumu için hayatî önemi haiz olduğunu hissetmişlerdir. Mesela Muhsin Mehdi klasik (ama eleştirilmez olmayan) analizine gerçekten değerli bir biyografik önsöz eklemiştir: *Ibn Khaldun's Philosophy of History* (1957), s. 17-62. Mehdi çalıştığı kişinin kamu alanındaki inişli çıkışlı kariyerini ideal yönetici için yapılan Platonik bir arayış olarak yorumluyor. Rosenthal (*Muqaddima*, cilt I, xxix-lxvii) ve Muhammed Talbi'nin ("Ibn Khaldun", *EI²*, iii, 825-831) anlatımları daha kuru ve bu ikincisi daha şüphecidir; ancak her ikisi de İbn Haldun'un kişisel politik tecrübesini düşüncesinin temel bir unsuru olarak görmeye devam etmektedirler.

Tuhaf olan şu ki, bu durumda diğer başka kişilere nazaran daha şanslı olmamıza rağmen, İbn Haldun'un da tam manasıyla bir biyografisine sahip değiliz. Değerli ama bugün artık eski sayılacak bir çalışma

Muhammed İnan'ın *İbn Haldun, hayâtuhû ve turâsuhû'l-fikrî* (1933) isimli eseridir; bu eser İngilizce olarak şu adla da basılmıştır: A. Enan, *Ibn Khaldun, His Life and Work* (1941: 2. der., 1946). Şu ana kadar en önemli eser W. J. Fischel tarafından ortaya konulmuştur. Özellikle şunlara bakılmalıdır: *Ibn Khaldun and Tamerlane: Their Historic Meeting in Damascus, A.D. 1401 (803 A.H.)* (1952) ve *Ibn Khaldun in Egypt (1382-1406)* (1967). Her iki çalışma da, son şeklini 1405 yılında kazanan İbn Haldun'un o meşhur otobiyografisini (İslamî edebiyatta nadir olan bir yazın tarzını) yakından takip etmiştir. Bu eserin güzel bir tahkiki Muhammed Tavit et-Tancî tarafından yapılmıştır: *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn ve rihletühü garben ve şarkan* (1370/1951). Daha fazla eksiği olan bir tahkiki kullanarak, de Slane meşhur *Mukaddime* çevirisinin önsözüne onun güzel bir Fransızca çevirisini eklemiştir: *Prolégomènes historiques d'ibn Khaldoun* (1862).

Biyografi konusunu eşsiz bir kişilik üzerine eşsiz bir çalışmayla bitireceğiz; Louis Massignon'un *La passion d'al-Hallaj*, (1922; 2. göz. geç. bsk., 1975; çev. Herbert Mason, *The Passion of al-Hallaj*, 4 cilt, 1982) isimli eseri bir benzeri olmayacak -belki de tekrar edilmemesi gerekenmüthiş bir çalışmadır. Massignon bize manevi biyografi adını vereceğimiz bir tür sunmaktadır; öyle bir çalışma ki metinlerin olağanüstü bir bilgisine, ama aynı zamanda ve daha da belirleyici bir biçimde, sezgi ve empatik bir anlayışa dayanıyor. Salt gerçekler açısından biz Hallâc'ın hayatını sadece bir iskeletine sahibiz ve onun hakkında bize söylenenler tarihi veri olmaktan çok sufi menkıbelerinden ibarettir. Massignon bu tür engellerden yılmış görünmüyor; çünkü onun amacı Hallâc'ın hatt-ı hareketinin bir kronolojisini çıkarmak değil, belki onun manevi kişiliğinin merkezine bir şekilde nüfuz etmek ve onu, içinde yaşadığı tüm çevreye canlı bir tepki olarak göstermekti. Böyle bir program, sadece basit bir arka plan çıkarmakla başarılabilecek bir şey değildir. Bilakis bu, sadece 4./10. yüzyılın başındaki Irak'ın değil fakat Hallâc'ın yaşadığı ve eğitimini aldığı tüm mekânların (Fars, Horasan ve Maveraünnehir ve hatta Hindistan'ın) siyasî krizlerini, sosyal dinî hayatını ve entelektüel imkânlarını yeniden inşa etmeye çabalamakla olacaktır.

Massignon'un çalışması olağanüstü bir ilham kaynağı olup değindiği her konuda ufuk açmaktadır. Bu bakımdan onun Henri Laoust, Roger Arnaldez ve Louis Gardet gibi bir nesil boyu Fransız şarkiyatçılara esin

kaynağı olması sürpriz değildir. Diğer yandan Massignon (bir meslektaşının söylediği gibi) o kadar derin ve uzağı gören bir kâhindi ki, bazen orada olmayan şeyleri de görmüştü. En kötüsü, o İsmaililiğin İslam şehirlerindeki esnaf loncalarının ideolojisi olduğunu iddia etmiştir. Claude Cahen ve Samuel Stern İsmaililiğin esnaf gruplarıyla hiçbir özel ilişkisinin olmadığını ve hatta erken İslam tarihinde hiçbir loncanın bulunmadığını gösterinceye kadar bu iddia nesiller boyu bilim adamlarını yanıltmıştır. Massignon'un empati ve sezgisiyle ilişkili sorunlar bununla da bitmiyor. Kendisi Katolik geleneğe çok bağlı bir mistik idi ve tüm mistikler gibi, bir dinî sisteme ait sembolik formları başka bir sisteme taşıma eğilimindedir. Belki de bu eğilim olmaksızın Hallâc'ı ve onun manevi dünyasını kavraması hiç mümkün olmayacaktı. Diğer yandan onun İslam tasavvufunu yeniden inşası çok yoğun bir biçimde kişiseldir ve kendi dinî tecrübesiyle güçlü bir şekilde renklendirilmiştir. Massignon vasıtasıyla dahi biz Hallâc'ı bizzat Hallâc'ın kendisini algıladığı gibi algılamamız neredeyse imkânsızdır.

Massignon, çoğu bilim adamı için bir model olamasa da bitmez bir fikir ve esin kaynağı olmaya devam etmektedir. Onun çalışmasının değeri iki şekilde anlaşılabilir: Jacques Waardenburg'un *L'Islam dans le miroir de l'Occident* (1967) isimli eserindeki değerlendirmesiyle, ya da kitabını başkalarınınki ile karşılıklı okuyarak. Uç bir örnek, Charles Pellat'nın *Le milieu basrien et la formation de Ğâhiz* (1953) isimli eseridir. Pellat'nınki 2./8. yüzyılın sonu Basra'ya dair eldeki tüm nesnel verilere hâkim olan oldukça sıkı bir eserdir, ama bu eserde zaman ve mekân kavramı, ahlâkî ve felsefî anlamda söz konusu olanın ne olduğu hissi, neredeyse hiç gelişmemiştir. Pellat'da Massignon'unkinden daha sağlıklı bir rehbere sahip olmamıza rağmen, seyahat kesinlikle daha az tatmin edicidir.

Yukarıda tartışılan üç kişi isteyerek veya istemeyerek kendilerini meslektaşlarından ayrı konuşlandırmış kişilerdir; bu nedenle ve kaynakların izin verdiği bir durum olması sebebiyle, onların bireysel olarak ele alınması çabası oldukça anlaşılır bir şeydir. Ancak ulemânın çoğunluğu kendilerini bu ölçüde kalabalıktan ayrı tutmamışlar ve aslında böyle bir şeyi istememişlerdir de. Kendi kendilerini resmettikleri idealde, onlar toplumun değerlerini temsil ediyorlardı ve kendi eserlerini kolektif bir faaliyet olarak görüyorlardı. Eğer onları sosyal aktörler olarak görmek

istiyorsak, ana hedeflerimizden birisi, kendilerini eşleştirdikleri ve onunla hareketlerini belirlemeye çalıştıkları toplumsal kişiliklerini tanımlamak olmalıdır. Bu toplum unsurları arasında bazıları işlevi ve taraftar toplamasıyla profesyonelken (mesela, mezhep ya da medrese), diğerleri (klanlar, hizipler, şehir yerleşimleri gibi) bütün olarak toplumu kuran unsurlardı.

Ulemâ nokta-i nazarından, en azından 3./9. yüzyıldan itibaren, hayatî bir kollektivite şüphesiz -muğlâklığı, tanımlanamazlığı ve olağanüstü istikrarıyla tipik bir ortaçağ İslam kurumu olan- 'hukuk okulu' ya da mezheptir. Mezhepler hem eğitim hem de doktrinde devam ve istikrarı sağlamıştır ve bir mezhebe bağlanmakla bir bilim adamı çok geniş bir profesyonel ve sosyal ağla ilişkiye geçmektedir. Kısaca mezhep, *ulemânın* dünyasında bir kimsenin kendisine yer bulabileceği ana vasıtaydı. (Hukukî doktrin çalışmalarının aksine) bir toplumsal-profesyonel kurum olarak mezhep üzerine göreceli olarak az çalışma yapılmıştır. Bu alanda en sistematik çalışma bütünü, muhtemelen Henri Laoust'nun İbn Teymiyye üzerine yaptığı çalışmanın doğal bir uzantısı olarak Hanbelîler üzerine yaptığı çalışmalar serisiyle ortaya konulanlardır:

a. "Ahmad ibn Hanbal", *EI²*, i, 280-286.

b. "Le Hanbalism sous le Califat de Bagdad, 241/855-656/1258", *REI*, xxvii (1959), 67-128.

c. "Le hanbalisme sous la Mamlouks Bahrides, 658-784/1260-1382", *REI*, xxviii (1960), 1-72.

d. *Le précis de droit d'Ibn Qudâma (541/1146-620/1223)*, (1950), s. ix-lvi.

e. *La profession de foi d'Ibn Batta (m. 387/997)*, s. vii-cxxxviii.

Laoust'nun çalışmaları, sağladığı olağanüstü veri hazinesine ilave olarak, birkaç önemli kavrama da dikkat çekmektedir. Her şeyden önce, İslam hukuku ve teolojisinin kolektif bir girişim olarak içinde doğduğu anlam dünyası daha bir açıklıklığa kavuşmuştur. Laoust'nun araştırmalarından öne çıkan birkaç şahesere bakmanın yeterli olmadığını, aksine üstatların (yazılı ve sözlü) öğretilerinin öğrencilerince süre giden bir açıklama ve ayıklama olarak görülmesi gerektiğini öğreniyoruz. Bu süreçte elimize ulaşan eserleri sürekli gelişen bir geleneğin sadece zamansal ayıklanmaları olarak düşünmeliyiz. İkincisi; Laoust, mezheplerin fazla-

sıyla kişisel doğasını bize gösterdi; onlar velâyet, evlilik ve nesebi de içeren çeşitli kişisel bağların toplumsal olarak birbirine bağladığı, büyük imamın doktrinlerine sadakati ilan ederek ideolojik düzeyde birleşen meslektaşlar, üstatlar ve öğrenciler örgüsüdür. Üçüncüsü, Laoust siyasî gidişat ile doktrin evrimi arasındaki sürekli gerilim ve gidiş-gelişlere dikkat çekmiştir.

Ibn Taimiya isimli çalışmasında olduğu gibi Laoust, toplumsal yapı ve kurumlara çok az iltifat etmiştir ve biz onda Hanbelîlerin, Bağdad ya da Şam'ın genel toplumsal ve ekonomik hayatına nasıl eklemlendiği konusunda açık bir izah bulamıyoruz. Aynı şekilde, onun siyaseti ele alışı çok dar ve seçicidir; onun ele aldığı saray siyasetidir, yoksa toplumsal karar-verici mekanizma bütünü değil ve bu doğal olarak ulemânın siyasî anlamda ilgili oyuncular olarak görüldüğü bağlamı sınırlamaktadır. Son olarak Laoust'nun yaklaşımı, metoduyla değil de çalıştığı konuyla ilintili bir sınırlamayla karşı karşıyadır. Hanbelîler normalde mezheplerin en küçük, en bütün ve en mahalli olanıdır. Bu nedenle, Hanbelîleri daha büyük, daha yaygın, toplumsal ve siyasî olarak daha karmaşık olan diğer mezheplerin tahlilinde bir model olarak kullanmakta ihtiyatlı olmalıyız. Sonuç olarak, diğer mezheplerin iç hizipleşmeye, itikadî çekişmelere, sınıf veya etnik ya da statü dağılımları vs.'ye daha meyyal olacaklarını tahmin edebiliriz.

Laoust'nun yaklaşımının hedeflediği program George Makdisi'nin etkileyici çalışması *Ibn 'Aqîl et la résurgence de l'Islam traditionaliste au xie siècle* (1963)'da en iyi bir biçimde hayata geçirilmiştir. (Ayrıca yukarıda sayfa 196 ve 201'e de bakılabilir) Makdisi'nin eseri aslında bir arada birkaç çalışmadan oluşmaktadır: 5./11. yüzyıl Bağdat'la ilgili biyografik literatürün tafsilatlı bir incelemesi, bu dönemde bu şehirde olan tüm büyük âlimlerin birer birer taranması, Hanbelî hareketi ve onun zaman zaman başka dinî-siyasî hiziplerle şiddet ihtiva eden çatışmalarının hikâyesi ve son olarak, Hanbelî fakîh-mütekellim İbn 'Akîl'in (eski *tabakât* eserleri tarzında hocalarına ve öğrencilerine özel bir önem atfederek) hayatının bir özetinin sunulması. Makdisi çalıştığı şahsın kişiliğini ortaya çıkarmaya çalışmıyor, bunun yerine İbn 'Akîl'i döneminin dini, siyasî ve fikri (entelektüel) akımlarının kesişme noktası olarak görüyor. Son kertede onun gerçek amacı, birey olarak değil de toplumsal olarak 5./11. yüzyıl Bağdat'ındaki Hanbelî mezhebidir.

Makdisi'nin sunduğu şekliyle öğrenim dünyası huzurlu bir ilim ortamı değildir, aksine pekçok düzeyde çatışma ve gerilimle dolu karmaşık dinî-siyasî bir sistemdir. Ancak öğrenim dünyası çoğunlukla (dinî ve siyasî) elitlerden oluşan bir dünyadır ki orada kitleler, elitlerin kendi amaçları doğrultusunda bazen mobilize edilen veya şiddete sürüklenen insan toplulukları olarak bulunurlar. Ancak tam olarak kitlelerin nasıl mobilize edildiği, onların neden bu ihtilaflara kendilerini karışmış saydıkları, mahalle düzeyinde dinî kurumların yapısı, *fütüvvet* topluluğu ya da *ayyar* çeteleri ve dinî liderler gibi popüler gruplar arasındaki bağlantılar, bütün bunlarla ilgili bilgiler karşımıza sadece ara sıra çıkmaktadır. Önde gelen *ulemâ*nın Halife Kâim gibi veya Amîdülmülk el-Kundurî ve Nizâmülmülk gibi vezirler tarafından ciddiye alınacak ölçüde güçlü siyasî varlık gösterdiği gerçeği inkâr edilemeyecek bir durumdur. Ancak *ulemâ*nın, dinî liderliği siyasî bir güce dönüştürdüğü mekanizmalar çok açık değildir.

Makdisi düzeltmelerine rağmen Laoust'nun, yaklaşımının sınırlılıkları ne olursa olsun bu türden çalışmaların başka mezhepler için de yapılmasını çok isterdik. Hanefî ve Mâlikîler için hiçbir taramaya sahip değiliz; ancak ikincisi için en azından yüzyıllar boyu biriken zengin bir dokümatasyon mevcuttur. Şafi'îler içinse çok faydalı bir tarihi iskelete sahibiz: Heinz Halm, *Die Ausbreitung der šafi'itischen Rechtschule von den Anfängen bis zum 8/14 Jahrhundert* (1974). (Bu kaynak, yukarıda s. 35'de sözü edilen *TAVO*'ya *Beiheften*'lerden biridir. 13. VIII. 16-18 numaralı haritalar muayyen olarak birkaç mezhebe tahsis edilmiştir.) Halm, Şafi'î fıkhının önemli her merkezinde bulabildiği kadar çok âlim belirlemek için bazıları yazma halde olan çok geniş bir kaynaklar serisini kullanmıştır. Eseri Mavearünnehir ve Horasan'dan güneybatıya doğru hareket eden coğrafî bir düzen takip etmektedir. Her bir büyük yerleşim merkezi için mezhepleri ne olursa olsun bilinen kadıları sıralamakta ve bazı birkaç durumda da, önemli Şafi'î aşiretlerin soy ağaçlarını yeniden inşa etmektedir. İsmi geçen her fert Arapça metne dipnot olarak düşülmüştür. Burada biz bir mezhebin tarihinden çok bu amaç için gerekecek malzemelerin bir *catalogue raisonnée*sine sahibiz.

Halm'ın derlemesi bazı ilginç araştırma imkânları sağlamaktadır. Bu çalışma özellikle bölgesel ve karşılaştırmalı çalışmaları görece daha kolaylaştırıyor. Mesela biz onun taramasını kullanarak belirli bir bölgenin

belli başlı kasabaları arasındaki karşılıklı bilimsel alış veriş ve etkileşimin (ya da tersinden karşılıklı tecrit ve otonomi) derecesini keşfedebilir ya da ekonomik yapıları, etnik oluşumu, siyasî şartları vs. ile birbirinden ayrılan farklı pekçok bölgede Şafi'î mezhebinin gelişimini karşılaştırabiliriz. Ben genel olarak bu tür bölgesel ve karşılaştırmalı çalışmaların bizi dar bir alana yoğunlaşan monografiler ya da geniş kapsamlı konuları içeren genel makalelerden çok daha ileriye götüreceğini savunmaktayım.

Laoust, Halm ve Makdisi'nin mezhep yönelimli yaklaşımı, profesyoneller anlamında; yani ortak doktrinler ve birini diğerine bağlayan kariyer kalıplarıyla bir araya gelmiş bilim adamları olarak, *ulemâ*yı başarılı bir biçimde ele almıştır. Bu yaklaşım ideolojik akımlar ve siyasetin gidişatına da oldukça kolay eklemlenebilir. Ancak daha az kolay olanı onu geniş toplumsal ve siyasî yapı sorunlarına ilintilendirmektir. Dikkate değer ama bu yolda ham sayılacak bir çalışma Richard Bulliet'in *The Patricians of Nishapur* (1972) isimli eseridir. Bulliet'in monografisinin kalbi, 10. yüzyılın ortasından 12. yüzyılın ortasına kadar olan dönemde Nişapur'un –*patricians* (Antik Roma'da asil sınıf üyesi olan kişiler, çev.) olarak adlandırdığı- dinî alanda önde gelen aileleriyle ilgili 150 sayfalık bir taramadır. Burada kariyer kalıpları ve toplumsal arka planlar izlenmiş, soy ağaçları yeniden inşa edilmiş ve siyasî roller ve ilişkiler çıkarılmıştır. Onun kullandığı yaklaşım prozopografiktir, yani o Nişapur asil sınıfıyla alakalı tüm kişilerle ilgili mümkün olduğu kadar çok veri toplayarak bu verileri bu grubun kolektif bir resmine dönüştürmeye çabalıyor.

Bulliet'in bu çalışma için kaynağı başlıca, Nişapur'lu din önderlerini konu edinen iki biyografik sözlüğün kısaltılmış üç özetinden ibarettir. O halde en gerçekçi anlamıyla onun çalışmasına dahil edeceği kişiler onun için baştan belli demektir ve bu grubu tahlil edebilmemiz için onun en verimli yöntemi kullanıp kullanmadığını sormamız gerekir. Onun yaptığı, "birkaç nesil süren uzun bir zaman diliminde görece istikrarlı bir hâkimiyete sahip olmuş sınırlı sayıda zengin ve geniş ailelerden oluşan" bir asiller sınıfı farzederek işe başlamak olmuştur. "Bu ailelerin prestij ve iktidarı... arazi sahipliği, ticaret ya da dinden kaynaklanmaktadır." (*Patricians*, s. 20). Bu tanım anlaşıldığı gibi metinlerin dikkatli bir incelemesine dayanmakta, ama o metinlerde söylenen şekilde tanımlanmamış bir grup farz etmektedir. Nitekim yazarın kendisi de bunu açıkça kabul etmiştir: "...asil sınıfın somut gerçekliği açıkça gösterilmemiştir. Onun

varlığına işaret edecek hiçbir sözcük yoktur, ne "asil sınıf (patricians)", ne "şehirli (burgher)[1]" ve ne de "vatandaş (citizen)." (*Patricians*, s. 85). Ama eğer durum böyleyse, Bulliet'in tahlili kısır döngüyle sonuçlanacak bir çaba olmayacak mıdır? Özellikle kaynakların niteliği göz önüne alındığında, metinlerin kendi dil ve kavramsal kategorileriyle başlasaydık daha iyi bir durumda olabilirdik. Bu bakış açısını kullanarak şu soruları takip edebiliriz. Bütün olarak ele alındığında Nişapur biyografi sözlüklerinde ele alınan grubun hususiyetleri nelerdir? Hayat ve meşguliyetlerinin hangi veçheleri bize anlatılmaktadır? Bu metinler hangi okuyucuyu ve ne tür amaçları hedeflemektedir? Bu bakış açısından hareketle daha emin bir biçimde bu metinlerin bizi körü körüne yönlendiremeyeceği toplumsal yapı ve siyasal rol sorunlarına geçebiliriz. Bu Bulliet'in yaklaşımından sadece ince bir farklılığa işaret etmekle birlikte potansiyel olarak oldukça önemli bir farklılıktır.

Bulliet, prozopografik taramasından önce Nişapur'un ileri gelenlerinin nitelik ve rollerine dair bir çalışma sunuyor. Çalışma ilginç fikirlerle doludur; ancak sonuçta cevapladığından çok cevaplamadığı soruları ortada bırakıyor. Onun amacı, biri metinlerde "Hanefî" diğeri ise "Şafi'î" ismini alan asil sınıfın iki hizbi arasındaki keskin ve hiç bitmeyecekmiş hissi veren çatışmalara bir izah getirmektir. Bulliet yüzeysel olarak makul görünen pekçok izahı reddederek, sonuçta Hanefîlerin muhafazakâr aristokrat partiyi temsil ettikleri tezini ileri sürüyor. Bu, sınıf "ayrıcalığını dinî ve hukukî bilginin tekeline sahip olmakta bulan bir asil sınıfın önderliğini kabul etmiş hukuk ve rasyonalitenin hâkim olduğu bir toplumsal düzen imajına sahiptir." (s. 39). Buna karşılık Şafi'îler "toplumda görece kelimenin gerçek anlamıyla daha yeni olan fikirleri destekleyen" (mesela, sufilik, teolojik yarı kadercilik, popülizm) yenilik taraftarıdırlar. Bütün bunlarla ilgili sorun, asilin kim olduğuna, ne yaptığına, diğer toplumsal ve siyasî oyuncularla nasıl bir ilişki içinde olduğuna dair bir nevi belirsizliğin söz konusu olmasıdır. Mesela, tüm alimler asil sınıfa dahil değildir, tersi de doğrudur (asillerin hepsi alim değildir); buna rağmen dinî prestij ve eğitim asil olmanın temel bir unsurudur –bir kimse ancak dinî ilimleri öğretme yetkisine sahipse gerçek anlamda asil olmaktadır (s. 56 ve devamı). Pratikte asil ve âlim, işlevsel anlamda aynı

[1] Kıra Avrupa şehrinde vatandaş (Alman veya Hollandalı)

kişilerdir. Görüldüğü gibi Bulliet büyük yerleşim merkezlerinin *ulemâsı* ile ilgili değerli malzeme ortaya koyuyor ve mezheplerin nasıl siyasî partiler olarak çalışabileceklerine dair ilginç hipotezler ileri sürüyor. Ama sonuçta bu sürecin tarihsel gerçekliği açık değildir ve onun hipotezleri hipotez olarak kalmaktadır.

Makdisi'nin İbn 'Akîl ve Bulliet'in Nişapur'unun bizi getirdiği yerden daha ileriye gidebilmek için bazı konularda daha fazla bilgi sahibi olmamız gereklidir. Birincisi, bizim *ulemânın* kim olduğu ve onların toplumdaki diğer sınıflarla nasıl ilişkiye geçtiklerine dair daha kesin tanımlara ihtiyacımız vardır. İkincisi, *Ulemânın* bünyelerinde çalıştıkları din ve eğitim kurumlarının daha tafsilatlı bir bilgisini arzuluyoruz. Son olarak, *ulemânın* içinde yer aldığı ve varlığı vasıtasıyla *ulemânın* aktivitelerinin bir anlam ve değer kazandığı toplumsal düzenin daha kapsamlı ve tutarlı bir görüşünü geliştirmek zorundayız.

Hadiselerin kurumsal yönüne dair en önemli yeni bir çalışma George Makdisi tarafından yaklaşık yirmi yıllık araştırmasını topladığı *The Rise of Colleges: Institution of Learning in Islam and the West* (1981) isimli eserdir. (O, "Madrasa" *EI²*, v, 1123-1134 maddesinde fikirlerinin özlü ama oldukça iyi tescil edilmiş bir anlatımını vermektedir; Robert Hillenbrand'ın bu kurumun mimarî gelişimini incelediği dikkatli taramasına da bakılmalıdır, *a.g.e*, 1136-1154.) Makdisi'nin daha önceki çalışması için, özellikle "Muslim Institution of Learning in Eleventh-century Baghdad", *BSOAS*, xxiv (1961), 1-56 ya bakılabilir. Makdisi'nin konuyu kavrayışı zaman ve mekânla çok derinden alakalıdır ve *The Rise of Colleges* Eyyûbî-Memlûk Kahire'si ve Şam'ından pekçok malzemeye sahip olsa da Makdisi, tanımadığı bu bölgede kendi evindeki gibi rahat edemiyor.

Başlığına rağmen, *The Rise of Colleges* esasında nitelik olarak tarihî değildir. Eser kökenler ve gelişim sorunlarından çok 'olgun' biçimiyle medresenin temsil ettiği karmaşık kurumlar ve uygulamalar bütünüyle ilgilenmektedir. Kısaca onun analizi, dinamik ve diyakronik olmaktan çok statik ve senkroniktir. Makdisi medreseyi İslam eğitim kurumlarının bir tipolojisi olarak tanımlayıp onun nasıl *vakıf* hukukunun bir sonucu olduğunu göstermekte ve *medrese* müfredatını ortaçağ İslam'ının genel bilgi kavramıyla ilişkilendirmektedir. Son olarak, 'skolastik toplumu'- medrese hocalarını, çalışanlar ve öğrencileri- inceliyor.

Makdisi bize *ulemânın*, *ulemâ* olarak nasıl işlev gördüğünün tam manasıyla bir anlatımını sunuyor. Ancak onun resmettiği dünya çok bağımsız, kendi kendine yeten bir dünyadır. *Ulemânın* toplumdaki diğer unsularla, ister sultanlarla olsun isterse çiftçilerle olan ilişkileri ortaya konulmamıştır. Ve her ne kadar biz *ulemâyı* tanımlanabilir, bütüncül bir grup yapan ortak kültürel yükümlülükler ve faaliyetleri açıkça orada bulsak bile, bu yükümlülükler ve faaliyetlerin neden ve hangi yollarla toplumun diğer üyeleri için anlamlı olduğu üzerine sadece tahmin yürütebiliriz.

Makdisi'nin anlatımı pratik (functionalist) olmaktan çok biçimcidir (formalist); yani o tartışmasını, eğitim sistemi içinde kullanılan rütbe, görev ve konunun biçimsel kategorilerinin bir açıklaması üzerinde temellendiriyor. Aslında belli bir anlamda bu kitap bir lexicon olarak görülebilir. Yani İslam yüksek eğitiminin karışık teknik sözcüklerini tanımlama ve tarama çabasıdır. Bu eser kesinlikle bu şekilde kullanılmaya hazır bir düzenliliğe sahiptir. Makdisi tereddüt ve muğlâklığa yer bırakmayan çok kesin bir açıklık peşindedir. Bunu başarıyor; ama belki de konunun elverdiği kesinlikten daha fazlasına rağmen. Makdisi eğitim kurumlarını bir şirket gibi bilinçli olarak düzenlenmiş bir sistem olarak görüyor. Bu, özellikle de hukuk çalışmalarının müfredatı için doğrudur. Ayrıca o, Batı üniversitelerinde kullanılan terimleri hatırlatan (ve açıkça bunu hedefleyen) bir dil kullanıyor –mesela, "*fellows*", "*syllabus*", "*courses*", "*graduate*" ve "*undergraduate*". Bunun sebebi onun Dördüncü Bölüm'de İslam ve Latin Hıristiyanlığı yüksek eğitimi arasındaki çok yakın paralellikleri göstermek kaygısıdır. Bu iddialı ama oldukça tartışmalı bölüm bizi engellememeli ama gerçek şu ki; bu amaç, onun bütün araştırmasının temel amacını temsil etmekte ve salt İslam dünyasına yoğunlaşan daha önceki bölümleri de çok derinden şekillendirmektedir.

Laoust, Makdisi ve Bulliet'in kaygılarını bir anlamda birleştirmeye çalışan bir çalışma da Louis Pouzet'nin *Damas au vii^e/xiii^e s. Vie et structures religieuses dans une metropole islamique* (1988) adlı eseridir. Pouzet'nin hedefi gerçekten çok azim gerektirmektedir: Sözü edilen yüzyılda Şam'ın dinî hayatının bütününü resmetmek ve onu devrin oldukça karmaşık siyasî tarihine eklemlemek. Dolayısıyla o, (Şia da dâhil) değişik mezheplerin ana doktrinleri ve bunlara bağlılığı da ele almaktadır. Yani adalet, eğitim ve ibadet kurumları, tasavvuf ve halk (*folk*) dini, bü-

yük çoğunluğun Müslüman olduğu bir çevrede Yahudi ve Hıristiyanların yeri ve son olarak din adamlarıyla idareciler arasındaki etkileşimi de ele almaktadır. Doğal olarak eser, bazı hatalar içeriyor olmasına rağmen madde madde bakıldığında Pouzet'nin sunuşu zengin ve ilgi çekicidir. Ancak bütün olarak kitap, açıklıktan uzak ve yoğunlaşma sorunuyla maluldür. Konuyu bilen okuyucuların bile bütün olarak kavramasına engel olacak bir biçimde konular gereğinden fazla iç içe geçmiştir ve haddinden fazla ilginç konu birbiriyle kesişmektedir. Kitap çok değerli olmasına rağmen parça parça hazmedilmelidir.

Makdisi ve Pouzet çoğunlukla 5./11. yüzyıl ve sonrasıyla ilgilendiğinden daha erken devirlerin eğitim sistemi için ayrıca bir çalışmaya ihtiyaç var. Şimdilik, Munir-ud-Din Ahmed'in *Muslim Education and the Scholars' Social Status up to the Fifth Century Muslim Era in the Light of Ta'rîkh Baghdâd* (1968) isimli çalışmasıyla yetinmek zorundayız. Her ne kadar Ahmed'in kitabı pekçok açıdan yüzeysel olsa da, çok iyi kaynak tespiti yapmakta ve onun teknik terimleri ve eğitimin organizasyonunu açıklayıcı tartışması Makdisi'ninki ile karşılaştırıldığında faydalı sonuçlar verebilmektedir. Ahmed, erken dönemlerin aşırı kuralsızlığına ve bireyselliğine vurgu yapıyor. Böylece (Makdisi'nin aksine) bilim adamlarını daha geniş toplumsal çerçeveye oturtmaya çalışıyor ama onun buradaki anlatımı pek fazla fayda sağlamayacak şekilde aşırı idealize edilmiş durumdadır. Eğitim sistemiyle ilgili, A. S. Tritton'ın *Materials on Muslim Education in the Middle Ages* (1957) isimli -tahlil açısından fakir, salt dağınık bir bilgi kaynağı; ama ilginç ve değerli verilerle dolu- eseri hala el altında bulundurulmasında fayda olan bir çalışmadır.

Belki de bugüne kadar, *ulemâyı* daha geniş toplumsal-siyasî düzenin bir parçası olarak kavrayan en başarılı çabalar bizzat *ulemâyı* konu edinmeyen, bunun yerine toplumsal-siyasal sistemi bütün olarak inşa etmeye çalışan çalışmalardır. İki eser bu türden bir yaklaşımın imkânlarına işaret ediyor: Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (1967; notlar olmaksızın tekrar basım, 1984) ve Jean-Claude Garcin, *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qûs* (1976). Her iki eser de şehir çalışmaları alanıyla ilgili olmakla birlikte yaklaşımları açısından birbirlerinden oldukça farklıdırlar: Lapidus sosyolojik ve karşılaştırmalı bir yöntem izlerken, Garcin tarihsel metodu takip eder. (Gar-

cin'in çalışması için yukarıda, sayfa 229-230'a bakılabilir; Lapidus, aşağıda sayfa 299'da tartışılıyor.)

Memlûk Kahire'si ve Suriye'deki şehir hayatına dair yaptığı çalışmada Lapidus, genel olarak Beşinci ve Altıncı Bölümlerde *ulemâ*yı konu ediniyor. Lapidus toplumsal entegrasyon ve bütünleşme sorunuyla başlıyor. Somut olarak o şu soruya cevap arıyor: Bütün şehri kuşatan organizasyonların (loncalar, cemaatler vs.) olmadığı ve devletin dar askerî ve malî kaygılarının bulunduğu düşünüldüğünde, şehirli nüfusun, eğitim, hayır-hasenat ve ticaretin düzenlenmesi ve kamusal ahlâk gibi ortak gereksinimleri karşılaması nasıl mümkün oluyordu? Lapidus cevabı *ulemâ*da buluyor, "toplumun tümüne sızan.... bir kişiler tabakası... onlar toplumsal iletişimin kendileri vasıtasıyla icra edildiği süreçlerde ve böylece toplumun çalışan bir bütüne dönüştürülmesinde çok hayatî bir rol oynadılar" (s. 108). Toplumun saygın gruplarının içinden gelmeleri ya da onların hepsiyle evlilik bağlarına sahip olmaları sebebiyle *ulemâ*, salt toplumsal-ekonomik ağları ve geçmişleri vasıtasıyla tüm sistemi temsil ediyorlar. Ayrıca, "daha geniş bir cemaat için bu temel, *ulemâ* etrafında odaklaşan bir örgütlü hayatın belirginleşmesi yoluyla güçlendirilmiştir." (s. 111). Bu örgütlü hayat önde gelen bilim adamları etrafında şekillenen bir çalışma gurubundan ibaretti. Resmî *ulemâ* –kadılar, nâibler, şâhitler- da bu birliklerin odak noktasıydı ve doğal olarak kendi mezheplerinin ileri gelen üyeleriydiler. *Ulemâ* etrafında birleşen gruplar, üyelik, liderlik, finans vs. gibi kamusal yapıları düzenleyecek hiçbir hukukî temeli ve formel örgütsel yapısı olmayan gönüllü kuruluşlardı. Ancak işte tam da bu sebepten *ulemâ* merkezli gruplar Memlûk askerî sınıfı, gençlik çeteleri, komşuluk birimleri, aşiretler vs.'nin doğurduğu bölünmüşlüğü aşan hafifletici bir rol oynamışlardır. Bunlar "aralarında ayrım yapılamayacak bir elitti" (s. 114) onlar Memlûk şehir hayatının esas yapıştırıcı unsuruydu.

Aynı zamanda, ellerinde hiçbir cebri tedbir aracı olmaması ve hiçbir formel örgüte sahip olmamaları sebebiyle *ulemâ*, toplumsal-siyasî rollerini ancak Memlûk devletiyle pek de iyi gitmeyen bir işbirliğiyle icra edebiliyorlardı. Dahası onlar, toplumdaki ana refah kaynaklarını kontrol ve manipule eden askerî elitin sağladığı bağışlar ve hediyelere çok fazla bağımlı durumdaydılar. *Ulemâ*nın rejime karşı saygısı temel manada bir sadakat olarak alınmamalıdır, belki sadece belli ölçüde hukuku, asayişi

ve İslamî hayat biçimini tesis etmek için yapılmış bir işbirliğidir. İşbirliği, -mesela; fetva yayınlama, vaaz, görev kabulü vs. gibi- çeşitli yollarla rejime meşruiyet kazandıran bir şekil almıştır. Bu manada çok önemli bir figür; devletin ana yargı görevlisi, cami ve medreselerde doğru dinî inanç ve sahih ahlâkın kollayıcısı, vakıf ve atamaların gözetleyicisi olarak kadıdır. Pekçok âlim yargı ve maliye görevlisi olarak bürokrasiye de girmişti. Onlar hiçbir zaman tam manasıyla aday gösterilerek seçilmemişlerdir. Özellikle orta ve daha aşağı mevkiler şehirli nüfusla daha yakın bağlara sahipti ve hatta bazıları geçimini perakendeci veya zanaatkâr olarak kazanmaktaydı. Ayrıca grup, bütün olarak insanın kendisini rejimden ve onun eylemlerini kirleten ahlâkî bozulmadan belli bir uzaklıkta tutmasına çok değer vermiştir.

Lapidus'un *ulemâ* üzerine yazdıkları, Oryantalist düşüncenin Snouck Hurgronje'den Gibb'e (Lapidus'un üstadı) uzun bir zaman diliminde ürettiği fikirlerin mükemmel bir ayıklamasından ibarettir ve burada fonksiyonel sosyoloji diliyle yeniden ifade edilmiştir. Lapidus'un seçtiği dil bilinçli bir biçimde kültür merkezli değil, genel ve soyut bir dildir. Ve bu gerçek onun betimlemesini karşılaştırmalı bir tahlil için çok uygun kılmaktadır. O kolayca ortaçağ İslam'ındaki başka tarihi bağlamlara da uygulanabilir ve bu bağlamlar tarafından sınanabilir. (Aslında Lapidus şu çalışmasında bunun genel uygulanabilirliğini oldukça başarılı bir biçimde göstermeye çalıştı. "Muslim Cities and Islamic Societies" Lapidus (der.), *Middle Eastern Cities* [1969], isimli eserin 47-79 sayfaları arası.)

Lapidus'un eseri bizim *ulemâ* algılayışımıza açıkçası önemli bir boyut katıyor. Biz ilk defa bu bölümde taranan literatürde onları bir toplum bütününün yaşayan ve çalışan üyeleri olarak görmekteyiz. Onların o toplumda kendilerini bütünlük sahibi bir unsur olarak tanımlayabildikleri çeşitli yolları bulmaktayız, onların başka gruplarla -sadece sarayla değil popüler gruplarla da- oluşturdukları ilişkileri türlerine ayırabiliyoruz. Herşeye rağmen böyle bir yaklaşımın önemli sorunları vardır. Öncelikle, Lapidus'un *ulemâ*nın ortaya koyduğu somut fikirlerle ilgili söyleyeceği neredeyse hiçbir şey yok; –onların toplumsal rollerinin çok önemli bir veçhesi olan- ideolojik boyut onda bu nedenle çok zayıftır.

Laoust'nun doktrinel analizi ile Lapidus'un sosyolojik sunuşu arasında gerçekten bir boşluk vardır ve iki araştırmacı da bunu doldurmak

niyetinde görünmüyorlar. Lapidus'un bizzat kendisinin daha yakınlardaki bir çalışmasında dikkat çektiği gibi ikinci bir eksiklik de belki yukarıdakiyle bağlantılıdır –yani Memlûk devri yazarlarının yazılarının belirli olaylar ve şahsiyetlerin değerlendirmesiyle dolu olmasına rağmen, *ulemâ*nın rolü ve konumuna dair ne düşündükleri hakkında çok az fikrimiz var. Yine bu kitabın ana fikrine dönüyoruz, yani tarihsel analiz bir toplumun kendisini betimlemesini yeniden inşa etme çabasıyla başlamalıdır (her ne kadar onunla bitmese de). Bu iki sorun da şüphesiz Lapidus'un dilinin genel ve soyut yaklaşımından kaynaklanmaktadır; öyle ki tarihsel somutluk analitik açıklık ve karşılaştırmacılığa kurban edilmiştir.

Son olarak, değişim meselesi; 250 yıllık Memlûk tarihi açıktır ki hayatın pekçok alanında çok derin değişimlere şahit oldu ve bunlar zorunlu olarak *ulemâ*nın durumunu etkilemiş olmalıdır. Ancak fonksiyonel analiz böyle bir sorunla baş edecek bir donanıma sahip değildir ve gerçekte bu analiz değişime işaret eden delilleri, istikrarlı kurumlar bulma adına önemsiz gösterme eğilimindedir. Aslında fonksiyonel bir çerçevede değişim genellikle anlaşılabilir makul bir süreç olarak değil de keyfi kesintiler olarak görülür. Yukarıdakilerin hiçbirisi iyi bir başarıyı küçümsemek için söylenmemiştir; bilakis ne kadar tutarlı ve ikna edici olursa olsun, hiçbir yaklaşımın tek başına *ulemâ*nın karmaşık gerçekliğine uymadığı kısaca gösterilmeye çalışılmıştır.

Jean-Claude Garcin'nin *Qus* çalışması somut bir zaman-mekân ve değişim boyutunu anlamlandırma çabasını temsil ediyor. Garcin, sadece dar anlamda Qus şehriyle değil, aynı zamanda onun çevre bölgeleriyle de ilgilenir ve İslam hâkimiyetinin başlangıcından Çerkez Memlûklerinin çöküşüne kadar olan uzun dönemi kuşatır ve hatta 18. ve 19. yüzyıllardaki gelişmelere dair bazı değerlendirmelerde de bulunur. Böyle geniş bir bağlamda, dinî kurumlar ve liderler sadece unsurlardan biri olarak ele alınabilir, ama Eyyûbîler ve erken dönem Bahri Memlûklüler döneminde bölgesel bir merkez olarak Qus'un en uzak noktası için Garcin, dinî kurumları ve liderleri bütün olarak çok önemli görüyor:

> "Yukarı Mısır kırsal bölgesi halkı arasında yukarıya doğru bir hareketliliği sağlayan medreseydi, hatta daha doğru ifade etmek gerekirse o (medrese) normalde onları (kırsal bölge halkını) [Qus] şehir sakinleri karşısında görece aşağı bir pozisyonda tutuyordu... Normalde sadece ortak malî çıkarların bir araya getirebileceği mahalli gruplar arasında

yeni bir ilişkiler ağı yaratmaya katkıda bulunan –yargı kurumuyla birlikte- yine medrese olmuştur; medresenin etki alanının ve kesişen yargı kariyerlerinin tanımladığı yeni bir toplumsal mekân, yani böylece Qus vilayeti doğmuştur..."

Bu yarı-kırsal halkın medresede eğitimi neticesinde "bir taşra çevresi" doğdu... Bu taşra çevresinin kültürü zengin değildi; aksine, medresede öğretilen yarı teknik disiplinlerin pratik uygulamasına güçlü bir eğilimle odaklanmıştı... Kırsal kesimin şehre her zaman çok yakın olduğu Mısır'da ve bu uzak vilayette, şehirleşme sürecinin karakterini belirleyen faktör farklı bir hayat tarzı olmaktan çok, bu asgari dilsel, hukukî ve dinî eğitimdi." (s. 356-357)

O halde, Lapidus'un tahlilinde olduğu gibi, toplumsal entegrasyonun özünü *ulemâ* oluşturmaktadır. Ancak söz konusu edilen toplum bu kez dar anlamıyla şehirli değildir, tersine nitelik açısından yöreseldir. Hayatî öneme sahip olan *ulemâ*nın, *ulemâ* olarak varlığı değildir, aksine önemli olan medreselerin, dinî-hukukî eğitimin vakfiyelerle tespit edilmiş kurumlarının varlığıdır. Qus'a onu çevreleyen bölgede itibar kazandıran böyle kurumların (toplam on altı tane) varlığıydı. Onlar aynı zamanda Qus'un dış dünya ile bağlantısını sağlamıştır, çünkü Qus'un önde gelen aileleri bazı fertlerini Kahire'ye göndermekteydiler ve orada (en-Nüveyrî ve İbn Dakîk el-İyd gibi) bazıları büyük kariyerler başarmaya muktedir oluyorlardı. Ayrıca, Qus vilayetinin kadısı vilayet sınırları dahilinde nâibler (kadı temsilcileri) atama yetkisine sahipti ve bu yetki Qus'da eğitim gören küçük kasaba ve köy fakîhlerine yeni öğrendikleri bilgi ve becerileri kullanma imkânı sağlıyordu.

Garcin'nin Qus uleması için topladığı deliller çok sınırlıdır --esasında yukarı Mısır'da Edfu'dan göçmen bir bilim adamı tarafından 740/1340'larda telif edilen 600 maddeli tek bir biyografik sözlükten ibarettir: Kemaleddin Cafer el-Üdfuvî, *et-Tâli'u's-Sa'îdi'l-câmi' li-esmâi'l-fudalâ ve'r-ruvât bi-a'la's-Sa'îd* (talık. Kahire, 1914; S. M. Hasan tarafından yeni tahk., 1966). Memlûk Mısır'ının sayısız vak'anüvisleri güneydeki olaylara sadece bu olaylar rejimi tehdit etmesi halinde ilgi duyuyorlardı ve İbn Hacer el-Askalânî ve es-Sehâvî gibi büyük sözlük müellifleri Kahire'de sadece dikkat çeken bir kariyer yapan Sa'îdîleri dâhil etmişlerdir. Böylece biz sadece 1348 yılına kadarki Qus ulemasının oldukça sistematik bir hülasasına sahibiz. Bunun yanında biz *ulemâ*yı, toplumsal

deneyimlerinin başka boyutlarıyla değil (toprak ağaları, tüccar, kasaba ileri gelenleri vs.), sadece birbirleriyle olan ilişkileri sırasında akademisyenler ve yargı görevlileri olarak görüyoruz.

Ancak eğer akademik hayatın kalıpları dikkatli bir biçimde kurgulanır ve (Kızıldeniz ticareti, malî idare ve siyasî gelişmelere dair) başka delillerden elde edilen kalıplarla karşılaştırılırsa, onları Qus'daki toplumun daha kapsayıcı bir yapısına eklemleyebiliriz. Dahası *ulemânın* ve onların kurumlarının rolünü, Qus'un Kahire'de bilinen kozmopolit İslamî hayat ve düşünce formlarına bağlandığı yavaş ve neredeyse farkedilemeyecek bir süreç içerisine yerleştirebiliriz. Bu vilayetteki erken Memlûk idaresi sadece idarî bir kontrol ve malî çıkar meselesi değildi; aynı zamanda toplumsal ve kültürel asimilasyon sorunuydu. Bir düzeyde İslam tarihi daima bir vilayetler ve bu vilayetlerin merkezle olan ilişkilerinin tarihi olmalıdır; bunun ışığında Garcin'nin getirdiği bakış açısı mümkün olan yere kadar izlenmelidir.

Lapidus ve Garcin'nin tahlilleri neredeyse tamamen nitelikseldir (*qualitative*); sayılar ara sıra ve sadece salt sözel bir çerçevede geliştirilmiş önerileri örneklerle açıklamak için kullanılmıştır. Doğal olarak niceliksel tahlilin onların oluşturduğu yorum seviyesinin ötesine geçecek ölçüde bir ilerlemeyi başaracak en güvenli yol olup olmadığı sorulabilir. Bu noktada onu söylemek zordur. Bir çeşit sayısal verinin imkân dahilinde olduğu kesindir veya en azından inşa edilebilir; ancak böyle bir verinin aksi halde çözümlenemeyecek veya hatta etkin bir biçimde sunulamayacak sorunların ele alınmasında kullanılıp kullanılamayacağı sorusu ortada durmaktadır. Her şeye rağmen, sayısal tahlile özgü temel zaaf olağanüstü bir deha ve çabanın tekerleğin yeniden icadına yatırılmasıdır. Bu yolu izlemek isteyen bir tarihçi, oyunun böyle bir zahmeti hak edip etmediğine karar verebilmek için, Amerikan sömürge dönemi ve erken devir modern Avrupa gibi başka alanlarda yapılmış çalışmalara bakarak başlayabilir. Ek olarak, tarihçi için ne yapılabileceğine ve hangi matematiksel tekniklerin kullanılacağına dair, bugün artık eski ama hala faydalı iki genel kılavuz var:

1. Roderick Floud, An Introduction to Quantitative Methods for Historians (1973);

2. C. M. Dollar ve R.J.N. Jensen, Historian's Guide to Statistics: Quantitative Analysis and Historical Resxearch (1971).

Eğer bir araştırmacı bu konuda ciddi olarak çalışmak istiyorsa, açıkçası biraz düzenli istatistik ve bilgisayar eğitimi alması gereklidir; bunun için yapılacak en iyi tavsiye hemen ilgili departmandaki meslektaşlarını ziyaret etmektir.

Ulemâ ile ilgili erken sayısal bir çalışma çok sıklıkla atıf yapılan Hayyim J. Cohen'in şu makalesidir: "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam (until the Middle of the Eleventh Century)", *JESHO*, xiii (1970), 16-61. Cohen'in ulaştığı sonuçlar ilginç ve ufuk açıcıdır; ancak onun -hem sorduğu sorularla hem de tahlille ilgili- metodolojisi çok basittir. Çalışma kesin delillere dayanmaktan çok deneme-yanılma yöntemini izliyor. Aynı şekilde, onun ele aldığı konu hiçbir şüpheye yer bırakmayacak ölçüde önemlidir; düzenli maaşlı görevlerin, nihayetinde mümkün olduğu medrese döneminden önce, bilim adamları yaşamlarını nasıl kazanıyorlardı? Ekonomik sistemdeki üretken kesimlerle *ulemâ* nasıl bir ilişki biçimi oluşturmuşlardı ve bizzat *ulemâ* faal olarak refah üretimine hangi boyutta katılmışlardı? Açıkçası bu türden sorular Cohen'le birlikte ortaya çıkmış değildir; ama onun çalışması bu konularla ilgili delillerin ne olduğuna dair kesin bir kanaat vermiştir. Ne yazık ki kimse bu alanda daha sistematik ve teknik olarak daha gelişmiş araştırmalar yürütmeyi düşünmemiştir. (Bu kesin yargıya kısmen bir istisna, *ulemâ*nın profesyonelleşmesinde erken bir aşamayı temsil eden devir; yani 6./12. yüzyıl Şam üzerine yazılan bir makaledir: Joan E. Gilbert, "Institutionalization of Muslim Scholarship and Profesionalization of the *'ulema* in Medieval Damascus", *SI*, lii (1980), 105-134.)

İki yeni çalışma en azından teknik düzeyde gerçekten ileri bir adımı simgeliyor. Bu iki durumda inşa edilen sistem, sonuçların desteklediğinden daha detaylı olabilir; diğer yandan her iki çalışma da deneme-yanılma yöntemini amaçlamıştır. Bu çalışmalar en azından yeni araştırma stratejilerini incelemek ve geliştirmek niyetindedirler. Bu örnekte açılmak istenen strateji, biyografik sözlüklerin görünürdeki kuru formüllerinde saklanan prozopografik verilerin bilgisayarın yardımıyla toplanması ve tahlil edilmesinin mümkün olduğudur. Ancak, her bir bilim adamınca ortaya atılan soruların türleri oldukça farklıdır ve bu, bilgisa-

yar yardımıyla değinmemiz imkân dâhilinde olan meselelerin bütününü anlamlandırmakta bize yardımcı olabilir.

Carl F. Petry'nin *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (1981) isimli eseri, İslam tarihinin belli bir zaman ve mekândaki 'eğitimli sınıflarlarla' ilgili şu ana kadar elimizdeki eserlerin en iddialısıdır. Petry 9./15. yüzyıla ait yaklaşık 4600 eğitimli şahsın nüfusunu içeren bir çalışma oluşturdu. Nüfus sayımına dâhil olmanın ana kriteri bir kimsenin Kahire'de ikâmet ettiğinin bilinmesiydi ve nüfus sayımı iki büyük sözlüğe dayanıyordu: es-Sehavî'nin *Dav'ü'l-lâmi*'si (1491 yılında tamamlanmıştır ve yaklaşık 12.000 madde içermektedir) ve yaklaşık 600 ilave isim de İbn Tağrîbirdî'nin *el-Menhelü's-safî ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfî* isimli eserinden alınmıştır. Petry *'ulemâ'* ile ilgili görüş alanını dar anlamda sınırlamamış, tersine eğitim mesleğindeki herkesi kapsamına almıştır. William Popper'ın *Egypt and Syria under the Circassian Sultans* (2 cilt, 1955-57) isimli eserinde yaygın olarak kullanılan tasnifi izleyerek çalıştığı insanları altı geniş meslek sınıfına ayırıyor; yani askerî icra, bürokrasi, hukuk (kadılar, noterler, muhtesibler), zanaatkâr-tüccar, ilim ehli-eğitimci, din adamları. Ardından bu insanlar coğrafî kökenleri, ikâmet yerleri ve Kahire'deki iş ve meslekleri -yani insanların farklı nitelikli işler üstlenme- oranına göre analiz edilmektedirler.

Petry, her ne kadar çalışmasını çok dikkatli bir şekilde yürütüyor ve birkaç sürpriz çıkış yapıyorsa da, çalışmasında çok önemli küçük farklılıklar vardır. Mesela Kahire'nin eğitimli eşrafının en büyük insan kaynağı Delta ve Şam'dı. İtibar açısından eski Fâtımî çevrenin medreseleri, Kale etrafında zengin kaynakları olan amiral kurumları bile çok geride bırakmıştır ve Mısır kökenli olmayan bilim adamları büyük ölçüde birinci bölgede yoğunlaşmışlardır. Son bir örnek: Eğitimli sınıf ayrışmaya tâbi tutulmuştur, onlar üç parçalı bir elit teşkil etmektedirler. Yani, üç ana meslek modeli (bürokrasi, hukuk-bilim, din) arasındaki hareketlilik mümkün ama kesinlikle kolay ve yaygın değildi. Bu grupların her biri farklı toplumsal gruplardan devşirilmişti ve her biri Memlûk toplumsal-siyasî düzeninde belirli ve iyi organize olmuş bir rol oynadı.

Petry'nin ulaştığı sonuçlar görmezlikten gelinecek türden değildir ve onlar uzun zamandan beri şüphelenilen bilgileri, basit anlamda onayladığında bile bu kavramları sağlam bir dokümantasyonla pekiştirmişlerdir. Diğer yandan, onun incelemeye dâhil etmediği pekçok araştırma

hattı mevcuttur. Mesela, Petry'nin, hakkında araştırma yaptığı kişilerin - aile meslekleri, etnik kimlik, 'eğitimli' statünün tevarüsü vs. gibi- toplumsal geçmişlerinin temel hususiyetleri ile ilgili söyleyeceği çok az şey vardır. O, bu adamlarca takip edilen işlerin sıralarını, yani *cursus honorumı* (bir iş dalında yükselme yoluyla geçilen pozisyonları) tespit etmeye çalışmıyor; oysa biz hırslı genç insanların yükselmek için hangi kariyer patikalarını izlediklerini doğal olarak merak edebiliriz. 9./15. yüzyıl esasta tek bir bütün olarak görülmüş ve onar ya da yirmişer yıl aralıklı bir zaman dizimi ciddi olarak çabalanmamıştır. Yine, onun statiksel tavrı çok basittir: Sadece oranları ve (yalnızca coğrafî kökenlerle ilgili) basit bir yoğunlaşma çarpanı veriyor, burada onun detaylı tablolarının önemini kavratmada yardımcı olabilecek hiçbir grafik de yoktur. Şaşılacak oranda ortaya çıkan sonuçları, eldeki verilerin basit görsel incelemesi yoluyla temellendiriyor. Ancak Petry'yi en çok sınırlandıran, onun dikkatidir. Petry, çalışmasını hâlihazır literatüre eklemlemeyi amaçlıyor ve bu şüphesiz ses getirecek bir hedeftir; bu kesinlikle Abu Lughod, Ayalon, Popper ve (herkesten çok) Lapidus'un zaten geliştirdiği hipotezler ve kavramsal çerçevenin faydalı bir sınaması anlamına gelir. Ancak o, bu parametrelerle çalışmakla, kendine ait soruları sorma ve bilgisayar temelli bir tahlilin sebep olabileceği yeni imkân ve bakış açılarını genişletme fırsatını kaçırmış oluyor.

Dominique Urvoy *Le monde des ulema andalousdu v^e/xie au viie/xiiie siècle* (1978) isimli eserinde aksi halde sorulamayacak soruları yakalamak için bilgisayar analiziyle bir araya getirilmiş verileri kullanmaya çalışıyor. Petry'ninki sosyolojik bir çalışma iken Urvoy'nunki şu noktalara eğilen bir entelektüel tarih çalışmasıdır: (1) Halifeliğin sona ermesiyle (420/1030) Muvahhidler iktidarı (630/1233 ve takip eden yıllar) arasında geçen sürede İspanyadaki temel eğitim merkezlerinin belirlenmesi; (2) aralarındaki farklılıklara özel bir itina göstererek, her bölgenin kendine özgü çalışma sahalarının (hadis, furû-u fıkıh, gramer vs.) tespiti; (3) bu bölgeler arasında göç ve seyahatle oluşan bağlantılar; (4) her bölgenin önde gelen âliminin diğeriyle olan ilişkisini sağlayan öğrenci ağları; (5) Yukarıdaki boyutların her birinde meydana gelen değişimin yirmişer yıllık zaman dilimleriyle analizi. Tuhaf ve moral bozucu bir gerçek de onun hiçbir harita kullanmıyor olmasıdır. Onun verileri genellikle karmaşık ve okunması zor çizelge dizinleri aracılığıyla sunulmuş-

tur; ama dördüncü madde için (öğrenci ağları) o, sonuçları açıklayıcı bir dizi geometrik figür oluşturmuştur.

Urvoy'nun kaynak alt yapısı çok sınırlı olsa da (bu ve başka noktalarla ilgili Rachel Arié'nin *Islam*, lx [1983]'teki değerlendirmesine bakılabilir) ve onun sonuçları her zaman kabul edilebilir olmasa da, sayısal yöntemin, her zaman dar metin tahlilinin mukaddes muhafazası olarak görülen bir alanda bile çok verimli sorular bütününe yol açabileceğini göstermekte başarılı olmuştur. Onun özlü sunumu olabileceğinden daha az etkindir; çünkü o, verilerinin kültürel önemini göstermek için ihtiyaç duyulan kurumsal bağlamı ve bireysel durumları halledilmiş farzediyor. Bu açıdan, Urvoy'nunki daha çok bir uzmanın monografisidir. Daha şaşırtıcı olan, onun çok emek harcayarak topladığı sayfalarca sayıya hiçbir formel istatistik uygulaması yapmamış olmasıdır. Onun çizelgeleri sadece eğimler ve sınırlayıcı grafiklerle çok daha iyi olabilirdi; ancak bunlardan hiçbiri orada yoktur. Hatta hiçbir oran da yoktur. Toplanmış veriler bütünü inşa ettikten sonra Urvoy, salt sözel önermeler çıkarmak amacıyla bu veriyi sadece görsel olarak inceliyor. (Özellikle ciddi bir istatistikçi) onun elindeki veri tabanı ışığında, matematiksel usullerin hiçbir anlamlı sonuç doğurmayacağını iddia edebilir. Buna benim cevabım şudur: Kitabın amaçları deneme-yanılmaya dayandığından istatistiksel sınama ve manipülasyon fırsatının kullanılması gerekirdi. Diğer yandan, -Urvoy ve Petry'de- bir okuyucuyu onların yöntemini kendisi için denemekten alıkoyacak hiçbir neden yoktur. Gerçekte, bu iki yazar tarafından sunulan türden bir toplamanın inşa edilmesi için gerekli olağanüstü çaba ışığında, sayısal yöntemi düşünen herkesin, işe Petry ve Urvoy'nun çizelgelerini denemekle başlayıp onlardan başka ne gibi sonuçlar çıkarılabileceğini ve önerilen tasarının zaman ve para maliyetine değip değmeyeceğini sorması makul görünüyor.

Bu bölümde tartışılan bütün yaklaşımlardan ortaya çıkan sonuç; sayısal yöntemin, *ulemâ*nın kim ve ne olduğunu belirleme bilmecesinde nihai çözüm olmadığıdır. Onun geçerliliği, kullanılan verilerin hipotez ve kategorilerinin niteliğine son derece bağlıdır. En azından şimdiye kadar bunlar daha çok geleneksel araştırma biçimleriyle tanımlanmış durumdadır. Geleneksel araştırmalar da *ulemâ*yı haddinden fazla bir kapalı grup, yani üyelerinin sadece birbirleriyle iletişim içinde olduğu bir yapı olarak görme eğilimindedir. Bu, oldukça anlaşılır bir önyargıdır ve ke-

sinlikle bizim ana kaynağımız olan biyografik sözlüğün tüm gücüyle yapmaya teşvik ettiği bir yaklaşımdır. Ancak bu çok yanıltıcı bir durumdur. Gelecekte biz, *ulemâ*yı toplumsal-kültürel sistem bütününün üyeleri olarak ele almalıyız ve bizim vazifemiz onların dâhil olduğu toplumsal ve kültürel ilişkiler bütününü belirlemek olmalıdır. *Ulemâ*nın, gerçekte ortaçağ İslam toplumunda bizim doğrudan bilebileceğimiz tek ana topluluk olduğu doğru olabilir. Ama onları iyi tanırsak bu, bizi onların yaşadığı ve büyük ölçüde şekillendirdiği toplumun sağlıklı bir kavrayışına götürebilir.

8. İSLAM HUKUKU ve İSLAM TOPLUMU

Yakın zamanlara kadar İslam tarihçileri hukuku ve hukuk bilimini toplumsal ve ekonomik hayatın önemli bir kaynağı olarak değerlendirme noktasında isteksizdi. Roma ve İngiliz tarihi çalışmalarında hukukun öneminden haberdar olanlar için böyle bir tavır, basitçe geri kalmışlık olarak görülebilir. Ancak bunun nedenleri vardır. Her şeyden önce çoğu Batılı bilim adamı, hukuk prensiplerinin belirli olaylara pratik uygulamasından (furu-u-fıkıh) çok İslam hukuk biliminin teorik yönüyle (usûlü fıkıh) ilgileniyorlardı. Üstelik çoğu Oryantalist, hukukçu değil; aksine kültür öğrencisiydi. Bu sebeple onlar, İslam hukukunu haklar, yükümlülükler ve muhâkeme kuralları bütünü olarak değil de dinî bir yöneliş ve bir düşünce biçimi olarak gördüler.

Ancak geleneksel Oryantalist yaklaşımı biçimlendiren sadece bu mesleki tarafgirlik değil; aynı zamanda fıkhın hukuk biliminden öte bir anlamı olduğu ve onun ortaya koyduğu kurallar bütününde -şer' veya şeri'at- bir hukuk kodu olmaktan öte bir işlevi olduğu daha doğru bir algılamadır. Fıkhın kapsamına sadece kişisel haller, akitler, cezai fiiller vs. girmez; onlarla birlikte, ibadet ve ahlâk da girer. Fıkıh, somut hukukî sonuçları olan eylemlerle, sonuçlarının sadece Allah tarafından değerlendirileceği eylemler arasında bir ayrım yapmaz. İslam hukuk çalışmalarının Batı'da kurucusu olan Christiaan Snouck Hurgronje'un aşağı yukarı bir asır önce işaret ettiği gibi:

> Fıkıh, kelimenin en geniş anlamıyla bir vazifeler doktrini [une déontologie] olmakla modern hukuktan ve Roma hukukundan ayrılmıştır ve din, ahlâk ve hukuk şeklinde kısımlara bölünemez. O, sadece 'dış' vecibelerle -yani Allah'ın tespit ettiği bir beşerî otorite tarafından kontrol edilmeye hazır yükümlülüklerle- ilgilenir. Ancak bu vazifeler istisnasız Allah'a yönelik vecibelerdir ve bizzat Allah'ın kavranamayan iradesine dayanmaktadır. Burada kişilerin, uygulamasını algılayabilecekleri tüm vecibeler -yani hangi şartlarda ve kimle ilgili olursa olsun kişinin tüm vecibelerini- ele alınır. (*Selected Works*, der. J. Schacht ve G. H. Bousquet, 261)

Ne kadar derin olursa olsun bu bakış, ne yazık ki çok fazla idealize edilmiş bir fıkıh anlayışının inşâsıyla sonuçlanmıştır. Sanki fıkıh camile-

rinde inzivaya çekilmiş, yaşlanmış *ulemâ*nın boş rüyalarından müteşekkil ve hiçbir zaman günlük hayatın ilişkilerini biçimlendirme ümidi taşımamıştır.

Ancak, Snouck Hurgronje'un kendisi bile böyle idealize edilmiş bir imaja sadece bazı durumlarda katılmıştır. O aslında Mekke'deki ve Hollanda (sömürgesi olduğu dönemde) Doğu Hindistan'daki çağdaş İslam toplumunun mükemmel bir gözlemcisiydi ve onun tezi büyük ölçüde zamanının İslam hukuku ve hukuk bilimine dair çalışmalar yığınında görülen yanlış algılamalara karşı bir protesto amacı taşıyordu. Büyük ölçüde Hindistan ve Güney Doğu Asya, şeri'at mahkemelerinde kullanılan pozitif hukuk metinlerinin çeviri ve tahlillerinden ibaret olan bu çalışmalar, sömürge idarecilerinin özellikle yerli halkla ilişkilerinde onlara yardımcı olmak amacıyla yazılmıştır. Bunlar, kısaca fayda amacı güden bir anlayışla kaleme alınmış ve şeri'atın aslında Müslüman tavır ve davranışlarını idare ettiği ve yansıttığı varsayımına dayanmıştır. Bu bilim adamlarının ürettiklerinin çoğunluğu kültürel olarak çok derinlikli değildi. Kavramsal olarak yetersiz ve hatalarla doluydu. Fakat bütün olarak ele alındığında onların eseri fıkhın ve şeri'atın sadece toplumsal ideallere değil, aynı zamanda toplumsal gerçekliğe de kök saldığına işaretler ihtiva etmektedir.

İslam hukukunun hem idealist hem de realist olduğunu söylemek doğrusu bizi pek bir yere götürmez; zira böyle bir ifade onun hangi yönlerinin hayatın gerçeklerini ne şekilde yansıttığına karar vermemizi sağlayacak kriterler sunmaz. Mısırlı bir bilim adamının geleneksel oryantalist görüşe tepki olarak söylediği şu söz sorunu daha iyi ifade edebilir: "Şeri'at tam manasıyla gerçek olan bir toplumun ideal doktrinidir." (Galal El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, [1979], s. 73). Yani fıkıh, birlikte düşünüldüğünde özgün bir İslamî hayat biçimini belirleyecek davranış kuralları bütünü oluşturmaya çalışmaktadır; öyle ki bu kurallar bütünü Allah'a ve O'nun Peygamberine itaat ettikleri, ama aynı zamanda da toplumsal hayatın günlük ihtiyaçlarıyla da etkin bir şekilde ilgilendikleri konusunda Müslümanlara güven vermektedir. Bu çerçevede Allah'ın emrine itaat, şüphesiz Snouck Hurgronje'nin düşündüğü gibi başat gelirken, acil toplumsal yarar ikincil konumdadır. Ancak bu değerler hiyerarşisi, pratik bir mesele olmaktan çok büyük ölçüde kavramsaldır; bu, bir fakîhin be-

lirli olaylara somut çözümler getirmesinden çok onun argümanlarını yapılandırmasını etkilemektedir. Genel olarak Müslüman hukukçular, Allah'ın insan için en iyiyi arzuladığını ve bu nedenle toplumsal yararın en güvenli bir biçimde ilahi iradeye uymakla elde edilebileceğini düşündüler. Böylece fıkıhta, toplumsal gerçekliğin pragmatik talepleri ile; yani yaşayan Toplum'un geleneksel normları ve değerleriyle, Kutsal Metnin aşkın idealleri arasında sürekli bir etkileşim vardır. Günlük hayat, katı bir skolastik metot ışığında, sabit görünümlü idealler nokta-i nazarından sürekli bir biçimde gözlemlenmekte ve yargılanmaktadır fakat bu metodun o idealleri yorumlamak için kullanılma biçimi hukukçunun gerçek ihtiyaçları ve faydaları algılamasına bağlıdır.

Tabii ki, idealizm-realizm dengesi mezhepler ve hatta bireysel âlimlere göre büyük ölçüde değişiklik arz etmektedir. En azından 3./9. yüzyılın sonunda pekçok büyük metin, açıkça skolastik çaba olarak, yani genel olarak toplum üzerine yorumlar şeklinde değil de, kendi-kendine yeten edebî ve bilimsel bir gelenek içindeki unsurlar olarak telif edilmiş durumdaydı. Ancak bu ifade çok fazla genelleştirilmemelidir; bütün dönemlerde mevcut siyasî, toplumsal ve ekonomik sorunlara değinen pekçok hukukî literatür de mevcuttur. Bu ikinci türün biçimsel anlamda saf akademik çalışma ile aynı olduğu gerçeği, İslam hukuk tarihini çalışanların çalıştıkları devirlerin somut meselelerine karşı özellikle uyanık olmaları anlamını taşır.

Denebilir ki, Robert Brunscvig klasik fıkhın realizm unsurlarını en yakından işleyen bir bilim adamıdır. Onun yöntemi seçilmiş hukukî metinlerdeki hükümleri bağımsız delillerin işaret ettiği toplumsal-ekonomik yapılar ve davranış kalıplarına göre değerlendirmek şeklindeydi. Onun İslam hukuk bilimine dair çalışmaları arasında özellikle şunlara bakılabilir:

a. "Considérations sociologiques sur le driot musulman ancien", *SI*, iii (1955), 61-73.

b. "Urbanisme médiéval et driot musulman", *REI*, (1947), 127-155.

c. "Métiers vils dans l'Islam", *SI*, xvi (1962), 41-60.

d. "Conceptions monétaires chez les juristes musulmans (viiie/xiiie siècles)", *Arabica*, xiv (1967), 113-143.

e. "Propriétaire et locataire d'immeuble en droit musulman médiéval (jusqu'à vers l'an 1200)", *SI*, lii (1980), 5-40. (bunların ilk dördü Brunscvig, *Études d'islamologie*, der. A. M. Turki, 2 cilt, 1976, adlı eserde tekrar basıldı. Son makale ise onun *Études sur l'Islam classique et l'Afrique du Nord*, 1986, isimli eserinde bulunabilir.)

Brunscvig'in çalışmalarından daha az somut ama yine de esin kaynağı olabilecek bir çalışma da Claude Cahen'in şu çalışmasıdır: "Considerations sur l'utilisation des ouvrages des droit musulman par l'historien", *Atti del III Conresso di studi arabi e islamici* (1967); Cahen'in derlediği *Les peuples musulmans dans l'histoire* isimli eserde tekrar basıldı, s. 81-89.

'İdealizm' ile 'realizm' arasındaki kaygan denge her metin ve her olay için ayrıca kurulmalıdır. Ancak bu denge, erken İslamî devirlerde yeşeren farklı hukuk okullarının kendilerine özgü yaklaşımları ve tavırları tarafından belli ölçüde belirlenmiştir. ('Okul' sözcüğü mezheb, çoğulu mezâhib, kelimesinin karşılığı olup formel bir organizasyondan çok ortak bir metot ve doktrine işaret eder -tabiri caizse, bir düşünce okulu.) Dört Sünnî İslam mezhebi arasında Hanefî ve Mâlikî mezhepleri en realist yönelimi göstermektedir; öyle ki her ikisi de hukuk kurallarının özünü 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başında yeşerdikleri bölgelerin kurulu toplumsal geleneklerinden almaktadır. Kûfe ve sonra Bağdat'ı merkez edinen Hanefîler aşağı Irak'ın karmaşık, değişken toplumunu ve bu toplumun ziraî ve ticarî karma ekonomisini, etnik çeşitliliğini ve onun kozmopolit kültürünü yansıtmaktadır. Ek olarak, Hanefîlerin halifenin sarayına yakınlıkları onlarda siyasî ve idarî buyruklara karşı belli bir saygı kültürü doğurmuştur. Diğer yandan Mâlikîler zahitlik ve Peygamber ve onun halifeleri tarafından yeniden biçimlendirilen, ataerkil, ama yine de yarı bedevi Medine geleneklerince şekillendirilmişlerdir. Şafiîler genellikle kurucularının katı kişiliğiyle paralellik içinde, analojik akıl yürütme metodunu sıkı bir biçimde Kur'an ve Sünnete uygulanmasından elde edilmiş, tam manasıyla akılcı olmayı hedefleyen ve iç tutarlılığı olan bir doktrin bütünü oluşturmakla meşgul görünüyorlar. Son olarak (başlangıçta Bağdat'ta Abbasi sarayına muhalif olarak ortaya çıkan popülist bir hareket olan) Hanbelîler en ahlâkçı olanıdır ve iptidai Medine Toplumu'ndaki hayatın her tonunu yakalamayı hedeflemektedirler.

(Hem Batılı hem de Müslüman) bilim adamları 2./8. yüzyılın ortalarından 3./9. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemi İslam hukuk biliminin en yaratıcı devresi olarak görmektedirler; bunun anlamı sözü edilen yıllarda fakîhler araştırmalarının ilkelerini tanımlamak ve Müslümanın hayatını yönetmesi gereken ana kuralları belirlemekte tamamen özgür olduklarıdır. Tüm modern öncesi toplumlarda "kurucu babalara" ve yerleşik geleneğe atfedilen olağanüstü otorite ışığında, şüphesiz sonraki nesil hukukçular bu dönemde ortaya konulan ana hukuk kuralları ve metodolojilerle uyumlu olmak konusunda kendilerini belli oranda kısıtlı saymışlardır. Geleneğe ve emsale böyle bir bağlılık Müslümanlar arasında birkaç şekilde ifade edilmiştir: En erken Müslüman nesillerin (selef) yolunu takip etmek olarak; ya da otorite sahibi 2./8. ve 3./9. yüzyıl âlimlerinin (Sünnî literatürdeki anlamıyla imamların) doktrinine yapışmak olarak veya âlimlerin icması olarak.

5./11. yüzyılın sonlarında 'içtihat kapısı kapanmıştır' şeklinde bir düşünce yaygınlık kazanmaya başladı; yani geleceğin hukukçuları artık yeni hukuk teorileri geliştirme yetkinliğinden mahrumdurlar. Hatta (çok daha katı formülasyonlarda) onlar, mezheplerinin sabit kurallarından, bu kuralların önlerindeki olaya uygulanma imkânı varsa, ayrılma yetkisine sahip değildirler. Ancak bu basit ve hızlı bir süreç olmadığı gibi, fıkhın giderek esneklikten ve realizmden yoksun daha saf akademik bir faaliyet olduğu anlamına da gelmekteydi. Bir kere, pekçok hukukçu bu yeni doktrine yüzyıllar boyu karşı çıktı ve bu doktrin 10./16. yüzyıla kadar henüz ittifakla kabul edilmiş değildi. İkincisi, içtihat (aklın hukukî olayların çözümünde kullanılması) oldukça karmaşık bir terim olup farklı inceleme katmanlarından oluşmaktadır. Üstatlarının öğretileriyle kendini bağlı hisseden bir fakîh bile, daha önce hiçbir emsali bulunmayan bir meseleyle karşılaştığında önündeki olayı çözmek için sınırlı da olsa içtihat yapmak zorunda kalabiliyordu. Dahası, bir mezhep sınırları içinde, mezhep önderleri arasında belirli bir sorunun doğru çözümünün nasıl olacağına dair genellikle ihtilaf söz konusu olabilmektedir ve bu durumda fakîh hangisinin daha uygun olacağını belirlemek için kendi tercihini kullanacaktır. (İçtihat kapısının kapalı olduğunu iddia eden bu söylemin gözden geçirilmesi gereği son zamanlarda birkaç bilim adamı tarafından dile getirildi -Fazlur Rahman, George Makdisi ve Bernard Weiss- ve daha detaylı bir biçimde Wael B. Hallaq'ın "Was the Gate of

Ijtihad Closed", *IJMES*, xvi [1984], 3-41, isimli makalesinde daha detaylı olarak ele alınmıştır. Joseph Schacht'ın ve N. J. Coulson'ın yukarıda atıf yapılan İslam hukuk biliminin standart giriş eserleri daha eski ama hala yaygın olan yorumu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır.)

Tüm bunlar fıkhın toplumsal tarihin bir kaynağı olarak kullanımına şöyle bir yaklaşım öneriyor: 2./8. ve 3./9. yüzyıllarda fıkıh, Kur'an ve Sünnetin tespit ettiği geniş dinî-ahlâkî çerçevede, toplumsal realitelere oldukça hızlı çözümler getirmişti. Sonraki yüzyıllarda fıkıh, mevcut realiteyi muhatap almış olsa bile o, bunu yerleşik hukuk doktrininin mantığı ve kategorileri içinde yapmıştır. Bu bağlamda hukukî tartışma, İslam toplumunun gerçek sorunlarını ele almaya devam ettiği kadar, boşlukları doldurmak ve mevcut hukuk bütünü içindeki çelişkileri gidermekle meşgul olmuştur. Bu son nokta, bizi İslam hukuk bilimi metodolojisine göz atmaya ve hukukî araştırmanın ve pratiğin ürettiği edebî türleri araştırmaya sevk ediyor.

Fıkhın metodu hem skolastik hem de kazuistik olarak tanımlanabilir. Fıkıh skolastiktir; çünkü o öncelikle yasa koyucuların, idarecilerin veya yargıçların eseri değildir, bilakis o, görevini Allah'ın insanlık için murad ettiği şeyi keşfetmek ve yorumlamak olarak gören hususî (private) bilim adamlarının eseridir. Dolayısıyla Şeriat sultan fermanları ve mahkeme kararları olarak değil de hukuk uzmanlarının bağlayıcı olmayan görüşleri (müftilerin fetvaları) ve eserlerinde ifadesini bulmuştur. Ayrıca, çoğu konuları farazidir (hypothetic): "Farz et ki şöyle ve şöyle bir durum var, bunun hükmü ne olabilir?" Prensip olarak, kadıların gerçek bir davada verdikleri kararların bilim adamları tarafından önceden ortaya konulan ve otorite olan metinlerde özetlenen çözümlerle uyumlu olması beklenirdi. Mahkeme kararları işte bu özellikleriyle hiçbir emsal değeri taşımıyordu; onlar bağımsız olarak tanımlanmış hukukun salt uygulamasından ibaretti. Diğer yandan fıkıh kazuistiktir; o, belirli bir hukuk alanını inceleyen fakîhin düşünebileceği tüm muhtemel olayların (hatta en kenardakiler de dahil) incelenmesi yoluyla ortaya konulur. Bu olaylar aslında tutarlı ve karmaşık bir hukuk ilkeleri grubunun uygulanması yoluyla işlenir. Ancak bu ilkeler, nadiren özel bölümlerde veya eserlerde bir bütün olarak sunulur, tersine sadece belirli olayların tahlil edilmesi sırasında serdedilir. Böyle bir yaklaşım oldukça somut olma avantajına sahip olsa da bu, (hürriyet-kölelik karşıtlığı, hukukî ehliyet ve

akit gibi) pekçok önemli konuyla ilgili kuralların çok geniş ve birbirinden uzak yerlere dağıtıldığı anlamına gelir.

Fıkıh ve şer'i mahkeme sistemi doğrusu oldukça zengin bir literatür üretmiştir. Sorun bu literatürün toplumsal tarih için önemli bir kaynak oluşturup oluşturmayacağıdır. Ancak bu hukukî metinlerin sahip olduğu ya da olmadığı tarihsel değer ne olursa olsun, onlar nadiren şeffaftır. Onlar sadece, bu bilim dalının kendine özgü teknik diline (hukukçular yüzyıllar boyu çok az değiştiler) ve onların kendileri aracılığıyla üretildiği kurumlara vâkıf olanlarca kullanılabilmektedir.

Her ne kadar otoritesi, yazarı hayatta olduğu sıradaki gibi sorgulanmaz olmasa da en iyi başlangıç, kesinlikle Joseph Schacht'ın *Introduction to Islamic Law* (1964) isimli eseridir. Onun (hem hukuk teorisi hem de pozitif hukuk olarak) fıkhın kökeni ve erken gelişimiyle ilgili değerlendirmesi, Batılı bilim adamları arasında yaygın bir kabul görse de tartışmalıdır ve pekçok noktada ciddi tartışmaya yol açmaktadır. (Onun bu konuyla ilgili karmaşık argümanları daha detaylı olarak *Origins of Muhammadan Jurisprudence* [1950] isimli eserinde geliştirilmiştir.) Ve daha sonrası için, biraz önce de değindiğimiz gibi son dönem araştırmaları, fıkhın pek öyle sanıldığı gibi 4./10. yüzyıldan sonra donuklaşıp fosilleşmediğine işaret ediyor. Diğer yandan, Schacht'ın görüşleri de reddedilemez; bu görüşler inanılmaz derecede etkilidir ve pekçok yeni araştırma ufukları üretmeye devam etmektedir ve onlar çok büyük bir bilgi derinliği ve kritik düşünmeyle desteklenmiştir. Pratik bir düzlemde, Schacht'ın *Introduction*'ı kısa ama kapsamlı bir teknik terimler sözlüğüdür ve 1964'e kadar yapılmış, neredeyse değerli her yayını ihtiva eden dikkatle düzenlenmiş bir bibliyografya içerir.

Schacht'ın eseri 19. yüzyılda atılan temeller üzerine bina edilmiştir. Onun İslam hukuk biliminin doğası ve amaçlarıyla ilgili rehber kavramlarının kökleri büyük oranda Christiaan Snouck Hurgronje'nin eserine dayanır. (Hurgronje'nin bilimsel çalışmaları hakkında örnek olabilecek bir eser, *Oeuvres choisies/Selected Works*, der. G. H. Bousquet ve J. Schacht (1957). Başka bir düzlemde Schacht'ın fıkhın kökenlerine yaklaşımı, Ignaz Goldziher'in "On the Development of the Hadith", *Muslim Studies*, ii (1971) isimli, ilk defa 1890'da basılan meşhur çalışmasından mülhemdir. Goldziher'in İslam hukuku ve teolojisi yorumları zengin bir bilgi birikimi ve dikkatli bir düşünceyi yansıtmaktadır; bu yo-

rumlar şüphesiz sahip oldukları olağanüstü etkiyi hak etmekte ve bugün bile iddialı ve verimlidir. Goldziher'in görüşlerinin bir hülasası onun *Vorlesungen über den Islam* (1910; göz. geç. bsk., 1925) isimli çalışmasında mevcuttur, ki bu çalışma Ruth ve Andras Hamori tarafından (ek bir bibliyografya ve notlarla İngilizce'ye): *Introduction to Islamic Theology and Law* (1981) adıyla çevrildi.

Schacht'ın çalışması N. J. Coulson'ın *A History of Islamic Law* (1964) ve *Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence* (1969) isimli eserlerle tamamlanabilir. Coulson'ın yorumu, fıkıhtaki realistik unsurların daha bir farkında olmasına rağmen, Schacht'ınkinden çok da farklılık arz etmiyordu. Majid Khadduri ve H. J. Liebesny'nin derlemesi (*Law in the Middle East* cilt I, *Origin and Development of Muslim Law* [1955]) düzensizdir, ama pozitif hukuk ve hukuk bilimine dair pekçok faydalı bölüm içermektedir. Çok yakınlara kadar, Şii hukuk bilimi Batı dillerinde büyük ölçüde ihmal edilmiş durumdaydı. Henüz Schacht veya Coulson'ınkine benzer bir çalışmaya sahip değiliz, ama boşluk kısmen Hossein Modarresi Tabataba'i'nin *An Introduction to Shi'î Law: A Bibliographical Study* (1984) isimli eseriyle doldurulduğu. Birinci Kısım Şiî fıkhının doğası ve gelişiminin kısa ama yetkin bir izahını yaparken, İkinci Kısım bu gelenek içinde üretilmiş büyük eserlerin detaylı bir taramasını yapmaktadır. Tarama hukukî konulara göre düzenlenmiştir ve hem basılı eserleri hem de yazma halinde mevcut olanları ihtiva etmektedir.

giriş mahiyetindeki Bu çalışmalar, tabiatıyla eliptik (hazifli) grameri ve zorlu teknik terimleriyle Arapça hukuk metinlerinin gerçek mahiyetini yansıtmamaktadır. Arapça hukuk dilinin başlangıç düzeyinde en azından bir kazanımını elde etmenin belki de en iyi yolu sağlıklı notlarla açıklanmış bir şekilde elimizde mevcut olan pozitif hukuk mecmualarını çalışmaktır. Bu türden eserlerin eksiksiz bir bibliyografyası Schact'ın *Introduction*'ının 261-269 sayfaları arasında verilmiştir. Aşağıdakiler özellikle faydalıdır:

a. Ebû İshâk eş-Şîrâzî (Şâfi'î, v. 476/1083), *et-Tenbîh*; çev. G. H. Bousquet (4 cilt, 1949-1952).

b. Muvaffakuddîn ibn Kudâme (Hanbelî, v. 620/1223), *el-'Umde*; çevirisi, *Le précis de droit d'ibn Qudâme* (1950) adıyla Henri Laoust tarafından yapılmıştır.

c. Halil b. Ishâk (Mâlikî, v. 767/1365), *el-Muhtasar*; I. Guidi ve D. Santillana tarafından *Sommario del diritto malechita* (2 cilt, 1919) adıyla ve G. H. Bousquet tarafından *Abrégé de la loi musulmane selon le rite de l'imam Malek* (4 cilt, 1956-62) adıyla çevrilmiştir.

Bu mecmualar bizi hukukun ana kuralları ve terminolojisi ile mücehhez kılsa bile, onlar hukukî metot ve akıl yürütmenin anlaşılmasına çok az katkıda bulunmaktadır. Bu meyanda Robert Brunschvig'in *Études d'islamologie* isimli eserinin II. cildinde toplanan çalışmaları özellikle faydalıdır. Bir mezhebin doktrininin sistematik analizi, David Santillana'nın klasik çalışması *Istituzioni di diritto musulmano malichita, con riguadro anche al sistemo sciafiita* (2 cilt, 1926) isimli eseriyle yapılmıştır. Chafik Chehata'nın çalışmaları aynı şekilde çok değerlidir. Onun *Études de droit musulman* (2 cilt, 1971-73)'ı yanında, kaynaklardan bol alıntılar barındıran akit kavramlarının analizini yaptığı *Théorie générale de l'obligation en droit musulman hanefite* (1969) isimli eserine bakılabilir.

Bu noktada, Müslüman hukukçuların ortaya koyduğu metinlere dönerek onların İslam toplumunun gerçek işleyişine nasıl ışık tutacağı sorusunu sorabiliriz. Yöntem (usul-ü fıkıh) eserleri bu anlamda önem arz etmeyebilir. İslam hukuk bilimini toplumsal tarihin bir kaynağı olarak kullanmak isteyen bir kimse doğal olarak metinleri yorumlamak için geniş bir usul bilgisine sahip olmalıdır; ancak bu metinlerin kendileri oldukça teoriktir. Onlar ne gerçek davranışın ne de o davranışı düzenlediğine inanılan normların kaynağı olabilir. (Ancak, bu noktada Wael Hallaq'ın bir anlamda revizyonist bir makalesine bakmağa değer: "Considerations on the Function and Character of Islamic Legal Theory", *JAOS*, civ [1984], 679-689.) Genel anlamda, fıkıhın bize yapabileceği rehberlik pozitif hukuk eserlerinde (fürû-ı fıkıh) bulunabilir. Bunlar da faydalı olmaları açısından birkaç sınıfa ayrılmıştır.

Kullanımı en uygun ama belki de toplumsal tarih nokta-i nazarından en az önemli olan eserler her okulun doktrinlerini genel hatlarıyla ortaya koyan metin ve el kitaplarıdır. Bunlar hem acemi fakîhler için giriş mahiyetinde ders kitabı, hem de bilgisiz ya da işleriyle başı sıkışık kadılara hazır başvuru kaynağı vazifesi görmüştür. Bu metinlerin, ana davranış kurallarının (hükm, çoğ. ahkâm) kısa ifadelerini sunsalar bile çok ciddi zaafları vardır: Bunlar değişik görüşlere yer vermezler, belli bir kurala götüren akıl yürütmeyle ilgili hiçbir açıklama sunmazlar ve bu kuralın

uygulanacağı durumlarla ilgili hiçbir tartışma yapmazlar. Ama bizim ahkâmın toplumsal önemini anlamak için tam da ihtiyacımız olan bu türden bir bilgidir.

Bu nedenle genellikle 2./8. ve 7./13. yüzyıllar arasında telif edilen büyük mecmuaları incelemek zorundayız. Bu eserler, herhangi bir mezhepte tanınmış üstatların farklı ve azınlık görüşleri de dahil tüm öğretilerini vermeye teşebbüs etmektedir. (Doğal olarak bunlar müellifin kişisel yargılarına vurgu yapmaktadır; ama çoğu durumda o, zamanının temayüz eden fakîhlerinden sadece biri konumundadır.) Burada her bir başlık altında (mesela nikâh, azat, şirket akitleri) meydana gelebilecek muhtemel olayların detaylı bir açıklamasını bulabiliriz. En erken devre ait eserler bazen hoca ile öğrencileri arasında bir diyalog olarak ortaya çıkmıştır; Hanefî âlimi Muhammed b. eş-Şeybânî (v. 189/817)'nin *Kitâbü'l-asl* adlı geniş eseri veya Maliki Sahnun'un (v. 204/854) el-Müdevvenetü'l-kübra'sı buna örnek verilebilir. 5./11. ve daha sonraki yüzyıllarda, bu mecmualar bir okulun otorite kabul edilen metinlerinden birine bir şerh biçimine sıklıkla bürünmüşlerdir. Bu türe el-Serahsi'nin (Hanefî, v. 483/1090) *Kitâbü'l-Mebsût*'u ve Muvaffakuddin ibn Kudâme'nin (Hanbelî, v. 620/1223) *Kitâbü'l-Muğnî*'si örnektir. Bu mecmuaların en önemlilerinden birkaçı (tahminen) hala yalnızca yazma halinde mevcuttur. Bununla birlikte, Majid Khadduri'nin (*Kitâbü'l-asl*'ın savaş hukuku ve vergilendirmeye dair bölümlerinin bir çevirisi olan) *Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar* (1966) isimli eserinden bu eski "diyalog" formu hakkında bir izlenim edinilebilir.

Kapsam olarak daha dar ama asla daha az önemli olmayan bir tür de belirli konulara hasredilmiş eserlerdir (risâle, çoğ. resâil). Bunların arasında en iyi çalışılanı şüphesiz vergi literatürü üzerine olanlardır (harac). Aslında elimizdeki pozitif hukuka dair yazılmış en eski eser bu gruba aittir: Harun Reşid devri Abbasi İmparatorluğu'nda başkadı (kâdı'l-kudât) olan Ebû Yusuf'un (182/798) *Kitâbü'l-harac*'ı. Bu eserin E. Fragnan tarafından yapılmış mükemmel bir Fransızca çevirisi mevcuttur, *Le Livre de l'impôt foncier* (1921) ve kullanışlı ama daha az tatminkâr bir İngilizce çevirisi de A. Ben Shemesh tarafından yapılmıştır, *Taxation in Islam*, cilt III (1969). Ebû Yusuf'unkinden başka Yahya b. Adem'in (203/818) ve (4./10. yüzyılın başlarında yaşamış olan) Kudâme b. Cafer'in önemli eserlerine bakılabilir. Bu iki eser yine Ben Shemesh tara-

fından tıpkı basım olarak ve çevirileriyle birlikte yayınlandı: *Taxation in Islam*, cilt I (1958; göz. geç. bsk., 1968) ve cilt II (1965).

Bu türden eserler pekçok kez halifelik idarî uygulamalarının köken ve gelişimi için bir kaynak olarak çalışılmıştır (bunun için bu kitabın Onikinci Bölüm, 364-365 sayfaları arasına bakılabilir). Ancak, pek az çalışma, özellikle hukukî bir bakış açısı -yani hukuk kurallarını üreten veya rasyonalize eden bir akıl yürütmenin o kuralların devlet maliyesine etkisine üstün tutulduğu bir bakış açısı- izlemiştir. Bu yaklaşım, özellikle de o, şu ana kadar Batılı bilim adamları tarafından tercih edilen daha pozitivist araştırmalarla birleştirilirse, erken dönem fıkhındaki yararcı, dinî-ahlâkî veya saf akademik etkenlerin karışımı hakkında bize mükemmel bir ışık tutabilir. Fıkıhta geliştirilen malî doktrinlerin sistematik bir incelemesi eski ama hala faydalı bir çalışma olan Nicholas P. Aghnides'in *Mohammedan Theories of Finance* (1916; tkr. bsk., 1961) isimli eserinde bulunabilir. Daha yakın zamanda, H. M. Tabataba'i *Kharaj in Islamic Law* isimli eserinde geleneksel Sünnî ve Şiî Müslüman hukukçularda rastladığımız genellikle çatışan vergi kavramlarının kısa ama açık bir hukukî analizini yapmıştır. Çok az sayıda toprak üreticisi toprağın gerçek sahibiydi; bunun ışığında, Ziaul Haque, *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Legal Doctrine of Muzâra'a or Sharecropping* isimli çalışmasında vergi hukukunun çok hayatî bir yönünü incelemiştir. Daha sonraki devirlerin dokrinel değişimleri için Baber Johansen'in *The Islamic Law of Land Tax and Rent: The Peasant's Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literatures of the Mamluk and Ottoman Periods* (1988) isimli eserine bakılabilir.

Belirli konulara tahsis edilmiş eserlerin ikinci grubunu çok önemli bir kurum olan *vakıf* teşkil eder. Hilal er-Re'y'in (v. 245/859) ve Keşşâf'ın (v. 261/874) iki erken devir eseri özellikle önemlidir; bu eserler Claude Cahen tarafından geniş bir tarihsel ve sosyolojik bağlamda çalışılmıştır: "Reflexions sur le waqf ancien", *SI*, xiv (1961), [37-56; *Les peuples musûlmans dans l'histoire* isimli kitabın 287-306 sayfaları arasında tekrar basılmıştır.]

Üçüncü bir grup da Müslüman toplum için önemi biliniyor olmasına rağmen çok az araştırılan miras (ferâiz, "terekedeki zorunlu hisseler") üzerine yapılan çalışmalardan müteşekkildir. Bunlara N. J. Coulson'ın *Succession in the Muslim Family* (1971) isimli monografiyle giriş yapılabi-

lir. Bu eserlerin birkaç tanesi çevrildi; bunların en göze çarpanı Sir William Jones'un Doğu Hindistan Şirketi'ndeki vazifeleriyle bağlantılı olarak yaptıklarıdır; bunun için Schacht'ın *Introduction to Islamic Law*, s. 264'e bakılabilir.

Özellikle ilgi çeken bir sınıf da hiyel (hukukun lafzına bağlı kalmakla birlikte şeriattaki elverişli olmayan hükümleri bir kenara bırakmamızı sağlayacak hukukî çareler) üzerine yazılan eserlerdir. Bu türle ilgili literatür ilk defa ciddi anlamda J. Schacht tarafından incelenmiştir. Onun tahkik ettiği birkaç önemli metnin yanı sıra, şunlara bakılabilir: (a) "Die arabische *hiyal*-Literatur. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis", *Islam*, xv (1926), 211-232; (b) *Introduction to Islamic Law*, ss. 78-32; (c) "Hiyal", *EI*^{2}, iii, 510-13. Bu yazın türü özellikle Hanefîler tarafından geliştirilmiş ve onların fıkha realistik (dünyevi demek değil) yaklaşımlarının bir niteliği gibi görünmektedir. Aksine diğer mezhepler hiyel kavramına şüpheyle yaklaşmış ve bazı durumlarda kesin bir dille yermişlerdir; ancak onlar kendi hukuk uygulamalarında hukukî çareleri kullanmaktan da uzak duramamışlardır.

Mâlikîler arasında toplumsal gerçekliğe uyum sağlama *'amel'* kavramıyla (kadının veya müftünün, vereceği hükmü formüle ederken belirli ölçüde mahalli örf ve durumu dikkate almasıyla) kendisini göstermiştir. Bu konu hakkında J. Berque'in *EI*^{2}'deki "'Amal", i, 427-28 maddesine bakılabilir.

Hisbe (çarşı denetimi ve kamu ahlâkının gözetimiyle alakalı) metinlerine de kısaca değineceğiz. Bu eserler kesinlikle fıkhın hukukî ve ahlâkî kaygılarından kaynaklanmıştır ve Memlûklüler dönemine kadar (9./15. yüzyılın ortaları) muhtesibin en azından yetkin bir fakîh olması beklenmiştir. Yine de hisbe üzerine yazılan metinler fıkıh eseri olmaktan uzaktır; onlar asla usulden elde edilen davranış kurallarının (ahkâm) birer ifadesi değildir; aksine onlar belirli bir kent ortamında kamu ahlâkı düzeninin korunması ve kollanması için oluşturulmuş pratik rehberlerdir. Daha ileri yorumlar aşağıda verilmiştir (s. 294, 329-330); şimdilik şunlara bakılabilir: Cl. Cahen ve M. Talbi'nin "Hisba", *EI*^{2}, iii, 485-89 ve Pedro Chalmeta Gendron'un *El "señor del zoco" en España* (1973) isimli büyük eseri.

Şeriatın müsbet muhtevası, artan bir ölçüde huccet (otorite) niteliği kazanmış mecmualar, şerhler ve metinlerle belirlendikçe fetva, tartışmalı meselelerin işlendiği en önemli araç haline geldi. Fetva (çoğ. fetâvâ) başvuran bir kişinin sorusuna cevap olmak üzere fakîh tarafından belirli bir ibadet veya davranışla ilgili açıklanan hukukî görüştür. Fetvalar, rabbinik responsa'ya, Roma İmparatorunun rescript'lerine ve Papalığın decretal'larına oldukça benzerdir. Fetva isteyen kişi ibadetlerle ilgili bir konuyu merak eden sıradan bir Müslüman olabileceği gibi, zor bir davada danışmanlık ihtiyacında olan bir kadı veya devletin bir eyleminin hukukîliğini sağlamaya çalışan bir idareci de olabilir. Her bir durumda fakîhin görüşleri huccet değerindedir, ama prensip olarak bağlayıcı değildir ve fetva isteyen, her zaman birden fazla görüşe başvurabilir. Daha erken yüzyıllarda, her fakîh iftâ hizmeti görebilirdi; ancak 5./11. yüzyılda medrese sisteminin oluşması ve *ulemâ*nın bir meslek grubu halini almasıyla fetva verme işi daha düzenli bir hal aldı. Artık idareci ve onun başkadısı ehliyetli olmayan kişilerin müftü olarak davranmasını engelleyebilirdi. Ancak Osmanlı yönetiminde katı bir sistem doğdu; burada müftiler kadılara paralel bir hiyerarşi oluşturuyorlardı ve sadece 'icazetli' âlimler mahkemelere huccet değerinde görüş bildirmek yetkisine sahipti.

6./12. yüzyıldan itibaren seçkin fakîhlerin (ya da onların öğrencilerinin) fetvalarını toplayıp yayınlaması genel bir uygulama halini aldı. Bu tür pekçok mecmua basılmış durumdadır (bunun için J. Schacht'ın *Introduction to Islamic Law*, s. 261-62'ye bakılabilir) ve diğerlerinin kayıtları Brockelmann'ın *GAL*'ında dağınık olarak bulunabilir. Bu edebî türe harika bir giriş, ünlü Mâlikî hukukçusu Ahmed b. Yahya el-Venşerîsî'nin (v. 914/1508) mecmuasıdır; eser Émile Amar tarafından tercüme edilmiştir (bazı durumlarda paraphrase [ibarenin aynı anlama gelecek başka ibareyle yer değiştirmesi] yapılmıştır): "La pierre de touche des fatwas", *Archives Marocaines*, xii-xiii (1908-1909). Fetva literatürünün toplumsal tarih için potansiyel faydası ilk bakışta hayal kırıcı olabilir. Fetvalar soyut ve kişisel olmayan bir biçimde telif edilmiştir; büyük çoğunluğu bizim anladığımız anlamda hukukla değil de ibadetlerle ilgilidir ve büyük bir bölümü nitelik bakımından saf akademik ve nazaridir. Ancak en rutin halde bile bu tür bir edebiyat ortaçağ İslam toplumlarının günlük hayatı hakkında bilgi verecek değerler ve ideallerle ilgili açıklayıcı katkıda bulunabilir. Daha somut bir düzeyde, fetvalar bazı önemli kurumla-

rın (mesela vakıf) işleyişini ortaya koyabilir veya dinler/mezhepler arası mücadele gibi bazı toplumsal çatışma türlerinin dinamiklerine ışık tutabilir. Onların bu şekilde kullanımı ne yazık ki hala nadirdir. Bu tür bir çalışmaya örnek olarak H. R. İdris'in "Le marriage en Occident musulman. Analyse de fatwas médiévales extraites du 'Mi'yar d'al-Wansharisi", *ROMM*, xii, (1972), 45-62); xvii (1974), 71-105; xxv (1978), 119-138 işimli eseri verilebilir.

(Gerçekten çok geniş bir kategori olan) akitlerle ilgilenen herkesin şurût (söz. "şartlar") adı verilen örnek belgelerin kullandığı formüllere ve mecmualara aşina olması gerekir. Yine bunlar da ilk defa bu türün bazı örnek metinlerini yayınlayan J. Schacht tarafından ciddi anlamda çalışıldı. Ancak, bununla ilgili edebiyatın en iyi işlenişi Jeanette Wakin'in *The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahâwî's Kitâb al-Shurût al-Kabîr* (1972) isimli çalışmasıdır. Wakin, Tahâvî'nin (yaklaşık v. 321/923) ancak kısmen elde mevcut açıklamalı formüllerini içeren geniş eserine yaptığı tahkikin girişinde, İslamî-hukukî uygulamada yazılı belgelerin rolüne (ki şeriat ilke olarak onları geçerli bir delil saymıyor) ve akitlerin iç yapısına dair değerli bir analiz sunmuştur. Tahâvî'nin model dokümanlarını papirüslerde korunmuş akitlerle karşılaştırarak, Wakin teorik doktrinle gerçek uygulama arasındaki paralelliği kurabilme imkânını elde etmiştir. Son olarak Wakin, Tahâvî'nin sunumunu yönlendiren rehber ilkeye de eğilmiştir: Bir akdi düzenleyen noter hangi mezhebin kadısından gelirse gelsin -hatta mezhep içindeki bir azınlık görüşü de olsa- söz konusu akdin geçerliliğini tehdit etmesi muhtemel her iddiayı öngörmelidir. Bu sadece Tahâvî'nin realizmini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda genellikle salt akademik tartışma olarak görülen fakîhler arasındaki görüş farklılıklarının pratik önemine de işaret ediyor. Erken İslamî doktrin ve uygulamaya dayanan Wakin'in çalışmasına ek olarak, Gabriela Linda Guellil tarafından çalışılan ve yayınlanan bir Memlûk devri metnine de bakılabilir: *Damaszener Akten des 8./14. Jahrhunderts nach al-Tarsûsîs Kitâb al-I'lâm* (1985); Guellil'nin Tarsûsî'nin şurut formüllerine ilişkin analizi (çalışmasının II. Bölümü) Wakin'inki kadar detaylı değildir; buna rağmen faydalı karşılaştırma noktaları sunar.

Yukarıda taranan yazılı malzemeye ek olarak, İslam hukuk sistemi tabiatıyla gerçek anlamda belge yığınları da üretmiştir. Bu türden belge-

ler çok dağınık bir durumda olsalar bile şaşırtıcı oranda günümüze kadar gelmiştir. Anlaşılır bir nedenle, kalanların büyük bir kısmı Osmanlı devrine aittir ve bu kitapta ilgilenilen devirlere ait sadece fragmanlar (eksik parçalar) mevcuttur. Mevcut hukukî belgeler şu üç ana bölüme ayrılmıştır:

1. Şer'î mahkeme kayıtları: *mahâdir* (mahkemedeki konuşmaların özeti) ve *sicillât* (kadı kararlarının kayıtları).

2. *Vakfiye*, *hüccet-i vakıf* ve *kitâb-ı vakf* adlarıyla bilinen vakıf senetleri.

3. Her konuya ait -nikâh, satış, ortaklık vs.- akitler ('akd, çoğ. 'ukûd).

Hukukî dokümanların yayınlanması henüz emekleme döneminde olmakla beraber iki küçük ama oldukça önemli, her biri dokümanter türleri temsil edebilecek örnekler içeren koleksiyona ulaşılabilir. D. P. Little'ın *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram aş-Şarîf in Jerusalem* (1984) isimli eseri 8./14. yüzyıla ait muhteşem hazinedeki her bir belgenin İngilizce kısa bir özetini veriyor. Tabiatıyla, bu orijinallere başvurma ihtiyacını ortadan kaldırmıyor, ama belirli bir konuyla ilgili olabilecek malzemelerin tespitini büyük ölçüde kolaylaştırıyor. İslam dünyasının başka bir köşesinden, Erdebilli Şeyh Safiyyuddin'in yatırındaki yirmi beş hukuk ve noter belgesini (detaylı yorumlarla birlikte) Monika Gronke yayınladı: *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbaidschan)* (1982). (Ayrıca bu kitabın Birinci Kısım, İkinci Bölümü'ne bakınız, s. 73)

Şer'î mahkeme kayıtları açıkçası çok erken devirlerden itibaren tutulmuştu ve et-Tahâvî'nin (henüz basılmamış olan) *Kitâbü'ş-Şurût*'undan uzun bir bölüm, 3./9. yüzyılın sonlarında bu tür belgeler için gelişmiş formlar (kalıplar) çetelesi oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak sadece birkaç kayıt Osmanlı dönemi öncesine aittir ve bunlar da çalışılmamış haldedirler. Suriye ve Ürdün'ün elde mevcut kayıtlarının detaylı bir taraması Jon E. Mandaville'in şu makalesinde bulunabilir: "The Ottoman Court Records of Syria and Jordan", *JAOS*, lxxxvi (1966), 311-319). Makale aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleriyle ilgili bilimsel literatüre de atıflar ihtiva ediyor. Daha yakın zamanlarda kaleme alınan şu makaleye bakılabilir: A. K. Rafeq, "Les régistres des tribunaux de Damas comme source pour l'histoire de Syrie", *BEO*, xxvi (1973), 219-226. Mısır'ın hukukî arşivleri için André Raymond'un "Les

documents du Mahkama comme source pour l'histoire économique et sociale de l'Égypte au xviiie siècle", isimli, J. Berque ve D. Chevallier'nin derlediği *Les Arabes par leurs archives, xvie-xxe siècles* (1976) isimli kitabın 125-140 sayfaları arasında yayınlanan makalesinde ve Galal El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (1979), 9-11, 77 sayfalarında faydalı tartışmalar mevcuttur. Ne yazık ki, benzer türde bir tarama İran için yapılmamış görünüyor.

Çizelgeler şeklinde bile olsa, çok az sayıda Şeriat mahkemesi kaydı şu ana kadar yayınlandı. İçeriklerine dair bir örnek D. P. Little'ın şu makalesinde bulunabilir: "Two Fourteenth-Century Records from Jerusalem concerning the Disposition of Slaves by Minors", *Arabica*, xxix (1982), 16-49.

Vakıf senetleri, çok fazla dağınıklığına rağmen, oldukça bol sayıda günümüze ulaşmıştır. Genellikle vakıf kurucusu, senedin bir kopyasını kendine saklar ve diğerini de vakıfların genel kontrolörü sayılabilecek bölgenin baş kadısına emanet eder. Bu senetlerin pek çoğu hala cami korumasında veya özel kişilerin elindedir; ancak eski Osmanlı topraklarında, en azından çoğu 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılda kurulan ulusal vakıf bakanlıklarında korunmaktadır. Kataloglar ve taramalar nadir olmakla beraber, bunlardan Mısır için çok önemli birine sahibiz: Muhammad Amin, *Catalogue des documents d'archives du Caire, de 239/853 à 922/1516* (1981); yukarıda da değinildiği gibi (s. 70, 213-314), Amin, buraya pekçok çeşit hukukî kağıt dahil etmiştir, ama özellikle vakfiyeler sayıca daha fazladır.

Birkaç vakıf senedi yayınlanmış olup her yıl bunlara yenileri eklenmektedir. Amin, yaptığı kataloga ek olarak iki vakıf senedinin tıpkıbasım ve basılı kopyalarını (kısa notlarla) sunmuştur. 435/1043 tarihine ait çok erken bir vakıf senedi D. Sourdel ve J.Sourdel-Thomine tarafından yayınlandı: "Bien fonciers constitués waqf en Syrie fatimide pour une famille de Šarîfs damascains", *JESHO*, xv (1972), 269-296. Erken Osmanlı dönemi Mısır'ı için R. Vesely'nin şu önemli çalışmasına bakılabilir: "Trois certificats delivrés pour les foundations pieuses en Egypte au xvie siècle", *Oriens*, xxi-xxii (1968-69), 248-299.

Başka türden pekçok belge de vakıf senediyle ilişkilidir. Bunlardan bir tür, belirli bir kuruma vakfedilen tüm malların, gelir ve giderlerin

tutulduğu özet kayıtlardan oluşur. Bu özetlerin hiçbir hukukî bağlayıcılığı yoktur, ama onlar çoğu tarihçinin oldukça ilgisini çekecek türden somut veri ihtiva etmektedirler. Güzel bir örnek Ahmed Darraq'ın tahkik ettiği bir metindir: *L'acte de waqf de Baybars (Huğğat waqf Barsbây)* (1963). Benzer bir biçimde, vakıf senetlerinin özet versiyonları genellikle dinî ve hayır kurumlarının binalarındaki kitâbelerde verilmektedir (yukarıda Birinci Kısım, İkinci Bölüm, s. 83-84'e bakınız). Her ne kadar bu tür kitâbeler üzerine yazılmış özel bir eserin olup olmadığını bilmiyorsam da, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (*RCEA*)'da pekçok örnek bulunabilir. Osmanlılar kendi hâkimiyet alanlarındaki vakıfları tescil ederek dikkatle taramış ve kayda geçirmişlerdir ve bunlar Osmanlı öncesiyle ilgili olarak da değerli veriler sunmaktadır. Bu taramaların Anadolu ve Balkanlar için olan bir kısmı yayınlanmıştır, ama İmparatorluğun Arap vilayetleri ihmal edilmiş durumdadır. Osmanlı belgelerinin ne içerdiğine bir örnek olması için Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi'nin *İstanbul vakıfları tahrir defteri, 953* (1546) tarihli (1970) isimli eserine bakılabilir. Daha mütevazı bir ölçekte, Suraiya Faroqhi'nin vergi ve vakıf-sicillerine, vakfın hesap defterlerine ve şeriat-mahkemesi sicillerine dayanan çalışmasına bakılabilir: "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, the Zâviye of Sadreddin-i Konevi", *JESHO*, xvii (1974), 145-172.

Son olarak akitlere geliyoruz. Yazılı bir akit kendi başına mahkemede delil olarak sunulamasa bile, hiçbir önemli işlem onsuz bağlanamazdı. Teoride herkes sözleşme düzenleyebilir, ama çoğu kişi bu amaçla tanınmış bir notere (şâhid, çoğ. şühûd) gitmeyi yeğlemektedir. Çok erken devirlerden oldukça bol sayıda akit günümüze kadar gelmiştir ve papirüs ve Genize kâğıtları arasında bol örnekleri mevcuttur. (*bkz.*, bu kitap, Birinci Kısım, İkinci Bölüm, s. 63-64, 69-70) Grohmann'ın *Arabic Papyri in the Egyptian Museum* isimli eserinin I. ve II. ciltleri hukukî metinlere ayrılmıştır. Çok eski ve önemli 250-58/864-872 tarihli (şirket, nikâh ve gelecekte yerine teslim edilmek üzere girilen tekstil yükümlülükleriyle ilgili) on sözleşme grubu Yûsuf Râghib'in, *Marchands d'étoffes du Fayyoum au iiie/ixe siècle, I: les actes des Banû 'Abd al-Mu'min* (1982) isimli eserinde mükemmel bir şekilde sunulmuştur. Neredeyse onlar kadar eski ve Mısır kaynaklı olmadığı için daha da değerli olanlar D. Sourdel ve J. Sourdel-Thomine'in şu makalede yayınladıkları belgelerdir: "Trois actes

de vente damascains du début du ive/xe siècle", *JESHO*, viii, (1965), 164-185. Amin'in katalogu Memlûklüler zamanından pekçok mal satış ve nakil işlemi içermektedir. Amin bunların arasından 9./15. yüzyıla ait iki örneği yayınlamıştır. Kudüs Harem-i şerif koleksiyonu yaklaşık 60 akit ihtiva etmektedir ve bunlarla birlikte yaklaşık 100 hukukî yükümlülük kabullenme (ikrâr) de mevcuttur. Bunların birkaçı D. P. Little tarafından şu makalede yayınlanmıştır: "Six fourteenth-century purchase deeds for slaves from al-Haram aš-Šarîf", *ZDMG*, cxxxi (1981), 297-337. Mısır ve Suriye-Filistin dışında, bu türden belgeler nadirdir; şanslı bir istisna Wilhelm Hoenerbach'ın Spanisch-Islamisch Urkunden aus der Zeit der Nasriden und Moriscos (1965) isimli (büyük oranda nikâhla ilgili) çalışmasında yayınlananlardır.

Fıkhın kendisi aracıyla uygulandığı kurumsal makine, doktrinin bizzat kendisinden daha az dikkatle çalışılmıştır. Ancak, yine de bir büyük sentez denemesine sahibiz: Émile Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays de l'Islam* (ilk der. 2 cilt, 1938-43; 2. gözden geçirilmiş der., 1960). Başlığına rağmen Tyan'ın yaklaşımı biçimsel olup tarihsel değildir. Tyan İslam'ın ilk yüz elli yılında kadılık görevinin kökenlerini ve gelişimini izledikten sonra, toplumsal çevre ve değişim sorunlarına çok az yer veren geniş bir kurumsal yaklaşım izlemektedir. Bunun da ötesinde o, çalışmasını sınırlı sayıda seçilmiş edebî metinlere dayandırmakta ve gerçek belgesel delillere çok az itina göstermektedir. Kendi başına Tyan'ınki sağlam ve faydalı bir araştırma metnidir; ama belirli bir zaman ve mekânda yargı kurumlarının nasıl işlediğini tam olarak kavramadıkça İslam toplumu için bu kurumların gerçekte ne önemi haiz olduğunu anlayamayız. Bu türden incelemeler kesinlikle çok zahmetlidir; çünkü hem bir toplumsal tarihçi hem de bir hukuk tarihçisinin becerilerini bir araya getirmeyi -çok nadir bir kombinasyon- gerekli kılmaktadır. Bugüne kadar mahkeme prosedürü üzerine en iyi belgelenmiş çalışmalar Osmanlı dönemiyle ilgilidir; ancak tahmin de edebileceğimiz gibi bunların hiçbirisi klasik fıkhın sofistike bir bilgisini yansıtmamaktadır. Galal al-Nahal'in 11./17. yüzyıl Mısır hakkındaki monografından daha önce söz etmiştik. R. C. Jennings'in bir dizi çalışmasına da bakılabilir:

(a) "The Office of Vekil (Wakil) in 17th-Century Ottoman Sharia Courts", *SI*, xlii (1975), 147-169;

(b) "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th-Century Ottoman Kayseri", *SI*, xlviii (1978), 133-172;

(c) "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Ottoman Kayseri", *SI*, l (1979), 151-184.

Osmanlı öncesi dönem için, Joseph H. Escovitz'in *The Office of Qâdî al-Qudât in Cairo under the Bahrî Mamluks* (1984) isimli güçlü bir monografiye sahibiz. Eser, belirtilen dönem için çok az mevcudu bulunan hukukî belgelere değil de zorunlu olarak biyografi sözlükleri ve kroniklere dayanmaktadır. Escovitz mahkeme usulüne dair de bir bölüm eklemiştir; ancak Escovitz, esas olarak yargıçların kimliği ve toplumsal geçmişleri ile onların görev icra etmek zorunda olduğu siyasî çevreyi ortaya koymayı amaçlayan *prozopografik* (bir kimsenin genel görünümünü, kişiliğini, sosyal ve ailevi bağlarını, kariyerini vs. tarihsel olarak inceleyen) bir çalışma sunar.

Her türlü hukukî belgenin hazırlanmasında çok gerekli olan noter sistemi Tyan'ın, *Le notariat et la régime de la preuve par écrit dans la pratique du droit musûlman* (1945), isimli mükemmel monografisinde betimlenmiştir. Eser tabiatıyla J. Wakin'in, *The Function of Legal Documents in Islamic Law* ve G. L. Guellil'in, *Damaszener Akten des 8/14 Jahrhunderts* isimli eserleriyle kesinlikle karşılaştırılmalıdır.

Modern çalışmaların dışında, ortaçağ Müslüman yazarlar da yargı yönetimine dair pekçok eser kaleme almışlardır. Bunlar normatif ve idealisttir; ancak göz ardı edilmemelidirler. Bu çalışmalar arasında en ulaşılabilir olanı belki de İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki şu bölümdür: "The Functions of the Religious Institution of the Caliphate" (*Muqaddima*, çev. F. Rosenthal, cilt I, 448-465). Ebû'l-Hasen el-Mâverdî meşhur el-*Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinde yargı kurumlarına üç bölüm ayırmıştır; bunlar hakkında Fagnan'ın çevirisine (*Les status gouvernementaux* [1915]) veya H. F. Amedroz'un İngilizce özeti ve çalışmasına başvurulabilir: (a) "The Office of Kadi in the Ahkâm al-Sultâniyya of Mawardi", *JRAS* (1910), 761-796; (b) "The Mazâlim Jurisdiction in the Ahkâm al-Sultâniyya of Mawardi", *JRAS* (1911), 635-694; (c) "The Hisba Jurisdiction in the Ahkâm al-Sultâniyya of Mawardi", *JRAS* (1916), 77-101, 287-314. el-Mâverdî yargıçlık üzerine de bir eser vermiştir: *Edebü'l-kâdî* (tahk. neşir, M. H. es-Sirhân, 1971); bu eser öne-

mine rağmen henüz çalışılmamıştır. Bu türden çalışmaların daha geç döneme ait iki örneği Batı dillerinde mevcuttur: (1) Guellil'in, *Damaszener Akten des 8./14. Jahrhunderts* (3. Teil) ve (2) al-Venşerîsî'nin, *Kitâbü'l-vilâyât* (v. 914/1518), H. Bruno ve M. Gaudefroy-Demombynes tarafından *Le livre de magistratures* (1937) ismiyle çevrilmiştir. Daha fazla referans için Schacht'ın *Introduction*'ına bakılabilir, s. 230-31, 283.

Şimdi bölüme başlarken sorduğumuz soruya dönebiliriz: Fıkhın İslam toplumunun tarihine ne tür bir katkıda bulunmasını bekleyebiliriz? Hayatın bu bakış açısından incelenebilecek pekçok veçhesi (mesela, aile yapısı, mülkiyet, toplumsal katmanlaşma) arasında biz yaklaşık 1100'lere kadar, erken İslamî zamanlarda ticaret ve malî ilişkiler üzerine yoğunlaşacağız. Bu seçim birkaç mülâhazaya dayanmaktadır. Birincisi, şeriat doktrinini temel bir araç olarak kullanıp erken İslam ticarî müesseselerini yeniden inşa etmeye çalışan büyük bir çalışmaya sahibiz. İkincisi, sınırlı ama fıkıhtan elde ettiğimiz sonuçları kendisiyle karşılaştırabileceğimiz oldukça ilginç harici kaynaklar mevcuttur. Son olarak, ortaçağ Akdeniz'indeki ticaret ve ticarî kurumların tarihine dair geniş bir karşılaştırma çerçevesi sağlayacak yeterli sayıda çalışmaya sahibiz.

A. L. Udovitc'in, *Partnership and Profit in Medieval Islam* (1970) isimli eseri, erken İslamî dönemlerdeki (1100'lere kadar), erken dönem Hanefî ve Mâlikî fıkhının büyük mecmualarında ortaya konulan tartışmaların dikkatli bir analizini yaparak, temel ticarî yatırım ve iş organizasyon müesseselerini tanımlamaya çalışıyor. Yazar otoritelerine sıkı sıkıya bağlı kalmakla birlikte birkaç noktada onları aşmayı denemiştir: (1) Onların çeşitli ve dağınık doktrinlerinin tutarlı ve oldukça esnek bir kurumlar bütünü oluşturduğunu göstererek; (2) Hukukçuların kendi doktrinlerini fıkhın ortaya koyduğu dinî-ahlâkî kavramları ihlal etmeksizin ticaretin gereklerine ve örfe uydurmak konusundaki kaygılarının altını çizerek; (3) Hukukî doktrin ve gerçek uygulama arasındaki paralelliği ortaya çıkarmak için kendi ulaştığı metin analiz sonuçlarını Genize belgeleri arasında bulunan akitlerle karşılaştırarak. (Bu son nokta ile ilgili olarak, Udovitch'in, Grohmann ve başkaları tarafından yayınlanan sayısız İslamî papirüsü çok sınırlı bir biçimde kullanmış olduğuna dikkat edilmelidir. Yayınlanan ticarî belgelerin artan sayısı karşısında, İslam ticaret doktrin ve usullerinin doğrudan belgeler vasıtasıyla yeniden inşası

ve sonra da bu tür ampirik bulguların hukukçuların ifadeleriyle karşılaştırılması verimli bir çaba olabilir.)

Udovitch'in analizini daha ileri götürüp onu daha genel bir referans çerçevesine oturtmak pekâlâ mümkün olabilir; ama şu haliyle bile o, Şer'î metinlerin ne türden soruları cevaplayabileceğini veya cevaplayamayacağını göstermek için yeterlidir. Udovitch'in kaynaklarından birkaç nokta çok açıkça gün yüzüne çıkıyor. Her şeyden önce bu kaynaklar, Müslüman tüccar (veya kadı mahkemelerinin güvencesini kazanmak isteyen zimmîler için) mümkün olan finans ve yatırım tekniklerini tespit ediyor. İkincisi, onlar zanaatkâr ve tüccarın teşebbüslerini organize ettikleri farklı yolları belgeliyor; buradan bizim Abbasiler zamanında iş organizasyonunun hacim ve karmaşıklığını makul ölçülerde ortaya koymamız mümkün olmaktadır. Üçüncüsü, bu kaynaklar iş dünyasının davranışının hukuk ve yargı sistemiyle iç içe geçişinin çok ve çeşitli yollarını göstermektedir. Son olarak, bizim bu dönemde ekonomik davranışı biçimlendiren değerler, beklentiler ve amaçların "zihinsel bütünü" bu kaynaklardan çıkarmamız mümkündür.

Şüphesiz bütün bunlar zengin bir bilgi hazinesi oluşturmaktadır. Ancak ticarî ve ekonomik hayatın fıkıh vasıtasıyla elde edemeyeceğimiz pekçok yönü daha mevcuttur. Özellikle ikisine değinelim:

1. Fıkıh, ilke olarak evrenseldir; zaman ve mekân kaydı olmaksızın her bireye eşit olarak uygulanır. O bize, mübadele ürünleri, ticaret yolları, üretim ve dağıtım merkezleri ya da İslam dünyasındaki farklı grupların ekonomik rolleri gibi somut konularda hemen hemen hiçbir şey söylememektedir. Ve bu türden veriler olmaksızın, iş organizasyonu, malî kurumlar vs.'nin gerçek iktisadi önemini belirlemek mümkün değildir.

2. Fıkıh, teoride bütün zamanlar için geçerli ve bağlayıcı kurallar ortaya koyar. Her ne kadar bazı hukukçular hükümleri formüle ederken hakim örf ve toplumsal gerçeklikleri dikkate almış olsalar da, hiçbirisi değişim ve gelişimi hukukun meşru bir unsuru olarak görmemektedir. Bu nedenle, fıkhı İslam ticaret kurumlarında meydana gelen tarihi değişimi izlemek için kullanmak neredeyse olanaksızdır.

Bu iki sebep dolayısıyla, harici delil -eğer varsa hukukî belgeler (akitler, şer'iye sicilleri vs.) yoksa hukukî olmayan kaynaklar- kaçınılmaz olarak başvurulması gereken kaynaklardır.

Bu ikinci tür içinde, mektup, fatura, kredi teminatı vs. gibi hukukî karakterde olmayan oldukça bol miktarda iş belgelerine sahibiz. Bu tür belgeler rutin ve sistemli olmayan doğaları gereği şans eseri korunmuştur ve şans Mısırlılardan yana olduğundan onların çoğu Mısır kaynaklıdır. Grohmann, bu türden 'ekonomik metinleri' *Arabic Papyri in the Egyptian Museum* isimli eserinin V. ve VI. ciltlerine koymuştur. Bu konu hakkında Albert Dietrich'in, *Arabische Briefe aus der Papyrussammlung der Hamburger Staats- und Universitäts Bibliothek* (1955) isimli eserine de bakılabilir. Kahire-Genize ticarî kâğıtları büyük ölçüde yayınlandı; onlara en güzel ve çekici giriş kesinlikle S. D. Goitein'in *Letters of Medieval Jewish Traders* (1973) isimli eseridir.

Edebî kaynaklarla ilgili özellikle bazı türler (genres) hayret veren oranda veri parçaları ihtiva etmektedir, ancak bunlar herhangi bir büyük sorunun tatminkâr çözümü için nadiren yeterli olanak sunmaktadır. Şu ana kadar en faydalı ve en geniş kullanılan edebî tür coğrafya olmuştur, özellikle *BGA*'deki 3./9. ve 4./10. yüzyıla ait olağanüstü seriler (Bu kitap, Birinci Kısım, Birinci Bölüm, s. 35-36) Bu metinler, ticaret yolları, idare, üretim ve mübadele merkezlerinin belirlenmesi, farklı bölgelerin (en önemli olmasa da) en göze çarpan ürünleri ve şehir topografyası için bizim en güvenilir kaynaklarımızdır. Coğrafî yazıların evrim, yaklaşım ve muhtevalarının özlü bir değerlendirmesi için S. Makbul Ahmad'in, *EI*^{2}, cilt 2, 575-587 sayfaları arasındaki "Djughrafiya" maddesine bakılabilir. Yine J. H. Kramers'in eski ama hala faydalı katkılarından da yararlanılabilir: (a) T. Arnold ve A. Guillaume'un, *The Legacy of Islam* (1931, sıklıkla basılmakta) isimli eserlerinin 79-108 sayfaları arasındaki "Geography and Commerce", isimli makalesi; (b) Kramers'in bizzat kendisinin derlediği *Analecta Orientalia* (2 cilt, 1954-56) isimli eserin 1. cilt, 172-204 numaralı sayfaları arasındaki "La littérature géographique classique des musulmans" isimli makalesi. Krachkovskii'nin *Izbrannye sochenenia* (1957) isimli eserinin IV. Cild'indeki önemli monografi *Arabskaia geograficheskaia literatura* dili sebebiyle sınırlı bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır; ancak onun Selâhaddîn U. Hâşim tarafından yapılan güzel bir Arapça çevirisi mevcuttur: *Tâ'rîkh el-edeb cuğrâfî el-'arabî* (2 cilt, 1963-65). Son olarak André Miquel, *La géographie humaine du monde musûlman jusqu'au milieu de 11e siècle* (3 cilt, 1967-1980; halen devam ediyor) ismiyle etkileyici bir seri yayınlamıştır. Birincisi Arap

edebiyatındaki coğrafya literatürünün gelişim ve rolünü incelemektedir; ikincisi Müslüman coğrafyacıların İslam sınırları dışındaki yer ve kültürleri nasıl betimlediklerini tartışmaktadır; üçüncüsü Müslüman yazarların fiziksel coğrafyaya nasıl yaklaştıklarını incelemektedir. Ne yazık ki, Müslüman coğrafyacıların İslam halklarına ve kültürlerine yaklaşım biçimlerini inceleyecek cilt henüz yayımlanmamıştır.

Coğrafyacılarca sağlanan malzeme kronikler ve biyografik sözlüklerin dağınık ifadeleriyle tamamlanabilir. Ancak 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda çok popüler bir edebiyat olan eğlendirici ve eğitici menkıbe mecmuaları daha yararlıdır. Bunlar Halife toplumunun sadece elitleriyle - bürokratlar, saray mensupları, generaller ve ulemâ- ilgilenmemekte, aksine avam tabakasından şaşırtıcı sayıda insanlardan da söz etmektedir. Bizim amaçlarımız açısından, bu edebiyatın en çok bilgi veren yazarları Câhız (Ebû Osman 'Amr b. Bahr, 160-255/776-868) ve Muhassin b. 'Ali et-Tenûhî'dir (329-384/940-994). Câhız'ın anlatı becerisinin ve toplumsal gerçekçiliğinin olağanüstü güzel bir örneği, onun *Kitâbu'l-Buhalâ*'sında görülebilir. (tahk. M. T. el-Hâcirî, 1948; Fransızca'ya *Le Livre des Avares* adıyla çeviren Charles Pellat, 1951). et-Tenûhî'ninki ise daha zayıf bir yetenektir; o büyük öncüsünden daha az gerçekçidir ve daha çok zamanın sıradan ahlâkî önyargılarını resmetmekle meşgul olmuştur (mesela adil bir hükümdar, mütevazi ve fakat dürüst bir zanaatkâr, din şarlatanı). Yine de, onun en önemli eseri *Nişvâru'l-Muhâdara* kendine has detaylarla doludur ve dikkatli bir okumayı ödüllendirmektedir. Ayrıca, onun kadı olması ne kadar kurgusal olursa olsun onun betimlediği hukukî çatışmalara fazladan bir sahihlik ve güvenilirlik kazandırmaktadır. Günümüze ulaşan kısımları D. S. Margoliouth tarafından *The Table-Talk of a Mesopotomian Judge* (Birinci Bölüm, 1922; İkinci ve Yedinci Bölümler *IC*, iii-vi [1929-1932]'da) adıyla (istenmeyen kısımların belli bir oranda ayıklanması yoluyla) İngilizce'ye çevrilmiştir. Doğrusu bu mecmualarda bulunan bilgiler aşırı bir biçimde dağınıktır. İlgili menkıbeler pekçok canlı ticarî adet ve tutumları resmetmektedir; diğer yandan onlar, kendi başlarına bu şeylerin içinde yer aldığı kurumsal kalıpları gösterecek yeterlilikten yoksundur. En azından ilke olarak bu menkıbe edebiyatının Udovitch, Wakin, Brunschvig ve diğerlerinin oluşturduğu hukukî çerçeveye uydurulması girişimi ilginç bir deneme olabilir.

Daha eski iki çalışma, coğrafi, tarihi ve menkıbevî metinlerin sistematik bir biçimde ve derinlemesine incelemesiyle elde edilebilecek sonuçların en iyi örneklerini sunmaktadır:

1. Adam Mez, *Die Renaissance des Islam* (1922; tekrar basım 1968. S. Khuda Bukhsh ve D. S. Margoliouth tarafından yapılan İngilizce çevirisi pek güvenilir değildir: *The Renaissance of Islam* [1937, tek. bsk. 1973, 1975]).

2. R. B. Serjeant, "Materials for a History of Islamic Textiles", *Ars Islamica*, ix-xvi (1942-51); ayrı basım: *Islamic Textile: Materials for a History up to Mongol Conquest* (1972).

Bu her iki çalışma da bütüncül bir yorum çabası taşımıyor; bunun yerine her ikisi de metinlerin özetlenmesi veya çeviri koleksiyonudur - Serjeant'ınki daha eleştirel ve kapsamlıdır.

Ne yazık ki kaynaklarımızın niteliği, geç ortaçağ Avrupa ekonomik tarihi için çok verimli olarak kabul edilen türden biyografik ve aile araştırmalarına nadiren müsaade ediyor. Hatta yeterli bilgiye sahip olduğumuz yerde bile kaynaklar örnek teşkil etmeyen elit resimleri sunmaktadır; H. L. Gottschalk'ın önemli bir finansör ve memur ailesine dair yaptığı çalışma bu sınıfa bir örnektir: *Die Mâdarâ'ijjûn, ein Beitrag zur Geschichte Ägyptens unter den Islam* (1931). Yahudi tacirler için (Bu kitabın Onbirinci Bölüm'ünde daha detaylı tartışılacak) Genize Kağıtları sayesinde daha sağlıklı bir bilgiye sahibiz. Mâmâfih, İslam yazılı kaynaklarında da onlarla ilgili bazı değerli malzemeler mevcuttur; bunlar W. J. Fischel'in *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam* (1937, tekrar basım 1968) isimli eserinde bir araya getirilmiştir.

İslam tarihinde ticaretin önemi ve itibarı göz önüne alındığında ticaret ahlâkı, tüccarlara pratik tavsiyeler vs. türünden gelişmiş bir edebiyat olabileceğini düşünebiliriz. Gerçekte bu türden bilgi çok azdır; öyle görünüyor ki tüccar, ortaçağ İslam toplumunda kendilerini kültürel seviyede *ulemâ* ve sivil bürokrasi ile özdeşleştirmiş ve kendilerine ait ayrı bir literatür geliştirmemişlerdir. Bunun tam aksine, *ulemâ* dinî ve ahlâkî eserlerde tacirlerin rol ve konumunun ne olması gerektiği hususunda ara sıra yorumda bulunmuşlardır; iki çalışma bu türden malzemeyi güzel bir şekilde kullanmıştır:

1. S. D. Goitein, "The Rise of Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", *Studies in Islamic History and Institutions* (1966) isimli eserin 217-241 sayfaları arasında.

2. A. K. S. Lambton, "The Merchant in Medieval Islam", W. B. Henning ve E. Yarshater (ed.), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S. H. Taqizade* (1962) isimli eserin 121-130 sayfaları arasında.

Bir büyük ticaret metnine sahibiz; bu eser Ebû'l-Ḫadl ed-Dımeşkî isimli bir yazarın *Kitâbü'l-İşâre ilâ mehâsini't-ticâre* ("ticaretin faziletine dair") adlı eseridir. Öyle görünüyor ki Dımeşkî eserini 5./11. yüzyıl Fâtımî Mısır'ında telif etti, bunun dışında onun hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Bu eser zamanın ticarî adetlerini genel İslamî değer sistemine entegre etme çabasının bir ürünüdür. Bu amaçla eser Geç Antikite fikirlerinden çıkarılmış bir ekonomi anlayışını, itibarlı alışveriş terimlerinin dökümünü, ticaretin faziletine dair hadis alıntılarını ve ticaret tekniklerine dair bazı tavsiyeleri takdim ediyor. Eser Helmut Ritter tarafından çalışıldı ve kısmen çevrildi: "Ein arabisches Handbuch de Handelswissenschaft",, *Islam,* vii (1917), 1-91. Claude Cahen'nin ek yorumları için de şuna bakılabilir: "À propos et autour d'*Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft*", *Oriens*, xv (1962), 160-171. ed-Dımeşkî'den daha az önemli fakat buna rağmen dikkate değer iki kısa çalışma daha vardır:

1. el-Câhız, fî medhi't-tüccâr ve zemmi 'ameli's-sultân ("Tacirlerin övülmesi ve hükümet hizmetinin (memuriyet) yerilmesi hakkında"); Charles Pellat'nın, The Life and Works of al-Jâhiz (İng. çev., D. M. Hawke) (1969) isimli eserinin 272-273 sayfaları arasında kısa bölümler çevrilmiştir.

2. Sahte-Câhız, *et-Tebassur bi't-ticâre* ("Apaçık bir ticaret görüşü"); çev. Charles Pellat, *Arabica*, i (1954), 153-165.

Görüldüğü gibi erken ortaçağ İslam sanayi ve ticaretini ilgilendiren pekçok hayatî mesele bize hiçbir açık kapı bırakmayacak şekilde kapalıdır. Mesela, hiçbir bölgenin -bazı dönemler için muhtemelen Mısır hariç- faydalı bir ekonomi modelini yeniden inşa edemeyiz. Belki ekonominin ana sektörlerini belirleyebiliriz; ama onların bırakın kesin, görece-li miktarının veya hacminin ne olduğu hakkında bile bir fikrimiz oluşmamaktadır. İster neo-klasik isterse de Marksist bir anlayıştan mülhem olsun ciddi bir ekonomik tarih burada konu dışı gibi görünüyor. Diğer yandan, ekonomik hayatın biçimlerine dair çok yönlü fırsatlar açıktır;

biz insanların nelerin ticaretini yaptığını ve bu faaliyetleri nasıl icra ettiklerini detaylı bir şekilde öğrenebiliriz. Bu türden kurumsal bir yaklaşım içinde fıkıh çok değerli bir başvuru kaynağı olmalıdır. Ancak ondan tam olarak faydalanmamız, fıkıh metinleriyle belgeler ve yazılı kaynaklarda verilen delillerin sistematik bir mukayesesini yaparak mümkün olacaktır. Belgelerle ilgili olarak, her ne kadar onlar hala kesinlikten uzak ve belli ölçüde birbirlerini dışlıyor olsa da önemli sonuçlar şimdiden arşivlenmiş durumdadır. Diğer yandan, İslam hukuku ve Arap edebiyatı öğrencileri farklı mekânlar işgal etmeye devam ediyorlar ve neredeyse hiç iletişim kurmuyorlar. Bu duvar delinmedikçe, biz ortaçağ İslam ekonomik hayatı hakkında öğrenebileceklerimizin ancak eksik ve çarpıtılmış bir versiyonuna sahip olmaya devam edeceğiz.

9. ŞEHİR TOPOGRAFİSİ ve ŞEHİRLİ TOPLUM

EYYÛBİLER ve MEMLÛKLER DÖNEMİNDE ŞAM

1. İslam'da Şehir Tarihine İlişkin Genel Bakış Açıları

Şehir uzun zamandır Orta Doğu medeniyetinin ayırıcı özelliği olarak görülmüştür ve her ne kadar romantik iz taşıyan Oryantalistler bazen İslam'ın çöle ait olduğu fikrini takıntı haline getirmiş olsalar da İslam şehirleri -Kurtuba, Fez, Kahire, İstanbul, Bağdat, İsfahan, Semerkand- efsanevi özellikler taşırlar. Çok yakın zamanlara kadar Ortadoğuluların sadece küçük bir azınlığının "şehir" olarak adlandırılabilecek yerleşim birimlerinde yaşadığı doğrudur; nüfusun çoğunluğu her zaman köylülerden oluşuyordu ve muayyen zaman ve mekânlarda hayvancılıkla uğraşan göçebelerin sayısı şehir-sakinlerinin nüfusunu aşıyordu. Buna rağmen şehirlerin İslam toplumunda ve siyasetinde oynadığı hayatî rolü görmezden gelemeyiz. Onlar bu toplumun (kültürel, ekonomik, toplumsal ya da siyasî) elitlerinin ikâmet ettiği yer, yönetim merkezleri ve hatta kırsal bölgelerdeki ticaret ve yatırımın bile bağlantı noktasıydı. Şehir kültürü genellikle köy ve step yaşam tarzlarından uzak olmasına rağmen, şehirli olmayan kültürel kalıpların onlar aracılığıyla değerlendirildiği ve meşruiyet kazandığı normları sağlamaktaydı.

Bütün bunlara rağmen şehir tarihinin sistematik bir araştırması, İslam araştırmalarında oldukça yeni bir gelişmedir. İlmî araştırmalardaki bu eksikliğin nedeni kanımca iki noktada yatar: Birincisi, I. Dünya Savaşı öncesi Oryantalizm'in yalnızca din ve siyasî tarihe odaklanmış olması; ikincisi ise, Batılı bilim çevrelerinin İslam şehirlerinin salt birer yığın olduğunu ve Klasik Antikite ve ortaçağ Avrupa'sındaki örnekleri gibi kendilerini gerçek şehirli yapılar haline getirecek belediye kurumlarından ve siyaset öz-bilincinden yoksun olduğunu düşünmesidir.

Adam Mez, 1912 gibi erken sayılabilecek bir tarihte İslam şehrine ilişkin bir yazı yayınlamış olsa da (*Die Renaissance des Islam* [1922] adlı eserin 22. bölümü) William Marçais'nin "L'Islamisme et la vie urbaine", *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (1928), 86-

100 (tkr. bsk., yazarın *Articles et conferences*, 1961) isimli çalışması ondan çok daha etkili bir makaledir. Bu makale İslam şehri çalışmalarına dair büyük Fransız geleneğinin başlangıcını işaretler. Sonraki onlu yıllar konunun çeşitli yönlerine yoğunlaşan (çoğunluğu Fransız bilim adamlarınca yapılan) az ama istikrarlı bir yayın silsilesine şahit oldu. Bunlar arasında belirli şehir ve bölgelere dair çok sayıda monografi mevcut olup bazılarına yeri geldiğinde dikkat çekeceğiz. Ancak aynı zamanda İslam şehrine ilişkin genel tanımlar ve nitelendirmeler önerme noktasında W. Marçais'yi takip eden, İslam şehirciliğinin özünü yakalamaya yönelik çabalar da vardır.

Bunlar arasında en nüfuz edici olanlar Georges Marçais'nin (William'ın küçük kardeşi) kaleme aldığı üç çalışmadır:

1. "L'urbanisme musulman", *Revue africaine* (1939-40), 13-34; tkr. bsk., G. Marçais, *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'Occident musulman* (2 cilt, 1957), i, 219-231.

2. "La conceptione des villes dans l'Islam", *Revue d'Alger*, ii (1945), 517-533.

3. "Considerations sur les ville musulmanes et notamment sur le rôle du mohtasib", *Recueils Société Jean Bodin*, vi (1954), 249-262.

Bekleneceği üzere Marçais, Kuzey Afrika kentlerine odaklanır. Başlığına rağmen bu makalelerin ilki şehir hayatının belirleyici bir faktörü olarak İslam'ın kendisine çok az vurgu yapar; bunun yerine güvenlik, savunma, su, heterojen nüfus ve çarşı düzeni gibi somut meselelere eğilir. Ancak daha sonraki iki çalışmasında Marçais dine merkezi bir rol atfeder: "...chaque ville musulmane est une citadelle de la foi ... se rôle religieux est presque sa raison d'être (... her bir Müslüman şehri bir inanç kalesidir ... onun dinî rolü neredeyse varlık nedenidir". ("La conception des villes", s. 524).

Gustave von Grunebaum da aynı yolu yürüyerek "The Structure of the Muslim Town", (*Islam, Studies in the Nature of a Cultural Tradition* [1955], s. 141-158) adlı çalışmasında Max Weber tarzında bir ideal tip çıkarır ve bu şehir tipinin ayırıcı özelliklerinin İslam kültüründe nasıl kök saldığını göstermeye çalışır. Von Grunebaum'un çalışması güçlü bir bilimsellik ve muhteşem bir mantıkî tutarlılık eseridir; ancak ondan yararlanma imkânı, kendisi aracılığıyla değişim ve uyarlamaların nadiren

ele alınabileceği statik, tarih dışı (ahistoric) çerçeve nedeniyle sınırlanmıştır. Aynı şekilde onun, Klasik şehri her şeyin ölçüsü yapan kültürel yaklaşımı da artık ikna edici görünmemektedir.

1960'ların başından itibaren saha, neredeyse bir faaliyet patlamasına sahne oldu. Bir zamanlar baskın Marçais-von Grunebaum paradigması pekçok yönden şiddetli saldırılara maruz kaldı; fakat eleştirenlerin hiçbirisi kendi analiz yöntemi lehine sahayı tam olarak asla kapsayamadı. Aslında tüm alan yoğun bir faaliyete sahne oldu ve bizim yapabileceğimiz tek şey şu anda karşımızda duran pek çok yaklaşımın en ilgi çekici olanlarını göstermek olacaktır. Belki de ortaçağ İslam şehir hayatına ilişkin hâlihazırdaki en iyi giriş D. ve J. Sourdel'nin *La civilisation de l'Islam classique* (1968) adlı eserlerinin 397-466 arasındaki "La ville et les milieux urbains" adını taşıyan bölümdür; bu, çok iyi belgelenmiş, somut ve toplumsal-siyasî değişimin büyük oranda farkında olan bir çalışmadır. Aynı zamanda A. H. Hourani ve S. M. Stern tarafından derlenen mükemmel cilde de bakılabilir: *The Islamic City: a Colloquium* (1970); Hourani'nin girişi ("The Islamic City in the Light of Recent Research", s. 9-24) çok yetkin bir biçimde ferdî katkılarda yer alan genel meseleleri ortaya koyar.

'İslam şehri' fikrinin erken bir eleştirisi Claude Cahen tarafından iki makalede yapıldı: (a) "L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval", *SI*, iii (1955), 93-115; (b) "Zur Geschichte der städtischen Gesselchaft im islamischen Orient des Mittelalters", *Saeculum*, ix (1958), 56-76. Birinci makale, esas olarak sorulması gereken bazı soru çeşitlerinin genel hatlarını ortaya koyar ve bu alanda faydalı çalışma yapma yönündeki beklentileri değerlendirir. İkinci çalışmada Cahen, 11. yüzyıla kadar İslam şehirlerinin büyük ölçüde Geç Antikite'nin kalıplarını koruduğunu, göze çarpan özelliklerinin erken ortaçağ Avrupa şehirlerininki ile yakın bir benzerlik gösterdiğini ve her halükârda bu erken dönemde hala yeni sayılabilecek olan İslam'ın pek etkide bulanamadığını ileri sürer.

Özellikle sosyolojik bir bakış açısı benimseyen Ira Lapidus, şehirli toplulukları oluşturan toplumsal gruplar arasında karmaşık etkileşimleri tanımlamaya çalıştı. Bu açıdan -Marçais ve von Grunebaum'da tahlilin ana odağı olan- dinî idealler ve şehrin fizikî görünümü, Lapidus'un çalışmasında ikincil öneme sahiptir. Onun ana fikirleri iki makalede özet-

lenmiştir: (a) "Muslim Cities and Islamic Societies", Lapidus, ed., *Middle Eastern Cities. A Symposium on Ancient Islamic and Contemporary Middle Eastern Urbanism* (1969), s. 47-79; (b) "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, xv (1973), 21-50.

Lapidus'un aksine Oleg Grabar, İslam'da şehir hayatının anlam ve niteliğini kavramamız için anıtların önemine yeniden dikkat çekti. Grabar bunu yaparken Cahen ve Lapidus'un yaklaşımlarında karanlık kalan bir noktayı; yani şehir hayatının kültürel boyutunu, bu şehirlerde yaşayan Müslümanların sahip oldukları ideallerin ve değerlerin anlamını açığa çıkarmaya çalıştı. Aynı zamanda Grabar değişim sorunları ve zaman ve mekânın özellikleri konusunda da uyanıktır. Bkz., (a) "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: the Case of the Mosque", Lapidus, ed., *Middle Eastern Cities*, s. 26-46; (b) "Cities and Citizens", Bernard Lewis, ed., *The World of Islam* (1976), s. 89-116.

Son yıllarda Almanya'da şehir coğrafyacıları, itinayla kaleme alınmış ve kavramsal derinliği olan bir dizi monografi ortaya koydular. Bu çalışmaların büyük bir kısmı Eugen Wirth tarafından etkileyici bir makalede bir araya getirildi: "Die Orientalische Stadt. Ein Überblick aufgrund jüngerer Forschungen zur materiellen Kultur", *Saeculum*, xxvi 1975), 45-94. Wirth, özellikle modern öncesi İslam dünyası şehirlerinin sergilediği yerleşim düzeni, arazi kullanım modelleri ve ekonomik fonksiyonlarla ilgilenmektedir. Wirth, 'İslam şehri'nin bu açılardan büyük oranda Yakın Doğu şehirleriyle aynı olduğunu ve gerçekte Greko-Romen ortaçağ Avrupa'sıyla, hatta modern şehirlerle ortak paydalara sahip olduğunu ileri sürer. Ona göre İslam şehir hayatının getirdiği tek büyük yenilik pazar yeridir. Fas'tan Afganistan'a kadar uzanan geniş bölgedeki şehirleri tüm diğer şehirlerden ayıran en temel özellik şehir merkezindeki çarşıdır. Pazar, Wirth'in tahlilinde o kadar merkezidir ki; bunun için uzun bir araştırma yapmıştır: "Zum Problem des Bazars (sûq, çarşı). Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des traditionellen Wirtschaftszentrum der orientalisch-islamischen Stadt", *Islam*, li (1974), 203-260; lii (1975), 6-46. (Aynı yazarın Halep ve İsfahan üzerine 'alan araştırmaları' için *bkz.*, aşağıda s. 285, 297) Wirth bir tarihçi değildir ve bu yüzden değişim ve gelişmeye çok az ilgi gösterir; ancak

analizi İslam şehirlerinin görünür özelliklerini yorumlayan yeni ve aydınlatıcı bir yöntem sunar.

Ortaçağ İslam şehirleri asla hukukî yapılar olarak kabul edilmemişlerdir; bu yüzden çoğu bilim adamı şeriatın şehir hayatının gerçek işleyişi hakkında hiçbir şey söyleyemeyeceğini varsaymaktadır. Ancak Robert Brunschvig son devir Mâlikî hukukçuların, özellikle şehir meselelerine değindiklerini göstermiştir: "Urbanisme médiéval et droit musulman", *REI*, xv (1947), 127-155 (tkr. bsk., Brunschvig, *Études d'islamologie*, ii [1975], s. 7-35). Uzun bir aradan sonra bu konu daha yakın zamanlarda Baber Johansen'in çalışmalarında yeniden ele alınmıştır: bkz., (a) "Eigentum, Familie, und Obrigkeit im hanafitischen Strafrecht", *Welt des Islams*, N.S. xix (1979), 1-73; (b) "The All-Embracing Town and its Mosques", *ROMM*, xxxii (1981), 139-161.

Bu bilim adamlarının çelişen (ve bazen de yetersiz) kavram ve yöntemleri büyük ölçüde farklı kaynak seçiminden ortaya çıkıyordu. O halde bu noktada (1) İslam'da şehir hayatını çalışmak için elimizin altında olan malzemenin genel bir değerlendirmesini yapmak ve (2) bu malzemeyi azamî sonucu alacak şekilde kullanma yollarını incelemek durumundayız. Biz Osmanlı döneminin sunduğu olasılıklar üzerine birkaç notla başlayacağız; bunu yapmaktaki amacımız, daha erken yüzyılları çalışanlar arasında üzüntü ve özleme sebebiyet vermek değildir; aksine bunu, Osmanlı kaynaklarının en azından 9./15. yüzyıl hakkında oldukça aydınlatıcı olması ve aynı zamanda onun daha ayrıntılı bir belgelemeye dayanmak zorunda olan bilim adamları için yararlı bir karşılaştırma sunmasından ötürü yapacağız.

Osmanlı arşiv belgelerinin pekçok eksikleri vardır ve kullanımı asla kolay değildir; ancak buna rağmen onlar Bereketli Hilal'de, doğu ve güney Akdeniz'deki şehir hayatına ilişkin bilgimizi dönüştürecek niteliktedirler. Bernard Lewis bu malzemenin Arap vilayetleri için önemine ilk dikkat çeken kişi olmuştur: "Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS* (1951), 139-155. Bu tarihten itibaren Osmanlı arşiv koleksiyonları çokça tartışıldı ama az kullanıldı; yalnızca çok az bir kısmı yayınlanmış ya da ayrıntılı indekslenmiştir. Ancak, Lewis'in kendisi Filistin şehirleriyle ilgili bazı vergi kayıtları yayınladı: (a) "Studies in the Otoman Archives, I", *BSOAS*, xvi (1954), 469-501; (b) (Amnon Cohen'le birlikte), *Population and Revenue in the Towns of*

Palestine in the Sixteenth Century (1978). Osmanlı Suriyesi vergi kanunu Robert Mantran ve Jean Sauvaget tarafından şu çalışmalarda verilir: *Règlements fiscaux ottomans: les provinces syriennes* (1951). Aşağı Irak için bkz., Mantran, "Règlements fiscaux ottomans: la province de Bassora", *JESHO*, x (1967), 224-277. Kahire'deki Osmanlı belge hazinesi, Jean Deny tarafından yarım yüzyıl önce tarandı: *Sommaire des archives turques de Caire* (1930); ama bu belgeler Ş. J. Shaw'a kadar sistematik kullanıma konulamamıştı: *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (1962) –bu çalışma, verinin sunumunun yoruma baskın çıktığı hala çok önemli öncü bir çalışmadır. Osmanlı nüfus sayımı verilerini anlamlandırmak üzere erken ve fakat daha sonraki ortaçağların şehir nüfus yapısına ilişkin çalışmaların çıkış noktası olmaya devam eden bir çalışma Ö. L. Barkan'ın "Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l'Empire Otoman aux xve et xvie siècles", *JESHO*, (1958), 9-36 adlı makalesidir. Son olarak şeriat mahkemeleri kayıtlarını hatırlamalıyız (yukarıda Dokuzuncu Bölüm, s. 268-269'de tartışıldı); bunlar şehir tarihçileri için hayatî önemi haizdir.

Osmanlı şehir tarihçileri, Ortadoğu'yu gezen Avrupa seyyahlarının, 16. yüzyıla gelindiğinde sadece sayıca fazla olmakla kalmayan aynı zamanda oldukça derinlikli olan yazılarından da yararlanabilirler. Dinî ve kültürel çatışmalar gerçekten oldukça canlı olmasına rağmen Avrupalılar artık dayanıklı, bilimsel değeri olan tasvirler verme noktasında yeterince nesneldiler. 19. yüzyılın başına gelindiğinde bir kısmı -mesela John Lewis Burckhardt, Edward William Lane, Alfred Freiherr von Kremer- dikkatli gözlemci oldukları kadar aynı zamanda güçlü birer bilim adamı idiler ve onların Müslüman dünyada gözlemledikleri, (tabiatıyla sürekli değişken olsa da) hala kesintiye uğramamış bir toplumsal ve kültürel gelenekti. Açıkçası seyyahların anlatıları eleştirel bir gözle okunmalıdır; ancak onların tanıklıkları mükemmel bir ilk el kaynak olmaya devam ediyor.

Son olarak Osmanlı araştırmacıları, çalışmalarının konularını doğrudan görme imkânına sahiptirler; çünkü Ortadoğu şehirlerinin yaşayan 'geleneksel mahalleleri' büyük oranda Osmanlı döneminden kalmadır. Doğrusu bu bölgeler daha erken dönemden önemli izler ve tabakalar taşırlar; ancak geleneksel şehir topografyasının son ayrıntıları Osmanlı

döneminin bir ürünüdür. Kabul etmek gerekir ki bu avantaj her geçen yıl önemini biraz daha yitirmektedir; zira bu şehirlerin geleneksel bölümleri terk edilmekte, yeni inşaatlar için düzlenmekte ya da bazı durumlarda tanınmayacak ölçüde değişime uğramaktadır. Ancak böyle bir değişim, kendileriyle ilgili arkeolojik delillerin daha hızlı bir biçimde yok olmakta olduğu daha erken dönem araştırmacıları için bir rahatlama sağlamaz. Bu gerçekler ışığında, belki de Osmanlı dönemi uzun zaman - ne anlama geldiği pek açık olmayan- 'kültürel gerileme' örneği olarak görüldüğü için, Osmanlı mahallelerinin ve abidelerinin çok yakın zamanlara kadar ihmal edilmiş olması özellikle şansız bir durumdur. Bu kuralın önemli bir istisnası Kahire'dir; burada geç Osmanlı şehir topografisi 1798'deki Napolyon'un seferinin sonucunda E. F. Jomard tarafından titiz bir şekilde meydana getirilen şu devasa eserde kaydedilmiştir: *Description de l'Égypte: état moderne* (cilt II, Böl. 2, s. 579-786).

Son zamanlarda bu kaynakları kullanan çok sayıda önemli çalışma ortaya çıkmaya başladı. İmparatorluğun sadece Arap vilayetlerini ele alacak olursak, altı şehrin (Cezayir, Tunus, Kahire, Şam, Musul ve Bağdat) az ama ayrıntılı bir taraması André Raymond tarafından, *Les grandes villes arabes à l'époque ottomane* (1985) adlı çalışmada verilir. Çok daha dar kapsamlı, aynı zamanda arşiv ve arkeoloji araştırmalarını birleştirme yöntemleri konusunda ufuk açıcı fikirleri açısından önemli iki monografi yakınlarda yayınlandı:

1. Jean-Claude David, *Le waqf d'Ipšir Paša à Alep* (1982).

2. Jean-Paul Pascual, *Damas à la fin du xvie siècle, d'aprés trois actes de waqf ottomanes* (1983).

Kuşkusuz en önemli başarı Andre Raymond'un *Artisans et commerçants au Caire au xviiie siècle* (2 cilt, 1973) adını taşıyan geç dönem Osmanlı Kahire ekonomik hayatına ve kendisi vasıtasıyla işlerlik kazanan toplumsal ve siyasî yapılara ilişkin kapsamlı çalışmasıdır. Haliyle daha az zengin belgeye sahip dönemleri çalışan bilim adamları Raymond'un neticelerini tekrar edemezler. Ama kitap, şehir tarihçilerinin yüzleşmek durumunda kaldıkları sorulara İslam araştırmalarındaki diğer herkesten daha açıkça işaret eder ve aynı ölçüde önemli bir nokta da oldukça farklı konuları ortak bir yorumsal çerçevede bütünleştirme hususunda, oldukça etkin bir yaklaşım gösterir.

Osmanlı dışındaki topraklar veya 1500'lerden önceki dönemler için kaynaklarımız Osmanlı araştırmacılarının elinin altında olanlardan daha azdır. Kapsamlı arşivler yerine sadece dağınık belgelere sahibiz; bu dönemde yabancı seyyahlar daha azdır ve onlarda da sağlıklı bilgi bulmak zordur; özellikle erken dönemler için arkeolojik izler genellikle kalıntılar şeklinde olup yorumu son derece zordur. Ama görev daha zor olsa da imkânsız değildir; nasıl bakacağını bilenler için Roma döneminden bile izler bulmak mümkündür. Ve eğer yabancı seyyahlar bize bir şey veremiyorsa Müslüman yazarlar oldukça bol coğrafî taramalar ve şehir topografileri üretmişlerdir. Memlûk Mısır ve Suriye'si ve özellikle geç ortaçağda Kuzey Afrika büyük araştırma fırsatları sunar. Yazdığı tarihte Fas kraliyet arşivleri henüz Batılı araştırmacılara açılmamış olmasına rağmen, metinsel kaynakları 20. yüzyıl şehrine ilişkin yakın bir gözlemle birleştirerek neler yapılabileceğine ilişkin oldukça dikkat çeken bir örnek, Roger Le Tourneau tarafından verilir: *Fès avant le Protectorat* (1949). Yaklaşım açısından buna benzer bir çalışma da R. B. Serjeant ve Ronald Lewcock tarafından derlenen mükemmel (hatta oldukça geniş) bir şekilde üretilmiş; ama birçok kişinin elinden çıkmış bir eser olduğu için kaçınılmaz olarak Le Tourneau'nun klasik eserinden çok daha az yoğunluklu ve çok daha az uyumlu bir çalışmadır: *San'â', an Arabian Islamic City* (1983). İki Suriye şehrinin abideleri ve giysilerinin şu iki çalışmada titiz bir biçimde envanteri çıkarılmış ve tahlil edilmiştir: Michael H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study* (1978) ve Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Aleppo, Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole* (1984).

Ne yazık ki İran aynı beklentileyi sağlayamıyor; bunun nedeni kısmen arşiv malzemesinin en azından Kaçar dönemine kadar (19. yüzyıl) çok dağınık ve parça parça olmasıdır. Ülkenin Avrupalı seyyahlarca çokça gezildiği ve üzerinde oldukça fazla değerlendirme yapıldığı ve yakın zamanlara kadar geleneksel şehir topografisinin ana kesimlerinin ayakta olduğu doğrudur. Fakat bu ikincisi, ancak 1970'lerde etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve araştırmacılar, mezkûr on yılın sonundan itibaren meydana gelen yıkımlardan dolayı ancak tahminlerle hareket edecek duruma gelmiştir. (Neler yapılmış olabileceğine ilişkin bir fikir He-

inz Gaube ve Eugen Wirth tarafından verilir: *Der Bazar von Isfahan* [1978], bunun için aşağıda s. 297'ye *bkz.*)

Son olarak erken İslam fetihleri sırasında kurulan garnizon şehirlere (*emsâr*) ilişkin bir çift monografiye bakabiliriz. Bunlar yalnızca, önemli bir döneme ilişkin sundukları hacimli veriden dolayı değil aynı zamanda kaynaklarının, diğer kaynakların her biri için de bir ayna vazifesi görmesi açısından ilginçtirler. *Al-Fustât: Its Foundation and Early Urban Development* (1987) adlı çalışmasında Wladsylaw Kubiak, erken dönem tarihi metinlerde yarım yamalak kaydedilmiş olan ama hakkında zengin bir arkeolojik kayıt bulunan bir şehir merkezini çalışır. Buna karşılık Hichem Djaït'nin, *al-Kûfa, naissance de la ville islamique* (1986) adlı çalışmasında erken dönem İslam tarih geleneğinin beşiği olan fakat üzerinde kazıların tam olarak çok az gerçekleştirildiği bir kentle ilgilenmektedir. Bu yüzden söz konusu iki kitap, bir yandan arkeolojinin diğer yandan metin tahlilinin yarattığı geçmişin farklılaşan (ve kısmen eksik) imgelerini çok açık biçimde resmeder.

En iyi durumda bile İslam'da şehir tarihini çalışmak oldukça bol spekülasyona gereksinim duyuyor. Müşkil her bir verinin her parçası kıymet ifade eden her yere yerleştirilmelidir. ve geniş yorumlar ister istemez muhtemelen tamamen farklı bir biçimde yan yana konulmuş olan parçalardan oluşturulmalıdır. Tüm bu süreç, konumuza ancak çok iyi tanımlanmış bir hipotezler setiyle yaklaşırsak anlamlı olabilir. Kaçınılmaz olarak bunlar bir ölçüde, daha iyi bilinen şehir sistemlerine ilişkin başka çalışmalardan ve genel toplumsal ve siyasî kuramdan elde edilen *a priori* öncüller olacaktır. Ancak bu türden hipotezler olmaksızın kanıtımızın hiçbir anlamı olmayacaktır -hatta potansiyel olarak anlamlı pekçok olguyu fark etmemiz bile mümkün olmayabilir.

İslam araştırmacıları arasında bu yaklaşımı en iyi örnekleyen bilim adamı Jean Sauvaget (1901-1950) olmuştur. Ara sıra hipotezleriyle büyülenerek bunları son nokta olarak gördüğü için, kendi zaaflarının esiri olmuştur; ancak bu noktada ihtimalleri, nadir görülen bir derinlik ve yetkinlikle kullanabilmiştir. Hayatı boyunca yöntem sorunlarıyla yakından ilgilenmiş; yazdığı her şeyde bunlara değinmiş olsa da bunları en ayrıntılı bir biçimde şu iki çalışmasında ele almıştır: (a) "Comment étudier l'histoire de l'Orient musulman", *Revue Africaine*, xc (1946), 5-23 (tkr. bsk., *Mémorial Jean Sauvaget* [2 cilt, 1954], i, s. 167-186; (b) *La*

Mosquée omeyyade de Médine (1947). Her iki çalışma da onun Collège de France'da verdiği derslere dayanır, ikincisi özellikle bir yöntem denemesidir. Ayrıca bu iki çalışma Sauvaget'nin tüm yazdıklarını yönlendiren temel tavır ve mantığı da ortaya koyar; bu yüzden çalışmalarından faydalanmak isteyen herkesin bunlardan haberdar olması gerekir.

Ancak biz Sauvaget ile bir şehir tarihçisi olarak ilgilendiğimiz için ilgimizi büyük tezine yoğunlaştıracağız: *Alep: essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du xixe siècle* (2 cilt, 1941). I. Cilt asıl metin olup II. Cilt yazarın yetmiş resimlik bir albümüdür. Bu eser yazarın Suriye'de yaklaşık on üç yıllık bir ikâmet araştırmanın zirvesi olup Batılı bilim adamlarının ondan önce ve sonra sahip oldukları şartlardan çok daha elverişli şartlarda yapılmıştır. Suriye, Fransız Mandası olduğundan Sauvaget istediği şeyleri görme konusunda son derece serbestti. Dahası 1925 isyanında ve (savaştan çok daha yıkıcı olan) modernleşmenin başlamasıyla büyük zarar görmüş olmasına rağmen Suriye'de henüz geleneksel topografiye ve şehir hayatının unsurlarına büyük ölçüde çok fazla dokunulmamıştı. Pekçok eski abide üzüntü veren ölçüde çöküş ve yıkılmayla karşı karşıya idi; ama hala oradaydılar.

Sauvaget, araştırmacının görünen delillerle, şehrin gerçekteki durumuyla -yani (en mütevazi ve en harabe olan da dahil) binalarıyla, caddeleriyle, toplu faaliyet ve toplu yaşam imkânlarıyla- başlaması gerektiğini düşünür. Araştırmacı, kelimenin tam anlamıyla her bir taşı göz önünde bulundurmalı ve bu taşın neden ve ne zaman bulunduğu yere konulduğunu belirlemeye çalışmalıdır. Bu yaklaşım büyük ölçüde Sauvaget'nin şehrin fizikî biçimine ilgisini yansıtır; onun için şehir tarihinin amacı, bir şehrin bulunduğu görünümü nasıl elde ettiğini açıklamaktı. Aynı zamanda şehrin abidelerinin, topografisinin ve yerleşim kalıplarının onun toplumsal tarihinin doğrudan ve çarpıtılmamış bir yansımasıdır ve geçmişin bu maddî tanıkları en az yazılı kaynaklar kadar yakından incelenmesi gerekir. Tabii ki metinler yalnızca isimler ve tarihler için değil fakat aynı zamanda şehir hayatını biçimlendiren siyasî kurumlar ve toplumsal değerlerden dolayı vazgeçilmezdir. Sadece metinleri arkeolojik delillere ilişkin bilgisiyle kontrol eden ve yorumlayan bir bilim adamı, onların ne söyleyebileceğini anlayabilir. Böyle bir yöntem sezgisel açıdan açık olabilir, ama Sauvaget yazdığı sırada arkeologlar Arapça ve

Arapça bilenler de arkeoloji bilmiyordu. Bugün bile öyle anlaşılıyor ki, sadece birkaç tarihçi onların yazdıklarına yakından bakıyor.

Sauvaget'nin kendisini bir arkeolog olarak görmesine rağmen, hiçbir kazı yapmadığını belirtmekte yarar var. Aksine, ilgisini her zaman yüzeydeki delile hasretmiştir. Bir anlamda başka çaresi de yoktu; çünkü hiçbir büyük ölçekli kazının söz konusu olamayacağı yaşayan şehir merkezlerinde çalışıyordu. Diğer yandan yaklaşımı, ister istemez hayli önemli, hatta hayatî değerdeki delillerin gözden kaçırılmasına neden olmuştur; bu yüzden de çalışmasını kullanırken bunu aklımızda tutmamız gerekiyor.

Sauvaget'nin yöntemi kitabının yapısına yön verir. On iki bölümden oluşan kitabın her bir bölümü şehrin uzun tarihindeki bir dönemi inceler. Bu dönemler siyasî açıdan belirlenmiştir; yani her biri Halep'i yeterince uzun bir süre yöneten hanedan ya da imparatorluklardan birine ayrılmıştır. Ardından her bir siyasî dönem şehrin fizikî topografisinde ve toplumsal yapısında meydana gelen belirli değişimler setine karşılık gelmiştir. Her bölüm dört kısımlı bir plana göre aynı tarzda işlenir: (1) Belirli bir dönemdeki geniş siyasî eğilimleri ve uluslararası ilişkileri ele alan kısa bir deneme; (2) bu siyasî eğilimlerin şehir yönetimi ve Halep'in iç siyasî hayatına etkisiyle ilgili bir değerlendirme; (3) şehrin topografisi ve mimarisindeki değişimlerin, bu değişimlerin hala görünen tanıklarına özel bir vurgu yaparak sunulması; (4) daha önce sunulan malzemeleri, çalışılan dönemde Halep şehir hayatının evrimi ve hususiyetlerine ilişkin genel bir yoruma eklemlemeye çalışan bir deneme.

Alep genel olarak yapılan pekçok övgüyü tam olarak hak eden olağanüstü bir başarıdır. Tabii ki, aynı kapsamdaki her çalışma gibi o da hem içerik hem de yöntem bakımından bazı kusurlara sahiptir. Bunlar bir anlamda bilimsel gelişmenin bir sonucudur. Örneğin bugün biz, Kuzey Suriye'deki Helenistik öncesi tarih ve kültür hakkında Sauvaget'nin umduğundan çok daha fazlasını biliyoruz ve her yıl önemli bilgileri buna ekliyoruz. Aynı şekilde, (aslında büyük ölçüde Sauvaget ve öğrencilerinin çabaları sayesinde) bugün İslam dönemine ait daha fazla metne ulaşma imkânımız var. Aynı ölçüde önemli bir nokta da onun ilk okumasını yaptığı metinlerin üçüncü ve dördüncü okumasını yapacak konumdayız. Ancak diğer sorunlar, yaklaşım ve kültürel yaklaşım mese-

lesidir; bunları görmezden gelmek kolaydır, çünkü Sauvaget'nin tartışma biçimi baştan çıkarıcı güç ve açıklığa sahiptir.

Her şeyden önce siyaset, toplumsal kurumlar ve şehir topografisi arasındaki bağlantılara dair çok katı bir anlayış sergiler. Siyasî ve idarî istikrar toplumsal huzur, büyük ölçekli kamu yapıları ve düzenli şehir planlamasıyla aynı anlama gelmektedir.(Ve tabii ki aksi de doğrudur.) Bu bağlantılar o kadar güçlüdür ki Sauvaget olumlu kanıtların bulunmadığı durumlarda bile onların var olduğunu iddia eder. Örneğin, geç Osmanlı şehrinin iki özelliğinin, kapalı ya da surlarla çevrili mahallelerin (*hâre*) ve oldukça düzensiz çarşı caddelerinin ortaya çıkışını 4./10. ve 5./11. yüzyılların 'karanlık çağına' bağlar. Ona göre mahalleler daha önceki açık şehirlerden yapılmışken çarşılar basit olarak Roma döneminin kolonlu yollarının değişime uğramış bir şeklidir. Onun bu şekilde tarihlendirmesi şöyle devam eder:

> "Bu olgulara benim nisbet ettiğim kronolojik yer, tekrar ediyorum tamamen varsayımsaldır. Ancak, bunun aceleyle oluşturulmuş bir kanaat olduğunu düşünmeyelim diye, tarihsel çevre ihtiyaç duyduğumuz tüm şartları sunar: İktidar istikrarsızlığı, her türlü kontrol olasılığının yok olması; yönetim otoritesinin bireysel inisiyatife daha geniş bir alan bırakacak şekilde zayıflaması; gayri meşru hareketleri besleyen genel bürokratik yozlaşma; kendilerini daha az tehlikeye maruz bırakacak şekilde gruplar halinde dükkanlar açılmasına sebep olan güven ihtiyacı; devlet yönetimini zorlaştıran halk tepkilerindeki hızlılık; şehre çokça zarar veren kargaşaların sık sık çıkması; mimarî düşüncenin zayıf olması." (*Alep*, 102-3)

Bu türden akıl yürütme kuşkusuz makuldür ama aynı zamanda en azından bir kısır döngü de içerir.

Belki de daha önemlisi Sauvaget'nin sunumunun temelinde yatan bir mittir. O, Halep tarihini ahlâkî olarak önemli bir süreç olarak görür; bu, bir dönem şehrin tarihinde tecessüm eden şehirli ideali korumadaki başarısızlığını örnekleyen bir süreçtir. Sauvaget için bu şehirli ideal hem şehrin binlerce yıl süren tarihinin etkili bir hareket noktası olarak hem de daha sonraki tüm gelişmelerin kendisine bakılarak ölçülebileceği bir değer standardı anlamında son derece önemlidir. O, şehirli idealin gerçekleşmesini -daha doğrusu tanımını- uzun Helenistik-Roma dönemine (İ.Ö. 333-İ.S. 286) yerleştirir. Bundan önce Halep aşırı derecede bü-

yümüş bir köy gibiydi, ama Klasik Antikite sırasında (ki o bunu neredeyse ayrı bir zaman dilimi olarak ele alır) "[şehrin] temel unsurları zaten seçilmiş, yerine yerleştirilmiş ve ölçekleri tanımlanmıştı: Daha sonra gelecek olan yüzyıllar bu ilk tema üzerinde çalışmaktan başka neredeyse hiçbir şey yapmamıştır." (*Alep*, s. 53). Şehirli ideale gelince, Sauvaget onu aşağıdaki ifadelerle tanımlar: "Şehirlilik ... kendisini sadece bir plan çiziminde değil, daha çok yeterli tefekkürden sonra tanımlanmış bir amaç için ayrıntılı bir biçimde oluşturulmuş ve katı bir biçimde uygulanmış sistematik ve tutarlı bir yönetim düzenlemesinde kendisini gösterir." (*Alep*, s. 52). O halde gerçek bir şehir kamu hukukunun hayatın her veçhesine uygulanmasıyla yaratılır; bu yolla bir şehir 'yaşayan bir birlik' ve 'ahlâkî bir kişi' haline gelir.

Bu kitaptaki tüm diğer bölümler, en azından kısmen Halep'in nasıl azar azar bu büyük idealden uzaklaştığını göstermeye hasredilmiştir. Daha Bizans dönemi 'şehirlilik ilkelerinin tehlikeli bir ihmalini' yansıtır (*Alep*, s. 67) ve eğer şehir erken hilafet döneminde (836'ya kadar) hemen hemen kendisini korumuşsa da, onu izleyen üç yüzyıllık anarşi sırasında, 'bireyselci, egoist ve tutarsız girişimlerle' yönetilen 'mahalle yığınları'ndan başka bir şey olmamıştı. (*Alep*, s. 107-8). Hatta yeniden bir refah ve mimarî rönesans getiren Zengiler ve Eyyûbîler dönemi (1182-1260) bile Türk efendiler ile Arap tebaadan oluşan çatışan sınıflar yaratarak şehrin dağılması yönünde yeni unsurlar eklemiştir. Memlûk hâkimiyeti de (1260-1516) bu temel hastalığı tedavi edemedi. Onların yönetiminde Halep gerçekten bir metropolis/büyük şehir (une grande ville) -yani kısmen bağımsız ama bir birine bağlı ve etkileşime açık yerleşim terkibi olan bir yer- oldu. Daha kötüsü refah seviyesi Avrupa refahının bir işlevinden başka bir şey değildi: "Venedik'in ihtişamıydı sıçrayarak Halep'inkini getiren." (*Alep*, s. 185).

Sauvaget'nin herhangi bir kitabını okurken, (artık çok az bilim adamının paylaştığı) Roma ve Helenistik şehrinin bu şekilde idealize edilmesinin ve bu ideale belirleyici bir ahlâkî rol vermenin, onun analizini ne kadar şekillendirdiğinin farkında olmak gerekir. Onun yaklaşımı, geniş bir konunun mükemmel bir şekilde birleştirilmiş ve tutarlı hale getirilmiş bir anlatıya imkân veren bir meziyete sahiptir; ama bu, kaçınılmaz olarak çelişkili verilerin gizlenmesine ve Klasik ideallere uymayan İslam dönemi değerlerinin ve kurumların yanlış anlaşılmasına neden

olmaktadır. Bu meseleyi başka bir şekilde anlatmak gerekirse, Sauvaget pekçok yerde Klasik Antikite'nin ortaçağ İslam'ına ne kadar derinden kök saldığını göstermektedir -ve o bunu fark eden ilk kişilerden biriydi- ama çok sıklıkla, İslam hayatının kendi şartları içerisinde bir bütünlüğe ve sıhhate sahip olduğunu kavrayamamaktadır.

Buna rağmen, Sauvaget'nin çalışmasının zaafları ne olursa olsun o, çok daha geniş bir şekilde uygulanmış olmayı hak eden harika bir metodolojik model vermektedir. Doğrusu, nispeten çok az şehir böyle bir çalışmaya uyar; çünkü Sauvaget'nin yaklaşımı hem nispeten dokunulmamış bir 'eski şehir' ister hem de yeterli miktarda tarihsel ve topografik metin gerektirir. Bağdat, Kûfe ya da Nişapur gibi çok daha önemli şehir merkezleri için başka stratejiler geliştirilmesi gerekebilir. Bununla birlikte Şam, Kudüs, Kahire ve İsfahan'ın adını anmak bu çizgiyle neler başarılabileceğine dair bir fikir vermek için yeterlidir.

2. Alan Araştırması: Geç Orta Çağlarda Şam

Sauvaget'yi körü körüne taklit etmenin pek az faydası vardır; mesele onun yöntemini kendisi için son derece önemli görülenlerden farklı bir soru bütününü incelemek için kullanmaktır. Bu olasılıkları geliştirmek için (geniş anlamda tanımlanmış olsa da) bir dönemde tek bir şehre bakacağız: 471/1078'deki Selçuklu işgalinden 922/1516'daki Osmanlı fethine kadar olan süreçte Şam. Şam, birçok açıdan özellikle güzel bir seçimdir: (1) Herhangi bir Osmanlı şehri için bulmayı umabileceğimiz tüm kaynaklar dizisine burada sahibiz. (2) Oldukça yeterli ciddi bilimsel ilgiyi cezp etmiştir. (3) "Eski şehir" abideleri ve topografisi bir bilim adamının halledebileceği kadar küçük ve tutarlıdır.

Şam tarihinin metin kaynakları Kahire hariç başka hiçbir Müslüman şehriyle kıyaslanamayacak bolluktadır. Her şeyden önce 6./12. yüzyılın ortasıyla 20. yüzyıllar arasında Şam'lı bilim adamları gerçekten olağanüstü tarihsel topografiler dizisi üretmişlerdir. Bunların ilki fakîh (hukukçu) İbn Asâkir (öl. 571/1176) tarafından *Târîh-u Medîneti Dimeşk* adlı devasa biyografik sözlüğe giriş olarak kaleme alındı. İbn Asâkir, burada şehrinin dinî faziletlerine ilişkin, özellikle muhteşem Emevî Camisine dikkat çeken, -çoğu açıkça uydurma olan- çok sayıda rivayeti toplar.

Ama konumuz açısından daha önemlisi onun şehrin camileri, ziyaret yerleri, kiliseleri, sarayları, kapıları ve sayısız kanalları ve hamamları titiz bir biçimde kataloglamasıdır. Onun zamanında yaklaşık iki düzine medrese vardı ama o bunları ayrı bir kategori altında saymaz ve onlara sadece camiler içinde yer verir. Aynı şekilde muhtemelen dinî ya da siyasî bir prestij taşımadıkları için Şam pazarları ve kervansaraylarıyla ilgili de bir bölüm ayırmamıştır. Her ne kadar *Târih*, kısmen de olsa hala yayınlanmamış olması bu kısmın Selahaddin el-Müneccid (1954) tarafından yapılan oldukça güvenilir bir tahkiki ve aynı zamanda Nikita Elisséeff tarafından yapılan *La Description de Damas d'Ibn 'Asâkir* (1959) adıyla çok değerli bir çevirisi elimizdedir; bu ikincisinde ayrıntılı notlar ve mükemmel bir 6./12. yüzyıl şehir haritası mevcuttur.

İbn Asâkir, derlemesini Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh-u Bağdâd* adlı eserini model alarak hazırlamıştır (*bkz.*, s. 168). Onun topografisinin temelinde yatan yöntem ve amaca ilişkin faydalı fikirler Hatîb'in meşhur girişiyle kıyaslanarak elde edilebilir; bu ikincisinin iki çevirisi mevcuttur: (a) Georges Salmon, *L'introduction topographique à l'histoire de Baghdadh* (1904); (b) Jacob Lassner, *The Topography of Bağdad in the Early Middle Ages* (1970).

İbn Asâkir'in metnine gelince bu, Şam'da hemen hemen müteâkip tüm topografik geleneğin temeli oldu. Bir yüzyıl sonra bu, İzzeddin İbn Şeddâd'ın Sultan Baybars için yazdığı *el-A'lâkü'l-Hatîra fî Zikri Ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre* adını taşıyan Mezopotamya ve Suriye tarihsel coğrafyasına neredeyse bütünüyle dâhil edildi. (*Bkz.*, yukarıda s. 217). Ancak İbn Şeddâd, selefinin eserine arada geçen yüzyıllarda yapılan -pek çok- camilerin ve hamamların listelerini ekledi. İlave olarak Emevî Camisine yapılan restorasyonlara ilişkin malzemeyi, Kale'nin tarihini ve kurucuları ve müderrisleri ile ilgili kısa notlarla birlikte, şehrin seksenin üzerindeki medreselerine ilişkin bir bölüm ekledi.

İbn Şeddâd'ın Şam üzerine yazdığı bu cilt, Abdülkadir en-Nuaymî'nin (öl. 927/1521) *Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris fî mâ fî Dimeşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris* (iki cilt halinde Ca'fer el-Hassânî tarafından *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* adıyla yayınladı, 1948-51) adlı hayranlık uyandıran derlemesinin iskeletini oluşturdu. İbn Şeddâd'ın kuru listelerine en-Nuaymî, farklı kaynaklardan elde edilmiş zengin tarihsel ve biyografik veri eklemiş ve böylece eserini Şam'ın yaklaşık dört yüzyıllık

toplumsal ve dinî tarihine dair harika bir başucu eseri haline getirmiştir. 16. yüzyılda Abdülbasît el-Almâvî'nin yaptığı özet Henri Sauvaire tarafından (yayınlanmamış yazmalar ve kitâbelerden derlediği bir yığın not eklenerek) çevrilmiştir: "Description de Damas", *JA*, ser. ix, no. 3-7 (1894-96); iki cilt halinde ayrı olarak basıldı (1895-96). Émilie Ouéchek, çok acil bir ihtiyaç olan bir derleme yaptı: *Index générale de la Description de Damas de Sauvaire* (1954). Sauvaire'nin çalışması pekçok açıdan eskimiştir; ama o hala şehrin tarihsel topografisini çalışmak için uygun ve kapsayıcı bir çıkış noktasıdır.

Önemli bir mahalle olan Sâlihiye ile ilgili benzer nitelikte bir tarih, en-Nuaymî'nin çağdaşı ve dikkat çekici bir tarihçi olan Şemseddin İbn Tûlûn (öl. 953/1546) tarafından derlendi: *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî tarîhi's-Sâlihiyye* (2 cilt, tahk. M. A. Duhmân, 1949-56, mükemmel bir haritayla birlikte).

İbn Şâkir el-Kütübî (öl. 764/1363) bazı müstakil malumata sahiptir. O, *Uyûnü't-tevârih* adlı tarihinin girişinde İbn Asâkir'e dayanmasına rağmen İbn Şeddâd'ın geliştirdiği genişletilmiş çerçeveyi izlemez. Sauvaire bu çalışmanın bir bölümünü "Description de Damas", (*JA*, ser. ix, no. 7 [1896], s. 369-421) adlı makalesinde çevirmiştir, ama hala modern bir tahkik ve tam bir çevirisini bekliyoruz.

Yine başka tür bir topografi, fakir bir Sufi ve bir hükümet adamı olan Ali el-Herevî'nin (öl. 611/1215) *Kitâbu'l-işârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*'ında ortaya konulur. J. Sourdel-Thomine tarafından edite edilip (1953) çevrilerek *Guide des lieux de pélerinage* adıyla yayınlandı (1957). Bu eser, bir nevi dinî bir coğrafya olup Yakın Doğu'nun (Tunus ve Anadolu da dahil) ziyaret edilmeye değer kutsal mekânlarını belirtir. Bu mekânlar açısından özellikle zengin olan Şam konulu bölüm, Sourdel-Thomine'in "Les anciennes lieux pélerinage damascains d'aprés les sources arabes", *BEO*, xiv (1952-54), 65-85 adlı makalesinde bulunmaktadır.

Son olarak bir 20. yüzyıl âlimi Muhammed Kürd Ali (öl. 1953), modern Oryantalizm'den haberdar olmasına rağmen, iki temel eserini geleneksel tarzda kaleme aldı. Bunlar dağınık birçok bilgiyi bir araya getirmiş ve standart başvuru kaynağı olmuşlardır: (a) *Hıtatü'ş-Şâm* (6 cilt,

1343-47/1925-28); (b) Şam vadisinin köyleri ve eserlerine dair *Ğûtat Dimeşk* (1949; göz. geç. ed., 1952.

Tarihî topografiler Şam'ın gelişimini yeniden inşa etmek için girişilen her çabanın temelini oluşturur. Ancak başka pekçok türden metinler de son derece önemli katkılar sağlayabilir. Her şeyden önce, 6./12. yüzyıldan Osmanlı fethine kadar uzanan ve zirve dönemini 700/1300'ler dolayında yaşayan önemli bir yerel kronik ve biyografi geleneği mevcuttur. Bu türden ilk eser belki de onların en etkileyicisidir: İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl tarîh Dımeşk* (tahk. H. Amedroz, 1908); bu Şam ve Merkez Suriye siyasî olaylarının, Fâtımî hâkimiyetinden (yaklaşık 359/970) Nureddin'in şehri işgaline (549/1154) kadar uzanan bir kroniğidir. Elimizde iki kısmî çevirisi mevcuttur. H. A. R. Gibb'in, *The Damascus Chronicle of the Crusades* (1932) adlı çalışması mükemmeldir, ancak yalnızca Haçlılar'la yapılan savaşlara dair pasajları verir ve İbnü'l-Kalânisî'nin şehrin iç siyasetine dair vazgeçilmez anlatısının büyük bölümünü atlar. Roger Le Tourneau'nun, *Damas de 1075 à 1154* (1952) adlı eseri çevrilen bölüm için eksiksizdir. İbnü'l-Kalânisî iyi bir şey gördüğünde kaçırmayan daha sonraki kronik yazarları (özellikle Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr) tarafından bolca alıntılanmıştır.

Onun gerçek anlamda bir halefi olmadı, ama ikinci bir yerel gelenek yaklaşık bir yüzyıl sonra, 7./13. yüzyılın başlarında Bağdat'tan Şam'a göç eden Sıbt İbnü'l-Cevzî (öl. 654/1256) ile başladı. Onun, *Mir'âtü'z-zamân fî tarîhi'l-a'yân*'ı evrensel bir kronik olmayı amaçlamış ve meşhur dedesi İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Muntazam*'ını model almıştır: Her bir yıl için en dikkat çekici olaylar kaydedilmiş ve ardından o yılda ölen önemli kişiler için kısa vefat yazıları (*obituaries=vefeyât*) verilmiştir. Sıbt aslında 1200 dolaylarına kadar, özellikle 5./11. yüzyıl için büyük değeri olan, gerçek bir evrensel kronik verir. Ama bu tarihten sonra İslam dünyasını bütün olarak içeriyor görüntüsünü tamamen terkeder ve gittikçe artan bir biçimde Şam'ın iç işlerine odaklanır. Artık yeni vatanı olan bu şehir için o bir altın madenidir ve çalışması uzun soluklu Şam tarihçiler "okulu" için başlangıç noktasıdır: Ebû Şâme (öl. 665/1268), el-Cezerî (öl. 739/1338), el-Birzâlî (öl. 739/1338), Kutbuddîn el-Yûnînî (öl. 726/1326), ez-Zehebî (öl. 748/1347), İbn Şâkir el-Kütübî (öl. 764/1363) ve İbn Kesir (774/1373). Ebû Şâme, bazı ilave notlar yaparak, kroniğinin 652/1254'te sona erişine dek Sıbt'ı yakından izler.

Çalışmaları hala anlaşılamamış bir yolla birbiriyle bağlantılı olan sonraki üçü -el-Cezerî, el-Birzâlî ve el-Yûnînî- kendilerini Sıbt'a zeyil yazıyor saymış ve hatta el-Yûnînî, Sıbt'ın ham ve eksik müsveddesinin tamamlanmış (ama biraz kısaltılmış) bir edisyonunu hazırlamıştır. ez-Zehebî, el-KütübÎ ve İbn Kesir her biri (birincisi ve üçüncüsü hayli değerli olan) evrensel tarihler telif ettiler, ama Eyyûbîler dönemi Şam için büyük ölçüde onlar Sıbt ibnü'l-Cevzî'ye ve onun erken Memlûk dönemindeki zeyillerine dayanmışlardır. 9./15. yüzyıl, Şam'da tarihsel yazıların biraz zayıflamasına tanık oldu; ama hala Takiyyüddin ibn Kadi Şühbe (öl. 851/1448) ve Şemseddin ibn Tulun tarafından büyük kronikler telif edilebiliyordu. Bu yüzyıllarda Şam tarih-yazım geleneğine dair hala gerçekten yeterli bir anlatıya sahip değiliz; geçici olarak şunlara bakılabilir:

a. M. H. M. Ahmad, "Some Notes on Arabic Historiography during the Zengid and Ayyubid Periods (521/1127-648/1250)", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 79-97.

b. Sami Dahan (Sâmî Dahhân), "The Origin and Development of the Local Histories of Syria", *A.g.e.*, 108-117.

c. Ulrcih Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* (1970) - aslında el-Cezerî üzerinde yoğunlaşıyor.

Bu yüzyıllarda üretilen çok sayıdaki biyografik sözlük arasında en önemlisi kuşkusuz İbn Asâkir'in bu kitapta birkaç yerde değinilen devasa *Tarîh-i medînet-i Dimeşk*'idir. Bu çok önemli esere ulaşım mamafih kolay bir iş değildir. Abdülkadir Bedrân ve Ahmed Ubeyd tarafından özet bir edisyon (*tehzîb*) başlamış (7 cilt, 1911-32), ama bu alfabenin ancak ilk üçte birlik kısmını kapsamaktadır ve zaten tatmin edici de değildir. Şam Arap Akademisi 1950'lerde tam bir tenkitli neşrini yapma kararı aldı ama düzenli bir ilerleme kaydedilmedi; üç cilt hemen çıktı ve sonrasında yaklaşık bir çeyrek yüzyıllık ara verildi. Ancak 1980'lerin başından itibaren birkaç cilt daha çıktı; o halde ümitvar olabiliriz. İlaveten, elimizde şu anda Şam yazmasının Amman'da Dârü'l-Beşîr tarafından yayınlanan oldukça kullanılabilir bir tıpkıbasım edisyonu (aslında bir xerographic/fotokopi nüsha) mevcuttur. Bu büyük eser, Halep'e dair Kemalüddin ibn el-'Adîm'in benzer ama kısmen mevcut derlemesiyle (*Buğyetü't-taleb fî ta'rîh-i Haleb*) birlikte, Arap fethinden 7./13. yüzyıla kadarki Suriye toplumsal ve dinî tarihine ilişkin araştırmalar için vazge-

çilmez bir temel olmalıdır. Bu iki eserin hala geçerli tahkiklerinin kısmen elimizde bulunması ve her ikisinin de neredeyse tamamen modern bilim adamlarınca ihmal edilmiş olması gerçeği İslam sahasındaki araştırmanın durumunu oldukça açık bir biçimde gösterir.

İbn Asâkir'in gerçek bir takipçisi olmadı. Ancak İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) oldukça popüler ve etkili sözlüğü *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'i ebnâ'i'z-zamân* adlı çalışmasıyla yeni bir biyografik gelenek 7./13. yüzyılın ortalarından itibaren kuruldu. İbn Hallikân'ın koleksiyonu (çok seçici olsa da) kapsamı bakımından evrensel olup İslam'ın tüm zaman ve mekânlarından yaklaşık 850 kişiyi ihtiva eder. Ancak, o yetişkinlik çağının çoğunu Kahire ve Şam'da geçirmiş ve 6./12. ve 7./13. yüzyıllar için onun maddeleri haklı olarak Mısır ve Suriye'den kişileri tercih etmiştir. Ayrıca onun eseri yukarıda sözü edilen daha sonraki kroniklerde geniş alıntılara konu olmuştur ve en azından onun iki zeyli temel olarak Şam'da yaşayan yazarlarca telif edilmiştir: (a) İbnü's-Sukâ'î (öl. 725/1325), *Tâlî vefeyâtü'l-a'yân*, tahk. ve çev. Jacqueline Sublet (1974); (b) İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, tahk. M. M: Abdülhamid (2 cilt, 1951-52).

Şam ve vahası her zaman coğrafyacıların dikkatini celbetmiştir. Onların çalışmaları İslam dünyasının tümünü kapsayan eserler olmasını amaçladığından hiçbirisi şehre birkaç sayfanın ötesinde yer ayırmamıştır. Ancak tanıklıkları, ne kadar kısa olursa olsun, çok aydınlatıcıdır. En önemli Arapça metinler yukarıda, 36-37 ve 274. sayfalarda değerlendirildi. Bu malzemenin İngilizce'deki en elverişli koleksiyonu G. Le Strange'ın, *Palestine under the Moslems* (1890) adlı eseridir (224-273 sayfaları arası); ancak o, tam bir çeviri yapmaktan çok kendi anladığı anlamı aktarma yoluna gitmiş ve ortaya konulan pasajların anlaşılmasını sağlamak için çok az bir çaba sarfetmiştir. Daha tatminkâr olanı ise, her ne kadar tek bir metinle ilgileniyor olsa da, André Miquel'nin, el-Mukaddesi'nin *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* adlı eserinin bölümlerini notlarla çevirisidir (1963) –bu eser, 4./10. yüzyılda şehrin ve insanlarının, kendilerini çok iyi bilen biri tarafından yapılmış özet ama oldukça çok şey ifade eden bir resmidir.

Şam, merkez İslam topraklarının parçası olduğundan seyyahlar onun hakkında kendilerini nadiren çok şey söylemek zorunda hissetmişlerdir. Ancak bunlardan birinin bizim 6./12. yüzyılda şehrin tarihî eser-

leri ve topografisi hakkındaki bilgimize önemli katkısı olmuştur. Endülüs'lü seyyah İbn Cübeyr'in (öl. 601/1204) betimlemeleri özellikle Emevî camisinin tam ve canlı bir hikâyesini vermesi bakımından son derece değerlidir; ama onun vereceği başka bilgiler de vardır. Onun seyahatini (genellikle *Rihle*ye gönderme yapılır) anlatışı ilk kez William Wright tarafından basılmış (1852; M. J. Goeje tarafından da gözden geçirilmiştir, 1907) birkaç kez de çevrisi yapılmıştır. İngilizce versiyonu, [R.J.C. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr* (1952)] kullanılabilir olmasına rağmen M. Gaudefroy-Demombynes'in, *Ibn Jobayr, Voyages* (3 cilt, 1949-56) adını taşıyan çevirisi çok daha bilimsel ve güvenilirdir. Meşhur İbn Battûta (öl. 770/1368) -her zaman olduğu gibi- konumuz açısından hayal kırıcıdır çünkü Şam'a ilişkin izahatı çoğunlukla İbn Cübeyr'den alıntıdır; ancak o kendi ziyaretinden kısa bir süre önce şehirde dolaşan Kara Ölüm'e ilişkin bazı bilgileri ona eklemiştir.

Şam'la ilgili Memlûk idarî literatürü yukarıda (Yedinci Bölüm'de) değerlendirildi; burada el-'Umerî'nin ve el-Kalkaşandî'nin, M. Gaudefroy-Demombynes tarafından sunulan metinlerinden söz etmek yeterli olacaktır: *La Syrie à l'époque des Mameloukes* (1923). Ancak 6./12. yüzyılın sonlarında Şam'da yazılmış bir hisbe kılavuzuna dikkat çekmek gerek: el-Şeyzerî'nin, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe*; eser şehirdeki üretim ve ticaret organizasyonu hakkında oldukça ayrıntılı bir tablo verir. Metin Bâzü'l-Arînî tarafından tahkik edildi (1365/1946) ve Walther Behrnauer tarafından da çevrildi: "Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes", *JA*, xvi (1860), 347-392; xvii (1861), 5-76.

Son olarak Şam kitâbelerine bakalım. Bunlar oldukça boldur ve William Waddington bunları derleme yönünde sistematik ama eleştirel olmayan bir çaba sarfetmiştir. Recueil Schéfer adıyla bilinen bu külliyat 600'den fazla madde ihtiva eder; Hatalarla dolu olmasına rağmen bu *RCEA*'deki pekçok madde ve Sauvaire'in "Descriptions de Damas" adlı makalesinde yazı biçimleri üzerine yazdığı notlar için tek kaynaktır. Bunun için Gaston Wiet'nin önemli tenkidine bkz., "Les inscriptions arabes de Damas", *Syria*, iii (1922), 153-166.

Çok daha bilimsel bir çaba, I. Dünya Savaşı'ndan önce Max van Berchem'in, *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (*bkz.*, yukarıda Birinci Kısım, İkinci Bölüm, s. 81-82) adlı projesinin bir parçası olmak üzere, Moritz Sobernheim ve Ernst Herzfeld tarafından üstlenildi. Sobern-

heim, Kale'nin kitâbelerini yayınladı: "Die Inschriften der Zitadelle von Damaskus", *Islam*, xii (1922), 1-28. Ancak onun okumalarının şimdi yeniden gözden geçirilmesi gerekiyor ve bazı yeni keşifler de bulunmaktadır; bkz., Gaston Wiet, "Notes d'épigraphie syro-musulmane: inscriptions de la citadelle de Damas", *Syria*, vii (1926), 46-66 ve Elisséeff, "À propose d'une inscription d'al-Malik al-Mu'azzam 'Isâ: contribution à l'étude de son règne", *AAS*, iv-v (1954-55), 3-28. Herzfeld'e gelince o sadece mimarî notlarını yayınladı ve bunu da otuz yıl sonra yaptı (*bkz.*, aşağıda s. 298).

Şam kitâbeleri pekçok hükümet fermanını muhafaza etmiştir ve bunların pek çoğu Jean Sauvaget tarafından toplanıp yayınlanmıştır: (a) *Quatre décrets seldjoukides* (1947); (b) "Décrets mamelouks de Syrie", *BEO*, ii (1932); iii (1933), 1-29; xii (1948), 5-60. Bu metinlerin kullanışlı bir listesini Gaston Wiet sunar: "Répertoire des décrets mamlouks de Syrie", *Mélanges René Dussaud* (1939), 521-537; Sauvaget'nin "Décrets mamelouks" adlı çalışması önemli ilaveler ve düzeltmeler yapar (ayrıca *bkz.*, yukarıda s. 83-84, 214-215).

Heinz Gaube'nin, *Arabische Inschriften aus Syrien* (1978) adlı çalışması yeni kaydedilmiş maddelerin bir koleksiyonudur, bu kez eleştirel bir neşir yapılmıştır, ama Recueil Schéfer'deki hatalar düzeltilmemiştir. İlave olarak eleştirel araç ve yorum çok zayıf olup maddelerin çoğunluğu Osmanlı dönemine aittir. Ancak D. Sourdel ve J. Sourdel-Thomine tarafından tasarlanan Şam kitâbelerinin yeni neşri ile umutlanabiliriz. Şimdilik bkz., "Dossiers pour un *Corpus* des inscriptions arabes de Damas", *REI*, xlvii (1979), 119-171 (444/1052 ve 544/1149 yılları arasını kapsıyor).

Bu olağanüstü kapsayıcılıkta ama her zaman kolayca ulaşılamayan metinler grubuna -sadece cami, okul gibi tek tek eserleri değil aynı zamanda cadde planları, pazar düzeni ve sulama kanalları gibi- zengin bir arkeolojik delil ekleyebiliriz. Çalışmamızın kapsadığı dönem için Şam şu bölümlerden oluşmaktadır: (1) yaklaşık 130 hektarlık surlarla çevrili bir bölüm; (2) suriçi şehre bitişik üç mahalle; (3) vadide çok sayıda birbirine yakın tarım köyleri; (4) 6./12. yüzyılın ortalarında Haçlıların elindeki Filistin'den gelen Hanbelî mültecilerce kurulan yaklaşık iki km. kuzeybatıya doğru yeni Sâlihiyye yerleşimi. Bugün ortaçağdan kalma duvarlar, büyük ölçüde zarar görmüş olsa da, hala geç Ortaçağdan pekçok un-

sur taşır. Aynı şekilde, Müslüman yaşamının merkezi olan suriçi bölgesi -Kale ile Emevî Camisi arasında uzanan kuzeybatı mahallesi- (bir kısmı sağlam, diğer bir kısmı ise harabe halinde olan) büyük bölümü 6./12. ve 7./13. yüzyıllardan kalma çok sayıda ortaçağ yapısını ihtiva eder. Son olarak büyük çapta Eyyûbî döneminin (589-658/1193-1260) eseri olan Sâlihiyye'deki ana arter, şaşırtıcı derecede sağlam kalmıştır. Sur içindeki şehrin çarşıları yüzyıllar içinde biraz kaymış olsa da kuzeybatı mahallesinin cadde planı dikkat çekici bir biçimde korunmuştur.

Nikita Elisséeff, 6./12. yüzyıl cadde ve çarşı yerlerinin tam olarak yeniden kurgulanmasının mümkün olduğunu iki yerde göstermiştir: (a) Onun İbn Asâkir çevirisi içinde yer alan suriçi şehrin güzel bir haritası; bu haritada metinde geçer her bir bina, su kanalı ve caddenin yerini tespit etmeye çalışır; (b) "Les corporations de Damas sous Nur al-Dîn; matériaux pour une topographie économique de Damas au xiie siècle", *Arabica*, iii (1956), 61-79. Burada ayrıca çeşitli ticaret alanları şehir haritası üzerinde gösterilmiş ve Elisséeff farklı sınıftaki mallar ve tacirler için kullanılan oldukça faydalı bir teknik terimler sözlüğü eklemiştir. Tabii ki Heinz Gaube ve Eugen Wirth'in harika monografilerine benzer bir çalışmanın ortaya çıkması çok daha iyi olurdu: *Der Bazaar von Isfahan* (1978). Bu çalışma üç kısma ayrılır: İlki pazar araştırmaları için harita ve metin kaynaklarını değerlendirir; ikincisi konunun genel bir değerlendirmesini -ekonomik, tarihî-coğrafî ve mimarî- çeşitli açılardan yapar; üçüncüsü ve en uzunu ise pazardaki sabit tüm bina ve caddelerin ayrıntılı bir kataloğudur. Son olarak onun çalışmasında otuz iki adet resimli ve çizimli levha ve etkileyici bir haritalar seti mevcuttur.

Şam, 'Ğûta' adını taşıyan olağanüstü bir vahadan çıkmıştır; iki büyük çalışma, su sistemi ve onun şehir hayatına olan etkisine hasredilmiştir. Genel olarak vaha ile ilgili bkz., Richard Tresse, "L'irrigation dans la Ghouta de Damas", *REI* (1929), 459-574. Asıl şehirdeki su idaresi için bkz., Michel Écochard ve Claude Le Coeur, *Les bains de Damas* (2 cilt, 1942-43). Bu iki çalışmanın hiçbiri tarihsel bir bakış açısına sahip değildir, ama her ikisi de geleneksel tekniklere büyük ölçüde dokunulmayan bir dönemde yazılmıştır.

Ortaçağ Şam mimarîsi için elimizde çok sayıda geçici taramalar ve başlangıç çalışmaları mevcuttur, ama bunlar, Creswell'in Kahire'ye hasrettiği türden kapsamlı ve ayrıntılı sentezlerin ortaya çıkmasına kaynak-

lık edememiştir. Şehrin ortaçağ mirasının hızlı bir biçimde yok olduğu düşünüldüğünde bu türden çalışmaların ne kadar mümkün olduğu tartışmaya açık bir konudur. Şu anki bilgilerimizin özü dört eserde toplanmıştır. En eskisi Karl Wulzinger ve Carl Watzinger'in, *Damaskus, die islamische Stadt* (1924) adlı çalışmalarıdır. Bu ufuk açıcı çalışma o dönemde mevcut tüm ortaçağ ve Osmanlı eserlerinin eksiksiz bir repertuarını, kısa betimlemeler, tarihler ve (mümkün olan yerlerde) tam tarihsel verileriyle birlikte çıkarma çabasıydı. Bu, oldukça güvenilir bir başarıdır ve modern araştırmaların hala vazgeçilmez temeli olmaya devam ediyor. Diğer yandan yazarlar, henüz daha emekleme döneminde bir araştırma sahası olan İslam mimarîsinin ancak sınırlı oranda bir bilgisine sahiptiler ve o günden bugüne yayınlanmış son derece önemli metinlerin birçoğuna ulaşma imkânları da yoktu. Kısaca o sadece bir başlangıç noktasıdır ve ihtiyatla kullanılmalıdır.

Wulzinger ve Watzinger'in verdikleri tarihler ve kimlikler Sauvaget'nin erken bir çalışmasıyla düzeltilebilir: *Les monuments historiques de Damas* (1932). Bu kısa bir el kitabıdır, kaynaklar belirtilmemiştir ama yazarın her zamanki ufuk açıcı fikirleriyle doludur. Bu da bugün ciddi olarak eskimiş durumdadır.

Gerçek anlamda mimarî çalışmalar II. Dünya Savaşı arifesini beklemek durumundaydı. İlk yayınlanan Jean Sauvaget ve Michel Écochard'ın *Les monuments ayyoubides de Damas* (3 fasikül, 1938-48) adlı çalışmalarıdır. Bu eser on altı kısa çalışmadan oluşmaktadır ve her bir çalışma 6./12. ve 7./13. yüzyıllara ait ayrı bir esere hasredilmiştir. Her bir bina için yazarlar, tarihini ve işlevini, inşâsını ve dekorunu ve özel niteliklerini ya da onunla ilişkili sorunları değerlendirirler. Tek kanıt metin, Sauvaire'nin "Description de Damas" adlı çalışmasında verilendir ve bu tek kanıt da bu çalışmada oldukça iyi kullanılmıştır. II. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Paris'te toplanan malzemelerin yok olması ve Sauvaget'nin erken ölümü ne yazık ki çok önemli bir teşebbüsü akîm bırakmıştır; İslam araştırmalarındaki pekçok proje gibi bu da ortada durmaktadır.

Aynı tarihlerde Ernst Herzfeld ilk başlangıçta *CIA*'da tasarlanan bir proje için otuz yıl önce Şam'da bir araya getirdiği çok önemli (ama genellikle daha çok olaya özel yorumlanmış) mimarî notlarını "Damascus: Studies in Architecture", *Ars Islamica*, ix (1942), 1-53; x (1943), 13-70;

xi-xii (1946), 1-71; xiii-xiv (1948), 118-138 adıyla yayınlanmaya başladı. Takip eden kırk yıl boyunca mevcut literatürün eksiklikleri ve apaçık boşluklarına rağmen ve şehrin tarihî mahalleleri ve eserlerinin hızlı bir biçimde yok olmasına rağmen elle tutulur çok az çalışma yayınlandı.

Bu bağlamda iki tez çalışması dikkat çekiyor. Nureddin'in isteğiyle inşâ edilen Suriye ve Cezire'deki çok sayıda abide hem mimarî hem de kültürel-tarihsel açıdan Yasser al-Tabba'nın "The Architectural Patronage of Nûr al-Dîn (1146-1174)", (2 cilt, New York University, 1982) adlı tezinde çalışıldı; bu döneme ait Şam'da mevcut 9 büyük esere ayrı bir bölüm hasredildi. Ek olarak, şehrin görkemli Kalesi Paul A. Chevedden tarafından titiz bir biçimde yeniden incelendi: "The Citadel of Damascus", (2 cilt, UCLA, 1986); Chevedden'in verileri o ana kadar mevcut olanlardan çok daha kesindir ve onun ulaştığı sonuçlar selefleri olan Wulzinger, Watzinger ve Sauvaget'ninkileri büyük oranda değiştirir.

Belgelerimizdeki sorunlar ne olursa olsun her biriyle ilgili kuşkusuz olağanüstü bollukta malzemeye sahibiz. Bunları ne yapmak lazım? Sauvaget'nin ne yapabileceğini onun erken bir çalışmasından biliyoruz: "Esquisse d'une histoire de la ville de Damas", *REI*, viii (1934), 421-480; bu eser, yaşına rağmen, şehrin gelişimiyle ilgili elimizdeki en güzel tek anlatı olmaya devam etmektedir. Bu çalışma, -çok kısa ve anlaşılması güç bir biçimde yazılmış ve Sauvaget'nin yorumsal çerçevesine sıkı sıkıya bağlı bir çalışma olan- N. Elisséeff'nin *EI*²'deki "Dimashk" maddesiyle (ii, 277-291) desteklenmelidir. Çok daha genel bir yaklaşım bu satırların yazarınca "Damascus", *DMA*, iv, 80-85 adlı çalışmada sunulmuştur.

Sauvaget'nin ünü ve iknâ ediciliği kendisini körü körüne taklit eğilimi doğurdu; ama sanırım bu yaklaşımın sınır ve imkânlarını test etmek için, bağımsız bir yaklaşım bulmak gerekiyor. Şu anda elimizdeki tek temel alternatif, şehirdeki siyaset yapısına, sadece hükümdar saraylarının ve generallerin kendileri aracılığıyla isteklerini halka empoze ettikleri şeklî idarî kurumlara değil; aksine daha çok şehirli nüfusun onlar vasıtasıyla işlerini organize edebildikleri, saraydan ve ordudan onay almaya mecbur oldukları ve etkin bir siyasî katılımı başarabildikleri yollara odaklanır. Bu toplumsal-siyasal yaklaşım ilk kez E. Ashtor-Strauss'un bir makalesinde geliştirildi: "L'administration urbaine en Syrie médiévale",

RSO, xxxi (1956), 73-128; yazar Halep ve Şam yerel eşrafının ve şehir milislerinin 6./12. yüzyılın ilk yarısında dönemin zayıf Türk emirlerine karşı kendi varlıklarını nasıl ortaya koyduklarına özellikle dikkat çeker. Yazarın ulaştığı sonuçlar, Claude Cahen'in gerçek anlamda ufuk açıcı (ama kapalı ve zor) çalışmasında, sadece Suriye'deki değil Bağdat ve İran'daki milisler ve gençlik çetelerini de içeren geniş bir karşılaştırmalı bakış açısı içinde değerlendirilmiştir: "Muouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age", *Arabica*, v (1958), 225-250; vi (1959), 25-56, 233-265.

Daha ileri bir aşama, Ira M. Lapidus'un, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (1967) adlı çalışmasında sunulan -özellikle Memlûk dönemi Şam, Halep ve Kahire'deki- şehirli siyasî yapıların mükemmel bir biçimde entegre edilmiş kapsayıcı analizidir. Lapidus'un yorumu doğrusu bazı sorunlar taşır. (1) Onun işlevselci (functionalist) yaklaşımı değişim ve gelişmeyi incelemek için yeterli değildir; onun sunumunda siyasî hareket kalıpları, büyük krizler (örneğin Kara Ölüm, Timur işgali) ve siyasal elit arasında yaşanan sürekli kargaşa ile geçen 250 yıllık dönem için aynı kalmış görünüyor. (2) Onun anlatımı üst düzey bir genellemeyi amaçlamaktadır; bu yüzden gerçek olaylar, zaman ve mekân hakkında çok az anlamlı şey elde ediyoruz. (3) Son olarak onun analitik çerçevesi çok fazla çağdaştır ve bu yüzden burada onun öznelerinin kendi hayatlarını nasıl algıladıkları ve betimledikleri konusunda çok az bilgi aktarılmaktadır (ayrıca *bkz.*, yukarıda s. 247, 249)

Onikinci yüzyıl Suriye'sinin emirlerinin yüz yüze geldiği en acil görevler arasında, sadece karışık olmakla kalmayan aynı zamanda oldukça uyumlu ve iyi organize edilmiş olan bir şehirli topluma bir nevi düzen empoze etmek de bulunuyordu. Bu türden şehirli, bağımsız yapıların ortaya çıktığı Fâtımî ve erken dönem Selçuklu çevresi üç önemli monografide çalışılmıştır:

1. Gerhard Hoffmann, Kommune oder Staatsbürokratie? Zur politischen Rolle der Bevölkerung syrischer vom 10 bis 12 Jahrhundert (1975); Doğu Almanya'lı bir bilim adamının Marksist-Leninist bir analizi.

2. Axel Havemann, Ri'âsa und Qadâ. Institutionen als Ausdruck wechselnder Kraftverhältnisse in syrischen Städten vom 10 zum 12 Jahrhundert (1975).

3. Thierry Bianquis, Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076) (2 cilt, 1986-89) –bu çalışma, karmaşık ve çok az bilinen dönemin çok değerli bir analizidir; Bianquis çok kesin ve iyi odaklanmış bir anlatı sunmakla kalmıyor aynı zamanda kaynaklarının geçmişi kendi amaçları için inşa ediş biçimlerine ilişkin nüfuz edici bir okuma yapıyor.

Bu çalışmaların hiçbirisi şehir topografisi ve mimarîsinin verdiği kanıtları ciddi anlamda kullanmaz ve bu nedenle hiçbirisinin böyle bir kanının işaret ettiği meselelere fazla mesai sarf etmemiş olmaları şaşırtıcı değildir. Siyasî analizin ötesine geçip nüfus oranı ve yoğunluğu, toprak kullanımı ve mekân organizasyonu ya da yerleşim düzenlerinin işaret ettiği toplumsal ayrışma türleri gibi konuları araştırdığımızda örnek bulmak için başka yerlere bakmamız gerekiyor.

Nüfus oranı sorunu bu tür araştırma hatlarının imkânlarını inceleme yönünde faydalı bir yol sunar. Eyyûbî ve Memlûk dönemi Şam için metin kaynaklarımız, onun daha karmaşık nüfus profilini çıkarmamıza izin verecek ifadeler bir tarafa, şehrin genel nüfusu hakkında bile hiçbir rakam vermemektedir. Yine de toplam nüfusu makul bir doğrulukla tahmin edebilmeyi umabiliriz. Michael Dols tam da böyle bir deneme yapmaya gayret eder: *Black Death in the Middle Ages* (1977), s. 194-204. Burada onun amacı, Kara Ölüm'ün (veba) neden olduğu kayıpların sayısına ilişkin bir fikir edinebilmek için, Kahire ve Şam nüfusunun 1340'lardaki zirve rakamlarını belirlemektir. Her iki yer için de şehrin suriçi yüzey alanını tespit etme ve ardından bu rakamı tahmin edilen nüfus yoğunluğuyla çarpma metodunu benimser. Sonuçlara dair bir sağlama 10./16. yüzyıl Osmanlı nüfus kayıtlarıyla yapılmıştır; bunlar her ne kadar oldukça güvenilir olsa da yorumlaması zor olan verilerdir. Dols'ün stratejisi ne yazık ki bu şehirlerin muhtemel nüfus yoğunluklarına ilişkin bir mutabakatın kesinlikle bulunmaması nedeniyle sakatlanmıştır -ki bu noktayı o da dürüstçe kabul etmektedir. Tahminler J. C. Russell'ın oldukça mutedil sayı ile (hektar başına 150 kişi) Thorkild Jacobsen'ın önerdiği hektar başına 400 kişi sayısı aralıklarındadır. (*Land behind Baghdad* [1965], s. 24-25, 122-24, adlı eserde Robert Adams makul ama kesin olmayan bir biçimde tam da aynı meseleyle ilgilenir.)

Sonuçta Dols makul bir tahminle yetinmek zorunda kalmıştır. O, L. Terra Balbás'ın nüfus yerleşimi (ölçülebilir bir sayı) başına ortalama alan

ve ortalama aile büyüklüğünü (tamamen varsayım) göz önünde bulundurarak Müslüman İspanya'nın şehirleri için hesapladığı rakam olan hektar başına 348 nüfus yoğunluğunu esas alır. Dols bu rakamı Şam'ın surlarla çevrili bölümü için tahmin edilen 154 hektarla çarpar -ki aslında bu tahmin çok yüksektir. Böylece o sur içinde yaklaşık 53.500 sayısına ulaşır; buna o bitişik kenar mahalleler için ayrıca yüzde elli ekler ve toplamda 80.000 rakamını elde eder. Dols'ün 154 hektarını, doğru rakam olan 130'la değiştirirsek yaklaşık 67.750 toplam rakamını elde ederiz. Bu rakamın Barkan'ın Osmanlı nüfus sayımını yeniden kurgulaması sonucunda ulaştığı rakamla -1530'da 57.326 ve 1595'te 42.779- oldukça uyumlu olduğunu keşfetmek sevindiricidir. Son derece sınırlı veriler ışığında Dols'ün usulü herhangi başka birisininki kadar iyidir. Bu tahmin kesin değildir, ama spekülasyonlarımızı bir rasyonalite ve yöntem yönünde zorlar ve en azından yaklaşık bir sayı önerir.

Bu noktada bir uyarı yapılmalıdır. Dols'ün denemesi Osmanlı arşivlerinin çok daha erken dönemlerini çalışan tarihçiler için bile değerini gösteren güzel bir örnektir. Diğer yandan bunlar çözüme kavuşturdukları sorular kadar sorunlar da üretirler. Her şeyden önce Osmanlı bürokratlarının verdiği rakamlar, bizim savlarımızı değil, kendi sorularını yanıtlamaktadır. Osmanlı nüfus verileri bireyleri değil haneyi dikkate alır; bu rakamları nüfus değerlerine dönüştürmek için hala uygun bir çarpan bulmak durumundayız. Barkan ev başına beş kişiyi esas alır, ama bu salt deneysel bir tahmindir. 1005/1596-97 vergi kayıtlarının dikkatli bir incelemesini yapan J.-P. Pascual (*Damas à la fin du xvie siècle*, s. 18-29) yedinin (7) daha gerçekçi bir rakam olduğunu ileri sürer. Bu yüzden o Şam ve dış mahalleleri için 1596 nüfus sayımında 44.500 (ev başına beş kişi) ile 57.000 (ev başına yedi kişi) arasında bir rakam önerir ve kendisi açıkça yüksek olanı tercih eder.

Varsayımının sağlaması için de Pascual hektar başına düşen nüfus yoğunluğu için bir rakam çıkarır. O Dols'ün kaçırdığı çok hayatî bir olguya -yani, herhangi bir şehir alanının oldukça büyük bir bölümünün açık veya kamusal alanı temsil ettiği gerçeğine- dikkat çeker. "Şam büyük şehir sahasını" oluşturan 230 hektar içinden şehir yerleşim birimi toplamda 200 hektardan fazla değildir. Bu ikinci rakam haliyle nüfus yoğunluğu tahminine esas alınması gerekendir. 200 hektarlık yerleşim alanı dikkate alındığında, düşük nüfus tahmini hektar başına 220 kişi,

daha çok tatmine dayanan yüksek rakam ise 285 kişi çıkacaktır -her iki durumda da Dols'ün tahmininden daha az bir rakam söz konusudur. Son olarak Pascual Şam nüfusunun üçte ikisinin sur dışında yaşadığını gösterir.

Açıkçası Pascual'nın ulaştığı sonuçlar 1340 yılındaki Şam'a mekanik olarak uygulanamaz; ama bunlar Dols'ün argümanının üç noktasıyla ilgili ciddi kuşku doğurmaktadır: (1) onun hektar başına 348 kişi olduğu kararı; (2) bu rakamı tüm şehir alanına uygulaması; (3) dış mahalle nüfusunun sur içindekinin yarısına denk geldiği varsayımı. Kısaca Dols'ün tahminleriyle Osmanlı nüfus verileri arasında görünüşteki uyum sadece şanslı bir rastlantı olabilir.

Ancak bizzat bu sınırlamalarıyla Dols'ün sayısal yönteme ilişkin çalışması başka bir soru akla getirir: Şehir tarihinin meselelerini işlemekte bize yardımcı olabilecek çok daha ayrıntılı bir sayı seti kurgulamanın bir yolu var mıdır?

Sekizinci Bölüm'de biyografik sözlüklerdeki bilginin, formül şeklinde tekrarlar içermesinden dolayı, sayısal toplamaya oldukça elverişli olduğuna değinmiştik. Ama bu metin türü, bize şehirli kültürel elit (*ulemâ*) hakkında çok şey söylese de şehir hayatının toplam çevresiyle ilgili çok az fikir verir. Bununla birlikte şimdiye kadar incelenen üç sınıf kaynaktan daha geniş bir veri külliyatı çıkarılabilir: Şehir topografisi, kitâbeler ve abideler. Bütün olarak alınırsa bunlar 6./12. ve 10./16. yüzyıllar arasında Şam'daki mimarî hamîliğin olağanüstü derecede tam ve sistematik bir profilini inşa etmemize olanak sağlar. Mimarî himayenin araştırılması da geç Ortaçağlarda şehrin toplumsal ve siyasal elitlerinin iç yapısının ve karşılıklı ilişkilerinin aydınlatıcı bir tahlil yolu olabilir.

Şam binalarını ve kamu eserlerini kimin istediğini ve bunlar için kimlerin para yatırdığını belirleyerek kimlerin buranın toprak ve para kaynaklarını kontrol ettiğini de öğrenebiliriz. Daha genişçe, mimarî alandaki bu tür hamîlerin içinden çıktığı toplumsal-ekonomik gruplar neredeyse kesin bir biçimde şehrin elit öğelerini yansıtır. Şu iddia en azından akla yakın görünüyor: Bu grupların her birinin mimarî himayedeki nisbî önemi bütün olarak toplum içinde onların toplumsal ve siyasî değerini yansıtmak durumundadır. Başka bir açıdan eğer belirli bir hamînin destekleme eğiliminde olduğu bina türlerini belirleyebilirsek, o

hamî için çok önemli olduğu anlaşılan inançlar, değerler ve kurumlar hakkında iyi bir fikir elde etmemiz gerekir. Bir adım daha ileri gider ve aynı toplumsal gruba ait hamîlerin tutarlı bir biçimde aynı türden eserleri himaye etme eğiliminde olabileceklerini varsayarsak her bir grubun 'mimarî tercihlerinin' o grubun kendi toplumsal rolünü nasıl algıladığına ilişkin doğrudan bir fikir vermesi gerekir. Ayrıca, farklı gruplarca dışa vurulan tercihleri karşılaştırarak hepsinin benzer toplumsal değer ve amaçları paylaşıp paylaşmadıklarına veya her birinin bağımsız ve belki de çatışan değer-sistemleri geliştirip geliştirmediğine karar verebiliriz.

Eğer elimizdeki veriler mimarî aktivitenin sağlıklı bir resmini verseydi -tabii ki, eğer her bina türü eşit derecede yaşama şansına sahip olsaydı eşit derecede metinlerde kendine yer bulsaydı- çok yararlı olabilirdi. Ne yazık ki, şaşırtmasa da ciddi bir tarafgirlik sorunuyla karşı karşıyayız. Maddî düzeyde bir şehrin daha fakir binaları, saraylar, büyük camiler, hatta kervansaraylar gibi büyük kamusal binalardan çok daha fazla harap olma ve ihmal edilme ile karşı karşıyadır ve bunlar arasında dinî olmayan binalar dinî yapılardan çok daha büyük oranda yok olurlar. Temel yazılı kaynağımız olan şehir topografisine gelince, bunları yazan kişilerin istisnasız hepsi Şam'daki Sünnî kurumların dinî ileri gelenlerinden oluşmaktaydı. Bu nedenle onlar sadece özellikle İslam değerlerini temsil ettiği ve İslam'a hizmet ettiği sürece şehirlerinin abideleriyle ilgilenmişlerdir. (-Birinde abdest ve gusül diğerinde ise cihad sebebiyle- her ikisi de İslamî temalarla ilişkilendirilebilir) hamamlar ve surlar hariç, seküler mimarî sadece ara sıra dikkat çekmektedir. Ticarî yapılara, bir cami ya da medrese vakfının bir parçası değilse nadiren değinilmektedir ve özel yerleşim yerleri genellikle bir dinî gayeye hizmete verildiklerinde ya da özel bir nüfuza sahiplerse dikkate alınmaktadırlar. Genel olarak ev, gıda ve ticarî binalar konusunda bilgimiz çok azdır -tabiatıyla bu ciddi bir boşluk doğurmaktadır.

Kaynaklarımızın dinî açıdan önemli olan binalardan taraf olmaları; iki hamî grup, yüksek devlet görevlileri ve *ulemâ* lehine bir başka tarafgirliği doğurabilirdi. Bunu iki nedenden ötürü tahmin edebiliriz: Birincisi, bu iki grubun muhtemelen İslam kurumlarına maddî destek sağlamaya en fazla meyilli olan gruplar olmalarından dolayı; ikincisi bunların topografi yazarlarının çok kolayca fark edebilecekleri ve haklarında en fazla bilgi bulunan kişiler oldukları içindir. Diğer yandan, kaynaklarımı-

zın *ulemâyı* ve devlet adamlarını destekleme eğilimde oldukları varsayımımızın, başka grupların toplumsal rolünü gerçekten gölgelediği kesin değildir. Bu iki sınıfın baskın olduğu gerçeği realitenin doğru bir biçimde yansıtıldığını en azından tahmin etmemizi mümkün kılar. Şurası kesindir ki, elimizdeki tüm diğer metinler *ulemâyı* ve yüksek devlet erkânını toplumsal-siyasî liderliğin iki ucu olarak resmetmektedir. Ayrıca, İslamî hayatın temel fizikî yapılarını sağlamada çok az rolü olan veya hiç rolü olmayan bir grubun topluma liderlik konusunda hak iddia edeceğini düşünmek başlangıçta olası görünmüyor. Genelde her "elit" grubun verilerimizde görüneceğini ve onların toplumsal rollerinin ve birbirleriyle olan ilişkilerinin önemli boyutlarını fark edebileceğimizi düşünmekte muhtemelen haklıyız. Diğer yandan, onların ilgi ve faaliyetlerinin tüm ihtimallerini görebileceğimizi beklememeliyiz.

Kaynaklarımızdan ne tür bilgiler elde edebiliriz? Abidelerin kendisinden en azından beş sınıf veri elde edilebilir. (1) Her bir bina için, en azından onun ait olduğu eser türünün Arapça adını biliyoruz. Bu önemsiz bir ayrıntı gibi görünüyor ama öyle değildir. Bir ibadet mekânının *mescid* mi, *cami* mi, yoksa *meşhed* mi olduğunu belirlemek, ya da bir Sufilerin toplanma yeri, hangâh (tekke) mı, yoksa *zâviye* mi olduğunun bilinmesi bir anlam taşır. Aynı şekilde temel kitâbesinde medrese (şer'î hukuk okulu) olarak tanımlanan bir binanın iki yüzyıl sonra yazılan bir metinde basit bir camii anlamına gelen *mescit* olarak adlandırıldığını bilmemiz gerekiyor. (2) Çoğu durumda binanın hizmet ettiği amaçları da belirleyebiliriz -ibadet, eğitim, yatır, vb. binaların Arapça adının her zaman onun amacını tanımlamadığını bilmek faydalıdır; örneğin zaviye hem bir sufi inziva mekânına hem de fıkıh öğrenim yerine işaret edebilir. (3) Çoğu bina, mevcut olmasalar da, en azından mahal olarak yeri tespit edilebilir. (4) Tarihler değişkendir. Bazen biz bir binanın tüm tarihini en ince ayrıntısına kadar çıkarabiliriz; başka bir zaman ise onun yapıldığı yüzyılı tespit etmemiz bile zordur. Yine de çoğu binanın en azından yaklaşık tarihlerini belirleyebiliriz ve bu gerçek; bazı, geçici de olsa aydınlatıcı zaman akışı çizelgeleri oluşturmamızı mümkün kılar. (5) Bir eserin ilk inşa mı yoksa eski bir yapının değiştirilerek yeni bir kullanım mı olduğunu genellikle tespit edebiliriz. Şam'da tipik bir örnek bir emirin özel konağının, ölümünden sonra medreseye dönüştürülmesidir.

Hamîlere (yani, istek ve sermayeleriyle inşaatın yapıldığı kişilere) gelince, bunlara dair genellikle aşağıdaki bilgi kategorilerini elde edebiliriz: (1) etnik ya da ırk kökeni, (2) doğum yeri ya da asıl memleketi, (3) Günlük ikâmet yeri, (4) kişisel statüsü (köle ya da hür), (5) cinsiyet, (6) ölüm tarihi, (7) meslek sınıfı (yönetici aile, askeriye, saray ve bürokrasi, dinî sınıf, sûfîler, tüccar ve sanatkârlar), (8) mezhebi.

Bu türden bilgi, abideler ve hamîlerin yer aldığı türden çizelgelere kolayca dönüştürülebilir; ama bu sayım ne kadar güvenilir olur? Modern bir bakış için en somut olgular olarak görünür ve bir defa yazıya geçirildiklerinde onların kendi yaşam serüvenleri başlar. Bu şartlar altında eksik ya da güvenilmez veriler bizi hâlihazır durumumuzdan daha kötü bir cehalete sürükleyecektir. Ortaçağ Şam örneğinde, elimizdeki veriler her biri farlı ele alınması gereken üç ayrı kategoriye ayrılır:

I. Belirli tipteki yapı ve hamîlerin oldukça tam ve sağlıklı bir sayımını yapabiliriz: Eğitim kurumları, Cuma camiileri, sûfi meclisleri, anıtmezarlar, mabetler ve kaleler. Bu tür veri kategorisi geçerli bir biçimde -ve belki de faydalı şekilde- basit istatistik işlem biçimlerine konu yapılabilir.

II. İkinci bina kategorisine kaynaklarımızda rasgele değinilmiştir: Ticarî yapılar, özel ikâmet yerleri, su kemerleri ve çeşmeler vs. Bu malzemenin tablolara yerleştirilmesinin istatistik değeri yoktur ve birinci kategoriyle karıştırılmamalıdır; bunlar sadece malzememizi organize etmenin uygun bir yoludur.

III. Çok yaygın iki abide çeşidi -tipik camii ve hamam- kendi başlarına bir kategoridirler. İbn Asâkir'den itibaren pekçok yazar, bir şehirdeki tüm yapıları kapsayıcı olma iddiasıyla listeler derlemişlerdir. Ancak bunların tek tek tarihlerini belirlemek ve himaye edenlerini tespit etmek için nadiren yeterli bilgiye sahibiz. Yapabileceğimiz en iyi şey birbirini izleyen her bir dönemde inşa edilenlerin sayısını tahmin etmektir. Ancak bu, her bir dönemdeki genel inşaat hakkında en azından bize bir bilgi verebilir ve aynı zamanda şehrin ve dış mahallelerinin hangi bölgelerinin diğerlerine oranla o dönemde aktif ya da durağan olduğunu gösterir.

Bu şekilde üst üste biriken veriler oluşturmak son derece sıkıcı bir iştir; ancak yeni araştırma alanları geliştirmemize imkân sağlarsa, ya da en azından eski soruları çok daha sağlıklı bir şekilde cevaplandırırsa, o za-

man uğraşmaya değerdir. Bu meselenin geliştirilmesine dönük yararlı bir yöntem, Elisséeff'nin, 7./13. yüzyılın ilk yarısındaki Şam "rönesansının" her şeyden önce orada büyük bir hükümdar sarayının olmasından kaynaklandığı iddiasını incelemektir (*EI*^{2}, ii, 284). Bu ifadeyle ilgili iki şeyi bilmemiz gerekiyor: (1) bunun gerçek olup olmadığı; (2) onun ileri sürdüğü nedensel sıralamanın tam olarak mahiyeti. Bunu test etmek için, yukarıda belirtilen şekilde derlediğim Eyyûbîler dönemi Şam'da imar ve himayenin (geçici ve henüz yayınlanmamış) bir sayımına dayanacağız. (Aşağıdaki değerlendirmenin çok daha ayrıntılı bir versiyonunu ben şu makalemde verdim: "Politics and Architectural Patronage in Ayyubid Damascus", *Essays in Honor of Bernard Lewis*, s. 151-174.)

Eyyûbî dönemi'nin (589-658/1193-1260) yüksek düzeyde bir inşa faaliyetine sahne olduğunda kuşku yoktur; I. Kategori nüfus verilerimiz açıkça şunu göstermektedir: İnşa edilen ya da büyük restorasyon geçiren dinî ve ilmî yapıların sayısı bu yetmiş yıl boyunca ondan önceki ve sonraki aynı ölçüde uzun iki dönemin (Selçuklular-Zengîler ve Erken Memlûk) her birindeki sayısının iki katı kadardır. Birçoğu oldukça iyi eğitimli Şam Eyyûbî emirlerinin Arap edebiyatının ve dinî bilimlerin faal hamîleri oldukları da bilinmektedir. Ancak bu gerçek onların dönemin mimarî rönesansının doğrudan nedeni oldukları anlamına gelebilir mi?

Elimizdeki hamilerin kariyer arka planlarına ilişkin nüfus verileri bu varsayımla ilgili kuşkular doğurmaktadır:

Hamîlerin Meslek Arkaplanları (I. Kategori Veriler)	
Eyyûbî Hanedanı Üyeleri	24
Eyyûbî olmayan aşiretler	2
Emirler ve Aileleri	38
Din İleri Gelenleri (Ulemâ ve Kadılar)	23
Sivil Bürokrasi	9
Sûfîler	17
Saray mensupları (Eyyûbî Haremi ailesi)	7
Tüccar ve Sanatkârlar	2
TOPLAM	120

Görüldüğü gibi en fazla hamî çıkaran Eyyûbî ailesi değil, askerî sınıfın erkek ve kadınlarıdır. Eyyûbî hamîlerin sayısı aslında din ileri gelen-

lerininkinden daha çok değildir. Gerçekte din ileri gelenlerinin ve sivil bürokrasinin aynı toplumsal arkaplandaki erkeklerden geldiklerini hatırlarsak her birindeki hamîlerin sayısının toplamının 32 olduğunu görürüz. (Bu gelişigüzel bir düzenleme değildir; çağdaş yazarlar geleneksel olarak bu iki grubu *Müte'ammimîn* -"sarıklılar" adı altında değerlendirirler.)

Diğer veriler aslında Eyyûbî ailesinin çok daha öncü bir role sahip olduklarını gösterir. Örneğin, I. Kategori veri içindeki 197 ayrı "yapı akdi" arasında onlar yüzde 29'una, askerler yüzde 25'ine ve sarıklılar yüzde 20'sine hamîlik etmişlerdir. Ancak (aslında hükümdar tekelinde olan) tahkimatı bir tarafa bırakırsak emirlik yine de en önemli gruptur ve sarıklıların rolü Eyyûbî ailesininkilere denktir. Kısaca biz, üç kısım elitle karşı karşıyayız; bunların içinden hiçbir alt grup aslında mimarî hamîlik sistemine hâkim olamamıştı.

O halde Şam'ın gelişmesinde Eyyûbîlerin rolü nedir? Eğer askerî sınıfın, dinî erkânın ve bürokrasinin büyük ölçüde Şam'ın yerleşik ailelerinden -yani, malî açıdan Eyyûbî sarayından bağımsız ve her halükârda Şam'da zaten yaşayabilecek kişilerden- oluştuğunu varsayarsak, o zaman şehrin Eyyûbîler olmadan, çok güçlü bir biçimde olmasa da en azından yeterli bir biçimde gelişim göstereceği kesindir. Bu varsayımı test etmek için bu üç grubun hangi oranda Şam'ın yerlileri olduklarını ve ne kadarının oraya sonradan göç ettiğini belirlemek durumundayız. Aynı şekilde onların servetlerinin sarayın cömertliğinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını da bilmemiz gerekiyor. Son olarak onları Şam'a bağlayan bağların ne kadar sıkı olduğunu bilmek isteriz.

Askerî sınıfla başlıyoruz, çünkü bu sınıf en büyük hamî grubunu oluşturuyor. Eyyûbîler döneminde genel siyasî durum yaygın bir göç hareketini besliyordu, zira pekçok saray, yetişmiş askerler için bir birleriyle rekabet halindeydi. Böyle bir durumda Şam sarayının ayakta kalması, tercih edilen çalışma şartlarını sunma becerisine bağlıydı. Yetenekli ve hırslı biri için ancak hem iktidar hem de servet açlığı giderildiği taktirde orada kalabilirdi. Aslında durumun da bu şekilde olduğu anlaşılıyor. (38 askerî hamî arasından) sadece 13 emirin doğum yerini ya da ilk vatanını biliyoruz, fakat bunlardan sadece 2'si Şam'ın yerlisiydi. Diğer 11 tanesi eşit sayıda Mısır, Kuzey Suriye ve Cezire'den gelmekteydi. Genel olarak, hem sayılar hem de o andaki şartların sunduğu kanıtlar,

askerî sınıfın mimarî himayedeki rolünün Şam'da zengin ve kısmen güçlü bir sarayın varlığına bağlı olduğunu gösteriyor.

Çok daha benzer şekilde argümanlar ulemâ ve bürokratlar için de kurgulanabilir. Asıl vatanları tespit edilmiş 28 kişiden 10 tanesi Şam'da doğmuş ve 18 tanesi ise oraya göç etmişlerdir. Bu ikinciler içinden 7 tanesi Mısır'dan ve diğerleri ise eşit sayıda Irak, Kuzey Suriye, Cezire ve Güney Suriye'dendir; kısaca Şam yakın hinterlandı dışındaki yerlerden insanları çekiyordu. Bu insanlarla ilgili olarak Eyyûbî sarayının rolü neydi? Burada, ilk kez Nureddin (541-569/1146-1174) tarafından, Sünnî bilim adamlarıyla saray arasında sağlam bir ittifak kurmak üzere geliştirilen bilinçli bir politikanın meyveleriyle karşılaşmaktayız. Bu politika pekçok alanda yürütülmüştü ve doğrusu medreselerin hükümdar tarafından desteklenmesi bunun çok önemli bir ayağını oluşturmaktaydı. Ancak Nureddin sadece medrese kurmakla yetinmedi; aynı zamanda İran ve Cezire'den pekçok büyük adamı cezp ederek, buraların en önde gelen alimler tarafından doldurulmasına çalıştı. Eyyûbîler bu politikayı en enerjik yöntemlerle sürdürdüler; Yolu Şam'a düşen her kabiliyetli bilim adamı kendisine orada -bir medrese hocası, kadı ya da Cuma caminde vaiz olarak- bir yer olduğunu kesinlikle biliyordu. Bununla birlikte, ulemâdan birçoğu şehre yeni geldiğinden onlar, hem yüksek statüleri açısından hem de kendi binalarına destek sağlama imkânları bakımından doğrudan hükümdar desteğine bağlıydılar. Onların konumu kesinlikle emirlerinki gibi siyasî değişimlerden kolayca etkilenmiyordu. Diğer yandan eğer Şam büyük bir siyasî merkez olmaktan çıkmış olsaydı itibar sahibi âlimleri tutmak yahut yenilerinin gelmesini sağlamak gittikçe zorlaşabilirdi.

Bürokrasinin durumu daha farklıdır. Bunlar, tahta kim çıkarsa çıksın görevleri üstlenen yörenin ileri gelenleri değil de, neredeyse hep belirli bir emirin himayesindeki kişiler olmuşlardır. Bekleneceği gibi, soya dayalı istikrarlı bir haleflik sistemi Eyyûbî Şam'ında hiçbir zaman kurulamamıştı ve dönemin yinelenen askerî darbeleri üst düzey bürokratlarda sürekli bir akışkanlığı temin etti. Bürokrasi kaynaklı 9 hamîden 8'i bu şekilde dışardan gelenlerden oluşmaktaydı.

O halde dışardan gelen hamîler hakkındaki bilgilerimizi şu şekilde özetleyebiliriz: (Eyyûbî ailesi mensuplarını dışarıda bıraktığımızda) asıl vatanları tespit edilen 60 hamîden sadece 13 tanesi Şam'ın yerlisiydi -

toplam sayının çeyreğinden daha az bir rakam. Başka bir açıdan, I. Kategori'deki nüfus verisindeki 197 "inşaat faaliyetinden" 58 tanesi dışardan gelen hamîlerin desteğiyle, 57 tanesi ise Eyyûbî ailesinin himayesiyle yapılmıştı. Bu sayı, I. Kategori'de kaydedilmiş toplam himaye sayısının asgari beşte üçünü oluşturmaktadır –bu oran, en asgari düzeydir, çünkü 57 hamînin asıl vatanının neresi olduğunu bilememekteyiz.

Burada taslağı çizilen argüman Eyyûbî sarayının rolünü başlangıçta düşündüğümüzden çok daha ayrıntılı bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Eyyûbî emirlerin önemli oranda inşa faaliyetini desteklediğini söylemek yetmiyor; aksine bunlar gerçekte emirlerin ve sarıklılarınkinin toplamından daha fazla değildir. Bilakis biz, bu ufak erkek ve kadın grubunu (toplamda yaklaşık iki düzine kadar) tüm mekanizmanın merkezi olarak tanımlayabiliriz. Bunların merkez olması çok şey yapmalarından dolayı değildir, aksine onların bu işleri yapacak kişiler için şehri cazip hale getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Bunun ışığında, Eyyûbî Şam'ının mimarî canlılığının temelleri oldukça kırılgan görünüyor; zira tüm faaliyet girift ve özünde istikrarsız bir siyaset sistemine bağlıydı. Moğol istilası ve 658/1260'daki Memlûk işgali sadece Suriye'deki Eyyûbî rejiminin yok olmasına neden olmakla kalmadı, aynı zamanda bunlar şehrin bir önceki yüzyılda gelişmesini ve büyümesini sağlayan hassas toplumsal gruplaşmaları da dağıttı.

Yukarıda önerilen türden yarı sayısal yaklaşımın Sauvaget'nin arkeolojik yönteminin, Cahen ve haleflerinin metinleri dikkatlice analiz etmelerinin yerini alacağını düşünmemeliyiz. Böyle bir yaklaşım her zaman işlemeyebilir ve her halükârda onun ürettiği veri ancak arkeolojik verilerin ve geleneksel tarihsel metinlerin dikkatlice okunması yoluyla yorumlanabilir. Ancak bu yöntem daha fazla kesinlik ve bütünlük sağlamaya ve yeni soru alanları açmaya dönük bir yol önerir. Kaynaklarımızda mevcut ciddi sorunlar göz önünde bulundurulduğunda bu türden yeni yaklaşımların geliştirilmesi şehir tarihi araştırmalarının ana amaçlarından biri olmalıdır.

10. İSLÂM TOPLUMUNDA GAYRİ MÜSLİM KATILIMCILAR

1. Zimmilerin Rolü Ve Statüsü

İslâm tarihi, yalnızca Müslümanların tarihi değildir. En başından beri, toplumun Gayri Müslim unsurları, hayatın en merkezinde olmuşlardır. Onların rollerine dikkat etmeksizin, zanaatların ve ticaretin, bilimin ve tıbbın ve hatta hükümet idaresinin doğru bir tarihini tasavvur etmek zordur. Ve biz her zaman Gayri Müslimleri azınlık olarak düşünme eğilimine sahibizdir. Oysa birçok İslâm devletinde onların -mesela, ilk dönem halifelik ya da I. Selim'in fetihlerine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi-, ezici bir çoğunluk olduğunu hatırlamak zorundayız. Bu yüzden konunun doğası gereği İslâm toplumundaki Gayri Müslimlerin rol ve statülerinin incelenmesi son derece faydalı olacaktır.

Bu tür incelemeler, daha genel prensipler bakımından da değerlidir. Bir açıdan hiçbir toplumun, üyelerinin önemli bir bölümü göz önünde bulundurulmaksızın yeterince anlaşılamayacağını söyleyebiliriz. (Bir zamanlar çok yaygın olduğu gibi) kadınları ve ırka dayanan azınlıkları görmezden geldiğimizde, Amerikan toplumunun ne kadar eksik bir resmine sahip olacağımızı düşünmeliyiz. Ayrıca daha derin bir düzlemde, bir toplumun alt gruplarına dair bir inceleme, toplumun tamamının -ve hatta bizatihi hâkim grupların- yapısı ve fonksiyonu hakkında başka bir yerden elde edemeyeceğimiz fikirler verebileceğini ileri sürebiliriz. Bunu yaparken biz toplumu, en bastırılmış kesimlerinin bakış açısıyla görmüş oluruz; bu kesimler söz konusu toplumun kendilerine sağlamak zorunda olduğu bütün menfaatlerden hukuk veya örf yoluyla sistematik olarak dışlanan kimselerdir. Bu bakış açısıyla, pratik bir mesele olarak günlük yaşamda bir alt grubun ya da dışlanmış bir grubun üyesi olmanın ne anlama geldiğini öğrenebiliriz. "Ötekiler" ve "bizimkiler" arasında gerçekte hangi tür toplumsal etkileşimlerin mümkün olduğunu ve hangi ölçüde bu iki grubun dünya görüşünün ve özelliklerinin birbirinden ayrıldığını ya da onlardan ne kadarını paylaştıklarını anlayabiliriz. Kısaca, bir toplum üyelerinin birbirine bağlılığının ve o toplumun bü-

tünlüğünün, o toplumun alt gruplarının incelenmesi sayesinde çok keskin bir şekilde ortaya çıkarılabileceğini ileri sürebiliriz.

Az önceki değerlendirmede, "azınlıklar" teriminden kaçınmak için çok uğraş verdim ve bunun da haklı bir sebebi vardır. Birçok toplum, haklar ve sorumluluklara tam olarak katılmayı nispeten az sayıda kişi için bir ayrıcalık haline getirmiştir; kısmen ya da tamamen bu tür katılımlardan dışlanan kişilerin, hakikaten toplam nüfusun sayısal bir azınlığını oluşturması, muhtemelen oldukça nadirdir. Doğrusu bu yapı tamamen ortadan kalkmış değildir. İslam toplumlarında Gayri Müslimlerin oranı, az önce zikrettiğimiz gibi, büyük farklılıklar gösterir ve onlara "dinî (ya da mezhebî) azınlıklar" olarak atıfta bulunmak oldukça yanıltıcıdır. Gerçekte, sayılarının azlığından dolayı bir grubun toplumsal katılımdan dışlanması nadir bir durumdur ve bir toplumu incelemenin en önemli şartlarından birisi, oradaki yönetime katılımı yönlendiren ölçütleri belirlemektir.

Müslümanların hâkim olduğu herhangi bir toplumsal ya da siyasî sistemde, en azından ondokuzuncu yüzyılın ortasına kadar toplum üyeliğinin temel ölçütü tabii ki, dinî idi. Ancak bu gerçek o kadar evrensel bir kabul görmüştür ki, çoğu kez bu bizi, dinin tek önemli ölçüt olduğunu düşünmeye sevk etmiştir. Açıkçası bu doğru değildir; İslâm devletleri ve toplumları, bu konuda birbirlerinden büyük ölçüde farklılık arzederler ve her biri, kendine has statü ve katılım ölçütü geliştirmiştir. Bir ya da iki örnek, bunu açıklamaya yetecektir. İlk dönem halifeliği boyunca, ümmet ya da cemaate üyeliğin bütün hukukî ve malî faydalarını elde etmek için Müslüman olmak yeterli değildi; onun üyesi olmak için bir kimse, aynı zamanda bir Arap kabilesinin tam bir üyesi olmak ve aynı şekilde devlet divanına kaydedilmek zorundaydı. Memlûk Sultanlığı (1250-1517) zamanında toplum, birçok sınıfa ayrıldı; bunlardan en zengin ve en güçlü olan "kılıç sahipleri" sınıfına girmek için bir kişinin, din olarak Müslüman, ırk olarak Türk ya da Çerkez ve hatta genel olarak bir Memlûk veya askerî köle olması gerekmekteydi. Pekçok dönemde siyah olmak, mutlak anlamda nadiren bir engel olsa da, en azından bir selahiyetsizlikti. Ancak, İslâm'a bağlılık fiilen evrensel iken, ırk, kültür ve ekonomik sınıf gibi kriterlerin hepsinin, şartlara bağlı ve değişken olduğu doğrudur. İslâm toplumlarının incelenmesinde, bir şahsın Müslüman

olup olmadığını bilmek yeterli değildir, ancak bu özellik, bilmemiz gerekenlerin başında gelir.

O zaman, Gayri Müslimlerin İslam devleti içindeki resmî statüleri ve gerçekte oynayabilecekleri sosyal rol dağılımı nasıldır? Birinci sorunun cevabı, hukukî ve kurumsal tarihin gözden geçirilmesini gerekli kılarken, ikincisi, belirli zaman ve mekânlarda, Gayri Müslim toplumların dahilî yaşamlarının incelenmesini gerekli kılar. Bu ikinci durumda, Gayri Müslim toplumları kendi içlerine kapalı, bağımsız varlıklar olarak düşünmemeliyiz; aksine onları daha geniş toplumlara bağlayan ilişkiler ağını anlamak zorundayız. Birçok problem bu konuyu geliştirmeye hizmet edebilir, ancak kendimizi bunların ikisiyle sınırlamak zorundayız: Kahire Genize'nin ortaya koyduğu şekliyle 11. ve 13. yüzyıllar arasında Mısır Yahudi cemaati ve kendisi aracılığıyla küçük Müslüman bir elitin, yönettikleri hemen hemen her bölgede nihaî olarak ezici bir çoğunluk haline geldikleri bir süreç olan İslâm'ı din olarak seçme, yani ihtidâ meselesi. Bu problemlerden her biri, çok farklı tarzlarda olmak üzere oldukça iyi bir şekilde belgelenmişlerdir. Bu tarzların her biri, İslâm idaresi altındaki Gayri Müslimlerin hayatı hakkında ayrı bir metodoloji problemi ve farklı bilgi olasılıkları arz eder.

Tam kuşatıcı olmasa da, modern zamanlara vurguyla Gayri Müslim cemaatlere dair geniş bir bibliyografya, Erhard Franz tarafından verilir, *Minderheiten im Vorderen Orient: Auswahlbibliograhpie* (1978). Ancak bizim maksadımız açısından, Müslim-Gayri Müslim ilişkilerine dair bir kısım genel metinlerden başlamak yerinde olacaktır. Müslümanlar ve Gayri Müslimler arasındaki ilişkilere dair nispeten iyimser bir görüşe sahip olan Claude Cahen'in *EI*[2]'de iki makalesi vardır: "Dhimma", (ii, 227-231) ve "Djizya", (ii, 559-562). Birinci makale, İslâm hâkimiyeti altındaki Gayri Müslimlerin statüsünü ve haklarını tanımlayan ve onlara, alışılmış İslâmî isimlendirme olan *zimmî* (tekil) ya da *ehlü'z-zimme* (müşterek) adını veren 'himaye sözleşmesi' hakkındadır; ikincisi ise buyruk altında olmalarının en belirgin alameti olan, kelle vergisi ya da bağımlılık meselesiyle ilgilidir. Daha yakın zamanlarda yazılan ve genel olarak durumun nispeten ihtiyatlı bir değerlendirmesini yapan şu çalışmalar da vardır:

a. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire; the Functioning of a Plural Society* (II cilt, 1982); editörlerin giriş yazısı, i, 1-36.

b. C. E. Bosworth, "The Concept of Dhimma in Early Islam", *A.g.e.*, i, 37-51.

c. Bernard Lewis, "L'Islam et les non-musulmans", *AESC*, xxx (1980), 784-800.

d. A. L. Udovitch, "The Jews and Islam in the High Middle Ages", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, xxvi, 1978 (Spoleto, 1980), 655-711.

e. Rudi Paret, "Toleranz und Intoleranz in Islam", *Saeculum*, xxi (1970), 344-365.

Bu genel bakış açılarını zihinde tuttuğu taktirde, araştırmacı daha dar olarak tasavvur edilmiş iki incelemeden faydalı bir biçimde yararlanabilir: A. S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects: a Critical Study of the Covenant of Umar* (1930; tkr. bsk., 1970); bu eser, ortaçağ Arapça ya da Süryanice metinlerinden alınmış şerhlerden oluşan bir malzeme derlemesidir. Onun amacı, Arap fethinden Memlûk İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar olan zaman diliminde Müslümanlar ve Gayri Müslimler arasındaki gerçek tarihsel ilişkileri (çoğunlukla Hıristiyanlarla alakalı) tasvir etmek ve bu ilişkileri, nihaî şekliyle yaklaşık olarak 1100'de telif edilmiş olan Hz. Ömer'e atfedilen Ahit'te bulunan ideal doktrinler ve tutumlarla karşılaştırmaktır. Aşırı sistematik organizasyonlara inanmayan Tritton, malzemelerini, çok serbest konu başlıkları altında düzenler; bundan dolayı okuyucunun, Tritton'ın tüm eserinin özeti şeklinde yazdığı "sonuç" bölümü (s. 229 vd.) ile başlaması en uygun olabilir.

Antoine Fattal'ın *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam* (1958) adlı çalışması, başlığının işaret ettiği içeriğe tümüyle sahiptir. İslâm hâkimiyeti altındaki Gayri Müslimlerin farklı hukukî ve idarî statülerinin (Hz. Muhammed ve ilk fetihler zamanındaki) kökenlerini araştırdıktan sonra Fattal, Müslüman hukukçuların, aile ve kişisel statü, ekonomik haklar ve sınırlar, ibadet özgürlüğü, malî yükümlülükler vs. gibi farklı başlıklar altında sundukları doktrinleri analiz eder. Yazar, farklı hukukçular arasında doktrindeki değişiklikler hususunda oldukça titizdir; ancak (fıkhın ilk "klasik" tedvin çağı olan) dokuzuncu yüzyıldan

sonra doktrindeki gelişim ve değişim problemlerine çok az ilgi gösterir. Ve çok miktarda tarihsel malzeme iktibas etse de Fattal, bu malzemeyi ideal normların belirli toplumsal-siyasî şartlar tarafından nasıl üretildiği ve bu şartlara ne kadar hitap ettiğini göstermekten çok, resmî doktrinin uygulamalarını tasvir etmek için kullanılır. Ancak hem Tritton hem Fattal, yaklaşım bakımından tarih dışı olsalar da, hem formel hem de toplumsal-siyasî düzeyde, Gayri Müslimlerle ilgili şer'î doktrinin gelişimine ilişkin bir çalışmanın tarihsel çerçevesinin kendisinden çıkarılabileceği malzemeler sunarlar. (Dokuzuncu Bölümde işaret ettiğimiz gibi, bu türden tarihî konular, İslâm hukuku çalışmalarında henüz yeni yeni ele alınmaya başlamıştır).

Son derece kaygan bir terim olan "statü" basitçe, bir kimsenin kendi toplumunun hâkim gruplarınca algılanma biçimi olarak tanımlanabilir. Bu bakış açısından, Gayri Müslimlerin statüsünü tanımlama hususundaki temel kaynaklarımız, Müslüman siyasal ve kültürel seçkinler tarafından ortaya konulan ifadelerde bulunabilir. Saf teolojik polemiği ve tartışmayı dışarıda tuttuğumuzda bile, bu ifadelerden yeteri kadar vardır. Diğer yandan, Gayri Müslimlerin statüsünü aydınlatacak olan ifadelerin, konu üzerindeki sistematik araştırmalara dahil edilmesi nadirdir; bunun tamamen aksine olarak söz konusu ifadeler, büyük ölçüde (Tritton ve Fattal'ın yapmaya çalıştığı gibi), bütünüyle farklı meseleler üzerinde odaklanmış olan geniş bir metin grubundan peyderpey devşirilmiştir. Arapça ve Farsça literatürün hemen hemen her edebî tarzı, Gayri Müslimlerin statüsünü anlama hususunda bazı katkılar sağlayabilir; biz burada en iyi bilinen örneklerden birkaçıyla yetineceğiz (tam manasıyla kapsayıcı olmaktan uzak olmakla birlikte Fattal, iyi bir Arapça eserler bibliyografisine sahiptir ve bu bibliyografi, Tritton'daki çok kısa girişten elde edilen Süryanice ve Farsça kaynaklarla tamamlanabilir).

Hem yeni dinin ilk döneminde Müslümanlar ve Gayri Müslimler arasındaki ilişkiler hakkında söyledikleri için, hem de daha sonraki uygulamanın uymak zorunda olduğu normları tanımladığı için, tabii ki Kur'ân ile başlayacağız. Asıl sorun yalnızca bizim için değil fakat Ortaçağ Müslümanları için de problem olan Kur'ân'ın bu mesele hakkında farklı biçimlerde ifadelere sahip görünmesidir. İkinci Sûre'de (Bakara Suresi) Yahudilerin azarlanması, IX. Sure'deki (Tevbe Suresi) "ehl-i kitaba" düşmanlık (ve bu surenin, aşağılanmış bir şekilde "hemen" -veya

belki de "elleriyle", yani doğrudan ve kişisel olarak- cizye verinceye kadar Peygamberi onlarla savaşmaya çağıran meşhur ve tartışmalı 29. âyeti), tolerans ve itidale çağıran diğer birçok âyet karşısında dengeyi sağlıyor olmalıdır. (Bu türden birçok âyet, III. [Âl-i İmrân] ve V. [Mâide] Surelerde bulunabilir). Batılı bilim adamları, Kur'ân'ın bu mesele hakkındaki öğretisinin evrilerek geliştiği kanaatine meylederler ve Kur'ân'ın Yahudiler ve Hıristiyanlara karşı büyüyen bir düşmanlığı ortaya koyduğunu, gönülsüz ve şarta bağlı bir tolerans duruşunun, meseleye dair son ve kesin doktrini oluşturduğunu ileri sürerler. Bana göre, bu yorum biraz yanıltıcıdır. Bizim onu bildiğimiz şekliyle Kur'ân, yaklaşık yirmi yıldan fazla bir zaman diliminde alınmış olan farklı vahiylerin çok kompleks bir şekilde iç içe geçmiş halini takdim eder. Diğer yandan, Müslüman toplum, başlangıçtan itibaren vahyin bütün yapısını, nihaî olarak kabul etmiştir; âyetler ve sureler, tarihsel değerlerinden dolayı muhafaza edilmiş ve çoğaltılmış değildir; aksine onların, beşerî hayat ve kurtuluş için elzem olan bir mesajı ileteceğine inanılmaktaydı. Eğer A âyeti, B âyetinden daha sonra vahyedilmişse ve bu sonrakiyle çelişir görünüyorsa, o zaman A âyetinin B âyetinin yerini aldığı kabulü, Müslümanların Kur'ân'a yaklaşımları ve onu kullanış biçiminin çok ham ve yetersiz bir takdimi olur. Gayri Müslimler hakkındaki hem yumuşak hem de katı görüş, aynı şekilde Kur'ân'ın bir parçasıdır ve her iki durumda da Müslümanlar, bu topluluklar hakkında iki şekilde de düşünmüş ve davranmışlardır. Bu iki tutumdan bazen biri, bazen öteki etkili olmuştur. Ancak bu durum, Kur'ân'ın meşrulaştırmakla birlikte belirleyemeyeceği şartların ve tutumların değişmesiyle ilişkilidir.

Kaçınılmaz bir şekilde Kur'ân, diğer metinlerin, özellikle de fıkıhla ilgili olanların bir unsuru haline geldi. Hemen hemen maddî hukuk (furu'-ı fıkıh) hakkında yazılan bütün risaleler, büyük bir kısmı cizye ile ilgili bölümlerde -mesela, Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-harac* (trc. Fagnan), s. 184-197- konumuzla ilgili birçok malzeme içerir. Ancak resmî kaidelerin hilafına, Müslümanların tutumunu, belirli yazın türlerinden daha iyi bir şekilde çıkarabiliriz: Fetvalar (hususî meseleleri ele alan hukukî düşünceler), hisbe el kitapları ve İslâm'da Gayri Müslimlerin statüsünü zaman zaman konu edinen risaleler. Fetvalar hakkında, Avrupa'daki ilk araştırmalardan biri, M. A. Belin tarafından "Fetwa relatif à la condition des zimmis... en pays musulmans depuis l'établissement de l'Islam

jusqu'au miliue de 8e siècle de l'hégire", *JA*, 4e ser., xviii (1851), 417-516; xix (1852), 97-140" adıyla tercüme edilen İbnü'n-Nakkâş'ın (759/1357'de yazılan) fetvalarıdır. Venşerîsî'nin mezkûr konuyla alakalı 124 fetvası, H. R. İdris'in, "Les tributaires en Occident musulman médiéval d'après le Mi'yar d'al-Wanšarîsî", *Mélanges d'islamologie dediés à... Armand Abel*, cilt. I (1974), 172-196" adlı makalesinde özetle ve bir indeksle birlikte hazırlanmıştır. Bu fetvaların tercümeleri, E. Amar'ın, *Archives marocaines*, xii-xiii, (1908-09) adlı çalışmasındaki çevirilerde bulunabilir.

Bu metinlerin birçoğu, oldukça geç bir döneme (14-15. yüzyıl) aittirler ve Gayri Müslimlerin statüsünün daha önceki zamanlardakinden daha kötü bir hal aldığı bir dönemi yansıtırlar; başka yerlerde olduğu gibi burada da, hiçbir metin kapsamlı genellemeler için temel alınamaz. *Hisbe* el-kitapları arasında, her ne kadar tipik olmasa da çarpıcı özelikte bir metin, Murabıtların son yıllarına (1100'ler) dair yazan İspanyalı İbn Abdûn'un eleştirileridir. Onun risalesini E. Lévi-Provençal, *JA* (1934)'da yayınladı ve *Sévile musulmane au début du xiie siècle* (Paris, 1941) adıyla tercüme etti (Bernard Lewis tarafından kısmen bir İngilizce çevirisi yapıldı: *Islam, from the Prophet Muhammed to the Capture of Constantinople* [Harper and Row, 1974], ii, 157-165). Sistematik olarak incelenecek birkaç hukukçudan biri, İbn Teymiyye'dir (öl. 1328). İbn Teymiyye'nin *ehlü'z-zimme* hakkındaki ifadeleri, Henri Laoust'un, *Essai sur les doctrines... d'Ibn Taymiyya* (1939, s. 265-277) adlı çalışmasında görülebilir.

Fıkıhla yakından ilişkili ancak farklı bir çalışma alanı olan, olgunlaşmış ve 8.-10. yüzyıllar arasındaki Peygamberî mirasın bir parçası olarak kabul edilmiş şekliyle Hadis, Müslümanların Gayri Müslimlere karşı tutumlarına ilişkin zengin bir kaynaktır. Bu konu hakkında, A. J. Wensinck'in, *Handbook of Muhammadan Tradition* adlı eserinin, özellikle "Dhimma (ahl al-)", "Djizya" ve (genel olarak, "Jews and Christians" başlığı altında yer verilen) "Jews" ve yine onun, *Concordance de la Tradition Musulmane* adlı çalışmasının "dhimma", "jizya", "ahl al-kitab", "yahûd" ve "nasârâ" adlı maddelerine bakınız. Ancak, Gayri Müslimlere yönelik birçok atıf, muhtemelen, bu atıfların indekslerinin yapılmadığı bağlamlarda saklıdır ve bu atıfları bulmak ve değerlendirmek için, hadis literatürünü kendimiz gözden geçirmek zorundayız. Bu görev için kul-

lanışlı ve kapsamlı bir derleme, 14. yüzyıla ait bir eser olan *Mishkâtü'l-mesâbîh*'dir, trc. James Robson (4. cilt, 1960-65). Yahudiler hakkında bkz., Georges Vajda, "Juifs et musulmans selon le hadît", *JA*, ccxxix (1937), 57-127.

Gayri Müslim memurlara yöneltilen itaatsizlik, zulüm vs. meseleleri işleyen oldukça ufak bir polemik tarz daha vardır. Bu konuda çok yaygın olarak iktibas edilen bir örnek, Richard Gottheil tarafından, "An Answer to the Dhimmis", *JAOS*, xli, (1924), 383-457 adıyla tenkitli neşri ve çevirisi yapılan, Memlûklülerin ilk dönemlerinin pek tanınmamış ve ters bir memuru olan Gazi ibnü'l-Wâsitî'nin, yarı tarihsel risalesidir. Hz. Peygamber ve ilk halifeler döneminden alınmış anekdotların yanı sıra bu eser geç Fâtımî, Eyyûbî ve erken Memlûk dönemlerindeki zimmî memurların kötü davranışlarına dair çok sayıda kaba hikâyeler de içerir. Bu hikâyelerin tarihsel değeri ne olursa olsun, bir kısım çevrelerde bulunabilecek zimmîlerin kötülük kaynağı olduğuna dair bilgiler (denomology) türünden malzemeyi derli toplu bir şekilde bir araya getirir. Bu konuda yapılmış olan son çalışmalardan biri için bkz., Moshe Perlmann, "Asnawi's Tract against Christian Officials", *Ignaz Goldziher Memorial Volume*, ed. Samuel Löwinger ve diğ. (2 cilt, 1958), ii, 172-208.

Müslümanların Gayri Müslimlere yönelik tutumlarına dair muazzam miktarda malzeme, tarih ve edebiyat çalışmalarında mevcuttur. Bu malzemeyi burada gözden geçiremeyiz; ancak metot hususunda birkaç genel yorumda bulunmak uygun düşer. İlk olarak Müslüman-*zimmî* ilişkilerine dair tarihçilerin (*chronicler*) rivayetleri, onların ücretler hakkındaki rivayetleri gibidir. Bu tarihler yalnızca, yapıları gereği hayatın normal akışı hakkında bize çok az şey anlatan kriz ve çekişme anlarını rivayet ederler. Diğer yandan, bir kriz anında yüzeye çıkan tutum ve davranış biçimlerinin, muhtemelen, normalde söylenmeyen bastırılmış ancak yine de mevcut hisleri yansıttığını kabul etmeliyiz. Gündelik ilişkilerin nezaketi, her iki grup tarafından birbirlerine karşı hissedilen gizli yabancılaşmayı, gerilimi ve düşmanlığı maskeleyebilir. Bu yüzden, 13. yüzyılın başlarındaki Şam Hıristiyanları ve Yahudilerinin hem şehrin Müslüman nüfusu hem de normal olarak yumuşak başlı Eyyûbî rejiminin alışılmışın dışında herhangi bir baskısına maruz kaldıklarına işaret eden çok az kaynak vardır. Ancak (Nayman Türklerinden Nesturî bir generalin komuta ettiği ve Klikya Ermenilerinden ve Antakyalı Haçlılardan oluşan

güçlerin kendilerine eşlik ettiği) Moğollar, 1260 ilkbaharında şehre girdiklerinde, buranın yerli Hıristiyanları, mağlup Müslümanları küçük düşürmek için her türlü fırsattan istifade ettiler. Ve Şam'ın Müslümanları büyük Ayn Calut zaferini öğrendiklerinde, şehrin Hıristiyanlarına ve (daha az ölçüde) Yahudilere karşı vahşi bir kıyım başlattılar. İslam tarihinin genelinde nadir rastlanan bu tür olaylarda, kolaylıkla şiddet olarak patlal veren bu tür saklı duygu ve tutumların her iki tarafta da var olduğu anlaşılmaktadır. İkinci bir nokta, Müslüman yazarların Gayri Müslimler hakkındaki rivayetleri ve hikâyeleri, bilgiye değil cehalete dayanır. (Tabii ki, bunun tersi de doğrudur). Yani, onların rivayetleri nesnel olgulardan ziyade, bir nevi Müslüman değer ve anlam standardına uygun olarak fenomenlerin bir inşası anlamında algıları kaydederler.

O halde genel olarak, tarihçilerin ve edebiyatçıların anekdotlarının; seslerinin tonu, kendilerini şekillendiren kavramlar, mantık, değerler ve kendi kendilerini algılayışları açısından, bizim için çok değerli olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu anekdotlar, yalnızca ikincil değerde ve büyük bir ihtiyatla olayların gerçek kayıtları olarak kabul edilebilir. Bu noktayı ifade etmenin bir başka yolu şu olabilir: Toplumda bir grubun statüsü, bizatihi bu olayların bir sonucu olmaktan çok, onların yorumlanış biçimlerinin bir sonucudur. Bu ifade ışığında, olaylara atfedilen kültürel anlamı belirlemek 'gerçekte ne olduğunu' tespit etmekten daha önemlidir.

Statü meselesinden rol meselesine geçtiğimizde, kaynaklardan elde etmek istediğimiz bilgi, açık bir şekilde değişir. "Statü", bir dereceye kadar durağan bir kategoridir; statü, toplumun bir yapı olduğunu ve her sosyal grubun bu yapı içindeki yerinin belirlendiğini kabul etmeye eğilimlidir. Bunun aksine 'rol', oldukça dinamik bir kategoridir; toplumu bir süreç, daha doğru bir şekilde kendisinde farklı grupların sürekli olarak tedricen gelişen bir tarzda birbirlerini etkiledikleri bir tür drama olarak tanımladığımızda, roller hakkında da söz söylemiş oluruz. Rolleri düşünürken hangi tür eylem ve olay gruplarının sosyal bir süreçle alakalı olduklarını ve bu eylemlerin ve olayların söz konusu süreci nasıl yarattıklarını sorarız. Bu değişen perspektifte, farklı grupların birbirlerini nasıl düşündükleri ve birbirlerini nasıl algıladıkları, onların gerçekte ne yaptıkları sorusu karşısında açıkçası tali bir konudur. Bir grubun belirli bir toplumdaki statüsü hakkında konuştuğumuzda, en başta o toplumun

kendi kendini algılayışıyla ilgileniyoruz demektir. Bir grubun rolü hakkında konuştuğumuzda, o topluma dışarıdan bakarız; geçici bir süreç inşa eder ve bu süreç içindeki bileşen gruplar tarafından oynanan rolleri tespit etmeye çalışırız. İki örnek vakamıza döndüğümüzde, ilgimizin odağı olarak 'rol', 'statü'nün yerini alacaktır.

2. Kahire Genize Yahudi Topluluklarında Otonomi Ve Bağımlılık

7. ve 8. yüzyılın erken dönemlerindeki büyük fetih dalgaları, çok sayıda dinî cemaati İslam idaresine girdirdi. Ancak bütün bu gruplardan en büyük üç tanesi: Irak ve İran'ın "Zerdüştleri", doğu Akdeniz topraklarının Hıristiyanları ve Yahudiler, İslam kültür ve toplumunun gelişiminde en önemli gruplar olduklarını ortaya koyacaklardır. Ancak 9. yüzyılın sonlarından itibaren Zerdüştlerin sayıları birden bire azaldı ve Zerdüştler kültürel canlılıklarını kaybettiler. Hıristiyanlar, en azından Moğollar ve Haçlı seferleri zamanına kadar, toplumda oldukça önemli bir unsur olarak var olmaya devam ettiler ve hala da, Mısır'da ve Bereketli Hilal'de önemli bir azınlıktırlar. Böyle bir durumda bile, Hıristiyanların büyük bir kısmının, sonunda Müslüman oldukları açıktır. Arap fethine kadar çatışmanın ve yaratıcı düşüncenin ana merkezleri olan Antakya ve İskenderiye, bu özelliklerini kısa sürede yitirdiler.

Yahudilerin kaderi oldukça farklıdır. Her zaman dinî grupların en küçüğü ve İslam'dan önce baskılardan en çok etkilenen Yahudiler, İslam yönetimi altında en uzun süre kalan ve kültürel olarak da en canlı grup olmuştur. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Yahudi toplumları, ihtidâ sebebiyle üyelerinin büyük bir kısmını kaybettiler ve söz konusu toplumlar Memlûklülar zamanında ve 1150'lerden sonra kuzey Afrika'da, oldukça marjinal bir varlık gösterdiler. Buna rağmen, genel olarak Yahudiler, içinde yaşadıkları toplumla bütünleştiler ve bağlılıklarını oldukça iyi bir şekilde sürdürdüler. Yahudi hayat ve düşüncesindeki büyük isimlerin birçoğu İslamî bir çevrede yetiştiler –ki bunlar arasında, Saadya Gaon, Judah ha-Levi ve Maimonides vardır. Üstelik, en azından belli bir zaman ve mekân için, Yahudiler Gayri Müslim topluluklar içinde en göze çarpanıydı. Bunun nedeni bu topluluğun kapsam, tutarlılık ve mahremiyet bakımından ortaçağ İslam araştırmalarında eşi görülmemiş bir

kaynak bütününü günümüze ulaştıran bir şansa sahip olmaları dolayısıyladır. Bu yüzden, Ortaçağ İslam tarihinin bir parçası olarak Yahudi tarihinin araştırılması, kendi başına bu araştırmanın bir değer ifade etmesinin ötesinde toplumsal tarihe, kendisini çok iyi ifade etmiş ve kıyaslanamayacak kadar büyük Müslüman çoğunluk da dâhil hiçbir topluluk adına başarma imkânımız olmayan bir derinlik katacaktır.

Bu tür bir çalışmayı mümkün hale getiren hazine, Eski Kahire ya da Fustat Sinegogu'nun depo olarak kullanılan odasında (Genize) 1890'da bulundu. Bu koleksiyon, çeyrek milyon yapraktan fazla sayfanın çok yönlü olarak tasnifinden oluşmaktaydı. Bunların büyük kısmı, 11. ve 13. yüzyıl arasında burada depolanmıştı. Bu malzemelerin büyük kısmı, edebî karakterdedir ve söz konusu malzemeler tabii ki, Kutsal Kitap, Talmud ve her türden ortaçağ İbrani çalışmalarına muazzam bir hız kazandırdı. Ancak (sayısız parçalara ilaveten) 10.000 varak, ticarî ve hususî yazışma, vasiyet ve her türden sözleşme, hesap faturaları ve gemi taşımacılığı beyannameleri vs.'den oluşan 'belgeler' niteliğindedir. Malzemelerin bu son kısmı, keşfedildikten sonra bir müddet görmezden gelindi; ancak ikinci dünya savaşından sonra Jacob Mann'ın çalışmalarıyla bu malzemenin, orta zamanlar Mısırı'ndaki Yahudi tarihinin, şimdiye kadar tasavvur edilenden çok daha iyi bir şekilde tasvirini mümkün kılacağı aşikâr hale geldi. Mann dili çoğunlukla İbranice olan malzemeye dayanıyordu. Ancak, belgelerin büyük miktarının (İbranice yazıyla yazılmış olsa da) Arapça olduğunun farkına varılınca, Yahudi çalışmalarında olduğu gibi İslam araştırmaları alanında da eğitimli olan bilim adamları, bu malzemelerle çalışmaya başladılar. Bu çalışma, tam olarak yüzlerce monografi ve yayınlanmış belge ile neticelendi; bunlar, aşağıda biraz ayrıntılı olarak gözden geçirilecek olan S. D. Goitein'in araştırmalarında bir senteze ulaştı. (D. S. Richards, daha küçük olsa da, özellikle Memlûklülerin son dönemi ve Osmanlı dönemi için kullanışlı olan Karaî toplumu hakkındaki bir diğer belge koleksiyonunu tasvir etti: "Arabic Document from the Karaite Community in Cairo", *JESHO*, xv [1972], 105-162).

Birçok makale vasıtasıyla, Genize malzemeleri ve onların keşfi ve incelenmesiyle ilgili genel bir aşinalık kazanabiliriz. Şimdilerde zamanı geçmiş olsa da, Norman Golb'un "Sixty Years of Geniza Research", *Judaism*, vi (1957), 3-16, adlı makalesi bir başlangıç çalışması olarak fay-

dalı olabilir. Genize'nın dokümanter kısmının yerinde tasvirleri şu çalışmalarda bulunabilir: S. D. Goitein, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Islamic Social History", *Studies in Islamic History and Institutions*, 279-295 ve *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arap World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, cilt I (1967), 1-28. Genize'nin 10.000 kadar dokümanı arasında, 1.200 tanesi mektuptur; bu mektuplardan seksen tanesi Goiteon tarafından, *Letters of Medieval Jewish Traders* (1970) adlı çalışmada tercüme ve analiz edildi. Böyle bir çalışma, bir kimseyi bu tür mektuplarla tanıştırmanın en güzel ve doğrudan yoludur. Son olarak, bu sahada 1964'e kadar yapılan çalışmaların sistematik bir şekilde gözden geçirilmesi, Shaul Shaked tarafından *A Tentative Bibliography of Geniza Documents* (1964) adlı çalışmada verilir.

Bu noktada, daha büyük bir 'azınlığın', Doğu Hıristiyanları'nın tarihi hakkındaki kaynaklarımızı, Fâtımî ve Eyyûbî döneminin Yahudilerinin kaynaklarıyla karşılaştırmak maksadıyla konumuz dışına çıkmak yararlı olabilir. 13. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Hıristiyan yazarları Arapça, Süryanice ve Ermenice olmak üzere yoğun tarihsel ve yarı tarihsel bir literatür ortaya koyduklarından dolayı, bu konudaki bilgilerimiz pek de kötü sayılmaz. Üstelik bu literatürün büyük bir kısmı yalnızca yayınlanmadı, aynı zamanda tercüme de edildi. (Bu tercümelerin birkaçı, muhtemelen de çoğu, açık bir şekilde özellikle kilise çalışmaları için uygun bir dil olduğu kabul edilen Latince'ye yapıldı). Bilim adamları bazı dönemler özellikle de Haçlı çağıyla ilgili olarak, bu kaynakların genel siyasî tarih için muazzam bir öneme sahip olduğunu gördüler; mesela Yakubi Patrik Suriyeli Michael'in (öl. 1199) tarihi, orta zamanlar İslam dünyası içinde üretilen seçkin tarihsel çalışmalardan biridir. Diğer yandan, hangi tarzda olursa olsun, Doğu Hıristiyanları tarafından üretilen geniş literatürün hemen hemen tamamı, kilise hiyerarşisinde oldukça yüksek bir konuma sahip kilise mensupları tarafından yazıldı. Bir seçkinler literatürü olarak söz konusu yazılar, seçkinlerin ilgilerini yansıtma eğilimindedir –yani üzerine konuştuğumuz konuda kilise organizasyonun problemleri, kiliseler arasındaki ilişkiler, resmî hiyerarşinin Müslüman yöneticilerle olan ilişkileri, kiliselerin statü ve ayrıcalıklarına tecavüz ettiği ölçüde Müslüman yönetici ve memurların yaptıkları vs. gibi sosyal tarih meseleleri, Doğu Hıristiyan tarihlerinde bütünüyle yok değildir;

ancak daha ikincil ve seyrek ele alınan konulardır. Yalnızca hiyerarşinin endişe ve yapıp etmelerinin korunmasını ve nakledilmesini temin eden sanki bizzat Hıristiyan cemaat teşkilatlarının güçlülüğü ve karmaşıklığıdır.

Şüphesiz, metinlerimizin temayülü -ve aynı zamanda Doğu Hıristiyanlığının en modern öğrencilerinin de din adamı sınıfına mensup olmamaları- sebebiyle, İslam hâkimiyeti altında bulunan Doğu Hıristiyan cemaatleri hakkındaki ilmi literatürün çok büyük bir kısmı, kiliseyle ilgilidir ve temelde doktrinel bir özellik taşımaktadır. Bu çalışmaların çoğu, oldukça iyidir -özellikle, son zamanlarda konuyla ilgili eser kaleme alan yazarlar arasında J. M. Fiey'in sayısız çalışmasını belirtebiliriz-; ancak bu çalışma, hiçbir anlamda, bir sosyal tarih değildir. Bu yönde oldukça nadir örnekler, Claude Cahen'in "Fiscalité, propriété, antagonismes sociaux en Haute Mésopotamie au temps des premiers Abbasides, d'après Denya de Tell Mahr", *Arabica*, i (1954), 136-152 adlı makalesi ve Michael G. Morony'nin, *Iraq after the Muslim Conquest* (1984) adlı devasa eserinde şimdilerde özetlenen çalışmalarıdır, özellikle de bu eserin 13. bölümü olan "Hıristiyanlar", 332-383 sayfaları arası.

Kısa süren bir ayrılıktan sonra, ele aldığımız konu olan Genize dokümanlarının sundukları eşsiz fırsatlara ve ortaya koydukları problemlere dönebiliriz. Uzak dönemleri çalışan her tarihçi, gelecek nesillere veya insanlara arz edilmek için değil, aksine yalnızca söz konusu dönemin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yazılmış olan bu tür sayfalara elini uzatmaktan başka bir seçeneği düşünemez. Aynı zamanda, yorumlanması en zor olan belgeler kesinlikle bu tür belgelerdir. Bu belgeler pratik amaçlı olmaları ve kendi fonksiyonlarının farkında olmamalarından dolayı, kendilerini açıklama hususunda bir endişe duymazlar. Bu belgelerde isimleri zikredilen şahısların kimlikleri, söz konusu belgelerin yansıttıkları ve onlar olmaksızın kendilerinin anlaşılmaz olduğu sosyal, ekonomik ve siyasî kurumlar, bir zamanlar gündelik dilde kullanılan ifadeler ve teknik terimlerin anlamları, bu belgelerin dolu olduğu kültürel değerler ve tutumlar, bütünüyle olmuş farzedilen ifadelerden ağır ağır ayıklanmalıdır. Bütün bu sebeplerden dolayı Genize belgeleri, her bir bilim adamı için müthiş bir meydan okuma içerir. Bu dokümanları üreten çevre sebebiyle dindar bir Yahudi ailede yetişmiş ve belirli oranda rabbinik eğitimi almış olmak faydalı olabilir. Ancak bu bile yalnızca bir baş-

langıçtır. Çünkü biz, ne kadar geleneksel eğilimli olursa olsun, modern Yahudilikten değil, aksine kendine özgü hayat ve düşünce kalıplarına sahip ve daima hızla değişen belirli bir Müslüman ortama kök salmış bir Yahudi toplumundan bahsediyoruz. Bu yüzden, Genize metinlerinin öğrencisi olmak isteyen birinin, dokümanların kendileriyle ilgili olarak ciddi bir çalışma başarısı ortaya koyma ümidinden önce, söz konusu metinlerin içinde yaratıldığı kurumlar ve gelenekler hakkında öğrenebileceği her bilgiyi öğrenmesi gerekir.

İslam hâkimiyeti altındaki Yahudi hayatı ve düşüncesinin gelişimi ve iki toplum arasındaki ilişkilere dair genel bir gözden geçirmeyle işe başlamak mantıklı olacaktır. Bu konuyla alakalı literatür, sendeleye sendeleye yürümektedir ve bu literatüre hâkim olmaya çalışan herhangi bir kimse, başka hiçbir çalışma da yapamayacaktır. Çok şükür, şimdilerde zorunlu tercihler yapacak bir araştırmacıya yardımcı olacak mükemmel bir biyografik makale vardır: Mark R. Cohen, "The Jews under Islam: from the Rise of Islam to Sabbatai Zevi", *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies* (New York, Ktav, 1976), 169-229. Aynı makale, 1973 ve 1980 arasında yayımlanan çalışmalar üzerine bir ekle birlikte, *Princeton Near East Paper, No. 32* adıyla yeniden basıldı: Program in Near Eastern Studies, Princeton University, 1981. Norman A. Stillman'ın, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book* (1979) adlı çalışmasında da iyi bir bibliyografya vardır. Stillman'ın kitabının bütünü iki kısma ayrılır: Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Müslüman topraklarındaki Yahudi tarihinin özlü ama geniş tasarlanmış bir taraması ve tarihsel taramaya iliştirilmiş çeviri metinler antolojisi. İki noktada eleştiri alsa da, Stillman'ın kitabı çok iyi bir çalışmadır. Eleştiri noktalarından birincisi, muhtemelen hem tarihsel araştırma hem de tercüme edilen belgeler, zorbalık ve âşikâr zulümler, hak ettiklerinden daha fazla meşgul olurlar. İkincisi (bir anlamda bu, yazarı başka bir kitap daha yazmadığı için suçlamak olsa da), diğer Gayri Müslim toplumlar, özellikle de Hıristiyanlar neredeyse hiç görünmezler. Bunun önemi şudur: Saf bir okuyucu, belirli eylem ve kurumları modern Avrupa anti-semitizmi ya da Arap-İsrail çatışması ışığında, inşa etme yanlışlığına düşebilir ve onları salt Ortaçağ Müslüman/Gayri Müslim ilişkilerinin genel yapısının bir parçası olarak anlamaz. Bu konuyla ilgili üçüncü bir giriş, nitelik ve hedef olarak popüler ancak çok kabaca düzenlenmiş ve muhteşem bir şe-

kilde bilgi yüklü olan, S. D. Goitein'in, *Jews and Arabs: Their Contacts Through the Ages* (1955; göz. geç. baskılar, 1964, 1974) adlı çalışmasıdır. Burada özellikle bizim maksadımız açısından değerli olan VI. ("İslami Zamanlarda Yahudi Halkının Ekonomik Dönüşümü ve Toplumsal Yeniden Organizasyonu") ve VII. ("Arap İslam İçinde Yahudi Halkının Kültürel Gelişimi") bölümlerdir. Son olarak, bu konuda yakın zamandaki bir çalışma, Bernard Lewis'in, *The Jews of Islam* (1984) adlı eseridir. Kitap, yazarın tarzına uygun olarak, kolay anlaşılır, bilgi yüklü ve kapsamlı bir çalışmadır. Bu alanın bütün çalışmalarında, aşırı genellemeye kaçınılmaz bir eğilim vardır. Keza hoşgörü/hoşgörüsüzlük ve yükselme/çöküş gibi bilinen ikili kategorilerin bu konuya uygulanacak en yararlı kategoriler olup olmadığı sorulabilir. Bu kategoriler, bizim ilgilerimizi karşılarlar ançak, İslamî bir çevredeki Yahudi hayatına dair somut gerçeklikleri ne kadar ortaya koyabilirler?

Bu noktada, Salo W. Baron'un, *A Social and Economic History of the Jews* (2. bsk., 18 cilt, 1957-1980) adlı eserindeki yoğun sentezden istifade edilmelidir. Bu çalışmanın konumuzla ilgili kısımları, klasik Ortaçağ'la ilgili olan III.-VIII. ve geç dönem Ortaçağ ve 1200'den 1500'e kadar olan Avrupa genişlemesini kapsayan XVII. Ciltlerdir. III-V. ve XVII. Ciltler, siyasî ve sosyal meseleleri ele alırlar. VI-VIII ciltler ise, İslamî dönemdeki Orta Doğu Yahudilerinin karmaşık kültürel ve entelektüel başarıları üzerinde odaklanır. Baron'un dipnotlar halindeki açıklamaları oldukça önemlidir. I-VIII. ciltlere yönelik tek ciltlik bir de indeks vardır. Diğer yandan Baron, Arap dili ve kültürü hususunda uzman biri (Arabist) değildir ve bu, onun İslam kültürü ve Yahudilerin varlık gösterdikleri tarzlar hakkındaki yorumlarının bir ölçüde başka yerlerden alınmış ve ikinci el bilgiler olduğu anlamına gelir.

Baron'un çalışması sınırsız bir perspektiften (ya da, muhtemelen dipsiz bir kuyudan) işe başlar ve bu yüzden amacımızın, bizatihi bir hedef olarak Ortaçağ Yahudi kültür ve kurumlarına hâkim olmak olmayıp Genize toplumu tarafından Fâtımî-Eyyûbî toplumunda hangi türden roller oynandığını anlamak olduğunu hatırlamak iyi olur. Yahudileri, araştırmanın bağımsız bir nesnesi olarak değil, fakat geniş bir düşünce ve davranış evreni içinde bir unsur olarak görmek istiyoruz. Bu sebeple, Genize dokümanlarını anlamaya çalışan bir öğrenci, Fâtımî ve Eyyûbî toplumsal-siyasî sistemlerine tam olarak aşina olmalıdır –bu sistemler,

Genize Yahudilerinin kontrolünün ötesinde olan kurumlardır ama buna rağmen onların yaşamlarını yönlendiren beklentiler, fırsatlar ve sınırlamalar doğrumuştur.

Fâtımî ve Eyyûbî siyaset ve kurumları hakkındaki temel çalışmaları tam olarak gözden geçirmek burada mümkün değildir; şimdilik yalnızca başlıca çalışmalar yeterli olacaktır. Hakiki siyasî bir analiz hala mevcut olmasa da, Fâtımî Halifeliğini gözden geçiren birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların en detaylı olanları, Arapça kaleme alınmış olan, Hasan İbrahim Hasan'ın *Tarihü'd-Devleti'l-Fâtımiyye* (1948) ve Muhammed Cemaleddin es-Sürûr'un, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr* (1965-66) adlı çalışmalarıdır. Konuyla alakalı İngilizce'deki çalışmalar için bkz., Marius Canard, "Fatimids", *EI*^{2}, ii, 850-862 adlı makalesi; aynı yazar, el-Hâkim bi-Emrillah'ın (386-411/996-1021) önemli kişiliği hakkındaki bir çalışmanın başlamasına da katkıda bulundu. Aynı zamanda bu konuyla ilgili olarak bkz., Abbas Hamdani'nin, *The Fatimids* (1962) adlı çalışması. Son olarak, F. Wüstenfeld'in, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen nach dem arabischen Quellen* (1881) adlı eski çalışması, dayandığı kaynaklar artık kullanılmıyor olsa da hala değerlidir. Grunebaum ve Bernard Lewis değerli yorumlarıyla, *Colloque International sur l'historie du Caire*'ye (Kahire, 1970) katkıda bulundular.

Eyyûbîlerle ilgili olarak ihtiyaç duyduğumuz hususlar bir ölçüde daha rahat karşılanır durumdadır. Bu kitabın yazarının, *From Saladin to the Mongols: the Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (1977) adlı çalışması, Mısır'dan daha ziyade Genize evraklarının, hakkında çok az söz söylediği Suriye üzerine odaklaşsa da, bütün Eyyûbî hâkimiyeti dönemini gözden geçirmeye teşebbüs etmektedir. Konuyla alakalı daha özet girişler, Claude Cahen'in "Ayyubids", *EI*^{2}, i, 796-807 adlı makalesinde ve H.A.R. Gibb'in K. E. Setton ed., *A History of the Crusades* (1962, yeni bsk. 1969), cilt. II, s. 693-714'deki "The Ayyubids" makalesinde bulunabilir. Tek tek Eyyûbî yöneticilerine gelince, bu bağlamda en önemlileri, Selahaddin (564-589/1169-1193) ve torunu el-Kamil Muhammed'dir (615-635/1218-1238). el-Kamil Muhammed hakkında, H. L. Gottschalk'ın, *al-Malik al-Kamil und seine Zeit* (1958) adlı tam ve titiz bir monografiye sahibiz. Salahaddin'e dair, hiçbir akademik önemi olmasa da gereğinden fazla biyografi vardır. Stanley Lane-Poole'un, *Saladin* (1972) adlı çalışması, şimdilerde romantik ve modası geçmiş görünse

de, kendi dönemi için çok iyi belgelendirilmiş bir çalışmadır. Selahaddin'i İslam birliği için çalışan fedakar bir kahraman şeklinde yüceltmesi kanıtlanamaz ya da tersine bir okuma da mümkün olsa bile, H.R. Gibb, konuyla alakalı çok değerli birkaç çalışma yapmıştır; Gibb'in çalışması *Saladin*'de (1973) özetlenir. A.S. Ehrenkreutz'un *Saladin* (1972) adlı eseri, Gibb'e (muhtemelen bazı noktalarda haddinden fazla) sert bir cevaptır ve Selahaddin'in hâkimiyetinin ilk on yılı için özellikle önemlidir. En son olarak da elimizde, her ne kadar çerçevesi dar olsa da titiz ve bilgece bir çalışma olan M. C. Lyons ve David Jackson'ın, *Saladin: the Politics of the Holy War* (1982) adlı çalışması vardır.

Az önce iktibas edilen çalışmalar, Genize toplumlarının ilişkili oldukları olayların ve şahsiyetlerin çerçevesini verirler; ancak Müslüman bir yönetimin Gayri Müslimler açısından en belirgin tezahürleri olan idarî ve malî kurumlar hakkında bu çalışmaların söyleyecek çok az sözü vardır. Genel olarak bu meseleler hakkında bkz., yukarıdaki Yedinci Bölüm; burada yalnızca en temel isimlerin birkaçını bir kez daha hatırlatma ihtiyacı duyuyoruz. Claude Cahen'in geç dönem Fâtımîler ve ilk dönem Eyyûbî malî uygulamalarına dair paha biçilmez çalışmaları, *Makhzumiyyat: Études sur l'histoire éconmique et financèire de l'Égypte médiévale* (1977) adlı eserde bir araya getirildi. Fâtımî yönetiminin saray idaresi, S. M. Stern'in temel çalışması olan *Fatimid Decrees*'de (1964) izah edilmiştir. Bu çalışma, içerdiği çoğu fermanların, bir zimmî kurumu olan Sina Dağındaki St. Catherine Yunan Ortadoks Manastırı'na eman (koruma) ve ayrıcalıklar veren belgeler olduğu için burada özellikle önemlidirler. Klasik Genize'den daha sonraki bir dönemi ele alıyor olsa da, C. E. Bosworth'un "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqasahandî's Information on their Hierarchy, Titulature, and Appointment", *IJMES*, iii (1973), 59-74, 199-216 adlı makalesinde ilginç malzemeler bulunmaktadır. Hassanein Rabie'nin, *The Financial System of Egypt, A.H. 564/714/A.D. 1169-1341* (1972) adlı eseri, yazarın genel sonuçları bazen itiraza açık olsa da, hem geniş bir kaynak hem de literatür bilgisine dayanan oldukça kullanışlı bir malzeme koleksiyonudur. Son olarak, Fâtımî kurumlarına ilişkin yararlı genel bir inceleme, Abdülmün'im Macid'in, *Nuzumü'l-Fâtımiyyîn ve rusûmühüm* (2 cilt, 1953-56) adlı çalışmasıdır. 9./15. yüzyıl ansiklopedisti el-Kalkaşendî tarafından sunulan konumuzla alakalı yoğun bilgi, Marius

Canard'ın, *Les institutions des Fatimides en Égypt* (1975) adlı eserinden elde edilebilir. (Canard'ın Fâtımî konular üzerinde yazıları çok dağınık olsa da yoğun ve önemlidir; makaleleri, şimdi üç kalın cilt olarak *Variorum Reprints*'de bir araya getirildi.)

Fâtımî ve Eyyûbî rejimleri altında, resmî ideoloji yalnızca ara sıra, doğrudan Mısır Yahudileri ve devlet arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Diğer yandan erken dönem Memlûk zamanlarının acımasız saldırganlığı, kesinlikle en zararlı etkiye sahip olmuştur; bu bakış açısının tedrici bir şekilde ortaya çıkışını, birbiriyle ilişkili üç hanedanı ele alan Emmanuel Sivan'ın, *L'Islam et la Croisade: idéologie et propagande dans les réactions muslumanes aux Croisades* (1968) adlı eserinde takip edebiliriz.

Son olarak, bir kimse özellikle Fâtımî ve Eyyûbî yönetimleri içindeki "korunmuş toplumlar"ın durumunu tartışmaya çalışan birkaç çalışmaya aşina olmalıdır. Bu çalışmalardan bazıları, genel ifadelerdir; diğerleri ise, hususî bir olay ya da şahsiyet üzerine odaklanırlar. C. E. Bosworth'un "The Protected Peoples (Christians and Jews) in Mediavel Egypt and Syria", *BJRUL*, lxii (1979), 11-36, Emmanuel Sivan'ın "Notes sur la situation des chrétiens sous les Ayyubides", *RHR*, clxii (1967), 117-130 adlı makaleleri iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu uzun dönemin, Gayri Müslim tebaanın statü ve rollerinin belirlenmesinde açıkça hayatî bir role sahip olan Müslüman yöneticilerden yalnızca ikisi çalışıldı. Eli Strauss (Eliyahu Asthor), "Saladin and the Jews", *Hebrew Union College Annual*, xxvii (1956), 305-326, makalesini yazdı. İlk önce Hıristiyanlar daha sonra da Yahudiler ve hatta Müslümanlar hakkında korkunç bir takibat başlatan el-Hâkim bi Emrillah için, Marius Canard'ın *EI*[2]'deki makalesiyle başlanmalıdır; onun saltanatı zamanındaki meşhur bir olaya dair bkz., aynı yazarın "La destruction de l'Église de la Resurrection par le calife Hakim et l'histoire de la descente du feu sacré", *Byzantion*, xxxv (1965), 16-43 adlı makalesi. Devlet işlerinde çok önemli rollere sahip zimmîlerin sayısı azdı. Bunların en meşhuru, gerçekte bir mühtedi olan Halife el-Aziz'in (975-996) veziri Mısır'daki Fâtımî devletinin başlıca mimarlarından biri olan Yakub ibn Killis'di. Yakub ibn Killis hakkında bkz., Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam* (1937; yeni bsk. 1968), s. 45-68 ve son zamanlardaki bir çalışma olarak da, Yaacov Lev, "The Fatimid vizier Ya'kub b. Killis and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt", *Islam*, l (1981), 237-

249 adlı makalelerden bahsedebiliriz. Onunla hemen hemen eşit derecede öneme sahip olan bir diğer zimmî ise, Fischel'in yukarıda adı geçen eserinin 68-89 sayfaları arasında incelediği Benû Sehlü'l-Tüsterî'dir. Erken 12. yüzyıldaki Hıristiyan bir vezir için bkz., Marius Canard'ın "Un vizir chrétien à l'époque fatimite, l'Arménien Bahram", *AIEO,* xii (1954), 84-113 ve "Notes sur les Arménien à l'époque fatimite", *AIEO*, xiii (1955), 143-157 çalışmaları.

Bütün bunlar, Genize belgelerine çok uzun bir giriş olarak görülebilir (ve tabii ki bunlar, tam olmaktan çok uzaktırlar). Ancak bu tür bir arka plan olmaksızın, bir kimse hiçbir durumda bu belgeleri siyasî ve kültürel çevresine yerleştiremeyecektir ve teşmil yoluyla bir kimse söz konusu belgeleri, onları yaratan toplumun iç işleyişini yeniden inşa etmek ya da bu dönemin genel sosyal yapısı içinde o toplumun yerini tespit etmek için kullanamaz.

Bu belgelerin araştırıcıdan bulundurmasını istediği aşırı özellikler göz önünde bulundurulduğunda, Genize dokümanları hakkında bir senteze teşebbüs eden ilk bilim adamının, bu dokümanların içerdikleri imkânları algılamak ve bu imkânları kullanmak hususunda tam olarak donanımlı olduğu için çok şanslıyız. S. D. Goitein vazifesini yapmak için, çok geniş bir Yahudilik bilgisini, (belki de 1920 ve 30'larda bulunabilecek en geleneksel –yani Batılılaşmamış- Yahudi toplumu olan Yemen'deki yaşayan Doğu Yahudi toplumuna dair yeni bir bilgiyle birleştirmiş ve buna bir de Arap ve İslam araştırmalarındaki sağlam eğitimini katmıştır. Bunların hepsi, Goitein'in Genize alanındaki çalışması için hemen hemen tek güvenilir kaynağı meydana getirmesine imkân vermiştir. (Prof. Goitein'in hacimli kitabı için bir kaynak, seyrekte olsa hala kullanılan Robert Attal'ın, *Bibliography of the Writings of Professor Shelome Dov Goitein*, 1975 adlı eseridir.) Onun çalışmaları 1950'lerden itibaren makaleler halinde çıktı, ancak bu çalışmanın ana kısmı, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*'de özetlendi. Aşağıda zikredileceği üzere, söz konusu çalışma beş cilt halinde yayınlanmıştır: Cilt I, Ekonomik Temeller (1967); Cilt II, Cemaat (1971); Cilt III, Aile (1978); Cilt IV, Günlük Hayat (1982); Cilt V, Birey (1988). Yoğun serinin basım düzeni, zorunlu olarak, okuma sırasına uygun en ideal düzenleme değildir. En tatmin edici başlangıç noktası muhtemelen, Yahudi toplumunun

dâhili işleyişini ve onun kendisine hâkim olan birkaç İslamî rejimle olan ilişkilerini tasvir eden II. Cilttir. I. ve IV. Cilt, çok önemli bir iş olan maişet kazanma yollarıyla alakalıdır. Son olarak, III. ve V. Ciltler, akrabalık, cinsiyet ve öz kimliğin daha mahrem alanlarına götürür.

Goitein'in çalışması, sahamızın tarihindeki en etkileyici ve harekete geçirici başarılarından biridir. Bu çalışma, çok sayıda teknik ve sözlüksel problemi çözen -en azından onları açık bir çalışma merkezi haline getiren- muazzam bilgisiyle temayüz eder. Ancak bu muazzam bilgisinden daha çok, Goitein'in çalışması, adeta konuşma tarzında olayları takdimi sebebiyle çarpıcıdır. Müellif, yalnızca bizatihi belgelerle değil aynı zamanda kendileri hakkında yazdığı halk ile de çok fazla içli dışlıdır. Bu sebepten Goitein'ın sunumu, bu halk tarafından algılandığı ve tecrübe edildiği şekliyle dünyanın alışılmışın dışında zengin ve detaylı bir anlatımı olabilir. Bunu yaparken Goitein metinlerine, dillerine, dünya görüşlerine ve gerçekleştirmek istedikleri değerlere sadık kalır. Toplum ve kültür hakkındaki çağdaş kavramların kendi malzemelerine uygulanmasına dayanan bir analize yönelik her türlü teşebbüsten tamamen bilinçli bir şekilde kaçınır; burada Max Weber, Talcott Parsons, Claude Lévi-Strauss ya da Clifford Geertz'in aşırı etkisini bulmaya çalışan kişi, boş yere uğraşmış olacaktır. Bu yüzden, *A Mediterranian Society* adlı çalışmayı, birinci düzey bir sentez olarak nitelendirmem iyi olur. Bu çalışma, ham malzemenin derlenmesinden ibaret değildir; aksine bu eser, malzemelerin muhtevasının rasyonel ve iyi düzenlenmiş bir takdimidir. Öte yandan, bu takdimi tamamlayan verinin ayrı ayrı parçaları yine de tamamen görülebilir ve bunlar çok daha kompleks ve yapısal yorumları desteklemek için kullanılabilir. Bir kimse onu, hoş bir mozaik, mevcut şekliyle daha çok artistik bir bütün olarak düşünebilir; ancak bu mozaiği oluşturan unsurlar olan küçük taş parçacıkları, tamamen farklı bir imajı inşa etmek maksadıyla da kullanılabilir.

Goitein'in çalışmasından Genize malzemelerinin ilk hakiki sentezi olarak söz ederken tabii ki, bu türde daha önce yapılmış olan araştırmaları kötülemeyi kastetmiyorum. Özellikle Jacob Mann'ın iki savaş arasında kaleme aldığı çalışmalar, çok değerli bilgiler içermektedir; ancak gerçekte Mann'ın çalışmaları, büyük oranda söz konusu toplumun organizasyon meselesi üzerine odaklanan monografilerin bir araya getirilmelerinden başka bir şey değildir ve açıkçası, çok dar bir metin grubuna

dayandırılmışlardır. Ayrıca Mann, birçok anahtar terimi ve deyimi, eseri kaleme aldığı dilin harfleriyle yazmadığından ve metinler tercüme değil de, aslî halleriyle verildiğinden bir kimsenin onların tam değerini anlaması için İbrani dili uzmanı olması gerekir. Genellikle, bir kimse Goitein'in anlatmak istediğini içselleştirdikten sonra, tekil problemleri ele alışı hakkında Mann'a müracaat etme hususunda daha iyi bir durumda olacaktır. Bizim maksadımız açısından Mann'ın en değerli ve etkili çalışması, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*'dir. (2.cilt, 1920-22; S. D. Goitein'in önsözüyle birlikte tek cilt halindeki yeni bsk., 1970). Aynı zamanda *Text and Studies in Jewish History and Literature* (2 cilt, 1931-35; Gerson D. Cohen'in önsözüyle yeni bsk. 1972) adlı eserinde de önemli şeyler vardır. Goitein ve Cohen'in Ktav tekrar-basımlarına yazdıkları giriş türünden makaleleri oldukça faydalıdır ve bunlar, basımları daha tercih edilir hale getirmişlerdir.

Eğer bir kimse adı geçen yerlerin komşuları ve belgelerin bulunduğu döneme yakın zamanların Yahudi toplumlarıyla ilgili önemli ancak daha az belgelenmiş araştırmalar okumak isterse, Goitein'in Mısır ve (daha az oranda olmak üzere) Tunus Yahudilerine; yani Genize sayfalarını bize bıkanlar üzerine odaklanan çalışmasını daha etkili bir biçimde kullanabilir. Bu çalışmaların en iyilerinin İbranice olması, İslam araştırmacılarının çoğunluğu açısından üzüntü verici bir husustur. Eliyahu Ashtor bu alana iki önemli araştırmayla katkıda bulunmuştur:

1. *Toledot ha-Yehudim be-Mizrayim ve-Suria tahat Shilton ha-Mamlukim*, 3 cilt, 1944-70. (*History of the Jews in Egypt and Syria under Mamluk Rule*, Cilt I, 1250-1382; Cilt II, 1382-1517; Cilt III'te ise 74 Genize dokümanı iktibas edilmiştir. İngilizce özetinin de yer aldığı III. Cilt için Goitein'in oldukça eleştirel bir tanıtımı için bkz., *Tarbiz*, xli (1971-72), 59-81) 59-81.

2. *Korot ha-Yahudim bi-Sefarad ha-Muslemit*, 2 cilt, Jerusalam, Kiryat Sefer, 1960-66. İngilizce tercüme: *The Jews of Muslim Spain* (1073-79).

Kuzey Afrika'nın çok önemli Yahudi toplumları hakkındaki standart bir araştırma (şimdiden birçok cihetten modası geçmiş olan) H. Z. Hirschberg'in, *Toledot ha-Yehudim be-Afrika ha-Zefonit*, (2 cilt, 1965); M. Eichelberg'in İngilizce tercümesi, I. cilt, *A History of the Jews in North Africa: I, From Antiquity to the Sixteenth Century* (1974) adlı çalışmasıdır. (I. cildin tercümesi, N. A. Stillman tarafından acımasızca eleştirilmiştir,

IJMES, viii [1977], 405-407). Konuyla alakalı olarak Robert Áttal'ın kapsamlı bir bibliyografyası vardır: *Les juifs de l'Afrique du Nord: bibliographie* (1973). Bu çalışma bütün yabancı dillerde olmak üzere, 5.600 madde içermektedir. Irak Yahudileri üzerine yapılan çalışmalar, çok fazla dağınık ve düzensizdir; bu konuyla alakalı olarak Cohen'in "Jews under Islam", s. 183-187'ye müracaat edilebilir; bu alanda kapsamlı, metodolojik olarak sofistike bir araştırmanın bulunmaması, "Babil" cemaatinin geç dönem antikite ve erken dönem Orta Çağlardaki Yahudi hayatının entelektüel ve demografik merkezi olmasından dolayı özellikle üzücü bir durumdur. Son zamanlarda, Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri, ilgi çekmeye başladı. Bu bize, Genize'den farklı ancak güç bakımından onunla eş değerde belgelenmiş bir alanı kullanma imkânı verir. Braude ve Lewis'deki birkaç parçaya ilaveten bkz., özellikle Amnon Cohen'in, *Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century* (1984) adlı kitabı. Öyleyse, Genize halkını çalışan bütün öğrenciler (sahamızda oldukça nadir bir durum olan) bir şansa sahiptirler; Goitein'in çalışması sağlam ve güvenilir bir temel oluştururken, Genize halkına yakın dönem ve bölgelerin Yahudi toplulukları, Genize araştırmalarını yeterince ayrıntılı tarihsel, toplumsal ve kültürel bir bağlama yerleştirmemize imkân verecek kadar iyi bilinmektedir.

Şimdi iki soruyu daha ileri düzeyde araştırabilecek bir konumdayız. (1) Goitein'in çalışmasının hem daha spesifik konuların araştırılmasına hem de daha detaylı yorumlara açtığı alanlar nelerdir? (2) Bu malzemenin kullanımında hangi stratejiler daha etkin olabilir?

Bu sorulardan birincisine gelince, makul ifadeler ortaya koyamayacağımız hemen hemen hiçbir yaşam alanı yoktur. Her zaman kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir; ancak en azından, çok miktarda makul tecrübi delile dayandırılan, test edilebilir hipotezler ileri sürebiliriz. Şüphesiz, şimdiye kadar yalnızca birkaç konu, o da yalnızca geçici bir tarzda, genel olarak sentez ve yorumdan çok belgelerin nasıl sunulduğu üzerine vurgu yapılarak incelendi. Bu çalışmanın bir kısmı, sosyal yapının hukukî boyutu üzerine odaklanır; nitekim, Moshe Gil'in, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza* (1976) ve Mordechai (Milton) Friedman'ın, *Jewish Marriage in Palestine: a Cairo Geniza Study* (2 cilt, 1980-81) bu tür çalışmalara örnektir. Hayatın bütün alanlarında Genize toplumu için çok önemli liderlikler yapmış, hem

ticaret hem de eğitimde öncü büyük tüccar ailelerinin liderleri üzerine ilginç çalışmalar yapıldı.

a. Murad Michael, "The Archive of Nahray ben Nissim, Business Man and Public Figure in Egypt in the Eleven Century" (İbranice), doktora tezi, İbrani Üniversitesi, Kudüs, 1963. (Çalışma, tezde sunulan 261 belgeye dayandırılmıştır).

b. Norman A. Stillman, "The Eleventh-century Merchant House of Ibn 'Awkal (a Geniza Study)", *JESHO*, xvi (1973), 15-88.

Ancak, her şeyi hesaba kattığımızda, muhtemelen Goitein tarafından izlenen araştırma hatlarını takip edecek tamamlanabilmiş en entegre ve en geniş monografi, Mark R.Cohen'in, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt: The Origins of the Office of Head of the Jews, ca. 1065-1126* (1980) adlı çalışmasıdır. Bu çalışma, Genize toplumunun iç organizasyonu ya da bu toplum ile Fâtımî idare arasındaki siyasî-idarî tüm ilişkiler alanı üzerine kapsamlı sun'i bir çalışma değildir. *A Mediterranean Society*'nin ikinci cildi, bu türün hala tek kapsamlı çabasıdır. Cohen tek bir problem üzerinde odaklanır: Yahudi toplumu içinde onursal bir sıfat olarak kabul edilen "nagid" unvanına sahip, devlet tarafından atanmış *Reîsü'l-Yehûd*un ortaya çıkışı ve kurumsallaşması. Cohen, bu makamın ortaya çıktığı tarihsel ortamı, bu makamın ortaya çıkışını denetleyen Yahudi seçkinlerinin sosyal arka plan özelliklerini, *nagid*lerin kendilerine ait gördükleri toplumsal meseleler üzerindeki kesin otoriteleri ve birbirleriyle rekabet eden gruplar arasındaki güç mücadelesini tartışır. Ona göre, özellikle kesin olanlar şunlardır: 1060-70'lerde Mısır'da ve Filistin'de kamu otoritesinin çöküşü; Filistin ve Lübnan'ın Haçlılar tarafından fethedilmesi; bu olayların bir sonucu olarak Mısır Yahudi cemaati üzerindeki Filistin Akademisinin ve onun başının (Gaon) geleneksel otoritesindeki tersine döndürülemez aşınma ve -oldukça önemli bir nokta- 11. yüzyılın ortasında Tunus ve Filistin'den birçok seçkin ve Yahudi âlim'in Mısır'a göçü; çünkü, *nagid*liğin oluşturulmasını denetleyen ve bu andan itibaren de bir bütün olarak Yahudi dünyası içinde Mısır Yahudi toplumunun otonomisini tesis edenler bu göçmenlerdi.

Cohen'in monografisi, birçok yönden siyasî bir çalışmanın nasıl olması gerektiğinin bir modelidir. Birincisi bu eser, geniş ancak çok iyi odaklanmış bir siyaset anlayışına dayandırılır; söz konusu anlayış, bura-

da yalnızca dar bir seçkin grup arasındaki güç mücadelesi olarak değil, sosyal bir grubun ortak hedeflerini tanımladığı ve kendisini bu hedefleri gerçekleştirmek maksadıyla organize ettiği tarz olarak da görülür. İkincisi, anahtar terimlerinin kesin bir tanımına dayanır. Üçüncüsü, sağlam delil hususunda nispeten çok az spekülasyona sahiptir. Son olarak ve en önemlisi bu eser, değişim problemleri ve kaynaklarımızın geleneksel dili tarafından değişimin maskelendiği yollar hakkında çok dikkatlidir.

Bu tür niteliklerine rağmen Cohen'in çalışması tabii ki, Genize toplumunun siyasî hayatı hakkındaki son söz değildir. Aşağıda gelecek olanları, alternatif bir yaklaşımı özetleyeceğiz ve bu, aynı zamanda Genize dokümanlarından yararlanmak için hangi stratejilerin kullanılabileceği şeklinde yukarıda (s. 331) ortaya atılan ikinci soruyu ele almamıza izin verecektir.

Bir kimse, siyasî bir sistemin, yalnızca onun temelini oluşturan sosyal yapıyı anladığımız ölçüde, anlamlı olduğunu ve dahası, her toplumun, en başta bir üretim ve dağıtım sistemi olduğunu ileri sürebilir. Eğer bu öncül kabul edilirse o, pratik olarak Genize toplumundaki siyasetin bir sınıf temelini oluşturabileceğini akla getirebilir. Bu tür bir araştırma, -örneğin, ekonomik sınıfın açık bir tanımı, Genize toplumunda sınıf ve statü arasındaki ilişkiler, bir kimsenin sınıfsal pozisyonunun kendisiyle siyasî etki ve katılımın daha büyük veya daha küçük bir ölçüsüne tercüme edilebileceği mekanizmaların tam olarak tespiti vs. gibi- kuşkusuz kavramsal sorunlar çıkarır. Ancak daha zor olanı, yöntem problemidir. Yalnızca bir noktayı ele alacak olursak, Genize yazarları genel olarak, sınıf değil de bir statü diliyle konuşurlar. O zaman onların toplumlarının sınıf sistemini mektuplarında, sözleşmelerinde ve yeminli yazılı ifadelerinde şahıslara ve gruplara yapılan gelişigüzel ve oldukça değişken atıflardan nasıl inşa edeceğiz? (Goitein, bu konuyla alakalı bize faydalı bir makale vermiştir [*Mediterranean Society*, cilt I, 75-80]; ancak değerlendirmesinde, statü ve sınıf kavramları birlikte ele alınır; bu karışıklık kesinlikle kaynaklarının dilini yansıtır; ancak aynı zamanda analize engel olur.)

Bizim stratejimiz, verili bir mektuplar yığınından iktibas edilen bütün farklı meslekleri listelemek ve sonra bunları toplumdaki genel ekonomik görevlerle ilişkilendirmeye çalışmak olabilirdi. Bu son adım yalnızca, en azından daha geniş bir çerçevede Genize toplumunun ekono-

mik bir modelini geliştirildiğinde icra edilebilir. Bir ölçüde bu *a priori* bir süreçtir, çünkü -İbn Haldun hariç, ki onda da yalnızca taslak halinde ve ham bir haldedir- bulunabilecek hiçbir yerli ekonomik model yoktur. Ancak daha önceki bölümlerde zikredilen *hisbe* el kitapları (özellikle de, 7./13. yüzyıl Şamlı el-Şeyzerî ve onun 8./14. yüzyıl Mısırlı uyarlayıcısı İbnü'l-Uhuvve) yalnızca pazar ve zanaat mesleklerinin tam anlamıyla kapsayıcı tasvirlerini değil, aynı zamanda bunların işleyen ekonomik bir sisteme nasıl entegre edildikleri hususunda da önemli yardım sağlayabilir. (Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz., s. 270, 299) Bizim tartıştığımız türden ekonomik modeller, kesinlikle çok hamdır; bunlar ekonometrik değil, niteliksel ve sezgiseldirler. Her şeyden önce bunlar duygusuz belgeler değil, sezgiseldir; delilin organize edilmesi ve değerlendirilmesi hususunda yol gösterirler. Genize ve diğer metinlerden yeni bilgiler elde ettikçe, kullandığımız modeli değiştirmeyi ve hatta bütünüyle terk etmeyi bile düşünmeliyiz.

Bu türden bir yöntem bizi, nihaî olarak farklı mesleklerin, bir iktisadî yapı oluşturmak için birbirleriyle nasıl bir ilişkiye sahip olduğu hususunda makul bir anlayışa götürebilir. Ve bir kez herhangi bir ekonomik eylemin çerçevesi saptandığında, bu ekonomik sistemden, onun dışa vurduğu sınıf yapısını çıkarmak o kadar da zor olmayacaktır. Ancak, bir sınıf yapısının tanımlanmasından hareketle, Genize toplumundaki siyaset için (eğer gerçekte var ise) bir 'sınıf temeli'ni belirlemeye nasıl varabiliriz? Burada, bu dönemin Yahudi kamu görevlileri hakkındaki muhtemel en kesin bilgiden başlamalıyız. Biz kamu görevlilerinin resmî fonksiyonlarıyla daha az ilgilenmiş olacağız, bunun yerine onlar arasındaki fiilî etkileşimler daha fazla ilgi alanımıza girecektir; yani siyaseti ilk etapta, ortak ihtiyaçların ve toplum hedeflerinin kendilerine emanet edildiği kişiler arasındaki kapalı bir ilişkiler sistemi olarak anlamak istiyoruz. Bu bilgiden hareketle, görevler hiyerarşisi –yani bir kimsenin konumunun, yalnızca biçimsel işleyiş tarafından değil, fakat aynı zamanda hem toplum içinde hem de Müslüman yönetimle ilişkili bir biçimde statü ve etkin güç tarafından belirlendiği bir hiyerarşi- inşa etmeye çalışmalıyız. Bir kez bu görevler hiyerarşisini tespit ettiğimizde, her bir görevin bu görevi elinde tutan bireylerin ekonomik sınıflarıyla ilişkilendirmek zor olmayacaktır. Eğer sınıf, siyasî gücün önemli bir belirleyicisi ise, bu gerçek o zaman ortaya konulmalıdır.

Bu türden bir analizin çok yanıltıcı olduğu kabul edilmelidir; sürecin içinde olanların zihninde kalıtsal imtiyazlar, bilgililik ve dindarlık gibi başka (ve zaman zaman da çelişkili) kriterler belirleyiciyken, bu analiz bizi bir kimsenin siyasî sistemdeki yerinin tek ölçütünün sınıf olduğu zannına sürükleyebilir. Ancak az önce özetlenen türden bir sınıf analizi – herhangi bir toplumun hayatî ama genellikle görünüşte orantısız iki boyutu olan- ekonomik ve siyasî sistem hakkındaki bilgimizi etkin bir tarzda birleştirme imkânı sunar. Burada bir başka problem daha vardır: Bu türden bir araştırmanın ön kabulleri, açıkça Marksist'tir ve bu yüzden de, onun sonuçlarının Marksist bir şemayı desteklemesi gerektiğini varsaymak kolaydır. Ancak ele aldığımız konuda durum böyle değildir; burada taslağı çizilen sorgulama çizgisi, sınıfın siyasî olarak sessiz olup olmadığını sorar; ancak onun böyle olması gerektiğini ileri sürmez. Açıkçası, toplumsal dayanışmadan çok sınıf mücadelesi üzerinde ısrar etmekten, ya da verilerin ortaya koyduğu somut gerçeklikleri açıklamaktan ziyade onları anlaşılmaz hale getiren bir kelime grubunu empoze etmekten sakınmalıyız (örneğin 'feodal' ve 'ziraî' olan 'tüccar sermayesi', 'küçük burjuva', 'proletarya' ve benzerlerine karşı gibi).

Çok iyi bir monografide geliştirildiği için Goitein'in araştırmasıyla ortaya çıkarılan bir imkânı, yani Genize toplumunun siyasî hayatını, inceledik. Ancak diğer imkânlar, Yahudi tecrübesini daha geniş Müslüman ve Akdeniz dünyasının tecrübeleriyle ilişkilendirmemize izin verdiği için muhtemelen çok daha heyecan vericidirler. Goitein gerçekte, '*magnum opus*'unun başlığını, bu noktayı ortaya çıkarmak için seçti ve "The Unity of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages", *Studies in Islamic History and Institutions*, 296-307'de bunu savundu. Yahudiler ve diğer toplumlar arasındaki bağlantı, birçok alanda kurulabilir; ancak bu bağlantının en çarpıcı ve katıksız olduğu alan ticaret alanıdır. Muhtemelen, hem İslam araştırmacılarının hem de orta Avrupa çalışanların çok az kısmının şimdiye kadar *A Mediterranean Society*'nın birinci cildinde bol miktarda bulunan malzemeyi daha geniş bir sentezde kullanmak için uğraşmış olmaları şaşırtıcı değildir; çünkü bu tür bir görevin yalnızca linguistik talepleri bile insanı sarsacak ölçüdedir. Ancak, Genize evraklarındaki bilgiyi, Akdeniz ticarî ve ekonomik organizasyonunun ana problemlerine uygulayacak bir kişiye gerçekten ihtiyaç vardır. Büyük ölçüde bu meseleler, Arap harfleriyle yazılmış Genize evraklarını bir kenara bı-

rakın Arapça bile bilmeyen, Latince, Yunanca, İtalyanca vs. dillerini bilen Avrupalı bilim adamları tarafından açıklandı. Akdeniz'in bütün sahillerine aynı derecede aşina olan Claude Cahen bile, bu bölgenin ekonomik tarihi ile ilgili önemli çalışmasında Genize belgelerini ele almamıştı. Bu çizgide en umut verici teşebbüsler, A. L. Udovitch'in teşebbüsleridir; bir örnek olarak bkz., "Time, the Sea, and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean during the High Middle Ages", *La navagazione mediterranea nell'alto medioevo* (Spoleto, 1978), s. 503-563. Yine de, Genize dokümanları birçok alanda, İslam toprakları hakkındaki bilgimizi zenginleştirdiği ve belki de ekonomik tarih alanında onu bütünüyle dönüştürdüğü için daha çok bilim adamının mücadeleye katılacağını umarız.

3. İhtida Problemi

Müslümanların, yönettikleri toprakların büyük kısmında başlangıçta küçük bir azınlık -savaşçı bir elit- olduklarına bu bölümün çeşitli yerlerinde daha önce işaret etmiştim. Onlar, yerli halkları yerlerinden çıkararak değil, onları ihtidâ ettirerek çoğunluk haline geldiler. Bu yüzden ihtidâ, her zaman kolay tanımlanabilir olmasa da büyük sonuçları olan devasa bir süreçtir ve İslam araştırmaları alanında hala en az çalışılmış alanlardan biri olmaya devam etmektedir. Konuyla alakalı gerçekten önemli bütün çalışmalar, muhtemelen tek bir sayfada listelenebilir. Alanı tanımlayan ve gelecekte yapılacak olan araştırmaların boyutlarını gösterecek standart hiçbir çalışma yoktur. (Bu hususta, Nehemiah Levtzion tarafından yayımlanan *Conversion to Islam* (1979) adlı çalışma, kesinlikle çok faydalı bir çalışmadır; ancak o da, modern zamanlar üzerine odaklanmakta ve bu yüzden de çoğunlukla, bizim burada ana ilgimiz olan İslam toprakları dışında yer alan bölgelerle ilgilenmektedir.) Daha çok -metodolojik incelemeler ya da konunun olabildiği ölçüde izlenim kokan gözlemler içeren- birkaç makaleye, belirli bir nüfusa hasredilmiş birkaç monografiye ve esasen başka konulara ayrılmış olan kitapların içinde gömülü çeşitli değerlendirmeler vardır.

Bu şartlar altında, bizim yaklaşımımız Genize toplumununa dair değerlendirmede takip ettiğimizden oldukça farklı olmak zorundadır. İhtida meselesine bu konuyu çalışan öğrencinin karşılaşacağı sorun türlerini

araştırarak ve bu sorunları aydınlatabilecek olan bir kısım kaynak ve tekniklere işaret ederek başlayacağız. Son olarak, biri metodolojik makale, diğeri hususî tarihsel bir durum hakkındaki detaylı bir araştırma olan, son dönemde ihtidâ üzerine yapılmış iki çalışmayı tetkik edeceğiz.

Müslüman olmak (ihtidâ) nedir ve potansiyel mühtedi olmayı gerektiren neden nedir? Her şeyden önce, ihtidâ bir kimsenin dinî inançlar ve ayinler grubunu bir başkasıyla değiştirme meselesidir. En azından I. dünya savaşına kadar batılı oryantalistler, açıkça düşmanca olmasa da İslam'a karşı küçümseyici bir tutuma sahip olma eğiliminde olmuşlardır ve bu zihin çerçevesi onların ihtidâya, oldukça yanlış bir davranış olarak; yani üstünlüğü ispatlı bir inancın (yani, Hıristiyanlığın ya da Yahudiliğin), hem yabancı hem nispeten primitif olan bir inançla değiştirilmesi meselesi olarak bakmaya götürmüştür. Ayrıca ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa ve Amerika'da dinî aidiyet, büyük ölçüde bireysel ve iradi bir mesele olarak görüldüğü için, bir kimsenin ilan ettiği inançların, muhtemelen vicdan ve bağlılıktan kaynaklandığı kabul edilmişti. Bu bakış açısından, böyle yapmaya zorlanmaksızın çok sayıda insanın –görülebildiği kadarıyla genellikle oldukça tesadüfi olarak- bir dinî diğer bir dinle değiştirmelerini anlamak zordu (çoğumuz için hala zordur). Ancak daha tarafsız ve tarihsel bir görüş, bu iki tutumun ne kadar yanıltıcı olabileceğini ileri sürecektir. Bir Ortaçağ Hıristiyan ya da Yahudi'sinin, eğer inancından memnun değilse, İslam'ı yabancı ve primitif olarak kabul etme hususunda herhangi bir sebebinin olabileceğini varsayamazdık; aksine dinler ve inançlar arasında devam eden savunma ve reddiye geleneğinin gösterdiği gibi, kutsal metne sahip olan üç din, merkezi bir kelime hazinesine sahiptirler ve her biri eşit derecede, diğer ikisinin boşuna olduğunu gösterebilecek durumdadır. Ancak, konuyla daha yakından ilgili bir nokta dinin ortaçağlarda sosyal olarak belirleniyor olmasaydı; yani bir kimsenin inancı kişisel bir tercih meselesi olmaktan çok, içinde yaşadığı toplumun bir meselesiydi. Clifford Geertz'in özellikle işaret ettiği gibi (*Islam Observed*, s. 107 vd.). Bu toplumlarda insanlar sosyal pozisyonlarının değişmesi halinde dinlerini değiştirme konusunda herhangi bir zorluk yaşamazlar. Çünkü bu insanlara göre din aşkın olarak hakiki olan hakkında olduğu kadar toplumsal olarak elverişli olan hakkındaki bir meseledir. O zaman, Müslüman olanların büyük

bir kısmı için, inanç ve ayin değişiminin, onların endişe ettiklerinin en önemsizi olduğunu düşünebiliriz.

Onların gerçek endişeleri neydi? Her şeyden önce, hemen hemen bütün modern öncesi toplumlarda din, yalnızca bir inanç değil aynı zamanda bir yasa ve bir tür hayat tarzı olmuştur. Bu yüzden bir kimse ihtidâ sebebiyle, bir hayat tarzını bir diğeriyle değiştirmeyi umardı. Bu, elbiseleri, evlenme ve boşanma kurallarını, miras ve diğer birçok şeyi etkileyen bir değişimdir; günlük hayatın birçok niteliği değiştirilebilir. İkincisi, ihtidâ etmek yalnızca yeni bir cemaate katılmak değil büyük ölçüde, eski bir cemaati terk etmektir; o zaman en azından ihtidâ, geçici olarak da olsa ihtidâ kararıyla kopartılanların yerini alacak yeni kişisel ilişkiler ağı örmeksizin ya da örünceye kadar, bir derece sosyal bir yalnızlığa yol açabilir. (İhtidanın evlilik ve miras hususundaki hukukî sonuçları için bkz., Fattal, *Statut légal des non-musulmans*, s. 127-143). Öyleyse, ihtidâ basit bir şekilde ya da hatta esas olarak sadece bir kimsenin inandığı şey hakkındaki kararlarını değil aynı zamanda hayatını nasıl yaşamak istediği hakkındaki kararları da içermektedir; daha somut bir dille ifade edildiğinde ihtidâ, herhangi bir kimsenin karşı karşıya kalacağı en ağır tercihlerden biridir.

Bütün bu yorumlar, ihtidâ sürecini dört farklı perspektiften görmeye çalıştığımızı akla getirmektedir: (a) mühtedi olacak bireyin bakış açısı; (b) üyelerinin ihtidâ sürecine girdiği verili bir sosyal grubun (kasaba, kabile, kentsel mahal gibi) bakış açısı; (c) mühtedilerin içinden alındığı organize olmuş Gayri Müslim toplumun bakış açısı; (d) mühtedileri içine alan Müslüman toplumun bakış açısı. Bütün bu bakış açılarının hepsinin, aşağıdaki sorular grubunda açıklandığına inanıyorum.

1. Mühtedinin girdiği Müslüman toplumun doğası nedir, bu toplum, bölge nüfusunun büyük bir çoğunluğunu mu temsil etmektedir, o yönetimi kontrol eden küçük bir elit midir, tüccarlar ya da dilenci dervişler gibi geçici veya o bölgede sakin 'yabancıların' oldukça küçük bir grubundan mı oluşmaktadır, eski mi yoksa son zamanlarda tesis edilmiş bir toplum mudur?

2. Müslüman toplumun ya da daha ziyade onun siyasî ve dinî reislerinin ihtidâya yönelik tutumları ne idi?

3. İhtida, Gayri Müslimlere önceden öngörülebilir hangi menfaatler sundu? Buna karşılık, bir kimsenin toplumunu terk etmekle karşı karşıya kalacağı sorunları göğüslemesini haklı kılan sebepler nelerdi?

4. Bu çalışmanın konu edindiği zaman ve yerde, ihtidâ esas olarak toplumdan tecrit edilmiş bireyler arasında mı yoksa oldukça geniş tabanlı bir sosyal hareket olarak mı meydana gelmektedir? Bireyler veya sosyal gruplar arasında bir ittifak değişimi düşünebilir miyiz?

5. 4 nolu sorunun doğal bir sonucu olarak, bu çalışmanın konusu olan dönemde, ihtidânın yoğunluğu neydi?

6. İncelenen Gayri Müslim toplum içindeki hangi gruplar özellikle ihtidâya meyilliydiler ve aksine hangi grup çok inatçı bir şekilde buna direnmekteydi?

7. Kendisinden ihtidâların meydana geldiği dinî cemaatin yapısı ve karakteri nedir: Bu cemaat ihtidâlara karşı koymak için hangi vasıtalara sahipti, bu cemaat içindeki ne tür zafiyetler ve çatışmalar, üyelerinin onu terk etmeyi istemesine neden olabiliyordu?

Tabii ki bunların hepsi, ihtidânın genel olarak, bütün İslam tarihi boyunca aynı şekilde gerçekleşen bir süreç olduğunu ima etmez; aksine ihtidâ, ancak kendine özgü tarihsel, sosyal ve kültürel bağlamlar içinde anlaşılabilir ve bu bağlamların, bir zaman ve mekândan diğerine, muazzam ölçüde farklı olması beklenmelidir. Bizim burada ortaya attığımız sorular, yapısı itibariyle evrensel sorulardır; onlar, bu konuyla ilgili herhangi bir olgular grubuna kabaca, eşit bir geçerlilikle uygulanabilir. Ancak cevaplar, hiçbir durumda aynı olmayacaktır. Gerçekten de, ihtidâ çalışmasının Ortaçağ İslam toplumunu oluşturan unsurlardan her birinin ayırt edici özelliklerini yeniden inşa etme hususundaki en etkin yollarımızdan biri olduğunu iddia edebiliriz.

Burada ortaya atılan türden sorular hakkında hangi türden kaynaklara sahibiz? Yalnızca ihtidâ problemine hasredilmiş hiçbir kaynak grubu yoktur. Bu yüzden bu alan için gerekli olan bilgileri, Ortaçağ İslam'ı tarafından bize bırakılmış olan edebî, dokümanter ve arkeolojik türden bir deliller bütününden çıkarmaya hazır olmalıyız. Bundan dolayı da, bu delilerin her birinden elde etmeyi umabileceğimiz verileri kısaca gözden geçirmek gerekecektir.

Siyasî tarih ve kurumlar hakkındaki bilgimizin temeli olan Müslüman tarihleri (kronikleri), özel ihtidâ problemleri şöyle dursun, Müslüman/Gayri Müslim ilişkilerine değinen sadece mevzii örnekler içerirler. (Tam olarak kapsayıcı olmasa da) kroniklerin söyleyebilecekleri şeyler hakkında genel bir seçki, Tritton'un, *The Caliph and His Non-Muslim Subjects* adlı eserinde bulunabilir. Tritton bu çalışmasında haddi zatında ihtidâ ile değil de, Müslüman yönetim altındaki gayri Müslimlerin hukukî ve sosyal statüleriyle ilgilenmektedir. Tarihsel metinlerden öğrenilebilecek olan bilgiyi öne süren bir makale I. M. Lapidus'un, "The Conversion of Egypt to Islam", *Israel Oriental Studies*, ii (1972), 248-262 adlı makalesinde bulunabilir. Lapidus'un çalışması, yalnızca bir özettir. Ancak bu çalışma, kroniklerin bize, hem bu ihtidânın vuku bulduğu genel siyasî bağlamı hem de yönetimin bu alandaki temel siyasî girişimlerini verebileceğini göstermesi açısından yeterlidir. Lapidus'un genellemeleri, Joseph Cuoq'un, *Islamisation de la Nubie chrétienne, viie-xvie siècle* (1986) adlı özet ancak kolay anlaşılır monografisiyle tamamlanabilir. İhtida sürecinin hemen göze çarpmayan ancak muhtemelen daha kesin yönleri -yani, sosyal baskının daimî gizli eğilimleri, ekonomik temayüller vs.- tabii ki tarihin büyük delikli ağlarından kaçmış olması muhtemeldir.

İkinci bir tarihsel edebî tarz olan biyografik sözlüğün vereceği bilgi daha çok olabilir. Richard Bulliet, aşağıda araştıracağımız bu kaynaktan yararlanmanın, tartışmalı da olsa ustaca bir metodunu buldu. Ancak daha geleneksel metotlar, mühtediler ya da mühtedilerin oğullarının hikâyelerinin anlatıldığı maddelerin incelenmesini gerektirir. Biyografik sözlüklerin kişisel verileri genellikle yetersiz ve basmakalıp olsa da, onu tarihler ve diğer kaynaklardan elde edilen bağlamsal bilgiyle birleştirmek mümkün olabilir. (Tabii ki, bölge ve dönem olarak dikkatli bir şekilde seçilmiş) bu çalışma yetkin bir biçimde bireye uygulanırsa, en azından biyografi literatüründe kaydedilen elit açısından, ihtidâyı destekleyen şartlar ve faktörlerin kıymetini takdir etmemize izin verebilir.

Bu son nokta, çok ciddi bir problem ortaya çıkarır; biyografik sözlüklerin büyük bir kısmı, İslam dinî ilimleriyle uğraşan kimselere hasredilir ve bu sözlüklerde, açıkçası daha dinî bir prestij kazanmayı beklemeyen mühtediler hakkında az miktarda bilgi bulabileceğimizi düşünebiliriz. Ancak, bazı sözlükler, gayri Müslimler ve mühtedileri içerme ölçütüne dayanırlar ve bunlar, ayrıntılı bir araştırmanın sorularına yanıt verebilirler. Bu yüz-

den, İbn Useybia'nın (öl. 1284) doktorlar hakkındaki büyük sözlüğü, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ* (2 cilt, 1399/1882), yalnızca kapsamlı ve oldukça detaylı olmasından dolayı değil aynı zamanda çalışmasına dahil ettiği kişilerin dinî inançlarını dikkate almamasından dolayı da faydalı bir eserdir. Memlûklülerin ilk dönemleri için, İbnü's-Sukâ'î'nin *Tali wefayâti'l-a'yân*'ı mevcuttur: (tahk. ve çev. Jacqueline Sublet, 1974). Bu eser, İbn Hallikân'ın 8./14. yüzyılın başlarında kaleme alınmış bir devamı olup, örneğiyle kıyaslandığında birçok yönü itibariyle açık bir şekilde daha az değerlidir, ama dindaşlarından birçoğunu eserine dahil eden Hıristiyan bir bürokrat tarafından yazılmıştır.

Hıristiyanlar tarafından yazılan birçok önemli tarihsel metin hakkında ne dersiniz, ele aldığımız ihtidâ problemi için hususî bir değere sahip olabilirler mi? Din adamı olmayan kişiler tarafından yazılan bu metinlerin birkaç tanesi, gerçekte bizatihi Hıristiyan tecrübesi hakkında söyleyecek çok az söze sahiptir. Ancak bunlar, tamamen doğası ve yönelimi itibariyle Müslümanlar tarafından yazılanlardan farklı olmayan genel siyasî tarihlerdir. Bu tür tarihlerin örnekleri, Yahya el-Antâkî'nin (Fâtımî-Bizans ilişkileri hususunda oldukça önemli bir metin olan) ve Memlûklülerin ilk dönemleri hakkındaki iki Kıpti yazarın, el-Mekîn ibnü'l-'Amîd (öl. 672/1274) ve el-Mufaddal ibn ebi'l-Fedâil'in (öl. 759/1358) tarihleri olabilir. Öte yandan yukarıda (s. 318) bir başka bağlamda zikrettiğimiz gibi, kilise mensupları tarafından Arapça, Süryanice ve Ermenice olarak kaleme alınan zengin bir kilise tarihi geleneği vardır. Bu kilise geleneğinin ortaya koyduğu ürünlerin birçoğunun, şaşırtıcı derecede bilgi yoksunu ve dar çerçeveli olduklarını kabul etmekle beraber, aslında onlar, Müslüman siyasî tarihi hakkındaki bilgimize katkıda bulunacak birçok bilgiye sahiptirler. Ancak her halükârda bu çalışmalar, çok önemli iki konu hakkında bizi doğrudan ve etkili bir şekilde bilgilendirirler; İslam yönetimi altındaki organize kilisenin tecrübesi (en azından piskoposlar ve keşişlerin bu tecrübeyi algılayışları) ve kilise hiyerarşisinin dahili işleyişi. Bu metinler olmaksızın, yedi numaralı soruda sorulanları cevaplandırmak oldukça zor olabilirdi.

Burada, İslamî yönetim altındaki Hıristiyan tarih yazımının üstün körü bir taslağını bile veremeyeceğiz. Süryanice ve Arapça çalışmalar için okuyucu, (Birinci Kısım, İkinci Bölüm, s. 50) Baumstark ve Graf'ın bibliyografik taramalarına müracaat edebilir. Ancak, Ermeni geleneğine mua-

dil hiçbir çalışma görünmemektedir. Fakat, kapsamlı üç çalışma, neyin öğrenilebileceğine dair bir fikir verecektir. Birincisi, J. B. Chabot tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte neşri yapılan (IV cilt, 1899-1944. IV. Cilt Süryanice metin, I-III Fransızca tercüme ve ekler) bütün Süryani tarih yazımı geleneğini içeren ve bir anlamda da özetleyen ve olağanüstü bir bilgiyle yazılan dikkate değer bir derleme olan Suriyeli Michael'in (öl. 1199) evrensel tarihi. Selçukların Anadolu'yu ilk işgallerinin meydana geldiği kritik dönemdeki Ermeni geleneği, Urfalı Matthew'nun (öl. 1136) Ed. Dulaurier (1858) tarafından, *Chronique de Matthieu d'Édesse, 962-1136, avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'à* adıyla neşir ve tercüme edilen çalışmasından takip edilebilir. Bu çalışmanın, Dulaurier ve M. H. Yinanç'ın notlarıyla Hrant Andreasyon tarafından yapılan çağdaş bir Türkçe tercümesi de (1962) vardır: *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*. Ancak onun kıymetini değerlendirme imkânım olmadı. Son olarak, 4/10. yüzyılda Severus (Sevîrûs) İbn Muqaffa' tarafından başlanılan ve 7./13. yüzyılın ortalarına kadar başkaları tarafından devam ettirilen, birkaç yüzyılda meydana getirilmiş bir çalışmayı, *History of the Patriarchs of Alexandria*'yı zikretmeliyiz (I. Cilt, yayımlayan F. Seybold, 1904; II-IV Ciltler, tercüme ve yayımlayan O.H.E. KHS-Burmester, Y. 'Abd-al-Mesih, A. S. Atiya, 1943-1974).

Hem Müslümanlar hem de gayri Müslimler tarafından kaleme alınan tarihsel çalışmalar, bu bölümde ortaya attığımız soru türleriyle ilgilenme hususunda ana kaynaklardır. Ancak diğer türden kaynaklar da ihmal edilmemelidir. Eleştirel ve sezgisel bir tarzda kullanıldığında konuyla ilgili bilgileri en iyi ortaya koyan kaynaklardan biri, zimmîlerin statüsünü ele alan daha evvelce zikrettiğimiz, hukukla ilgili metinler olabilir. Ancak tabii ki, Gayri Müslim toplumlar da çok sayıda hukukî metin meydana getirdiler ve bunların bir kısmı açık bir şekilde, yalnızca ima yoluyla da olsa, ihtidâ probleminden söz etmek zorundaydılar. Zerdüştiler gerçekten çok iyi çalışılmamışlardır; ancak giriş olarak bkz., Jean de Menasce, "Problèmes des mazdéens dans l'Iran musulman", *Festchrift für Wilhelm Eilers* (Wiesbaden, 1967), s. 220-230. Onuncu yüzyılda Pehlevice kaleme alınmış bir kanun kitabı, *The Pahlavi Rivayat of Aturnfarnbag and Farnbagsros* (2 cilt, 1967) B. T. Anklesaria tarafından basıldı. Onbirinci yüzyıla kadar Irak ve Filistin Gaonları ve daha sonra Maimonides gibi Yahudi önderleri tarafından meydana getirilen çok sayıda *responsa* (Yahudi fetva-

ları) üzerine yapılan çalışmalara yönelik rehber, Mark Cohen'in, "Jews Under Islam" adlı makalesinde bulunabilir. (İsrail'de, saf hukukî olanlar kadar tarihsel ve dinsel *responsa* için de geniş indeksler hazırlamaya yönelik devam eden bir çaba vardır). Son olarak, Hıristiyan kiliseleri, çok sayıda sinod ve konsil kararı yayımladı, bkz., *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* (Paris), t. xxxviii (1902) içinde J. B. Chabot tarafından neşri ve tercümesi yapılan *Synodicon orientale, ou recueil des synodes nestoriens*. Hangi tarzda olursa olsun tabii ki, hukukî metinler evrensel kuralları genel dilde ifade etmeye ve bu kuralları kadim ve değişmeyen gelenekle bağlamaya çalıştıkları için onları tarihsel olarak yorumlamak zordur. Her halükârda, bir yasa metninin yayınlandığı kesin tarih, yer ve ele almayı hedeflediği durumu anlamaya çalışmalıyız. Herkesçe bilinen dinî bir hakikati ifade etmek, onu icra etmekten daha kolaydır. Ancak çoğu kez bu, söz konusu metinleri kullanmaya çalışan seçkin bilim adamları tarafından bile ihmal edilir.

Özgün dokümanlar -resmî fermanlar, mahkeme davaları, mektuplar vs- belli ki, gerçekten çok önemlidirler Bu kitapta birçok kez söylemek zorunda olduğumuz gibi, bu dokümanlar genel olarak -çok önemli ancak hiçbir şekilde Müslüman dünyanın tipik bir bölgesi olmayan- Mısır'dan ya da Osmanlı dönemlerden gelir. Mısır içinde, yukarıda tartışılan Genize belgeleri, tabii ki, gayri Müslimler tarafından meydana getirilen dokümanların ana gövdesini oluşturur. Ancak, Yahudi toplumu, Memlûklüler zamanına kadar üyelerinden nispeten az kişiyi kaybettikleri için Genize belgeleri, ihtidâ sürecini sadece, belirsiz bir şekilde ve yeri geldikçe açıklar. Bu konuda asıl önemli olan Mısır milletinin ana gövdesiyken, kendisine güveni olmayan ve gittikçe tükenen bir azınlığa dönüştürülen Kıpti Kilisesi'ydi. Ancak bildiğimiz kadarıyla, Kıptilerden söz eden yalnızca birkaç papirüs vardır. Diğer yandan, Emevî ve Abbasilerin ilk dönemlerinden kalan sayısız idarî belge vardır ve eğer doğru bir şekilde okunurlarsa bunlar, ihtidâ konusuna daha çok katkı yapabilecek değere sahiptirler; ne yapılabileceğine dair bir ipucu, D. C. Dennett'in, *Conversion and the Poll-Tax in Early Islam* (1950), s. 82 vd. ve s. 114-114'deki Mısır hakkında incelemesinde bulunabilir.

Son olarak, arkeoloji kanıtı vardır. Suriye ve Anadolu'da seyahat eden herhangi bir kimse, aslen kilise ve tapınak olan birçok cami görecektir. Merkez İslam ülkelerinin her tarafında, ateş tapınakları, manastırlar vs.

terkedilmiş sayısız din merkezleri vardır. Bütün bu kalıntıların kendisi, bu ülkelerde bir zamanlar muazzam dinî ve kültürel değişikliğin meydana geldiğini ima ederler. O zaman ihtidâ problemine yaklaşımın çok uygun bir yolu, verili bir gayri Müslim ibadet yerinin terk edildiği ya da İslamî fonksiyonlar icra etmek üzere dönüştürüldüğü dönemi ve şartları belirlemeye çalışmak olacaktır. Bu belirleme, hem doğrudan arkeolojik kanıta hem de keşfedilen konuyla ilgili metinlere dayanacaktır. Bu hususta, Onuncu Bölüm'de gözden geçirilen şehir topografileri, özellikle yararlı olacaktır ve onlara, Hıristiyan anıtlarını inceleyen en az iki çalışmayı da ilave edeceğiz:

1. Abû Sâlih (13. yüzyıl), *The Churches and Monasteries of Egypt*, çev. B. Evetts ve A. J. Butler (1894-95).

2. eş-Şâbustî, *Kitâbü'd-diyârât* (*The Book of Monasteries*), ed. Girgis Awwad (1951; yeni bsk. 1966).

Arkeolojik kanıtı ciddi şekilde kullanan ihtidâ hakkındaki çalışmalar vardır ancak bu çalışmaların sayısı oldukça azdır. Ama burada konu hakkında önemli bir monografiye işaret edilecektir: J. M. Fiey, *Mossoul chrétienne: essai sur l'histoire, l'archéologie, et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossoul* (1959).

Az önceki değerlendirmenin ışığında, ihtidâ meselesiyle alakalı oldukça sistematik ve yaratıcı çalışmalardan ikisinin değerini takdir etmek mümkün olacaktır:

(a) Richard W. Bulliet, Conversion to Islam in the Medieval Period: an Essay in Quantitative History (1979);

(b) Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (1971).

Prof. Vryonis'in kitabı, iki çalışma içinde daha uzun ve daha detaylı olanıdır ve bu eser aynı zamanda, kaynakların seçiminde ve onları kullanmada daha gelenekseldir; ancak buradaki "gelenekçi" kelimesi, "sıradan" ve "çekici olmayan" anlamına gelmez. Grekçe, Farsça ve erken dönem Osmanlı tarihlerine ilaveten, Vryonis verilerini, Müslüman velilerin hayat menkıbelerinden, hem Müslüman hem de gayri Müslim seyyahlardan, basılmış vakıf senetlerinden, İstanbul'daki kilise sinodları kararlarından ve diğer kilise dokümanlarından çıkarmıştır. Mümkün olduğu yerde,

şimdiye kadar Bizans'ın son dönemi ve Türklerin ilk zamanları hakkında yalnızca seyrek olarak yayımlanan arkeolojik kanıta işaret eder (ama onları incelemez.) Böylece, yukarıda gözden geçirilen delil kategorilerinin çoğunu kullanan Vryonis, özellikle kiliseye has çok fazla malzeme sunar.

Onun temel tezi, basit olmamasına karşın çok açıktır. Onbirinci yüzyılın ortalarındaki Selçuklu işgaline kadar Anadolu'nun her tarafına, Ortodoks Hıristiyanlık, Grek kültürü ve dili (tabii ki, Bizans şekliyle) sızmıştı. Bu hayat tarzını destekleyen çerçeve, her şeyden önce Bizans yönetimi ve Ortodoks Kilisesiydi. Hem bu hayat tarzı hem de onu ayakta tutan organizasyonlar, 1060 ve 1070'lerde başlayan Türk fetih dalgalarında kötü bir şekilde zarar gördü; birçok bölgede halk kaçtı, köle yapıldı ya da bazı durumlarda olduğu gibi katledildiler (*massacred*); piskoposlar, diyakozlarından koparıldı; kiliseler harap edildi ve onları destekleyen emlaklar, haczedildi; Bizans yönetimi ortadan kalktı ve yerini Türkmen göçebelerinin zapt edilemez askerleri aldı. Ancak bu şoka rağmen hem Grek nüfusu hem de Ortodoks Kilisesi, büyük ölçüde varlığını devam ettirdi ve hatta büyük ölçüde iki süreç sayesinde, 12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarında biraz kendine gelmeye başladı: Bu iki süreç, Türk Anadolu'da düzene ve istikrara değer veren güçlü bir Selçuklu yönetiminin ortaya çıkması ve Bizans'ın kıyı ve batı Anadolu'da siyasî ve idarî pozisyonunu sağlamlaştırmasıdır. Bu ara dönemde bile, asimilasyon ve ihtidâya yönelik sürekli bir baskı vardı; ancak bunlar, tedrici bir tarzda ilerledi.

Birincisinden daha kötü ve daha ölümcül bir kargaşa devri, büyük ölçüde Selçukluların Moğollar tarafından yenilgiye uğratılması ve bunun sonucu olarak da yeni Türkmen grupların Anadolu'ya kontrol edilemeyen akını yüzünden Selçuklu otoritesinin ve Bizans gücünün kendiliğinden parçalanmasıyla 13. yüzyılın sonunda açıldı. Bu dönemde, kıyı bölgeleri ve batı bile Türkmen tahribine maruz kaldı. Kargaşada, Bizans yönetimi ebediyyen ortadan kalktı ve Ortodoks Kilisesi bütünüyle fakir ve demoralize bir hale geldi. Rum nüfus, sürekli olarak şiddet ve köleleştirmeye maruz kaldı. Dahası Müslüman kültür, ihtidâ ve asimilasyonu destekleyen güçlü kurumlar geliştirdi: Tarikatler, *fütüvvet* kardeşlikleri, Kilisenin artık kendileriyle boy ölçüşemeyeceği yardım ve eğitim ağları. Yeni bir güvenlik ve düzen dönemi tesis edildiğinde bu düzen, nihaî olarak Bizans İmparatorluğu'nu ortadan kaldıran ve Ortodoks Kilisesi'ni vesayet altına alan

bir devletin himayesindeydi. Rum Hıristiyanların hala birçok adası vardı; ancak hâkim güçler, İslam inancı ve Türk kültürüydü.

Vryonis'in iddiasının genel çerçevesi, kesinlikle makuldür; ancak Claude Cahen'in uzun bir tanıtımında işaret ettiği gibi (*IJMES*, iv [1973], 112-117) önemli kusurlar ve atlamalar vardır. Örneğin o, Doğu Anadolu'nun ve yukarı Mezopotamya'nın yerli halkı olan Yunanlı olmayan, Suriye Yakubileri ve Ermenilerini bütünüyle görmezden gelir ve Toros Dağları ve merkezi Anadolu'da geniş bir sınır kuşak yaratmış olan ve yüzyıllar süren Arap-Bizans savaşlarının muhtemel etkisini gözden kaçırır. Metodolojik düzeyde, Vryonis oldukça iyi belgelenmiş olan 14. ve 15. yüzyıllardan kalan kanıtları, az belgelenmiş 13. ve 14. yüzyıla uygulama eğilimine sahipti. Aynı zamanda, onun Müslüman velilerin hayatını ele alan menkıbevi yazıları yeterince ihtiyatla kullanıp kullanmadığı da sorulabilir. Vryonis bu literatüre, "efsane örüntüsü içinde gizlenen tarihsel bir gerçek öz ihtiva ediyor" şeklinde bakma eğilimindedir. Bazı tarihsel bilgilerin, bu literatürde gizlenmiş olabileceğini reddetmiyorum ancak, onun özü mit ve alegoridir. Mezkûr literatürden tarihsel düzeyde elde edebileceğimiz, onun gayri Müslimler'e karşı tavrı, halk İslam'ına Hristiyan dinî inanç ve uygulamaların ne ölçüde yerleştiği vs. gibi hususlardır. Son olarak, Vryonis tarafından 14. yüzyıl hakkında çıkarılan resmin, hayli düşmanca olduğunu söyleyebiliriz: Tabii ki, İstanbullu olan kilise adamları şiddet ve kıtlık durumlarını vurgularlar, ancak Anadolu'daki Hıristiyan toplulukları gelişmeleri nasıl görüyorlardı? Onlar, hemen hemen sessizdirler, bu yüzden de onları bilmiyoruz. Ancak, I. Dünya Savaşı'na kadar Anadolu'daki büyük Rum nüfusun bakiyesi, birçok yerde Rum Ortodoks toplumunun Türk-Müslüman bir dünyada kendi propagandasını yapabildiği izlenimini vermektedir.

Yukarıda zikredilenlerin hiçbiri, Vryonis'in ödevini yapmadığı anlamına gelmez; amacımız sadece, ihtidâ probleminin muazzam derecede karmaşık olduğuna işaret etmek ve bir bilim adamının ihtidâ konusuyla etkili bir şekilde ilgilenmesini sağlayacak beceri ve kavramlar bütünü hakkında bir fikir vermektir.

Burada ele alınacak olan ikinci kitap, birincisinden nitelik itibariyle bütünüyle farklıdır. Vryonis, bir dönem ve bölgedeki sosyal ve kültürel bir süreci detaylı bir şekilde inşa etmeyi amaçlarken Bulliet, yalnızca deneme-yanılma çalışması yapmak istemiştir; İslam'a yönelik ihtidânın oran

ve derecesini takdir etmeye yönelik bir metodu ortaya koymayı ve bu metodun ortaçağ Müslüman dünyasının çok farklı ve çok ayrı parçalarına geçici bir tarzda uygulandığında elde edilen sonuçları göstermeyi hedefler. Bu bağlamda, Bulliet'in oldukça aşırı bir şekilde eksik belge kullanmış olduğunu söylemek geçerli bir eleştiri değildir ve söz konusu metodun vaat ettikleri, Bulliet'in ulaştığı sonuçların inandırıcı olmamasından daha önemlidir.

Özetle, Prof. Bulliet'in hedefi, Araplar tarafından fethedilen farklı bölgelerde Müslüman bir çoğunluğun ne zaman oluştuğunu ve bu çoğunluğun hangi oranda gerçekleştiğini belirlemektir. İkinci olarak o, kendiliğinden ihtidâ sürecinin muhtemel sebepleri ve sonuçlarını ortaya koyacak şekilde, siyasî olayların kronolojisiyle bu bulgular arasında ilişki kurmaya çalışır. Onun temel kaynağı, biyografik sözlüklerdir ve bu sözlükler, tekrarları ve formülü andıran takdimleri sebebiyle kesinlikle elverişlidirler. Ancak şimdiye kadar Bulliet'in en önemli ve ilgi çekici buluşu, kendi metinlerinden elde ettiği verileri analiz etmek için formel istatistikleri kullanmaya yönelik teşebbüsüdür. O, ihtidânın prensip olarak, bir nüfusun teknolojik yenilikleri kabul etmesini tasvir eden eğriye benzer şekilde, yalnızca çan eğrisi biçiminde meydana geldiğini iddia eder. O bu düşünceyi, iki İran şehri için (İsfahan ve Nişapur) deneysel olarak tespit edilmiş olan ihtidâ sürecinin gerçekte, çan eğrisine çok fazla yaklaştığını göstererek desteklemeyi hedeflemektedir. Delilin 'yeterli' olduğu bir yer için bu tür bir eğrinin imkânını tespit ettikten sonra Bulliet, delilin daha zayıf olduğu yerler için de bunu uygulamayı ummaktadır.

Biyografik sözlüklerde, Bulliet hangi türden deliller bulabildi? Daha önce işaret ettiğimiz gibi, aslında mühtediler hakkında hemen hemen hiçbir şey yoktur. Bundan dolayı, satır aralarının okunması gerekiyor. Bulliet, İran'la ilgili olarak ihtidâ modellerini tespit etmenin, olguyu anlamanın anahtarı olduğuna inanır; bir insan İslam'a ihtidâ ettiğinde, çocuklarının (ve kendisinin) yeni inanca bağlılığını ortaya koymak maksadıyla çocuklarına Müslüman ismi verirdi. Sözlüğe giren her şahsın soy kütüğünü (neseb) başından sonuna kadar okuduğumuzda, bütün isimlerin, İranlı olacak olan en baştakine (yani, en uzak atasına) kadar özellikle Müslüman ismi olduğunu görürüz. Muhtemelen bu şahıs, ailedeki ilk mühtedidir. O zaman, bütün kuşakları geriye doğru sayarak, bir ailenin İslam'a ihtidâ ettiği tarihi tespit etmek mümkündür. İhtida modellerini belirleme, aynı zamanda Arapça konuşan -Irak, Suriye, Mısır, Tunus, İspanya gibi- böl-

geler için de anahtar özelliği görür; ancak (bir dereceye kadar İspanya'daki hariç çünkü) burada söz konusu modeller, daha az belirgindir. Bu ülkelerle ilgili olarak Bulliet, bir ihtidâ dizini olarak saf Müslüman isimler (Muhammed, Ahmed, Ali, Hasan, Hüseyin) grubunun popülarite haritasını çıkarır.

Bulliet'in metodu, cesur bir metottur; onun metodu, yalnızca bir ya da iki varsayıma dayalı önermeler üzerine değil aksine bu türden varsayımların karmaşık kıyaslarına dayanır; öyle ki her bir varsayım, desteklediği kıyas için geçerli bir önerme olmak zorundaydı. Bir zaman için tek bir tanesi alındığında, onun hipotezlerinden her biri akla uygundur; ancak bir kimse, yalnızca ispat edilmemiş ya da muhtemelen ispat edilemeyecek olan önerme katmanlarına dayanan bir iddiayı düşündüğünde rahatsız olabilir. Bulliet'in metodunu güvenilir bir metot olarak tesis etmek -ya da onun işlemez olduğunu göstermek- iki tür testi gerektirir. Birincisi, Bulliet'in ulaştığı sonuçların Vryonis tarafından teşebbüs edildiği gibi daha geleneksel analiz türleri tarafından elde edilen sonuçlarla uyumlu olduğunu göstermektir. Bulliet, bu yönde birkaç kısa makale girişiminde bulunur; o açıkçası, ulaşılan sonuçlardan memnundur. Ancak daha önemli ve daha teşvik edici olan, Ortaçağ İspanya'sını çalışan bir tarihçinin, Bulliet'in bu ülke için ortaya koyduğu ihtidâ eğrisinin ikna edici ve faydalı olduğunu keşfetmesidir: Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages* (1979), bkz., özellikle s. 33-35. İkinci tür test, Bulliet tarafından kullanılandan daha geniş ve daha kapsayıcı bir veri grubunu bir ihtidâ eğrisi inşa etmede kullanmak olacaktır. Suriye için, Şam hakkında İbn Asâkir (öl. 571/1176) ya da Halep için Kemaleddin ibnü'l-'Adîm (öl. 660/1262) tarafından derlenen muazzam sözlükleri kullanabiliriz. Bu sözlükler, çok detaylıdır ve Bulliet tarafından iktibas edilenlerden daha kapsayıcı ölçüt temelinde derlenmişlerdir. Onları kullanırken, en azından, ilgili durumların çoğuna ulaştığımız hususunda birtakım güvencelere sahip olduğumuzdan emin olabiliriz.

İhtidaya dair ciddi araştırmalar açıkçası daha emekleme dönemindedir. İhtidaya yönelik çalışmaların geleceği hem bu problemi ele almanın yeni yollarının ortaya çıkmasına, hem de önceden geliştirilen teknikleri kullanma noktasında sabırlı olan bilim adamlarına bağlıdır. Her halükârda, bu tür çabaları daha yüksek bedellerle ödüllendirecek daha iyi bir konu düşünmek neredeyse imkânsızdır.

11. İSLAM TOPLUMUNUN SESSİZ SINIFLARI

KÖYLÜLER VE KIRSAL YAŞAM

Ortaçağ İslam toplumunun ezici çoğunluğu köylülerden oluşmaktaydı ve bu medeniyetin parıldayan eserlerinin tümü onların aralıksız emekleri üzerine bina edildi. Ancak, köylülerin ağır işçiliği kendilerine, hor görülme ve kullanılma dışında çok az fayda sağladı ve (onları tanınamayacak ölçüde romantikleştirmeye değil de) onlara en azından biraz olsun saygı gösterme durumunda olsak bile, haklarında söyleyecek fazla bir sözümüz yoktur. Elbette bu ihmal kısmen, kaynaklarımızın ihmaliyle açıklanabilir; okuma yazma bilmeyen ve siyasî olarak da marjinal olan köylü kendini ifade edemedi; oysa onun emeğiyle geçinen şehirli sınıflar Tanrı'ya hizmetle meşguldüler ve kralın kahramanları ya da soytarıları, krallarına çok fazla kulak asıyorlardı. Ortaçağ İslam kültüründe köylü, hem sessiz hem de görünmez bir figürdür.

Buna rağmen, çok daha fazlası yapılabilirdi. Erken dönem Ortaçağ Avrupa ve Bizans tarihi çalışan bilim adamları da benzer bir sessizlik kumpasıyla karşılaştılar ve nesiller boyu hep kendileri için ulaşılabilir olan metin kırıntılarını kullandılar. Bu yüzden biz, bu kitabın sık sık tekrarlanan bir konusuna yine dönüyoruz; İslam uzmanlarının, sahip olduklarından çok daha geniş bir tarihsel kültüre sahip olmaya ihtiyaçları vardır. Ortaçağ ve Bizans çalışanları tarafından üretilen kırsal tarihe ilişkin temel çalışmalara aşina olmak, yalnızca ilginç araştırma alanları değil, fakat aynı zamanda, kullanılabilen kaynak türleri ve bu kaynakları açıklama hususunda daha yaratıcı stratejiler de önerebilirdi. Nihayetinde İslam araştırmalarında köylüyü ihmal etmemiz, bir merak eksikliğinden ve -belki de 'tarihsiz Doğu' imajının telkin ettiği bir düşünceyle- köylünün de bir tarihe sahip olduğu gerçeğini kavramakta başarısız olmamızdan kaynaklanmış olabilir.

Bu durum göz önüne alındığında işe, Ortaçağ Avrupa'sının köy tarihi hakkındaki temel sentezci çalışmaların birkaçını gözden geçirerek başlamak uygundur. Burada temel olarak Fransa üzerine eğileceğiz. İn-

giltere, Domesday Book[2] ve kraliyet otoritesinin erken dönemlerden itibaren merkezileşmesi sebebiyle, kaynaklar açısından ayrı bir durum arz eder. Diğer yandan İtalya ve İspanya'nın köy tarihi hala çok az incelenmiştir. Almanya ve merkezi Avrupa sözkonusu olduğunda bilimsel literatür, büyük kısmı itibariyle İngilizce'de mevcut değildir.

Fransa'daki köy hayatı ve tarımsal kurumlarla ilgili bilimsel çalışmalar, onsekizinci yüzyıla kadar geri gider ve bu tür çalışmalar ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren dikkate değer bir gayretle geliştirilmiştir. Ancak ilk büyük sentez, Marc Bloch'un, *Les caractéres originaux de l'histoire rurale française* (1931) adlı çalışmasıydı; Janet Sonndheimer'in İngilizce tercümesi, *French Rural History: an Essay on its Basic Characteristics* (1966). Bloch'un (esasen bir konferanslar dizisi olan) çalışması; canlılığı, entelektüel heyecanı ve yazarın araştırma konusuna yönelik sevgisi nedeniyle hala etkileyici olma özelliğini korumaktadır. Onun ulaştığı hususî sonuçların birçoğu artık geçerliliğini kaybetmiştir ve kitap, konuyla alakalı mevcut düşünce için bir rehber olarak düşünülmemelidir; ancak onun gerçek başarıları hala eskitilememiştir.

Her şeyden önce, -bilinenden (bu durumda, onsekizinci yüzyılın toprak mülkiyeti kuralları ve çiftçilik uygulamalarından) başlayan ve bilinmeyene doğru giden– Bloch'un kendine özgü bir tarih yazım metodu vardır. Günümüz, geçmişe yansıtılmayacak; aksine geçmiş, daha ziyade bir dizi soru ve işleyen hipotezler ortaya koymak için kullanılacaktır. Sonra bu sorular, ister yazılı belgeler isterse sanat eserleri olsun ele alınan dönemden kalan ne varsa hepsine uygulanacaktır. Bloch'un tezi, ele alınan konuyla alakalı birincil kaynakların kırık dökük olduğu durumlarda sosyal bir sistemin yeniden inşası için bu kaynakların tek temel veri olamayacağı şeklindedir; bu belgeler yalnızca, bir kimse onların ima ettiği şartların daha iyi bilinenlerden (genel olarak da daha sonraki bir döneme ait olanlardan) nasıl farklı olduğunu sorduğunda konuşturulabilir. Tabii ki bu metot, devam eden, durağan olmayan bir sosyal sistem içinde yüksek derecede bir sürekliliği varsayar; gerçekte ise Bloch, istisnai olarak değişim ve yenilik hakkındaki deliller hususunda oldukça dikkat-

[2] 1086'da İngiltere'de Kral I. William'ın emri ile yapılan araştırmada arazi sahipleri ile bu kişilerin mal ve mülklerinin sayımını içeren kitap. (çev.)

lidir. Üstelik daha uzak dönemlerin dokümantasyonu bittiğinde Bloch, söylediklerinin geçici karakterini vurgulamaya özen gösterir.

Bloch'un yaklaşımının ikinci özelliği, geçerli bir karşılaştırmalı metot arayışıdır. Bloch karşılaştırmalı tarihten; yalnızca iki ya da daha çok dönem veya yerin tek tek özelliklerinin karşılaştırılmasını anlamaz. Aksine onun hedefi, ziraî hayat hakkında hem Normandiya ve Provence'e hem de Polonya ve Sicilya'ya uygulanabilecek ortak bir sorular yığını oluşturmaktır. Böylece, oldukça farklı bölgeler hakkındaki bilgimiz tek bir bütüncül çerçeve içinde bir araya getirilebilir. Bu türden sorunları tanımlamak asla kolay değildir ve zaten Bloch da, tam bir başarıyla ortaya koyamadığı böyle bir metodun sadece ana hatlarını çizer; ancak onun yaklaşımı hala kaçınılmaz bir alternatiftir.

Son olarak Bloch, bir entegrasyon ustasıdır; birbirinden çok farklı verileri bile bir araya getirmeye müsait bir bütünlük vizyonuna sahiptir. Saban tipi, bir taraftan toprak şartlarıyla diğer taraftan da toprak mülkiyeti biçimleriyle alakalıdır. Bloch'un bütünlük anlayışı tam olarak hayatın her bir yönünün diğer yönünü yansıttığı inancına dayanan orijinal bir düşünce olmaktan uzaktır; ama Bloch, bu bütünlük fikrini vurgulama hususunda çoğu kimseden çok daha başarılıdır.

Georges Duby'nin, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval* (1962); İngilizce tercüme, Cynthia Postan, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West* (1068) adlı çalışması, kendine has erdemleri olsa bile, bazı bakımlardan Bloch üzerine bir yorum olarak okunabilir. İki çalışmanın da destekleyici unsurları doğrusu çok farklıdır -Bloch'un canlı ve tamamen şaşırtıcı olduğu yerlerde, Duby kurak ve ağzı sıkıdır-; Bloch'un cesaretle genelleştirmeler yaptığı yerlerde, Duby ihtiyatlı bir şekilde hususî durumları teker teker sayar. Ancak Duby, Bloch'un başarısını maharetle kullanır ve gerçekten ne yapabileceğimizi ve neler bilebileceğimizi selefinden çok daha iyi bir şekilde gösterir. Duby'nin aşikâr olan metoduna gelince kendisi her bir bölüme, verili bir problemle ilgili mevcut delillerin gözden geçirilmesiyle başlar (örneğin, işlenmiş toprağın 12.-13. yüzyılda yaygınlaşması), sonra problemle ilgili bilgimizi örneklerle ortaya koymak için belirli olaylara atıfta bulunur ve son olarak da, somut, test edilebilir hipotezler biçiminde birkaç geçici genelleme (gerekli bütün çekincelerle birlikte) önerir. Gizli olan metodu ise, oldukça farklıdır. Duby, seleflerinin (başta

Bloch olmak üzere, Pirene, Dopsch ve başka birçok kişinin) sonuçlarını, kitabının açıkça ifade edilmemiş programı varsayar. Duby bir anlamda söz konusu kişilerin konuyla alakalı ifadelerini kabul eder, ancak onların konuyla alakalı hipotezlerini eleştirel bir şekilde inceler ve gerektiği yerde onları, gözden geçirilmiş ve daha incelmiş ifadelerle değiştirir. Bu yüzden onun metodu, kelimenin tam anlamıyla bilimseldir ve oldukça düzensiz ve yetersiz delil temelinde nasıl ilerleyeceğimiz konusunda –en azından bir araştırma sahası eğer bol miktarda işe yarayan hipotezler üretmişse- mükemmel bir model sunmaktadır.

Bloch ve Duby'nin birbirine zıt ancak tamamlayıcı yaklaşımları, daha ileri okuma hususunda metodolojik bir çerçeve sunabilir. Çok miktarda eserden oluşan literatüre yaklaşmanın en uygun yolu, *Cambridge Economic History of Europe, I: The Agrarian Life of the Middle Ages* (1. ed. 1942; göz. geç. 2. ed., 1966) ile başlamaktır. (Bu çalışma, Duby'ninki gibi çok doyurucu sistematik bir bibliyografyaya sahiptir) Bu türden başvuru-tarama tarzı çalışmalar, salt açık bir hakikat kaynağı olarak değil; aksine kaynaklar, daha çok problemler ve bu kaynakların eleştirel olarak kullandıklarında üretecekleri stratejiler hakkında bir kavrayış elde etmek maksadıyla incelenmelidir.

Latin Avrupa'dan Merkez İslam Topraklarına dönersek, az önce gözden geçirilen çalışmalarla aynı kavramsal ve metodolojik derinlik paralelinde herhangi bir çalışma bulabilir miyiz? Dikkate değer bir başarıyla Avrupa ve İslam dünyası arasında bir köprü inşa etmeye teşebbüs eden bir çalışma, Thomas F. Glick'in, *Irrigation and Society in Medieval Valencia* (1970) adlı çalışmasıdır. Glick, araştırmasını iki kısma ayırır: Birinci bölüm 13. ve 15. yüzyıl arasındaki Valencia'nın Hıristiyan Krallığının sulama (irrigation) topluluklarının, oldukça bol bir arşiv ve arkeolojik verisine dayanan, yeniden inşasını amaçlamaktadır; ikinci bölüm ise bu sulama sisteminin (hem teknolojik hem de idarî araçlarının) köklerini, hakkında çok daha az delil bulunan Müslüman hâkimiyeti döneminde arama çabasıdır. Glick'in çalışması bize, Bloch'un yakın zamanın "bilinen"inden daha uzağın "bilinmeyen"ine doğru ilerleme fikrine dayanan çalışma ilkesini nasıl izleyeceğimiz konusunda fikir verebilir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Glick'ın araştırmasını kolaylaştıran etkenler, bölgeye rahat erişim ve doğrudan sulamayla ilgili zengin arşiv kaynakları gibi İslamî sahada her zaman elde edilemeyecek birçok kay-

naktır. Ancak, bu avantajlar fazla abartılmamalıdır, çünkü Arapça metinler, çok dağınıktır ve modern İspanya'nın kültür politikaları, geçen yüzyıl ya da ona yakın dönemlere dair polemik yığınları meydana getirmiştir.

İslam dünyasında da, köy yaşamı ve köylüler sınıfının kapsamlı bir anlatısına teşebbüs eden bir çalışmaya sahibiz ve bu çalışma sayesinde, çalışmanın ele aldığı bölge hakkında, Bloch'un "bilinen"i gibi bir çalışma yapabiliriz. Lucette Valensi'nin, *Fellahs tunisiens: l'économie rurale et la vie des campagnes aux 18e et 19e siécles* (1977) (İngilizce tercümesi: Beth Archer'ın, *Tunisian Peasant in the 18th and 19th Centuries* [1985]), adlı çalışması kapsamlılığı, kavramsal derinliği ve ele aldığı konuları belgelendirmesi açısından çarpıcıdır. Glick gibi Valensi de, seçtiği dönem açısından şanslıdır çünkü çalıştığı döneme ait devlet hazinesi kayıt defterlerinin neredeyse bütün serisine sahiptir ve Marsilya Ticaret Odası'nınkiler gibi yakın Avrupa arşivlerini de kullanabiliyordu. Bu bölümün başka bir yerinde Osmanlı arşivlerinin son dönem Ortaçağ ve erken modern dönem ziraî tarihi hakkında ne kadar değerli olabileceğine işaret etme fırsatımız olacak; ancak Valensi, bunları bu amaçla sistematik olarak kullanan ilk kişidir. Valensi'nin kaynaklarının bol olmasının bir diğer nedeni de 1881'de Tunus'un Fransa tarafından işgal edilmesinden sonra, bu ülkenin coğrafyası ve etnografyasının, Valensi tarafından çalışılan dönemin hemen arkasından gelen on yıllar boyunca dikkatli bir şekilde taranmış olmasıdır. Ayrıca hem Arap hem de yabancı ziyaretçiler ülkeyi yüzyıllar boyunca baştan aşağı dolaştılar ve bize çok doyurucu bir tasvir literatürü bıraktılar. Son olarak, çalışmasının arka planı olarak Robert Brunschwing'in, *La Berbérie orientale sous les Hafsides* (2 cilt, 1940–47) adlı klasik çalışması mevcuttu. Hem doğrudan hem de bağlamsal türden böyle bir belgelendirme daha erken dönemler ve başka bölgeler için söz konusu değildir. Öte yandan, bu kaynaklar orada toplanmak için hazır beklemiyorlardı; bunları kullanmak, muazzam bir emek ve zekâ gerektirir. Valensi'nin çalışması, çağdaş antropolojinin ilgileri ve kavramlarıyla doludur ve Valensi bunları konusunun kapsamlı bir yorumu için iyi bir şekilde kullanır. Köy hayatının hemen hemen her yönü -fizikî çevre, (hububat çeşitlerinden evlilik törenlerine kadar) hayatın maddî ve sembolik boyutları ve (hem nesep modelleri, hem de dev-

let aygıtını içeren) toplumsal-kültürel yapıları tarihsel bir değişim modelinde birbirine bağlanır.

En azından kuzey Afrika için, daha uzak dönemlere ait gözlemler yapmak üzere bir başlangıca sahibiz. Bu nokta Tunus'un Avrupa merkezli bir dünya pazarına entegrasyonundan hemen önceye ve bu sürecin getirdiği tüm değişimlere dayanmıştır. Benzer bir çalışma -en azından Mısır ve Suriye-Filistin ve belki de İran'ın bazı bölgeleri için olduğu kadar- diğer birçok bölge için de yapılabilir. Böyle bir araştırma, kırsalı çalışan tarihçiler için Orta Çağların uygulamaları ve kurumları hakkında bir başvuru noktası ve bir model olarak (sömürgeci ve modernleşme dönemi olan) 19.-20. yüzyıla dayanmak zorunda kalmalarına bir son verme konusunda önemli katkılarda bulunabilir.

Ancak, günümüzdeki mevcut durum kabul edilerek ne yapılabilir? Kapsamlı bir köy hayatı tarihinin neye benzediğini sorarak başlayabiliriz. Eğer bu tarih, köylüler üzerinde odaklanacaksa, onun düşünüşünü ve davranışını yönlendiren hava durumundan pazar şartlarına varıncaya kadar her şeyi içermek zorundadır. Aynı zamanda, söz konusu araştırma, bu unsurları açıklanması gereken bir hedef olarak değil köylünün, içinde sosyal kurumlarını ve kültürünü şekillendirdiği çevreyi teşkil eden unsurlar olarak görmelidir. İdeal bir dünyada, bizim bu konularla işe başlamamız ve bunlardan hareketle, temel ilkelerimizi açıklamak için doğal ve toplumsal çevrenin gerekli görülen her veçhesini dâhil edecek şekilde bu konuları genişletmemiz gerekirdi. Bu, malzememizin nihaî sunumu açısından benimsenmesi gereken oldukça elverişli bir strateji olabilirdi. Ancak, Ortaçağ için bu bir araştırma stratejisi olarak asla işe yaramayacaktır; çünkü (akılda tutulması gereken bir kural) köy hayatı ve kültürüne doğrudan ulaşımı sağlayacak çok az belgeye sahibiz. Önce çevreyi tanımlamak ve sonra bu çevre hakkındaki bilgimizi, kaynaklarımızda bulduğumuz dağınık ipuçlarının ve tesadüfî tasvirlerin şifresini çözme hususunda bize yardımcı olması için kullanmak zorundayız.

Köylünün hayatı, işlediği toprakla başlar. Coğrafî determinizmin modern tarihsel düşüncede hiçbir yeri yoktur; ancak iklimin ve toprağın bir köylünün hayatındaki parametreleri ve sınırları belirlediği inkâr edilemez. Herhangi bir köy toplumunun hikâyesi, bütünüyle onun fizikî çevre ile nasıl anlaşmaya başladığının hikâyesidir.

Bu ikinci bir araştırma düzeyini gösterir -yani, köylü toplumlarına avcı-toplayıcılığın ötesinde ayantajlar veren, son derece emek isteyen bir fizikî ortamlar silsilesinde belli ölçüde tahmin edilebilirlik ve kontrol sağlayan hangi teknolojiler geliştirilmişti? Teknoloji, aldatıcı bir kelimedir; aletleri ve makineleri akla getirir ve açıkçası çiftçinin orak, tırpan ya da mekanik bir hasat aleti kullanıp kullanmadığı gerçekten önemlidir. Ancak, aslında 'teknoloji', insanların kendilerini çevrelerine uydurdukları ve bir çevreyi kendi hedeflerine uygun hale getirmeye çalıştıkları bir sanatlar dizisini içerir. Yetiştirilen ürünlerin kalitesini, su idare tekniklerini ve hatta iş organizasyon şekillerini düşünmeliyiz. Keza, hiçbir köylünün çevresel idarenin bu tür problemlerini *ex nihilo* (yoktan var eder tarzda) çözemeyeceğini kabul etmek zorundayız. Aksine, herhangi bir köylü, her zaman bu tür problemler için uzun süre önce tespit edilmiş olan çözümleri miras olarak alır. Bu noktada dikkatli olmalıyız; çok iyi bir şekilde yerleşmiş gelenekler, genellikle yavaş ve sessiz bir biçimde değişirler; yenilik, çoğunlukla müesses hatta görünüşe göre katı bir ortam içinde meydana gelir. Kültürel teknolojide aniden vuku bulan temel değişiklikler, muhtemelen eskilerin yanına yerleşen veya onların yerini alan yeni etnik gruplar ya da kârlı bir ürüne yatırım yapmaya karar veren köy dışından bazı şahıslar (muhtemelen, bir yönetici veya bir kapitalist) gibi dışarıdan gelen aktörlerden kaynaklanacaktır. Bu türden değişiklikler, kaçınılmaz bir şekilde köylü toplumunun dokusunda ani kesintilere yol açar ve sadece bu nedenden ötürü, değişimin bu tür riskleri üstlenecek kadar cesur bir köy hayatından kaynaklanması olası değildir.

Toprak ve su, teknolojiyi zorunlu kıldığı gibi, teknoloji de sosyal yapıyı zorunlu kılmaktadır. Daha önce teknolojinin, uzun bir dönemde ortak çabanın ürünü olan sosyal bir üretim olduğuna işaret etmiştik. Kelimenin tam anlamıyla belirli bir teknoloji, toplumsal düzeni biçimlendirir ve ayakta tutar; yerine getirilmesi gereken görev türleri de bir grup içinde muayyen bir iş bölümünü ve bu nedenle de bu iş bölümü tarafından meydana getirilen sınıf ve statü farklılıklarını sürdürmeyi zorunlu kılmaktadır. Diğer taraftan, var olan sınıflar ve statü farklılıklarını, işlerin bölümlenmesi biçimlendirecektir. Teknoloji ve toplum, birbirlerinin aynasıdır ve biri diğeri olmaksızın anlaşılamaz.

Teknolojinin (üretim araçları), sosyal düzeni çok kesin bir şekilde belirlediğini varsayan ve bunu "El Değirmeni, feodal bir efendinin ol-

duğu bir toplumu, buharlı makine ise endüstriyel kapitalist bir toplumun varlığını gösterir' ifadesi ile açıklayan, Marksist yanlışa düşmemeliyiz (E. H. Carr'ın, *What is History*, [1961], s. 60, adlı çalışmasında iktibas edildi.) Başka hiçbir şey olmasa bile, kabaca birbirine benzer teknolojik temele sahip olan toplumlar arasındaki muazzam farklılıklar, bu türden mekanik ilişkiler yanılsamasından bizi kurtarmalıdır. Köylünün dünyasını anlamak için, içinde düzenli ve öngörülebilir bir temele göre hareket ettiği (aileyle, klanla, köydeki arkadaşlarıyla ve yabancılarla) karşılıklı ilişkiler grubunun tamamını anlamamız gerekir. Burada hemen hemen sonsuz sayıda sorular dizisi ortaya çıkar: Temel yerleşim birimi neydi, bu birim içindeki mensubiyet nasıl tanımlanmıştı, mevcut kaynaklar (toprak, su, aletler, tohum, emek, kredi vs.) üyelere nasıl dağıtılmıştı, bir kimsenin yerleşim içindeki mevkiini ve statüsünü hangi kriterler belirliyordu, bir yerleşim birimindeki üyeleri birbirine (ortak ikâmetgâhın yanı sıra) hangi bağlar bağlıyordu; hangi kararlar yerleşim içinde alınıyordu ve hangi süreçler izleniyordu...?

Köylü toplumlar, tabii ki kendi başlarına var olmamışlardır; daha önce birkaç kez "dışarıdakilere" gönderme yapmıştık. Ancak bu dış aktörler, köylü toplumda oldukça gerçek bir unsurdur ve insanlar arası iletişimin bir parçası olmak bakımından bir akraba ya da komşudan daha az etkili değildir. Bu dış aktörlerin kimler olduğunu (toprak ağaları, vergi toplayıcılar, tüccar) ve vergiler, mecburi hizmet, kiralar, adaletin yönetimi vs. gibi hangi yollarla var olduklarını hissettirdiklerini bilmek zorundayız. Özellikle yabancılar güçlü olduklarında, köylü toplumunu bunların dalaverelerinin bir kurbanı olarak düşünmek çok cezbedicidir. Köylü, bir kurban olabilir, ancak pasif değildir ve onların, dış aktörler tarafından kendisine yöneltilen tehditlerin ve imkânların üstesinden gelmek maksadıyla toplumunu ve eylem modellerini nasıl şekillendirdiğine bakmak gerekir.

Son olarak, "sosyal eylemin sembolik boyutlarını" (Geertz, *The Interpretation of Cultures*, s. 30), köylülerin kendilerine has yaşamlarını içinde tasvir ettikleri ve yorumladıkları yolları aramak için, fizikî ortamın, teknolojinin ve toplumsal yapının 'nesnel' gerçekliklerinin ötesine geçmek zorundayız. Bu şekilde tanımlanmış olan kültürün incelenmesi, şimdiye kadar yaptığımız değerlendirmeden farklı bir araştırma konusunu gerektirmez; evvelce olduğu gibi aynı toprakları, aletleri, vergi siste-

mini vs.'yi inceliyoruz. Ancak şimdi, köylü tarafından hangi anlam ve değerin bu tecrübe bütününe atfedildiğini öğrenmek istiyoruz. Bu noktada, Ortaçağ köylüsünün sessizliği, bir hayalet gibi bizi kuşatır; ancak soruyu sormuş olmamız bile en azından cevapları elde edeceğimiz bazı yollar üzerine düşünme fırsatı verir.

Yukarıdaki değerlendirmelerin hepsi son derece yoğun bir iş yığını oluştururlar. Bunu hangi ölçüde gerçekleştirebiliriz? Bu soruya verilen cevap, köy hayatının incelediğimiz yönüne göre farklı olacaktır.

1. Fiziki Ortam

Tarihçi, araştırma konusunun fizikî boyutu hususunda, oldukça zengindir. Arazi yüzeyi burada, yalnızca gözlemlenmeyi beklemekle kalmıyor fakat aynı zamanda o, bazıları çağdaş durumla, diğerleri ise son on ya da on beş bin yıl boyunca doğal çevrede meydana gelen tarihsel değişimle ilişkili olan, git gide daha derinlikli hale gelen çok sayıda çalışmaya da konu olmaktadır. W. B. Fisher'in, *The Middle East: a Physical Social, and Regional Geography* (ilk baskısı 1950; göz. geç. 7. bsk., 1978) adlı çalışması uzun süre İngilizce'de bu konuyla alakalı standart bir kitap olarak kaldı. Muhtemelen düşünce bakımından daha moderni ve çok etkili bir şekilde takdim edileni ise, P. Beaumont, G. H. Blake ve J. M. Wagstaff'ın, *The Middle East: a Geographical Study* (1976) adlı çalışmalarıdır; bu çalışma Fisher'ınki kadar bile kapsayıcı olmamasına rağmen tarımın da içinde önemli bir yer tuttuğu belirli konular ve sorunlara oldukça iyi bir şekilde eğilmiştir. Yine bu konuyla alakalı olarak bkz., W.C. Brice'ın, *Southwest Asia* (1966); P. Birot ve J. Dresch'in, *La Méditerranée et le Moyen Orient* (2 cilt, 1953-56; Batı Akdeniz hakkındaki 1. cildin göz. geç. yay., 1964) adlı çalışmaları. Son kitap, detaylı ve kapsamlıdır; ancak tabii ki şimdilerde, kullandığı jeolojik kavramların ve verdiği bilgilerin zamanı geçmiştir; üstelik Fırat Nehri'nin doğu bölgelerini de içermemektedir. Bu türden genel bir gözden geçirmeden sonra, bir dizi bölge ve ülke taramasına geçebiliriz. Aşağıdaki çalışmalar bu alandaki son örnekleri içerir:

a. Despois ve R. Raynal, *Géographie de l'Afrique du Nord-Quest* (1967): Kitap ülke ülke ve her bir ülke de kendi içinde bölge bölge olarak düzenlenmiştir.

b. E. Wirth, *Syrien: eine geographishe Landeskunde* (1971): Esas olarak bir ekonomik coğrafyadır (ve oldukça başarılıdır); ancak, Suriye'nin fizikî coğrafyasının çok önemli bir taramasıyla başlar.

c. E. Wirth, *Agrargeogaphie des Irak* (1962).

d. *Cambridge History of Iran, I: The Land of Iran,* ed., W. B. Fisher (1968): Düzensiz ama şu ana kadar bu geniş ve karmaşık alanın en kapsamlı taramasıdır.

e. Xavier de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne* (1958): Güneybatı Anadolu üzerinedir.

Burada zikredilen türden taramalar kesinlikle olmazsa olmazdır; ancak bunlar da bir şekilde yanıltıcı olabilir. Taramalar doğal olarak çağdaş bir yönelime sahiptir; ancak pekçok doğal çevre tarihsel zamanlarda bile pekçok açıdan dikkate değer değişimlere tanık olmuştur. Helenistik ve Roma dönemlerinda Anadolu'nun sistematik olarak ormansızlaştırılması klasik bir örnek olabilir. Bu ormansızlaştırma süreci W. C. Brice'in, "The Turkish Colonization of Anatolia", *BJRL*, (1955) adlı makalesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Birçok yerde bereketli topraklar, bir zamanlar oldukça bol bulunan mineral kaynaklar tüketildiğinden dolayı tuzlaştı. Kısaca, amaçlarımız açısından elverişli olan fizikî coğrafya, tarihsel olarak algılanmalı ve söz konusu coğrafyanın yer üstü ve iklimdeki değişim kalıpları tespit edilmeye çalışılmalıdır. Ve (hepsi olmasa da) bu değişikliklerin birçoğu, beşerî bir varlıkla ilişkilendirilir; bu tür bir coğrafya, beşerî istismar ve işgali, tasvir ettiği sürecin tamamlayıcı bir parçası olarak ele almalıdır. Muhakkak yukarıda araştırılan coğrafyaların çoğu, bu meselelerin pekâlâ farkındadırlar. Ancak onların çevresel değişişim hakkında verdikleri bilgiler -ve özellikle de toprak-insan boyutu- ikinci el olma eğilimindedir. Zaman zaman, hiç coğrafya bilmeyen tarihçilerin spekülasyonlarına bile müracaat etmektedirler.

Elimizde kesinlikle yeterli sayıda tarih merkezli çalışma bulunmamaktadır; ancak bazı iyi belgelenmiş ve iddialı malzemeler mevcuttur. UNESCO için yayınlanan ortak bir çalışma, konuyla alakalı bir kısım yararlı katkılar sağlamıştır: L. Dudley Stamp, *A History of Land Use in Arid Regions* (1961). Özellikle değerli olan çalışmalar, F. K. Hare'nin, "The causation of the arid zone", s. 25–30 ve K. W. Butzer'in, "Climatic change in arid regions since the Pliocene", s. 31–56 adlı makaleleri-

dir. Tamamına yakını uzun vadeli doğal süreçler üzerine odaklanan bir derleme, W.C. Brice, *The Environmental History of the Near and Middle East since the Last Ice Age*'dir (1978). İslam döneminin fizikî çevresi için doğrudan çok az bir değere sahip olsa da bu derleme, son birkaç bin yıldaki iklimsel değişimlerin oldukça dar parametrelerini saptamaya yardım eder ve büyük tarihsel hareketleri açıklamak için tarihçiyi bu tür ilk elde akla gelen faktörlere güven noktasında dikkatli olmaya çağırır.

2. Teknoloji Ve Beşeri Etki

Artık bu noktada, doğal çevrenin kendi kendine yeterli bir sistem olduğu şeklindeki yanılsamayı sürdüremeyiz; beşerî yerleşimin etkisini araştırmak ve -daha dar olarak da- doğayı kendisine uygun hale getirmek maksadıyla insanın hangi türden aletleri ve teknikleri kullandığını sormak zorundayız. Bu probleme, (tümüyle asla tatmin edici olmayan) bir giriş, Stamp'ın, *History of Land Use in Arid Regions* (1961) adlı çalışmasında yer alan R.O. Whyte'nin, "Evolution of land-use in Southwestern Asia" adlı makalesidir. Daha detaylı bir düzeyde, K. V. Flannery'nin "The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia", *Science*, cxlvii, no. 3663 (1965), s. 1247–1255 ile "The Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and The Near East" (P. J. Ucko ve G. W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, 1969) isimli yaygın bir şekilde atıfta bulunulan makaleleriyle başlayabiliriz.

Tarihî döneme geldiğimizde, bu dönem hakkında çok sayıda çalışma vardır. Ancak bunlar, öncelikle iki alan üzerinde yoğunlaşır: Nil'in büyük taşkın yatakları ve aşağı Dicle-Fırat. İkincisi bu çalışmalar, İslam fetihlerinden ve hatta İskender'den önceki kadim dönemlere odaklanma eğilimindedir. Bu bağlamda İslamî dönem, çoğunlukla bu bölgelerdeki ilk büyük medeniyetlerin ortaya çıkışının yarattığı problemlere bir tür eklenti olarak kabul edilir ve İran Platosu ve Suriye-Filistin gibi kritik öneme sahip olan geniş alanlar, genellikle görmezden gelinir.

Bu konuyla ilgili en etkili çalışmalar dizisi, aşağı Irak ve kuzey batı İran'la (Huzistan) ilgili olan çalışmalardır. Robert McC. Adams'ın, *Land Behind Baghdad: a History of Settlement on the Diyala Plains* (1965) adlı

oldukça etkili çalışmasıyla başlanabilir. Adams, Dicle ve Diyala Nehirleri arasındaki alüvyonlu ovanın sulama ağının kökenleri ve (19. yüzyılın sonuna kadarki) gelişimiyle ve bu ağın 6000 yıllık tarihinde beslediği iskân modelleri ve iskân yoğunluğuyla ilgilenir. Onun bu yeniden inşa hususundaki temel vasıtası, yüzey taramasıdır. Bu teknik, Thorkild Jacobsen tarafından elli yıl kadar önce geliştirilmiş ancak, daha önce asla bu şekilde sistematik olarak ve bu kadar büyük ölçekte uygulanmamıştı. Yüzey taraması basitçe, araştırılan alanın yüzeyinde bulunan seramik parçaların derlenmesi, tanımlanması ve bir çizelgesinin çıkarılması işidir. Bu teknik, toprağın sürekli olarak alt üst edildiği daimî iskân yerlerinde bulunan yüzey parçalarının miktarı ve dağılımının, tüm tarihi boyunca insan yerleşiminin nisbî yoğunluğunu yansıttığı kabulüne dayanır. (Aynı zamanda bu metodun detaylı sistematik bir açıklaması için bkz., C. E. Redman ve P. L. Watson'un, "Systematic, Intensive Surface Collection", *American Antiquity*, xxv [1970], s. 279-291)

Böylece Adams, toplanan bilgiyi önce bu alanın jeomorfolojisi (yüzey-bilim verileri) hakkındaki bilgiyle ve sonra da bu bölgenin (tabii ki, geleneksel tarım tekniklerini içeren) beşerî ekolojisi hakkında bilinenle birleştirir. Çağdaş-ekolojik bir çerçeveden tarihsel olana doğru giderek, seramik parçaları hakkındaki bilgiyi mezkûr bölgenin sosyo-politik gelişimine dair (büyük ölçüde metinsel delile dayanan) bir taslakla ilişkilendirmeye çalışır. Bunun tam bir özet olduğu, yani kırsal-tarımsal tarih için bir çerçeve olduğu ve bizatihi tarih olmadığı vurgulanmalıdır. Çalışmanın mantığı çok açıktır: Çalışma geniş hayal gücü kullanılarak elde edilen belgelere dayanır; ancak Adams'ın ifadeleri, çok az detay örnek içermekte olup çoğunlukla geneldir. Yine de, Orta Doğu çalışmalarının ürettiği insan ve çevre arasındaki ilişkiye dair en etkili ve daha ileri çalışmalar için vazgeçilmez bir başlangıç noktasıdır.

Adams çalışmasını, Mezopotamya'nın diğer bölgeleri için de genişletti ve geliştirdi; şimdi Adams'ın bu çalışması (Diyala Ovası ile ilgili birtakım önemli gözden geçirmelerle birlikte) *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of Euphrates* (1981) adlı çalışmada bir araya getirildi. Söz konusu çalışma yüzey taramasının yanı sıra, hava ve LANDSAT (NASA tarafından geliştirilen uydudan yer küreyi gözlemleme projesinin uydu) fotoğrafları kullanır ve oldukça sofistike bir kısım araçlar vasıtasıyla bu veri yığınını yorumlar.

Adams'ın çalışmasının tamamı, bir açıdan tarih ve antropolojik-coğrafik kuram, diğer açıdan ise veri ve bu verinin metodolojik imaları arasındaki daimî bir karşılıklı etkileşim olarak okunabilir. O halde Valensi ile birlikte Adams'ın çalışması, Orta Doğu köylüleri ve kırsal kesim tarihi hakkında yapılması gerekli çalışma türü için model olabilir.

Arkeolojiyi ve çağdaş antropolojiyi, Dicle-Fırat taşkın yatağına dair beşerî etkiyi analiz etmek maksadıyla bir araya getirmeye teşebbüs eden bir çalışma, McGuire Gibson'ın, "Violation of Fallow and Engineered Disaster in Mesopotamian Civilization" adlı, M. Gibson ve T.E. Downing'in, *Irrigation's Impact on Society* (1974) adlı eserlerinin 7-20 sayfaları arasında yer alan makalesidir. Gibson'un tezi, basit ve kışkırtıcıdır: Dicle-Fırat alüvyonundaki nispeten istikrarlı tarım, yüzeye yakın toprağın yoğun bir biçimde kullanılmasını gerektirir; bu kullanım da, yerel grupların yatırım ve üretimle ilgili kararlarının çoğunu kendilerinin almasına imkân tanıyan zayıf ve ademi merkeziyetçi bir devlet kontrolünün olduğu bir yerde mümkündür. Buna karşılık yeterince merkeziyetçi devletler, devasa sulama programları, toprağın yoğun bir şekilde kullanımı vs. sayesinde kısa vadeli geliri en yükseğe çıkartma siyasetini takip ederler. Bu kaçınılmaz bir şekilde bir sistemin çöküşüne ve felaket derecesinde tarımsal gerilemeye yol açar. Gibson, bu bölgede yinelenen bir modeli tasvir etse de o, 1950'lerin sonlarındaki Irak'ın sosyal yapısı ve siyasî faaliyetine yönelik modelini, R. W. Fernea'ın, *Shaykh and Efendi: Changing Patterns of Authority among the El Shabana of Southern Iraq* (1970) adlı analizinden alır. Hem kuramsal hem de önemli bulguları açısından çağdaş antropolojinin Ortaçağ köy toplumunun yeniden inşası için önemi, bu bölümde çok sık bir şekilde yinelenen bir konudur.

Huzistan, hem coğrafik hem de tarihsel olarak Dicle-Fırat kompleksine dahil olsa da, Mezopotamya'dan daha az çalışıldı. Ancak Adams, ilk makalelerinden biriyle bu sahaya katkıda bulundu: "Agriculture and urban life in early southwest Iran", *Science*, cxxxvi (1961), 109–122. Onun ulaştığı sonuçlar, J.A. Needy tarafından, "Sasanian and early Islamic water-control and irrigation systems on the Deh Luran Plain, Iran" (*Downing and Gibson, Irrigation's Impact on Society* [1974], s. 21–24) bölgenin çok daha uzak bir köşesine uygulandı.

Cezire ve Suriye, bu türden uzun süreli çalışmalardan yararlanmadılar. Doğrusu, yalnızca Mısır için Adams'ın çalışmasından daha küçük

ölçekte olsa da, başka bir önemli çalışma daha vardır. K. W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt: a Study in Cultural Ecology* (1976). Butzer'in analizi, yüzey taramasına değil de Mısır'ın zengin edebî ve arkeolojik arşiviyle birleştirilen jeomorfolojik bilgiye dayanır. Bu çalışma, İskender'in fethinden önceki yüzyıllara odaklanır; yine de sulama teknolojisi, demografi ve yerleşim modelleri ile ilgili olarak ulaştığı sonuçlar, İslam tarihçisi için büyük bir değere sahiptir. Butzer bu meselelerin tam tarihini vermez; bu, en azından İslamî dönem için kesinlikle doğrudur; ancak, böyle bir tarihe yol gösterecek paha biçilmez bir çerçeve inşa eder. Onun iddiası, G. Hamdan'ın, "Evolution of irrigation agriculture in Egypt", Stamp, *History of Land-Use in Arid Regions*, (1961), s. 119–122. adlı makalesindeki iddiasıyla karşılaştırılabilir. Hamdan'ın taraması modern zamanlara kadar gelir.

Şimdiye kadar gözden geçirilen çalışmalar, ekolojik meselelerle yani, insan ve onun çevresiyle olan ilişkisiyle ve özellikle de beşerî yerleşimin, nehir yataklarının yoğun miktardaki sularını kanallara yönlendirerek yerin yüzeyini değiştirme biçimleriyle ilgilenir. Bu noktada, daha hususî bir anlamda teknolojiye, halkın geçimini topraktan elde etmek maksadıyla kullandığı araçlara geçmek istiyoruz. Büyük ölçüde, Ortaçağ İslam'ında ziraî teknoloji hakkındaki bilgimiz, dönemle ilgili dokümantasyondan ziyade modern gözlemden hareketle yapılan genelleştirmelere dayanır. Bu sebepten dolayı, özellikle yüzyıllar boyunca ziraî teknolojinin ne kadar değiştiği sorusunun farkında olmalıyız. Teknoloji, bölünmez bir bütün değildir; bazı unsurlar göze çarpan yenilikler, diğerleri ise kadim zamanlardan beri hemen hemen aynı kalmış alışkanlıklar olarak görünebilir. İstikrar ve muhafazakârlık varsayımı elbette cezp edicidir; ancak destekleyecek kanıt olmaksızın bu iddiayı ileri sürmemeliyiz. Konunun kısa ve özlü genel görünüşü, "Filaha", *EI*^{2}, ii, 899-910 (farklı yazarlar)'dan elde edilebilir.

Taramamıza, mahsulün kendisiyle başlamak, yetiştirilecek olan bitkilerin seçimi herhangi bir ziraî teknolojinin temeli olduğu için, mantıklı gibi görünmektedir. Büyük ölçüde her yerde Müslüman köylüler, kadim zamanların hububat merkezli tarımını devam ettirmek zorunda kalmışlardır. Ancak son yıllarda, yeni ürün dizilerinin (ve onlarla birlikte yeni tekniklerin) 6. ve 9. yüzyıl arasında, orta çağların erken bir döneminde, Orta Doğu'ya sokulduğunu ileri süren birçok çalışma yayınlandı. Bu

yeni ürünler, genelde satılmak için üretilen ekinler (şeker, pamuk, çivit otu) ve meyvelerdir. Bunlar, İtalya, Hıristiyan İspanya ya da Kuzey Fransa gibi Müslüman olmayan Akdeniz ülkelerinde oldukça geç bir dönemde ve yavaş bir şekilde yaygınlaşmış olmasına rağmen, İslam dünyasının her yerinde hızlı bir şekilde yayılmıştı. Bu olguyla ilgilenen en sistematik teşebbüs, A. M. Watson'ın çalışmalarında bulunacaktır. Onu konuyla ilgili yazdıkları, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*'de (1983) özetlenir. Bu çalışma, çok geniş bir bibliyografya ve oldukça uzun eleştirel notlar içerir. Watson, bazı mekânlara özellikle düşkündür; ancak belgeleri çok geniş bir alanı kapsar ve o bunları çok iyi bir şekilde kullanır. Watson, bu meseleyi ele alan tek bilim adamı değildir; bir örnek olmak üzere bkz., M. Canard, "Le riz dans le Proche Orient aux premiers siècles de l'Islam", *Arabica*, vi (1959), s. 113-131.

Watson tarafından "yeşil devrim" olarak isimlendirilen süreç doğrusu muazzam sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur; ancak şimdilik biz yalnızca bu yeni ürün dizisini kullanmak için gerekli olan araç ve tekniklerle ilgileniyoruz. Ciddi kronolojik ve bölgesel boşluklar hala devam ediyor olsa da, bu konuda şaşılacak oranda iyi bir durumdayız. Birincisi, Ortaçağ İslam dünyasından (başta Irak ve Endülüs olmak üzere Memlûk Mısırı'ndan) kalma toprak yönetimiyle alakalı önemli metinlere sahibiz. İkincisi, arkeoloji (orta zamanlar değil ancak) kadim zamanlar hakkında önemli bir bilgi ortaya koydu. Son olarak, 19. ve 20. yüzyıl tarım uygulamalarına yönelik Avrupalı gözlemcilerin sayısız tasvirine sahibiz; bu tasvirlerin birçoğu, rastgele kaleme alınmıştır ve geçerli tarihsel bir perspektiften yoksundurlar. Ancak yine de, orta ve kadim dönem bilgilerinin yorumu için faydalı bir başlangıç noktası oluştururlar. Bazı bölgeler için, ilk zamanlardan günümüze kadar kesintisiz ve iyi belgelenmiş bir tarım teknolojisi tarihi yazmak mümkün olacaktır. Bu göz korkutucu çalışmaya henüz girişilmediği de doğrudur.

İran hakkındaki çalışmalar, Hans E. Wulff'un (İran kırsal kesiminde ciddi bir 'modernleşme'nin başlamasından hemen önce yani, 1930'larda yapılan saha gözlemlerine dayanan) mükemmel çalışması, *The Traditional Crafts of Persia* (1966) ile başlar. Bayan A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (1953) adlı çalışması da çiftçilik metotlarına dair bir bölüm içerir; onun bilgileri de, büyük ölçüde (1940'lardan başlayan) saha gözlemlerine dayanır ve bu çalışma da modernleşme öncesine ait-

tir. Son olarak, H. Bowen-Jones'un, *Cambridge History of Iran*, i, (1968), 565-598'de yer alan "Agriculture" adlı yazısında özet olarak genel bir alan taraması vardır.

İran'ın büyük kısmında sulama hayatî öneme sahip bir sanattır ve *qanât* ya da *kârîz* adı verilen yeraltı kanallarının, tipik düzeni geniş bir literatür ortaya koymuştur. Daha önce zikredilen isimlere ilaveten bkz., (a) D. J. Flower, "Water Use in North-east Iran", *Cambridge History of Iran*, i [1968], s. 599-610; (b) Brain Spooner, "Irrigation and society: the Iranian plateau", Downing ve Gibson, *Irrigation's Impact on Society* [1974], s. 43-58; (c) P. W. English, *City and Village in Iran* (1966) ve "The Origin and Spread of Qanâts in the Old World", *Proceedings, APS*, cxii (1968), 170-181. Bölgesel bir farklılık, J. C. Wilkinson'un, *Water and Tribal Settlement in South-east Arabia; a Study of the Aflâj of Oman*'da (1977) tartışılır. English ve Wilkinson'ın monografileri, teknik meselelerin çok ötesine gider ve sosyal, ekonomik ve hukukî çevre ile sulama teknolojisinin önemini incelerler.

Kadim ve Ortaçağ İran'ının araçları ve çiftçilik teknikleri maalesef çok iyi çalışılmadı. (R. J. Braidwood tarafından çok dikkat çekici bir şekilde çalışılan) Plato üzerindeki yerleşik ziraatin esas kökenleri hariç, çok az kırsal merkezli arkeoloji yapıldı ve var olan metinlerin de konuyla alakalı söyleyecek çok fazla şeyleri yoktur. Lampton'ın, "Aspects of Agricultural Organization and Agrarian History of Persia", *HO*, I/vi/6, 1 (1977) adlı makalesinde, kısa ancak yararlı yorumlar vardır. Ortaçağ ile ilgili olarak bazı bilgiler, (çoğunlukla tarih olarak Timur ve Safevi dönemine ait olan) idarî metinlerden ve İbn Havkal ve el-Mukaddesî gibi coğrafyacılardan azar azar toplanabilir. Ancak genel olarak 20. yüzyılın erken dönemleri hakkındaki bilgimizi de işin içine katarak İran'daki Ortaçağ tarım teknolojisini tanımaya çalışmalıyız. Doğru olmasa da uygun olan bu yöntem tehlikeli ama kaçınılmazdır. Ancak ne aradığımızdan emin olduğumuzda, teknolojik istikrarın ve muhafazakârlığın 'anlamlı bir fark içerdiği varsayımını' destekleyecek ya da reddedecek bir metin bulma şansımız olabilir.

Aşağı Irak, çok farklı bir resim ortaya koyar. Buranın çağdaş tarımı hakkında çok az şey biliyoruz; ancak bu konuda önemli bir istisna vardır: Eugen Wirth, *Agrargeographie des Irak* (1962). Buna karşılık, kadim ve Orta Çağların tarımı hakkındaki bilgimiz oldukça iyi durumdadır.

Bölgenin kompleks sulama sistemi birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Adams ve (yukarıda zikredilen) Gibson'ın konuyla alakalı çalışmalarına ilaveten şunlara bkz., Ahmed Sûsa (İngilizce makalede geçen şekliyle, Ahmed Sousa), *Irrigation in Iraq* (1945) ve *er-Reyy ve'l-hadâra fî vâdii'r-Râfideyn* (1968); E. de Vaumas, "Études irakiennes (2eme serie): le contrôle et l'utilisation des eaux du Tigre et de l'Euphrate", *Revue de géographie alpine*, xlvi (1958), 235-331. Bunlar, Claude Cahen tarafından tercüme edilen ve üzerinde çalışılan 11. yüzyılın başlarına ait malî bir metinle karşılaştırılabilir: "Le service de l'irrigation en Iraq au début de xie siécle", *BEO*, xii (1949-51), 117-143.

Tarımsal araç ve metotlar alanının bütünü H. Q. Al-Samarraie tarafından, *Agriculture in Iraq during the 3rd Century A.H.* (1972) adlı yararlı çalışmasında gözden geçirilmiştir (Maalesef bu kitap, birçok baskı hatası yüzünden mahvedilmiştir ve özellikle kitabın sayısal verileri her defa başka delillerle kontrol edilmelidir.) Erken Abbasi ve Sâsânî dönemleri arasında bir dereceye kadar doğrudan bir karşılaştırma, J. Newman'ın, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia between the Years 200 C.E. and 500 C.E.* (1932) adlı eseri sayesinde mümkün oldu. Ancak bu eserle ilgili birtakım uyarılarda bulunmamız gerekmektedir. Newman, ilgisini adetleri önemli biçimde Samarraie tarafından tasvir edilen Hıristiyan ve Müslüman köylülerden farklı bir dinî cemaate çevirmekte ve onun temel kaynağı olan Babil Talmudu, verilerine tarafgir bir bakış açısı kazandırmaktadır. Son olarak, kadim tarıma dair bazı malzemeler, A. Salonen'in, *Agricultura Mesopotamia nach sumerisch-akkadischen Quellen* (1968) adlı çalışmasında verilmiştir.

Ortaçağ Irak'ı bizlere Selevkid (*Seleucid*) döneminden (M.Ö. 312'de Suriye'de kurulmuş olan bir krallık) onuncu yüzyıla kadar Mezopotamya'nın bütün tarım geleneğini özetleyen çok dikkate değer bir metin armağan etti; bu, onuncu yüzyılın başlarında yaşadığı sanılan karanlık ve tartışmalı bir şahsiyete, İbn Wahşiyye'ye atfedilen *Nabataean Agriculture* (*el-Filâhetü'n-nabatiyye*) adlı eserdir. (İbn Wahşiyye'ye dair ilmi tartışmaların bir özeti, T. Fahd'ın *EI*[2], iii, 988-990'daki ilgili maddede bulunabilir. Ancak kökeni, otantikliği ve yazarı kim olursa olsun bu eser, yaklaşık M.S. 900'e kadar Irak'ta mevcut olan toprak ve ürün idare ilmi geleneğini temsil eder ve İran'dan Endülüs'e kadar daha sonraki Müslüman toprak ve ürün idare ilmi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuş-

tur. Çalışmanın birkaç el yazması mevcut olsa da, sahihliği hakkındaki şüphelerden dolayı, tam bir neşir veya tercümesi yapılmadı. Muhtevasının detaylı bir incelemesi, T. Fahd tarafından, "Matériaux pour l'histoire de l'agriculture en Iraq: *al-Filâha n-Nabatiyya*", *HO*, I/vi/6, 1; (1977) adlı makalede yapıldı. İbn Wahşiyye hakkında aynı yazar tarafından yapılan çalışmalar arasından özellikle iki tanesi, bizim konumuzla ilişkilidir: "Conduite d'une exploitation agricole d'après l'Agriculture nabatéenne", *SI*, xxxii (1970), 109–128 ve "Le calendrier de travaux agricoles d'après *al-Filâha n-Nabatiyya*", *Mèlanges Pareja*, i (1974), s. 245–272.

Nabatiler'in Tarımı ve (Ebû Hanife ed-Dîneverî'nin B. Lewin tarafından neşredilen *Kitabü'n-Nebât*'ı gibi) botanik hakkında birkaç eser dışında, başka alanlarda olduğu gibi, Irak hakkında daha faydalı bilgiler de coğrafyacıların eserlerinde aranmalıdır. *BGA*'daki standart çalışmalara ilaveten bkz., Guy Le Strange, "Description of Mesopotamia and Baghdad, written about the year 900 A.D. by Ibn Serapion", *JRAS* (1985), 1-76, 255-315. Coğrafyacıların Irak ve İran'a dair çalışmaları, Le Strange'ın, *Lands of the Eastern Caliphate* (1905) adlı çalışmasında münasip bir şekilde yeniden ifade edilir. Coğrafyacılar doğrudan çiftçilik aletleri ve teknikleri hakkında konuşacak kadar bir bilgiye sahip değillerdir; ancak yakın zamanlara ilişkin bilgimizi, yetiştirilen ürün türlerine dair ipuçlarıyla birleştirerek bir anlatı inşa etme imkânımız olabilir. Mesela, bir bölgenin başlıca ürün kaynağının arpa olduğu vurgulanıyorsa bu, toprağın tuz oranının yüksek olduğunu, sınırlı su kaynakları olduğunu ve kışın ürün alındığını akla getirir. Ancak eğer bir bölge, ana pirinç üreticisi olarak tanımlanırsa bu bölgede, bol su ve sağlam kanallar (ya da tarıma yeni açılmış topraklar) bulmayı bekleyebiliriz. Aynı zamanda pirinç, çok farklı teknikleri gerektirir ve bu yüzden de yeni bir toprak işleyici nüfusla mı yoksa bir bakıma bir dizi yeni görev için tekrar seferber edilmiş eski işleyicilerle mi karşı karşıya olduğumuzu sorabiliriz.

Ortaçağ Irak'ı hakkındaki doğrudan bilgimiz, Suriye-Filistin ile ilgili olanla kıyaslanamaz; burada bizim bilgimiz, bir tarafta Kitab-ı Mukaddes antikitesi, öte yanda ise geç 19. ve 20. yüzyılların yer aldığı kronolojik sınırlarda yoğunlaşır. Aynı zamanda, bölgesel bir dengesizlik vardır ve bu dengesizliğin, geniş genelleme yapmayı sevenlerin çıkardıkları sonuçları çarpıtması oldukça muhtemeldir. Belirli nedenlerden dolayı,

Şam vahaları ve Asi (Orontes) vadisi de dikkate değer bir ilgiye mazhar olsa da, Filistin hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Kuzey Suriye, Havran ve daha içerideki steplerle ilgili olarak çok az çalışma yapıldı. Ortaçağ İslamı hakkındaki yazılı kaynaklarımız azdır. Konuyla alakalı bilgiler, coğrafyacılar ve kronik yazarlarında mevcut olan sınırlı veri parçalarından ibarettir; ne yazık ki Mısır hakkında bulacağımız türden idarî metinler ve toprak-ürün yönetimine ilişkin çalışmalar bu bölge için mevcut değildir. Bu eksikliğin telafisi adına, (şimdiye kadar yalnızca Filistin konusunda köy hayatıyla ilgili olarak araştırılan) Osmanlı arşivlerinin ve Haçlı devletlerinden kalma boş ümitler uyandıran birkaç fragmanın varlığına işaret edelim.

20. yüzyıla ilişkin birçok yetkin saha taraması mevcuttur. Bu konuyla alakalı olarak yapılan en son çalışma, daha önce atıf yapılan Eugen Wirth'in, *Syrien: eine Geographische Landeskunde* (1971) isimli eserinin; ürün dağılımı, su yönetimi vs. ile ilgili 3. ve 5. bölümleri burası için özellikle uygundur. Ancak kitap, güçlü bir biçimde çağdaş olana odaklanmıştır ve yazıldığı zaman sistematik modernizasyon oldukça ilerlemiş olduğundan, bu çalışma daha önceki dönemler için çok büyük bir ihtiyatla kullanılmalıdır. 1930'lardan üç iyi bölgesel coğrafya kitabı zikredilebilir:

1. Richard Thoumin, Géographie humaine de la Syrie centrale, (1936).
2. J. Weulersse, La pays des Alaouites, (2 cilt, 1940).
3. A.g.e., L'Oronte: étude de fleuve (1940).

Özellikle çiftçilik üzerine değerli bir klavuz, André Latron'un, *La vie rurale en Syrie et au Liban* (1936) ve Weulersse'in klasik çalışması *Paysans de Syrie et du Proche Orient*'de (1946) bulunacaktır. Bu çalışmaların hepsi, Fransız mandasının görüş ve endişelerini hatırlatan çalışmalardır. Ancak, onların ziraî metotlar ve toprak kullanımı hususundaki önemli bilgileri geçerliliğini sürdürmektedir. Son olarak Şam'ın ve Şam vahasının kompleks sulama sistemi, daha önce atıfta bulunulan R. Tresse'in, "L'irrigation dans la Ghouta de Damas", *REI*, iii (1929), s. 461–574 adlı makalesinde analiz edilir.

20. yüzyılın başlarında Filistin, iki eski çalışmada ele alındı: (a) Arthur Ruppin, *Syrien als Wirtschaftsgebiet* (1917). Ruppin Suriye'nin geri

kalan kısmı hakkında elde edebildiği türden bilgileri de metne dâhil eder; (b) Gustav Dalman'ın hacimli derlemesi, *Arbeit und Sitte in Palästina* (6 cilt, 1928–39). Bu çalışmanın I. ve II. ciltleri burada ele aldığımız konularla yakından ilgilidir.

İslam Ortaçağ'ı için, elimizde yalnızca kısa çalışmalar bulunmaktadır. Tek teşebbüs, içinde oldukça genel ifadeler barındıran N. Elisséeff'in, *Nur al-Din* (3 cilt, 1976), iii, s. 875-900'idir. Gerçekte onun ifadeleri, yukarıda zikredilen modern Suriye'nin Fransızca anlatılarında ya da Joshua Prawer'in 1952'de basılan ve *Crusader Institutions* (1980) s. 169–180, 184-187'de yeniden gözden geçirilen ve genişletilen çok değerli çalışmasında bulunanların basit bir genellemesinden ibarettir. Bazı noktalar, oldukça iyi eleştirel bir tavsiye olan Claude Cahen'in, "Le régime rural syrien au temps de la domination franque", *BFLUS* (1951), 286–310 adlı makalesinden elde edilebilir. Kendisini göremesem de, yakın zamanda yapılan umut verici bir çalışma, Fâlih Hüseyin'in, *el-Hayâtü'z-zirâi'iyye fî-Bilâdi'ş-Şâm fi'l-asri'l-ümevî* (1978) adlı eseridir.

Bu üç çalışmanın yetersiz sonuçları dışında öğrenilecek başka bir şey yok mudur? Sahip olduğumuz kaynakların genişçe bir incelemesi uğraşmaya değer kazançlar sağlayacaktır. Osmanlı arşivleri, çiftçinin günlük işleri hakkında çok az bilgi verse de mahsüller, devir işlemleri vs. hakkında bizi fazlasıyla bilgilendirebilir. Bu ifade W.-D. Hütteroth ve K. Abdulfettah tarafından 1596–97 yılındaki Osmanlı nüfus sayımı temelinde inşa edilen, ürün bazlı analiz edilmiş, tarım gelirlerinin ayrıntılı haritalarıyla doğrulanmıştır: *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century* (1977). Onlar tarafından kullanılan vergi kayıt bilgileri (*defter-i mufassal*), Osmanlı kanunnâmelerindeki düzenlemelerle birlikte genişletilebilir. Suriye hakkında yayınlananlar için uygun bir giriş, R. Mantran ve J. Sauvaget'in, *Réglements fiscaux ottomans: les provinces syriennes* (1951) adlı çalışmasıdır; *bkz.*, elinizdeki kitabın özellikle 214-215 ve 282-283. sayfaları. Şüphesiz, araştırma noktasındaki zahmetli ve korkutucu görevi üstlenmeye hazır olan bir kimse için şer'i mahkeme ve evkaf kayıtlarında gömülü muazzam miktarda bilgi vardır. Osmanlı-merkezli bir veriyi daha önceki zamanlara meşru bir şekilde hangi ölçüde uygulayabiliriz? 15. yüzyılın herhangi bir problem yaratması olası değildir. Ancak daha önceki yüzyıllar hakkındaki, sürekliliğe dair bir ifade, açık (ve henüz ispat edilmemiş) bir

teknolojik muhafazakârlık ya da durgunluk tezine dayanmak zorundadır. Ve araçlar Roma'dan modern zamanlara kadar aşağı yukarı aynı kalsa da, ürünlerin seçimi ve devirler ve iş organizasyonu, yine de değişime tabiidir. Osmanlı arşivlerinin birkaç konu hakkında bize verdikleri, bu kitabın kapsama alanına giren en son döneme ilişkin güvenilir bir başvuru noktasıdır. Onlardan, gerçekte bize verebilecekleri bilgiden daha fazlasını isteyemeyiz.

Memlûklüler dönemi için, sınırlı bir idarî literatür vardır. Bu literatürün büyük bir kısmı Mısırlılar tarafından yazılmıştır (bundan dolayı da Suriye şartları hakkında ikinci el kaynaklardır) ve modern bilim adamlarının çok az ilgisini çekmişlerdir. Bu katı ifadenin bir istisnası, (yaklaşık 1320'de telif edilen) en-Nüveyrî'nin, *Nihâyetü'l-arab*'ındaki ufak bir pasajdır; bu parça daha sonra Claude Cahen tarafından çevrilmiş ve çalışılmıştır: "Aperçu sur less impôts du sol en Syria au Moyen Age", *JESHO*, xviii (1975), 233–244; aynı zamanda Prawer'ın, *Crusader Institutions* 173'te iktibas edilmiştir. (Şaşırtıcı derecede az) bazı bilgi kırıntıları, konumuzla ilgili bölümleri Maurice Gaudefroy-Demombynes tarafından, *La Syrie à l'époque des Mameloukes*'de (1923) tercüme edilen Kalkaşendî'nin *Subhu'l-a'şâ*'sından elde edilebilir. Bu metinlerin en kıymetlisi, muhtemelen el-Umerî'nin, *Mesâliku'l-absâr*'ı olabilir (yaklaşık 1320'de telif edildi). Ancak daha önce işaret edildiği gibi bu yoğun çalışma, Mısır ve Suriye açısından hala incelenmemiştir. Haçlı seferleri öncesi dönemler hakkında elimizde kaynak olarak, yalnızca çalışmaları Guy Le Strange tarafından, *Palestine under the Moslems* (1890) adlı eserinde özetlenen coğrafyacılar vardır. (Le Strange'in Halep'i Filistin'in kuzey uzantısı olarak ele aldığına dikkat edin).

Mısır'ın eşsiz su kullanım sistemine, Butzer ve Hamdan'ın makaleleriyle ilişkili olarak daha önce işaret edilmişti. Mevcut teknolojik bağlamda, Modern Mısır'ın yıl boyu süren sulama sisteminin kurucusu olmayı herkesten daha fazla hak eden William Willcocks'un eski çalışmasını, *Egyptian Irrigation* (1. bsk. 1889; J. I. Craig ile ortak olarak yazılan 3. baskı büyük ölçüde genişletildi, 1913), ilave etmeliyiz. Toprağı gerçek anlamda işleme sanatı, daha az dikkat çekti; ancak İslam zamanlarına dair bilgimiz bile oldukça azdır. Çok ilginç bir kaynak malzeme grubu, el-Mahzûmî, İbn Memmati ve el-Makrizi'nin yönetimle ilgili metinlerinde gömülü bulunan almanaklar ya da ziraî vergi takvimleri, yakın

zamanlarda Charles Pellat tarafından, *Cinq calendries égyptiens* (1986) adlı çalışmasında yayınlandı ve tercüme edildi. Claude Cahen, el-Mahzûmî ve İbn Memmâtî'deki ziraî veriler hakkında iki faydalı çalışmayla konuya katkıda bulundu: (a) "Á propos de quelques almanachs et calendriers de l'Égypte médiévale", *JESHO*, v (1962), s. 151–159; (b) "Al-Makhzûmî and Ibn Mammâtî sur l'agriculture égyptienne médiévale", *AI*, x (1972), s. 141–151. (İki makale de, *Makhzumiyyat*'ta tekrar basıldı) Konunun iyi, kısa bir sentezi, R. S. Cooper tarafından, "Agriculture in Egypt, 640–1800", *HO*, I/vi/6, 1; (1977) adlı çalışmasında verilir. Sulama teknikleri ve ürünlerinin, Ortaçağ Arapça metinlerine dayalı detaylı bir incelemesi D. Müller-Wodarg tarafından "Die Landwirtshaft Ägyptens in der frühen Abbasidenzeit", *Islam*, xxxi (1954), 174–227; xxxii (1955–57), 14–78, 141–167; xxxiii (1958), 310–321 adlı makalede verilir. Son olarak Memlûklüler dönemi hakkında, çok iyi bir şekilde belgelenmiş bir çalışma, Hassanein Rabie'nin, "Some Technical Aspects of Agriculture in Medieval Egypt", Udovitch'in, *The Islamic Middle East, 700–1900* (1981), s. 59-90'da yer alan makalesinde bulunur. Mevcut haliyle övgüye değer olan bu çalışma tabii ki, mümkün olanın bir başlangıcını oluşturur; Mısır hakkında bu eşsiz zengin kaynak, hemen hemen her dönemin aynı doğrultuda yapılacak sistematik çalışmalarını destekleyebilir.

Ortaçağ metinlerinin yorumu için değerli bir referans noktası sağlayan modern dönemin başlarında kullanılan geleneksel teknolojiye aşina olmanın bir yolu, oldukça duygusal olsa da çekici bir kitap olan H. H. Ayrout'nun, *Moeurs et coutumes des fellahs* (1938) adlı çalışmasıdır. Bu kitabın (yorumlar içeren) İngilizce bir tercümesi J. A. Williams tarafından *The Egyptian Peasant* (1963) adıyla yapıldı. Konuyla alakalı daha sistematik olan bir eser ise, G. P. Foaden ve F. Fletcher'in iki ciltlik *Textbook of Egyptian Agriculture* (1908) adlı çalışmasıdır. Ancak bu ve Ayrout'nun anlatımındaki ifadeler, ihtiyatlı bir şekilde kullanılması gerekir; Foaden ve Fletcher, modern tarz makineye ve hatta (havuz sisteminden farklı olarak) yıl boyu süren sulamaya geçişten önceki döneme ait olsalar bile, yüzyılın bitiminde yetişen ürünler, Orta Çağlarda yetişenlerden oldukça farklıdırlar. Ve bu olgu, doğrudan ve dolaylı birçok yolla çiftçilik uygulamalarını etkilemiş olmalıdır. Bu yüzden de, Mısır ziraatının sistematik ve bilimsel bir tasvirinin öncü çabasına bakmaya

değer: M.P.S. Girard'ın Napolyon'un Mısır seferinde yer alan bilginler tarafından ortaya konulan büyük *Description de l'Égypte* adlı çalışmada yer alan, "Mémoire sur l'agriculture, l'industrie, et le commerce de l'Égypte" adlı çalışmasıdır.

Hem Firavunlar devri hem de Helenistik-Roman antikitesi, birçok önemli çalışma tarafından sunulmuştur. Bu önemli çalışmalar arasında şunlara bakınız:

1. Fernande Hartmann, L'agriculture dans l'ancienne Égypte, (1923).

2. M. Schnebel, Die Landwirtschaft in hellenistischen Ägypten, (1925).

3. Naphtali Lewis, Life in Egypt under Roman Rule, (1983).

Mısır'dan İspanya'ya doğru geçiyoruz; bu bölge Müslüman doğudan coğrafî olarak izolasyonu ve daha da önemlisi Müslüman İspanya'nın, -biri İbn Vahşiyye'nin Irak geleneğinden diğeri ise doğrudan Roma dünyasından devralınan- iki tarz toprak ve ürün yönetim sisteminin bir sentezine şahit olması nedeniyle alışılmışın dışında bir ilgiyi hak ediyor.

Roma geleneğinin ne olduğu, hem teorik hem de pratik olarak, K. D. White'ın şu çalışmaları sayesinde incelenebilir: *Roman Farming* (1970) ve *Agricultural Implements of the Roman World* (1967). White, İtalya üzerine yoğunlaşır; ancak bazı örneklerini de İspanya ve Kuzey Afrika'dan alır. Bu yüzden de White'ın çalışması, Batı Akdeniz'in ziraî tarihi hakkındaki ciddi bir çalışmanın temeli olmalıdır; onun çalışması, *The Cambridge Economic History of Europe*'da, I (1966) yer alan iki bölümle karşılaştırılabilir: (a) C. E. Stevens, "Agriculture and Rural Life in the Later Roman Empire" ve (b) Charles Parain, "The Evolution of Agricultural Technique". Müslüman İspanya hakkında White'ın çalışması kadar tamamen somut ve detaylı hiçbir çalışma yoktur. Bu ülkenin toprak ve ürün idare geleneği ve onun pratik uygulaması Lucie Bolens'in, *Les méthodes culturales au Moyen Age d'après les traités d'agronomes andalous: traditions et techniques* (1974) adlı monografisinde de incelenmiştir. Kitap, üç yeni teknik çalışmanın ilavesiyle, *Agronomes andalous du Moyen Age* (1981) adıyla basıldı. Onun ulaştığı sonuçların kısa bir özeti, "L'agriculture hispano-arabe au Moyen Age", *HO*, I/vi/6, 1; (1977)'de bulunabilir. Bayan Lucie'nin analiz ettiği toprak yönetimi

ile ilgili metinlerin bir kısmı, tercüme olarak mevcuttur. Şüphesiz bunların en önemlisi, Banqueri (1802) tarafından Arapça metni neşredilen İbnü'l-Avâm'ın *Kitâbü'l-Filâha*'sıdır; söz konusu eserin Fransızca tercümesi J. J. Clément-Mullet tarafından yapılmıştır (2 cilt, 1864–67). İbn Bessâl'in *Kitâbü'l-kasd ve'l-beyân* (Öneri ve Açıklama Kitabı) iki şekilde mevcuttur: (a) Ortaçağ'da Kastilya'da yapılan bir özet, ed. J. M. Millas-Vallicrosa, *Andalus*, xiii (1948), 356–430; (b) Eksik parçalar halinde bulunan ve yazarı belli olmayan el yazmalarına dayanılarak Millas-Vallicrosa ve M. Aziman tarafından *Kitâbü'l-filâha* adıyla yayınlanmış olan bir Arapça metindir (1955). Her türden bilgi çeşitlemesi olan meşhur Kurtuba (Cordova) Takvimi'nin, bu tarzın Mısırlı geleneğiyle bazı ilişkileri olduğu görülüyor, bkz., Charles Pellat, *Le calendrier de Cordoue* (1961). Müslüman-İspanya tarımının diğer metinsel kaynaklarına gelince, bunlar değerli olmakla birlikte daha az özgündürler; bunların özet bir taraması Rachel Arié'nin, "La vie économique de l'Espagne musulmane", *HO*, I/vi/6, 1; (1977) adlı makalesinde bulunabilir.

Eğer toprak yönetimi uzmanlarının ifadelerini Glick (*Irrigation and Society in Medieval Valencia*) tarafından kullanılan arşiv ve arkeolojik malzeme türüyle bir araya getirirsek, Ortaçağ İslam toplumunun çiftçilik araçları ve metotlarını yeniden inşa etme hususunda daha iyi bir pozisyonda -Mısır'dakinden, muhtemelen de Irak'takinden daha iyi- oluruz. Böyle bir yeniden inşa özel bir değere sahiptir. İspanya ekolojik olarak Nil ve Dicle-Fırat vadilerinden çok farklı olduğu için bu yeniden inşa özellikle önemlidir, çünkü bu sayede Ortaçağ Müslüman çiftçisinin sahip olduğu teknoloji alternatifleri hakkında bir fikir edinebiliriz.

3. Tarım Ve Toplumsal Düzen

Daha önce, teknolojinin sosyal bir düzeni yansıttığını ileri sürmüştük; yalnızca ziraî araçlar değil fakat onların nasıl kullanıldığı da ziraî bir sistemi şekillendirir. O zaman bir sonraki adım köy toplumlarını; bir kimsenin çevresine kendisini uydurması ve onu kendi faydası için kullanması hususunda açık bir çerçeve teşkil ettikleri için göz önünde bulundurmaya yönelmek olacaktır. Ancak bu noktada, köy toplumunu ve onun kültürünü görmezden geleceğiz; çünkü bu konu hakkında doğrudan bilgimiz çok zayıftır; Ortaçağ metinleri, hemen hemen konuyla ala-

kalı söyleyecek hiçbir söze sahip değildir ve Ortaçağ kırsal yerleşim mekânları hakkında (en azından bize maddî kültür hakkında bir şeyler anlatacak olan) bir kazı da yapılmamıştır. Köy toplulukları ve içinde doğdukları kültür çevresinin kapsayıcı bir çerçevesini oluşturabilirsek, köy toplumları ve kültürlerini bir dereceye kadar güvenilir bir şekilde yeniden inşa edebiliriz. Söz konusu bağlamı kısmen doğal çevre, kısmen teknolojik düzey, şehir ve imparatorluklarda bulunan dış sosyal, ekonomik ve siyasî güçler tarafından belirlenirler. Bir köylü için, vergilerin karmaşık ve çoğu kez kaba mekanizması, toprak yönetimi ve kent pazarları, hava durumu gibi gündelik hayatın bir parçasıdır ve onlar gibi hemen hemen kontrol edilemez bir etkendir. O zaman, ziraî vergi yönetimi, toprak mülkiyeti ve kent merkezli pazarlama sistemleri vb. köylünün hayatına etki eden dış faktörlere kısaca bakmak zorundayız. Açıkçası bu faktörler, kendi başlarına büyük araştırma konularıdır ve onların bir kısmı, diğer bölümlerde ele alınmıştı (özellikle bkz., Yedinci ve Dokuzuncu Bölümler). Burada yalnızca onların köy toplumu üzerindeki etkilerine işaret etme ihtiyacı duyuyoruz.

Lambton'ın (şimdilerde, *Continuity and Change in Medieval Persia* [1988] adlı çalışmasıyla özellikle de, beşinci ve altıncı bölümleriyle eksikleri giderilen) *Landlord and Peasant in Persia*'sı, toprak mülkiyeti ve ziraî yönetim meseleleri üzerinde odaklanır. Bu çalışma, yalnızca İran için değil fakat Selçuklular ve onların ardından gelenlerin hâkimiyetine geçen diğer bölgeler (Irak, Cezire, Anadolu ve Suriye) için de değerli olan standart bir başvuru kitabıdır. Kitap, geniş bir alana, iyi bir belgelemeye dayanan somut detaylara ve sağlam eleştirel bir akla sahiptir. Yazarın tek bir bölgenin veya dönemin verilerinden hareketle genelleme yapmaya karşı çıkması takdire değerdir. Diğer yandan, Bayan Lambton'ın, malzemelerini bir bütün halinde sunmamasından dolayı kitabı okumak biraz kafa karıştırıcıdır. Önemli bir yorum belirli meseleler ve onların ayrıntılarının oluşturduğu dağınık görünüşün hemen altında bir yerde durmaktadır; ama ilk okumada onu tespit etmek güçtür. En basit anlamda Lambton, aşağıda zikredilecek olan tezlerinin, bütün İslam dönemi boyunca İran'ın ziraî tarihi açısından doğru olduğunu ileri sürmüştür: (1) (Bazı bakımlardan antik zamanlardakinin aksine) İran-İslam yüksek kültürü, hemen hemen neredeyse köylüyü ve onun sosyal rolünü görmezden gelir ya da iyimser bir bakış açısıyla çıkarcı bir anla-

yışla onu, devleti ve seçkinleri destekleyen gelirlerin bir kaynağı olarak görür; kısaca köylü ve onun efendisi arasında değerler, amaçlar ve tutumlar bakımından ayrılık vardı; (2) İranlı toprak sahibi, tipik olarak servetini ve gücünü, devlete hizmetten elde ederdi; ironik bir şekilde devlet -merkezi yönetim-, genel olarak köylünün üzerinde etkin bir kontrol kuramayacak kadar ya da istese bile köylülerin hukukî ve geleneksel haklarını korumak maksadıyla müdahale edemeyecek kadar acizdi; (3) En azından Rıza Şah zamanına kadar, İranlı toprak sahibi kendi arazisini, sosyal statüsünün ve kısmen güvenli bir gelirin kaynağı olarak kabul ediyordu; onları, rasyonel olarak yönetilebilir ve geliştirilebilir bir yatırım olarak görmüyordu. Bundan dolayı da, araziye yeni sermaye girdisi genelde önemsizdi. Tabii ki bu sürekliliklerin aksine, Lambton, toprak sahibi-köylü ilişkisini yöneten kurumsal biçimlerin sürekli ve merkezi gücün özelliklerine uygun olarak normal bir şekilde değiştiğini ortaya koyar.

Ortaçağ İran tarihindeki bu dönemin çok önemli bir yorumu, I. P. Petrushevsky tarafından, "The Socio-Economic History of Iran under the Il-Khans", *Cambridge History of Iran*, v [1968], s. 483–537 adlı makalesinde sunulmaktadır. Bu yazı, esas olarak onun *Zemledelie i agrarnie otnosheniya v Irane XIII-XIV vekov* (1960) adlı temel çalışmasının İngilizce bir özetidir. Söz konusu eserin, Kerim Kishâvarz tarafından, *Kishâvarzî va Munâsabât-i 'Arzî dar Îrân-i 'Ahd-i Mughul* (2 cilt, 1966) adıyla yapılan Farsça güzel bir tercümesi vardır. Petrushevsky, Marksist çerçeveyi, polemik amaçlı değil de analitik bir tarzda kullanır ve onun tarzı konumuz çerçevesinde, oldukça etkili bir yaklaşım olarak görünür.

Abbasilerin yönetimi altında, doğu İslam dünyasındaki birçok devlet tarafından kabul edilen bir model haline gelmiş olan Irak'ın yönetim sistemi, büyük miktarda ilmi çalışmanın konusu olmuştur; ancak araştırmalar özellikle, toprak mülkiyeti ve çok az da ziraat yönetimi üzerinde odaklanmıştır. Son dönemde yapılan genel bir gözden geçirme, al-Samarraie'nin, *Agriculture in Iraq in the 3rd Century A.H.* (1970) adlı çalışmasında verilir. Bir kişi, bu eseri takip ederek, geçici, takibi zor ancak her zaman realite ile yakın temas halinde olan Claude Cahen'in birkaç çalışması vasıtasıyla karmaşık ortamda kendisine bir yol bulabilir: (a) "Le service de l'irrigation en Iraq au début du xie siécle", *BEO*, xii (1949–51), s. 117–143; (b) "Quelques problèmes économiques et fis-

caux de l'Iraq buyide d'après un traité de mathématique", *AIEO*, (1952), s. 326–363; (c) "Fiscalité, propriété, antagonismes sociaux en Haute-Mésopatamie au temps des premiers Abbasides d'après Denys de Tell-Mahré", *Arabica*, viii (1953), s. 25–52. (Son üç makale, *Peuples musulmans dans l'histoire médievale*'de yeniden basıldı). Konuyla alakalı daha fazla bilgi, A. A. ed-Dûrî'nin, *Târîhü'l-Irâki'l-iktisâdî fi'l-karni'r-râbii'l-Hicrî* (1948) adlı eserinde bulunabilir. Erken İslamî dönem hakkında bkz., Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900* adlı çalışmasındaki iki katkı: (a) M. G. Morony, "Landholding in Seventh-Century Iraq: Late Sasanian and Early Islamic Patterns", s. 135-176; (b) I. M. Lapidus, "Arab Settlement and Economic Development of Iraq and Iran in the Age of Umayyad and Early Abbasid Caliphs", s. 177-208.

Ebû Yûsuf, Yahyâ b. Âdem ve Kudâme b. Ca'fer tarafından yazılan *Haraç* konulu klasik hukuk metinleri, Irak'taki toprak mülkiyeti ve kırsal kesim yönetimi çalışan tarihçi için önemli bilgilere sahiptir. (*bkz.*, Dokuzuncu Bölüm, s. 266) Bu konular hakkındaki eski ilmi literatür, şu üç çalışmada tekrar gözden geçirilip eleştirilmiştir:

1. Frede Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period, with Special Reference to Circumstances in Iraq* (1950). Cahen'in *Arabica* (1954), s. 346-353'deki değerlendirmesiyle karşılaştırınız.

2. D. C. Dennett, *Conversion and the Poll-Tax in Early Islam* (1950). (Dennett'in çalışması, aynı zamanda Mısır hakkında uzun bir bölüm ve oldukça eksik olsa da Suriye ve Horasan'a dair de ilginç bölümler içerir.)

3. H. M. Tabatabai, *Kharâj in Islamic Law* (1938). (Nesnel tarihsel bir gerçeklik inşa etmeye yönelik bir çaba olmaktan ziyade metinlerde var olan doktrinlerin genel bir araştırması ve hukukî tenkidi.)

Literatürde hemen hemen bütünüyle ihmal edilen Ortaçağ Suriye'sinin vergi yönetimi ve toprak mülkiyeti sistemi, burada gözden geçirilebilir. Şer'î mahkeme sicillerine dayanan geç Osmanlı dönemlerine dair bir çalışma, Memlûk döneminin sonu hakkında da bulunabilecek bilgi türünün bir örneği olarak okunabilir: A. K. Rafeq, "Economic Relations between Damascus and the Dependent Countryside, 1734–1771" (Udovitch, *The Islamic Middle East*, s. 653–686). En azından Eyyûbî ve Memlûk dönemi Mısır yönetimini, daha önce Yedinci Bö-

lümde incelemiştik; burada yalnızca şunları bir kez daha hatırlamak yeterli olacaktır: K. Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period* (1981) ve Michael Brett'in, "The Way of the Peasant", *BSOAS*, xlvii (1984), 44-56'da yer alan değerlendirme yazısı. Ancak burada faaliyet gösteren pazarlama sistemleri konusunda, bazı isimlerin zikredilmesi iyi olur. S. D. Goitein'in, *A Mediterranean Society, I: Economic Foundations* (1967) adlı çalışması, Fâtımî dönemi fiyatları, yiyeceklerin nasıl alınıp satıldığı vs. gibi konular hakkında çok değerli bilgilerle doludur; ancak düşünce olarak tasviri olmaktan daha ziyade analitiktir ve Fâtımî pazar yerinin hiçbir hazır modeli burada verilmemiştir. Buna karşılık Eliyahu Ashtor, yorumları Ortaçağ Akdeniz dünyası hakkında birçok tecrübeye sahip olan tarihçileri ikna etmede başarısız olsa da, otuz küsur yıl boyunca topladığı fiyatlar ve ücretler hakkındaki geniş bilgi sermayesinin ekonomik bir yorumunu inşa etmeye çalıştı. Ashtor, kendi konumunun genel bir sentezini, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (1976) adlı çalışmasında yapıyor. Ancak ekonomik modelleri tartışmalı olsa da, verdiği bilgiler ciddi ama eleştirel bir incelemeyi hak ediyor. Onun birçok çalışması arasında, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*'ı (1969) ve bir makalesini zikretmek yeterli olacaktır: "Quelques problèmes que soulève l'histoire des prix dans l'Orient médiéval". Bu son çalışma, Myriam Rosen-Ayalon editörlüğünde, *Studies in Honor of Gaston Wiet* (1977), s. 203-234'de yer alır ve büyük ölçüde 9./15. yüzyıl Mısır'ı ile ilgidir. Bu çalışmanın bir eleştirisi, Boaz Shoshan tarafından, "Money Supply and Grain Prices in Fifteenth-Century Egypt", *Economic History Review*, ser. 2, xxxvi (1983), 47–67 adlı kitapta verilir. Memlûk askerî seçkinlerinin hububat pazarına hakim olma yollarını analiz etmeye yönelik önemli bir çaba, I. M. Lapidus tarafından, "The Grain economy of Mamluk Egypt", *JESHO*, xii (1969), s. 1-15'te ortaya konulur.

Kuzey Afrika daha çok ihmal edilmiş gibi görünüyor; Mohamed Talbi'nin Udovitch, *The Islamic Middle East*, s. 209-250'de yer alan, "Law and Economy in Ifriqiyya (Tunisia) in the Third Islamic Century. Agriculture and the Role of Slaves in the Country's Economy" adlı tebliğine bakınız.

İspanya hakkında daha önce *HO*'da iktibas edilen Rachel Arié'nin makalesine ilave olarak, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides,*

1232–1492 (1973) adlı tezindeki ekonomik hayata dair özet bölümleri ekleyebiliriz. Konuyla alakalı daha zengin ancak yalnızca onuncu yüzyılı ele alan bir çalışma da, E. Lévi-Provençal'ın ziraat, ekonomik hayat ve yönetime dair uzun bölümler içeren *Histoire de l'Espagne musulmane* (3 cilt, 1944–53) adlı eserinin *Le siécle du califat de Cordoue* başlıklı III. cildidir. Lévi-Provençal ve Arié arasındaki iki yüzyıl için, C. E. Dubler'in "Über das Wirtschaftsleben auf der Iberischen Halbinsel von XI zum XIII Jahrhundert", *Romanica Helvetica*, (1943)'de yer alan çalışmasından çıkarılacak olan faydalı ham malzemeler vardır.

Eğer bütün bu malzemeler, içinde köylünün hayatını şekillendirmeye çalıştığı dış faktörleri, sınırları ve yapıları vasat derecede de olsa makul bir çerçevede tespit etmemize izin veriyorsa, o zaman bu hayatın gerçekten ne olduğunu öğrenebilir miyiz? 20. yüzyılın ortası için böyle bir sorunun cevabı, evettir; Orta Doğu köylüsü hakkında gerçekten çok az çalışma vardır, ancak yine de neler yapılabileceğine dair bir fikir verecek kadar çalışmaya sahibiz. Bu çalışmalarla ilgili problem, onların tarihsel derinlikten yoksun olmalarıdır; bizim hemen hemen bütün 'bilimsel' gözlemlerimiz ve yorumlarımız en iyi ihtimalle I. Dünya Savaşı'ndan öteye gitmez. Bu dönem, bölgenin ziraî hayatının, küresel pazar sistemi içindeki rolüyle, yeni toprak rejimiyle, seleflerinden çok daha fazla kırsal tarım hayatına nüfuz edebilen devlet bürokrasisiyle birlikte derinden bir değişim geçirdiği bir zamandır. Köylünün doğal olmasa bile teknolojik ve kurumsal çevresi, hemen hemen tanınamayacak bir şekilde değişmişti ve bu yüzden de, köylünün toplumsal yapısının ve kültürünün istikrar içinde ve sıkıntısız bir biçimde devam ettiğini iddia etmek son derece riskli olacaktır.

Tabii ki, geç dönem Osmanlı köy toplumunu yeniden düzenlemeye yönelik birkaç teşebbüs oldu. Valensi'nin, *Fellahs Tunisiens*'e (1977) ilave olarak, Abdürrahim Abdürrahim'in *er-Rîf'ü'l-Mısrî fi'l-karni's-sâmini aşere* (1974) adlı öncü çalışmasını bir örnek olarak zikredebiliriz. Kısmen çağdaş gözleme dayanan ancak, Osmanlı dokümanları vasıtasıyla bu çağdaş gözlemi teyit ve tashih edebilecek bu türden çalışmalar, daha uzak dönemlerle ilgili çalışmalar için bir tür ara kontrol noktası olarak hizmet görebilir. Birincisi bunlar, modern çalışmaları anakronizmlerden kurtarma hususunda ihtiyaç duyulan adımlara işaret edebilir; ikincisi, sömürge/Sanayi Devrimi öncesi bir döneme güvenli bir biçimde demir

atmış olan bir olgu ve ifadeler bütünü sağlar. Ancak, Valensi (ve daha az iddialı bir düzeyde Abdürrahim) dışında, henüz bu tür çalışmalar koleksiyonuna sahip değiliz; bunu yapmak gelecek nesil araştırmacıların başarması gereken önemli bir görev olacaktır.

Çağdaş köy hayatına dair çalışmalar bize ne anlatacaktır? Bu çalışmalar, en azından sorma ihtiyacı duyacağımız sorular hakkında bir fikir verebilir ve Orta Çağlara ait metinlerin parçalı ipuçlarına karşı bizi uyanık tutar. Bütün çalışmaların hepsini gözden geçiremeyiz; bu yüzden, yorumlarımızı, birbirlerini tamamlayıcı özellik ve bakış açılarına sahip olan üçüyle sınırlayacağız:

1. P. W. English, City and Village in Iran: Settlement and Economy in the Kirman Basin (1966).

2. Jacques Weulersse, Paysans de Syria et du Proche Orient (1946).

3. R. T. Antoun, Arab Village: a Social Structural Study of a Trans-Jordanian Peasant Community (1972).

English, Kirman havzasının farklı bölge ve sosyal ünitelerinin, faal bir ekonomik bütünde nasıl bir araya getirildiğini soruşturan ekonomik bir coğrafya kaleme aldı; onun ilgi alanı kentsel hâkimiyettir, yani, Kirman şehrinin (ya da orada ikâmet eden elitin) bölgenin tüm ekonomik faaliyetler ağı üzerinde hâkim bir kontrol mekanizması kurmasıyla ilgilenmektedir. Bu kontrol, kısmen üretim araçlarının (toprak, koyun, halı tezgâhları) mülkiyetiyle, ama daha çok da küçük köy ve kasaba ürünlerine yönelik pazarların kontrolüyle özdeşleştirilebilir. Nihaî olarak şehrin hâkimiyeti, sulama olmaksızın Kirman havzasında tarım yapmanın imkânsız olduğu gerçeğine dayanır ve yalnızca şehirde ortaya çıkan seçkinler büyük kanal sistemini inşa edecek zaman ve paraya sahiptirler. Niçin seçkinler köyden çok şehirlidirler? Bunun nedeni en azından kısmen şehrin yönetim ve güç merkezi anlamında geleneksel rolüdür ve Kirman elitinin çoğunluğu kariyerlerine -her zaman sadık olmasa da- devlet görevlisi olarak başlamışlardır.

English'in analizinde köylü kendini ne kadar belirgin bir biçimde gösterir? Köylü, ekonomik bir aktör olarak gerçekten çok belirgindir; onun üretim ve dağıtım sistemindeki karmaşık rolü dikkatli bir şekilde çizilmiş ve bölgenin sınıf yapısı oldukça iyi anlatılmıştır. Ancak köy toplumunun kendisi, bir sosyal ilişkiler sistemi yaratmak maksadıyla köylü-

lerin bir araya geliş biçimleri hala belirsiz ve oldukça özet halde kalmaya devam etmektedir. Köy siyaseti, yani köy toplumu içinde kararların alındığı alan ve bu tür kararların ortaya çıkmasında kullanılan mekanizma hakkında da açık bir düşünceye sahibiz.

English'in takdimindeki bu tür boşluklar bir vurgu meselesi olarak kabul edilirse eksiklik olarak görülmeyebilir. Ancak English'in tarihsel sürece ilişkin bakışı yetersiz olduğu için kusurdan söz edebiliriz. O Kirman havzasının ekonomik sistemini çok eski olarak görür: "Modern İran'ın sosyal ve ekonomik yapısı özde, Pers ve Sâsânî İran'ının feodal yapısına benzer" (s. 88). Diğer yandan kentli seçkinlerin sermaye kontrolü, uluslararası pazarların Kirman halı dokumacılığı üzerindeki etkisi hakkındaki kendine özgü dili, "feodal" teriminin yanlış bir yere oturtulduğunu akla getirmektedir. Bir bilim adamı, Kirman'ın sosyo-ekonomik yapısının 17. yüzyıldan itibaren, kapitalist bir dünya sistemine artan bir şekilde entegrasyonunu yansıttığını ileri sürdü. Muhtemelen Wallerstein'cı bu ifade bile oldukça basittir; ancak bu ifade English'in analizinin açıklığı ve ikna ediciliği bizi bunu yapmaya zorlasa bile, onun ulaştığı sonuçların geçmişe yansıtılamayacağını göstermesi açısından yeterlidir. Ancak onun sorularını kullanabiliriz: Köy mevcut bir ekonomik sistem içinde hangi role sahipti? Köy içinde ekonomik hayatın hangi fonksiyonları sürdürülüyordu? Köyüler gerçekten hangi tür kararlar alıyorlardı? vs.

English'in bölgesel ekonomik bakış açısının aksine Weulersse'nin, *Paysans de Syrie* adlı çalışması, Suriye köyü hakkında bütüncül bir yaklaşımı temsil eder. Bu eser eksiksiz bir çalışma olarak, muhtemelen Orta Doğu'daki modern köylü toplum hakkında şimdiye kadar yazılmış olan en tatmin edici kitaptır; köylünün hayatına yön veren dört nüfuz alanı (çevre, teknoloji, dış aktörler, köy toplumu ve kültürü) ile ilgilenir. Kitap, oldukça kapsayıcı ve detaylıdır; canlı ve etkili bir şekilde yazılmıştır. Marc Bloch tarafından başlatılan serideki (*Le Paysan et la Terre*) yerini almayı tamamıyla hak etmektedir.

Tüm bu olumlu özelliklerine karşın, eserin vahim kusurları da vardır. Bu kusurlardan biri, yazarın Suriye'deki iki farklı bölgeden -Şam'ın Ğuta'sı ve doktora araştırmasını yaptığı Asi vadisi ve Cebel-i Ensâriye'den- hareketle genellemeler yapmaya yönelik temayülüdür. Daha da önemlisi, Weulersse'nin (coğrafyacılar ve antropologlar arasında çok

yaygın bir başarısızlık olan) hakiki bir tarihsel anlayıştan yoksun oluşudur. Weulersse tarafından betimlenen durum, 1858 Osmanlı Toprak Reformu Yasası'yla ilişkilendirilen çok hususî şartların bir araya gelmesinden doğmuştur. Yazar, söz konusu bu politik-ekonomik sürecin ancak çok azının farkında gibidir. Bir yerde, ziraî durumun köklerini, coğrafî determinizm ve kadim geleneğin bir kombinasyonunda bulur (a.g.e., s. 53 vd.); bir başka yerde ise, -(göçebe merkezli kültürüyle) Araplığın ve (şehirli olan savaşçılar ve tüccarların inancı olan) İslam'ın ziraî hayata temelde düşman olduğunu iddia etmek gibi- karakterbilimci açıklamalar yapmaktadır. Weulersse, şehir ve kırsal kesim arasında geniş ve üstesinden gelinemeyecek bir boşluk bulunduğunu ve bunların hemen hemen ortak hiçbir özelliği olmayan iki farklı nüfus olduğunu iddia eder. Onun ifadelerinde, çok eski Doğu ve Batı çatışmasına yönelik imalar bile bulabiliriz. Bir düzeyde, açıkçası Weulersse'nin metni, Suriye'deki Fransa Mandası'na yönelik (tamamen yürekten bir) savunma olarak okunması gerekir. Bizim Weulersse'den alabileceğimiz şey, onun bütüncülük anlayışı, bir hayat tarzını hazırlayan unsurları tespit ve tasvir etmeye yönelik yeteneği ve bu unsurların karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri yolların farkında oluşudur.

Ancak, Weulersse'in çok az dikkat çektiği bir konu, Suriye köyünün dâhili sosyal ilişkileridir. Burası, pekçok açıdan daha küçük ve daha az ufuk açıcı olsa da, Antoun'un metninin katkı sağlayacağı yerdir. Antoun, soy, evlilik ve ev ahalisini ve kabile üyelerini birbirine bağlayan mallara doğrudan eğilir. Dahası o, bir taraftan sosyal değerler ve normlar arasındaki karşılıklı daimî etkileşimi ve diğer yandan ise bireylerin hedeflerini, bir şeyi başarma tutkusunu ve çatışmalarını gösterir. Köylüler herkes kadar toplumlarının kendilerinden bekledikleri ideal rollere uyum gösterirler. Aksine, köylüler bu değerleri reddetmeksizin, onları kendi avantajları için manipule etmeye çalışırlar. Hatta Antoun'un olan bitene dair ifadeleri, kesinlikle mekanik bir tarzda Suriye ve Ürdün'deki diğer köylere bile uygulanamaz. Ancak o bize, bir köyde hayatın nasıl döndüğü, yani kaynakların nasıl dağıtıldığı, hangi kararların kimler tarafından alındığı hakkında bir fikir verir. Bu türden bir çalışmanın dersini özümsemek, 'aileler' ve 'kabileler' hakkındaki kolaycı dile bir daha dönmeme kararlılığı anlamına gelir.

Burada, bir ikazda bulunmak uygundur. *Vox anthropologi vox Dei non est.* Tecrübeli ve akıllı bir antropolog bile, gözlemlediği şey hakkında fena halde yanıltılabilir ve onun ifadeleri, bir kaynağınki kadar teste, teyit edilmeye ve yeniden yorumlanmaya tabidir. Bu noktayı görmek için yalnızca Emrys Peters'in J. Pitt-Rivers tarafından derlenen *Mediterranean Countrymen*'de (1963) yer alan ve Louise Sweet (ed.), *Peoples and Cultures of the Middle East* (2 cilt, 1970), i, 76-123'de yeniden basılan "Aspects of Rank and Status among Muslims in a Lebanese Village" adlı parlak ve etkili makalesini okumak ve sonra yazarın on yıl sonra, R. Antoun ve I. Harik (ed.) *Rural Politics and Social Change in the Middle East* (1972), s. 165-197'de yer alan "Shifts in Power in a Lebanese Village" adlı çalışmasında kendi görüşlerinden vazgeçtiği görülebilir.

Tartıştığımız çalışmaların üçü de, bir kısım kültürel boyutlara sahiptir; yani onların hepsi de, köylülerin kendilerini anladıkları; kendileri ve bu dünyadaki yerleri hakkında konuştukları tarzlara dair söyleyecek bir şeyleri vardır. Ancak, Clifford Geertz tarafından yapılan Java ve Bali hakkında oldukça dikkat çekici ve köy kültürü üzerine odaklanan iyi çalışmalar, hala çok nadirdir. H. A. Winkler'in, *Ägyptische Volkskunde* (1936), Winifred Blackman'in, *The Fellahin of Upper Egypt* (1972) ve Hasan el-Shamy'nin, *Egyptian Folktales* (1980) gibi belli alanlarla ilgili birtakım halkbilim koleksiyonlarına sahibiz. Ancak çok sık olarak da bu malzeme, onu ortaya çıkaran bağlamdan koparılır ve (Blackman örneğinde olduğu gibi) bağlamından koparılmadığı zaman da, kentli ya da yabancı seçkinlerin bir nevi hoşgörüsünü ifade eder. Dahası, bu malzemenin önemli bir kısmının çok eski olduğu ortada olsa da, onlardan elde ettiğimiz herhangi bir bilgiyi daha önceki yüzyıllara gelişigüzel uygulayamayız. Hiyeroglifle yazılmış bir papirüste ya da bir Ortaçağ el yazmasında bir kısım modern uygulamalarla tam bir paralellik olsa bile, onun bugünkü ile aynı anlama geldiğini nasıl bileceğiz?

el-Şirbînî'nin kaleme aldığı *Hazzü'l-kuhûf li qasîd Ebî Şedûf* adında 17. yüzyıl Mısır'ından kalma köylü davranış ve normları hakkında olan çok ilginç bir metne sahibiz. Metin, köy hayatının fakirliğini ve kabalığını acımasız bir şekilde eleştirmektedir. Modern Mısır eleştirmenleri, bu metinde geç dönem Osmanlı feodal düzeni tarafından yaratılan baskı ve ahlâkî çöküşe yönelik bir tepki olduğu değerlendirmesinde bulunma eğilimindedirler. Bu bakış açısından hareketle yapılan ilmi bir değerlen-

dirme, A. R. 'Abd al-Raheim'in, "Hazz al-Quhûf: a New Source for the Study of the Fellahin of Egypt in the XVIIth and XVIIIth Centuries", *JESHO*, xviii (1975), 245–270 adlı makalesidir. Ancak bu görüş, *Fellah and Townsman in the Middle East* [1982], s. 3-47'de yer alan "Shirbînî's Hazz al-Quhûf and its Significance" adlı makalede, bu çalışmanın, küçük bir kasaba âliminin kendisiyle dinî ve ahlâkî açıdan sakıncalı olan bir köylü arasına bir mesafe koyma kaygısıyla bizatihi köylülere yönelik bir saldırı olduğunu ileri süren Gabriel Baur tarafından reddedildi. Her iki durumda da bu görüş, bir Mısırlının köy hayatı hakkındaki görüşüdür ve İslam toplumunun bu kesimi için bizim ulaşabileceğimiz en ileri aşamadır.

O halde, Ortaçağ İslam dünyasındaki köylü toplumu ve kültürünün muteber bir tarihini yazmak mümkün müdür? Yukarıda söylediklerimizden bunun mümkün olmadığı çıkarılabilir; yapabileceğimiz en iyi şey, akla uygun bir yeniden inşa düşüncesidir. Bu bile, bizim sahip olduğumuzdan daha fazlasıdır ve hipotetik ifadelerin, ne amaçla oldukları tespit edilebilirse zararı yoktur. Gerçekte, bunlar bize, ortaya çıkan yeni deliller ışığında sınanabilecek bir öneriler bütünü sunar. Ancak hangi delil çıkarsa çıksın bu, yalnızca hem tarihçi hem de antropolog olan bir bilim adamı tarafından etkili bir şekilde kullanılabilecektir; işte gerçek anlamda sorunun çözümü bu bakış açıları ve disiplinlerin bir bileşimini başarmada yatmaktadır.

Bibliyografya Dizini

Genelde madde girdileri yazara göredir. Bir yazara ait birden fazla veri madde girildiğinde iki kural geçerlidir: (1) kitaplar ve monografiler makalelerden ve derleme kitaplardaki bölümlerden önce gelir; (2) bu iki kategorinin her birinde eserler yayın sırasına göre sıralanmıştır. Ortak yazarlı kitap ya da derlemeler ilk yazarın adına göre olup bu yazarın tüm diğer maddelerinden sonraya konulmuştur. İsimsiz eserler, ansiklopediler ve birçok yazarın metinlerini içine alan tahkik metinler eserin başlığına göre sıralanmıştır. Her bir kaynağın sonunda yer alan koyu yazılmış sayfa numaraları o kaynağın bu kitap içinde yer aldığı sayfaları göstermektedir.

Abbott, Nabia, *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute.* Chicago, University of Chicago Press, 1938. s. 67

___, *Studies in Arabic Literary Papyri, I: Historical Texts*, Oriental Institute Publications, lxxv, Chicago, University of Chicago Press, 1957. s. 106

___, *Studies in Arabic Literary Papyri, II: Qur'anic Commentary and Tradition*, Oriental Institute Publications, lxxvi, Chicago, University of Chicago Press, 1967. s. 106

___, "Arabic Papyri of the Reign of Ğa'far al-Mutawakkil 'ala-llah", *ZDMG*, xcii (1938), 88-135. s. 73

Abdulbaki, Muhammad Fuad, yay., *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, 1364/1945. s. 42

Abd al-Raheim, 'Abd al-Raheim A. (Abdürrahim), "Hazz al-Quhûf: a new source for the study of the fellahin of Egypt in the XVIIth and XVIIIth centuries", *JESHO*, xviii (1975), 245-270. s. 373

Abdurrahim, Abdurrahim, *er-Rîf'ü'l-Mısrî fi'l-karni's-sâmini-aşere,* Kahire, Matba'atü'l-Cami'ati 'Aynü'ş-Şems, 1974. s. 369

Abd al-Raziq, Ahmad, "Le vizirat et les vizirs d'Égypte au temps des Mamluks", *AI*, xvi (1980), 183-239. s. 229

Abiad, Malak, "Origine et développement des dictionnaires biographiques arabes", *BEO*, xxxi (1979), 7-15. s. 109

Abstracta Iranica, Supplément à Studia Iranica, Leiden, E. J. Brill, the Institut Français d'Iranologie a Téhéran için, Cilt 1, 1978'den günümüze kadar. s. 30

Abstracta Islamica, Extrait de la *Revue des études islamiques,* Paris, P. Geuthner, Cilt 1, 1927'den günümüze kadar. s. 29

Abû Sâlih, *The Churches and Monasteries of Egypt*, çev. A. J. Butler ve B. Evetts, Oxford, Clarendon Press, 1894-95. s. 340

Ackerman, Phyllis, *bkz.*, Pope, Arthur U.

Adamec, Ludwig W., ed., *Historical and Political Gazetteer of Afghanistan*, 6 cilt, Graz, Akademische Druckerei, 1972-85. s. 41

___, *Historical Gazetteer of Iran*, 3 cilt, devam ediyor, Graz, Akademische Druckerei, 1976-88. s. 29

Adams, Robert McC., *Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1965. s. 294, 348

____, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1981. s. 355

____, "Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran", *Science*, cxxxvi (1961), 109-122. s. 356

Afrika Kartenwerk, thk., J. H. Schultze, Berlin ve Stuttgart, Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1976 devam ediyor. s. 39

Afshar, Iraj, *Bibliographie des catalogues des manuscrits persans*, Publications de l'Université de Tehran, no. 485. Tehran, 1337/1958. s. 66

Aghnides, Nicholas P., *Mohammedan Theories of Finance*, Columbia University Studies in History, Economics and Public Law, 70, New York, Columbia University Press, 1916; tekr. bsk. Lahore, 1961 s. 267

Ahlwardt, Wilhelm, *Verzeichnis der arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 10 cilt, Berlin, L. Schade, 1887-1899. s. s63

Ahmad, M. Hilmy M., "Some Notes on Arabic Historiography during the Zengid and Ayyubid Periods (521-648/1127-1250)", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 79-97. s. 295

Ahmad, S. Maqbul, "Djughrafiya", *EI*^{2}, ii, 575-587. s. 277

Ahmad, S. Maqbul ve A. Rahman, eds., *Al-Mas'ûdî Millenary Commemoration Volume*, Aligarh, 1960. s. 105

Ahmed, Munir-ud-Din, *Muslim Education and the Scholars' Social Status up to the Fifth Century Muslim Era in the Light of Ta'rîkh Baghdâd*, Zürih, Verlag Der Islam, 1968. s. 249

Ahbâru'd-devleti'l-abbâsiyye, (Anonim) ed., A. A. ed-Dûrî ve A. J. el-Muttalibî, Beyrut, Darü't-Tali'a, 1971. *Ayrıca bkz.*, Gryaznevich, P. A. s. 151, 159

Alarcón y Santón, M. A. ve R. G. de Linares, *Los documentos arabes diplomaticos del archivo de la Corona de Aragon*, Madrid-Granada, 1940. s. 74

Album, Stephen, ed., *Marsden's Numismata Orientalia Illustrata*, New York, Attic Books, 1977. s. 76

Alderson, Anthony Dolphin, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, Clarendon Press, 1956. s. 42

'Alî, Cevâd, "Mevârid Târîhü't-Taberî", *Mecelletü'l-Mecma'u'l-ilmi'l-ırâkî*, i (1950), 143-231; ii (1951), 135-190; iii (1954), 16-58; viii (1961), 425-436. s. 111

Allan, J. ve Dominique Sourdel, "Khâtam", *EI²*, iv, 1102-1105. s. 69

Alparslan, Ali, "Khatt", *EI²*, iv, 1122-1126. s. 57

Amar, Emile, "La pierre de touche des fetwas", *Archives Marocaines*, xii (1908), xiii (1909). s. 269

Amari, Michele, *I diplomi arabi del R. Archivio Fiorentino*, Florence, 1863. s. 71

Amedroz, H. F., "The Office of Kadi in the Ahkâm Sultâniyya of Mawardi", *JRAS* (1910), 761-796. s. 275

____, "The Mazâlim Jurisdiction in the Ahkâm Sultâniyya of Mawardi", *JRAS* (1911), 635-674. s. 275

____, "The Hisba Jurisdiction in the Ahkâm Sultâniyya of Mawardi", *JRAS*, (1916), 77-101, 287-314. s. 275

el-'Âmilî, *bkz.*, el-Hurr el-'Âmilî.

Amin, Muhammad M., *Catalogue des documents d'archives du Caire, de 239/853 à 922/1516, suivi de l'édition critique de neuf documents*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1981. s. 72, 214, 272

Anderson, Margaret, *Arabic Materials in English Translation: a Bibliography of Works from the Pre-Islamic Period to 1977*, Boston, G. K. Hall, 1980. s. 31

Anklesaria, B. T., *The Pahlavi Rivayat of Aturnfarnbag and Farnbagsros*, 2 cilt, Bombay, Industrial Press, 1969. s. 338

Antoun, Richard A., *Arab Village: a Social Structural Study of a Transjordanian Peasant Community*, Bloomington, Indiana University Press, 1972. s. 370

Antoun, Richard ve Iliya Harik, eds., *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, Bloomington ve Londra, Indiana University Press, 1972. *Bkz.*, Peters, Emrys. s. 372

Arafat, Walid N., "Early Critics of the Authenticity of the Poetry of the Sira", *BSOAS*, xxi (1958), 453-463. s. 121

___, "An Aspect of the Forger's Art in Early Islamic Poetry", *BSOAS*, xxviii (1965), 477-482. s. 121

___, *ayrıca bkz.*, Hassân b. Sâbit.

Arberry, A. J., ed., *Specimens of Arabic and Persian Palaeography*, Londra, India Office, 1939. s. 56

___, *The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic Manuscripts*, 6 cilt, Dublin, E. Walker, 1955-66. s. 56

___, *The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Persian Manuscripts and Miniatures*, 3 cilt, Dublin, Hodges, Figgis, 1959-62. s. 57

Arié, Rachel, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides, 1232-1492*, Paris, E. de Boccard, 1973. s. 369

___, "La vie économique de l'Espagne musulmane", *HO*, I/vi/6, blm. 1 (1977), 239-254. s. 365

___, D. Urvoy'un tanıtımı, *Le monde des ulemas andalous*, *Islam*, lx (1983), 324-325.

el-'Arînî, E. E., *el-İktâ'u'l-harbî fî zemani selâtini'l-memâlik*, Kahire, 1956. s. 122

Arkoun, Mohammed, *Contribution à l'étude de l'humanisme arabe au ive/xe siècle: Miskawayh, philosophe et historien*, Paris, J. Vrin, 1970. s. 172

Arnold, T. ve A. Guillaume, eds., *The Legacy of Islam*, Oxford, Clarendon Press, 1931. *Bkz.*, Kramers, J. H. s. 277

Ashtor, Eliyahu, *Toledot ha-Yehudim be-Mizrayim ve-Suria tahat Shilton ha-Mamlukim*, 3 cilt, Kudüs, Mossad Harav Kook, 1944-70. *Ayrıca bkz.*, Goitein, S. D. s. 328

___, *Korot ha-Yehudim bi-Sefarad ha-Muslemit*, 2 cilt, Kudüs, Kiryat Sefer, 1960-66. İngilizceye çev., Aaron ve Jenny M. Klein, *The Jews of Muslim Spain* adıyla, 2 cilt, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1973-79. s. 328

___, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1969. s. 374

___, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Londra, William Collins & Sons, 1976. s. 374

___, "Quelques problemes que soulève l'histoire des prix dans l'Orient médiéval", M. Rosen-Ayalon, ed., *Studies in Memory of Gaston Wiet*, 203-234. s. 368

___, *Ayrıca bkz.*, Ashtor-Strauss, E.; Strauss, Eli.

Ashtor-Strauss, E., "L'administration urbaine en Syrie médiévale", *RSO*, xxxi (1956), 73-128. s. 301

Asin Palacios, Miguel, *Abenházam de Cordoba y su historia crítica de las ideas religiosas*, Madrid, Tipografia de la "Revista de archives", 1927-32. s. 148

el-Askalânî, İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6 cilt, 3 cilt kitap halinde, Haydarabad, Dakkan, Dâiretü'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, 1329-31/1911-13. s. 112

___, *Tehzîbü't-tehzîb*, 12 cilt, Haydarabad, Dakkan, Dâiretü'l-Ma'ârifi'n-Nizâmiyye, 1325-27/1907-10. Yeni baskı, Ali Muhammed el-Bicâvî, 8 cilt, Kahire, Dâru'n-Nahdati'l-Mısr-i li't-Tab' ve'n-Nesh, 1970-72. s. 111

Atıl, Esin, *Renaissance of Islam: Art of the Mamluks*, Washington, D.C., Smithsonian Institution, 1981. s. 91

Atiya, A. S., *The Arabic Manuscripts of Mt. Sinai*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1955. s. 22, 73

Attal, Robert, *Les juifs d'Afrique du Nord: bibliographie*, Kudüs, Ben-Zvi Institute, 1973. s. 328

___, *Bibliography of the Writings of Professor Shelomo Dov Goitein*, Kudüs, Hebrew University Press, 1975. s. 326

Auchterlonie, Paul, *Arabic Bibliographical Dictionaries: A Summary Guide and Bibliography*, Durham, Middle East Libraries Committee, 1987. s. 52, 234

'Awwâd, Kürkîs, *Fehârisü'l-mahtûtâti'l-'arabiyye fî'l-'âlem. Catalogues of the Arabic Manuscripts in the World*, 2 cilt, Kuveyt, Institute of Arabic Manuscripts; Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization, 1405/1984. s. 64

Ayalon, David, *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)*, Londra, Variorum Reprints, 1977. s. 225

____, *The Mamluk Military Society*, Londra, Variorum Reprints, 1979. s. 225

____, "Studies on the Structure of the Mamluk Army", *BSOAS*, xv (1953), 203-238, 448-476; xvi (1954), 57-90. s. 225

____, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *JESHO*, i (1958), 37-65, 257-296. s. 225

____, "Mamluk", *EI²*, vi, 314-321. s. 225

Ayoub, Mahmoud M., *The Qur'an and Its Interpreters*, Cilt I, Albany, State University of New York Press, 1984. s. 42

Ayrout, Henry Habib, *Moeurs et coutumes des fellahs*, Paris, Payot, 1938. Çev. ve göz. geç., J. A. Williams, *The Egyptian Peasant*, Boston, Beacon Press, 1963. s. 363

al-Azmeh, Aziz, *Ibn Khaldûn in Modern Scholarship: A Study in Orientalism*, Londra, Third World Center for Research and Publishing, 1981. s. 173

____, Ibn Khaldun, *an Essay in Reinterpretation*, Londra, Frank Cass, 1982. s. 173

Azmi, Mohammad M., (Kongre Kütüphanesi'ndeki yazılış şekli: el-A'zami, M. M.), *Studies in Early Hadith Literature*, Beyrut, el-Mektebü'l-İslami, 1968. s. 112

Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, O. Harrassowitz, 1927. s. 54

Baer, Eva, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, Albany, State University of New York Press, 1983. s. 90

Baer, Gabriel, *Fellah and Townsman in the Middle East: Studies in Social History*, Londra, Frank Cass, 1982. s. 373

(a) "Shirbînî's Hazz al-Quhûf and its Significance", 3-47. s. 373

(b) "Fellah Rebellion in Egypt and the Fertile Crescent", s. 253-323.

(c) "Village and City in Egypt and Syria, 1500-1914", 49-100. Ayrıca Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 595-652.

el-Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark beyne'l-firâk ve beyânü'l-firkati'n-nâciye*, s. 148

a. Thk., M. Bedr, Kahire, Matbaatu'l-Ma'arif, 1910.

b. Thk., M. Abdülhamid, Kahire, Muhammed Ali Sabih, tarihsiz [1964?]

c. *Moslem Schisms and Sects*, (çev.), Cilt I: Kate Seelye (New York, Columbia University Press, 1920); Cilt II: A. B. Halkin (Tel Aviv, Palestine Publishing Co., 1935). s. 148

Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ keşfi'z-zünûn*, thk., M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rif'at Bilge, 2 cilt, 1 cilt kitap halinde, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945-47. s. 52

Bakhît, M. A., ed., *Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham during the Early Islamic Period up to 40 A.H/640 A.D.*, 3 cilt, Amman, University of Jordan, 1987. s. 109

el-Belâzurî, Ahmed ibn Yahya, *Ensâbü'l-eşrâf*, s. 170

Cilt I. Thk., M. Hamidullah, Kahire, Darü'l-Ma'arif, 1959.

Cilt II. Thk., M. el-Mahmudi, Beyrut, Darü't-Ta'aruf li'l-Matbuat, 1974.

Cilt III. Thk., A. A. ed-Dûrî, Wiesbaden, F. Steiner, 1978.

Cilt IVA. Thk., Max Schloessinger ve M. J. Kister, Kudüs, Magnes Press, 1971. Cilt IV, blm. 1, thk., İhsan Abbas, Wiesbaden, F. Steiner, 1979.

Cilt IVB. Thk., Max Schloessinger, Kudüs, Hebrew University Press, 1938.

Cilt V. Thk., S. D. Goitein, Kudüs, Hebrew University Press, 1936.

Anonyme arabische Chronik, Band XI, thk., W. Ahlwardt Greifswald, 1883.

el-Belâzurî, Ahmed ibn Yahya, *Fütûhu'l-büldân*, s. 146

a. Thk., M. J. de Goeje, Leiden, E. J. Brill, 1866. s. 137

b. Çev., Philip Hitti ve Francis Murgotten, *The Origins of the Islamic State* adıyla. 2 cilt, Columbia University Studies in History, Economics, and Public Law, Cilt LXVIII, 163, 163a, New York, Columbia University Press, 1916-24. s. 146

Ball, Warwick ve Jean-Claude Gardin, *Archaeological Gazetteer of Afghanistan*, 2 cilt, Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations, 1982. s. 92

Balog, Paul, *The Coinage of the Mamluk Sultans of Egypt and Syria*, New York, American Numismatic Society, 1964. s. 77

___, *The Coinage of the Ayyubids*, Londra, Royal Numismatic Society, 1980. s. 77

el-Baklî, Muhammad Kandil, *et-Ta'rîf bi-mustalahâti Subhu'l-A'şâ*, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyye'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1984. s. 218

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI'ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, Cilt I: *Kanunlar*, İstanbul, 1943. *Ayrıca bkz.*, Mantran, Robert ve Sauvaget, Jean. s. 217

___, "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVe et XVIIe siècles", *Recueils de la Societe Jean Bodin*, La Ville, Brussels, 1955, 289-311.

___, "Essai sur les donnes statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *JESHO*, i (1958), 9-36. s. 285

Barkan, Ömer Lütfi ve Ayverdi E. H., *İstanbul vakıfları tahrir defteri, 953 (1546) tarihli*, İstanbul, Baha Matbaası, 1970. s. 272

Baron, Salo W., *A Social and Economic History of the Jews*, 2. bsk., 18 cilt, New York, Columbia University Press; Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1957-85. s. 323

Barthold, W. (= Bartol'd, V. V.)

Bartol'd, V. V., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, birinci Rusça bsk., St. Petersburg, 1900, ilk İngilizce bsk., E.J.W. Gibb Memorial, N.S. 5. Londra, Luzac, 1928. Göz. geç. üçüncü bsk., Londra, Luzac, 1967. s. 155, 157, 208

___, *Istoriko-geograficheskii obzor Irana*, St. Petersburg, 1903. Tkr. bsk. Bartol'd, *Sochineniia* (9 cilt, Moscova, 1963-76), vii, 29-225. *An Historical Geography of Iran* adıyla çev. Svat Soucek, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984.

___, "Kalif i sultan", *Mir Islama*, i (1912), 202-226, 345-400. Kısmen çev. N.S. Doniach, *Islamic Quarterly*, vii (1963), 117-135. *Ayrıca bkz.*, Becker, Carl. s. 203

___, "Abû Muslim", *EI*[1], i, 101-2.

el-Bâşâ, Hasan, *el-Elkâbü'l-islâmiyye fî târîh ve'l-vesâik ve'l-âsâr*, Kahire, Maktebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1957. Tekr. bsk., Kahire, Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1978. s. 78

Bates, Michael L., "Islamic Numismatics", *MESA Bull.*, xii, 2 (Mayıs, 1978), 1-16; xii, 3 (Aralık, 1978), 2-18; xiii, 1 (Temmuz, 1979), 3-21; xiii, 2 (Aralık, 1979), 1-9. s. 76

___, "History, Geography, and Numismatics in the First Century of Islamic Coin age", *Revue Suisse de Numismatique*, lxv (1986), 231-263.

Baumstark, Anton, *Geschichte der syrischen Literatur, mit Ausschluss der christlich palästinensischen Texte*, Bonn, A. Marcus ve Weber, 1922; tekr. bsk. Berlin, W. de Gruyter, 1968. s. 52

Beyhakî, Ebû'l-fazl Muhammad b. Hüseyn, *Tarîh-i Beyhakî*, thk., A. A. Fayyâd, Meşhed, University of Mashhad Press, 1350/1971. s. 174

Beaumont, Peter; Blake, Gerald H. ve Wagstaff, J. Malcolm, *The Middle East: A Geographical Study*, Londra ve New York, John Wiley & Sons, 1976. s. 352

Becker, Carl H., *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam*, 2 cilt, Strasbourg, Karl Triibner, 1902-3. s. 224

___, *Papyri Schott-Reinhardt*, Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrus Sammlung, III, Heidelberg, Carl Winter, 1906. s. 224

___, *Islamstudien. Vom Werden und Wesen der islamischen Welt*, 2 cilt, Leipzig, Quelle & Meyer, 1924-32. s. 224

___, "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Islam*, vi (1916), 350-412. *Ayrıca bkz.*, Bartol'd, V. V. s. 204

Becker, Carl ve Rosenthal, Franz, "al-Balâdhurî", *EI*[2], i, 971-72. s. 106

Behn, Wolfgang H., *Islamic Book Review Index*, Berlin, Adiyok (1988'den beri, Millersport, PA), Cilt 1, 1982. s. 27

___, *Index Islamicus, 1665-1905*, Millersport, PA, Adiyok, 1989. s. 27-29, 63, 71

Behrnauer, Walter, "Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans, et les Turcs", *JA*, 5 seri, no. xv (1860), 461-508; xvi (1860), 114-190, 347-392; xvii (1861), 5-76. s. 397

Belin, M. A., "Fetwa relatif à la condition des zimmis, et particulièrement des Chretiéns, en pays musulmans depuis l'établissement de l'Islam jusqu'au milieu du 8ᵉ siècle de l'hegire", *JA*, 4 seri, no. xviii (1851), 417-516; xix (1852), 97-140. s. 316

Ben-Shemesh, A., *Taxation in Islam*, Cilt I-III, Leiden, E. J. Brill, 1958-1969. Göz. geç. 2. bsk., Cilt I, 1967. s. 269

Berchem, Max van, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*,

I. kısım: Mısır

Le Caire, Max van Berchem, *MMAF*, xix (1894-1903).

Le Caire (suite), Gaston Wiet, *MIFAO*, lii (1930).

II. kısım: Suriye

Syrie du Nord: 'Akkâr, Hisn al-Akrâd, Tripoli, Moritz Sobernheim, MIFAO, xxv (1909).

Syrie du Sud: Jerusalem, Max van Berchem, 3 cilt, *MIFAO*, xliii-xlv (1920-27).

Syrie du Nord: Inscriptions et monuments d'Alep, Ernst Herzfeld, 3 cilt halinde, 2 cilt, *MIFAO*, lxxvi-lxxviii (1954-56).

III. kısım: Anadolu

Siwas, Diwrigi, Max van Berchem ve Halil Edhem, *MIFAO*, xxix (1917).

IV. kısım: Arabistan

La Mekke: Haram et Ka'ba, H. M. al-Hawary ve Gaston Wiet, *MIFAO*, cix (1985). s. 84

____, *Opera Minora*, 2 cilt, Cenevre, Slatkine, 1978. s. 84

Berghe, L. Vanden, *Archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, E. J. Brill, 1959. s. 92

____, *Bibliographie analytique de l'archéologie de l'Iran ancien*, Leiden, E. J. Brill, 1979. s. 92

Berlin, *Königliche Bibliothek*, *bkz.*, Ahlwardt, W. ve Pertsch, W.

Bernheim, Ernst, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, göz. geç. 5. ve 6. bsk., Leipzig, Duncker & Humblot, 1908. s. 48, 58, 175

Berque, J. ve D. Chevallier, *Les Arabes par leurs archives, XVIᵉ-XXᵉ siècles*, Paris, Centre national de la recherche scientifique, 1976. s. 273

Berque, Jacques, "'Amal", *EI²*, i, 427-428. s. 270

Bianquis, Thierry, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076), Essai d'interpretation de chroniques arabes mediévales*, 2 cilt, Şam, Institut Francais de Damas, 1986-89. s. 302

Biberstein-Kazimirski, Albert de, *Dictionnaire arabe-francais*, 4 cilt, Paris, Maisonneuve, 1860. s. 33

Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. M. J. de Goeje, 8 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1879-1939. s. 35

Cilt I. Abu Ishâq al-Fârisî al-Istakhrî, *Viae regnorum*

Cilt II. Ibn Hawqal, *Opus geographicum*, ed. J. H. Kramers.

Cilt III. al-Muqaddasî, *Descriptio imperii moslemici.*

Cilt IV. *Indices, glossarium et addenda et emendanda ad partibus I-III.*

Cilt V. Ibn al-Faqîh al-Hamadhânî, *Compendium libri Kitâb al-Boldân.*

Cilt VI. Ibn Khordâdhbeh, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnorum).*

Cilt VII. Ibn Rusta, *Kitâb al-A'lâk al-Nafîsa VII*, al-Ya'qûbî, *Kitâbü'l-Büldân.*

Cilt VIII. al-Mas'ûdî, *Kitâbü't-tenbîh ve'l-işrâf.*

Ayrıca bkz., Ibn Hawqal, Ibn Rusta, al- Mas'ûdî, al-Muqaddasî, al-Ya'qûbî.

Binder, Leonard, ed., *The Study of the Middle East: Research and Scholarship in the Humanities and Social Sciences*, New York, John Wiley and Sons, 1976. Ayrıca bkz., Grabar, Oleg. s. 31, 88

Binder, Leonard, "Al-Ghazalis Theory of Islamic Government", *Muslim World*, xlv (1955), 229-241.s. 203

Birnbaum, Eleazar, "Turkish Manuscripts: Cataloguing since 1960 and Manuscripts Still Uncatalogued", *JAOS*, ciii (1983)-civ (1984) (1960'dan beri Kataloglanan ve Henüz Kataloglanmamış Türkçe Yazmalar). s. 56, 64

1. Kısım: M. Götz ve H. Sohrweide'in tanıtımı, Türkische Handschriften (3 cilt, 1968-79), *JAOS*, ciii (1983), 413-420.
2. Kısım: Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, *JAOS*, ciii (1983), 515-532.
3. Kısım: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, İran, Afganistan, Filistin dışında Arap coğrafyası, İsrail ve Filistin, Hindistan ve Pakistan, Çin, *JAOS*, ciii (1983), 691-708.
4. Kısım: Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Büyük Britanya, İngiltere, Hollanda, Belçika, Fransa, Almanya, İsviçre, Avusturya, İtalya, Finlandiya, ABD, Kanada, *JAOS*, civ (1984), 303-314.
5. Kısım: Türkiye ve Kıbrıs, *JAOS*, civ (1984), 465-504.

Birot, Pierre ve Jean Dresch, *La Mediterranee et le Moyen Orient*, 2 cilt, Paris, Presses Universitaires de France, 1953-56. Göz. geç. 2. bsk. (yalnız Cilt I), 1964. s. 352

Björkman, Walther, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten,* Hamburg, Friederichsen de Gruyter, 1928, s. 66, 72, 220, 223

Björkman, Walther ve diğ., "Diplomatic", *EI*^{2}, ii, 301-316. s. 69

Blachère, Regis, *Le Coran: traduction sélon un essai de reclassement des sourates*, 3 cilt, Paris, G. P. Maisonneuve, 1947-1951. s. 44

____, *Histoire de la litterature arabe*, 3 cilt, Paris, Adrien Maisonneuve, 1952-66. s. 122

Blachère, Regis, ed., *Dictionnaire arabe-francais-anglais*, 4 cilt, devam ediyor, Paris, Maisonneuve et Larose, 1964-. s. 34

Blackman, Winifred, *The Fellahin of Upper Egypt: Their Religious, Social, and Industrial Life Today, with Special Reference to Survivals from Ancient Times*, Londra, George G. Harrap, 1927. s. 373

Blair, Sheila, *A Corpus of Early Arabic Inscriptions from Iran and Transoxiana (to A.H. 500)*, Leiden, E. J. Brill; planlanan yayınlanma tarihi, 1991. s. 86

Bloch, Marc, *Les caractéres originaux de l'histoire rurale française*, Oslo, Institut pour l'Etude Comparative des Civilisations, 1931. İngilizce çev. Janet Sondheimer, *French Rural History: an Essay on its Basic Characteristics* adıyla, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1966. s. 346

Bloom, Jonathan, "The Mosque of Baybars al-Bunduqdaff in Cairo", *AI*, xviii (1982), 45-78. s. 196

Bolens, Lucie, *Les methodes culturales au Moyen Age d'apres les traites d'agronomie andalous: traditions et techniques*, Geneva, Editions Médecine et Hygiene, 1974, 2. bsk., *Agronomes andalous du Moyen Age*, Geneva ve Paris, Droz, 1981. s. 364

___, "L'agriculture hispano-arabe au Moyen-Age", *HO*, I/vi/6, 1. kısım (1977), 255-275. s. 364

Bombaci, Alessio, *The Kufic Inscription in Persian Verses in the Court of the Royal Palace of Mas'ud III at Ghazni*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Centre Studi e Scavi Archeologici in Asia, Reports and Memoirs, 5. Rome, 1966. s. 84

Bosworth, C. E., *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963.s. 197, 199

___, *The Islamic Dynasties: a Chronological and Genealogical Handbook*, ed., Edinburgh, Edinburgh University Press, 1967. s. 43

___, "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, xv (1962), 210-233. s. 206

___, "Military Organization under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, xviii-xix (1967), 143-167. s. 226

___, "Abu 'Abdallah al-Khwanzmi on the Technical Terms of the Secretary's Art", *JESHO*, xii (1969), 113-164. s. 72

___, "Christian and Jewish Religious Dignitaries in Mamluk Egypt and Syria: Qalqashandi's Information on Their Hierarchy, Titulature, and Appointment", *IJMES*, iii (1973), 59-74,199-216. s. 325

___, "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran and the Search for Dynastic Connections with the Past", *Iran*, xi (1973), 51-62. s. 206

___, "The Protected Peoples (Christians and Jews) in Medieval Egypt and Syria", *BJRUL*, lxii (1979), 11-36. s. 325

___, "The Concept of Dhimma in Early Islam", Braude ve Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, i, 37-51. s. 313

Bosworth, C. E. ve diğerleri, *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton, NJ, Darwin Press, 1989. *Ayrıca bkz.*, Humphreys, R. S.; Sanders, Paula.

Bowen-Jones, H., "Agriculture", *Cambridge History of Iran* içinde, i, 565-598. s. 358

Boyce, Mary, *A History of Zoroastrianism*, Cilt I: The Early Period, HO, I/viii/1 (1975). s. 25

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, eds., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, Londra ve New York, Holmes and Meier, 1982. *Ayrıca bkz.*, Bosworth, C. E. s. 313

Bregel, Yuri, *Persidskaia literatura: bio-bibliograficheskii obzor*, 3 cilt, Moscow, Central Department of Oriental Literature, 1972.s. 55

Brett, Michael, "The Way of the Peasant", *BSOAS*, xlvii (1984), 44-56. s. 225, 368

Brice, William C., *South-west Asia*, Londra, University of London Press, 1966. s. 352

____, "The Turkish Colonization of Anatolia", *BJRL*, xxxviii (1955), 18-44. s. 353

Brice, William C., ed., *The Environmental History of the Near and Middle East since Ice Age*, Londra ve New York, Academic Press, 1978. s. 353

____, *An Historical Atlas of Islam*, Leiden, E. J. Brill, 1981. s. 38

Brinton, Crane, *The Anotomy of Revolution*, New York, Norton, 1938. Göz. geç. bsk., New York, Printice-Hall, 1952, göz. geç. 2. bsk., New York, Vintage, 1965. s. 143

British Library, *Thirt Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Library*, 1958-1969 4 cilt, Londra, British Museum Publications, 1977. s. 47

British Museum, Department of Oriental Printed Books and Manuscripts. s. 47

(a) *Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum*, 3 cilt, Londra, British Museum, 1894-1901.

(b) *Supplementary Catalogue*, Londra, British Museum, 1926.

(c) *Second Supplementary Catalogue*, Londra, British Museum, 1959.

____, Department of Oriental Printed Books and Manuscripts, *A Catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum*, Londra, British Museum, 1922.

Brockelmann, Carl, *Das Verhältnis von Ibn-eI-Atîrs Kâmil fit-ta'rîh zu Tabaris Ahbâr errusul wal muluk*, Strasbourg, K. J. Trubner, 1890. s. 170

____, *Geschichte der arabischen Litteratur*, İlk baskı, 2 cilt, Weimar: E. Felber, 1898-1902. 3 supplement cilt, Leiden, E. J. Brill, 1937-42. Cilt I-II'nin göz. geç. bsk., Leiden, E. J. Brill, 1943-49. s. 50

Brunschvig, Robert, *La Bérberie Orientale sous les Hafsides*, 2 cilt, Paris, Adrien Maisonneuve, 1940-47. s. 349

____, *Études d'islamologie*, 2 cilt, Paris, G. P. Maisonneuve et Larose, 1976. s. 264, 286

____, *Études sur l'lslam classique et l'Afrique du Nord*, thk., A.-M. Turki, Londra, Vaiorum, 1986. s. 105

___, "Ibn 'Abdalhakam et la conquête de l'Afrique du Nord par les arabes", *AIEO*, i (1942-47), 108-155. Tekr. bsk. Brunschvig, *Études sur l'Islam classique*, ii, 7-35. s. 105

___, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *REI*, xv (1947), 127-155. Tekr. bsk. Brunschvig, *Études d'islamologie*, ii, 7-35. s. 286

___, "Considérations sociologiques sur le droit musulman ancien", *SI*, iii (1955), 41-60, Tekr. bsk. Brunschvig, *Études d'islamologie*, ii, 119-132. s. 261

___, "Métiers vils dans l'Islam", *SI*, xvi (1967), 41-60. Tekr. bsk. Brunschvig, *Études d'islamologie*, i, 145-164. s. 261

___, "Conceptions monétaires chez les juristes musulmans, viiie-xiiie siècles", *Arabica*, xiv (1967), 113-143. Tekr. bsk. Brunschvig, *Études d'islamologie*, ii, 271-301. s. 261

___, "Propriétaire et locataire d'immeuble en droit musulman méliéval (jusqu'a vers l'an 1200)", *SI*, lii (1980), 5-40. Tekr. bsk. Brunschvig, *Études sur l'Islam classique*. s. 261

al-Bukhari, Abu 'Abdallah, *es-Sahîh*, Çev. O. Houdas ve Wm. Marcais *Les traditions islamiques* adıyla, 4 cilt, Paris, E. Leroux, 1903-14. s. 45

___, *et-Ta'rihü'l-kebir*, 4 cilt, Haydarabad, Deccan, Dairatü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, 1361-77/1940- s. 112

Bulliet, R. W., *The Patricians of Nishapur*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1972. s. 246

___, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1979. s. 340

Bürgel, J. C., *Die Hofkorrespondenz 'Adud ad-Daulas und ihr Verhältnis zu anderen historischen Quellen derfruhen Buyiden*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1965. s. 205

Burgoyne, Michael Hamilton, *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*, Londra, World of Islam Festival Trust, from the British School of Archaeology in Jerusalem, 1987. s. 287

Busse, Heribert, *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, an hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Abhandlungen des Deutschen Archaeologischen Institut, Kahire, Islamische Reihe, I. Kahire, 1959. s. 70, 73

___, *Chalif und Grosskonig: Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beyrut, Qrient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1969. s. 197

___, "Persische Diplomatik in Überblick: Ergebnisse und Probleme", *Islam*, xxxvii (1961), 202-245. s. 73

___, "Iran under the Buyids", *Cambridge History of Iran*, iv, 250-304.

___, "The Revival of Persian Kingship under the Buyids", Richards, *Islamic Civilization*, 950-1150, 47-69. s. 195, 204

___, "Farman", *EI*^{2}, ii, 803-804.

Butzer, Karl W., "Climatic change in arid regions since the Pliocene", Stamp, *History of Land-Use in Arid Regions*, 31-56. s. 353

___, *Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1976. s. 356

Caetani, Leone, *Annali dell'Islam*, 10 cilt, Milan, U. Hoepli, 1905-1926. s. 102, 124

___, *Chronographia Islamica*, Paris, P. Geuthner, 1912.

Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye. An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, çeviren ve faksimile yayınlayan, Howard Crane, Leiden, E. J. Brill, 1987. s. 92

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, çev. J. Jones-Williams, Londra, Sidgwick and Jackson, 1968. s. 77

___, *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale*, Şam, Institut Francais de Damas, 1977. s. 200

___, *Makhzumiyyat: Études sur l'histoire économique et financière de l'Égypte médiévale*, Leiden, E. J. Brill, 1977. *Ayrıca bkz.*, *al-Makhzumi.* s. 218, 324

___, *Introduction a l'histoire du monde musulman médiéval: vi^e-xve-siècle*, Paris, Jean Maisonneuve, 1982. *Ayrıca bkz.*, Sauvaget, Jean. s. 28

___, "La Jazira au milieu du xiiie siècle d'après Izz ad-Din ibn Chaddad", *REI*, viii (1934), 109-128. s. 226

___, "Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Égypte, et la Mésopotamia de la conquete arabe à la conquête ottomane dans les bibliothèques d'Istanbul", *REI*, x (1936), 333-362. s. 64

___, "Quelques chroniques anciennes rEIatives aux derniers Fatimides", *BIFAO*, xxxvii (1937), 1-27. s. 174

___, "La tugra Seljukide", *JA*, ccxxxiv (1943-45), 167-172. s. 220

___, "Le Malik-nameh et l'histoire des origines Seljukides", *Oriens*, ii (1949), 31-65. s. 208

___, "Le service de l'irrigation en Iraq au début du xie siècle", *BEO*, xii (1949-51), 117-143. s. 359

___, "Notes sur l'histoire des Croisades et de l'Orient latin, II: Le régime rural syrien au temps de la domination franque", *BFLUS* (1951), 286-310. s. 361

___, "Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'lraq buyide d'après un traité de mathématique", *AIEO*, x (1952), 326-363. s. 367

___, "L'évolution de l'iqta' du IXe au XIIIe siècle: contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales", *AESC*, viii (1953), 25-52. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulnans*, 231-270.

___, "Fiscalite", propriété, antagonismes sociaux en Haute-Mésopotamie au temps des premiers Abbassides, d'après Denys de Tell Mahré", *Arabica*, i (1954), 136-152. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulnans*, 405-422. s. 155, 321, 367

___, F. Løkkegaard'ın tanıtımı, *Islamic Taxation in the Classic Period*, *Arabica*, i (1954), 346-353. s. 367

___, "The Turkish Invasion: The Selchükids", Setton, *History of the Crusades*, i, 135-176. s. 194

___, "La chronique des Ayyoubides d'al-Makîn ibn al-'Amîd", *BEO*, xv (1955-57), 106-181.

____, "L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval", *SI*, iii (1955), 93-115. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulnans*, 209-230. s. 283

____, "Le régime des impôts dans le Fayyum ayyubide", *Arabica*, iii (1956), 8-30. Tekr. bsk. Cahen, *Makhzumiyyat*. s. 219

____, "Ayyubids", *EI²*, i, 796-807.s. 324

____, "Buwayhids or Bûyids", *EI²*, i, 1350-1357. s. 313

____, "Djizya", *EI²*, ii, 559-562. s. 313

____, "Dhimma", *EI²*, ii, 227-231. s. 313

____, Sibt ibn al-Jawzi, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*'ın tanıtımı, *Arabica*, iv (1957), 191-194. s. 62, 296

____, "Zur Geschichte der städtischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters", *Saeculum*, ix (1958), 59-76. s. 282

____, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Âge", *Arabica*, v (1958), 225-250; vi (1959), 25-56,233-265. s. 200

____, Emile Tyan'ın, *Sultanat et califat* tanıtımı, *Arabica*, v (1958), 70-76. s. 204

____, "Reflexions sur le *waqf* ancien", *SI*, xiv (1961), 37-56. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 287-306. s. 270

____, "The Historiography of the Seljukid Period", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 59-78. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 37-64. s. 208

____, "A propos et autour d'*Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft*", *Oriens*, xv (1962), 160-171. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 91-104. s. 379

____, "Editing Arabic Chronicles: A Few Suggestions", *Islamic Studies* (1962), 1-25. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 11-36. s. 62

____, "Un traité financier inédit d'époque fatimide-ayyubide", (Ek: "A propos de quelques almanachs et calendriers de l'Égypte médiévale"), *JESHO*, v (1962), 139-159. Tekr. bsk. *Makhzumiyyat*. s. 218

____, "Points de vue sur la 'Revolution abbaside'", *Revue Historique* (1963), 295-338. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 105-160. s. 159

____, "Considérations sur l'utilisation des ouvrages de droit musulman par l'histo-rien", *Atti del III Congresso di Studi Arabi e Islamici* (Naples, 1967). Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 81-89. s. 261

____, "Y a-t-il eu des corporations professionelles dans le monde musulman classique?", Hourani ve Stern, *The Islamic City*, 51-63. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*. s. 200

____, "Al-Makhzûmî et Ibn Mammâtî sur l'agriculture égyptienne médiévale", *AI*, xi (1972), 141-151. s. 363

____, "Nomades et sédentaires dans le monde musulman du milieu du Moyen Âge", Richards, *Islamic Civilization*, 950-1150, 93-102. Tekr. bsk. Cahen, *Peuples musulmans*, 423-437. s. 199

____, Vryonis'un tanıtımı, *Decline of Medieval Hellenism*, *IJMES*, iv (1973), 112-117. s. 340

____, "Tribes, Cities, and Social Organization", *Cambridge History of Iran*, iv, 305-328. s. 199

____, "Aperçu sur les impôts du sol en Syrie au Moyen Âge", *JESHO*, xviii (1975), 233-244. [Nüveyri'nin metninin çevirisi, *Nihâyetü'l-arab*, viii, 255 s.] s. 368

____, "Iktâ'", *EI²*, iii, 1088-1091. s. 226

____, "L'historiographie arabe: des origines au vii^e s. H.", *Arabica*, xxiii (1986), 133-198. [tekr. bsk. *Cambridge History of Arabic Literature*, II. Cilt, II. Kısım] s. 104, 106

Cahen, Claude ve M. Talbi, "Hisba", *EI²*, iii, 485-489. s. 269

el-Câhız, Amr b. Bahır, *Kitâbu't-Tâc*, thk., Ahmed Taki, Kahire, Imprimerie Nationale, 1914; Çev. Charles Pellat, *Livre de la couronne*, Paris, Société les Belles Lettres, 1954. s. 196

____, *Kitâbu'l-Buhalâ*, thk., M. T. el-Hacin, Kahire: Daru'l-Katibi'l-Misri, 1948; çev. Charles Pellat, *Le livre des avares de Gahiz*, Paris, G. P. Maisonneuve, 1951. s. 278

____, "Risâle ilâ Feth b. Hakan fi menakibü't-Türk ve âmmet-i cundi'l-hilafe", thk., G. van Vloten, *Tria Opuscula*, Leiden, E. J. Brill, 1903, s. 1-56.

(a) Thk., A. M. Harun, *Rasa'ilü'-Câhız*, 2 cilt, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1964-65. s. 1-86.

(b) Çev. C. T. Harley-Walker, "Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the 'Exploits of the Turks and the Army of the Caliphate in General", *JRAS* (1915), 631-697. s. 182

____, *Fi medhi't-tüccâr ve zemm-i a'mâli's-sultan*, s. 278

(a) *Mecmuat-u resail li'l-Câhız: İhda aşarete resail*, Kahire, 1324/1906. s. 155-160.

(b) Kısmî çeviri, Pellat, *Life and Works of Jahiz*, 272-273.

____, (Câhız'a nispet edilen) *et-Tabassur bi't-ticare, Bkz.*, Pellat, Charles. s. 278

Cambridge Economic History of Europe, Cilt I: *The Agrarian Life of the Middle Ages* (2. bsk.) Thk., M. M. Postan, Cambridge, Cambridge University Press, 1966. *Ayrıca bkz.*, Parain, Charles; Stevens, C. E.

Cambridge History of Arabic Literature: Arabic Literature to the End of the Umayyad Period, thk., A.F.L. Beeston, T.M. Johnstone, R.B. Serjeant ve G.R. Smith, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1983. *Ayrıca bkz.*, Serjeant, R. B. s. 108

Cambridge History of Arabic Literature: 'Abbâsid Belles-Lettres, Yay. Julia Ashtiany, T. M. Johnstone, R. B. Serjeant ve G. R. Smith, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1990.

Cambridge History of Iran, Cambridge, Cambridge University Press, 1968-devam ediyor. s. 82, 352

Cilt I, *The Land of Iran*, thk., W. B. Fisher (1968).

Cilt II, *The Median and Achaemenian Period*, ed., I. Gershevitch (1985).

Cilt III, The Seleucid, Parthian, and Sasanian Periods, ed., E. Yarshater (1983).

Cilt IV, From the Arab Invasion to the Saljuqs, ed., R. N. Frye (1975).

Cilt V. *The Saljuq and Mongol Periods*, ed., J. A. Boyle (1968).

Cilt VI. *The Timurid and Safavid Periods*, ed., P. Jackson ve L. Lockhart (1986).

Cilt VII. *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed., P. Avery, G. R.G. Hambly ve C. Melville (1990).

Ayrıca bkz., Bowen-Jones, H.; Cahen, Claude; Flower, D. J.; Grabar, Oleg; Lambton, A.K.S.; Mottahedeh, R. P.

Cambridge History of Islam, Ed. P. M. Holt, A.K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 2 cilt, Cambridge, Cambridge University Press, 1970. s. 155

Cameron, Averil ve Lawrence I. Conrad, eds., *Late Antiquity and Early Islam: A Critical Guide to the Sources*, [British Academy'nin desteğiyle basılacak.] s. 99

Canard, Marius, *Les institutions des Fatimides en Égypte; texte arabe extrait du tome III du Kitâb subh al-a'sha fî sinâ'at al-inshâ*, Cezayir, Maison des livres, 1957. s. 325

___, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Collected Studies, 18, Londra, Variorum Reprints, 1973. s. 325

___, *Miscellanea Orientalia*, Collected Studies, 19, Londra, Variorum Reprints, 1973.

___, *L'expression arabo-islamique et ses repercussions*, Collected Studies, 31, Londra, Variorum Reprints, 1974.

___, "Le cérémonial fatimide et le ceremonial byzantin; essai de comparison", *Byzantion*, xxi (1951), 355-420. s. 197

___, "Un vizir chrétien a l'époque fatimite, 1'Arménian Bahram", *AIEO*, xii (1954), 84-113. s. 326

___, "La destruction de l'Église de la Resurrection par le calife Hakim et 1'histoir de la descente du feu sacré", *Byzantion*, xxxv (1955), 16-43. s. 326

___, "Notes sur les Arméniens à l'époque fatimite", *AIEO*, xiii (1955), 143-157. s. 326

___, "Le riz dans le Proche Orient aux premiers siècles de l'islam", *Arabica*, v (1959), 113-131. s. 357

___, "Fâtimids", *EI²*, ii, 850-862. s. 323

___, "al-Hâkim bi-Amr Allâh", *EI²*, iii, 76-82. s. 323

Carr, E. H., *What is History?* Londra, Macmillan; New York, St. Martin's Press, 1961. s. 351

Caskel, Werner, *Gamharat an-Nasab. Das genealogische Werk des Hisam ibn Muhammad al-Kalbî*, 2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1966.s. 150

Castellani, Eutimio, *Catalogo dei Firmani ed altri documenti legali emanati in lingue araba e turca concernenti i Santuari le proprieta i diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell' Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme*, Kudüs, Franciscan Press, 1922.s. 76

el-Ceberti, Abdurrahman, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, s. 239

(a) Thk., Muh. Kâsım, 4 cilt, Bulak, 1297/1880.

(b) Çev. Chefik Mansour bey, Abdulaziz Kalil bey, Gabriel Nicolas Kalil bey ve Iskender Ammoun effendi, *Merveilles biographiques et historiques*, 9 cilt, Kahire: Imprimerie Nationale, 1888-96.

Chabot, J. B., çev. ve yay., *Synodicon orientale, ou recueil des synodes nestoriens. Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, xxxviii (Paris, 1902). s. 339

Chalmeta Gendron, Pedro, *El senor del zoco en Espana: edades media y moderna. Contribution al estudio de la historia del mercado*, Madrid, Institute Hispano-Arabe de Cultura, 1973. s. 269

Chehata, Chafik. *Bkz.*, Shehata, Shafik.

Chester Beatty Library, Dublin. *Bkz.*, Arberry, A. J.

Chevedden, Paul E., "The Citadel of Damascus", 2 cilt, doktora tezi, University of California at Los Angeles, 1986. s. 300

Christensen, Arthur, *L'Iran sous les Sassanides*, Kopenhag, Levin ve Munksgaard, 1936, göz. geç. 2. bsk., 1944. s. 203

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press, 1972. s. 35

Clover, F. M. ve R. S. Humphreys, ed. *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, Madison ve Londra, University of Wisconsin Press, 1989. *Ayrıca bkz.*, Humphreys, R. S.; Lassner, J. s. 104

Codrington, Oliver, *A Manual of Musalman Numismatics*, Londra, Royal Asiatic Society, 1904. s. 80

Cohen, Amnon, *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1984. s. 329

Cohen, Amnon ve Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1978. s. 220, 285

Cohen, Hayyim J., "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and Traditionists in the Classical Period of Islam (until the Middle of the EIeventh Century)", *JESHO*, xiii (1970), 16-61. s. 254

Cohen, Mark R., *Jewish Self-Government in Medieval Egypt: The Origins of the Office of Head of the Jews, ca. 1065-1126*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1980. s. 329

___, "The Jews under Islam: from the Rise of Islam to Sabbatai Zevi", *Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies* (New York, Ktav, 1976), 169-229. 1973-80 arasındaki çalışmaları içer bir ekle birlikte *Princeton Near East Paper* adıyla yeniden basıldı. Paper, no. 32 (Program in Near Eastern Studies, Princeton University, 1981). s. 322

Conrad, Lawrence I., "Abraha and Muhammad: Some Observations apropos of Chronology and Literary Topoi in the Early Arabic Historical Tradition", *BSOAS*, 1 (1987), 225-240. s. 97

____, "Al-Azdî's History of the Arab Conquests in Bilâd al-Shâm: Some Historiographical Observations", *Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilād al-Shām*, Cilt 1, 28-62. s. 108

____, *Ayrıca bkz.*, Cameron, Averil; ad-Dûrî, 'Abd al-'Azîz.

Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: a Source Critical Study*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1981. s. 122

Cook, Michael ve Patricia Crone, *Hagarism, the Making of the Islamic World*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977. s. 116

Cooper, Richard S., "Ibn Mammâtî's Rules for the Ministries", doktora tezi, University of California, Berkeley, 1973. s. 220

____, "Land Classification Terminology and the Assessment of the Kharaj Tax in Medieval Egypt", *JESHO*, xvii (1974), 91-102. s. 219

____, "The Assessment and Collection of Kharâj Tax in Medieval Egypt", *JAOS*, xcvi (1976), 365-382. s. 219

____, "Agriculture in Egypt, 640-1800", *HO*, I/vi/6, kısım 1 (1977), 188-204. s. 363

Cornu, Georgette, *Atlas du monde arabo-islamique à l'époque classique (ixe-xe siècles)*, Leiden, E. J. Brill, 1985. s. 38

Corpus Inscriptionium Iranicarum, uluslararası bir komite tarafından (President: S. H. Taqizade. Chairman: Harold Bailey). 22 Cilt, devam ediyor. Londra, P. Lund, Humphries, 1973-devam ediyor. s. 87

Cilt II: *Khurasan*, ed. William Hanaway (1977).

Cilt VI: *Mazandaran*, ed. A.D.H. Bivar ve E. Yarshater (1978).

Coulson, Noel J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1964. s. 265

____, *Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence*, Chicago, University of Chicago Press, 1969. s. 265

____, *Succession in the Muslim Family*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971. s. 2668

Creswell, K.A.C., *Early Muslim Architecture*, 2 cilt, Oxford, Clarendon Press, 1938-40; Cilt I'in göz. geç. 2. bsk., 1969. s. 91

____, *The Muslim Architecture of Egypt*, 2 cilt, Oxford, Clarendon Press, 1952-59. s. 91

____, *A Bibliography of the Architecture, Arts, and Crafts of Islam*, Kahire, American University of Cairo Press, 1961. s. 94

____, *A Bibliography of the Architecture, Arts, and Crafts of Islam. Supplement, Jan. 1960 to Jan. 1972*, Kahire, American University of Cairo Press, 1973. Ayrıca bkz., Pearson, J. D.; Scanlon, G. s. 94

Crone, Patricia, *Slaves on Horses: the Evolution of the Islamic Polity*, Londra ve New York, Cambridge University Press, 1980. s. 115

____, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1987. s. 115

____, Sharon'un tanıtım yazısı, *Black Banners from the East*, *BSOAS*, 1 (1987), 134-136. *Ayrıca bkz.*, Cook, Michael. s. 139, 149.

el-Cumahî, Muhammad b. Sellam, *Tabakâtu'ş-şu'arâu'l-câhiliyye ve'l-İslâmiyyîn*, thk., Joseph Heil, Leiden, E. J. Brill, 1916. s. 235

Cuoq, Joseph, *Islamisation de la Nubie chrétienne, viie-xvie siècle*, Paris, P. Geuthner, 1986. s. 336

Cusa, Salvatore, *I diplomi greci ed arabi di Sicilia*, 2 cilt, Palermo, 1868-82. s. 74

Dahan, Sami (= al-Dahhân, Sâmî), "The Origin and Development of the Local Histories of Syria", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 108-117. s. 295

Dalman, Gustav, *Arbeit und Sitte in Palästino*, 6 cilt, Giitersloh, Deutsche Palästina-Institut, 1928-1939. Tekr. bsk., 7 cilt, Hildesheim, Georg Olms, 1974. s. 359

Daniel, Elton, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule, 747-820*, Minneapolis ve Chicago, Bibliotheca Islamica, 1979. s. 159, 158

____, "The Anonymous History of the Abbasid Family and its Place in Islamic Historiography", *IJMES*, xiv (1982), 419-434. s. 147

___, Sharon'un tanıtımı, *Black Banners from the East*, *IJMES*, xxi (1989), 578-583. s. 147, 149

Darrag, Ahmad, *L'Égypte sous le règne de Barsbây, 825-841/1422-1438*, Şam, Institut Francais de Damas, 1961. s. 230

____, *L'acte de waqf de Baybârs (Huğğat waqf Baybârs)*, Kahire, Institut Francais d'Archéologie Orientale, 1963. s. 272

David, Jean-Claude, *Le waqf d'Ipşîr Pâşâ à Alep (1063/1653), Étude d'urbanisme historique,* Şam, Institut Français de Damas, 1982. s. 286

Dennett, Daniel C., *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1950. s. 71, 224, 339, 367

___, "Marwan ibn Muhammad: The Passing of the Umayyad Caliphate", doktora tezi, Harvard University, 1939. s. 163

Dentzer, J. M., Ph. Gautheir ve T. Hackens, eds., *Numismatique antique: problèmes et méthodes. Annales de l'Est, publiées par l'Université de Nancy II*, Mémoire 44. Études d'archéologie classique, IV. Nancy-Louvain, Peeters, 1975. s. 75

Deny, Jean, *Sommaire des archives turques du Caire*, Kahire, Institut Francais d'Archéologie Orientale, pour la Société- Royale de Géographie d'Égypte, 1930. s. 285

____, "Tughrâ", *EI*[1], iv, 822-826. s. 71

Description de l'Égypte, ou, Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, publié par les ordres de Sa Majesté l'Empéreur Napoléon le Grand. s. 286, 364

(a) İlk bsk.-19 cilt, Paris, Imprimerie Imperiale, 1809-28.

Antiquités: Descriptions, 2 cilt; Mémoires, 2 cilt; Planches, 5 cilt

État Modeme: Mémoires, 2 cilt, 3 kitap halinde; *Planches*, 2 cilt.

Histoire Naturelle: Mémoirés, 2 cilt; *Planches*, 2 cilt, 3 kitap halinde.

Carte Topographique

(b) 2. bsk.-metin, 24 cilt, 26 kitap halinde; levhalar, 12 cilt, Paris, C.L.F. Panckoucke, 1821-29.

Despois, J., "Development of land use in northern Africa (with references to Spain)", Stamp, *History of Land-Use in Arid Regions*, 219-238.

Despois, Jean ve René Raynal, *Géographie de l'Afrique du Nord-Ouest*, Paris, Payot, 1967. s. 352

Dictionary of the Middle Ages, thk., Joseph R. Strayer, 13 cilt, New York, Charles Scribner & Sons, 1982-89. s. 26

Dietrich, Albert, *Arabische Briefe aus der Papyrussammlung der Hamburger Staats und Universitäts-Bibliothek*, Hamburg, J. J. Augustin, 1955. s. 277

___, "Das politische Testament des zweiten abbasidischen Kalifen al-Mansur", *Islam*, xxx (1952), 133-165. s. 154

ed-Dimeşkî, Ebû'l-Fadl, *Kitâbü'l-işâre ilâ mehâsini't-ticâre*, *Ayrıca bkz.*, Cahen, Claude; Ritter, Helmut. s. 279

ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe, *el-Ahbârü't-tivâl*, thk., V. Guirgass, Leiden, E. J. Brill, 1888. s. 102, 144

___, *Kitâbü'n-nebât*, thk., Bernhard Lewin, *The Book of Plants*, Uppsala, Lundequistska Bokhandeln, 1953. s. 358

Dissertation Abstracts: abstracts of dissertations and monographs in microfilm, V.1-devam ediyor. Ann Arbor, University Microfilms, 1938'den günümüze kadar. s. 30

Dix ans de recherche universitaire française sur le monde arabe et islamique de 1968-9 à 1979, Paris, Editions Recherche sur les Civilisations, Association Francaise des Arabisants için, 1982. s. 31

Djaït, Hichem, *Al-Kûfa, naissance de la ville islamique*, Paris, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1986. s. 288

Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 cilt, Wiesbaden, Franz Steiner, 1963-75. s. 36

Dollar, C. M. ve RJ.N. Jensen, *Historian's Guide to Statistics: Quantitative Analysis and Historical Research*, New York, Holt, Rinehart ve Winston, 1971. s. 254

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1977. s. 302

Donner, Fred M., *The Early Islamic Conquests*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1981. *Ayrıca bkz.*, Hawting, G. R. s. 98, 122

___, "The Formation of the Early Islamic State", *JAOS*, cvi (1986), 283-296. s. 123

___, "The Problem of Early Arabic Historiography in Syria", *Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilâd al-Shâm*, Cilt I, 1-27. s. 108

Downing, Theodore E. ve McGuire Gibson, eds., *Irrigation's Impact on Society*, Anthropological Papers of the University of Arizona, no. 25. Tucson, University of Arizona Press, 1974. *Ayrıca bkz.*, Gibson, McGuire; Neely, James A.; Spooner, Brian. s. 361, 358

Dozy, R.P.A., *Supplément aux dictionnaires arabes*, 2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1881; tekr. bsk. 1927, 1960. s. 34

Dubler, Cesar E., "Über das Wirtschaftsleben auf der Iberischen Halbinsel vom XI zum XIII Jahrhundert", *Romanica Helvetica* (Geneva), xxii (1943). s. 369

Duby, Georges, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, Paris, Aubier, 1962. İng. çev., Cynthia Postan, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Londra, Edward Arnold, 1968; Columbia, SC, University of South Carolina Press, 1968. s. 347, 342

Dûrî, A. A. (= al-Dûrî, e Abd al-e Aziz), "Al-Zuhrî: a Study on the Beginnings of History Writing in Islam", *BSOAS*, xix (1957), 1-12. s. 108

___, "The Iraq School of History in the Ninth Century- a Sketch", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 46-53. s. 107

___, *el-Asru'l-abbâsiyyi'l-evvel*, Bağdat, Matbaatü't-tefvizü'l -ehliyye, 1945. s. 155

___, *Târîhu'l-'Irâqi'l-iqtisâdî fi'l-qarni'r-râbii'l-hicrî*, Bağdat, Matbaatü'l-Maarif, 1948. s. 367

___, *Bahs fi neş'eti'l-ilmi't-târîh inde'l-'arab*, Beyrut, Catholic Press, 1960. Çev. Lawrence Conrad, *The Rise of Historical Writing among the Arabs*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1983. s. 106

___, *Dirâse fi sîreti'n-Nebî ve-müellifihâ Ibn Ishâq*, Bağdat, 1965. s. 108

___, "Dav'u'l-cedîd ala'd-da'veti'l-'abbâsiyye", *Mecelletü Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-'Ulûm* (Bağdat, 1957), 64-82. s. 146

Dûrî, A. A. ve diğ., "Dîwân", *EI*^{2}, ii, 323-337. s. 69

Dussaud, Rene, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris, P. Geuthner, 1927. s. 40

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk., M. H. el-Fıkki, Kahire, Mustafa el-Babi el-Halebi, 1357/1938. s. 199

Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harac*, çev. Edmond Fagnan, *Livre de l'impot fancier*, Paris, P. Geuthner, 1921. s. 309

Écochard, Michel ve Claude Le Coeur, *Les bains de Damas*, 2 cilt, Beyrut, Institut Français de Damas, 1942-43. s. 199

Ehrenkreutz, A. S., *Saladin*, Albany, NY, State University of New York Press, 1972. s. 318

___, "Studies in the Monetary History of the Near East in the Middle Ages: the Standard of Fineness of Some Types of Dinars", *JESHO*, ii (1959), 128-158.

___, "Numismato-statistical Reflections on the Annual Gold Coinage Production of the Tulunid Mint in Egypt", *JESHO*, xx (1977), 267-275.

___, "Money", *HO*, I/vi/6, kısım 1 (1977), 84-97.

Eickelman, Dale F., *The Middle East: An Anthropological Approach*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1981. Göz. geç. 2. bsk., 1989. s. 31

Elham, Shah Morad, *Kitbugâ and Lâğîn. Studien zur Mamluken-Geschichte nach Baibars al-Mansûrî and an-Nuwairî*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1977. s. 170

Elisseé, Nikita, *Nûr ad-Dîn, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511-569 A.HJ1118-1174)*, 3 cilt, Şam, Institut Francais de Damas, 1967.

____, "Les monuments de Nûr ad-Dîn", *BEO*, xiii (1949-51), s. 43. s. 203

____, "A propos d'une inscription d'al-Malik al-Mu'azzam 'Isâ: contribution à l'étude de son règne", *AAS*, iv-v (1954-55), 3-28. s. 292

____, "Les corporations de Damas sous Nûr al-Dîn. Matéiaux pour une topographie économique de Damas au xiie siécle", *Arabica*, iii (1956), 61-79. s. 293

____, "La titulature de Nûr ad-Dîn d'après ses inscriptions", *BEO*, xiv (1952-54), 155-196. s. 203

____, "Dimashk", *EI*[2], ii, 277-291. *Ayrıca bkz.*, Ibn Asâkir. s. 295

Elwell-Sutton, L. P., ed., *Bibliographical Guide to Iran, the Middle East Library Committee Guide*, Sussex, Harvester Press, 1983; Totowa, NY, Barnes & Noble Books, 1983. s. 29

Encyclopaedia Iranica, thk., Ehsan Yarshater, Londra ve Boston, Routledge & Kegan Paul, 1982-devam ediyor. s. 24

Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples, 4 cilt ve Supplement, Leiden, E. J. Brill, 1913-1938. s. 23

Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden, E. J. Brill, 1954-2003. s. 23

English, Paul W., *City and Village in Iran: Settlement and Economy in the Kirman Basin*, Madison ve Londra, University of Wisconsin Press, 1966. s. 352, 364

____, "The Origin and Spread of Qanats in the Old World", *Proceedings of the American Philosophical Society*, cxii (1968), 170-181. s. 352

Ernst, Hans, ed., *Die Mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1960. s. 72, 211

Escovitz, Joseph H., *The Office of Qâdî al-Qudât in Cairo under the Bahri Mamluks*, Islamkundliche Untersuchungen, B. 100, Berlin, K. Schwarz, 1984. s. 268

Ess, Josef van. *Zwischen Hadît und Theologie*, Berlin ve New York, W. de Gruyter, 1975. s. 117

____, *Anfänge muslimischer Theologie: zwei antiqadaritische Traktate aus dem ersten Jahrhundert der Hiğra*, Beyrut, Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1977. s. 117

el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk., Hellmut Ritter, 3 cilt, İstanbul, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 1929-33. s. 144

Ettinghausen, Richard. *Arab Painting*, Lausanne, Albert Skira, 1962. s. 89

el-Ezdî, Yezîd b. Muhammed, *Târîhü'l-Mavsil*, thk., Ali Habiba, Kahire, *el-Mecâlisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslamiyye*, 1967. s. 146, 164

Fagnan, Edmond, *Additions aux dictionnaires arabes*, Cezayir, J. Carbonel, 1923. s. 34

Fahd, Badri Muhammed, *Şeyhü'l-Ahbâriyyîn: Ebu'l-Hasen el-Medâ'inî*, Necef, Matbaatu'l-Kada, 1975. s. 107

Fahd, Toufic, "Conduite d'une exploitation agricole d'après l'Agriculture nabatéenne", *SI*, xxxii (1970), 107-126.

___, "Le calendrier des travaux agricoles d'après al-Filâha'n-nabatiyya", J. M. Barral, ed., *Orientalia Hispanica, sive studia F. M. Pareja octogenario dicata* (2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1974), cilt 1, 245-272. s. 353

___, "Matériaux pour l'histoire de l'agriculture en Irak: al-filâha n-nabatiyya", *HO*, I/vi/6, kısım 1 (1977), 276-378. s. 353

___, "Ibn Wahshiyya", *EI²*, iii, 988-990. s. 353

Faroqhi, Suraiya, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: the Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *JESHO*, xvii (1974), 145-172. s. 266

Faroqi, Nisar Ahmed, *Early Muslim Historiography: a Study of Early Transmitters of Arab History from the Rise of Islam up to the End of the Umayyad Period*, Delhi, Idarah-i Adabiyat-i Delhi, 1979. s. 108

Fattal, Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrut, Imprimerie Catholique, 1958. s. 308, 329

Fekete, Lajos, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapeşte, Akademiai Kiado, 1955. s. 68

___, *Einführung in die persische Palâographie: 101 persische Dokumente*. Thk., G. Hazai, Budapeşte, Akademiai Kiado, 1977. s. 67

Fernea, Robert W., *Shaykh and Efendi: Changing Patterns of Authority among the El Shabana of Southern Iraq*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1970. s. 349

Fiey, J. M., *Mossoul chretienne: essai sur l'histoire, l'archéologie, et l'état actuel des monuments chrétiens de la ville de Mossoul*, Beyrut, Catholic Press, 1959. s. 334

"Filâha", *EI²*, ii, 899-910.

Fischel, Walter J., *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, Londra, Royal Asiatic Society, 1937; tekr. bsk., 1968. s. 279, 320

___, *Ibn Khaldun and Tamerlane: Their Historic Meeting in Damascus, A.D. 1401 (803 A.H.)*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1952. s. 235

___, *Ibn Khaldun in Egypt (1382-1406)*, Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1967. s. 235

___, "Selected Bibliography", Ibn Khaldun, *The Muqaddima: An Introduction to History*, çev., Franz Rosenthal (göz. geç. 2. bsk., 3 cilt, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1967), cilt III, 485-521. s. 235

Fisher, W. B., *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, 1. bsk., Londra, Methuen, 1950. Göz. geç. 7. bsk., Londra, Methuen, 1978. s. 345

Flannery, Kent V., "The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia", *Science*, cxlvii, no. 3663 (12 Mart 1965), 1247-1255. s. 348

___, "The Origins and Ecological Effects of Early Domestication in Iran and the Near East", P. J. Ucko ve G. W. Dimbleby, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Chicago, Aldine, 1969. s. 348

Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: A Biographical Study of the Historian Mustafa Ali, 1541-1600*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986. s. 170

Floud, Roderick, *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1973. s. 248

Flower, D. J., "Water Use in North-east Iran", *Cambridge History of Iran*, i, 599-610. s. 352

Flügel, Gustav Leberecht, *Corani Textus Arabicus*, Leipzig, E. Bredtii, 1834; 2. bsk. 1881. s. 43

___, *Concordantiae Corani Arabicae*, Leipzig, E. Bredtii, 1842; tekr. bsk., 1875, 1898. s. 43

Foaden, G. P. ve F. Fletcher, eds., *Textbook of Egyptian Agriculture*, 2 cilt, Kahire, National Printing Dept. for the Egyptian Ministry of Education, 1908-1910. s. 357

Fragner, Bert G., *Repertorium persischer Herrscherurkunden: publizierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1980. s. 70

___, "Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden", *WZKM*, Ixvii (1975), 169-215. s. 73

Franz, Erhard. *Minderheiten im Vorderen Orient: Auswahlbibliographie*, Dokumentationsdienst moderner Orient, Reihe A, Bibliographie 10. Hamburg, Deutsches Orient-Institut, 1978. s. 307

Freeman-Grenville, G.S.P., *The Muslim and Christian Calendars*, Londra, Oxford University Press, 1963. s. 41

Freytag, G.W.F., *Lexicon arabico-latinum*, 4 cilt, Halle, C. A. Schwetschke, 1830-1837. s. 33

Friedman, Mordechai, A., *Jewish Marriage in Palestine: a Cairo Geniza Study*, Cilt I: *The Ketubba Traditions of Eretz Israel*, Cilt II: *The Ketubba Texts*, New York ve Tel Aviv, Jewish Theological Seminary of America, 1980-81. s. 323

Frye, Richard N., "The Role of Abu Muslim in the Abbasid Revolt", *MW*, xxxvii (1947), 28-38. s. 154, 156, 201

___, "The Abbasid Conspiracy and Modern Revolutionary Theory", *Indo-Iranica*, v (1952-53), 9-14. s. 154, 158, 201

___, "The Charisma of Kingship in Ancient Iran", *Iranica Antigua*, iv (1964), 36-54. s. 154, 156, 201

Fück, Johann, *Muhammad Ibn Ishâq: Literarhistorische Untersuchungen*, Frankfurt am Main, 1925. s. 105

Gabrieli, Francesco, "L'opera di Ibn al-Muqaffa'", *RSO*, xiii (1931), 231-235. s. 145

___, "Il califfato di Hisham", *Mémoires de la Societe Archeologique d'Alexandrie*, vii/2 (1935). s. 160

Gabrieli, Giuseppe, *Manuale di bibliografia musulmana*, Rome, Tipografia dell'unione editrice, 1916. s. 29

Garcin, Jean-Claude, *Un centre musulman de la Haute-Égypte médiévale: Qûs*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1976. s. 228, 245

Garcin, J.-C., B. Maury, J. Revault ve M. Zakariya, *Palais et maisons du Caire: I -Époque mamelouke (xiie-xve siècles)*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1982. s. 85

Gardet, Louis, *La cité musulmane: vie sociale et politique*, Paris, J. Vrin, 1954; 2. bsk., 1961. s. 198, 236

Gatje, Helmut, *The Qur'an and its Exegesis*, çev., A. T. Welch, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1976. s. 44

Gaube, Heinz, *Arabische Inschriften aus Syrien*, Beyrut, Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1978. s. 292

Gaube, Heinz ve Eugen Wirth, *Der Bazar von Isfahan. TAVO*, Beihefte, Reihe B, No. 22. Wiesbaden, L. Reichert, 1978. *Ayrıca bkz.*, *TAVO*, harita A IX, 9.4 (Wiesbaden, 1977). s. 281

____, *Aleppo. Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole, TAVO*, Beihefte, Reihe B, No. 58. Wiesbaden, L. Reichert, 1984. s. 281

Gaudefroy-Demombynes, Maurice, *La Syrie a l'époque des Mamelouks*, Paris, P. Geuthner, 1923 (= al-Qalqashandî, *Ṣubh al-A'shâ*, cilt 4). s. 141, 219, 356

Geertz, Clifford, *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*, Chicago, University of Chicago Press, 1971.

____, *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books, 1973. s. 191

(a) "Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture", 3-30.

(b) "Ethos, World View, and the Analysis of Sacred Symbols", 126-141.

(c) "Ideology as a Cultural System", 193-233.

Geiger, Wilhelm, Bkz., *Grundriss der iranischen Philologie.*

Gerhardsson, B., *Memory and Manuscript: Oral Transmission and Written Transmission in Rabbinic Judaism and Early Christianity*, çev. E. J. Sharpe, Acta Seminarii Neotestamentice Uppsaliensis, 22. Uppsala, 1961.

el-Gazâlî, Ebû Hamid, *el-İktisât fi'l-I'tikâd*, thk., Mustafa el-Kabbani ed-Dimaşki, Kahire, el-Matbaatü'l-edebiyye, 1320/1902. s. 203

____, *Nasîhatü'l-Mulûk*, çev., F.R.C. Bagley, *Ghazali's Book of Counsel for Kings*, Londra ve New York, Oxford University Press, 1964. s. 205

____, *Kitâbu fadâ'ihi'l-Bâtiniyye*. Ayrıca bkz., Goldziher, Ignaz. s. 203

Ghirshman, Roman, *Iran: Parthes et Sassanides*, Paris, Gallimard, 1962. Çev. Stuart Gilbert ve James Emmons, *Iran: Parthians and Sassanians*, Londra, Thames ve Hudson, 1962. s. 205

Gibb, H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia*, Londra, Royal Asiatic Society, 1923. s. 154

___, *The Damascus Chronicle of the Crusades*. Ayrıca bkz., Ibn al-Qalânisî. s. 169, 294

___, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. S. J. Shaw ve W. R. Polk, Boston, Beacon Press, 1962. s. 171, 203

___, *Saladin: Studies in Islamic History*, ed. Yusuf Ibish, Beyrut, Arab Institute for Publishing and Research, 1972. s. 172.

___, *Saladin*, Oxford, Oxford University Press, 1973. s. 324

___, "Al-Mawardi's Theory of the Khilafah", *Islamic Culture*, xi (1937), 291-302. Tekr. bsk., Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 151-165. s. 203

___, "Ta'rîkh", *EI*[1], Suppl., 233-245. Tekr. bsk., Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 108-137. s. 106, 171

___, "Some Considerations on the Sunni Theory of the Caliphate", *Archives d'histoire du droit oriental*, iii (1939), 401-410. Tekr. bsk., Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 141-150. s. 203

___, "Constitutional Organization", Khadduri ve Liebesny, *Law in the Middle East*, I, 3-27.

___, "The Armies of Saladin", *Cahiers de l'histoire égyptienne*, ser. iii, fasc. 4 (1951), 304-320. Tekr. bsk. Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 74-88 ve Gibb, *Saladin: Studies* (Ibish), 138-157. s. 228

___, "The Social Significance of the Shu'ûbiyya", *Studio Orientalia Ioanni Pedersen Dicata* (Kopenhag, Munksgaard, 1953), 105-114. Tekr. bsk., Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, 62-73. s. 206

___, "Al-Barq al-Shâmi: the History of Saladin by the Kâtib 'Imâd al-Dîh al-Isfahânî", *WZKM*, lii (1953), 93-115. Tekr. bsk., Gibb, *Saladin: Studies* (Ibish), 76-103. s. 172

___, "Government and Islam under the Early Abbasids: the Political Collapse of Islam", *Colloque de Strasbourg, 1959: L'élaboration de l'Islam* (Paris, Presses Universitaires de France, 1961), s. 115-127. s. 155

___, "The Aiyûbids", Setton, *History of the Crusades*, ii, 693-714. s. 324

___, "Islamic Biographical Literature", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 54-58. s. 109

Gibson, McGuire, "Violation of Fallow and Engineered Disaster in Mesopotamian Civilization", Downing ve Gibson, *Irrigation's Impact on Society*, 7-20. s. 355-358

Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden, E. J. Brill, 1976. s. 329

___, "The Constitution of Medina: A Reconsideration", *Israel Oriental Studies*, iv (1974), 44-66. s. 125

Gilbert, Joan E., "Institutionalization of Muslim Scholarship and Professionalization of the "Ulama' in Medieval Damascus", *SI*, lii (1980), 105-134. s. 254

Girard, M.P.S., "Mémoire sur l'agriculture, l'industrie, et le commerce de l'Égypte", *Description de l'Égypte. État Modeme, Mémoires*; Cilt II (1812), 491-714, *État Moderne, Planches*: Cilt II (1817), nos. I-XXX. s. 363

Glick, Thomas F., *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1970. s. 348, 365

___, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1979. s. 343

Goeje, M. J. de, ed., *Fragmenta Historicorum Arabicorum*, Yazarı belli olmayan *al-'Uyûn ve'l-hadâ'iq fî ahbâri'l-haqâiq*, Leiden, E. J. Brill, 1869. s. 146

Goeje, M. J. de. Ayrıca bkz., *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*; al-Tabarî.

Goitein, S. D., *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, New York, Schocken, 1955; göz. geç. baskılar, 1964, 1974. s. 322

___, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, E. J. Brill, 1966. s. 49

___, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 5 cilt, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1967-88. s. 72, 326-332, 368

___, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1973. s. 276, 320

___, "A Turning-Point in the History of the Muslim State", *Islamic Culture*, xxii (1949), 120-135. Tekr. bsk., Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 149-167. s. 149

___, "The Rise of the Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", *Journal of World History*, iii (1957), 583-604. Tekr. bsk., Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 217-241. s. 279

___, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Islamic Social History", Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 279-295. s. 320

___, "The Unity of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages", Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, 296-307. s. 332

___, E. Ashtor'un III. cilt tanıtımı, *Toledot ha-Yehudim ... tahat Shilton ha-Mamlukim. Tarbiz*, xli (1971-72), 59-81, İngilizce özetiyle birlikte. s. 328

Golb, Norman, "Sixty Years of Geniza Research", *Judaism*, vi (1957), 3-16. s. 320

Goldziher, Ignaz, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, C. Winter, 1910; göz. geç. bsk., 1925. Fransızca'ya çev., Felix Arin, *Le dogme et la loi de l'Islam*, Paris, P. Geuthner, 1920. Ruth ve Andras Hamori tarafından, *Introduction to Islamic Theology and Law* adıyla İngilizce'ye çevrildi; Princeton, NJ, Princeton University Press, 1981. s. 265

___, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Batinijja-Sekte*, Leiden, E. J. Brill, 1916. s. 203

___, *Muhammedanische Studien*, 2 cilt, Halle, Max Niemeyer, 1889-90. Çev. S. M. Stern ve C. R. Barber, *Muslim Studies*, 2 cilt, Londra, Allen and Unwin, 1967-71. s. 206

Gottheil, Richard, "An Answer to the Dhimmis", *JAOS*, xli (1921), 383-457. s. 317

Gottschalk, H. L., *Die Mâdarâ'ijjun, ein Beitrag zur Geschichte Ägyptens unter den Islam*, Berlin ve Leipzig, W. de Gruyter, 1931. s. 278

___, *Al-Malik al-Kamil von Egypten und seine Zeit*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1958. s. 324

Grabar, Oleg, *The Coinage of the Tulunids.* Numismatic Notes and Monographs, 139. New York, American Numismatic Society, 1957. s. 79

___, *Sasanian Silver*, Ann Arbon University of Michigan Museum of Art, 1967.

___, *The Formation of Islamic Art*, New Haven ve Londra, Yale University Press, 1973. Göz. geç. 2. bsk., 1987. s. 80, 86, 194, 206

___, *The Alhambra*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1978. s. 82

___, "Umayyad 'Palace' and Abbasid 'Revolution'", *SI,* xviii (1963), 5-18. s. 157

___, "The Visual Arts", *Cambridge History of Iran*, v, 626-658. s. 194

___, "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: the Case of the Mosque", Lapidus, *Middle Eastern Cities*, 26-46. s. 208

___, "Cities and Citizens", Lewis, *The World of Islam*, 89-116. s. 284

___, "Islamic Art and Archaeology", Leonard Binder, *The Study of the Middle East*, 229-264. s. 87

___, "Notes sur les ceremonies umayyades", Miriam Rosen-Ayalon, *Studies in Memory of Gaston Wiet*, 51-60. s. 195

___, "Between Connoisseurship and Technology: A Review", *Muqarnas*, v (1988), 1-8. s. 89

Graf, Georg, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, 5 cilt, Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1944-53. s. 52

Grierson, Philip, *Numismatics*, Londra, Oxford University Press, 1975. s. 75

Grimwood-Jones, Diana, Derek Hopwood ve J. D. Pearson, eds., *Arab Islamic Bibliography*, Sussex, England, Harvester Press, 1977. s. 28

Grohmann, Adolf, *Arabic Papyri in the Egyptian Museum*, 6 cilt, Kahire, Egyptian Library Press, 1934-62. s. 67, 273, 276

___, *From the World of Arabic Papyri*, Kahire, al-Maaref Press, 1952. s. 66

___, *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde*, Monografie Archivu Orientalniho, XIII. Prag, Czechoslovak Oriental Institute, 1955. s. 66

___, *Arabische Papyruskunde, HO*, Ergbd. II, 1966. s. 26, 72

___, *Arabische Chronologie, HO*, Ergbd. II, 1966. s. 26, 42

___, *Arabische Paläographie.* 2 cilt, Osterreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Denkschriften, 94. Vienna, 1967-71. s. 57, 66

___, "The Origin and Early Development of Floriated Kufic", *Ars Orientalis*, ii (1957), 183-215. s. 81

___, "Kâghad", *EI*^{2}, iv, 419-420. s. 66

___, "Kirtâs", v, 173-174. s. 66

Gronke, Monika, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhun-derts aus Ardabil (Aserbeidschan). Islamkundliche Untersuchungen*, B. 72. Berlin: K. Schwarz, 1982. s. 75, 271

Grumel, V., *La chronologie. Traité d'études byzaitins*'in I. cildi, thk., P. Lemerle, Paris, Presses Universitaires de France, 1958. s. 42

Grundriss der arabischen Philologie, 2 cilt, Wiesbaden, L. Reichert, 1982-87. Cilt I: *Sprachwissenschaft*, ed., Wolfdietrich Fischer (1982). Cilt II: *Literaturwissenschaft*, ed., Helmut Gätje (1987). s. 32

Grundriss der iranischen Philologie, ed., Wilhelm Geiger ve Ernst Kuhn, 2 cilt, Strasbourg: Karl J. Trübner, 1896-1904. Cilt I: *Sprachgeschichte*; Cilt II: *Literatur, Geschichte, und Kultur*. s. 32

Grunebaum, Gustave E. von, "The Structure of the Muslim Town", Grunebaum, *Islam: Studies in the Nature of a Cultural Tradition*, Menasha, WI: American Anthropological Association, 1955. *The American Anthropologist* adıyla yayınlandı, N.S. 57, no. 2, part 2 (April 1955). s. 282

___, "The Nature of the Fatimid Achievement", *Colloque Internationale sur l'histoire du Caire*, 199-15. Gryaznevich, P. A., ed. *Arabskii anonim XI veka*, Moskova, Akademiia Nauk SSSR, 1960. *Ayrıca bkz.*, *Akhbâr al-dawla al-'abbâsiyya*. s. 283

Guellil, Gabriela Linda, *Damaszener Akten des 8./14. Jahrhunderts nach at-Tarsusis Kitâb al-I'lâm. Eine Studie zum arabischen Justizwesen*, Bamberg: aku, 1985. s. 270, 276

Guillaume, Alfred. *Bkz.*, Ibn Ishâq, Muhammad.

Haarmann, Ulrich, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit.* Islamkundliche Unter-suchungen, B. 1. Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1970. s. 173, 174

___, "Auflösung und Bewahrung der Klassischen Formen arabischer Geschichtsschreibung in der Zeit der Mamluken", *ZDMG*, cxxi (1971), 46-60. s. 174

___, "The Sons of Mamluks as Fifth-holders in Late Medieval Egypt", Khalidi, *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, 141-168. s. 228

Hafsi, Ibrahim, "Recherches sur le genre 'Tabaqât' dans la littérature arabe", *Arabica*, xxiii (1976), 227-265; xxiv (1977), 1-41, 150-186. s. 109, 234

Haci Halife (= Kâtib Çelebi), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. s. 51

(a) Thk. ve çev., Gustav Flügel, *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum* adıyla. 7 cilt, Leipzig ve Londra, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1835-58.

(b) Thk., Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, 2 cilt, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941-43.

Hak, Ziyâu'l, *Landlord and Peasant in Early Islam. A Study of the Legal Doctrine of Muzâra'a or Sharecropping*, Islamabad, Islamic Research Institute, 1977. s. 267

al-Hakîm al-Naisabûrî, *An Introduction to the Science of Tradition*, çev. J. Robson, Oriental Translation Fund, 39. Londra, Royal Asiatic Society, 1953. s. 59, 111

Halîfe b. Hayyât el-Usfûrî, *et-Târîh*, thk., Ekrem Ziya Umeri, 2 cilt, Necef, Matbaatü'l-Edeb, 1967. s. 146

____, *Kitâbu't-Tabaqât*. s. 146

(a) Thk., Süheyl Zakkar, Şam, *Vizâretü's-Sekâfe ve's-Siyâha ve'l-İrşâdi'l-Kavmi*, 1966.

(b) Thk., Ekrem Ziya Umeri, Bağdat, Matbaatü'l-Ani 1967.

Halil b. Ihsak, *el-Muhtasar*, s. 265

(a) Çev. I. Guidi ve D. Santillana, *Sommario del diritto malechita* adıyla. 2 cilt, Milan, U. Hoepli, 1919. s. 266

(b) Çev. G. H. Bousquet, *Abrege de la loi musulmane selon le rite de l'imam Malek* adıyla, 4 cilt, Cezayir, Editions en-Nahdha algerienne, 1956-62.

Hallaq, Wael B., "Was the Gate of Ijtihad Closed?", *IJMES*, xvi (1984), 3-41. s. 263

Hallaq, Wael, "Considerations on the Function and Character of Islamic Legal Theory", *JAOS*, civ (1984), 679-689. s. 266

Halm, Heinz. *Die Ausbreitung der şâfi'itischen Rechtschule von den Anjängen bis zum 8/14 Jahrhundert. TAVO*, Beihefte, Reihe B, No. 4. Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1974. s. 246

____, *Ägypten nach den mamlukischen Lehensregistern*, 2 cilt, *TAVO*, Beihefte, Reihe B, No. 38/1-2. Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1979-82. s. 226

Hamdan, G., "Evolution of irrigation agriculture in Egypt", Stamp, *History of Land Use in Arid Regions*, 119-142. s. 356

Hamdani, Abbas, *The Fatimids*, Karachi, Pakistan Publishing House, 1962. s. 322

Hamdani, Husayn F., "Some Unknown Isma'ili Authors and their Works", *JRAS* (1933), 359-378.

Handbuch der Orientalistik, thk., Bertold Spuler, Leiden, E. J. Brill, 1952-devam ediyor. s. 24

Handwörterbuch des Islam. Bkz., *Shorter Encyclopaedia of Islam*. s. 13

Hare, F. K., "The causation of the arid zone", Stamp, *History of Land-Use in Arid Regions*, 25-30. s. 353

Harper, Prudence, *Silver Vessels of the Sassanian Period*, cilt I: *Royal Imagery*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1981. s. 205

Hartmann, Fernande, *L'agriculture dans l'ancienne Égypte*, Paris, Librairie-Imprimerie Réunis, 1923. s. 364

Hartmann, Richard, "Politische Geographie des Mamlukenreichs: Kapitel 5 und 6 des Staatshandbuchs Ibn Fadlallâh al-Omari's", *ZDMG*, lxx (1961), 1-40, 477-511. s. 219

Harvard University, *Catalogue of Arabic, Persian, and Ottoman Turkish Books*, 5 cilt, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1968. s. 46

____, *Catalog of the Arabic Collection*, thk., Fawzi Abdulrazak, 6 cilt, Boston, G. K. Hall, 1983. s. 46

Hasan, Hasan İbrâhîm, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Kahire, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1948. s. 323

Hassan b. Sâbit, *Dîvân*, thk., Walid N. Arafat, 2 cilt, E.J.W. Gibb Memorial, N.S. 25. Londra, Luzac, 1971, tekr. bsk., Beyrut, Dar Sader, 1974. s. 122

al-Hassan, Ahmad Y. ve Donald R. Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, Cambridge, Cambridge University Press; Paris, UNESCO, 1986. s. 90

el-Hatîbü'l-Bağdâdî, *Târîh-u Bağdâd ve Medîneti's-Selâm*, 14 cilt, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1931. s. 293

____, *Târîh-u Bağdâd* (Topografik Mukaddime).

(a) Arapça metin: Cilt I, 1931, Kahire tahkiki.

(b) Çev. G. Salmon, L'Introduction topographique a l'histoire de Bagdadh d'Abou Bakr Ahmad ibn Thâbit al-Khatîb al-Bagdâdhî adıyla, Paris, Bouillon, 1904.

(c) Çev. Jacob Lassner, *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages: Text and Studies*, Detroit, Wayne State University Press, 1970.

el-Havârizmî, Ebû Abdullah, *Mefâtihu'l-'ulûm*, thk., G. Van Vloten, Leiden, E J Brill, 1895; tekr. bsk., 1968. s. 69

Havemann, Axel. *Ri'âsa und Qadâ'. Institutionen alsAusdruck wechselnder Kraftver-hältnisse in syrischen Städten vom 10 zum 12 Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1975. s. 302

Hawting, G. R.'nin tanıtım yazısı, F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, *BSOAS*, xlvii (1984), 130-133. s. 98

Haywood, John A., *Arabic Lexicography. Its History and Its Place in the General History of Lexicography*, Leiden, E. J. Brill, 1960; göz. geç. 2. bsk., 1965. s. 34

Hazard, H. W., *Atlas of Islamic History*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1951. s. 39

Hennequin, Gilles, *Catalogue des monnaies musulmans de la Bibliothèque Nationale*, Cilt V: Asie pre-mongole, les Salğûqs et leurs successeurs, Paris, Bibliothèque Nationale, 1985. s. 76

____, "Problèmes théoriques et pratiques de la monnaie antique et médiévale", *AI*, x (1972), 1-51. s. 80

____, "Nouveaux aperçus sur l'histoire monétaire de l'Égypte à la fin du Moyen-Âge", *AI*, xiii (1977), 179-215. s. 80

Henning, W. B. ve E. Yarshater, eds., *A Locust's Leg: Studies in Honour of S. H. Taqizadeh*, Londra, Lund, Humphries, 1962. s. 279

el-Herevi, 'Ali, *Kitâbu'l-işârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*, thk., J. Sourdel-Thomine, Şam, Institut Francais de Damas, 1953. Çev. J. Sourdel-Thomine, *Guide des lieux de pèlerinage* adıyla, Şam, Institut Français de Damas, 1957. s. 299

Hermann, Gottfried, "Urkunden-Funde in Azarbayğân", *AMI*, N.F. iv (1971), 249-262. s. 75

Herzfeld, Ernst, "Damascus: Studies in Architecture", *Ars Islamica*, ix (1942), 1-53; x (1943), 13-70; xi-xii (1946), 1-71; xiii-xiv (1948), 118-138. s. 300

Hillenbrand, Carole, "Islamic Orthodoxy or Realpolitik? Al-Ghazali's Views on Government", *Iran*, xxvi (1988), 81-94. s. 204.

Hillenbrand, Robert, "Madrasa. III: Architecture", *EI*^{2}, v, 1136-1154. s. 247

Hinds, Martin, "The Siffin Arbitration Agreement", *JSS*, xvii (1972), 93-129. *Ayrıca bkz.*, Crone, Patricia. s. 121

Hinz, Walther, *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische system*, *HO*, Ergbd. 1, 1955; göz. geç. 2. bsk., 1970. s. 26, 78

____, "Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzamter in Mittelalter", *Islam*, xxix (1950), 1-29; 113-141. s. 70

Hirschberg, H. Z., *Toledot ha-Yehudim be-Afrika ha-Zefonit*, 2 cilt, Kudüs, Mossad Bialik, 1965, Cilt I: *A History of the Jews in North Africa, I: From Antiquity to the Sixteenth Century*. Çev. M. Eichelberg, Leiden, E. J. Brill, 1974. s. 328

Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1974.

____, "How Did the Early Shî'a Become Sectarian?", *JAOS*, lxxv (1955), 1-13. s. 163

Hoenerbach, Wilhelm, *Spanisch-Islamische Urkunden aus der Zeit der Nasriden und Moriscos*, Berkeley, University of California Press, 1965. s. 71

Hoffmann, Gerhard., *Kommune oder Staatsbiirokratie? Zur politischen Rolle der Bevölkerung syrischer Städte vom 10 bis 12 Jahrhundert*, Berlin, DDR, Akademie Verlag, 1975. s. 302

Hofman, H. F., *Turkish Literature: a Bio-Bibliographical Survey. Section III: Moslim Central Asian Turkish Literature. Part I: Authors*, 6 cilt, Utrecht, Library of the University of Utrecht, 1969. s. 54

Holt, P. M., "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *BSOAS*, xxxviii (1975), 237-249. s. 196

Hopkins, Simon, *Studies in the Grammar of Early Arabic, Based upon Papyri Datable to before A.H. 300/A.D. 912*, Londra, Oriental Series, cilt 37, Oxford, Oxford University Press, 1984. s. 66

Horovitz, Josef, "Alter und Ursprung des Isnad", *Islam*, viii (1918), 39-47, 299; xi (1921), 264-265. s. 112

____, "The Earliest Biographies of the Prophet and Their Authors", *Islamic Culture*, i (1927), 535-559; ii (1928), 22-50, 164-182, 495-526. s. 107

Horst, Heribert, Die Staatsverwaltung der Grosselğuqen und Horazmşahs (1038-1231), Wiesbaden, F. Steiner, 1964. s. 71

Hourani, A. H. ve S. M. Stern, eds., *The Islamic City: a Colloquium*, Oxford, Bruno Cassirer, 1970. *Ayrıca bkz.*, Cahen, Claude; Stern, S. M. s. 200

Hudûdu'l-'âlem, (yazarı belli değil) çeviri ve yorum V. Minorsky, *The Regions of the World, a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.* E.J.W. Gibb Memorial, N.S. 11. Londra, Luzac, 1937. s. 40

Huisman, AJ.W., *Les manuscrits arabes dans le monde: une bibliographie des catalogues*, Leiden, E. J. Brill, 1967. s. 63

Humphreys, R. S., *From Saladin to the Mongols: the Ayyubids of Damascus*, 1193-1260. Albany, NY, State University of New York Press, 1977. s. 209, 324

___, "The Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: a Preliminary Essay", *SI*, xxxv (1972), 69-119. s. 194

___, "The Emergence of the Mamluk Army", *SI*, xlv (1977), 67-99; xlvi (1977) 147-182. s. 228

___, "Damascus", *DMA*, iv, 80-85. s. 301

___, "Historiography, Islamic", *DMA*, vi, 249-255. s. 171

___, "Politics and Architectural Patronage in Ayyubid Damascus", Bosworth ve diğ., *Essays in Honor of Bernard Lewis*, 151-174. s. 307

___, "Qur'anic Myth and Narrative Structure in Early Islamic Historiography", Clover ve Humphreys, *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, 271-290. s. 104

Hurgronje, Christiaan Snouck, *Oeuvres choisies/Selected Works*, ed., G. H. Bousquet ve J. Schacht, Leiden, E. J. Brill, 1957. s. 264

el-Hurr el-'Âmilî, Muhammed b. Hasan, *Vesâilü'ş-Şî'a ilâ tahsîl-i mesâili'ş-şerî'a*, thk., A. R. er-Rabbani, M. er-Razi ve A. H. eş-Şarani, 20 cilt, Tehran, Mektebetü İslamiyye, 1376-89/1956-69. s. 45

Hüseyin, Fâlih, *el-Hayâtü'z-zirâ'iyye fi Bilâdi'ş-Şâm fi'l-'asri'l-ümevî*, Amman, 1978. s. 361

Hütteroth, Wolf-Dieter ve Kemal Abdulfettah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlanger Geographischen Arbeiten, Sonderband 5. Erlangen: Frankischen Geographischen Gesellschaft, 1977. s. 361

İbn Abdilberr, Yûsuf b. 'Abdullah, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*,

(a) İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe fi temyîzi's-Sahâbe*'sinin kenarında basıldı. 4 cilt, Kahire, Mektebetü's-sa'âde, 1328/1910. s. 234

(b) Thk., A. M. el-Bicâvî, 4 cilt, Kahire, Mektebetü'n-Nahdat-i Mısr, 1960 (?).

İbn 'Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman, *Fütûh-u Mısr ve ahbâruhû*, thk., C. C. Torrey, *The History of the Conquest of Egypt, North Africa, and Spain* adıyla. New Haven,Yale University Press, 1922. s. 105

İbn Abdu Rabbih, Ahmad b. Muhammad, *el-Iqdü'l-Ferîd*, s. 149

(a) 3 cilt, Bulak: el-Matbaatü'l-'Âmire, 1293/1876.

(b) Thk., Ahmed Emin ve diğ., 8 cilt, Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, 1359-72/1940-53.

İbn Abdûn, *Risâle fi'l-kadâ ve'l-hisbe*.

(a) Thk., E. Lévi-Provençal, *JA*, ccxxiv (1934), 177-299.

(b) Yeniden thk., E. Lévi-Provengal, *Documents arabes inédits sur la vie sociale et économique en Occident musulman au Moyen-Age: trois traités hispaniques de hisba*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1955.

(c) Çev. E. Lévi-Provençal, *Seville musulmane au début du xiie siècle: le traité d'Ibn 'Abdûn sur la vie urbaine et les corps de métiers*, Paris, G. P. Maisonneuve, 1947.

İbn Ebi'd-Dünya, *Kitâbu mekârimi'l-ahlâk*, thk., James Bellamy, Wiesbaden, F. Steiner, 1973. s. 58

İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhü Nechi'l-belâğa*, thk., Muhammad A. F. İbrahim, 20 cilt, Kahire, İsa el-Bâbî el-Halebî, 1959-64. s. 150

İbn Ebi Useybia, *'Uyûnu'l-enbâ fî tabaqâti'l-etibbâ*, 2 cilt, Kahire, 1399/1882. s. 337

İbnu'l-'Abbâr, *Kitâbu't-tekmile li kitâbi's-sıle*, thk., F. Codera. *BAH*, v (1887). s. 236

İbn el-'Âdîm, Kemalüddin 'Umer, *Buğyetü't-taleb fî târîh-i Haleb*, s. 146, 170, 296

(a) Kısmî thk., Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976. [Selçuklularla ilgili biyografiler]

(b) El yazmları, Ayasofya 3036, İstanbul, Süleymaniye); Feyzullah Efendi 1404 (İstanbul, Süleymaniye); III. Ahmet 2925 (8 cilt, İstanbul, Topkapı Sarayı). [Paris, British Library ve Musul nüshaları İstanbul nüshasının kopyalarıdır]

____, *Zübdetü'l-haleb fî târîh-i Haleb*, thk., Sâmî ed-Dahhân, 3 cilt, Şam, Institut Français de Damas, 1951-68. s. 170

İbnü'l-Esîr, Izzeddin Ali, *el-Kâmil fi't-târîh*, Thk., C. J. Tornberg. 14 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1851-76. Tekr. bsk. (düzeltme ve yeni sayfa numaralarıyla) 13 cilt halinde, Beyrut, Dâr-u Sadır ve Dâr-u Beyrut, 1965-67. s. 149, 168

____, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, 5 cilt, Kahire, el-Matbaatü'l-vehbiyye, 1280/1863.

İbnü'l-'Avvâm, *Kitâbü'l-filâha*, Arapça metin thk., Banqueri, 2 cilt, Madrid, 1802. Fransızca çev. J.-J. Clement-Mullet, 2 cilt, 3 cilt halinde, notlarla, Paris, 1864-67. s. 364

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, 6 cilt [=Cilt V-X, yrs. 257-574/870-1179], Haydarabad, Deccan, Dâiretü'l-Ma'ârif-i Osmâniye, 1938-40. s. 235, 295

İbnü'l-Ci'ân, Yahya b. Şâkir, *et-Tuhfetü's-seniyye bi esmâi'l-Bilâdi'l-Mısriyye*, thk., B. Moritz, Publications de la Bibliothèque Khédiviale, 10. Kahire, 1898. Tekr. bsk., 1974. s. 221

İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl-u Târîh-i Dımeşk*, s. 170

(a) Thk., H. F. Amedroz, Leiden, E. J. Brill, 1908.

(b) İng. çev., H.A.R. Gibb, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Londra, Luzac, 1932. s. 164, 294

(c) Fransızca çev., Roger Le Tourneau, *Damas de 1075 à 1154*, Şam, Institut Français de Damas, 1952. s. 170, 294

İbnü'l-Mukaffa', Abdullah (öl. 760), *Kitâbü'l-edebi'l-kebîr*, thk., Muhammad Kürd Ali, *Resâilü'l-bulağâ* (Kahire, 1331/1913). s. 148

___, *Risâle fi's-sahâbe*, thk., Muhammad Kürd Ali, *Resâilü'l-büleğâ* (Kahire, 1331/1913), s. 120-131. Fransızca çev., Charles Pellat, *Ibn al-Muqaffa', "conseilleur" du calife*, Paris, G. P. Maisonneuve et Larose, 1976. s. 148

İbnü's-Sukai, *Tâlî vefayâti'l-a'yân*, thk. çev., Jacqueline Sublet, Şam, Institut Francais de Damas, 1974. s. 228, 296

İbnü'l-Uhüvve, *Mealimü'l-kurbe fi ahkâmi'l-hisbe*, thk. ve özet bir çeviri, Reuben Levy. EJ.W. Gibb Memorial, N.S. 12. Londra, Luzac, 1937.

İbn-ü 'Akîl, *Kitâbu'l-fünûn*, Thk., George Makdisi, Recherches de l'Institut de Lettres Qrientales de Beyrouth, serie I: Pensée arabe et musulmane, tt. 44-45. Beyrut, Dâru'l-Meşrık, 1970-71. s. 58

İbn Asâkir, *Târîh-u medînet-i Dımeşk.*

(a) Kısaltılmış bir thk (tamamlanmadı), Abdukadir Bedran ve Ahmad Ubeyd, 7 cilt, Şam, 1911-32.

(b) Tam tahkik devam ediyor, birçok baskısı yapıldı, Şam, *Ma'cemü'l-luğatil-Arabiyye*, 1951, devam ediyor.

(c) Zâhiriyye nüshasının fotokopisinin thk, Şam, Amman, Dârü'l- Beşîr li'n-Neşr ve't-Tevzi', t.s.

____, *Târîh-u medînet-i Dımeşk*, Cilt I, kısım 2. Thk., S. D. el-Müneccid, Şam, *Mecmaü'l-Luğati'l-Arabiyye*, 1954. Çev., Nikita Elisséeff, *La description de Damas d'Ibn 'Asâkir*, Şam, Institut Français de Damas, 1959. s. 146, 292, 296

İbn A'sam el-Kûfî, *Kitâbu'l-fütûh*, 8 cilt, Haydarabad, Deccan, Dâiretü'l-Maarif Osmaniye, 1968-1975. s. 146

İbn Babawayh. *Bkz.*, al-Saduq.

İbn Bassâl, *Kitâbu'l-kasd ve'l-beyân* (*The Book of Proposition and Demonstration*), Medieval Castilian compendium, thk., J. M. Millas-Vallicrosa, *Andalus*, xiii (1948), 356-430. Arapça metin thk. ve İspanyolca'ya çev., J. M. Millas Vallicrosa ve M. Aziman, *Kitâbu'l-filâha*, Tetouan, 1955.

İbn Batta, *el-Ibâne*, çev., Henri Laoust, *La profession de foi d'Ibn Batta (m. 387/997)* adıyla, Şam, Institut Français de Damas, 1958. s. 203, 243

İbn Cemâ'a, Bedrüddîn, *Tahrîru'l-ahkâm fi tedbîr-i milleti'l-Islâm*, thk. ve çev. H. Kofler, "Handbuch des islamischen Staats und Verwaltungsrechtes von Badr al-Dîn Ibn Ğamâ'ah" adıyla, *Islamica*, vi (1934), 349-414; vii (1935), 1-64; Schlussheft (1938), 18-129.

İbn Cübeyr, *er-Rihle*. s. 297

(a) Thk., William Wright, Leiden, E. J. Brill, 1852. Göz. geç. 2. bsk., M. J. de Goeie, 1907.

(b) Çev., C. Schiaparelli, *Viaggio in Ispagna, Sicilia, Siria* ..., Rome, Casa editrice italiana, 1906.

(c) Çev., R. J. Broadhurst, *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra, Jonathan Cape, 1952.

(d) Çev., M. Gaudefroy-Demombynes, *Voyages*, Documents Relatifs à l'Histoire des Croisades, tt. 4-6, Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Paris-P. Geuthner, 1949-56.

İbn Hacer, *Bkz.*, al-Askalânî, Ibn Hacer.

İbn Haldun, *et-Ta'rîf bi-lbn-i Haldûn ve rihletuhû ğarben ve-şarkan*, Thk., Muhammad Tavit et-Tanci, Kahire, 1370/1951. Fr. çev., M. de Slane, *Prolegomenes historiques d'Ibn Khaldoun*, Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale, t. xix (1862), s. vi-lxxxiii. s. 241

İbn Haldun, Abdurrahmân, *Kitâbü'l-lber*,

(a) Thk., Nasr el-Hûrînî, 7 cilt, Bulak, 1284/1867.

(b) Kısmî thk. ve çev., W. MacGuckin de Slane, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique Septentrionale* adıyla. Arapça metin, 2 cilt, Cezayir, Imprimerie du gouvernement, 1847-51. Çev., 4 cilt, Cezayir, Imprimerie du gouvernement, 1852-56. Çevirinin tekr. bsk., Paris P. Geuthner 1925-56.

____, *el-Mukaddime*, s. 58, 71, 241, 274

(a) Thk., E. Quatremère, *Prolegomenes d'Ebn-Khaldoun*, 3 cilt, Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale, ciltler, xvi-xviii, Paris, 1858.

(b) Çev., MacGuckin de Slane, *Prolegomenes historiques d'Ibn Khaldoun* adıyla. Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Impériale, cilt. xix-xxi, Paris, Imprimerie Impenale, 1862-68.

(c) Çev., Franz Rosenthal, *The Muqaddima, an Introduction to History* adıyla. 3 cilt, New York, Bollingen Foundation, 1958. Göz. geç. 2. bsk., Princeton, NJ, Princeton University Press, the Bollingen Foundation için, 1967.

İbn Hallikân, Şemsüddin, *Vefeyâtü'l-a'yân ve-enbâi ebnâi'z-zamân*, s. 235, 236

(a) Thk., F. Wüstenfeld, 4 cilt, Göttingen: R. Deuerlich, 1835-50.

(b) Thk., M.-D. Abdulhamid, 6 cilt, Kahire: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1948.

(c) Thk., İhsan Abbas, 8 cilt, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1972.

(d) Çev., MacGuckin de Slane, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary* adıyla. 4 cilt, Paris, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842-71. (Wüstenfeld tahkikine dayanıyor.)

İbn Hassul, *Tafdîlü'l-Etrâk*, çev. ve tahlil, 'Abbas 'Azzawi ve Şerafettin Yaltkaya, "İbni Hassul'ün Türkler hakkında bir eseri", *Belleten*, iv (1940), 235-266. s. 209

İbn Havkal, *Kitâb-u sûreti'l-arz*, thk., J. H. Kramers, *BGA*, ii (1938-39). Çev. J. H. Kramers ve G. Wiet, *Configuration de la tere* adıyla, 2 cilt, Paris, G. P. Maisonneuve et Larose, 1964.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *Kitâbu'l-fisâl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Kahire, 1903. Kısmî çeviri, Israel Friedlaender, "The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Hazm", *JAOS*, xxviii (1907), 1-80; xxix (1908), 1-183. s. 148

İbn Hişam, Abdülmelik, *Bkz.*, Ibn Ishak, Muhammad.

İbn Hübeyş, Abdurrahman b. Muhammad, *Kitâbu'l-ğazavât*, thk., A. Ghunaym, Kahire, 1983. s. 100

İbn İshâk, Muhammad, *Sîretu rasûli'l-lah* ('Abd al-Malik ibn Hisham eski nüshalardan çalışması). s. 108

(a) Thk., F. Wüstenfeld, 2 cilt, Gottingen, Dieterichsche Universitäts-Buchhandlung, 1858-60.

(b) Thk., M. el-Sakkâ, I. el-Ebyârî ve H. H. Şalebî, 2 cilt, Kahire, 1355/1937 Tekr. bsk., 1955.

(c) Çev., Alfred Guillaume, *The Life of Muhammad* adıyla, Londra, Oxford University Press, 1955. Tekr. bsk., Karaçi, Oxford University Press, 1967.

___, *Târîhu'l-Hulefâ*, Ayrıca bkz., Abbott, Nabia. s. 147

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn, *el-Muğni alâ muhtasari Ebi'l-Kâsım Umerü'l-Hirakî*, s. 235

(a) Thk., Reşit Rıza, 12 cilt, Kahire, Dâru'l-Menâr, 1341-487 1922-30.

(b) Thk., T. M. ez-Zeynî, 10 cilt, Kahire, 1968-70.

___, el-Umde, Çev. Henri Laoust, *Le précis de droit d'Ibn Qudâma (541-20/1146-1223)* adıyla. Beyrut, Institut Francais de Damas, 1950. s. 267

İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim, *Kitâbu'l-maârif*, s. 101

(a)Thk., F. Wüsstenfeld *Ibn Coteiba's Handbuch der Geschichte* adıyla. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1850.

(b)Thk., Servet Ukkâşe, Kahire, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, 1960.

___, *'Uyûnu'l-ahbâr*, 4 cilt, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1925-1930. I. Kitab'ın çevirisi, Josef Horovitz, "The Book of Government", *Islamic Culture*, iv (1930), 171-198, 331-362, 487-530; v (1931), 1-27. s. 206

___, *Kitâbu't-te'vîli'l-muhtelifi'l-hadîs*, çev. Gerard Lecomte, *Le traité des divergences du hadith d'Ibn Qutayba* adıyla, Şam, Institut Français de Damas, 1962.

İbn Mammâtî, el-Es'ad b. al-Hâtir, *Kitâbu'l-kavânîni'd-devâvîn*, thk., A. S. Atiya. Kahire, 1943. İngilizce çev., R. S. Cooper, "Ibn Mammâtî's Rules for the Ministries: Translation with Commentary of the *Qawânîn ad-Dawâwîn*", doktora tezi, University of California, Berkeley, 1973. s. 263

İbn Rüste, *Kitâbu'l-a'lâqi'n-nefîse*, thk., M. J. de Goeje, *BGA*, vii (1892). Çev. Gaston Wiet, *Les atours précieux* adıyla. Kahire, Société de Géographie d'Egypte, 1955.

İbn Said, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk., Eduard Sachau ve diğ., 9 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1904-1940. s. 108

İbn Şeddâd, İzzuddin, *el-A'lâku'l-hatîra fî zikr-i ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*,217

(a) *Târîh-i Haleb*, ed., D. Sourdel. Beyrut, Institut Francais de Damas, 1953.

(b) *Târîh-i Dımeşq*, thk., Sâmî ed-Dahhân, Şam, Institut Français de Damas, 1956.

(c) *Târîh-i Lübnân ve'l-Urdûn ve-Filâstîn*, thk., Sâmî ed-Dahhân, Şam, Institut Français de Damas, 1963.

(d) *Târîhu'l-Cezîre*, thk., Yahya 'Abbâra, 2 cilt, Şam, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, 1977-78.

(e) "Description de la Syrie du Nord", ed. Anne-Marie Eddé", *BEO*, xxxii-xxxiii (1980-81), 265-402. aynı başlıkla Fransızca çev., Anne-Marie Eddé-Terrasse, Şam, Institut Français de Damas, 1984.

İbn Tağrîbirdî, Ebû'l-Mehâsin, *el-Menhalu's-sâfî ve'l-mustavfî ba'del-vâfî*, thk., Muhammad M. Amîn, 3 cilt, Kahire, el-Hayâtü'l-Mısriyyi'l-Âmme li'l-Kitâb, 1984- 85. *Ayrıca bkz.*, Wiet, Gaston. s. 255

İbn Tağrîbirdî, Ebû'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücûmü'z-zâhira fî müluk-i Mısr ve'l-Kâhire*,

(a) 16 Cilt, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1929-72.

(b) Kısmî tkh., William Popper, University of California, Publications in Semitic Philology, ii, iii, v-vii. Berkeley, University of California Press, 1909-36.

(c) Çev., William Popper, *History of Egypt, 1382-1469 A.D.* University of California, Publications in Semitic Philology, xii-xiv, xvii-xix, xxii-xxiv. Berkeley, University of California Press, 1954-1963. s. 175

İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed, *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fî ıslâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye*,

(a) Thk., S. en-Neşşar ve A. Z. Atiye, Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1951.

(b) Çev. Henri Laoust, *Le traité de droit public d'Ibn Taimiya*, Beyrut, Institut Français de Damas, 1948.

(c) Çev., Omar A. Farrukh, *Ibn Taimiyya on Public and Private Law in Islam* adıyla. Beyrut, Khayats, 1966. s. 316

İbn Tûlûn, Şemsüddin, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târîhi's-Sâlihiyye*, 2 cilt, thk., M. A. Duhmân, Şam, 1368-75/1949-56. s. 293

İbn Vahşiyye, *el-Filâhetü'n-nabatiyye, Bkz.*, Fahd, Toufic; Bolens, Lucie. s. 359

İbn Vâsıl, Cemalüddin Muhammad, *Mufarricü'l-kurûb fî ahbâr-i Benî Eyyûb*, Cilt I-III, thk., Cemalüddin eş-Şeyyâl, Kahire, Vizâretü's-Sekâfa ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, 1953-60. Cilt IV-V, thk., S.A. 'Âşûr ve H. M. Rabî', Kahire, Vizâretü's-Sekâfe, 1972-77. s. 168

İdris, H. R., "Le mariage en Occident musulman. Analyse de fatwas médiévales ex-traites du Mi'yâr d'al-Wansharîsî", *ROMM*, xii (1972), 45-62; xvii (1974), 71-105; xxv (1978), 119-138. s. 270

___, "Les tributaires en Occident musulman médiéval d'après le 'Mi'yar' d'al-Wanšarîsî", P. Salmon, ed., *Mélanges d'islamologie: volume dédié à la mémoire de Armand Abel,* Leiden, E. J. Brill, 1974), 172-196. s. 316

İdrisi, Ebû Abdullah Muhammad, *Nüzhetü'l-muştâk fî ihtirâki'l-âfâk*, s. 40

(a) Thk., E. Cerulli ve diğ., *Opus Geographicum* adıyla. Leiden, E. J. Brill, the Istituto Universitario Orientate di Napoli ve the Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente için, 1970-84.

(b) Çev., P. A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, 2 cilt, Paris, Imprimerie Royale, 1836-40.

(c) Kısmî çev., M. J. de Goeje ve R.P.A. Dozy, *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi*, Leiden, E. J. Brill, 1866; tekr. bsk., 1968. s. 38

(d) Kısmî çev., S. Maqbul Ahmad, *India and the Neighboring Territories*. Leiden, E. J. Brill, 1960.

İnan Muhammad, *İbn Haldûn, hayâtuhû ve turâsuhû'l-fikrî*, Kahire, 1933. İngilizce uyarlama, M. A. Enan, *Ibn Khaldun, His Life and Work*, Lahore, 1941; 2. bsk., 1946. s. 241

Index Islamicus, Bkz., Behn, Wolfgang H.; Pearson, J. D.

International Encyclopaedia of the Social Sciences, 18 cilt, New York, Macmillan, 1968-79. s. 191

Irwin, Robert, "Iqtâ' and the End of the Crusader States", P. M. Holt, ed., *The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades*, Warminster, England, Aris and Phillips, 1977, 62-77. s. 226

el-İsfehânî, Ebû'l-Ferec, *Kitâbu'l-Ağânî*, s. 151

(a) 20 cilt, Bulak, 1284-85/1867-69.

(b) 21 Cilt, Thk., R. Briinnow, Leiden, E. J. Brill, 1888.

(c) 24 cilt, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, el-Kısmü'l-Edebî, 1929-devam ediyor.

İslam Ansiklopedisi. İslam alemi coğrafya, etnoğrafya ve biyoğrafya lügati, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940-devam ediyor. s. 24

Ivanow, W. (= Ivanov, V. A.), *A guide to Ismaili literature*, Londra, Royal Asiatic Society, 1933; göz. geç. 2. bsk., *Ismaili Literature, a Bibliographical Survey*. Tehran, Tehran University Press, 1963.

Jacobsen, Thorkild, *Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity: Diyala Basin Archaeological Report on Essential Results, 1957-58*, Bibliotheca Mesopotamia, 14. Malibu, CA, Undena, 1982. s. 302, 354

Jafri, S.H.M., *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Londra ve New York, Longman, 1979. s. 162

Jennings, R. C., "The Office of Vekil (Wakil) in 17th-century Ottoman Sharia Courts", *SI*, xlii (1975), 147-169. s. 274

___, "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th-Century Ottoman Kayseri", *SI*, xlviii (1978), 133-172. s. 274

___, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Ottoman Kayseri", *SI*, 1 (1979), 151-184. s. 274

Johansen, Baber, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, New York, Croom Helm; Routledge, Chapman & Hall, 1988. s. 268

___, "Eigentum, Familie, und Obrigkeit im hanafitischen Strafrecht", *Welt des Islams*, n.s. xix (1979), 1-73. s. 284

___, "The All-Embracing Town and Its Mosques", *ROMM*, xxxii (1981), 139-161. s. 284

Jomard, Edmé-François, "Description abrégée de la Ville et de la Citadelle du Kaire", *Description de l'Égypte. État Moderne, Mémoires*, Cilt II, blm. ii (1822), 579-786, *État Modeme, Planches*, Cilt I (1809), nos. 15-73. s. 286

Jones, J.M.B., "Ibn Ishâq and al-Wâqidî, The Dream of 'Âtika and the Raid to Nakhla in Relation to the Charge of Plagiarism", *BSOAS*, xxii (1959), 41-51. s. 110

___, "The Maghâzî Literature", *Cambridge History of Arabic Literature*, i, 344-351.

Juynboll, G.H.A., *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983. s. 236

___, "The Date of the Great Fitna", *Arabica*, xx (1973), 142-159. s. 112

Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Kalküta, Iran Society, 1964. s. 197

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorlugu*, İstanbul, O. Yalın Matbaası, 1953. s. 198

___, *Ayrıca bkz.*, Leiser, Gary.

Kahire: *en-Nedvetü'd-düveliyye li târîhi'l-Kâhire*, Mars-Abril 1969/Colloque internationale sur l'histoire du Caire, Mars-Avril 1969. Kahire, Dâru'l-Kütüb, 1970. *Ayrıca bkz.*, Lewis, Bernard; Grunebaum, Gustave E. von.

Karatay, F. E. Topkapi Sarayı Miizesi, Kiitüphane. s. 62

(a) Arapca yazmalar Kataloğu, 4 cilt, 1962-69.

(b) Farsça Yazmalar Kataloğu, 1 cilt, 1961.

(c) Türkçe Yazmalar Kataloğu, 2 cilt, 1962.

Kaşgarlı Mahmud (Mahmud b. el-Hüseyin el-Kaşgari), *Dîvân-u Luğâti't-Türk*, s. 210

(a) Arapça metin: Thk., Kilisli Muallim Rifat Bilge, 3 cilt, İstanbul, 1333-35/1915-17.

(b) Thk. ve çağdaş Türkçe çevirisi Besim Atalay, 6 cilt, [Cilt 1-3: Çev., Cilt 4: Türkçe index; Cilt 5: Arapça tıpkı masım metin; Cilt 6: Arapça dizin.] Ankara: Türk Dil Kurumu, 1939-1957.

(c) Tahk ve çev., Robert Dankoff ve James Kelly, *Compendium of the Turkish Dialects* adıyla. 2 cilt, Sources of Oriental Languages and Literatures, no. 7. Genel editörler, Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Duxbury, MA, 1982-84.

Kay Ka'us b. Iskandar, *bkz.*, Keykavus.

Keçik, Mehmet Şefik, *Briefe und Urkunden aus der Kanzlei Uzun-Hasans: ein Beitrag zur Geschichte Ost-Anatoliens im 15. Jahrhundert*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1975. s. 74

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 15 cilt, Şam, Matbaatu't-Terakki, 1957-61. s. 51

___, *Mu'cemü kabâ'ili'l-'Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*, 5 cilt, Cilt I-III, Şam, el-Matabatü'l-Haşimiyye, 1368/1949. Cilt IV-V, *al-Mustadrak*, Şam, Matbaatu'l-Hicaz, 1395/1975. s. 150

el-Kelbî, Hişam b. Muhammad. *Bkz.*, Caskel, Werner.

Kemâleddîn b. el-'Adîm. *Bkz.*, İbnü'l-'Adîm.

Kennedy, Hugh, *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*, Londra, Croom Helm, 1981. s. 155

Keykavus b. İskender, *Kâbûs-nâme*, thk., R. Levy. E.J.W. Gibb Memorial, N.S. 18. Londra, Luzac, 1951. Çev., R. Levy, *A Mirror for Princes*, Londra, Cresset Press, 1951. s. 207

Khadduri, Majid, *ayrıca bkz.*, al-Shaybânî.

Khadduri, Majid ve H. J. Liebesny, eds., *Law in the Middle East. Vol. I: Origin and Development of Muslim Law*, Washington, D.C., Middle East Institute, 1955. *Ayrıca bkz.*, Gibb, H.A.R. s. 203, 265

Khalidi, Tarif, *Islamic Historiography: the Histories ofMas'udi*, Albany, NY, State University of New York Press, 1975. s. 105

Khalidi, Tarif, ed., *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, Beyrut, American University of Beirut, 1984. *Bkz.*, Haarmann, Ulrich. s. 228

Khan, Muhammad Sabir, *Studies in Miskawayh's Contemporary History (340-369) A.H.* Ann Arbor, Mich., University Microfilms International, 1980. s. 172

Khoury, Raif Georges, *Wahb b. Munabbih*, 1. Kısım: *Der Heidelberger Papyrus PSR Heid Arab 23; Leben und Werk des Dichters*, 2. Kısım: *Faksimiletafeln*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1972. s. 106

___, *'Abd Allâh ibn Lahî'a (97-174/715-790): juge et grand maître de l'ecole égyptienne. Avec edition critique de l'unique rouleau de papyrus arabe conservé à Heidelberg*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1986. s. 106

Kister, M. J., *Studies in Jahiliyya and Early Islam*, Londra, Variorum 1980. s. 114

___, "The Sirah Literature", *Cambridge History of Arabic Literature*, i 352-367. s. 108

Kornrumpf, Hans-Jürgen, *Osmanische Bibliographie, mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa, HO*, Ergbd. VIII (1973). s. 26, 29

Kortantamer, Samira, *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abî'l-Fadâil*, Islamkundliche Untersuchungen, 23. Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1973. s. 174

Köprülü, M. F., "Çağatay Edebiyatı", *İA*, iii, 270-323. s. 54

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I: Kuruluş Devri*, Ankara, Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü, 1979. s. 198

Krachkovskii, I.I., *Arabskaia geograficheskaia literatura, Izbrannye sochineniia* içinde, (6 cilt, Moscow: Akademiia Nauk SSSR, 1955-1960), Cilt IV. Çev. S.D.U. Hashim, *Târîhu'l-edebi'l-cuğrâfi'l-'arabî* adıyla, 2 cilt, Kahire: Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-neşr, 1963-65. s. 277

Kraemer, Joel L., *Humanism in the Renaissance of Islam. The Cultural Revival during the Buyid Age*, Leiden, E. J. Brill, 1986. s. 172

Kramers, J. H., "Geography and Commerce", T. Arnold ve A. Guillaume, ed., *The Legacy of Islam,* Oxford, Clarendon Press, 1931, Birçok kez basıldı, 79-108. s. 277

___, "La littérature géographique classique des musulmans", Kramers, *Analecta Orientalia: Posthumous Writings and Selected Works,* 2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1954-56, i, 172-204. s. 277

Kubiak, Wladyslaw B., *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development,* Kahire, American University of Cairo Press, 1987. s. 288

el-Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammad, *el-Kâfî*, thk., A. A. el-Ğaffârî, 8 cilt, Tehran, Mektebetü's-Sadûk, 1377-81/1957-61.

Kürd Ali, Muhammad, *Hitatü'ş-Şâm*, 6 cilt, Şam, 1343-47/1925-28.

___, *Ghûtat Dimashq*, Şam, Arab Academy of Damascus, 1949. Göz. geç. bsk., 1371/1952.

el-Kütübî, İbn Şakir, *Fevâtü'l-vefayât*, thk., M. M. Abdulhamid. 2 cilt, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1951-52. s. 296

___, *'Uyûnu't-tevârîh*, *bkz.*, Sauvaire, Henri. s. 294

Lambton, A.K.S., *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Londra, Oxford University Press, The Royal Institute of International Affairs için, 1953. 2. bsk., 1969. s. 223, 357, 366

___, *Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Collected Studies, 122. Londra, değişik baskılar, 1980. s. 207

___, *State and Government in Medieval Islam. An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, Londra, Oxford University Press, 1981. s. 202

___, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic, and Social History, 11th-14th Century*, Albany, NY, State University of New York Press, 1988. s. 197, 224, 366

___, "The Theory of Kingship in the *Nasihat al-Mulûk* of Ghazali", *Islamic Quarterly*, i (1954), 47-55. s. 208

___, "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government", *SI*, v (1956), 125-148; vi (1956), 125-146. s. 207

___, "The Merchant in Medieval Islam", Henning ve Yarshater, *A Locust's Leg* (1962), 121-130. s. 279

___, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *SI,* xvii (1962), 91-119. s. 207

___, "Reflexions on the Iqta', G. Makdisi, ed., *Arabic and Islamic Studies in Honor of H. A.R. Gibb*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1965, s. 358-376. s. 226

___, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *Cambridge History of Iran*, v, 203-282. s. 198

___, "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", Richards, *Islamic Civilization, 950-1150*, 105-25. s. 199

___, "Aspects of Agricultural Organization and Agrarian History in Persia", *HO* I/vi/6, kısım 1 (1977), 160-187. s. 358

Lane, Arthur, *Early Islamic Pottery*, Londra, Faber and Faber, 1947. s. 89

____, *Later Islamic Pottery*, Londra, Faber and Faber, 1957. s. 89

Lane, E. W., *An Arabic-English Lexicon*, 8 cilt, Londra ve Edinburgh, Williams and Norgate, 1863-93. s. 33

Lane-Poole, Stanley, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, 10 cilt, Londra, British Museum, 1875-90. s. 76

____, *The Mohammedan Dynasties*, Londra, A. Constable, 1894, tkr. bsk., Beyrut, Khayats, 1965. s. 43

____, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem*, Londra, G. P. Putnam, 1898. (birçok kez basıldı) s. 324

Langlois, Ch. V. ve Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Paris, Hachette, 1898. İngilizce çev., G. G. Berry, *Introduction to the Study of History*, Londra, Duckworth & Co., 1898. s. 57

Laoust, Henri, *Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taqi-d-Din Ahmad b. Taimiya*, Kahire, Institut Français d'Archeblogie Orientale, 1939. s. 240, 316

____, *Les schismes dans l'Islam*, Paris, Payot, 1965. s. 162

____, *L'apolitique de Gazali*, Paris, P. Geuthner, 1970. s. 203

____, "Ahmad b. Hanbal", *EI*^{2}, i, 280-286. s. 243

____, "Le hanbalisme sous le Califat de Bagdad, 241-656/855-1258", *REI*, xxvii (1959), 67-128. s. 243

____, "Le hanbalisme sous les Mamlouks Bahrides (658-784/1260-1382)", *REI*, xxviii (1960), 1-72. s. 243

____, "La classification des sectes dans le Farq d'al-Baghdadî", *REI*, xxix (1961), 19-59. s. 148

____, "La pensée et l'action politiques d'ai-Mâwardî (364-450/974-1058)", *REI*, xxxvi (1968), 11-92. s. 203

____, *Ayrıca bkz.*, Ibn Batta, İbn Kudâme.

Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1967. Notlar olmaksızın tkr. bsk., Cambridge University Press, 1984. s. 249, 300

____, ed., *Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Medieval, and Modern Middle Eastern Urbanism*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1969, ayrıca bkz., Grabar, Oleg. s. 198, 251, 283, 285

____, "Muslim Cities and Islamic Societies", Lapidus, *Middle Eastern Cities*, 47-79. s. 200, 251, 283

____, "The Grain Economy of Mamluk Egypt", *JESHO*, xii (1969), 1-15. s. 368

____, "The Conversion of Egypt to Islam", *Israel Oriental Studies*, ii (1972), 248-262. s. 336

____, "The Evolution of Muslim Urban Society", *Comparative Studies in Society and History*, xv (1973), 21-50. s. 283

____, "Arab Settlement and Economic Development of Iraq and Iran in the Age of the Umayyad and Early Abbasid Caliphs", Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 177-208. s. 367

Lassner, Jacob, *The Shaping of Abbasid Rule*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1980. s. 149, 156, 160

___, *Islamic Revolution and Historical Memory: Abbasid Apologetics and the Art of Historical Writing,* New Haven, American Oriental Society, 1986. s. 151, 161

___, "The Abbasid Dawla: An Essay on the Concept of Revolution in Early Islam", Clover ve Humphreys, *Tradition and Innovation*, 247-270. s. 161

___, *Ayrıca bkz.,* eḫ-Hatîbü'l-Bağdâdî.

Latron, André, *La vie rurale en Syrie et au Liban: étude d'économie rurale*, Beyrut, Institut Francais de Damas, 1936. s. 361

Lavoix, Henri, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, 3 cilt, Paris, Imprimerie Nationale, 1887-91. *Ayrıca bkz.,* Hennequin, Gilles. s. 76

Le Strange, Guy, *Palestine under the Moslems*, Londra, Palestine Exploration Fund, 1890. Tkr., bsk., Beyrut, Khayats, 1965. s. 80, 296, 362

___, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1905. s. 40

___, "Description of Mesopotamia and Baghdad, written about the year 900 A.D. by Ibn Serapion", *JRAS* (1895), 1-76,255-315. s. 360

Le Tourneau, Roger, *Fès avant le Protectorat: étude economique et sociale d'une ville de l'occident musulman*, Publications de l'Institut des Éautes Marocaines, t. 45, Casablanca, SMLE, 1949. s. 287

Leiser, Gary, çev. ve ed., *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy*, Carbondale, IL, Southern Illinois University Press, 1988. s. 198

Lev, Yaacov, "The Fatimid vizier Ya'qub b. Killis and the Beginning of the Fatimid Administration in Egypt", *Islam*, lviii (1981), 237-249. s. 326

Levi-Provençal, Évariste, *Inscriptions arabes de l'Espagne*, Leiden, E. J. Brill, 1931. s. 85

___, *Histoire de l'Espagne musulmane*, 3 cilt, Paris, G. P. Maisonneuve, 1944-53. s. 369

___, *Ayrıca bkz.,* Ibn 'Abdûn.

Levtzion, Nehemiah, ed. *Conversion to Islam*, New York, Holmes and Meier, 1979. s. 333

Lewis, Bernard, ed. ve çev., *Islam, from the Prophet Muhammed to the Capture of Constantinople*, 2 cilt, New York, Harper and Row, 1974. s. 316

Lewis, Bernard, ed., *The World of Islam: Faith, People, Culture*, Londra, Thames and Hudson, 1976. *Bkz.*, Grabar, Oleg. s. 284

Lewis, Bernard, *The Jews of Islam*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984. s. 323

___, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *JRAS*, (1951), 139-155. s. 285

___, "Studies in the Ottoman Archives, I", *BSOAS*, xvi (1954), 469-501.

___, "Abbasids", *EI*², i, 15-23. s. 155

___, "Daftar", *EI*², ii, 77-81. s. 68

___, "The Regnal Titles of the First Abbasid Caliphs", *Dr. Zakir Husain Presentation Volume* (New Delhi, Dr. Zakir Husain Presentation Volume Committee, 1968), 13-22. s. 156

___, "An Interpretation of Fatimid History", *Collogue Internationale sur l'histoire du Caire*, 287-95.

___, "L'Islam et les non-musulmans", *AESC*, xxxv (1980), 784-800. s. 313

Lewis, Bernard ve Amnon Cohen, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1978. s. 217, 291, 321

Lewis, Bernard ve P. M. Holt, eds., *Historians of the Middle East*, Oxford, Oxford University Press, 1962, *bkz.*, Dahan, Sami; Gibb, H.A.R.; Watt, W. M. s. 108, 109, 174, 234, 295

Lewis, Naphtali, *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford, Clarendon Press, 1983. s. 364

Library of Congress, bkz., *Near East National Union List.*

Little, Donald P., *An Introduction to Mamluk Historiography*, Freiburger Islamstudien, Bd. 2, Wiesbaden, F. Steiner, 1970. s. 174

___, *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram as-Sarîf in Jerusalem*, Beyrut, Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1984. *Ayrıca bkz.*, Richards, D. S. s. 74, 271

___, 'The Historical and Historiographic Significance of the Detention of Ibn Taymiyya", *IJMES*, iv (1973), 311-327. s. 240

___, "Did Ibn Taymiyya Have a Screw Loose?", *SI*, xli (1975), 93-111. s. 240

___, "The Significance of the Haram Documents for the Study of Medieval Islamic History", *Islam*, lvii (1980), 189-219. s. 74

___, "Six fourteenth-century purchase deeds for slaves from al-Haram as-Sarîf", *ZDMG*, cxxxi (1981), 297-337. s. 273

___, "Two Fourteenth-century Court Records from Jerusalem concerning the Disposition of Slaves by Minors", *Arabica*, xxix (1982), 16-49. s. 271

Løkkegaard, Frede, *Islamic Taxation in the Classic Period, with Special Reference to Circumstances in Iraq*, Kopenhag, Branner & Korch, 1950.371. s. 367

Lord, Albert, *The Singer of Tales*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1960. s. 118

Lyons, M. C ve David Jackson, *Saladin: the Politics of the Holy War*, Londra, Cambridge University Press, 1982. s. 324

Maas, Paul, *Textkritik*, 4. bsk., Leipzig, E.G. Teubner, 1960. İng. çev., Barbara Flower, *Textual Criticism*, Oxford, Clarendon Press, 1958. s. 58

Madelung, Wilferd, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany, NY, State University of New York Press, 1988. s. 162

___, "The Assumption of the Title Shâhanshâh by the Buyids and 'The Reign of Daylam (Dawlat al-Daylam)'", *JNES*, xxviii (1969), 84-108, 168-183. s. 204

Mahdi, Muhsin, *Ibn Khaldun's Philosophy of History: A Study in the Philosophic Foundation of the Science of Culture*, Londra, G. Allen and Unwin, 1957. Tkr. bsk., Chicago, University of Chicago Press, 1964, 1971. s. 173, 241

el-Mahzûmî, Ali b. Osman, *Kitâbu'l-minhâc fi'l-ilmi'l-harâc-i Mısır*, Claude Cahen ve Yusuf Rağıb'ın kısmî basımı, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1986. *Ayrıca bkz.*, Cahen, *Mahzûmiyyât*. s. 217, 218

Mâjid, 'Abd al-Mun'im, *Nuzumü'l-Fâtımiyyîn ve rüsûmuhum*, 2 cilt, Kahire, 1953-56. s. 325

Makdisi, George, *Ibn 'Aqîl et la resurgence de l'Islam traditionaliste au xie siècle*, Şam, Institut Francais de Damas, 1963. s. 198, 244

___, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1981. s. 58, 247

___, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-century Baghdad", *BSOAS*, xxiv (1961), 1-56. s. 247

___, *Ayrıca bkz.*, Ibn 'Akîl.

Makdisi, George ve Johannes Petersen, "Madrasa, I: The Institution in the Arabic, Persian, and Turkish Lands", *EI*, v, 1123-34.

el-Makrizi, Takiyyüddin Ahmed. *Kitâbüs's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, 4 cilt, ed., M. M. Ziyâde ve diğ., Kahire, Lecnetü't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1934-1975. *Bkz.*, Quatremere, *Histoire des sultans Mamlouks*. s. 35

___, *Kitâbul-mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, s. 220

(a) 2 cilt, Bulak, 1270/1853-54. (Editio princeps, birçok kez basıldı)

(b) Thk., Gaston Wiet (tamamlanmadı), *MIFAO*, xxx, xxxiii, xlvi, xlix, liii (1911-27).

(c) Tercüme, E. Bouriant ve Paul Casanova (tamamlanmadı), *MMAF*, xvii (1900); *MIFAO*, iii-iv (1906-1920).

(d) Kısmî tercüme, A. Raymond ve G. Wiet, *Les marches du Caire: traduction annotee du texte de Maqrizi*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1979.

(e) *Index des Khitat. Index analytique des ouvrages d'Ibn Duqmâq et de Maqrîzî sur le Caire*, thk., Ahmad A. M. Haridi, 3 cilt, Kahire, Institut Français d'Archéblogie Orientale, 1983, yayını devam ediyor.

el-Mekîn b. el-Amîd. *Bkz.*, Cahen, "Chronique des Ayyoubides".

Mandaville, Jon E., 'The Ottoman Court Records of Syria and Jordan", *JAOS*, lxxxvi (1966), 311-319. s. 271

Mann, Jacob, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, 2 cilt, Londra, Oxford University Press, 1920-22. S. D. Goitein'in önsözüyle 1 cilt halinde tekrar baskı, New York, Ktav, 1970. s. 328

____, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 2 cilt, Cincinnati, Hebrew Union College, 1931; Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1935. Gerson D. Cohen'in önsözüyle tkr. bsk., New York, Ktav, 1972. s. 328

Mannheim, Karl, *Ideology and Utopia*, çev., Louis Wirth ve Edward Shils, New York, Harcourt, Brace & Co., 1936. s. 190

Mantran, Robert, "Reglements fiscaux ottomans: la province de Bassora", *JESHO*, x (1967), 224-277. s. 285

Mantran, Robert ve Jean Sauvaget, *Reglements fiscaux ottomans: les provinces syriennes*, Beyrut, Institut Français de Damas, 1951. s. 217, 285, 362

Manuscripts of the Middle East, Ed., Jan Just Witkam, Cilt I (1986)'den günümüze kadar. Leiden, Ter Lugt Press. s. 63

Marçais, Georges, *L'architecture musulmane d'Occident: Tunisie, Algerie, Maroc, Espagne et Sicile*, Paris, Arts et metiers graphiques, 1955. s. 89

____, "L'urbanisme musulman", *Revue Africaine* (1939-40), 13-34. Tekr. bsk., G. Margais, *Mélanges d'histoire et d'archéologie de l'Occident musulman* (2 cilt, Cezayir, Gouvernement general de l'Algérie, 1957), i, 219-231. s. 282

____, "La conception des villes dans l'Islam", *Revue d'Alger*, ii (1945), 517-533. s. 282

____, "Considerations sur les villes musulmanes et notamment sur le rôle du mohtasib", *Recueils de la Société Jean Bodin*, vi (1954), 249-262. s. 282

____, *Ayrıca bkz.*, Saladin, Henri.

Marçais, William. "L'Islamisme et la vie urbaine", *Comptes-rendus de l'Académic des Inscriptions et Belles-Lettres* (1928), 86-100. William Margais'ın *Articles et conferences* (Paris, A. Maisonneuve, 1961) çalışmasında yeniden basıldı. s. 282

____, "Le Taqrîb de en-Nawawî", *JA*, seri 9, no. xvi (1900), 315-346; no. xvii (1901), 101-149, 193-232, 524-540; no. xviii (1901), 61-146. s. 59, 111

Margoliouth, David S., *Lectures on Arabic Historians*, Calcutta, University of Calcutta, 1930. s. 104

Margoliouth, David S., *Ayrıca bkz.*, el-Tanûhî, el-Muhassin b. 'Alî.

Marquet, Yves, "Le Si'isme au ixe siècle à travers l'histoire de Ya'qûbî", *Arabica*, xix (1972), 1-45, 101-138. s. 105

Martin, Thomas J., *North American Collections of Islamic Manuscripts*, Boston, G. K. Hall, 1977. s. 64

Mashkur, A. J., "Les sectes shi'ites", *RHR*, cxliii (1958), 68-78; cxliv (1958), 67-95; cxlv (1959), 63-78. s. 148

Massignon, Louis, *La passion d'al-Hallaj, martyr mystique de l'Islam*, 2 cilt, Paris, P. Geuthner, 1922. Göz. geç. 2. bsk., 4 cilt, Paris, Gallimard, 1975. Çev., Herbert Mason, *The Passion of al-Hallaj: Mystic and Martyr of Islam*, 4 cilt, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1982. s. 241

___, "Esquisse d'une bibliographie Qarmate", T. W. Arnold ve R. A. Nicholson, eds., *Oriental Studies Presented to Edward G. Browne,* Cambridge, Cambridge University Press, 1922, 329-338.

el-Mes'ûdî, 'Ali b. el-Hüseyn, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf,* ed. M. J. de Goeje, *BGA,* viii (1894), çev., B. Carra da Vaux, *Livre de l'avertissement et de la révision,* Paris, Imprimerie Nationale, 1896.

___, *Murûcu'z-zeheb ve'l-meâdinu'l-cevher,* s. 101, 146

(a) Tercüme ve ed., C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, *Les prairies d'or,* 9 cilt, Paris, Imprimerie Imperiale and Imprimerie Nationale, Societe Asiatique için, 1861-77.

(b) Gözden geç. ed. ve trc. Charles Pellat, aynı başlık altında Arapça metin, 7 cilt, Beyrut, el-Camiatü'l-Lübnaniyya, 1965-79. Terc., 5 cilt, Paris, Societe Asiatique, 1965-74.

(c) Ed. Y. A. Daghir, 4 cilt, Beyrut, Dar al-Andalus, 1956-66.

___, *Ayrıca bkz.,* Khalidi, Tarif; Shboul, A. M.

Matthew of Edessa, *Chronicle,*

(a) Trc. ve ed., Ed. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Édesse,* 962-1136, avec la continuation de Gregoire le Prétre jusqu'en 1162, Paris, A. Durand, 1858.

(b) Trc., Hrant Andreasyan, *Urfalı Mateos Vekayı-Namesi (962—1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962.

el-Mâverdî, Ebû al-Hasen Ali, *el-Ahkâmü's-sultâniyye,* s. 274

(a) Thk., M. Enger, *Maverdii Constitutiones Politicae,* Bonn, A. Marcus, 1853.

(b) Trc., E. Fagnan, *Les statuts gouvernementaux: ou, Régles de droit public et administratif,* Cezayir, A. Jourdan, 1915.

Ayrıca bkz., Arnedroz, H. F.

___, *Edebü'l-qâdî,* ed. M. H. al-Sirhân. Bağdat, Ri'âsat Dîwân al-Awqâf, 1971-72. s. 275

Mayer, Leo A., *Bibliography of Moslem Numismatics, India Excepted,* Oriental Translation Fund Publications, Cilt XXXV, Londra, Royal Asiatic Society, 1954. s. 79

Mâzenderânî, 'Abd Allah b. Muhammad, *Die Resâla-ye Falakiyya des Abdollah ibn Mohammad ibn Kiya al-Mazandarani,* thk., W. Hinz, Wiesbaden, F. Steiner, 1952. s. 70

McChesney, R. D., "A Guide to Orientalist Research in Soviet Central Asia", *MESA Bull.,* xii, 1 (1978), 13-25. s. 64

Meiseles, Gustav, *Reference Literature to Arabic Studies: A Bibliographical Guide,* Tel Aviv, University Publishing Projects, 1978. s. 28

Melikof, Irene, *Abû Muslim, le "Porte-hach" de Khorassan,* Paris, A. Maisonneuve, 1962. s. 160

Menasce, Jean de, "Problemes des mazdéens dans l'Iran musulman", *Festschrift für Wilhelm Eilers,* Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1967, 220-230. s. 339

Mez, Adam, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, C. Winter, 1922. Trc. S. Khuda-Bukhsh ve D. S. Margoliouth, *The Renaissance of Islam*, Londra, Luzac, 1937; tekr. bsk., Beyrut, United Publishers, 1973; New York, AMS Press, 1975. s. 195, 278, 282

Michael the Syrian, *La chronique de Michel le Syrien*, ed. ve trc., Jean Chabot, 4 cilt, Paris, Academic des Inscriptions et Belles-Lettres, 1899-1914. Yeni bsk. Brussels, Culture et Civilisation, 1963. s. 52

Michael, Murad, "The Archive of Nahray ben Nissim, Businessman and Public Figure in Egypt in the Eleventh Century", doktora tezi, Hebrew University, Kudüs, 1963 (Ibranice). s. 329

Michel, Bernard, "L'organisation financière de l'Égypte sous les sultans mamelouks d'apres Qalqachandi", *BIE*, vii (1925), 127-147. s. 220

Michell, George, ed. *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*, New York, Morrow, 1978. s. 88

Migeon, Gaston, *bkz.*, Saladin, Henri.

Miles, George C., *The Numismatic History of Rayy*, Numismatic Studies, Cilt II, New York, American Numismatic Society, 1938. s. 79

____, "Numismatics", *Cambridge History of Iran*, iv, 364-377. s. 79

Millward, William G., "A Study of al-Ya'qûbî with special reference to his alleged Shî'a Bias", doktora tezi, Princeton University, 1962. s. 104

Minorsky, Vladimir F., ed. ve trc., *Tadhkirat al-Mulûk, a Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*, E.J.W. Gibb Memorial, N.S. 16. Londra, Luzac, 1943. s. 70

____, Ayrıca bkz., *Hudûdu'l-'âlem.*

Miquel, Andre, *La geographic humaine du monde musulman jusqu'au milieu de lle siècle*, 3 cilt, Paris ve the Hague, Mouton, 1967-1980. s. 277

Miskeveyh, Ahmad b. Muhammad, *Tecâribü'l-ümem ve te'âqibu'l-himem*, Thk. ve trc., H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, Hicrî 295-369 yılları arası, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, 6 cilt, Londra, Oxford University Press, 1920-21. s. 170

Monroe, James T., "The Poetry of the Sîrah Literature", *Cambridge History of Arabic Literature*, i, 368-373. s. 108

Moravcsik, Gyula, *Byzantino-turcica*, 2. bsk., 2 cilt, Berlin, Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1958. s. 52

Morgan, David O., ed. *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds*, Londra, School of Oriental and African Studies, University of London, 1982. s. 172

Morimoto, Kosei, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, çev., Michael Robbins, Kyoto, Dohosha, 1981. s. 69, 224, 368

Moritz, Bernhard, *Arabic Palaeography: A Collection of Arabic Texts from the First Century of the Hidjra till the Year 1000*, Publications of the Khedivial Library; 16. Kahire ve Leipzig, Hiersemann, 1905. s. 56

Morony, Michael G., *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984. s. 321

____, "Landholding in Seventh-Century Iraq: Late Sasanian and Early Islamic Patterns", Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 135-176. s. 367

Moscati, Sabatino. "Studi su Abu Muslim", *Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei,* Seri 8, cilt IV (1949-50), 323-335, 474-495; cilt V (1950-51), 89-105. s. 160

____, "Il testamento di Abu Hashim", *RSO*, xxvii (1952), 28-46. s. 161

____, "Per una storia dell'antica Sî'a", *RSO*, xxx (1955), 251-267. s. 162-163

____, "Studi storici sul califfato di al-Mahdi", *Orientalia*, xiv (1945), 300-354. s. 156

____, "Nuovi studi storici sul califfato di al-Mahdi", *Orientalia*, xv (1946), 155-179. s. 156

Mottahedeh, Roy P., *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1980. s. 172

____, "The Abbasid Caliphate in Iran", *Cambridge History of Iran*, iv, 57-89. s. 155

____, R. Bulliet'in tanıtımı, *The Patricians of Nishapur*, *JAOS*, xcv (1975), 491-495. s. 246, 386

____, "The Shu'ûbiyah Controversy and the Social History of Early Islamic Iran", *IJMES*, vii (1976), 161-182. s. 206

Muaz, Halid, *bkz.*, Ory, Solange.

al-Mubarrad, Muhammad b. Yazîd, *el-Kâmil*. s. 149

(a) Thk., William Wright. 2 cilt, 1 kitap halinde, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1864-92.

(b) Thk., M.A.F. İbrahim ve al-Sayyid Shahata, 4 cilt, Kahire, Maktabat Nahdat Mısr, 1956.

al-Mufaddal ibn Abî'al-Fadâ'il, *bkz.*, Kortantamer, Samira.

Müller-Wodarg, D., "Die Landwirtschaft Ägyptens in der frühen Abbasidenzeit", *Islam*, xxxi (1954), 174-227; xxxii (1955-57), 14-78, 141-167; xxxiii (1958), 310-321. s. 363

el-Müneccid, Selahaddin, thk., *el-Kitâb al-'arabî el-mahtût ila'l-qarni 'aşeri'l-hicrî*. Cüz I: *en-Nemâzic*, Kahire, Arab League, Institute of Arabic Manuscripts, 1960. s. 56, 293

Munzavi, Ahmad, *Fihrist-i nushahâ-i hattî-i fârsi*, 6 cilt, Tehran, Müessese-i Ferhengî-i Mintaqah'i, 1969, devam ediyor. s. 62

el-Mukaddesi, *Ahsenü't-tekâsim fî marifeti'l-akâlim*, thk., M. J. de Goeje, *BGA*, iii (1906). Kısmî trc., André Miquel, *La meilleure répartition pour la connaissance des provinces*, Şam, Institut Francais de Damas, 1963. s. 293

Mustafa, Şakir, *Devletü Benî'l-'Abbâs*, 2 cilt, Kuveyt, Vekaletü'l-Matbuat, 1973. s. 155

____, *et-Târîhü'l-'arabî ve'l-Müverrihûn: dirâse fî tatavvuri ilmi't-târîh ve'l-ma'rifeti'r-ricâlihî fi'l-İslâm*, 2 cilt, Beyrut, Dar al-'Ilm li'l-Malâyîn, 1978, devam ediyor. s. 104, 171

en-Nablûsî, Osman b. İbrahim, *Târîhu'l-Feyyûm ve Bilâdihi,* Thk., B. Moritz, *Description du Faiyoum au VIIe siècle de l'Hégire*, Kahire, Publications de la Bibliothéque Khédiviale, no. 11, 1899. s. 218

____, *Kitâbu'l-lüma' el-Kavâninü'l-mudiyye fî devâvînî'd-Diyâri'l-Mısriyye*, Thk., Carl Becker ve Claude Cahen, *BEO*, xvi (1958-60), 119-134. Kısmî tercüme Cl. Cahen, "Quelques aspects de l'administration éyptienne médiévale vus par un de ses fonctionnaires", *BFLUS*, xxvi (1948), 97-118. s. 218

Nagel, Tilman, *Untersuchungen zur Entstehung des abbasidischen Kalifates*, Bonner Orientalische Studien, N.S. 22. Bonn, Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität, 1972. s. 151

el-Nahal, Galal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis ve Chicago, Bibliotheca Islamica, 1979. s. 260, 271

Narshakhî, Muhammad b. Ja'fer, *The History of Bukhara*, Trc., Richard Frye, Cambridge, MA, Mediaeval Academy of America, 1954. s. 147

Neşriyâ-i Kitâbhâne-i Merkez-i Dânişgâh-i Tihrân der berrâ-i Nushahâ-i Kattî, University of Tehran, Cilt, I (1340/1961). (Dergi, VI. ciltten itiberen *Nushahâ-i Hattî* başlığıyla çıkmaktadır.). s. 63

en-Nevbahtî, el-Hasen b. Musa, *Kitâbu firaku'ş-Şî'a*, ed., Helmut Ritter, *Die Sekten derSchi'a* adıyla, İstanbul, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1931. s. 148

Nazim, Muhammad, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931. s. 197

Near East National Union List, The, ed. Dorothy Stehle, Cilt I, *A*, Washington, D.C., Library of Congress, 1988. s. 46

Neely, James A., "Sassanian and early Islamic water-control and irrigation systems on the Deh Luran Plain, Iran", Downing ve Gibson, *Irrigation's Impact on Society*, 21-42. s. 356

New York Public Library, Reference Department, *Dictionary Catalog of the Oriental Collection*, 16 cilt, Boston, G. K. Hall, 1960. s. 46

New York Public Library, the Research Libraries, *Dictionary Catalog of the Oriental Collection, First Supplement*, 8 cilt, Boston, G. K. Hall, 1976. s. 46

Newman, Julius, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, between the Years 200 C.E. and 500 C.E.*, Londra, Oxford University Press, 1932. s. 359

Nizâmü'l-Mülk, el-Hasen b. Alî, *Siyâsetnâme yâ siyerü'l-mülûk*, s. 178

(a) thk., Hubert Darke. Tahran, Bungâh-i Terceme ve Neşr-i Kitâb, 1340/1962. Yeni keşfedilen Nahcıvan el yazmasına dayanarak yen. göz. geç. bsk., 1976.

(b) Trc. Hubert Darke, *The Book of Government, or Rules for Kings* adıyla, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1960. Göz. geç. trc., 1978.

Northrup, Linda S. ve Amal Abul-Hajj, "A Collection of Medieval Arabic Documents in the Islamic Museum at the Haram al-Sarîf", *Arabica*, xxv (1978), 282-291. s. 74

Noth, Albrecht, *Quellenkritische Studien zu Themen, Formen, und Tendenzen frühislamischen Geschichtsüberlieferung*, Teil I: *Themen und Formen*, Bonner Orientalistische Studien, N.S. 25. Bonn, Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universitat Bonn, 1973. s. 117

___, "Isfahan-Nihawend, eine quellenkritische Studie zur frühislamischen Historiographie", *ZDMG*, cxviii (1968), 274-296. s. 117

___, "Der Charakter der ersten grossen Sammlungen von Nachrichten zur frühen Kalifenzeit", *Islam*, xlvii (1971), 168-199. s. 108

Nöldeke, Theodor, "Die iranische National-Epos", Geiger ve Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, ii, 130-211. Ayrı basım, Berlin ve Leipzig, Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, 1920. trc., L. Bogdanov, Bombay, K. R. Cama Oriental Institute, 1930. s. 32

en-Nu'aymî, Abdulkadir, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, [asıl ismi: *Tenbîhü't-tâlib ve irşâdü'd-dâris fî mâ fî Dimaşk mine'l-cevâmi' ve'l-medâris.*] thk., Ca'fer el-Hassânî, 2 cilt, Şam, Arab Academy of Damascus, 1948-51. s. 293

en-Nuveyrî, Ahmad b. Abdulvahhabi, *Nihâyetü'l-Arab fî fünûni'l-edeb*, 25 cilt, devam ediyor, Kahire, Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1923, devam ediyor. s. 219

Omer, Fârûk, *The Abbasid Caliphate, 132/750-170/786*, Bağdat, National Printing and Publishing Co., 1969. s. 143, 156.

___, *el-'Abbâsiyyûnü'l-evâil*, 2 cilt, Beyrut, Dâru'l-irşâd, 1970-73. s. 155

___, *Tabî'atü'd-da'veti'l-abbâsiyye*, Beyrut, Dâru'l-irşâd, 1970. s. 145

Ory, Solange, ed. *Archives Max van Berchem, I: Catalogue de la photothèque*. Geneva, Fondation Max van Berchem, 1975. s. 84

Ory, Solange ve Hâlid Muâz, *Inscriptions arabes de Damas: les steles funeraires*, Cilt I: *Cimetière d'al-Bâb es-Sağîr*, Şam, Institut Français de Damas, 1977. s. 81

Ouéchek, Émilie, *Index generale de la "Description de Damas" de Sauvaire*, Şam, Institut Français de Damas, 1954. s. 293

Parain, Charles, "The Evolution of Agricultural Technique", *Cambridge Economic History of Europe*, i (2. bsk., 1966), 125-179. s. 364

Paret, Rudi, *Der Koran: Kommentar und Konkordanz*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1971. s. 44

___, "Al-Tabarî", *EI*[1], 578-579. s. 104

___, "Umma", *EI*[1], iv, 1015-16; ve *SEI*, 603-4. s. 128

___, "Toleranz und Intoleranz in Islam", *Saeculum*, xxi (1970), 344-365. s. 313

Pascual, Jean-Paul, *Damas à la fin du xve siècle, d'après trois actes de waqf ottomans*, Cilt I, Şam, Institut Français de Damas, 1983. s. 284, 303

Pearson, J. D., et. al., *Index Islamicus, 1906-1955. A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and Other Collective Publications*, Cambridge, W. Heffer and Sons, 1958. Supplements: i, 1956-1960 (Cambridge, Heffer, 1962); ii, 1961-1965 (Cambridge, Heffer, 1967); iii, 1966-1970 (Londra, Mansell, 1972); iv, 1971-1975 (Londra, Mansell, 1977); v, 1976-1980 (2 bölüm halinde, Londra, Mansell, 1982). s. 27

___, *Quarterly Index Islamicus*, Londra, Mansell, 1977, devam ediyor. s. 27

Pearson, J. D., *Oriental Manuscripts in Europe and North America: A Survey*, Bibliotheca Asiatica, 7. Zug, Switzerland, Inter-Documentation, 1971. s. 64

Pearson, J. D., ed. *A Bibliography of Pre-Islamic Persia,* Persian Studies Series, no. 2. Londra, Mansell, 1975. s. 30

Pearson, J. D. ve George Scanlon, eds., *A Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam*, Supplement II, Ocak 1972-Ocak 1980, Kahire, American University in Cairo Press, 1984. *Ayrıca bkz.,* Creswell, K.A.C. s. 91

Pedersen, Johannes, *Den arabiske Bog. Copenhagen*, 1946, trc. Geoffrey French, *The Arabic Book*, ed., Robert Hillenbrand, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1984. s. 55

___, *Ayrıca bkz.,* Makdisi, George.

Pellat, Charles. *Le milieu basrien et la formation de Cahiz*, Paris, A. Maisonneuve, 1953. s. 242

___, *The Life and Works of Jâhiz*, Trc., D. M. Hawke, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1969. s. 149, 279

___, *Le calendrier de Cordoue*, Leiden, E. J. Brill, 1961. s. 365

___, ed. ve trc., *Cinq calendriers égyptiens*, Textes arabes et études islamiques, t. xxvi, Kahire ve Paris, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1986. s. 363

___, "Ğâhiziana, I. Le Kitâb al-tabassur bi-l-ti âra attribuété à Ğâhiz", *Arabica*, I (1954). s. 279

___, *Ayrıca bkz.,* Ibn al-Muqaffa.

Perlmann, Moshe, "Asnawi's Tract against Christian Officials", D. S. Löwinger ve J. Somogyi, eds., *Ignace Goldziher Memorial Volume* (2 cilt, Cilt I: Budapeşte, 1948. Cilt II: Kudüs, 1958), ii, 172-208. s. 317

Pertsch, Wilhelm, *Verzeichnis der persischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, A. Ascher & Co., 1888. s. 61

___, *Verzeichnis der tiirkischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin.* Berlin, A. Ascher & Co., 1889. s. 61

Peters, Emrys, "Aspects of Rank and Status among Muslims in a Lebanese Village", Pitt-Rivers, *Mediterranean Countrymen*, 159-200. Tekr. bsk., Sweet, *Peoples and Cultures of the Middle East*, (1970), ii, 76-123. s. 372

___, "Shifts in Power in a Lebanese Village", R. Antoun ve I. Harik, *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, 165-197. s. 372

Petersen, Erling L., *'Alî and Mu'âwiya in Early Arabic Tradition: Studies on the Genesis and Growth of Islamic Historical Writing until the End of the Ninth Century*, Kopenhag, Munksgaard, 1964. s. 107

___, "'Alî and Mu'âwiya: The Rise of the Umayyad Caliphate 656-661", *Acta Orientalia*, xxiii (1959), 157-196. s. 107

___, "Studies on the Historiography of the 'Ali-Mu'âwiya Conflict", *Acta Orientalia*, xxvii (1963), 83-118. s. 107

Petrushevsky, I. P., *Zemledelie i agrarnie otnosheniya v Irane XIII-XIV vekov,* Leningrad, Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1960. Farsça'ya trc., Kerîm Kişâvarz, *Kişâvarzî ve Munâsebet-i 'Arzî der Iran-i 'Ahd- i Muğul*, 2 cilt, Tehran, 13447 1966. s. 366

___, "The Socio-Economic History of Iran under the Il-Khans", *Cambridge History of Iran*, v, 483-537. s. 366

Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1981. s. 229, 255

Pfannmuller, Gustav, *Handbuch der Islam-Literatur*, Berlin ve Leipzig, W. de Gruyter, 1923. s. 27

Philologiae Turcicae Fundamenta, ed., Jean Deny ve diğ., 3 cilt, devam ediyor. Wiesbaden, F. Steiner, 1959-devam ediyor. s. 32

Philon, Helene, *Early Islamic Ceramics: Ninth to Late Twelfth Centuries*, Londra, Islamic Art Publications, 1980. s. 90

Pitt-Rivers, Julian, ed., *Mediterranean Countrymen: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*, Paris ve The Hague, Mouton, 1963. s. 372

Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris, A. Maisonneuve, 1958. s. 352

Poliak, A. N., *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon (1250-1900)*. Londra, Royal Asiatic Society, 1939. s. 226

___, "La féodalite islamique", *REI*, x (1936), 247-265. s. 226

___, "Some Notes on the Feudal System of the Mamluks", *JRAS* (1937), 97-107. s. 226

___, "The Ayyubid Feudalism", *JRAS* (1939), 428-432.

Poonawala, Ismail K., *Biobibliography of Ismâ'îlî Literature*, Malibu, CA, Undena, 1977. *Ayrıca bkz.,* Tajdin, Nagib. s. 54

Pope, A. U. ve Phyllis Ackerman, *A Survey of Persian Art*, 6 cilt, Londra ve New York, Oxford University Press, 1938-39; Index cilt, Th. Besterman. Londra ve New York, Oxford University Press, 1958; tekr bsk., 14 cilt, Tokyo, Meiji-Shobo, 1964-67. s. 89

Popper, William; *Egypt and Syria under the Circassian Sultans; 1382-1468 A.D.: Systematic Notes to Ibn Taghribirdi's Chronicles of Egypt*, 2 cilt, University of California Publications in Semitic Philology, xv-xvi. Berkeley, University of California Press, 1955-57. s. 222, 255

___, *Ayrıca bkz.,* İbn Tağrîbirdî.

Pouzet, Louis, *Damas au viie/xiiie s. Vie et structures religieuses dans une metropole islamique*, Recherches de la Faculté des Lettres et des Sciences Humaines de l'Université" St-Joseph, Beyrouth, Nouv. Ser. A: Langue arabe et penée islamique, t. 15, Beyrut, Dâru'l-Maşrîk, 1988. s. 249

Prawer, Joshua, *Crusader Institutions*, Oxford, Clarendon Press, 1980. s. 361, 362

Rabie, Hassanein, *The Financial System of Egypt, A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, Londra, Oxford University Press, 1972. s. 72, 214, 222, 325

___, "Some Technical Aspects of Agriculture in Medieval Egypt", Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 59-90. s. 363

Radloff, Wilhelm (= Radlov, Vasilii Vasil'evich), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 cilt, St. Petersburg, Imperial Academy of Sciences, 1893-1911. O. Pritsak'ın önsözüylü yeniden basıldı. The Hague, Mouton, 1960. s. 36

Rafeq, Abdul Karim, "Les régistres des tribunaux de Damas comme source pour l'histoire de la Syrie", *BEO*, xxvi (1973), 219-226. s. 271

___, "Economic Relations between Damascus and the Dependent Countryside, 1743-1771", Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 653-686. s. 368

Râgbib, Yusuf, *Marchands d'étoffes du Fayyoum au iiie/ixe siècle d'après leurs archives (actes et lettres). I, Les actes des Banû 'Abd al-Mu'min*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1982. s. 67, 273

Raymond, André, *Artisans et commerçants au Caire au xviiie siècle*, 2 cilt, Şam, Institut Francais de Damas, 1973-74. s. 286

___, *The Great Arab Cities in the 16th-18th centuries: An Introduction*, New York, New York University Press, 1984.

___, *Les grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, Sindbad, 1985. s. 286

___, "Les documents du Mahkama comme source pour l'histoire economique et sociale de l'Égypte an xviiie siècle", Berque ve Chevallier, *Les Arabes par leurs archives*, 125-140. s. 271

Redman, Charles L., "Archaeology in a Medieval City of Islam", *MESA Bull.*, xiv, 2 (Dec. 1980), 1-22. s. 87

Redman, Charles L. ve Patty Jo Watson, "Systematic, Intensive Surface Collection", *American Antiquity*, xxxv (1970), 279-291. s. 354

Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, Étienne Combe tarafından kurulmuştur, Jean Sauvaget ve Gaston Wiet, 17 cilt, devam ediyor. Kahire, Institut Franc, ais d'Archéologie Orientale, 1931- devam ediyor. s. 86, 272

Rescher, Oskar, *Sachindex zu Bokhari nach der Ausgabe Krehl-Juynboll und der übersetzung von Houdas-Marçais*, Stuttgart, özel taşbaskı 60 kopya. s. 45

Revault, J., B. Maury ve M. Zakariya, *Palais et maisons du Caire du xive au xviiie siècle*, 4 cilt, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1975-83. *Ayrıca bkz.*, Garcin, J.-C. s. 89

Reychman, J. ve A. Zajaçzkowski, *Introduction to Ottoman-Turkish Diplomatics*, trc., A. S. Ehrenkreutz, The Hague, Mouton, 1968. s. 68

Reynolds, L. D. ve N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Londra, Oxford University Press, 1968. göz. geç. bsk., 1974. s. 58

Richards, D. S., ed., *Islamic Civilization, 950-1150*, Oxford, Bruno Cassirer, 1973 *bkz.*, Cahen, Claude; Lambton, A.K.S. s. 195, 199

Richards, D. S., "Arabic Documents from the Karaite Community in Cairo", *JESHO*, xv (1972), 105-162. s. 320

____, D. P. Little'ın tanıtım yazısı, *A Catalogue of the Islamic Documents from* al-Haram aş-Şarif in Jarusalem, BSOAS, 1 (1987), 362-364. s. 74

Richter-Bernburg, Lutz, "Amîr-Malik-Shâhanshâh: 'Adud ad-Daula's Titulature Reexamined", *Iran*, xviii (1980), 83-102. s. 204

Rieu, Charles, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, Londra, Longman & Co., 1894. s. 55

Risciani, N., *Documenti e firmani*, Kudüs, Custodia Terrae Sanctae, 1931. s. 73, 216

Ritter, Helmut, "Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft", *Islam*, vii 1-91. s. 279

Robson, James, "Ibn Ishâq's Use of the Isnâd", *BJRL*, xxxviii (1955-56), 449. 465. s. 108, 112

____, "al-Djarh wa'l-Ta'dîl", *EI²*, ii, 462. s. 111

____, "Hadîth", *EI²*, iii, 23-28. s. 111

____, *Ayrıca bkz.*, al-Tibrîzî, Walî al-Dîn.

Roemer, H. R., "Arabische Herrscherurkunden aus Ägypten", *OLZ*, Ixi (1966), 325-347. s. 73

____, "Inshâ", *EI²*, iii, 1241-1244.

Roolvink, R. ve diğ., *Historical Atlas of the Muslim Peoples*, Amsterdam, Djambatan, n.d. [1957]. s. 38

Rosen-Ayalon, Myriam, ed., *Studies in Memory of Gaston Wiet*, Kudüs, Institute of Asian and African Studies, Hebrew University, 1977. *Bkz.*, Ashtor, Eliyahu; Grabar,Oleg. s. 195

Rosenthal, E.I.J., *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge, Cambridge University Press, 1958. s. 202

Rosenthal, Franz, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Analecta Orientalia, 24. Rome, Pontificium Institutum Biblicum, 1947. s. 55

____, *A History of Muslim Historiography*, Leiden, E. J. Brill, 1952; göz. geç. 2. bsk, 1968. s. 104, 171

Rotter, Gernot, *Die Umayyaden und der zweite Bürgerkrieg*, Abhandlungen fur die Kunde des Morgenländes, B. XLV, no. 3. Wiesbaden, F. Steiner, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft için, 1982. s. 162

____,"Abû Zur'a ad-Dimasqî (st. 281/894) und das Problem der frühen arabischen Gescbichtsschreibung in Syrien", *Welt des Orients*, vi (1971), 80-104. s. 109

____, "Zur Überlieferung einiger historischer Werke Madâ'inîs in Tabaris Annalen", *Oriens*, xxiii-xxiv (1974), 103-133. s. 109

Roux, J. P., "L'origine céleste de la souveraineté dans les inscriptions paléo-turques de Mongolie et de Siberie", *The Sacral Kingship*, 231-241.208. s. 205

Ruppin, Arthur, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin, Kolonial-Wirtschaftliches Komi-tee, Deutschen Kolonialgesellschaft, 1917. Göz. geç. 2. bsk.; Berlin, B. Harz, 1920. s. 361

Russell, J. C., *Late Ancient and Medieval Population*, Transactions of the American Philosophical Society, xlviii, blm. 3, Philadelphia, 1958. s. 302

al-Sâbî, Hilâl, *Rusûm-u dâri'l-hilâfe,* ed., Mikâîl 'Awad, Bağdat, Matba'atü'l-'Ânî, 1964. Trc., Elie A. Salem, *The Rules and Regulations of the 'Abbasid Court*, Beyrut, American University of Beirut, 1977. s. 195

Sacral Kingship, The., Contributions to the Central Theme of the VIIIth International Congress for the History of Religions, Rome, April 1955, Supplement to *Numen: International Review for the History of Religions*, Leiden, E. J. Brill, 1959. Bkz., Roux, J. P.; Widengren, Geo. s. 205

Sadighi, Gholam Hussein, *Les mouvements religieux iraniens au iie et au iiie siècle de l'Hégire*, Paris, Les Presses Modernes, 1938. s. 157

es-Sadûk Muhammad b. 'Alî b. Bâbeveyh el-Kummî, *Men la yehduruhu'l-fakîh*, thk.., H. M. Harsân, 4 cilt, Necef, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, 1957-59. s. 45

es-Safedî, Halîl b. Aybek, *al-Vâfî bi'l-vefayât,* thk., Helmut Ritter, Sven Dedering ve diğ., 22 cilt, İstanbul, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1931-devam ediyor. (1962'den beri, Wiesbaden, F. Steiner, DMG için.) s. 235

Sahnûn b. Sa'îd et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 4 cilt, Kahire, el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1324/1906. s. 277

el-Sahâvî, Şemsüddin Muhammad, *ed-Dav'u'l-lâmî' fî a'yâni'l-karni't-tâsi'*. 12 cilt, Kahire, Mektebetü'l-Kudsi, 1353-55/1934-36.s. 239

Saladin, Henri ve Gaston Migeon, *Manuel d'art musulman.* s. 88

(a) 1. bsk., 2 cilt halinde, Cilt I, *L'Aarchitecture.* Cilt II: *Arts plastiques et industriels*, Paris, Auguste Picard, 1907.

(b) Göz. geç. 2. bsk., 4 cilt, Marçais, Georges, *L'architecture: Tunisie, Algerie, Maroc, Espagne, Sicile*, 2 cilt, Migeon, G. *Arts plastiques et industriels*, 2 cilt, Paris, Auguste Picard, 1926-27.

Saliba, Maurice, *Arabic and Islamic Studies: Doctoral Dissertations and Graduate Theses in English, French, and German (1881-1981)*, Saliba: Antelias, Lübnan, 1983. s. 31

Salonen, A., "Agricultura Mesopotamia nach sumerisch-akkadischen Quellen", *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, seri B, 149 (1968). s. 359

el-Samarraie, Husam Qawam, *Agriculture in Iraq during the 3rd Century A.H.,* Beyrut, Librairie du Liban, 1972. s. 359

Sanders, Paula, "The Court Ceremonial of the Fatimid Caliphate in Egypt", doktora tezi, Princeton University, 1984.

____, "From Court Ceremony to Urban Language: Ceremonial in Fatimid Cairo and Fustat" *Essays in Honor of Bernard Lewis*, 311-321. s. 195

Santillana, David de, *Istituzioni di diritto musulmano malichita, con riguardo anche al sistema sciafiita*, 2 cilt, Roma, Istituto per l'Oriente, 1925-38. s. 266

es-Serahsî, Muhammad b. Ahmed, *Kitâbu'l-Mebsût,* 30 cilt, 15 cilt içinde, Kahire, 1324-31/ 1906-13. s. 267

Sato, Tsugitaka. "The Evolution of the Iqtâ' System under the Mamluks-an Analysis of al-Rawk al-Husâmî and al-Rawk al-Nâsirî", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, no. 37 (Tokyo, 1979), 99-131. s. 226

___, "The Iqtâ' System of Iraq under the Buwayhids", *Orient* (Tokyo), xviii (1982), 83-105. s. 225

Sauvaget, Jean, *Les monuments historiques de Damas*, Beyrut, Catholic Press, 1932. s. 300

___, *Alep: essai sur le developpement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du xixe siècle*, 2 cilt, (Cilt I, metin; Cilt II, levhalar). Paris, P. Geuthner, 1941. s. 288

___, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman: Elements de bibliographic*, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1943. Göz. geç. bsk., Claude Cahen, 1961; İngilizce uyarlama, *Introduction to the History of the Muslim East*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1965. *Ayrıca bkz.*, Cahen, Claude. s. 28

___, *La mosquée omeyyade de Médine: Étude sur les origines architecturales de la mosquée et de la basilique*, Paris, Vanoest, Institut Français de Damas, 1947. s. 194, 288

___, *Quatre decrets seldjoukides*, Beyrut, Institut Français de Damas, 1947. s. 85, 298

___, Michel Écochard ve J. Sourdel-Thomine, *Les monuments ayyoubides de Damas*, 4 fasikül, Paris, E. de Boccard, Institut Français de Damas, 1938-50. s. 300

___, "Décrets mamelouks de Syrie", *BEO*, ii (1932), 1-52; iii (1933), 1-29; xii (1947-48), 5-60. s. 216, 298

___, "Esquisse d'une histoire de la ville de Damas", *REI*, viii (1934), 421-480. s. 300

___, "Comment étudier l'histoire du monde arabe", *Revue Africaine*, xc, no. 406-409 (1946), 5-23. Tekr bsk., *Memorial Jean Sauvaget* (2 cilt, Şam, Institut Français de Damas, 1954), i, 165-186.

Sauvaire, Henri, "Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrol ogie musulmanes", *JA*, 7 seri, no. xiv (1879), 455-533; xv (1880), 228-277,421-478; xviii (1881), 499-516; xix (1882), 23-77, 97-163, 281-327; 8 seri, no. iii (1884), 368-445; iv (1884), 207-321; v (1885), 498-506; vii (1886), 124-177,394-468; viii (1886), 113-192,479-536; x (1887), 200-259. s. 78

___, "Description de Damas", *JA*, 9 seri, no. iii (1894), 251-318, 385-501; iv (1894), 242-331,460-503; v (1895), 269-315,377-411; vi (1895), 221-313,409-484; vii (1896), 185-285,369-459. 2 cilt halinde basıldır, Paris, Imprimerie Nationale, 1895-96. *Ayrıca bkz.*, Ouéchek, Émilie. s. 293, 294, 300

Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford, Clarendon Press, 1950. s. 114

___, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford, Clarendon Press, 1964. s. 32

___; "Die arabische hijal-Literatur. Bin Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis", *Islam*, xv (1926), 211-232. s. 268

____, "A Revaluation of Islamic Traditions", *JRAS* (1949), 143-154. s. 114

____, "On Musa ibn 'Uqba's *Kitâb al-Maghâzî*", *Acta Orientalia*, xxi (1950-53) 288-300. s. 110

____, "Hiyal", *EI²*, ii, 510-513. s. 268

Schäfer, Barbara, *Beiträge zur mamlukischen Historiographie nach dem Tode al-Malik an-Nâsirs*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1971. s. 174

Schimmel, Annemarie, *Islamic Calligraphy*, Leiden, E. J. Brill, 1970. s. 57

Schnebel, Michael, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten*, Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte, vii: s. 1-379. Münih, Beck, 1925. s. 364

Schoeler, G., "Verfasser und Titel des dem Ğâhiz zugeschriebenen sog. *Kitâb al-Tâğ*", *ZDMG*, cxxx (1980), 217-225. s. 195

School of Oriental and African Studies, University of London, *Library Catalogue*, 28 cilt, Boston, G. K. Hall, 1963. Birinci ek (supplement): 16 cilt, 1968. İkinci ek: 16 cilt, 1973. Üçüncü ek: 19 cilt, 1979. s. 46

Schwartzberg, Joseph E., ed. *A Historical Atlas of South Asia*, Chicago, University of Chicago Press, 1978. s. 39

Schwarz, Klaus, *Der Vordere Orient in den Hochschulschriften Deutschlands, Österreichs, und der Schweiz. Eine Bibliographie von Dissertationen und Habilitationsschriften (1885-1978)*, Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1980. s. 30

Schwarz, Paul, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*, 9 cilt, Leipzig, Zwickau, Stuttgart, Berlin, O. Harrassowitz, 1896-1936. s. 40

eş-Şebustî, Ali b. Muhammad, *Kitâbu'd-diyârât*, ed., Girgis Awwad, Bağdat, Matba'atü'l-Maarif, 1951; tekr. bsk. 1966. s. 340

Selim, George Dimitri, *American Doctoral Dissertations on the Arab World, 1883-1974*. 2. bsk., Washington, D.C., Library of Congress, 1976. s. 30

____, *American Doctoral Dissertations on the Arab World, Supplement, 1975-1981*, Washington, D.C., Library of Congress, 1983.

____, *American Doctoral Dissertations on the Arab World. Supplement, August 1981-December 1987*, Washington, D.C., Library of Congress, 1989.

Sellheim, Rudolf, "Prophet, Chalif, und Geschichte: Die Muhammed-Biographie des Ibn Ishâq", *Oriens*, xviii-xix(1967),33-91. s. 108

____, "Kirtâs", *EI²*, v, 173-174. s. 66

____, Dominique Sourdel ve diğ., "Kâtib", *EI²*, iv, 754-760. s. 69

Serjeant, R. B., *The Saiyids of Hadramawt: An Inaugural Lecture*, Londra, SOAS, University of London, 1957. s. 127

____, "Material for a History of Islamic Textiles", *Ars Islamica*, ix (1942), 54-92; x (1943), 71-104; xi (1946), 98-135; xiii-xiv (1948), 75-117; xv-xvi (1951), 29-85. Tekr. bsk., 1 cilt, *Islamic Textiles: Material for a History up to the Mongol Conquest*, Beyrut, Librairie du Liban, 1972. s. 278

___, Alfred Guillaume'un yazısı, *The Life of Muhammad*, *BSOAS*, xxi (1958), 1-14. s. 108

___, "Haram and Hawtah, the Sacred Enclave in Arabia", A. R. Badawi, ed., *Melanges Taha Husain* (Kahire, 1962), 41-58. s. 127

___, "The 'Constitution of Medina'"", *Islamic Quarterly*, viii (1964), 3-16. s. 124

___, "The Sunnah Jâmi'ah, Pacts with the Yathrib Jews, and the Tahrîm of Yathrib. Analysis and Translation of the Documents Comprised in the so-called 'Constitution of Medina'", *BSOAS*, xli (1978), 1-42. s. 125

___, "Early Arabic Prose", *Cambridge History of Arabic Literature*, i, 114-153. s. 121

___ ve Ronald Lewcock, eds., *San'â', an Arabian Islamic City*, Londra, World of Islam Festival Trust, 1983. s. 287

Setton, K. M., ed., *A History of the Crusades*, 6 cilt, Cilt I-II, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1955-62, göz. geç. bsk., Madison, University of Wisconsin Press, 1969. Cilt III-VI, Madison, University of Wisconsin Press, 1975-89. *Bkz.*, Cahen, Claude; Gibb, H.A.R. s. 198, 324

Severus (Sawîrûs) b. al-Muqaffa', *History of the Patriarchs of Alexandria*. s. 338

(1) F. Seybold, thk., *Kitabu's-siyer el-ebâ el-batârika, CSCO* (*Scriptores Arabici*) seri III, t ix (Paris, 1904-10).

(2) B. Evetts, ed. ve trc., *Patrologia Orientalis*, i, 2 (1904): St. Mark to Theonas (A.D. 300); i, 4 (1907): Peter I to Benjamin; v, 1 (1910): Agathon to Michael I (A.D.766); x, 5 (1915): Mennas to Joseph (A.D. 849).

(3) Publications de la Société d'Archéologie Copte (Kahire), Textes et Documents. *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, known as the History of the Holy Church.*

(a) Cilt II, kısım I: Khael II to Shenouti I (A.D. 849-880). ed. trc. Y. 'Abd al-Masih ve O.H.E. KHS-Burmester, Textes et Documents, t.iii (1943).

(b) Cilt II, kısım I: Khael II to Shenouti I (880-1046). ed. ve trc. A. S. Atiya, Y. eAbd al-Masih ve O.H.E. KHS-Burmester. Textes et Docs., t.iv (1948).

(c) Cilt II, kısım III: Christodoulos to Michael (1046-1102). ed. ve trc. Atiya, 'Abd al-Masih, Burmester, Textes et Docs., t. v (1959).

(d) Cilt II, kısım. I: ed. ve trc. Antoine Khater ve O.H.E. KHS-Burmester, Textes et Docs., t xi (1968).

(e) Cilt III, kısım II-III: ed. ve trc., Khater ve Burmester. Textes et Docs., t. xii-xiii (1970). [Cilt III, A.D. 1102-1216]

(f) Cilt IV, kısım I-II. ed. ve trc. Khater ve Burmester. Textes et Docs., t. xiv-xv (1974). [Cilt IV, A.D. 1216-1243]

Sezgin, Fuat. *Buhari'nin kaynaklan hakkında Araştrmaları* İstanbul, İbrahim Horoz, 1956. s. 112

___, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 9 cilt, Leiden, E.J. Brill, 1967-devam ediyor. s. 49

___, ed., *Beiträge zur Erschliessung der arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien*, 4 cilt, Frankfurt am Main, Institut fur Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften a. d. Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1986. s. 61

___, ed., *Beiträge zur Erschliessung der arabischen Handschriften in deutschen Bibliotheken*, Frankfurt am Main, Institut fur Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaftern a. d. Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1987. s. 61

Sezgin, Ursula. *Abû Mihnaf: ein Beitrag zur Historiographie der umaiyadischen Zeit*, Leiden, E. J. Brill, 1971. s. 107

____, "el-Madâ'inî", *EI*^{2}, v, 946-48.107

Shaban, M. A., *The 'Abbâsid Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970. s. 154

___, *Islamic History. A New Interpretation*, 2 cilt, Cilt I: A.D. 600-750; Cilt II: A.D. 750-1055, Cambridge, Cambridge University Press, 1971-76.153-156

Snaked, Shaul, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents*, Paris ve The Hague, Mouton, 1964. s. 320

el-Shamy, Hasan, *Egyptian Folktales*, Chicago, University of Chicago Press, 1980. s. 372

Sharon, Moshe, *Black Banners from the East: The Establishment of the 'Abbasid State-Incubation of a Revolt*, Kudüs, Magnes Press; Leiden, E. J. Brill, 1983. *Ayrıca bkz.*, Crone, P.; Daniel, Elton. s. 145, 159

___, "Un nouveau corpus des inscriptions arabes de Palestine" , *REI*, xlii, no. 1 (1974), 185-191. s. 85

Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1962. s. 217, 224, 285

Şeşen, Ramazan, *Selahaddin devrinde Eyyûbîler Devleti (Hicri 569-589/Miladi 1174-1193)*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983. s. 228

eş-Şehristani, Muhammad b. Abdülkerim, *Kitâbu'l-milel ve'n-nihal*. s. 148

(a) Thk., William Cureton, *Book of Religious and Philosophical Sects*, 2 cilt, Londra, Society for the Publication of Oriental Texts, 1842-46.

(b) İbn Hazım, *Kitâbu'l-fisal fi'l-milel* ile birlikte basıldı, 5 cilt, Kahire, 1317-217, 1899-1903.

(c) Thk., Muhammad Fethullah Bedrân, Kahire, 1951.

(d) Trc., Theodor Haarbrücker, *Religionsparteien und Philosophenschulen*, Halle, C.A., Schwetschke, 1850-51.

(e) I. Kısmın tercümesi, A. K. Kazi ve J. G. Flynn, *Muslim Sects and Divisions*, Londra, Kegan Paul, 1984.

eş-Şeybânî, Muhammad b. al-Hasan, *Kitâbu'l-asl*, thk., Şefik Şahâte, Kahire, Matbaat Câmiatü'l-Kahire, 1954. (yalnızca bir fasikül yayımlandı) s. 266, 267

___, *Kitâbü's-Siyer*, Trc., M. Khadduri, *The Islamic Law of Nations: Shaybâmî's Siyar*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1966. s. 267

eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fi talebi'l-hisbe*, Thk., Bâz el-'Arînî, Kahire, 1946. *Ayrıca bkz.*, Behrnauer, W. s. 297

Shboul, Ahmad M. H., *Al-Mas'udi and His World: A Muslim Humanist and His Interest in non-Muslims*, Londra, Ithaca Press, 1979. s. 105

Shehata, Shafik, *Théorie générale de l'obligation en droit musulman hanéfite*, Paris, Sirey, 1969. s. 266

___, *Études de droit musulman*, 2 cilt, Paris, Presses Universitaires de France, 1971-73. s. 266

Shils, Edward ve Harry M. Johnson, "Ideology", *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, vii (1968), 66-85. s. 191

eş-Şîrâzî, Ebû İshâk, *Kitâbut-Tenbîh*, trc., G. H. Bousquet, 4 cilt, Cezayir, La Maison des Livres, 1949-52. s. 265

Shorter Encyclopaedia of Islam, ed., H.A.R. Gibb ve J. H. Kramers, Leiden, E. J. Brill, 1953. Almanca versiyonu: *Handwörterbuch des Islam*, ed., A. J. Wensinck ve J. H. Kramers, Leiden, E. J. Brill, 1941.

Shoshan, Boaz, "Money Supply and Grain Prices in Fifteenth-Century Egypt", *Economic History Review*, ser. 2, xxxvi (1983), 47-67. s. 368

Sibt b. el-Cevzî, Yusuf b. Kizuğlî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-edyân*.

(a) Kısmî trc., Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1968. [Selçuklularla ilgili olaylar, 448-480 A.H.]

(b) 8. kısmın faksimeli baskısı, J. R. Jewett, Chicago, University of Chicago Press, 1907. [495-654 A.H. arası hadiseler]

(c) Jewett metninin tıpkıbasımı, 2 cilt içinde 1 cilt, Haydarabad, Deccan, Dairatü'l-Maarif Osmaniye, 1951-52. s. 60, 295

Siddiqi, A. H., "Caliphate and Kingship in Medieval Persia", *Islamic Culture*, ix (1935), 560-579; x (1936), 97-126, 260-279,390-408; xi (1937), 37-59. s. 204

Sinor, Denis, *Introduction à l'étude de l'Eurasie centrale*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1963. s. 30

Sivan, Emmanuel, *L'Islam et la Croisade: idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades*, Paris, A. Maisonneuve, 1968. s. 202, 325

___, "Notes sur la situation des chrétiens a l'epoque ayyubide", *RHR*, clxxii (1967), 117-130. s. 325

Skocpol, Theda, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge ve New York, Cambridge University Press, 1979. s. 143

Sluglett, Peter, *Theses on Islam, the Middle East, and North-West Africa 1880-1978, Accepted by Universities in the United Kingdom and Ireland*, Londra, Mansell, 1983. s. 30

Smith, E. Baldwin, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1956. s. 193

Sobernheim, Moritz, "Die Inschriften der Zitadelle von Damaskus", *Islam*, xii (1922), 1-28. s. 297

Sourdel, Dominique, *Le vizirat abbaside de 749 à 936 (132 à 324 de l'Hégire)*, 2 cilt, Şam, Institut Francais de Damas, 1959-60. s. 70, 223

____, "Questions de ceremonial 'abbaside", *REI*, xxviii (1960), 121-148. s. 195

____, "The Abbasid Caliphate", *Cambridge History of Islam*, i, 104-139. s. 155

Sourdel, Dominique ve Janine Sourdel, *La civilisation de l'Islam classique*, Paris, Arthaud, 1968. s. 86, 195, 283

Sourdel, D. ve J. Sourdel-Thomine, "Nouveaux documents sur l'histoire religieuse et sociale de Damas au Moyen Âge", *REI*, xxxii (1964), 1-25. s. 73

____, "A propos des documents de la grande mosquée de Damas conserves à Istanbul. Résultats de la seconde enquête", *REI*, xxxiii (1965), 73-85. s. 73

____, "Trois actes de vente damascains du début du ive/xe siècle", *JESHO*, viii (1965), 164-185. s. 73, 273

____, "Biens fonciers constitués waqf en Syrie fatimide pour une famille de Šarîfs damascains", *JESHO*, xv (1972), 269-296. s. 272

____, "Dossiers pour un Corpus des inscriptions arabes de Damas", *REI*, xlvii (1979), 119-171. s. 298

Sourdel-Thomine, Janine, "Les anciennes lieux de pélerinage damascains d'après les sources arabes", *BEO*, xiv (1952-54), 65-85. s. 294

____, "Khatt", *EI²*, iv, 1113-1122.

Sourdel-Thomine, Janine ve diğ., "Kitâbât", *EI²*, v, 210-233. s. 81

Sourdel-Thomine, Janine ve Bertold Spuler, eds. *Die Kunst des Islam*, Berlin, Propylaen Verlag, 1973. (Cilt IV, *Propylaen Kunstgeschichte* içinde.) s. 88

Sousa, Ahmed, *bkz.*, Sûsa, Ahmad.

Soustiel, Jean, *Le céramique islamique. Le guide du connoisseur*, Fribourg, Switzerland, Office du Livre, 1985. s. 89

Spooner, Brian, "Irrigation and society: The Iranian plateau", Downing ve Gibson, *Irrigation's Impact on Society*, 43-58. s. 358

Spuler, Bertold, *Iran in frühislamischer Zeit*, Wiesbaden, F. Steiner, 1952. s. 156

Stamp, Dudley, ed., *A History of Land Use in Arid Regions*, Paris, UNESCO, 1961. *Ayrıca bkz.*, Butzer, Karl; Despois, Jean; Hamdan, G.; Hare, F.K.; Whyte, R.O. s. 353

Stem, Samuel M., *Fatimid Decrees: Original Documents from the Fatimid Chancery*, Londra, Faber and Faber, 1964. s. 215

____, "Three Petitions of the Fatimid Period", *Oriens*, xv (1962), 172-209. s. 215

____, "Petitions from the Ayyubid Period", *BSOAS*, xxvii (1964), 1-32. s. 215

____, "Two Ayyubid Decrees from Sinai", S. M. Stem, ed., *Documents from Islamic Chanceries* (Oxford, Bruno Cassirer, 1965), 9-38,207-216.

____, "Petitions from the Mamluk Period", *BSOAS*, xxix (1966), 233-276. s. 215

____, "The Constitution of the Islamic City", Hourani ve Stern, *The Islamic City*, 25-50. s. 200

Stevens, C. E., "Agriculture and Rural Life in the Later Roman Empire", *Cambridge Economic History of Europe* (2. bsk.), i, 92-124. s. 364

Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Cambridge, Cambridge University Press, 1907. s. 41

Stillman, Norman A., *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1979. s. 322

___, "The Eleventh-Century Merchant House of Ibn 'Awkal (a Geniza Study)", *JESHO*, xvi (1973), 15-88. s. 329

___, "Recent North African Studies in Israel: A Review Article", *IJMES*, viii (1977), 405-407.

Stojanow, Valery, *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Palâographie und Diplomatik*, Berlin, K. Schwarz, 1983. s. 66

Storey, Charles Ambrose, *Persian Literature: a Bio-Bibliographic Survey*, 3 cilt, devam ediyor. Londra, Luzac, 1927-84. *Ayrıca bkz.*, Bregel, Yuri. s. 53

Strauss, Eli (= Ashtor, Eliyahu), "Saladin and the Jews", *Hebrew Union College Annual*, xxvii (1956), 305-326. s. 325

Stimer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, boy teşkilatı, destanları*, Ankara, Ankara Universitesi Basımevi, 1972. s. 200

es-Surûr, Muhammad Cemalüddin, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr*, Kahire, Daru'l-fikri'l-Arabi, 1965-66. s. 323

Sûsa, Ahmad (= Sousa, Ahmed), *Irrigation in Iraq, its History and Development*, [Jerusalem?], New Publishers Iraq, 1945. s. 358

___, *Tatavvururu'r-rey fi'l-'Irâk*, Bağdat, Matbaatü'l-Maarif, 1946.

___, *Rey Samerrâ fî 'ahdi'l-halîfeti'l-'abbâsiyye*, Bağdat, Matbaatü'l-Maarif, 1948.

___, *er-Rey ve'l-hadâra fî vâdi'r-Râfideyn*, Bağdat, Matbaatü'l-Edîbi'l-Bağdâdiyye, 1968. s. 358

Sweet, Louise E., ed., *Peoples and Cultures of the Middle East*, 2 cilt, Garden City, NY, Natural History Press, American Museum of Natural History için, 1970. *Ayrıca bkz.*, Peters, Emrys. s. 372

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammad b. Cerir, *Câmiu'l-beyân 'an te'vili'l-Kur'ân*, Özet trc., John Cooper, *The Commentary on the Quran*, Cilt I, Oxford, Oxford University Press, 1987-devam ediyor. s. 44

___, *Târîhü'r-rusul ve'l-mülûk*. s. 102

(a) Thk., M. J. de Goeje ve diğ., 15 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1879-1901.

(b) Thk., M.A.F. İbrahim, 10 cilt, Kahire, Dâru'l-Maârif, 1960-69.

(c) İngilizce trc., *The History of al-Tabari*. Farklı mütercimler; genel editör, Ehsan Yarshater. 38 cilt olarak planlandı. Albany, NY, State University of New York Press, 1985-devam ediyor.

Tabataba'i, Hossein Modarressi, *Kharaj in Islamic Law*, Londra, Anchor Press, 1983. (s. 266) s. 267

___, *An Introduction to Shi'i Law: A Bibliographical Study*, Londra, Ithaca Press, 1984. s. 265

al-Tabba, Yasser Ahmad, "The Architectural Patronage of Nur al-Din (1146-1174)", 2 cilt, doktora tezi, New York University, 1982. s. 300

et-Tahâvî, *bkz.*, Wakin, Jeanette.

Tahir, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*. s. 54

(a) Osmanlıca metin, 3 cilt, İstanbul, Matba'a-i 'Amire, 1333-42/1914-24.

(b) Türkçe metin, 3 cilt, İstanbul, Meral Yayınevi, 1971-75.

Tajdin, Nagib, *A Bibliography of Ismailism*, Delmar, NY, Caravan Books, 1985.

Talbi, Mohamed, *L'Èmirat aghlabide, 184-296/800-909*, Paris, A. Maisonneuve, 1966. s. 156

___, "Law and Economy in Ifriqiya (Tunisia) in the Third Islamic Century: Agriculture and the Role of Slaves in the Country's Economy", Udovitch, *The Islamic Middle East, 700-1900*, 209-250. s. 368

___, "Ibn Khaldûn", *EI*^{2}, iii, 825-831.

et-Tenûhî, el-Muhassin b. 'Alî, *Nişvâru'l-muhâdara*. Margoliouth tarafından *The Table-Talk of a Mesopotamian Judge* adıyla tercüme edildi, s. 278

(a) Kısım I: Oriental Translation Fund, n.s. 28. Londra, Royal Asiatic Society, 1922.

(b) II. ve III. Kısımlar: *Islamic Culture*, iii (1929), 487-522; iv (1930), 1-28, 223- 238,363-388,531-557; v (1931), 169-193,352-371,559-581; vi (1932), 47-66, 184-205,370-396. ayrıbasım, *Islamic Culture* (ts.)

Taqizadeh, H., "Various Eras and Calendars Used in the Countries of Islam", *BSOAS*, ix (1937-39), 903-922; x (1940-42), 107-132.

Târîh-i Sîstân, (isimsiz.) thk., Mâlik eş-Şuara Bahâr, Tehran, 1314/1935. Trc., Milton Gold, *The Tarîkh-e Sîstan*, Rome, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 1976. s. 170

Tarkhan, İbrahim Ali, *en-Nuzumu'l-İktâiyye fi'ş-Şarki'l-Evsat fi'l-'usûri'l-Vustâ*, Kahire, Darü'l-Kâtibi'l-Arabi li't-Tibâi ve'n-Neşr, 1968. s. 223

Tezkiratü'l-mülûk, bkz., Minorsky, Vladimir. s. 70

Thoumin, Richard, *Geographic humaine de la Syrie centrale*, Tours, Arrault, 1936. s. 361

et-Tibrîzî, Veliyyüddin, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, Trc., James Robson, 4 cilt, Lahore, Sh. Mohammad Ashraf, 1960-65. s. 45

Toussoun, Prince Omar, *Mémoire sur les finances d'Ègypte dépuis les Pharaons jusqu'à nos jours*, *MIE*, vi (1924). s. 221

Tresse, Richard, "L'irrigation dans la Ghouta de Damas", *REI*, iii (1929), 459-574. s. 299, 361

Tritton, A. S., *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*, Londra, Luzac, 1957. s. 249

___, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umar*, Londra, Oxford University Press, 1930; tekr. bsk. Londra, Frank Cass, 1970. s. 313

Trotsky, Leon, *History of the Russian Revolution*, Trc., Max Eastman, New York, Simon and Schuster, 1952. s. 143

Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Wiesbaden, L. Reichert, 1977-devam ediyor. s. 37

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1965. 2. bsk., İstanbul, İstanbul Matbaası, 1969. s. 198

___, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969. s. 210

___, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1971.

___, "The Ideal of World Domination among the Medieval Turks", *SI*, iv (1955), 77-90. s. 210

Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu/The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey, 11 cilt, devam ediyor. Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, değişik bsk., 1979-devam ediyor. s. 62

Türkologischer Anzeiger, Viyana, Institut fur Orientalistik der Universitat Wien, yıllık, Cilt I, 1975'den beri. s. 29

et-Tûsî, Muhammad b. Hasan, *el-İstibsâr fî mâ uhtulife mine'l-ahbâr*, Thk., H. M. el-Harsan, 4 cilt, Necef, Darü'l-Kütübü'l-İslamiyye, 1375-76/1956-57. s. 45

___, *Tezhîbü'l-ahkâm fî şarki'l-muknia li'ş-Şeyh el-Müfîd*, Thk., H. M. el-Harsan. 10 cilt, Necef, Darü'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1958-62. s. 45

Tyan, Émile. *Le notariat et le régime de la preuve par écrit dans la pratique du droit musulman*, Beyrut, Annales de École Francaise de Droit de Beyrouth, ii (1945). s. 274

___, *Le califat. Institutions de droit public musulman*, t. 1. Paris, Recueil Sirey, 1954.

___, *Sultanat et califat. Institutions de droit public musulman*, t. 2. Paris, Recueil Sirey, 1957.

___, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1938-43; göz. geç. 2. bsk., 1 cilt, 1960. s. 273

al-Üdfuvî, Kemalüddin Cafer, *et-Tâli', es-Said el-Câmi' li-esmâi'l-fudelâ ve'r-ruvât bi-alâ's-Saîd*. s. 253

(a) Kahire, 1914.

(b) Thk., S. M. Hasan, Kahire, Darü'l-Misriyye lit-Te'lîf ve't-Terceme, 1966.

Udovitch, A. L., *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1970. s. 275

___, ed., *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Princeton, NJ, Darwin Press, 1981. *Ayrıca bkz.*, Baer, G.; Lapidus, I. M.; Morony, M.; Rabie, H.; Talbi, M. s. 367

___, "Time, the Sea, and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean during the High Middle Ages", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXV. La navigazione mediterranea nell'alto medioevo*, Spoleto, 1978, s. 503-563. s. 333

___, "The Jews and Islam in the High Middle Ages: A Case of the Muslim View of Differences", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XXVI. *Gli Ebrei nell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1980. s. 655-711. s. 313

'Umar, Fârûk. *Bkz.*, Omar, Farouk, Ömer Faruk.

el-'Umerî, Ahmed b. Fadlullah, *et-Ta'rîf bi' mustalahi'ş-Şerîf*. s. 219, 220

(a) Kahire, 1312/1894.

(b) Kısmî trc., R. Hartmann "Politische Geographic des Mamlukenreichs: Kapitel 5 und 6 des Staatshandbuchs Ibn Fadlallah al-'Omari's", *ZDMG*, lxx (1916), 1-40, 477-511; lxxi (1917), 429-430.

____, *Mesâlikü'l-ebsâr fi memâliki'l-emsâr*. s. 219

(a) Kısmî bsk., A. F. Sayyid, *l'Egypte, la Syrie, le Hiğâz et le Yemen*, Kahire, Institut Francais d'Archéologie Orientale, 1985.

(b) Kısmî trc., Maurice Gaudefroy-Demombynes, *L'Afrique mains l'Egypte*, Paris, P. Geuthner, 1927.

(c) Kısmî trc., Klaus Lech, *Das Mongolische Weltreich*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1968. (Arapça metin ve ayrıntılı yorumla birlikte Almanca özet).

University of Chicago, *Catalog of the Oriental Institute Library*, 16 cilt, Boston, G. K. Hall, 1970. s. 46

____, *Cataloge of the Middle East Collection. First Supplement*, Boston, G. K. Hall, 1977. s. 46

Urvoy, Dominique, *Le monde des ulemas andalous du v/xie au vii/xiiie siécle*, Geneva, Droz, 1978. *Ayrıca bkz.*, Arie, Rachel. s. 262

el-'Usfûrî, *bkz.*, Khalîfa b. Khayyât.

Vajda, Georges, *Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes*, Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1949. s. 62

___, *Les certificats de lecture et de transmission dans les manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale de Paris*, Paris, Centre Nationale de la Recherche Scientifique, 1956. s. 58

___, *Album de paleographie arabe*, Paris, A. Maisonneuve, 1958.

____, "Juifs et musulmans selon le hadît", *JA*, ccxxix (1937), 57-127. s. 317

Valensi, Lucette, *Fellahs tunisiens: l'économic rurale et la vie des campagnes aux 18e et 19e siècles*, Paris ve The Hague, Mouton, 1977. İngilizce trc., Beth Archer, Tunisian Peasants in the 18th and 19th Centuries, New York, Cambridge University Press, 1985. s. 348, 369

Vansina, Jan, *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*, çev., H. M. Wright, Chicago, Aldine Publishing Co., 1965. s. 117

___, *Oral Tradition as History*, Madison ve Londra, University of Wisconsin Press, 1985. s. 118

Vaumas, Edmond de, "Etudes irakiennes (2eme serie): le contrôle et l'utilisation des eaux du Tigre et de l'Euphrate", *Revue de geographie alpine*, xlvi (1958), 235-331. s. 358

Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Wiesbaden, F. Steiner, 1961-devam ediyor.

Vesely, R., "Trois certificats delivrés pour les fondations pieuses en Egypte au xvie siècle. Troisième contribution à la question des fondations pieuses Ottomanes d'Égypte et de la diplomatique judiciaire", *Oriens*, xxi-xxii (1968-69), 248-299. s. 272

Vloten, Gerlof van, *De Opkomst der Abbasiden in Chorasan*, Leiden, E. J. Brill, 1890. tekr. bsk., Philadelphia, Porcupine Press, 1977. s. 152

____, "Recherches sur la domination arabe, le chiitisme, et les croyances messianiques sous le Khalifat des Omayades", *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van wetenschappen te Amsterdam; Afdeeling Letterkunde*, Deel I, no. 3 (Amsterdam, J. Muller, 1894). s. 152

Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley ve Los Angeles, University of California Press, 1971. Ayrıca bkz., Cahen, Claude (1973). s. 340

Waardenburg, Jean Jacques, *L'Islam dans le miroir de l'Occident*, Paris, Mouton, 1963. s. 242

Wahb b. Munabbih, *bkz.*, Khoury, R. G.

Wakin, Jeanette, ed., *The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahâwî's Kitâb al-Shurût al-Kabîr*, Albany, NY, State University of New York Press, 1972. s. 270

Waldman, Marilyn R., *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus, Ohio, Ohio State University Press, 1980. s. 172

Walker, John, *A Catalogue of the Muhammadan Coins in the British Museum*, 2 cilt, Londra, 1941-56. s. 72

Wansbrough, John, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford, Oxford University Press, 1977. s. 114

____, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford ve New York, Oxford University Press, 1978. s. 114

el-Venşerîsî, Ahmad b. Yahya, *Kitâbu'l-Vilâyât*, Trc., H. Bruno ve M. Gaudefroy-Demombynes, *Le livre des magistratures*, Rabat, F. Moncho, 1937. s. 275, 316

____, *Ayrıca bkz.*, Amar, Emile; Idris, H. R.

Watson, Andrew M., *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983. s. 357

Watt, W. M., *Muhammad at Macca*, Oxford, Clarendon Press, 1953. s. 114

____, *Muhammad at Medina*, Oxford, Clarendon Press, 1956. s. 124

____, *The Formative Period of Islamic Thought*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1973. s. 162

____, "The Materials Used by Ibn Ishâq", Lewis ve Holt, *Historians of the Middle East*, 23-34. s. 108

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, 1. İngilizce bsk., Ithaca, NY, Cornell University Press, 1961. Göz. geç. ve genişletilmiş 4. bsk., Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1979. s. 33

Weisweiler, Max, "Das Amt des Mustamli in der arabischen Wissenschaft", *Oriens*, iv (1951), 27-57. s. 58

Wellhausen, Julius, "Muhammads Gemeindeordnung von Medina", Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (6 cilt, Berlin, G. Reimer, 1884-99). Cilt IV (1889), 65-83. s. 124

___, *Prolegomena zur äkesten Geschichte des Islams*. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (6 cilt, Berlin, G. Reimer, 1884-99). Cilt VI (1899). s. 108

___, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alien Islam. In Abhandlungen der Koniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, cilt V, no. 5 (1901). İngilizce'ye, *The Religio-Political Factions in Early Islam* adıyla trc., R. C. Ostle ve S. M. Walzer, Amsterdam, North Holland, 1975. s. 162

___, *Das Arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902. *The Arab Kingdom and Its Fall* adıyla trc., M. G. Weir, Calcutta, University of Calcutta, 1927. Tekr. bsk., Beyrut, Khayats, 1963. s. 153

Wensinck, A. J., *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, (Alfabetik), Leiden, E. J. Brill, 1927. Tekr. bsk., 1960; 1971. s. 46

___ ve diğ., eds., *Concordance et indices de la tradition musulmane*, 8 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1933-88. s. 46

___, *Mohammed en de Joden te Medina*, Leiden, E. J. Brill, 1928. Ed. ve trc., Wolfgang Behn, *Muhammad and the Jews of Medina*. Freiburg im Breisgau, K. Schwarz, 1975. s. 124, 130

Weulersse, Jacques, *L'Oronte: étude de fleuve*, Tours, Arrault, 1940. s. 361

___, *Le pays des Alaouites*, 2 cilt, Tours, Arrault, 1940. s. 361

___, *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris, Gallimard, 1946. s. 361, 371

White, K. D., *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, Cambridge University Press, 1967. s. 364

___, *Roman Farming*, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1970. s. 364

Whyte, R. O., "Evolution of land use in south-western Asia", Stamp, *History of Land Use in Arid Regions*, 57-118. s. 354

Widengren, Geo, "The Sacral Kingship of Iran", *The Sacral Kingship*, 242-258. s. 205

Wiet, Gaston, *Catalogue général du Musée Arabe du Caire: lampes et bouteilles en verre émaillé,* Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientale, 1929. s. 84

___, *Catalogue général du Musée Arabe du Caire: objets en cuivre*, Kahire, Institut Français d'Archéologie Orientate, 1932. s. 90

___, "Les inscriptions arabes de Damas", *Syria*, iii (1922), 153-163. s. 297

___, "Les secretaires de la chancellerie (*küttâbu's-sırr*) en Égypte sous les Mamlouks circassiens (784-922/1382-1517)", *Mélanges Réne Basset* (2 cilt, Paris, E. Leroux, Institut des Hautes-fitudes Marocaines için, 1923-25), i, 271-314. s. 229

___, "Notes d'épigraphie syro-musulmane: inscriptions de la citadelle de Damas", *Syria*, vii (1926), 46-66. s. 298

___, "Les biographies du Manhal Safi", *MIE*, xix (1932). s. 220

___, "Répertoire des décrets mamlouks de Syrie", *Mélanges Réne Dussaud* (2 cilt, Paris, P. Geuthner, 939), ii, 521-537. s. 216, 298

Wilkinson, J. C., *Water and Tribal Settlement in South-east Arabia: A Study of the Aflâj of Oman*, Oxford, Clarendon Press, 1977. s. 358

Willcocks, William, *Egyptian Irrigation*, Londra, Spon Ltd., 1889. J. I. Craig ile birlikte 3. bsk., 2 cilt, Londra, Spon Ltd., 1913. s. 362

Williams, Caroline, "The Cult of 'Alid Saints in the Fatimid Monuments of Cairo. Part I: The Mosque of al-Aqmar", *Muqamas*, i (1983), 37-52. s. 83

___, "The Cult of the 'Alid Saints in the Monuments of Fatimid Cairo, II: The Mausolea", *Muqarnas*, iii (1985), 39-60. s. 83

___, "The Qur'ânic Inscriptions on the *Tâbût* of al-Husayn", *Islamic Art*, ii (1987), 3-13. s. 83

Winkler, Hans Alex, *Ägyptische Volkskunde*, Stuttgart, Kohlhammer, 1936.372

Wirth, Eugen, *Agrargeographie des Irak*, Hamburger Geographische Studien, 13. Hamburg, Institut fur Geographic und Wirtschaftsgeographie der Universitat Hamburg, 1962. s. 358

___, *Syrien: eine geographische Landeskunde.* Wissenschaftliche Länderkunden, ed. Werner Storkebaum, cilt 4/5. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971. s. 360

___, "Zum Problem des Bazars (suq, çarşı). Versuch einer Begriffsbestimmung und Theorie des traditionellen Wirtschaftszentrum der orientalisch-islamischen Stadt", *Islam*, li (1974), 203-260; lii (1975), 6-46. s. 284

___, "Die orientalische Stadt. Ein Überblick aufgrund jüngerer Forschungen zur materiellen Kultur", *Saeculum*, xxvi (1975), 45-94. s. 284

Woods, J. E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago, Bibliotheca Islamica, 1976. s. 209

Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache, Wiesbaden, O. Harrassowitz, Deutsche Morgenländische Gesellschaft için, 1957-devam ediyor. s. 34

Wulff, Hans E., *The Traditional Crafts of Persia: Their Development, Technology, and Influence on Eastern and Western Civilizations*, Cambridge, MA, M.I.T. Press, 1966. s. 91, 357

Wulzinger, Karl ve Watzinger, Carl, *Damaskus: die islamische Stadt*, Berlin ve Leipzig, W. de Gruyter, 1924. s. 299

Wüstenfeld, Heinrich Ferdinand, *Geschichte der Fatimiden-Chalifen nach dem arabischen chen Quellen*, Gottingen, Dieterich, 1881. s. 324

Wüstenfeld, H. F. ve E. Mahler, *Vergleichungs-Tabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung*, tahkikli 3. bsk., J. Mayr ve B. Spuler, Wiesbaden, F. Steiner, 1961. s. 41

Yahyâ b. Âdem, *bkz.*, Ben-Shemesh, A.

Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, *Annals*. s. 52, 337

(a) Ed., L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat, *Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales*, *CSCO*, 50-51 (*Scriptores Arabici*, ser. III, tt. vi-vii; 1906-1909).

(b) Kısmî ed. ve trc., I. Krachkovskii ve A. Vasiliev, *Histoire de Yahya-ibn-Sa'id d'Antioche, continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq. Patrologia Orientalis*, xviii (1924); xxiii (1932).

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vâdih, *et-Târîh*, ed., M. T. Houtsma, *Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi Historiae*, 2 cilt, Leiden, E. J. Brill, 1883; tekr. bsk., 1969.

___, *Kitâbü'l-Büldân*, ed., M. J. de Goeje, *BGA*, vii (1892). Trc., Gaston Wiet, *Les pays*, Kahire, Institut Francais d'Archéologie Orientale, 1937.

Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*.

(a) Ed., F. Wüstenfeld, *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, 6 cilt, Leipzig, F. A. Brockhaus, Deutsche Morgenländische Gesellschaft için, 1866-73.

(b) 5 cilt, Beyrut, Dâr-ı Sâdir, 1955-57. s. 39

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, ed., Rahmeti Arat, İstanbul, 1947. Trc. Robert Dankoff, *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago ve Londra, University of Chicago Press, 1983. s. 210

ez-Zâhirî, Halil b. Şâhin, *Zübdetü keşfi'l-memâlik*, thk., Paul Ravaisse, Paris, E. Leroux, 1894. Çev., Venture de Paradis (1739-1799), ed., Jean Gaulmier, Beyrut, Institut Francais de Damas, 1950.

Zajączkowski, A., *bkz.*, Reychman, J.

Zambaur, Eduard von, *Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanover, H. Lafaire, 1927. 2. bsk., Bad Pyrmont, H. Lafaire, 1955. s. 42

___, *Die Münzprägungen des Islams, zeitlich und örtlich geordnet*, ed., Peter Jaeckel, Wiesbaden, F. Steiner, 1968. s. 77

ez-Zehebî, Şemsüddin, *Mîzânü'l- i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*.

(a) 3 cilt, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1325/1907.

(b) Thk., A. M. el-Bicâvî, 4 cilt, Kahire, Isa el-Babı el-Halebi, 1963-64.

ez-Ziriklî, Hayrüddin, *el-A'lâm*, 1. bsk., Kahire, 1927-28; gözden geçirilmiş 3. bsk., 11 cilt ilave zeyl, Kahire, 1954-59; göz. geç. 3. bsk., 8 cilt, Beyrut, Daru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1979. s. 51

Zwettler, Michael, *The Oral Tradition of Classical Arabic Poetry*, Columbus, Ohio State University Press, 1978. s. 118, 192

Dizin

Abbas, 187, 378, 442, 466, 472
Abbâs, 170, 244, 255, 274, 486
Abbasi daveti, 163, 166, 167, 178, 183, 185, 186
Abbasi devrimi, 14, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 188, 190
Abbasi sistemi, 260
Abbasi vezirliği, 259
Abdurrahman b. Avf, 155, 156, 157
Abstracta Islamica, 9
Afganistan, 43, 45, 106, 194, 205, 229, 233, 330, 445
Ahmed b. Hanbel, 50
Anadolu, 32, 42, 59, 74, 77, 85, 317, 342, 395, 396, 398, 399, 412, 427, 444
Anûşirvan, 221, 239
Arap dili, 32, 377
Arap fethi, 198, 259, 344, 366, 372
Arapça, 13, 22, 25, 26, 29, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 51, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 66, 72, 76, 81, 83, 85, 89, 93, 97, 99, 105, 111, 112, 113, 120, 122, 126, 127, 168, 170, 174, 175, 180, 195, 198, 200, 201, 202, 244, 251, 259, 266, 284,308, 322, 336, 345, 356, 366, 367, 373, 374, 378, 389, 394, 400, 407, 424, 426, 467, 470, 471, 472, 476, 484, 503
Arapça yazmalar, 56, 72
Arkeolojik kanıt, 397
Avrupa arşivleri, 81, 407
Avrupalı seyyahlar, 334
Babil, 384, 419
Bağdat, 40, 72, 75, 154, 170, 215, 231, 233, 234, 236, 238, 283, 304, 327, 333, 340, 343, 351, 457, 466, 484, 488, 493, 495, 500
Basra, 281, 451
Bedir savaşı, 145, 146, 151
Belgeler, 74, 84
Bereketli Hilal, 42, 45, 84, 103, 245, 262, 331, 372
Beyhâkî, 18, 197, 205
Biyografik sözlükler, 275, 393, 400
Bizans, 11, 28, 46, 47, 59, 86, 95, 111, 339, 394, 398, 399, 403
Bolşevikler, 166
Brockelmann, 8, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 196, 313, 447
Bürokrasi, 266, 360
Bürokratlar, 265
Büveyhîler, 229
Câhız, 173, 227, 238, 278, 323, 325, 451
Cahiliye, 138, 140, 146, 158
Celayirliler, 223, 245
Cengiz Han, 223
Cezire, 170, 190, 254, 350, 359, 360, 415, 427
Coğrafya, 42, 60
Devrim, 172, 177
Diplomatik, 77, 81, 448, 500
Ebû Bekir, 115, 154
Ebû Hanîfe, 456
Ebû Mihnef, 123, 129, 153, 154, 156, 157
Ehl-i beyt, 187
Elhamra, 94
Emevîler, 15, 22, 162, 177, 179, 181, 189, 227
Endülüs, 63, 75, 274, 275, 346, 417, 419
en-Nasır Muhammed, 254
en-Nâsır Muhammed, 256
en-Nüveyrî, 293, 423
Erken dönem, 116, 123, 133, 134, 139, 155, 167, 182, 204, 230, 403

Ermeni, 27, 111, 205, 394
Ermenice, 22, 59, 374, 394
Eş'ari, 234
Eyyûbîler, 244, 254, 261, 265, 292, 339, 344, 358, 359, 360, 497
Farsça, 13, 26, 29, 32, 34, 35, 39, 44, 47, 59, 61, 64, 71, 72, 77, 80, 89, 93, 98, 105, 168, 171, 195, 198, 199, 202, 205, 214, 241, 244, 273, 367, 397, 428, 476, 490
Fâtımîler, 227, 238, 254, 379
Fetva, 313
Feyyum, 253, 269
Feyyûm, 253, 487
Fıkıh, 301, 306, 307, 321
Filistin, 74, 97, 254, 318, 331, 347, 385, 395, 408, 413, 420, 421, 423, 445
Firdevsi, 195, 239
Firdevsî, 205
Fustat, 82, 227, 373, 478, 493
Fustât, 335
Gazne, 94, 201, 205, 213, 215
Gazneliler, 230, 233, 240
Genize, 16, 74, 82, 249, 317, 320, 322, 324, 365, 373, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 396
Güney Arabistan, 144, 146, 149
Güney Doğu Asya, 43, 302
Hadis, 31, 48, 50, 51, 130, 135, 169, 223, 369
Haleb, 170, 199, 344, 470, 473
Halep, 114, 254, 330, 337, 338, 339, 344, 351, 401, 423
Halifelik, 155, 157
Hallâc, 280, 281
Hanbelîler, 282, 283, 304
Hanedan kronikleri, 197
Hanefîler, 304, 312
Hanefîyye, 187
harâc, 252, 482
Haraç, 429
Harem-i şerif, 318
Hasenek, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216
Haşimiyye, 189, 476
Hâşimiyye, 176, 185, 187
Hat, 65
Hıristiyanlar, 47, 59, 372, 375, 376, 380, 394
Hicri takvim, 195
Hindistan, 43, 45, 59, 71, 88, 205, 230, 280, 302, 312, 445
Hisbe, 312, 369
Hişam, 162, 174, 177, 190, 472, 477
Horasan, 98, 160, 163, 164, 168, 169, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 205, 215, 228, 229, 233, 280, 284, 429
Huzistan, 46, 413, 415
II. Mervan, 189, 190
Irak, 14, 72, 79, 111, 132, 133, 160, 168, 171, 177, 190, 191, 201, 223, 228, 229, 233, 234, 238, 261, 280, 304, 332, 360, 372, 384, 395, 400, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 420, 425, 426, 427, 428, 429, 459, 506
İbn 'Akîl, 283, 287
İbn Battûta, 346
İbn Teymiyye, 210, 278, 279, 282, 369, 474
İdari sistem, 265, 267
İdeoloji, 165, 221, 222, 228
İhtida, 389, 392, 393, 400
İkta, 261
İlhanlılar, 15, 245
İmam, 238
İmamet, 223
İmamlık, 238
İran, 14, 15, 26, 27, 31, 32, 33, 36, 42, 43, 45, 47, 59, 74, 77, 80, 81, 85, 94, 98, 103, 104, 106, 124, 163, 171, 178, 182, 183, 186, 191, 196, 201, 205, 211, 222, 228, 229, 230, 233, 234, 238, 240, 241, 245, 246, 261, 271, 316, 334, 351, 360, 372, 400, 408,413, 417, 418, 419, 420, 427, 428, 433, 445

İslam hukuk bilimi, 301, 303, 305, 306, 307, 309
İslam hukuk sistemi, 314
İslam şehri, 16, 327, 329, 330
İslam tarih yazımı, 119, 143, 197, 272
İsmaili ideoloji, 95
İspanya, 12, 38, 42, 97, 102, 250, 353, 400, 401, 404, 407, 417, 425, 426, 430
İstanbul, 56, 58, 70, 71, 84, 170, 199, 254, 317, 327, 397, 442, 458, 465, 470, 475, 476, 487, 493, 496, 497, 501, 502, 507
istatistik, 295, 298, 357
Kahire, 7, 8, 16, 32, 64, 72, 95, 103, 173, 205, 209, 236, 237, 266, 268, 272, 287, 290, 293, 294, 296, 322, 327, 332, 333, 340, 345, 348, 351, 352, 365, 373, 378, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 448, 451, 453, 454, 455, 457, 458, 460, 461, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 482, 485, 486, 487, 488, 489, 491, 493, 496, 497, 498, 500, 501, 502, 503, 505, 507
Kamil Muhammed, 378
Kıptiler, 132
Kızıl Deniz, 268
Kirman, 432, 433, 458
Köy, 407, 427, 433
Kraliyet, 181
Kudüs, 84, 168, 250, 318, 340, 385, 440, 442, 452, 468, 485, 489, 492, 497
Kufe, 154, 188, 304
Kur'ân, 49, 187, 196, 216, 367, 368, 437, 500
Kureyş, 143, 148
Kuzey Afrika, 12, 15, 43, 63, 81, 82, 102, 120, 136, 168, 255, 328, 334, 372, 383, 425, 430
Latin Avrupa, 28, 111, 193, 247, 406
Latin literatürü, 65
Lübnan, 42, 254, 385, 493
Madeni para, 86, 90, 91
Mağrip, 38
Mahkeme, 306
Mansur, 172, 456
Mansûr, 169, 181
Medine Anayasası, 143, 146, 147, 151, 152
Mehdi, 202, 279
Mehdî, 181
Memlûk İmparatorluğu, 15, 40, 248, 249, 256, 261, 266, 268, 366
Merkezi Afrika, 135
Merv, 178
Metroloji, 89
Mezhepler, 282
Mezopotamya, 177, 179, 245, 261, 341, 399, 414, 415, 419
Mısır, 22, 47, 49, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 98, 102, 103, 104, 111, 182, 194, 201, 205, 209, 218, 227, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 260, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 292, 293, 296, 315, 316, 317, 318, 322, 325, 334, 345, 359, 360, 365, 372, 378, 380, 383, 385, 396, 400, 408, 415, 421, 423, 424, 425, 426, 429, 435, 444, 482
Moğollar, 245, 371, 372, 398
Murabıtlar, 222
Müeyyed Şeyh, 206, 208, 217
Nümizmatik, 90, 91
Oğuz, 40, 234
Ortaçağ Avrupa, 403
Oryantalizm, 30, 131, 132, 327, 342
Osman b. Affan, 152
Osmanlı, 11, 12, 39, 40, 58, 60, 61, 74, 77, 83, 85, 87, 102, 105, 194, 203, 248, 249, 251, 252, 259, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 331, 332, 333, 334, 338, 340, 343, 347, 349, 352, 353, 354, 363, 373, 384, 396, 397,

407, 421, 422, 429, 431, 434, 435, 442, 501
Osmanlı Arşivleri, 77
Paleografi, 63, 77
Papirüs, 75
Para, 89, 91
Propaganda, 186
Sahabe, 272, 273
sahâbe, 172, 470, 471
Saladin, 101, 202, 244, 262, 264, 378, 380, 457, 462, 469, 479, 481, 483, 485, 493, 500
Sanat, 60, 94, 101, 240
Sanat tarihi, 101
Sâsânîler, 239
Sehavî, 296
Selâhaddîn, 322
Selçuklu, 198, 208, 228, 230, 232, 233, 234, 235, 237, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 252, 261, 340, 351, 398, 476, 477
Selçuklu ideolojisi, 241, 242, 245
Sezgin, 8, 50, 55, 56, 57, 58, 60, 66, 69, 70, 71, 119, 122, 123, 125, 128, 129, 131, 173, 496, 497
Sina Dağı, 249, 379
Sistan, 198
Siyer, 498
St. Catherine, 83, 84, 249, 250, 379
Sulama, 424
Sultan Baybars, 67, 202, 254, 341
Suriye, 22, 45, 47, 74, 75, 78, 80, 85, 98, 104, 125, 168, 170, 179, 182, 190, 201, 205, 209, 227, 243, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 262, 264, 266, 267, 268, 269, 290, 315, 318, 334, 336, 337, 341, 343, 344, 345, 350, 351, 359, 360, 361, 378, 396, 399, 400, 401, 408, 412, 413, 415, 419, 420, 421, 422, 423, 427, 429, 433, 434, 444
Sünnet, 221
Süryanice, 22, 59, 168, 366, 367, 374, 394
Şafii, 231, 236
Şam, 7, 16, 84, 97, 114, 170, 198, 207, 208, 209, 254, 283, 287, 288, 295, 296, 333, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 370, 401, 421, 433, 444, 449, 455, 458, 466, 467, 470, 471, 473,474, 476, 478, 482, 486, 488, 491, 494, 499
Şehir, 327, 354
Şehnâme, 205, 239
Şeriat, 210, 236, 306, 316
Şiiler, 51, 155, 187
Şiilik, 167, 177, 185
Şuûbiyye, 240
Tabakât, 15, 272
Tarih, 1, 2, 3, 37, 42, 60, 99, 157, 168, 199, 247, 470, 477, 484, 498
Tarih yazımı, 199
Tefsir, 49
Teoloji, 59
Timur, 60, 64, 106, 245, 351, 418
Tunus, 102, 181, 202, 333, 342, 383, 385, 400, 407, 408
Turkish, 40, 52, 61, 72, 77, 230, 412, 445, 447, 449, 453, 466, 468, 476, 482, 491
Tüccar, 234
Türk dilleri, 36, 40
Türkmen, 47, 195, 234, 243, 244, 398
Vakıdi, 124, 125, 150
Vakıf, 316, 317, 459
Yahudiler, 132, 145, 146, 148, 150, 151, 368, 370, 372, 380, 388
Yakubiler, 132
Yemen, 183, 184, 255, 381, 503
Yunanca, 22, 111, 389
Zerdüştiler, 395

LITERA YAYINCILIK

Elinizdeki bu kitap, Ortaçağ İslam tarihine dair bugün artık çok büyük yekün tutan bu çalışmalar içinde kendine yön bulmak isteyenler için son derece faydalı bir kılavuz olacaktır.

Eser, bibliyolojik araştırmayı yöntem üzerine bir sorgulamayla birleştirmektedir. Önce İslam tarihcilerinin sahip oldukları ana başvuru kaynaklarının sistematik bir incelemesini vermektedir. Ardından mîladi 600-1500 yılları arası Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın sosyal ve siyasi tarihiyle alakalı metedolojik sorunların her biri ayrı bir bölümde değerlendirilmiştir.

Ele alınan konular, ilk dönem İslam toplumundaki iktidar mücadelelerinden köylülerin hayatına kadar çok geniş bir yelpazede, İslam tarih araştırmalarının en temel alanlarından seçilmiştir.

Her bölümde şu dört soruya cevap aranmakatadır:

1. Somut araştırma sorunları arasından hangisi en zor ve de en verimli olanıdır?
2. Bu sorunları incelemek için elimizdeki mevcut kaynaklar nelerdir?
3. Kaynaklarımızı en etkin biçimde kullanabilmek için ne tür stratejiler geliştirebiliriz?
4. Çalışılan konu hakkındaki bilimsel metinlerin hâllhazırdaki durumu nedir?

ISBN 978-975-6329-08-5